Sosialt utsyn 1993

Statistics Norway
Statistisk sentralbyrå

Sosialt utsyn 1993

Statistisk sentralbyrå
Oslo - Kongsvinger 1993

Standardtegn i tabeller

-	Null
..	Oppgave mangler
.	Tall kan ikke forekomme
0	Mindre enn 0,5 av den brukte enheten
0,0	Mindre enn 0,05 av den brukte enheten

Emnegruppe
20 Generelle sosiodemografiske emner

Emneord
Boforhold
Demografi
Forbruk
Fritid
Kriminalitet
Levekår
Utdanning

ISBN 82-537-3874-9
ISSN 0804-3221

Omslag: Enzo Finger Design A/S
Omslagsfoto: Tommy Norman Hansen
Layout: Åsmund Lindal
Trykk: Falch Hurtigtrykk

Forord

Sosialt utsyn tar sikte på å gi et mest mulig oversiktlig og allsidig bilde av befolkningens levekår. I tekst og tall framstiller vi hva den offisielle statistikken forteller om hvordan vi lever på begynnelsen av 1990-tallet, og om utviklingen i levekårene det siste tiåret.

Det er nå sjette gang siden 1974 at Statistisk sentralbyrå utgir publikasjonen *Sosialt utsyn*. Første kapittel presenterer noen hovedtrekk i utviklingen av levekårene det siste tiåret. Boka er ellers delt i ti deler som dekker hvert sitt levekårsområde. Hver del starter med et kapittel som gir en oversikt over de viktigste utviklingstrekkene på området. I tillegg inneholder de fleste deler av boka kapitler som tar opp mer spesielle temaer.

Det er lagt vekt på en framstillingsform som ikke krever at leseren har erfaring i å bruke statistikk. Nysgjerrighet på hvordan vi lever er et godt utgangspunkt for å ha utbytte av publikasjonen. Kapitlene kan leses hver for seg.

Det vil senere bli utgitt et tabellvedlegg til *Sosialt utsyn* beregnet på forskere og andre spesielt interesserte. Dette vil inneholde tallgrunnlaget for figurene i *Sosialt utsyn*.

Arne Støttrup Andersen, Anders Barstad, Jens B. Grøgaard, Randi Kjeldstad og Jan Ragnar Lyngstad har som redaksjonsutvalg ledet arbeidet med publikasjonen.

Statistisk sentralbyrå, Oslo, 8. juni 1993

Svein Longva

Innhold

1. LEVEKÅR I NORGE
   1. Levekår i Norge 9

2. BEFOLKNING
   1. Befolkning 27
   2. Norges bosetting i forandring 45
   3. Innvandrernes levekår 57

3. HELSE
   1. Helse 71
   2. Selvmord og ulykker 97
   3. Dødelighet i Norge og andre industrialiserte land 107

4. UTDANNING
   1. Utdanning 117
   2. Udanningssektoren i vekst og forandring 1950-1991 143
   3. Elevstrømmer i videregående utdanning 155

5. ARBEID
   1. Arbeid 171
   2. Arbeidsledighet 189
   3. Strukturelle endringer på arbeidsmarkedet 1950-1990 203
   4. Verdien av ulønnet arbeid i husholdningene 215

6. ØKONOMISK VELFERD
   1. Økonomisk velferd 227
   2. Forbruksvekst og innstramming 249

7. NÆRMILJØ OG ARBEIDSMILJØ
   1. Nærmiljø og arbeidsmiljø 267

8. FAMILIE OG HUSHOLDNING
   1. Familie og husholdning 289
   2. Barns familieforhold 303
   3. Enslige forsørgere 313
   4. Flytting fra foreldrehjemmet 325

9. SOSIAL DELTAKING
   1. Sosial deltaking 337
   2. Tid til samvær 355
   3. Kriminalitet 371

10. OMSORG
    1. Offentlig omsorg 385
    2. Uformell omsorg for eldre og funksjonshemmede 403
    3. Barnehagetilsyn 415

11. FRITID OG KULTURELL DELTAKING
    1. Fritid og kulturell deltaking 425

LITTERATUR 445

1. Levekår i Norge

Pål Bugge, Mittet Foto A/S

Arne Støttrup Andersen, Anders Barstad, Jens B. Grøgaard, Randi Kjelstad og Jan Lyngstad

1.1 Levekår i Norge

INNLEDNING

***Sosialt utsyn* beskriver levekårene i Norge**
Offentlig debatt tar ofte utgangspunkt i spørsmål om utviklingen i levekårene. Blir arbeidsmiljøet bedre? Har barnefamiliene fått dårligere økonomi? Andre spørsmål gjelder ulikhetene i samfunnet: Fra det generelle spørsmålet om ulikheter øker, til mer spesielle spørsmål, f.eks. om helsetilstanden er bedre i Finnmark enn i Oslo, eller hvor stor lønnsforskjellen er mellom menn og kvinner.

Sosialt utsyn legger vekt på å beskrive levekårene på et gitt tidspunkt, og hvordan de har utviklet seg det siste tiåret. Det er ikke lagt vekt på å belyse hva som skaper ulikhet i levekår, og hva som kan gjøres for å påvirke levekårsutviklingen, selv om boken også er et nyttig utgangspunkt for diskusjoner av slike spørsmål.

Hva er levekår?
Levekår er et normativt begrep. Verdimessige oppfatninger av hva det gode og det onde liv består i vil være avgjørende. Hvilke sider ved levekårene som oppfattes som viktigst, og hva som anses for gode og dårlige levekår, vil variere over tid og mellom ulike land og kulturer.

I analyser av levekår forsøker en å ta utgangspunkt i politiske målsettinger og i verdioppfatninger som det er bred enighet om i befolkningen. Når levekårsbegrepet er gitt et bestemt innhold, kan en belyse utbredelsen, utviklingen og eventuelt årsakene til de ulike sider ved levekårene. Hvor viktige de utvalgte levekårsmål er, samt ønskeligheten av en bestemt utvikling, må avgjøres gjennom diskusjoner og avveininger mellom personer med ulike verdier og synspunkter.

Hvordan måler vi folks levekår?
Vi beskriver folks levekår ved hjelp av mål for enkeltpersoners situasjon på en rekke områder. Et grunnleggende perspektiv i levekårsforskningen er at mennesker har tilgang til ulike ressurser som påvirker deres livssituasjon. Dette perspektivet er også et utgangspunkt for å velge ut de områder som skal inngå i en beskrivelse av levekår. Det er vanlig å skille mellom ressurser den enkelte i hovedsak disponerer alene, og ressurser som disponeres i fellesskap med andre mennesker. Med individuelle ressurser menes bl.a. inntekt, formue, kunnskaper, helse og sosiale relasjoner. Ressurser av mer kollektiv art omfatter alt fra kjennetegn ved nærmiljøet, f.eks. tilgang til ulike offentlige og private tilbud eller et godt trafikkmiljø, til

tilgjengeligheten av offentlige velferdssystemer innen f.eks. helse og omsorg. Medlemskap i interesseorganisasjoner som har makt og innflytelse den enkelte kan dra nytte av, regnes også som en kollektiv ressurs som påvirker levekårene.

Hvordan skapes levekårene?

Sosialt utsyn sier lite om hva som skaper gode eller dårlige levekår. Det er likevel noen betraktninger rundt dette som har vært avgjørende for utformingen av resonnementene. Det er ikke bare de ressurser den enkelte har tilgang til som skaper levekårene. Det er også avgjørende hvilke rammebetingelser den enkelte må handle innenfor og i hvilken grad den enkelte aktivt bruker sine ressurser for å forbedre sine levekår. Således er egenskapene til de arenaer der ressursene settes inn avgjørende. F.eks. vil inntektene en får fra en gitt utdanning avhenge av arbeidsmarkedet og utviklingen på dette, eller god helse vil være viktigere på noen lokale arbeidsmarkeder enn på andre. Når det blir mange eldre blir det vanskeligere å få plass på aldersinstitusjon. Når mange søker til universiteter og høgskoler kreves det bedre karakterer for å få en utdanningsplass. Hvis kapasiteten i utdanningssystemet økes, reduseres kanskje opptakskravene, men da risikerer den utdanningssøkende at det blir sterkere konkurranse på arbeidsmarkedet.

Denne betraktningsmåten innebærer at den enkeltes levekår verken kan ses som et resultat utelukkende av den enkeltes ressurser, eller av krefter i omgivelsene.

Levekårsforskningen gir i dag bare begrenset innsikt i hvordan levekårene skapes i et samspill mellom individets ressurser og egenskaper ved arenaene. Selv om *Sosialt utsyn* bare i få tilfeller går inn på sammenhenger mellom levekår og egenskaper ved arenaene eller individets omgivelser, legges det vekt på å gi tall for de samfunnsmessige rammer som levekårene utformes innenfor. Tallfesting av økonomiske forhold, endringer i befolkningens størrelse, sammensetning og aktivitet, omfang og organisering av offentlig velferdsproduksjon og trekk ved ulike markeder har en sentral plass i denne boken.

Levekår og livsstil

Det er langt fra slik at alle forskjeller mellom folk kan ses som levekårsforskjeller. Mange forskjeller bunner i personlige preferanser og kulturell tradisjon. Slike forskjeller er mer uttrykk for mangfold enn for problematiske levekår. Mangfold har ofte en positiv egenverdi ved at det skaper valgfrihet i samfunnet.

To eksempler kan illustrere forskjellen på begrepene levekår og livsstil: Sosial isolasjon er et mål på dårlige levekår, mens det er et uttrykk for livsstil om en foretrekker å omgås med familie, venner eller naboer. Passivitet i fritiden kan oppfattes som et mål på dårlige levekår, hvilke aktiviteter en fyller fritiden med, er derimot uttrykk for livsstil. Noen av de områder *Sosialt utsyn* tar opp, er mer preget av livsstil enn andre. Det gjelder særlig Fritid og kulturell deltaking og Sosial deltaking.

Innholdet i *Sosialt utsyn 1993*

Sosialt utsyn inneholder ti oversiktskapitler. Her er det lagt vekt på å gi en oversikt over de viktigste utviklingstrekkene fra tidlig på 1980-tallet til begynnelsen av 1990-tallet. I tillegg inneholder *Sosialt utsyn* en rekke kapitler som tar opp mer spesielle temaer innenfor de valgte områdene. To kapitler har et lengre tidsperspektiv enn 1980-årene, og presenterer hovedtrekk i utviklingen innen arbeidsmarkedet og utdanningsystemet etter den andre verdenskrigen. Andre behandler enkelte grupper mer inngående, f.eks. inn-

vandrere, enslige forsørgere og barn. Andre igjen tar opp mer spesielle temaer, som selvmord og ulykker, uformell omsorg og arbeidsledighet. Også i de fleste av disse kapitlene behandles utviklingen over tid.

Fordelingen av levekår mellom grupper er tillagt stor vekt. Det er imidlertid ikke gjort noe forsøk på å gi en systematisk beskrivelse av levekårene for alle grupper i befolkningen. Innen de enkelte kapitler er det lagt vekt på visse fordelingsdimensjoner, avhengig av hvilke fordelingsmekanismer som er viktige på et felt. Generelt har forskjeller mellom kvinner og menn og mellom generasjoner eller livsfaser fått oppmerksomhet. Også forskjeller mellom yrkesaktive og ikke-yrkesaktive og mellom yrkesaktive med forskjellig posisjon på arbeidsmarkedet, og forskjeller mellom ulike geografiske grupperinger blir tatt opp.

Ikke alle gruppers levekår blir like godt beskrevet i *Sosialt utsyn*. Vi belyser hovedsakelig normalbefolkningens - de store gruppers - levekår. Vi har i liten grad kunnet belyse levekårene for de gruppene som kanskje er dårligst stilt og enkelte av de best stilte gruppene. Det er flere grunner til dette. Det gjelder for mye av den statistikken som er grunnlaget for levekårsbeskrivelser, at noen grupper faller utenfor fordi de ikke er med i datagrunnlaget. Andre grupper er så små at vi ikke kan analysere deres situasjon ved hjelp av utvalgsundersøkelser. For atter andre grupper reduseres kvaliteten av opplysningene på grunn av stort frafall i disse undersøkelsene. Dette dreier seg f.eks. om folk som bor på institusjon, folk uten fast bopel eller narkomane. Derfor kan vi si at *Sosialt utsyn* undervurderer forskjellene i levekår i Norge i dag, ved at små grupper med store problemer og de aller best stilte ofte faller utenfor.

HOVEDTREKK I LEVEKÅRS-UTVIKLINGEN

I det følgende trekker vi fram noen viktige utviklingslinjer fra kapitlene senere i boken.

BEFOLKNING, FAMILIE OG HUSHOLDNING

Utviklingen i befolkning, familie og husholdninger er viktige rammebetingelser for befolkningens levekår. Den påvirker bl.a. det samlede behovet for ulike velferdstilbud. Særlig gjelder det ordninger som er rettet mot enkelte aldersgrupper i befolkningen.

Færre i skolealder og flere eldre

I løpet av det siste tiåret ble det vel 100 000 færre barn og unge i skolealder (7-19 år), samtidig med at den økende fruktbarheten fra midten av 1980-tallet førte til en svak økning i antallet barn i førskolealder. I samme periode økte antallet eldre med snaut 90 000, de eldste (80 år og eldre) stod for nesten 40 000 av denne økningen. Antallet personer i yrkesaktiv alder økte med om lag 170 000 i samme periode. "Forsørgelsesbyrden", dvs. antall barn og eldre i forhold til antallet i yrkesaktiv alder, ble således mindre på 1980-tallet.

Selv om utviklingen i forholdet mellom antallet i yrkesaktiv alder og antall barn og eldre altså isolert ikke tilsier større byrder på velferdssamfunnet, er det de mer ressurskrevende grupper som har økt. Eldre får større overføringer enn barn og unge, og veksten i overføringer til eldre har vært høy, særlig på grunn av veksten i tilleggspensjonene. De eldste har også større behov for omsorgsressurser enn yngre eldre har.

Tabell 1
Antall personer i ulike befolkningsgrupper i 1980 og 1990. Antall i 1 000

	1980	1990
Befolkning		
Hele befolkningen[1]	4 092	4 249
Førskolebarn 0-6 år[1]	375	388
Skolebarn7-19år[1]	840	729
Personer 20-66 år[1]	2 352	2 521
Eldre 67-79 år[1]	403	452
Eldre 80 år og over[1]	122	159
Utenlandske statsborgere[1]	82	140
Herav europeere	52	73
Familie og husholdning		
Gifte	1 898	1 779
Samboende[6]	100	300
Skilte og separerte	146	255
Enpersonhusholdninger	426	601
Enslige forsørgere[2]	66	91
Arbeidsmarked		
Sysselsatte	1 908	2 010
Syssesatte i industri, olje, bygg og anlegg	537	494
Sysselsatte i offentlig,sosial og privat tjenesteyting	548	734
Registrerte helt ledige[1]	27	102
Registrerte langtidsledige[1]	3	27
Husmødre[3,6]	430	165
Trygd og omsorg		
Alderspensjonister[1]	520	613
Uførepensjonister[1]	160	234
Mottakere av pensjon og overgangsstønad til etterlatte, ugifte, skilte og separerte forsørgere	57[4]	74
Økonomisk sosialhjelp. Stønadstilfeller	60	165
Barn i barnehage	78	139
Institusjonsbeboere[6]	41	45
Utdanning		
Elever i barne- og ungdomsskole[5]	590	475
Elever i skoler under lov om videregående skole[5]	151	200
Studenter ved universitet og høgskole[5]	79	137

[1] Pr. 31.12.
[2] Personer som mottar utvidet barnetrygd
[3] Anslagene er basert på Levekårsundersøkelsen 1980 og 1991. Hjemmearbeidende er ikke-yrkesaktive som utfører minst 10 timer husarbeid pr. uke og som ikke er pensjonister eller elever/studenter
[4] Tallet omfatter ikke stønader til skilte og separerte
[5] Pr. 1.10.
[6] Tallet er et anslag

Svakt tempo i urbaniseringsprosessen på 1980-tallet

Siden 1960 har andelen som bor i spredtbygde strøk gått kraftig ned. Urbaniseringsprosessen gikk særlig fort på 1960-tallet. På 1980-tallet ble det bare litt færre som bodde i spredtbygde strøk, samtidig som andelen i små tettsteder økte.

I siste halvdel av 1980-årene var det en betydelig regional ubalanse i flyttingene med stor nettoflytting til Oslo og Akershus og til Agder og Rogaland. Likevel har befolkningens fordeling på fylker og landsdeler vært nokså uforandret det siste tiåret. Variasjoner i flyttemønsteret i ulike livsfaser bidrar også til skjevheter i den regionale alderssammensetning. Mens utkantkommunene har sterk overvekt av eldre, og storbykommunene har overvekt av småbarn, unge voksne og eldre, har omlandskommunene til de store byene en overvekt av voksne i yrkesaktiv alder og få eldre.

Familiemønstre under forandring

Den fortsatte økningen i antallet skilsmisser på 1980-tallet, innebærer antakelig først og fremst et press på ekteskapet, og i mindre grad på selve familieinstitusjonen. Antallet personer som levde i samboforhold økte sterkt det siste tiåret. Folk giftet seg senere, men startet samlivet tidligere enn før. Det økte antallet skilsmisser, og det forhold at samboforhold oppløses oftere enn ekteskap, førte til at flere opplevde familieendringer. Også barn opplever oftere enn før familieendringer, men fortsatt bor vel fire av fem barn sammen med begge sine biologiske foreldre. Endringene i familiemønster er i betydelig grad en følge av tilpasninger i de yngre generasjonene.

Disse endringene har også virket inn på husholdningsstrukturen. Antallet enpersonhusholdninger økte betydelig på 1980-tallet. Mesteparten av veksten kom blant personer under pensjonsalder, særlig blant yngre (under 45 år) var veksten stor. Slike endringer er viktige for utviklingen i befolkningens levekår av tre grunner. Stordriftsfordelene ved flerpersonhusholdninger får redusert betydning, behovet for omsorg fra andre utenfor husholdningen øker i eldrehusholdninger, og omfanget av sosialt samvær utenfor husholdningen vil antakelig også øke.

Antallet registrerte enslige forsørgere har økt. Det er imidlertid vanskelig å anslå hvor mye endringene i samlivsmønster med stadig flere samboende har betydd for økningen i antallet enslige forsørgere.

Mange unge voksne menn blant innvandrerne

Antallet utenlandske statsborgere økte på 1980-tallet med om lag 65 000 til snaut 150 000 på begynnelsen av 1990-tallet. To tredeler av økningen kom fra land utenfor Europa. En betydelig del av innvandringen til Norge består nå av flyktninger og asylsøkere.

Tallet på innvandrere var 330 000 dersom en regner med alle som er født i utlandet, eller er født i Norge, men der minst en av foreldrene er født i utlandet.

Innvandrene er i gjennomsnitt mye yngre enn nordmenn. Det er en sterk konsentrasjon om unge voksne, særlig blant menn.

MAKROØKONOMI

Svakere økonomisk vekst på 1980-tallet enn tiåret før

For befolkningens levekår er det særlig utviklingen i verdiskapingen og anvendelsen av denne på privat og offentlig forbruk som er av betydning. Både bruttonasjonalprodukt, disponibel inntekt for Norge, og privat og offentlig forbruk økte på 1980-tallet regnet i faste priser, men klart mindre enn på 1970-

tallet. Svingningene i økonomien var også sterkere på 1980-tallet enn tiåret før. Etter en svak vekst fra 1980 til 1983 var den årlige veksten i bruttonasjonalproduktet i årene 1983-1987 om lag som på 1970-tallet. Etter 1986 var veksten svak, vel 1 prosent pr. år.

Store svingninger i privat forbruk

Ser en 1980-tallet under ett økte privat forbruk med om lag 15 prosent. Etter en ganske moderat vekst fram til 1984 økte privat forbruk sterkt i årene 1984-1986, og langt sterkere enn husholdningenes disponible inntekter. Husholdningenes sparing ble da også negativ. Etter 1986 falt husholdningenes forbruk, og det falt langt mer enn utviklingen i den disponible inntekten skulle tilsi. Husholdningenes sparerate ble igjen positiv.

Sterkere vekst i offentlig enn i privat forbruk

Veksten i offentlig forbruk var nesten dobbelt så stor som veksten i privat forbruk på 1980-tallet. Særlig i perioden etter 1985 var veksten i offentlig forbruk høyere enn veksten i privat forbruk. Ser en hele 1980-tallet under ett var veksten i offentlig forbruk likevel klart lavere enn på 1970-tallet.

UTDANNING

Like mange under utdanning, men sterk vekst i høyere utdanning

Antallet elever i grunnskolen gikk ned med vel 100 000 fra 1980 til 1990. Antallet elever i videregående skole og antallet studenter ved universiteter og høgskoler økte imidlertid tilsvarende.

Nedgangen i antallet grunnskoleelever, som har sammenheng med demografiske forhold, har ikke ført til en tilsvarende reduksjon i utgiftene til grunnskolen. Driftsutgiftene pr. elev har økt det siste tiåret.

Nesten alle går nå direkte fra grunnskolen til videregående skole

Arbeidsmarkedet har i stadig mindre grad blitt et alternativ for unge som går ut av grunnskolen. Det har vært en sterk økning i den direkten overgangen fra grunnskole til videregående skole. Mens vel en av fire 17-19-åringer hadde arbeid som hovedbeskjeftigelse i 1980, gjaldt det bare en av tolv i 1990. Også i videregående skole økte ressursene noe mer enn antallet elever.

Veksten i studenttallet kom først og fremst etter 1987, og har i første rekke sammenheng med situasjonen på arbeidsmarkedet. Andelen direkte overganger fra videregående skole til universitet eller høgskole økte markert fra 1987 til 1990. Det er blitt flere studenter pr. ansatt gjennom 1980-tallet.

Sterk økning i tilbøyeligheten til å velge teoretisk utdanning

I 1991 valgte om lag 60 prosent av avgangselevene fra grunnskolen en utdanning i den videregående skole som gir studiekompetanse. Norge har aldri hatt så høy andel som har valgt teoretisk opplæring etter grunnskolen.

Den videregående skolen har gjennom hele 1980-tallet vært preget av at mange tar flere utdanninger på samme eller lavere nivå. Særlig på de praktiske linjer har det vært tilfellet. Kapasitetsutvidelsene i praktisk opplæring har redusert vandringen på kryss og tvers noe i løpet av 1980-tallet, men fortsatt er det store forskjeller mellom ungdom som velger teoretisk og praktisk opplæring etter grunnskolen.

Flest jenter velger linjer som gir studiekompetanse
I 1991 valgte 70 prosent av jentene som forlot grunnskolen, en utdanning i den videregående skole som gir studiekompetanse, og 50 prosent av guttene. Guttene er i flertall innen fagopplæringen. Forskjellene i jenters og gutters valg av studieretning endret seg lite i første halvdel av 1980-tallet (den senere utvikling kjenner vi ikke). Fortsatt betyr forskjeller i sosial bakgrunn mer for utdanningsvalg enn kjønn. Vi vet ikke om betydningen av sosial bakgrunn har endret seg det siste tiåret.

Kvinnelige og mannlige studenter velger fortsatt ulikt
Heller ikke på universitets- og høgskolenivå er det noen sterk tendens til at kvinner og menn velger mer likt. På høyere universitets- og høgskolenivå er det imidlertid en tendens til at kvinner fordeler seg mer jevnt på flere fagfelt.

Utdanningens betydning for å få arbeid har økt på 1980-tallet
Utdanningens betydning økte særlig for menn. Blant menn med utdanning på grunnskolenivå ble andelen i arbeidsstyrken redusert i nesten alle aldersgrupper, og mest for de eldre. Blant menn med utdanning på universitets- og høgskolenivå ble andelen i arbeidstyrken redusert bare blant de eldste. Blant kvinner gikk andelen i arbeidsstyrken bare ned blant de eldste med utdanning på grunnskolenivå. Men fortsatt er yrkesaktiviteten klart høyere blant kvinner med høyere utdanning, og forskjellen har økt i de fleste aldersgrupper.

Endringene i nærings- og yrkesstruktur betyr at kravene til utdanningsmessig kompetanse har økt. Det har antakelig også ført til at arbeidsmarkedssituasjonen for personer med lav utdanning har blitt vanskeligere. Det var i 1991 fire ganger så høy arbeidsledighet blant personer med utdanning på grunnskolenivå som blant personer med høyere utdanning.

Høyt utdanningsnivå blant innvandrere
Innvandrerne har i gjennomsnitt et høyt utdanningsnivå, også innvandrerne fra den tredje verden. Sammenhengen mellom inntekt og utdanning er imidlertid svakere enn den en finner blant nordmenn.

ARBEID

Svak vekst i lønnet arbeid, men det ble delt på flere
Til sammen arbeider det norske folk omtrent like mange timer i lønnet arbeid i dag som for 30 år siden. Økningen i verdiskapingen har først og fremst skjedd gjennom økt produktivitet. Arbeidet er imidlertid fordelt på langt flere. Også på 1980-tallet ble arbeidet fordelt på litt flere, om en ser tiåret under ett. Den samlede tid brukt til husholdsarbeid og lønnet arbeid har endret seg lite på 1980-tallet.

Store svingninger i sysselsettingen på 1980-tallet
Fram til 1987 økte antallet sysselsatte med vel 200 000. Fra 1987 til 1991 gikk sysselsettingen ned med godt over 100 000, slik at sysselsettingen samlet økte med om lag 100 000. Dette var langt mindre enn økningen i befolkningen i yrkesaktiv alder, aldersgruppen 20-66 år økte med 180 000 personer.

Det var sysselsettingen i de vareproduserende næringene som gikk tilbake det siste tiåret, en reduksjon på 130 000, mens de tjenesteytende næringene har vokst. Halvparten av veksten her kom i offentlig forvalt-

ning, i all hovedsak i kommuner og fylkeskommuner.

Under lavkonjunkturen i 1983-1984 ble arbeidsledigheten fordoblet i forhold til nivået i 1980. På det meste var 3,5 prosent av arbeidsstyrken ledige. Arbeidsledigheten avtok imidlertid raskt og var under 2 prosent på midten av 1980-tallet. Fra 1988 økte arbeidsledigheten sterkt, til 6 prosent av arbeidsstyrken i 1991.

Betydelig vekst i arbeidsstyrkens utdanning

På 1980-tallet økte arbeidsstyrken med om lag 200 000 personer med utdanning på universitets- og høgskolenivå, mens like mange med utdanning på grunnskolenivå gikk ut av arbeidsstyrken. Omtrent halvparten av veksten i yrkesaktive med høyere utdanning kom i offentlig sektor.

Disse endringene i nærings- og utdanningsstruktur viser seg også som en nedgang i andelen sysselsatte som er arbeidere (menn) og lavere funksjonærer (kvinner), og en tilsvarende økning i funksjonærer på middels og høyere nivå.

Sysselsettingen for menn med heltidsarbeid gikk ned

Sysselsettingen har gått tilbake i næringer som tradisjonelt har vært dominert av menn, og fram i næringer dominert av kvinner. Dette er en vesentlig grunn til at antall sysselsatte kvinner har økt, mens menns sysselsetting har gått tilbake. Selv fra 1988 da sysselsettingen gikk kraftig ned, ble kvinnelig sysselsetting opprettholdt. Menn har heltidsjobber, og det er derfor først og fremst heltidsjobber som har forsvunnet.

Ungdommens posisjon på arbeidsmarkedet ble svekket på 1980-tallet

Blant tenåringer har det gjennom de siste 10-20 årene blitt færre som har arbeid som hovedbeskjeftigelse. Det har også vært en forholdsvis jevn økning i andelen tenåringer som var i utdanning. Utviklingen på arbeidsmarkedet på slutten av tiåret har forsterket den mer langsiktige tendensen til svekkelse av ungdommens posisjon på arbeidsmarkedet. I 1991 var 17 prosent av 16-19-åringene og 12 prosent av 20-24-åringene i arbeidsstyrken arbeidsledige. Fra 1987 til 1991 ble sysselsettingen redusert med 116 000. I samme periode ble sysselsettingen blant unge i alderen 16-24 år redusert med vel 80 000.

Høy arbeidsledighet blant innvandrere fra den tredje verden

Arbeidsledigheten blant innvandrere fra vestlige land skiller seg lite fra arbeidsledigheten blant norske. Den registrerte arbeidsledigheten blant innvandrere fra den tredje verden var imidlertid høy. 18 prosent av arbeidsstyrken var ledige i 1991.

Sysselsettingen ble i 1980-årene mer konsentrert aldersmessig

Yrkesfrekvensen gikk ned både blant yngre og eldre. Yrkesfrekvensen økte i de fleste aldersgrupper blant kvinner, men mest for kvinner i den mest typiske småbarnsfasen. Særlig har yrkesfrekvensen økt for småbarnsmødre med barn under tre år. Heltidsandelen blant yrkesaktive mødre har økt, selv i siste halvdel av 1980-årene. Halvparten av sysselsatte kvinner, det gjelder også småbarnsmødre, har nå heltidsjobb. Blant menn har andelen med særlig lange arbeidsuker økt (til om lag en tredel). Dette har ikke endret seg etter 1987. Særlig blant fedre er det mange med særlig lange uker. Blant

unge er andelen sysselsatte på heltid kraftig redusert.

Sterk økning i antallet langtidsledige
I første halvdel av 1980-tallet var arbeidsledigheten høyest blant kvinner. Nå er den imidlertid høyere blant menn enn blant kvinner. Det har sammenheng med at lavkonjunkturen har rammet de mannsdominerte næringer sterkest. Det er eldre og ikke minst unge som er rammet av arbeidsledighet. Andelen langtidsledige økte sterkt på slutten av 1980-tallet, til om lag 40 prosent av de ledige i 1991. Langtidsledigheten var særlig høy blant eldre. Om lag halvparten av arbeidsløse over 50 år var langtidsledige. Tegn til svekkelse av eldres posisjon på arbeidsmarkdet ser en også i økningen i antallet uførepensjonister.

Et særtrekk ved arbeidsledigheten på slutten av 1980-årene var mindre regionale forskjeller i ledigheten og at den også rammet storbyene. Det skyldes også at arbeidsmarkedstiltakene først og fremst ble satt inn i fylker som tradisjonelt har hatt høy arbeidsledighet.

Små endringer i det fysiske arbeidsmiljøet
Fysisk belastende og ensidig arbeid er fortsatt svært vanlig. Levekårsundersøkelsene viser at andelen som arbeider i belastende arbeidsstillinger økte på 1980-tallet, blant kvinner og lavere funksjonærer. Ellers var det små endringer i det fysiske arbeidsmiljøet.

Flere har kontroll over egen arbeidssituasjon
Det ble færre som oppgav at de har liten grad av selvbestemmelse i arbeidet. Færre oppgav også at de har ensformig arbeid. Dette gjelder særlig blant ufaglærte arbeidere.

Større variasjon i arbeidstidsmønstre
Utviklingen på 1980-tallet har gått i retning av større variasjon i arbeidstiden. Det har blitt mindre vanlig å arbeide på dagtid. Bare blant høyere funksjonærer er det ikke blitt færre som arbeider dagtid. Det er først og fremst ulike former for kveldsarbeid som har økt. Tendensen bort fra dagarbeid har vært særlig sterk blant unge, der under 60 prosent arbeidet på dagtid i 1991.

HUSHOLDNINGSØKONOMI OG MATERIELL STANDARD

Vekst i husholdningenes inntekter gjennom hele 1980-tallet
Hele tiåret sett under ett økte realverdien av inntekt etter skatt pr. person med 23 prosent. Økningen var størst, 18 prosent, fram til 1986. I inntekt etter skatt er gjeldsrenter ikke trukket fra. En betydelig del av inntektsøkningen gikk med til å betjene en stadig større gjeld, oftest knyttet til betydelige boliginvesteringer. Disponibel inntekt pr. person, der gjeldsrenter er trukket fra, økte derfor noe mindre, 12 prosent, over tiåret. Økningen kom i all hovedsak i første halvdel av 1980-årene.

Vekst i lønnsinntektene fram til 1987....
Realverdien av husholdningenes samlede lønnsinntekter økte sterkt fram til 1987, i hovedsak som følge av veksten i sysselsettingen. På grunn av nedgang i sysselsettingen sank lønnsinntektene deretter fram til 1989.

... men størst vekst i overføringene på 1980-tallet

Ser en hele tiåret under ett, økte overføringene mer enn lønnsinntektene, særlig på slutten av tiåret. Økningen var vel 45 prosent. Den skyldes både veksten i antallet alders- og uførepensjonister, veksten i andelen med tilleggspensjoner, veksten i tilleggspensjonene, og i noe mindre grad veksten i antallet arbeidsløse med dagpenger.

Relativt sett var det kapitalinntektene som økte mest. De ble mer enn fordoblet på 1980-tallet. Det meste av økningen kom i første halvdel av tiåret. Det var særlig renter av bankinnskudd som økte.

Vekst både i husholdningenes gjeld og finanskapital

Husholdningenes gjeld økte sterkt fram til 1988, fra snaut 200 000 kroner til 300 000 kroner pr. husholdning. Etter 1988 har den gjennomsnittlige gjelden gått svakt ned. Det var imidlertid også betydelig vekst i husholdningenes gjennomsnittlige bruttofinanskapital (dvs. bankinnskudd, verdipapirer o.l.). Denne økte fra om lag 130 000 kroner i gjennomsnitt pr. husholdning i 1980 til om lag 175 000 kroner i 1988, der den holdt seg ut 1980-tallet. At både husholdningenes gjeld og finanskapital økte i gjennomsnitt, kan tyde på større ulikhet i finansformuen.

Svakest inntektsutvikling for yngre enslige

Alle husholdningsgrupper utenom yngre enslige hadde en positiv utvikling i inntekt etter skatt regnet pr. forbruksenhet fra 1982 til 1990. Tar en utgangspunkt i disponibel inntekt pr. forbruksenhet, dvs. trekker fra gjeldsrenter, hadde også yngre par uten barn en svak nedgang i inntekt. Det var også bare blant yngre enslige og yngre par uten barn at andelen lavinntektshushold økte i perioden.

Det var barnefamiliene som sammen med middelaldrende par uten barn, hadde den største veksten i inntekt etter skatt pr. forbruksenhet. Alle grupper hadde en litt svakere inntektsutvikling om en tar utgangspunkt i disponibel inntekt. Forskjellen var imidlertid liten for pensjonister, både enslige og par. Pensjonistene hadde en vekst i disponibel inntekt omtrent på størrelse med veksten for middelaldrende par uten barn og småbarnsfamilier.

Ujevn forbruksvekst

Utviklingen i det private forbruket var mer ujevn enn utviklingen i husholdningenes inntekter. Forbruket økte fram til 1986, særlig fra 1984, og avtok deretter fram til 1989. Den ujevne utviklingen skyldes i noen grad registreringsmåten. Varige forbruksgoder, f.eks. bil, anses forbrukt når de kjøpes, selv om husholdningene har nytte av dem i mange år etter kjøpet. Forbruksreduksjonen etter 1986 kan derfor neppe tas som uttrykk for en tilsvarende reduksjon i husholdningenes økonomiske velferd.

Jevn forbruksvekst for pensjonister

Forbruksveksten har stort sett vært størst for de grupper av husholdninger som også har hatt størst inntektsvekst. Yngre og eldre husholdninger atskiller seg imidlertid med hensyn til hvor jevn veksten var gjennom tiåret. Pensjonistenes forbruk økte jevnt gjennom tiåret, og var i liten grad preget av den sterke forbruksveksten på midten av 1980-tallet. Yngre husholdninger tok derimot i langt større grad opp lån på midten av tiåret, og hadde dermed også en vesentlig mer ujevn forbruksvekst. Middelaldrende enslige opplevde som gruppe den sterkeste innstramming i forbruket etter midten av tiåret.

Stabil inntektsfordeling på 1980-tallet
Hovedinntrykket er at inntektsfordelingen har endret seg lite når en ser 1980-årene under ett. Det ser ut til å ha blitt en svakt jevnere inntektsfordeling gjennom første halvdel av tiåret, og i siste halvdel en utvikling mot en litt mer ujevn fordeling. Antakelig har disse endringene sammenheng med endringene i sysselsetting. Imidlertid må en være oppmerksom på at bl.a. gevinster og tap ved kjøp og salg av formuesobjekter i liten grad fanges opp av inntektsstatistikken. Disse kan ha hatt en utvikling som ville bidratt til en annen inntektsfordeling dersom de var blitt registrert i inntektsstatistikken.

Flere opplevde økonomiske problemer
Andelen husholdninger som oppgav av de hadde økonomiske problemer, økte på slutten av 1980-tallet. Det var størst andel som oppgav økonomiske problemer blant enslige forsørgere.

Andelen husholdninger med gjeld større enn to ganger inntekten økte jevnt gjennom 1980-tallet, samtidig som andelen gjeldfrie husholdninger holdt seg konstant på snaut en tredel. 5 prosent av husholdningene hadde i 1990 en gjeld som var større enn tre ganger inntekten.

Fortsatt økning i boligstandarden
Boligstandarden hadde økt gjennom flere tiår og var høy allerede i 1980. Den fortsatte imidlertid å øke på 1980-tallet fram til 1987-1988. Andelen av den voksne befolkning som bodde i umoderne boliger, dvs. manglet bad eller WC eller hadde bolig med kalde eller fuktige rom, ble nesten halvert på 1980-tallet. Det samme gjaldt andelen av befolkningen som bodde trangt. Forbedringen i standard - målt på denne måten - var størst i de grupper som i utgangspunkt hadde dårligst standard.

Turbulent boligmarked på 1980-tallet
Reguleringene på boligmarkedet ble langt på vei fjernet på begynnelsen av tiåret. Dette førte til et midlertidig prisfall. Liberaliseringen av kredittmarkedet før midten av tiåret førte imidlertid til en kraftig prisstigning på boliger fram til 1988. Etter det falt prisene til et nivå i 1990 som er langt under nivået ti år før.

Det er sterke preferanser i Norge for å eie sin egen bolig. Eierandelen økte gjennom 1980-tallet, og fire av fem husholdninger eide sin bolig i 1990.

Boligbyggingen holdt seg på omtrent samme nivå fra 1980 til 1988. Boligbyggingen skiftet imidlertid karakter gjennom 1980-tallet. På midten av tiåret var det et stort innslag av privatfinansierte boliger. Gjennomsnittlig boligstørrelse økte også. Prisfallet førte til en sterk nedgang også i byggingen av nye boliger, og etter 1988 ble det nesten slutt på bygging av privatfinansierte boliger og boligstandarden ble mer nøktern.

Boligen ble den største post på budsjettet
Utgiftene til bolig fortsatte å vokse gjennom 1980-tallet som de hadde gjort tiåret før. Det meste av veksten kom i årene 1983 til 1988. Boutgiftene utgjør nå vel en firedel av husholdningenes samlede utgifter. Andelen av utgiftene som gikk til transport har holdt seg uendret om en ser 1980-årene under ett. I 1980 lå den omtrent på høyde med boutgiftsandelen. På midten av tiåret lå den godt over boutgiftsandelen, først og fremst på grunn av bilkjøp. I 1991 var andelen som gikk til reiser og transport godt under boutgiftsandelen.

Boutgiftene økte i hovedsak på grunn av økte renter på boliglån, men økte husleier

bidrog også til utgiftsveksten til tross for at det ble færre leietakere. Gjeldsrentene økte først og fremst fordi husholdningene tok opp større lån, i mindre grad fordi rentesatsene økte eller fordi det ble flere eiere.

Boutgiftene var størst og økte mest i kroner for småbarnsfamiliene. Boutgiftene økte imidlertid relativt mest for yngre enslige, og boutgiftsbelastningen var størst for disse på slutten av 1980-tallet.

HELSE OG VELFERD

Sterkere vekst i offentlig enn i privat forbruk

Offentlig forbruk vokste med vel 30 prosent på 1980-tallet, og mer enn veksten i privat forbruk. Offentlig forbruk økte også i siste halvdel av 1980-tallet da privat forbruk ble redusert. Offentlig forbruk til helsestell økte omtrent i takt med det samlede offentlige forbruk, undervisning litt mindre og sosial trygd og velferd en del mer. På helseområdet var veksten større i helsetjenesten utenfor institusjon enn i helsetjenesten i institusjon. Veksttakten i offentlig forbruk til helse og sosial trygd og velferd var likevel klart lavere enn tiåret før.

Kommunenes rolle styrket

Utvikling og drift av offentlige tjenester som omsorg, helse og utdanning er nå i hovedsak kommuners og fylkeskommuners ansvar. Kommunene har også fått økt ansvar for velferdstiltak det siste tiåret. De har bl.a. overtatt ansvaret for de somatiske sykehjemmene og for omsorgen for psykisk utviklingshemmede.

Sterk økning i barnehagedekningen

Andelen barn i førskolealder med barnehageplass ble langt på vei fordoblet. Dette skjedde til tross for en svak økning i antallet førskolebarn. Det var en sterk økning i andelen heldagsplasser, og en viss økning i andelen barn i privat barnehage. Barnehagedekningen har økt mest og er nå høyest i små kommuner, men fortsatt er en stor del av plassene i de små kommuner deltidsplasser. Andelen barn med tilsyn av dagmamma eller slektninger, ser ikke ut til å ha endret seg vesentlig på 1980-tallet. Det er nå flere barn med barnehageplass enn med tilsyn av dagmamma, slektninger e.l.

Økt ressursinnsats i eldreomsorgen

Ressursinnsatsen i eldreomsorgen har økt både i hjemmetjenestene og i institusjonene, og den har økt sterkere enn antallet eldre. Likevel er det ikke sikkert at tilbudet av omsorgstjenester har økt i takt med behovet. Det er blitt noe færre institusjonsplasser sammenliknet med antall eldre, og noe flere som bruker hjemmetjenestene. Men samtidig har den kommunale eldreomsorgen fått ansvaret for stadig flere grupper av pleietrengende.

Eldreomsorgen mer konsentrert om de eldste

Mye tyder på at institusjonsomsorgen er blitt tyngre og mer konsentrert om de eldste og mest pleietrengende. Det er blitt flere sykehjemsplasser og færre plasser i aldershjem. Samtidig har det vokst fram mellomformer mellom institusjonsomsorg og hjemmetjenester. Også hjemmetjenestene er blitt mer konsentrert om de eldste. Antallet årsverk i hjemmesykepleien ble omtrent fordoblet på 1980-tallet, mens antallet pasienter økte noe svakere. Hjemmehjelpen er den største av hjemmetjenestene. Den har økt vesentlig mindre enn hjemmesykepleien, antallet årsverk økte med snaut 35 prosent. Det er

flere hjem som får hjelp, men det enkelte hjem får hjelp kortere tid.

Uformell omsorg til eldre og funksjonshemmede ser ikke ut til å avta

Det er ikke allmenn enighet om hva som skal regnes som uformell omsorg og hvordan en skal måle den. Ulike undersøkelser har registrert litt forskjellige aspekter ved den uformelle omsorgen, og resultatene er derfor ikke helt i samsvar. Mye tyder imidlertid på at den omsorgen som gis innen husholdet, har gått ned. Dette har for en stor del sammenheng med demografiske endringer, med at flere eldre bor alene, særlig blant de eldste. Uformell omsorg som gis mellom husholdninger ser derimot ut til å ha økt. Det ser ut til å ha blitt en jevnere fordeling av det uformelle omsorgsarbeidet, flere gir omsorg, og innsatsen pr. omsorgsgiver er redusert.

Om lag 180 000 flere som mottok langtidsytelser

Særlig antallet alders- og uførepensjonister økte på 1980-tallet. Dette er sammen med økningen i tilleggspensjoner og økningen i antallet arbeidsledige den vesentligste årsak til økningen i overføringene til private husholdninger.

Sosialhjelpsutgiftene sjudoblet fra 1980 til 1990

Antallet stønadstilfeller ble nesten tredoblet. Særlig sterk var økningen i årene 1986 til 1989. Senere stoppet veksten opp. Sterk vekst i utbetalt beløp pr. stønadstilfelle, blant annet fordi gjennomsnittlig stønadsperiode ble lengre, førte til en meget sterk vekst i de samlede utgifter til sosialhjelp. I 1990 var andelen som mottok sosialhjelp størst blant enslige forsørgere, 26 prosent, og blant unge enslige, 13 prosent. Blant innvandrere fra den tredje verden mottok 23 prosent sosialhjelp. Det er først og fremst blant de yngre at det er blitt flere sosialhjelpsmottakere.

Lavere dødelighet

Målt ved forventet levealder har helsetilstanden blitt forbedret, litt mer for menn enn for kvinner. Det er spesielt dødeligheten av hjerte- og karsykdommer blant middelaldrende som gikk ned. Rundt 1990 gikk også spedbarnsdødeligheten klart ned. Kreftdødeligheten har derimot fortsatt å vokse. Det er fortsatt betydelige regionale forskjeller i dødelighet, først og fremst for menn. Likevel er den regionale dødeligheten for menn blitt noe redusert det siste tiåret.

Små endringer i omfanget av sykelighet, men endringer i sykdomsmønstret

Helse- og levekårsundersøkelsene tyder verken på at andelen av befolkningen med syketilfelle, andelen med sykdom med betydelige konsekvenser eller andelen med nedsatt funksjonsevne har blitt vesentlig redusert. Dette har i noen grad sammenheng med at befolkningen er blitt eldre og med lavere dødelighet som betyr flere med kronisk sykdom.

Visse typer sykdommer har økt. Det har således vært en økning i nye krefttilfeller, også om en tar hensyn til at befolkningens alderssammensetning endrer seg. Helse- og levekårsundersøkelsene viser også økning i hudsykdommer, i astma og allergi blant barn og i sykdommer i muskler og skjelett blant kvinner.

Levekårsundersøkelsene tyder på at det er en lavere andel av eldre menn som har nedsatt funksjonsevne.

SOSIAL OG KULTURELL DELTAKING

Familien i endring: mindre stabilitet, men ikke mindre kontakt

Det økende antall skilsmisser og muligens økt andel samboforhold, som har større sannsynlighet for å bli oppløst enn ekteskap, innevarsler noe mindre stabilitet i familieforholdene. På den annen side er det ikke blitt flere som har liten kontakt med nær familie. Det er blitt flere som har sine foreldre i live, og kontakten mellom foreldre og barn er blitt noe mer hyppig det siste tiåret.

Flere bor alene

Det har vært en relativt sterk vekst i andelen som bor alene. Fra 1980 til 1991 økte andelen av den voksne befolkning som bodde alene fra 12 til 16 prosent. Særlig sterk var økningen blant yngre menn. Det er imidlertid eldre kvinner som oftest bor alene. Økningen i antallet som bor alene, skyldes ikke bare samlivsbrudd. Det er blant annet blitt langt vanligere at enslige bor alene.

Mye tyder på at de sosiale kontakter i økende grad skjer utenfor husholdningen og den nære familien. Det har vært en svak økning i andelen som har gode venner der de bor. Det har videre vært en klar økning i andelen som oppgir å ha nære og fortrolige venner. Dette kan tolkes som et tegn på en endret rolle for vennskapet.

Færre er politisk aktive

Det er små endringer i organisasjonsaktiviteten i befolkningen. Bare idrettsforeninger og velforeninger fikk flere aktive medlemmer i løpet av 1980-årene. Aktiviteten i politiske organisasjoner har gått ned det siste tiåret, i 1991 var bare 4 prosent aktive i en politisk organisasjon.

Økende ulikhet i mengden fritid

Mens fritiden økte med en time pr. dag på 1970-tallet, økte den med bare en time pr. uke tiåret etter. Fritiden økte mest blant de som hadde mye fritid, og gikk ned blant de som hadde lite fritid fra før. Både yngre og eldre enslige menn fikk vesentlig mer fritid på 1980-tallet. Småbarnsforeldre derimot var blant de få grupper som fikk mindre fritid.

Vi bruker ikke mer tid på medier

Det økte medietilbudet, særlig det økte tilbudet av fjernsynskanaler fra midten av 1980-tallet, ser ikke ut til å ha ført til at vi bruker mer tid på mediene. Fjernsynsseing har økt noe når en ser de to siste tiårene under ett. Økningen var klart større på 1970-enn på 1980-tallet, først og fremst som følge av at flere fikk fjernsyn. De to siste tiårene er det blitt flere som leser bøker i fritiden. Bare blant unge menn er det blitt færre som leser bøker. Igjen kom økningen først og fremst i 1970-årene. Tiden vi bruker til boklesing synes ikke å ha endret seg vesentlig.

Utadrettede fritidsaktiviteter har økt

Utenom mediebruk og sosialt samvær er det idrett og friluftsliv vi bruker mest tid på i fritiden. Det er blitt flere som driver med idrett og mosjon, særlig har antallet hyppige brukere økt. Økningen har vært særlig sterk blant yngre kvinner som nå er like aktive som yngre menn. Men aktiviteten har økt i de fleste aldre. Turgåing er fortsatt den dominerende aktivitet, men har vært stabil eller gått litt ned de siste ti årene.

Det kan se ut til at vi har fått en mer uteorientert samværskultur. Det viser seg bl.a. ved at det i de fleste aldersgrupper er blitt flere som går på restaurant og på dansetilstelninger. Samtidig med at fritiden økte svakt på 1980-tallet, økte den delen av fritiden vi tilbrakte utenfor hjem og nærmiljø

kraftig. Vi bruker ikke bare mindre tid i og ved boligen, men også mindre tid i nærmiljøet. Særlig gjelder det kvinner, som nå ikke oppholder seg mer i nærmiljøet enn menn.

Mot større spredning av kulturbruken

Flere kulturtilbud har fått større oppslutning i befolkningen. Det gjelder spesielt museer, men også teater og opera og populærkonserter. Særlig synes middelaldrende å ha blitt mer aktive. Også biblioteksbesøket har økt.

Økende utdanningsnivå i befolkningen og også svakt økende sentralisering bidrar antakelig til økt bruk av kulturtilbud. Resultater fra levekårsundersøkelsene tyder imidlertid på at det også har skjedd en utjevning i kulturbruken mellom grupper med høy og lav utdanning og mellom bosatte i spredtbygde strøk og i de større tettstedene.

Jevn økning i kriminaliteten, sterkest økning i grov kriminalitet

Det har vært en jevn vekst de siste tre tiår i antallet etterforskede forbrytelser. De grove voldsforbrytelsene har imidlertid vokst sterkere på 1980-tallet enn tiårene før. Ved inngangen til 1990-tallet ser en tegn til stagnasjon i veksten. Stagnasjonen synes å være reell for tyverier. Det er mer usikkert om det er tegn til stagnasjon i den grove volden.

Usikkert hvor sterk veksten i grove voldsforbrytelser har vært

Det ble etterforsket om lag 1 000 grove voldsforbrytelser i 1991. Antallet etterforskede tilfeller har økt for de fleste typer av grove voldsforbrytelser. Størstedelen av de grove voldsforbrytelsene er sedelighetsforbrytelser. Det er veksten i disse som står for størstedelen av veksten i de grove voldsforbrytelsene. Det er mulig at større åpenhet omkring slike forhold har ført til økt tilbøyelighet til anmeldelse. Offerundersøkelser viser et langt større antall voldstilfeller enn kriminalitetsstatistikken. De viser imidlertid ikke samme sterke vekst i voldsbruken. Det knytter seg betydelig usikkerhet til utviklingen i anmeldelsestilbøyelighet.

2. Befolkning

Per-Anders Rosenkvist Samfoto

Halvard Skiri og Kjetil Sørlie

2.1 Befolkning

BEFOLKNING OG LEVEKÅR

Det er et mål for offentlig politikk å sikre gode og likeverdige levekår for alle befolkningsgrupper i landet. Dette målet er både sosialpolitisk og regionalpolitisk, fordi egenskaper ved bostedene kan være svært avgjørende for levekårssituasjonen totalt.

Likevel er det store forskjeller i levekårsforholdene mellom ulike befolkningsgrupper avhengig av alder, familiesituasjon, kjønn, livsfase og bosted, og utviklingen i størrelse og sammensetning av de ulike gruppene påvirker mulighetene for å oppnå en ønsket fordeling. Ulike grupper har ulike ressurser og behov, og størrelsen på befolkningsgruppene påvirker behovet for, og etterspørselen etter, overføringer og tjenester. For eksempel er antall barn og ungdom avgjørende for behovet for barnehager og skoler, mens antall eldre påvirker trygdebudsjettet og behovet for helsetjenester og institusjoner for eldre.

Alderssammensetningen har stor betydning både for fordelingen av goder og for velferdsnivået generelt i samfunnet. Personene i yrkesaktiv alder sikrer velferden for seg selv og andre, direkte og indirekte. Direkte skjer det gjennom egen lønnsinntekt og privat omsorg, indirekte ved inntektsoverføringer mellom grupper. Forholdet mellom antall i yrkesaktiv alder og antall yrkespassive (barn og eldre) varierer over tid. Ikke minst er det store geografiske forskjeller i dette forholdstallet.

Uten å ta hensyn til antall og sammensetning av befolkningen blir det vanskelig å planlegge fordelingen av godene og byrdene i samfunnet. Befolkningsutviklingen er en nøkkelfaktor for å kunne planlegge, dimensjonere og prioritere de offentlige oppgavene.

De viktigste datakilder over befolkningsutviklingen:
- Det sentrale personregister (DSP), fra 1993 Det sentrale folkeregister (DSF), som gir løpende informasjon om befolkningsutviklingen på kommunenivå
- Folke- og boligtellingene (FoB), som avholdes hvert tiende år.

FOLKEMENGDE OG FOLKETILVEKST

Ved utgangen av 1992 bodde det nærmere 4,3 millioner mennesker i Norge. Dette er en liten folkemengde, så vel i verdensmålestokk som i europeisk sammenheng. Før oppsplittingen av østeuropeiske stater tok til i 1991, hadde bare to land i Europa - Irland og Albania - færre innbyggere enn Norge, når vi ser bort fra de minste statene med under en million bosatte. Befolkningen i vårt land teller er mindre enn befolkningene i de nye europeiske republikkene Kroatia, Bosnia-Hercegovina og Slovakia.

Figur 1
Folketilvekst og fødselsoverskudd[1] 1911-1992
Antall i 1000

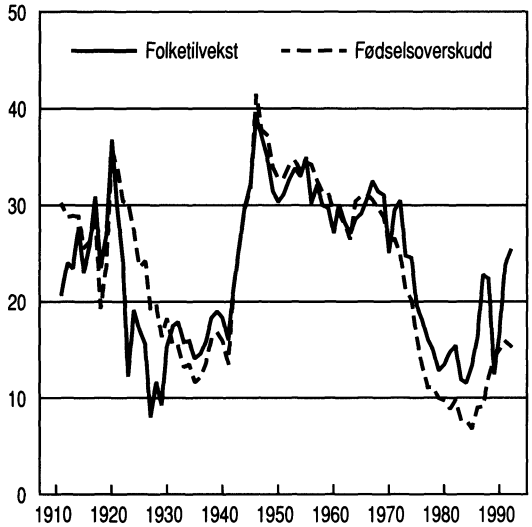

[1] Levendefødte minus døde

Kilder: Historiske tabeller over folkemengde, vigsler og dødsfall 1911-1976 og Befolkningsstatistikk

Figur 2
Nettoinnflytting[1] 1911-1992
Antall i 1000

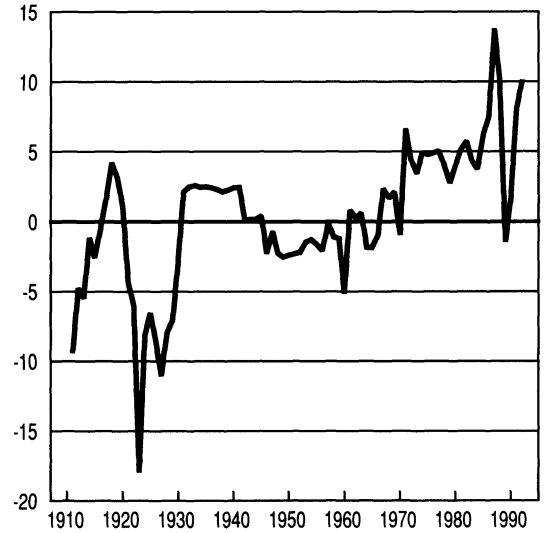

[1] Innflytting minus utflytting

Kilder: Historiske tabeller over folkemengde, vigsler og dødsfall 1911-1976 og Befolkningsstatistikk

Etter 2. verdenskrig økte folketallet i Norge med om lag 30 000 pr. år, dvs. knapt 1 prosent årlig vekst, helt til tidlig i 1970-årene. Så avtok økningen raskt mot et bunnivå på vel 11 000 i 1983 og 1984. Deretter har veksten økt igjen til 25 000.

En høy befolkningsvekst fra slutten av 2. verdenskrig til rundt 1970 skyldtes et relativt stabilt, høyt fødselsoverskudd, og at omfanget av flyttinger til og fra utlandet endret seg lite. Det var stort sett litt færre som flyttet til Norge enn fra oss, slik at det årlig var et lite utflyttingsoverskudd mellom 1945 og 1970. Om lag 4 000 - 5 000 flere innflyttinger enn utflyttinger årlig fra og med 1971 klarte ikke å kompensere for virkningen av at fødselstallet sank kraftig mellom 1970 og 1983. Siden midt på 1970-tallet har nettoinnflytting stått for over en tredel av den samlede befolkningsøkningen, i 1987-1988 for over halvparten.

Varierende fødselstall, jevnt økende dødstall

Fødselstallet har i vårt århundre variert mye, langt mer enn tallet på døde og mer enn det som den voksende folkemengden skulle tilsi. Fødslene er samtidig den viktigste komponenten for befolkningsutviklingen på noe lengre sikt, både for befolkningens størrelse og alderssammensetning. Variasjoner i fødselstallet har mange årsaker, bl.a. skiftende økonomiske kår og endringer i folks prioriteringer (se også kapittel 8.1).

I en 30-årsperiode fram til og med 1973 ble det født over 60 000 barn hvert år. I tiårsperioden 1977-1986 var gjennomsnittet bare 51 000. Senere har fødselstallet økt igjen og nådde opp i 60 000 fra og med 1990.

Figur 3
Levendefødte, døde og flyttinger fra og til utlandet 1920-1992

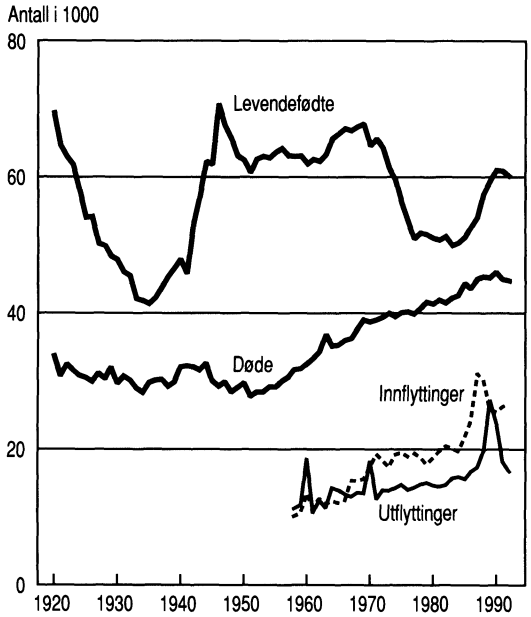

Kilder: Historisk statistikk og Befolkningsstatistikk

Tallet på dødsfall har økt jevnt de siste 40 årene, fra 28 000 årlig omkring 1950 til 45 000 i 1991. Denne utviklingen er ikke et uttrykk for at dødeligheten har økt, men avspeiler at befolkningen har vokst og at det er blitt langt flere eldre. (Dødsfall, dødelighet og levetid er nærmere omtalt i kapittel 3.1.)

Variasjoner i flyttestrømmer

I forrige århundre, og tidlig i dette århundret, drog store bølger av utvandrere fra Europa til Amerika, relativt sett flere fra Norge enn andre land, unntatt Irland. Utvandringen fikk store konsekvenser for befolkningsutviklingen i Norge. Etter dette hadde inn- og utvandring heller beskjeden innvirkning på folketall og aldersfordeling, helt til 1971, som markerer starten på en periode med nettoinnflytting til landet.

I 1960-årene flyttet det 12 000 - 15 000 personer til Norge hvert år, samtidig som omtrent like mange flyttet ut. Fra 1971 økte innflyttingene med 4 000 - 5 000. Til tross for innvandringsstoppen som ble innført i 1975 (jf. kapittel 2.3), holdt flyttestrømmene til og fra landet seg omtrent uforandret i størrelse helt til 1985. Senere har både inn- og utflyttingsstrømmene variert atskillig og stort sett økt i omfang. Dermed har resultatet av disse strømmene (nettoinnflyttingen) variert enda mer, fra over 10 000 nettoinnflyttere årlig i 1987 og 1988 til nesten flyttebalanse i toårsperioden 1989-1990. Året 1989 er det eneste siden 1970 da det har flyttet flere fra enn til Norge. Det er disse variasjonene i flyttestrømmer som er årsaken til at befolkningsveksten har svingt så vidt mye de siste årene.

Sterke fellestrekk ved befolkningsutviklingen i Norden og Vest-Europa

I Norge har folketallsutviklingen de siste årene liknet på utviklingen for de fleste land i Norden og Vest-Europa. Veksten har hatt et nokså ensartet forløp fra land til land, selvom nivået har vært noe ulikt: Befolkningsveksten i Norge i siste halvdel av 1980-årene har vært på gjennomsnittlig 0,4 prosent pr. år. Dette er noe høyere enn gjennomsnittet for andre nordiske land og omtrent dobbelt så høy vekst som gjennomsnittet for Vest-Europa.

De fleste vesteuropeiske landene hadde en periode med lavt fødselsoverskudd (antall levendefødte minus antall døde) en gang i tidsrommet 1975-1985. Noen land, blant dem Tyskland, Østerrike og Danmark, har også opplevd fødselsunderskudd, som følge av svært lave fødselstall. I de aller siste årene har fødselsoverskuddet igjen økt, først og fremst i de nordiske landene, der særlig

Figur 4
Fødte, døde og utvandringer[1] pr. 1 000 innbyggere 1801-1992

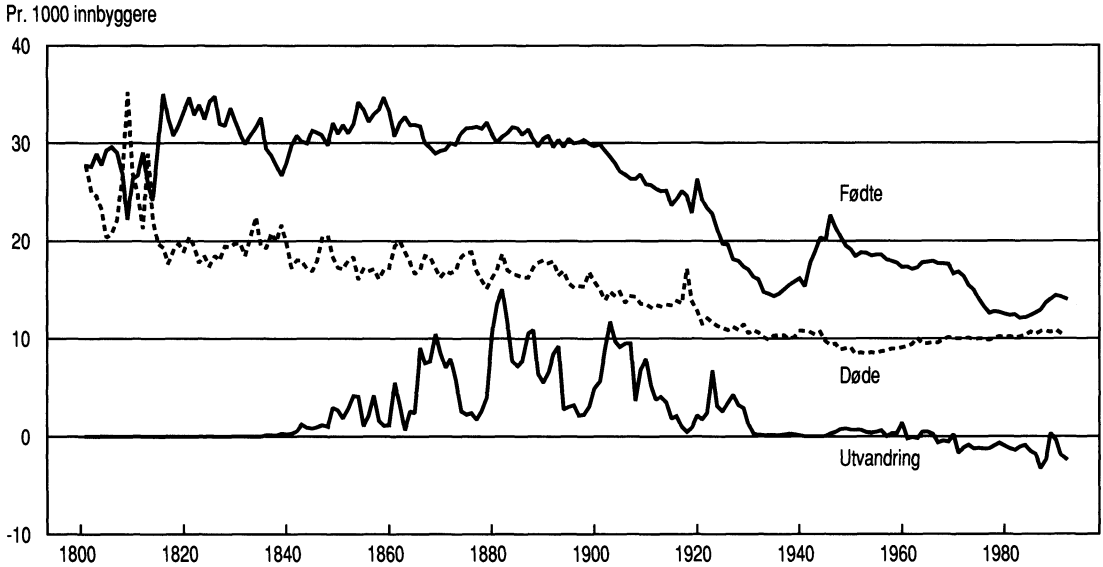

[1] Før 1950: Utvandring til andre verdensdeler. Etter 1950 nettoutflytting (utflytting - innflytting) til alle land

Kilder: Historisk statistikk og Befolkningsstatistikk

Sverige har opplevd bemerkelsesverdig høye fødselstall.

Ellers har flyttinger over landegrensene hatt mye å si for utviklingen i folketallet i mange land. Særlig etter jernteppets fall har det blitt mulig å flytte fra tidligere lukkede land.

FØDSELSTALL OG FRUKTBARHET

Kraftig fødselstallsbølge de siste 30 år

Fra begynnelsen av 1960-årene og fram til i dag har fødselstalls- og fruktbarhetsutviklingen i Norge fulgt et bølgeforløp. Etter at samlet fruktbarhetstall hadde nådd en topp i 1964 med 2,98 barn pr. kvinne, sank tallet fram til 1983, til 1,66 barn pr. kvinne. Dette er det laveste som noen gang har vært registrert i Norge. Omtrent halvparten av fallet, som var på i alt 45 prosent over 19 år, fant sted i de fem årene fra 1972 til 1977. Senere har samlet fruktbarhetstall steget fra år til år til 1990, men deretter med tendens til utflating omkring 1,9 barn pr. kvinne. Hvis oppgangen med dette viser seg å være slutt, er utviklingen brakt tilbake til nivået som ble passert i 1976 (Brunborg 1988), dvs. godt under reproduksjonsnivået (jf. tekstrammen nedenfor).

Fødselstallene følger i store trekk forløpet for samlet fruktbarhetstall. Nokså store avvik kan imidlertid forekomme på grunn av endringer i størrelsen av foreldregenerasjonen. Et slikt avvik kom i perioden 19641969, da fødselstallet økte med 3 prosent til tross

for at samlet fruktbarhetstall sank med 9 prosent. Grunnen var at tallet på kvinner som kom i fruktbar alder økte, fordi de store etterkrigskullene kom opp i 20-årsalderen. Både i 1970- og 1980-årene har vi fått flere fødsler i Norge på grunn av slik vekst. Etter 1970 har fødselstallet økt årlig med mellom 300 og 500 barn som følge av at tallet på kvinner har økt, men den situasjonen er nå på det nærmeste over.

Figur 5
Samlet fruktbarhetstall 1961-1992

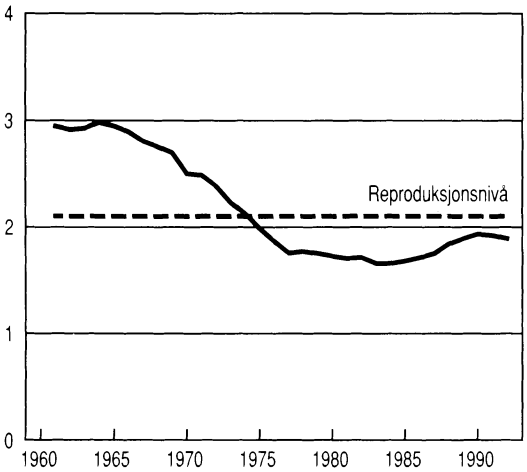

Kilde: Befolkningsstatistikk

Nest etter årene 1920 og 1946 var 1969 året med høyeste fødselstall hittil i dette århundret, med 67 700 barn (jf. figur 3). Til sammenlikning var tallet for 1983 det laveste etter krigen, med 49 900 fødte. Mens nedgangen i antall fødsler fra 1969 til 1983 var på 26 prosent, sank samlet fruktbarhetstall med ca. 40 prosent. Grunnen til at antallet fødsler sank mindre enn fruktbarheten, var igjen at mødregenerasjonen vokste i samme periode.

Fra og med 1990 har fødselstallene vært høyere enn 60 000, dvs. på samme nivå som i 1973. Omtrent 25 prosent av økningen i

Definisjoner av fruktbarhet

Med **fødselstall** menes det årlige antall fødte i landet. Med **fruktbarhet** menes "tendensen til å føde barn". Vi har to ulike fruktbarhetsbegreper, kohortfruktbarhet og periodefruktbarhet.

Kohortfruktbarhet uttrykker det barnetallet som et årskull kvinner i gjennomsnitt får i løpet av livet, eller opp til et visst alderstrinn. **Periodefruktbarhet** uttrykker hvor mange barn kvinner i gjennomsnitt ville ha fått (hypotetisk) gjennom livet dersom de hadde født barn i samsvar med fruktbarhetsratene (se nedenfor) registrert i et gitt kalenderår (eller i gjennomsnitt i løpet av en periode).

En **fruktbarhetsrate** er definert som årlig antall fødte pr. kvinne i en viss alder. Når fruktbarhetsraten på 27-årstrinnet i Norge i 1991 er 0,145 fødte pr. kvinne, betyr det at 14,5 prosent av alle norske kvinner som fylte 27 år i løpet av 1991, fikk barn i løpet av året.

Hvert år beregnes fruktbarhetsrater på alle alderstrinn. Ratene danner grunnlaget for begrepet **samlet fruktbarhetstall** (SFT), som gir uttrykk for hvor mange barn kvinner i gjennomsnitt vil få i løpet av livet dersom de føder i samsvar med de observerte fruktbarhetsratene det enkelte år.

Reproduksjonsnivået er den verdien av SFT som i det lange løp fører til at befolkningens størrelse forblir uendret (dersom flyttinger ikke forekommer). I Norge tilsvarer reproduksjonsnivået et samlet fruktbarhetstall på noe under 2,1. Når tallet ikke er nøyaktig 2 (det er altså ikke nok at hvert foreldrepar får to barn hver), skyldes det både at det blir født litt færre jenter enn gutter, og at noen må kompensere for dem i foreldregenerasjonen som dør før de har gjennomløpt sin fruktbare alder. I land med høy dødelighet er reproduksjonsnivået derfor betydelig høyere. Spesielt har høy spedbarnsdødelighet sterk innvirkning på reproduksjonivået.

fødselstallet etter 1983 kan tilskrives at det er blitt flere kvinner i fruktbar alder. 75 prosent av økningen skyldes at det er en økende andel som føder barn, spesielt blant kvinner mellom 30 og 40 år.

Figur 6
Aldersavhengige fruktbarhetsrater for femårsaldersgrupper for kvinner 1950-1991[1]

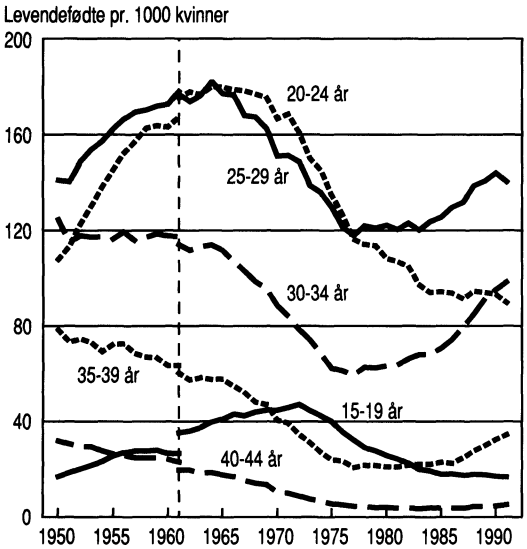

[1] Brudd i serien i 1961. Tidligere: Morens alder ved utgangen av året. Deretter: Morens alder ved nedkomst

Kilde: Befolkningsstatistikk

Tendens til å utsette fødsler

Økningen i periodefruktbarheten etter 1983 er ikke uttrykk for at kvinner i mødregenerasjonene har fått flere barn enn årskullene som gikk foran. Utviklingen i kohortfruktbarheten tyder tvert imot på fortsatt nedgang. Dette er ikke så paradoksalt som det kan høres. Fenomenet skyldes først og fremst at det er *tidspunktet for fødslene* i kvinnenes livsløp som endrer seg. Fruktbarheten blant kvinner under 25 år har sunket kraftig fra begynnelsen av 1970-tallet og fram til i dag, mens den etter 1977 har økt i de eldre aldersgruppene.

Dagens yngre kvinnekull har gjennomgående færre barn enn sine eldre medsøstre. Dermed har det oppstått forskjeller i kohortfruktbarheten ("etterslep" fra kull til kull). Det vil si at alle nye årskull kvinner på de fleste alderstrinn har færre barn enn det ett år eldre årskullet hadde året før. På lave alderstrinn skyldes etterslepene at flere inntil videre har ventet eller avstått fra å få det første barnet, og på høyere alderstrinn at flere med to barn har ventet eller avstått fra å få det tredje (Kravdal 1991). På slutten av 1970-tallet var etterslepene størst. Deretter ble de gradvis mindre fram til 1991.

Forskjellene fra kull til kull er således blitt betydelig redusert i løpet av denne perioden (etter 1977), først og fremst ved at tendensen til å føde barn har økt blant de noe eldre kvinnene. Dette har etter hvert ført til at de fleste "nabokull" som på begynnelsen av 1990-årene er i alderen 30-40 år, har fått omtrent like mange barn i gjennomsnitt. For eksempel er etterslepet for 1955-kullet i forhold til 1954-kullet, som utgjorde 34 barn pr. 1 000 kvinner ved 25-årsalder, forsvunnet ved 35-årsalder, mens forskjeller mellom 1957- og 1959-kullet, som utgjorde 53 barn per 1 000 kvinner ved 25-årsalder, er så godt som forsvunnet ved 30-årsalder (tabell 1).

Regionale ulikheter i fruktbarhet

Tradisjonelt har fruktbarheten vært høyere i distriktene enn i byene, og kvinnene i distriktene har også gjerne fått barna tidligere i livsløpet. Etter krigen har det imidlertid pågått en langsom utjevning mellom by og land. Dette har skjedd innenfor alle landsdeler, selv om graden av utjevning varierer: I distriktskommunene på Sør-Vestlandet er fruktbarheten fremdeles relativt høy, mens den har sunket sterkt i de nordnorske distriktene. Finnmark hadde til langt utpå 1970-tallet landets høyeste fruktbarhet, men kom på 1980-tallet ned på landsgjennomsnittet.

Tabell 1
Kohortfruktbarhet på utvalgte alderstrinn i 22 årskull av kvinner. Antall levendefødte barn pr. 1 000 kvinner

Årskull	Alder				
	20 år	25 år	30 år	35 år	40 år
1950	288	1 074	1 656	1 957	2 068
1951	299	1 042	1 626	1 940	2 061
1952	293	990	1 589	1 912	
1953	286	944	1 537	1 881	
1954	284	917	1 514	1 871	
1955	265	883	1 490	1 873	
1956	253	851	1 464	1 866	
1957	222	798	1 420		
1958	207	771	1 411		
1959	193	745	1 414		
1960	181	718	1 403		
1961	166	681	1 383		
1962	162	672			
1963	148	656			
1964	136	640			
1965	129	636			
1966	123	629			
1967	122				
1968	120				
1969	122				
1970	118				
1971	111				

Kilde: Befolkningsstatistikk, bearbeidet

Inntil 1983 pågikk utjevningen mellom by og land (ved at fruktbarheten sank sterkere i utkantområdene enn i byene) hovedsakelig innenfor samme landsdel. Da fødselstallet begynte å vokse etter 1983, skjedde nesten all vekst i storbyområdene (Sørlie og Texmon 1988). Dette har på få år vridd bosettingsmønsteret for den yngste delen av barnegenerasjonen i landet i sterkt sentraliserende retning. Som illustrasjon kan vi ta tallet på barn i alderen 0-4 år, som økte med 19 600 på landsbasis fra 1983 til 1989. Av dette kom 18 200 i de fem største byene med omegnskommuner i avstand inntil en times reise unna. I landets utkantkommuner sank samtidig tallet på småbarn med til sammen 2 300. Dette skjedde til tross for en fruktbarhetsoppgang fra 1,66 til 1,89 barn pr. kvinne for landet som helhet.

De regionale endringene i barnas fordeling er imidlertid ikke bare en følge av regional utjevning i fruktbarheten. Mye må også tilskrives flytting, altså at kvinner i fruktbar alder i større grad enn andre flytter og bosetter seg i sentrale strøk. Slik har det alltid vært. Men på slutten av 1980-årene ble virkningen sterkere enn vanlig, fordi den økte tilflyttingen til storbyer og tendensen til

å utsette fødsler skjedde på samme tid. Flere enn før hadde rukket å flytte før de fødte sine barn. I mange tilfeller var årsakene til flytting og utsatte fødsler de samme, nemlig at stadig flere kvinner satset på utdanning og yrkesstart før familieetablering.

Stabilt antall aborter de senere år

Tallet på legale aborter økte langsomt fram mot slutten av 1980-årene, og har siden 1988 ligget omtrent uendret på ca. 16 000 årlig. Dette representerer et nivå hvor omtrent annenhver kvinne vil ta abort en gang i løpet av livet, hvis nivået vedvarer. Regnet i forhold til tallet på fødte, viser abortandelen en noe avtakende tendens.

Det er først og fremst unge kvinner som tar abort, og økningen på 1980-tallet har hovedsakelig kommet blant kvinner uten barn. Nesten en av fem aborter i 1991 ble tatt av kvinner under 20 år, og sju av ti ble tatt av kvinner under 30 år. Blant tenåringsjentene er det langt flere som tar abort enn som føder barn.

Selv om det de siste årene ikke har vært store endringer i det samlede aborttallet, har det skjedd endringer i aldersmønsteret. For kvinner over 30 år har det lenge vært en nedgang, med en halvering blant kvinner over 40 år i løpet av de siste 15 år. For kvinner mellom 20 og 30 år er det fortsatt en viss økning. For kvinner under 20 år er økningen imidlertid stoppet opp. Tendensen er nå svakt avtakende i tenåringsgruppen.

Tabell 2
Legale aborter. 1976-1991

År	Utførte aborter	Aborter pr. 1 000 kvinner i alderen							Aborter pr. 1 000 kvinner 15-49 år	Aborter pr. 1 000 levendefødte
		15-19[1]	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49		
1976	14 754[2]	22,7	24,1	19,0	17,4	15,5	8,7	1,1	16,6	275,9
1980	13 531	22,5	22,1	16,2	13,7	11,4	6,8	0,8	14,6	265,1
1986	15 474	23,0	27,5	19,4	14,1	10,4	4,9	0,6	15,4	294,7
1987	15 422	22,3	29,0	18,3	14,2	10,1	4,6	0,5	15,2	285,4
1988	15 852	22,5	29,0	20,9	14,1	9,8	4,3	0,5	15,4	275,6
1989	16 208	21,4	30,2	21,8	14,8	10,2	4,0	0,6	15,5	273,3
1990	15 551	19,8	28,6	22,0	14,3	10,0	3,6	0,5	14,7	255,2
1991	15 528	19,0	28,9	22,2	15,0	9,8	3,5	0,5	14,6	255,4

[1] Aborter hos kvinner under 20 år pr. 1 000 kvinner 15-19 år
[2] Innvilgede søknader
Kilde: Befolkningsstatistikk

FLYTTING INNENLANDS

Flertallet i befolkningen flytter over en kommunegrense

Hvert år melder omtrent 4 prosent av befolkningen flytting over en kommunegrense. Det skjer enda flere flyttinger *innenfor* kommunene, og spesielt i byene, men registreringen av disse er ufullstendig. Nesten all offisiell statistikk og analyse gjelder derfor flytting mellom kommuner eller større områder. Det er også disse flyttingene som sterkest bidrar til å forme og omforme bosettingsmønsteret i landet (se for øvrig kapittel 2.2).

Selv om bare 4 prosent av befolkningen flytter hvert år, flytter likevel de fleste (70-80 prosent) over en kommunegrense minst en gang fra de er barn til de er etablert som voksne. Personer i alderen 15-30 år utgjør litt under halvparten av dem som årlig flytter mellom kommuner. Blant personer i alderen 20-30 år flytter 10-15 prosent hvert år. Dette har i det lange løp ført til at mer enn halvparten av dagens unge voksne blir boende i andre kommuner enn der de vokste opp. Omtrent halvparten av hvert årskull har på ett tidspunkt vært bosatt i en av landets fire største byer i løpet av alderen 15-30 år.

Bofaste, tilbakeflyttere og nykommere

Voksenbefolkningen i en kommune eller region kan skilles i bofaste, tilbakeflyttere og nykommere, avhengig av om de vokste opp der eller ikke. Nesten 60 prosent av kvinnene født i 1940- og 1950-årene er nykommere i de kommunene de bor. For menn er prosenten omtrent 45. Tilbakeflytterne blir i det lange løp jevnere fordelt på menn og kvinner. Men kvinnene flytter oftere og tidligere ut fra oppvekstkommunen for så å komme raskere tilbake igjen. Drøye 20 prosent av voksenbefolkningen over 30 år kan regnes som tilbakeflyttere til norske kommuner (Sørlie 1992).

Det er betydelig flere menn enn kvinner som aldri flytter; hver tredje mann og hver femte kvinne av dagens middelaldrende har aldri flyttet til en annen kommune. Andelen som forblir bofaste varierer sterkt også geografisk. Forskjellen mellom menn og kvinner gjelder imidlertid nesten over alt. Unntaket er Oslo, der kvinnene ser ut til å være omtrent like bofaste som mennene, og langt mer bofaste enn kvinner vokst opp i andre kommuner.

Figur 7

Regional aldersstruktur, avvik fra landets aldersstruktur[1]. 31. desember 1991

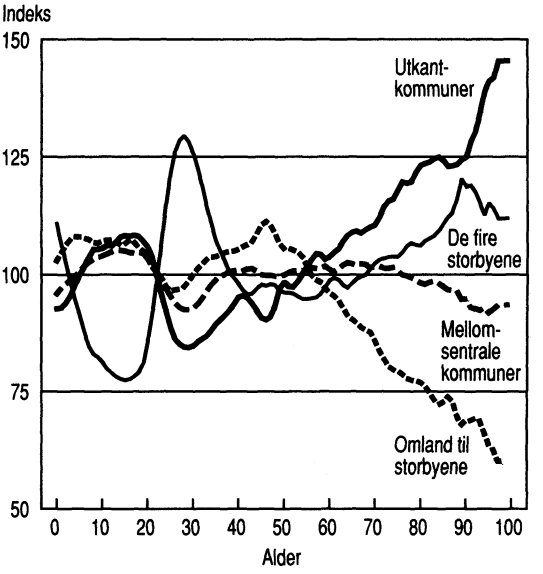

[1] Landsnivå = 100 for alle aldere. Kurvene angir kommunenes andel av personer i ulike aldere i forhold til landsgjennomsnittet

Kilde: Befolkningsstatistikk, bearbeidet

Flytting bidrar til regionale forskjeller i aldersstruktur

I utgangspunktet er flytting en naturlig del av et livsløp, og ikke et regionalpolitisk

problem. Ungdom flytter for å lære, for å få trening og for å utvide sin sosiale kontakt. Ulike livsfaser har ulikt innhold, og ulike regioner tiltrekker seg folk i ulike livsfaser. Storbyens funksjon er å være arena for opplæring og sosial trening for unge mennesker, og distriktene nyter godt av at byene fungerer som lærested for nye generasjoner i storsamfunnet.

Ikke desto mindre bidrar de ulike flyttemønstrene i ulike livsfaser til store skjevheter i den regionale alderssammensetningen. Mens utkantkommunene har sterk overvekt av gamle, og storbykommunene har overvekt av småbarn, unge voksne og eldre, har omlandskommunene til de store byene overvekt av voksne i sin mest yrkesaktive alder og få eldre (figur 7).

FLYTTING MELLOM NORGE OG UTLANDET

Store variasjoner i inn- og utvandring de senere år

Knapt halvparten av dem som flyttet til og fra Norge i 1960-årene var utenlandske statsborgere. Fra begynnelsen av 1970-tallet økte innvandringen til Norge ved at vi fikk arbeidsflyttere særlig fra Pakistan til landet. Til tross for innvandringsstoppen som ble innført i 1974, holdt flyttestrømmene til og fra landet seg omtrent uforandret i størrelse helt til 1985, men de endret likevel karakter. Det skyldes at det er mange unntak fra innvandringsstoppen, bl.a. for ektefeller og barn til utlendinger som har fått slå seg ned her (se for øvrig kapittel 2.3).

Senere har flyttestrømmene variert langt mer i størrelse. Resultatet har vært en skiftende flyttebalanse med utlandet. Fra 1987 til 1992 har flere flyttet til landet enn som har flyttet ut, med unntak av 1990 da det var omtrent flyttebalanse. Mye av økningen i innflyttingstallene i denne perioden skyldes imidlertid endret registreringspraksis, ettersom asylsøkere fra og med 2. kvartal 1987 ble registrert som bosatte straks de kom til Norge og dermed som innflyttere.

Registrering av inn- og utflytting

Før 1951 fantes det ingen andre tall for flyttinger til og fra Norge enn tall for utvandrede til andre verdensdeler. Flyttetallene for 1951 og senere gjelder i prinsippet alle som krysser landets grenser når de skifter bosted, altså både utlendinger og nordmenn. Alle som "har til hensikt" å oppholde seg i vedkommende land i minst 6 måneder, eller skal arbeide, skal melde inn- eller utflytting. Dermed omfatter f.eks. tallene for innflyttinger (fra utlandet) både nordmenn, arbeidsmigranter, asylsøkere og flyktninger.

Stor utflytting til Sverige mot slutten av 1980-årene

Etter 1985 økte tallet på innflyttinger til Norge til mellom 24 000 og 31 000 pr. år, vesentlig på grunn av mange asylsøkere. Større utflytting etter 1987, særlig i 1989 og 1990, har i stor grad sammenheng med at mange nordmenn drog til Sverige, de fleste sannsynligvis for få arbeid. I løpet av toårsperioden 1989-1990 flyttet 10 000 flere nordmenn til Sverige enn gjennomsnittet de tidligere årene. Mange av disse har åpenbart flyttet tilbake allerede, trolig som følge av forverring av det svenske arbeidsmarkedet. For 1990 og 1991 ble det nemlig registrert i alt 5 000 flere flyttinger enn "normalt" fra Sverige til Norge blant norske statsborgere.

Når norske og utenlandske statsborgere ses under ett, var året 1989 det første med større fraflytting enn tilflytting etter 1970 (jf. figur 3). Av norske statsborgere har det de siste 30 årene med få unntak flyttet flere ut enn det har flyttet inn til landet. Etter 1960 har dette "nettotapet" av nordmenn vært nær

44 000. Året 1991 var det første på 14 år med nettoinnflytting av nordmenn, blant annet på grunn av tilbakeflytting fra Sverige.

De største flyttestrømmene er stort sett stabile

De største flyttestrømmene mellom Norge og utlandet går fortsatt fra og til Sverige, Danmark, Storbritannia og USA, slik det har vært så langt tilbake vi har tall. Disse strømmene har stort sett vært stabile med 1 500 - 3 000 personer hver vei pr. år og har i det siste ikke resultert i nevneverdig endring i folketallet. Det største unntaket er de økte flyttingene til og fra Sverige siden 1988.

Fra Pakistan har Norge opplevd en forholdsvis jevn strøm av arbeidsmigranter og deres familier siden 1971. Ellers har de viktigste flyttestrømmene vært de mer kortvarige innflyttingene av asylsøkere og flyktninger. Viktigst er strømmene fra Chile og Iran i 1987-1988 og Sri Lanka og Jugoslavia siden 1987.

Norges flyttesamkvem med utlandet er på nivå med det mange andre land har, som Sverige og Danmark, men er langt større enn Finlands. Nivåforskjeller har blant annet sammenheng med det enkelte lands holdning og praksis når det gjelder å ta imot (og registrere) asylsøkere og flyktninger. Således har en del europeiske land i det siste hatt relativt langt flere innflyttere enn Norge, særlig Tyskland, Østerrike og Sveits.

Størst innvandring til Oslo-området og større byer

Flyttingene til og fra Norge fordeler seg ikke likt over landet. Det er særlig de største byene og sentrale strøk på begge sider av Oslofjorden som har tatt imot innvandrere fra fjerne land. Således har Oslo og Akershus hatt en nettoinnvandring av 4 000 personer årlig i siste halvdel av 1980-årene. Asylsøkere og flyktninger blir i langt større grad enn arbeidsmigranter spredt utover landet, i første omgang dit asylmottakene ligger, og så til den kommunen hvor de blir plassert, svært mange til Oslo. Virksomheten på kontinentalsokkelen førte til betydelig innflytting til Sørlandet og Vestlandet i 1970- og 1980-årene, særlig til Rogaland og Hordaland.

BEFOLKNINGENS SAMMENSETNING

Befolkningen i Norge blir stadig eldre

Andelen eldre har økt atskillig fra 1970-årene og fram til i dag. Det samme gjelder aldersgruppen 20-49 år, mens barn, ungdom og unge eldre er blitt færre. Samlet har dette ført til at gjennomsnittsalderen i befolkningen har økt. Ved utgangen av 1991 var litt over halvparten av befolkningen 35 år eller eldre. Det har i lang tid bare vært Sverige som har hatt en eldre befolkning enn vår. Dette skyldes i liten grad at folk i Sverige lever lenger enn i vårt land (jf. kapittel 3.3). En viktigere årsak er at våre naboer helt til 1990 hadde atskillig lavere fruktbarhet enn Norge.

I løpet av de neste 10-15 årene vil andelen eldre i den norske befolkningen avta (jf. figurene 9, 13 og 14) og komme ned på et vesteuropeisk gjennomsnittsnivå. At andelen vil avta, skyldes at det etter hvert er de små fødselskullene fra 1920- og 1930-årene som vil bli alderspensjonister. Dette framgår også av figur 8, der alderspyramiden er smal i aldersgruppene 50-64 år.

Befolkningens størrelse og sammensetning er et resultat av fødsler, dødsfall og flyttinger over lang tid. Det er imidlertid nesten bare fruktbarhetsnivået som bestemmer den relative aldersfordelingen eller *formen* på alderspyramiden. I land med høy fruktbarhet over lang tid fødes det stadig flere barn, slik

at pyramiden blir bred nederst og likner mer på en vanlig pyramide.

Figur 8
Folkemengde etter kjønn og alder 1. januar 1992

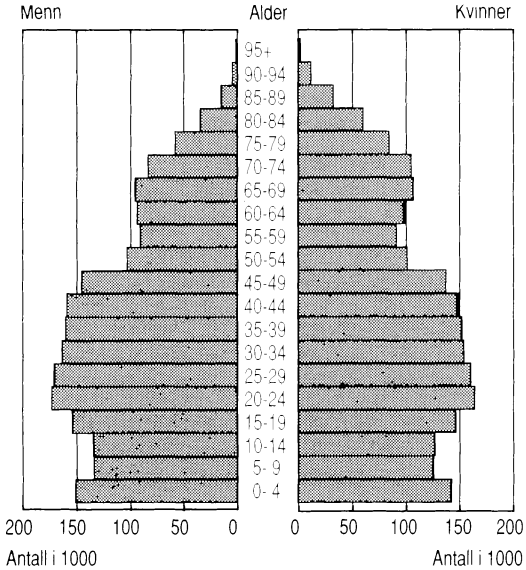

Kilde: Befolkningsstatistikk

Inntil 55-60-årsalder tilsvarer størrelsen på ulike aldersgrupper stort sett størrelsen på fødselskullene 55-60 år tidligere. De små kullene mellom 5 og 15 år er således et direkte resultat av få fødsler i perioden 1977-1986, mens de store i 20-, 30- og 40-årsalderen henger sammen med store fødselskull de første tiårene etter krigen. De små kullene i alderen 50-64 år var født mellom 1926 og 1941, en periode med usedvanlig lave fødselstall i Norge (se også figur 3). Blant de aller eldste reduseres naturlig nok antallet på grunn av høy dødelighet i disse aldersgruppene. Flytting fra og til utlandet har også betydning for aldersstrukturen, men betyr lite i forhold.

Økende kvinneoverskudd blant de eldste

I Norges befolkning er det flere kvinner enn menn. Forholdsvis flest kvinner var det før 1800, færrest, 1 007 pr. 1 000 menn, var det omkring 1960. Deretter økte forskjellen igjen, slik at det siden midten av 1980-årene har vært 1 022 kvinner pr. 1 000 menn når alle aldere ses under ett.

At det er flere kvinner enn menn i befolkningen er kanskje noe overraskende, ettersom det så langt bakover vi kjenner til - og i alle befolkninger - er blitt født 4-8 prosent flere gutter enn jenter. Årsakene til disse variasjonene er flere, blant andre endringer i forholdet mellom menns og kvinners dødelighet og overskudd av menn blant dem som utvandrer eller innvandrer.

Figur 9
Folkemengde etter alder. Prosent 1911-2050. Registrerte tall 1911-1992, framskrevne tall 1993-2015[1]

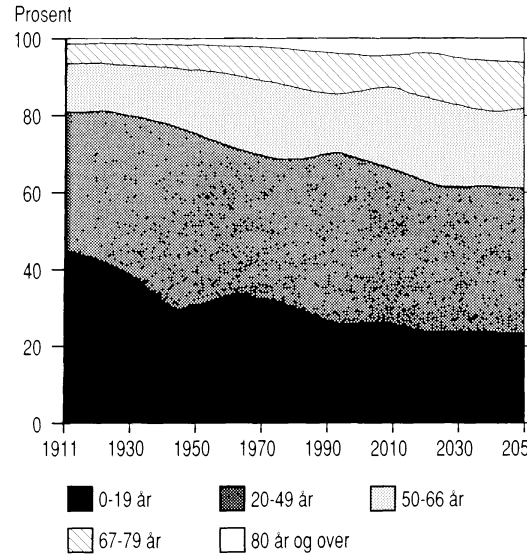

[1] Jf. tekstramme om framskrivning

Kilder: Befolkningsstatistikk og Framskriving av folkemengden 1990-2050

Forholdet mellom antall kvinner og menn i befolkningen avhenger sterkt av hvilken alder vi betrakter. De siste tiårene har Norge hatt et overskudd av menn på 3-6 prosent opp til 40-årsalder. Dette skyldes at det er større nettoinnvandring av menn enn av kvinner, særlig unge menn fra fjerne land. Etter 40-årsalderen begynner menns overdødelighet å bety noe for kjønnsproporsjonen, og mannsoverskuddet avtar sterkt. Norge har siden midt i 1970-årene hatt kvinneoverskudd fra og med fylte 52 år. Kvinneoverskuddet vokser så raskt med alderen, og etter fylte 84 år finner vi minst dobbelt så mange kvinner som menn.

Kvinneoverskuddet blant de eldste i befolkningen har endret seg dramatisk i moderne tid. I 1930 var det bare om lag 40 prosent for 84-åringer. Men da var det et kvinneoverskudd i befolkningen over 20 år.

Figur 10

Kvinner pr. 1 000 menn ved ulike aldere. 1. januar 1992

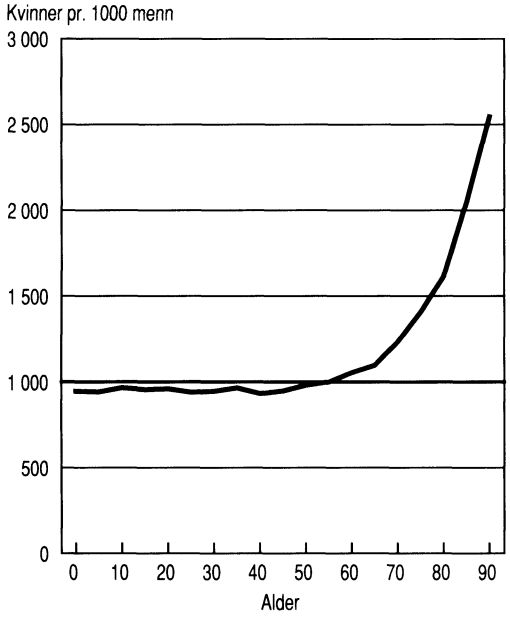

Kilde: Befolkningsstatistikk

Geografiske variasjoner i aldersfordelingen

Aldersfordelingen i befolkningen varierer atskillig innenfor landets grenser. De viktigste årsakene til dette er ulikheter med hensyn til fruktbarhetsnivå og flyttemønster, både i de senere år og tidligere. Regionale forskjeller i dødelighet betyr heller lite.

Agder/Rogaland, Vestlandet og særlig Nord-Norge har tradisjonelt hatt høy fruktbarhet og har derfor hatt den største andelen barn og unge i befolkningen, til tross for at fraflytting har tæret atskillig. Forskjellene er blitt mindre de siste par tiårene, ettersom fruktbarheten jevnet seg ut samtidig med at den falt sterkt i 1970-årene. For alle deler av landet har flytting til storbyenes omland fått større konsekvenser for distriktenes befolkningsgrunnlag enn før.

Som følge av betydelig nettoinnflytting har det sentrale Østlandet og de største byområdene lenge hatt størst andel av befolkningen i yrkesaktiv alder. I den senere tid er innslaget av unge voksne i storbykjernene økt, og folk i 30-årene er sterkere sentralisert til storbyer enn før. Storbyomlandene har skiftet fra å være typiske boområder for unge familier til å være bosted for de middelaldrende med tenåringsbarn.

De største regionale skjevhetene finner vi blant de eldre (jf. figur 11 og Skiri 1992). Det er forholdsvis flest eldre i indre bygder på Østlandet, i Oslo og i indre strøk på Vestlandet. Lavest er andelen eldre i Akershus, Rogaland, Finnmark og deler av Troms. Forskjellene gjenspeiler i stor grad utviklingen i bosettingsmønsteret i vårt århundre, sammen med forskjeller i fruktbarhet.

Den utenlandske befolkningen øker
Ved inngangen til 1992 var nær 148 000 utenlandske statsborgere registrert bosatt i Norge. Økningen i løpet av 1991 var 4 400. Antall personer med utenlandsk bakgrunn er langt flere, blant annet fordi 3 000 - 5 000 personer får norsk statsborgerskap etter søknad hvert år. Bosatte i Norge som er født i utlandet utgjør i 1993 omkring 200 000. (Den utenlandske befolkningen i vårt land er nærmere omtalt i kapittel 2.3.)

Figur 11
Andel av folkemengden 67 år og over i ulike fylker. 1. januar 1992. Prosent

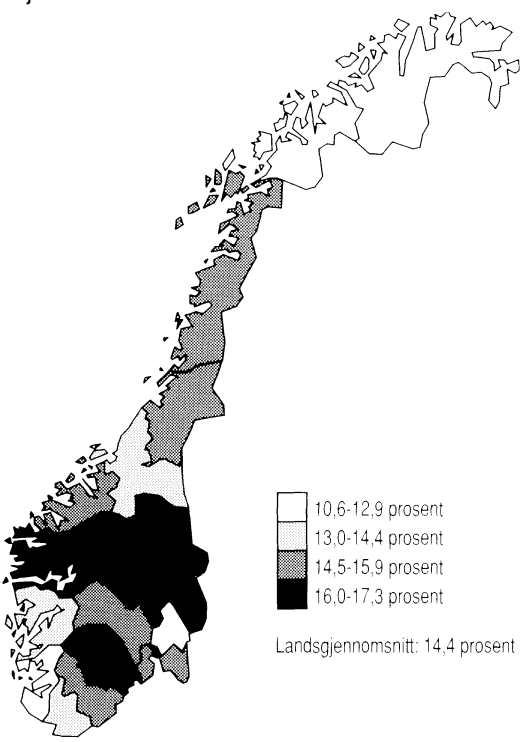

Kilde: Befolkningsstatistikk

BEFOLKNING OG BEFOLKNINGS-POLITIKK FOR FRAMTIDEN

Hva vet vi om framtiden?
For landet som helhet er det naturligvis stor usikkerhet knyttet til innvandringen, som er sterkt avhengig av den politiske utviklingen både nasjonalt og internasjonalt. I dag er situasjonen lite overskuelig, med åpning for nye politiske strømninger og allianser mellom land i Vest- og Øst-Europa, og med stadige behov omkring i verden for asyl- og fluktmuligheter utenfor egne hjemland. Det viktigste forholdet som påvirker innvandringen, er den politikk som Norge, dels sammen med andre land, velger å føre overfor flyktninger og asylsøkere.

Befolkningsframskrivninger

Statistisk sentralbyrå lager med jevne mellomrom befolkningsframskrivninger. Framskrivningene utarbeides gjerne i flere alternativer, med ulike forutsetninger om fruktbarhet, dødelighet og flytting. F.eks. er tallene for år 2005 i figur 12 og framskrivningene i figur 9, 13 og 14 hentet fra et alternativ som forutsetter at fruktbarheten holder seg konstant etter 1990, at dødeligheten fortsetter å synke, og at nettoinnflyttingen til landet vil utgjøre 5 000 personer i året.

Dødeligheten er det mest stabile element i utviklingen. Den har imidertid sunket en del de siste tiårene, spesielt for kvinner, og uten å ta hensyn til dette, vil det anslåtte tallet på eldre bli svært galt. Prosessen er imidlertid ganske stabil; alle årskull av gamle øker sin forventede levealder i forhold til foregående årskull. Dødeligheten kan variere en del på alderstrinnene under 60 år. Men stort sett er dødeligheten her lav, og eventuelle feilanslag får liten tallmessig betydning for folketallet totalt.

Figur 12
Antall personer registrert ved utgangen av 1975 og 1990, og framskrevet ved utgangen av år 2005[1], etter alder.
1 000

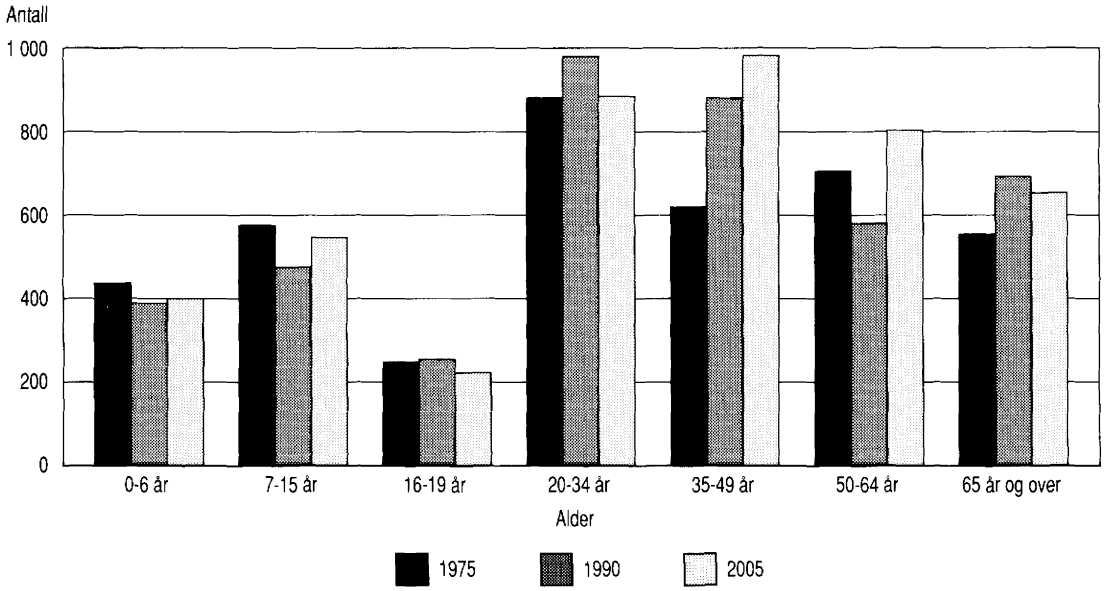

[1] Jf. tekstramme om framskrivning

Kilder: Befolkningsstatistikk og Framskriving av folkemengden 1990-2050

Fruktbarhetsutviklingen er mindre overskuelig. Ved å bruke informasjon om status for ulike årskull (kohortfruktbarhet på utvalgte alderstrinn, jf. tabell 1), er vi likevel i stand til å foreta "kvalifiserte gjetninger". Fruktbarhetsutviklingen *kan* imidlertid være følsom for påvirkninger av politisk, økonomisk, sosial og kulturell art, selv om slike påvirkninger er svært vanskelig å påvise. Framskrivning med konstant fruktbarhetsnivå forutsetter at vi ikke får slike påvirkninger.

Vekst i tallet på skolebarn og etter hvert også flere tenåringer

Usikkerheten ved å framskrive barnetall de nærmeste 10-15 år gjelder i langt mindre grad skolebarn og ungdom enn småbarn, fordi de store barna jo allerede er født.

Tidlig i 1990-årene har vi vært igjennom en snart 15-årig periode med nedgang i elevtallet på barnetrinnet i grunnskolen. Dette er nå i ferd med å snu, og vi står foran en oppgang i tallet på barn i skolepliktig alder. I år 2000 vil elevtallet på 1.-6. klassetrinn være nesten 20 prosent høyere enn det var i 1990. På bakgrunn av de mange skole- og klassenedleggelser som har funnet sted i løpet av 1980-årene, vil mange kommuner i landet bli nødt til å utvide skoleplasstilbudet igjen. Spesielt gjelder det i storbyene og sentrale strøk, hvor fødselstalloppgangen har vært sterkest.

Veksten forplanter seg for alvor opp på tenåringstrinnene først etter år 2000. Til tross

for synkende årskull i alderen for videregående skole i begynnelsen av 1990-årene, opplever vi i dag mangel på elevplasser. Dette har altså ikke med befolkningsveksten å gjøre, men skyldes økende etterspørsel etter utdanning i en situasjon hvor ungdommen ikke kommer inn på arbeidsmarkedet. Etter år 2000 vil befolkningsutviklingen isolert sett innebære et behov for vekst i skoletilbudet for ungdom.

Den yrkesaktive befolkningen blir eldre

I 1970- og 1980-årene skjedde det meste av veksten i befolkningen i gruppen voksne under 50 år. I årene som kommer, forskyves veksten til de noe eldre aldersgruppene. Antall personer i 20- og 30-årsalderen avtar kraftig (selv om det i framskrivningen fram mot år 2005 er forutsatt nettoinnvandring til landet på 5 000 personer pr. år). Vi står foran en sterk aldersvridning i befolkningen i yrkesaktiv alder.

Tallet på unge voksne (20-34 år) står for første gang på 40 år foran en sterk nedgang. Hadde det vært full sysselsetting i landet, ville vi i løpet av kommende 10-15 år fått svikt i rekrutteringen av ny arbeidskraft, med sterk konkurranse om de yngre arbeidstakerne.

Med dagens arbeidsledighetsnivå kan denne befolkningsutviklingen kanskje virke kjærkommen. Det er imidlertid ikke riktig å tro at dette vil innebære en umiddelbar bedring av situasjonen på arbeidsmarkedet, så lenge mange i dagens eldre voksenkull er rammet av høy og vedvarende ledighet. I tillegg vil den store foreldregenerasjonen være i arbeidsdyktig alder til langt inn i neste århundre. Fram til da vil vi fortsatt ha vekst i den totale arbeidsstyrken (se for øvrig kapittel 5). En merkbar effekt av nedgangen i den unge voksenbefolkningen vil ikke komme før alle født før 1985 har passert 20-årsalderen, altså omkring år 2005. Først etter år 2010 vil fødselstallsoppgangen etter 1985 bli merkbar på arbeidsmarkedet i form av økt rekruttering.

Kommer eldrebølgen som antatt?

Det har de siste par tiårene vært snakket mye om en "eldrebølge", ofte framstilt som et usikkert moment som vi må forholde oss til i samfunnsplanleggingen. Hva innebærer egentlig denne bølgen, og vil spådommene slå til? Vi kan tale om flere eldrebølger. Det hele startet med den "aldringsprosessen" som ble satt i gang i og med at fruktbarheten begynte å synke raskt omkring 1890, noe som resulterte i relativt færre fødsler. Den eldrebølgen som er aktuell i dag, er egentlig bare siste del av denne "aldringsprosessen".

Figur 13

Folkemengde 67 år og over og 80 år og over. 1951-2050[1]. 1 000

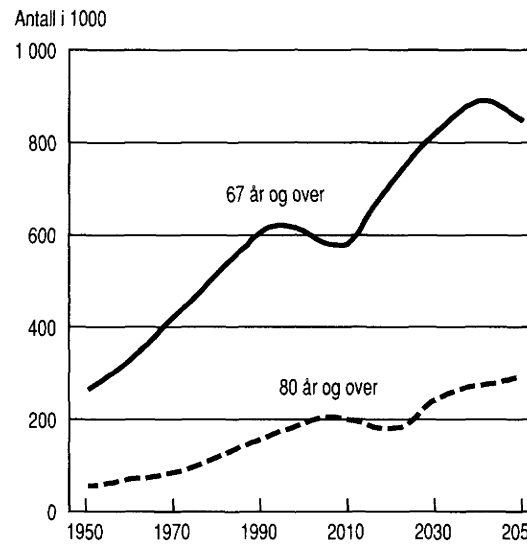

[1] Jf. tekstramme om framskrivning

Kilder: Befolkningsstatistikk og Framskriving av folkemengden 1990-2050

Figur 14
"Forsørgelsesbyrde". Folkemengde under 20 år og 67 år og over i prosent av folkemengde 20-66 år. 1911-2050[1]

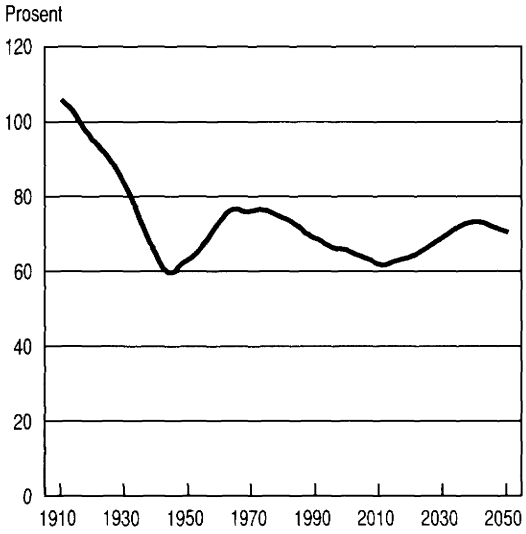

[1] Jf. tekstramme om framskrivning

Kilder: Befolkningsstatistikk og Framskriving av folkemengden 1990-2050

I vår tid, da forholdsvis få dør før 60-70-årsalder, vil vi lettere enn før kunne beregne hvordan gruppen eldre vil utvikle seg framover. Siden det er få eldre som flytter ut og inn i landet, er det lite usikkerhet knyttet til disse tallene. Vi har god kjennskap til kjønns- og aldersfordelingen i den eksiste rende befolkningen, og kan således beregne nokså nøyaktig når "bølgen" vil komme. Ettersom størrelsen på fødselskullene varierte mye i tiårene etter 1920 (jf. figur 3), vil svaret på spørsmålet avhenge av hvilke aldersgrupper vi betrakter.

Dersom vi med eldre mener alle som er fylt 67 år, finner vi ingen "bølge" før nærmere år 2015 (se figur 13). Faktisk vil antallet personer over vanlig pensjonsalder synke noe fram mot år 2010. Derimot vil antallet som er minst 80 år, fortsette å øke nokså sterkt fram til år 2005, før det blir en viss nedgang også her. Ettersom personer over 80 år som regel har langt mer behov for hjelp og pleie enn de yngre (jf. kapittel 10.2), er det viktig å se på hver aldersgruppe for seg når en skal vurdere de sosiale og samfunnsøkonomiske konsekvensene av utviklingen i antall eldre framover.

En stor del av de personene som skal trygge omsorg og inntekt for de eldre etter år 2015 tilhører de små fødselskullene fra 1970- og 1980-årene. Selvfølgelig vil utviklingen i fødselstall og nettoinnvandring i årene som kommer også få betydning for framtidige generasjoners forsørgelsesbyrde. Men det er en utvikling vi vet lite om i dag. Framskrevne tall for folkemengden viser likevel at gruppen i de mest yrkesaktive aldrene (20-66 år), nokså sikkert vil utgjøre en større andel i år 2015 enn i dag, selv om fødselstallene skulle synke noe igjen.

Jan Magnar Byfuglien

2.2 Norges bosetting i forandring

Regional utvikling - et politisk spørsmål

Distriktspolitikk er et brennbart tema i norsk politisk debatt. Bakgrunnen er at store deler av Norge har spredt bosetting med store avstander mellom større sentra. Næringslivet er mange steder ensidig og preget av små enheter, til dels avhengig av primærnæringene. Befolkningsutviklingen i små lokalsamfunn har samtidig stor betydning for levekårene i disse områdene fordi sosiale nettverk og private og offentlige tjenestetilbud er avhengig av et visst befolkningsgrunnlag.

På det politiske plan er det bred enighet om generelle målsettinger av typen "å opprettholde hovedtrekkene i bosettingsmønsteret". Et hyppig brukt begrep i denne sammenhengen er "robust bosetting". Problemene oppstår imidlertid når en vil presisere innholdet i begrepet. Betyr det at landsdelene skal opprettholde sitt folketall? Skal alle kommuner ha balanse i inn- og utflytting? Eller skal alle grender ha sin andel av veksten?

Få mennesker på stort areal

"Millom bakkar og berg utmed havet heve nordmannen fenge sin heim.." synger vi. Teksten i sangen har nok fortsatt gyldighet i og med at 76 prosent av befolkningen bor i kommuner som grenser til havet (figur 1). Den norske befolkningen sett under ett er svært spredt bosatt. I Fastlands-Norge bor det i gjennomsnitt 14 personer pr. km^2. Norge er dermed blant de tynnest befolkede land i Europa. Til sammenlikning bor det i Danmark ca. 119 pr. km^2 og i Sverige 19 pr. km^2, mens land som Belgia og Nederland har over 300 pr. km^2.

Enkle tall for bosatte pr. km^2 sier imidlertid svært lite om hvordan bosettingen fordeler seg i ulike deler av landet. Figur 1 viser at bosettingen for en stor del er konsentrert til det sentrale østlandsområdet med et belte langs kysten i sør og sørvest. Videre er det noen konsentrasjoner i Møre og Romsdal og i Trøndelag, mens Nord-Norge stort sett har en svært spredt befolkning, riktignok med samling i byregionene i Nordland og Troms og i mindre tettsteder bl.a. på Finnmarkskysten.

Bosettingstettheten varierer også mye mellom de enkelte kommuner og fylker. På kommunenivå varierer tettheten fra 0,3 personer pr. km^2 (Kautokeino) til 1 503 pr. km^2 (Stavanger). Bosettingstettheten i fylkene varierer fra 1,6 pr. km^2 (Finnmark) til 1 095 (Oslo). Gjennomsnittet for det som senere er definert som kommuner med lavest sentralitet ("utkantkommuner"), er 3,7 pr. km^2. De mest sentrale kommunene har i gjennomsnitt 111 pr. km^2.

Figur 1
Bosettingskart 1991.

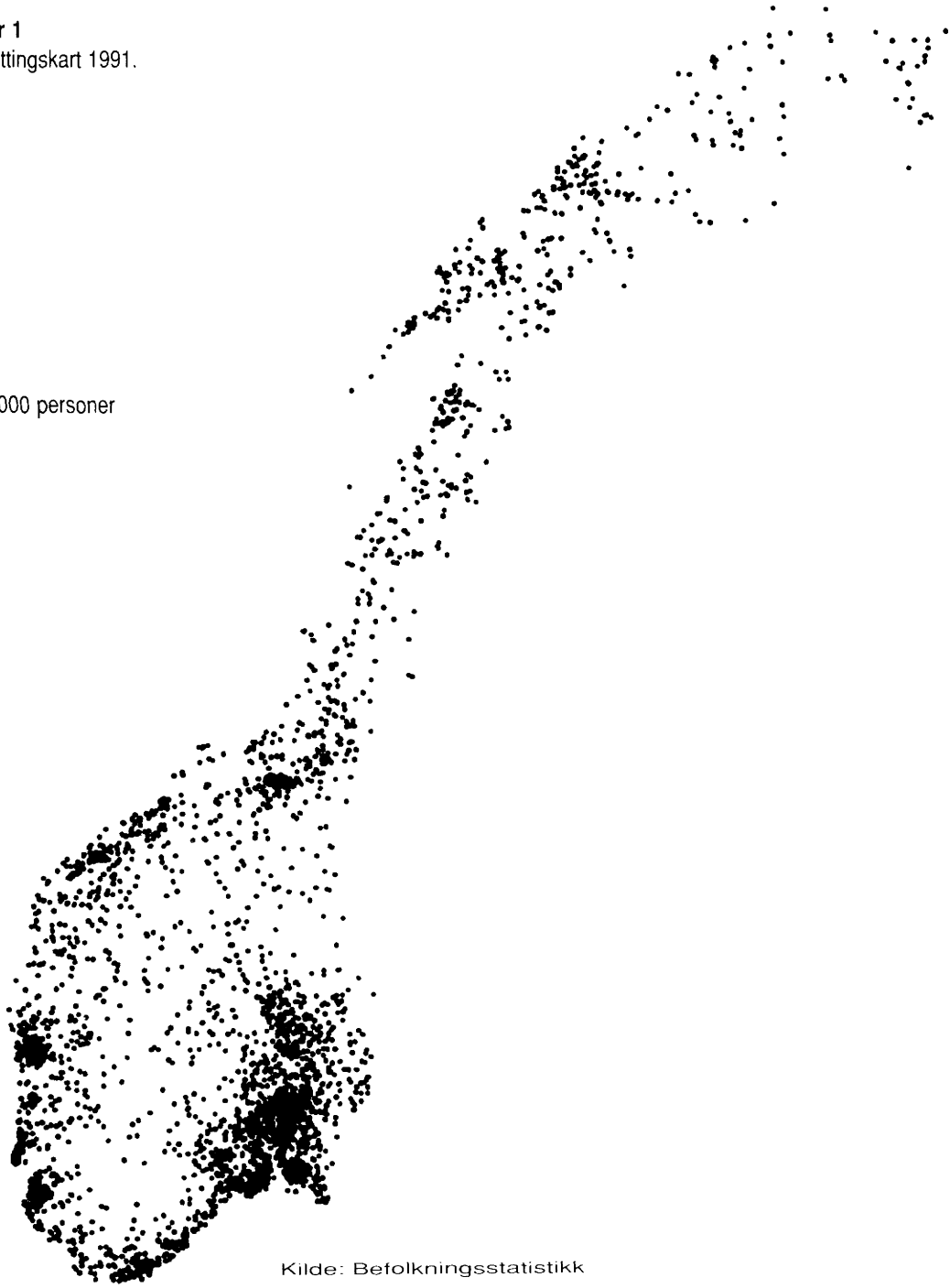

Kilde: Befolkningsstatistikk

Figur 2
Befolkningen etter landsdeler. 1891, 1920, 1950, 1991. Prosent

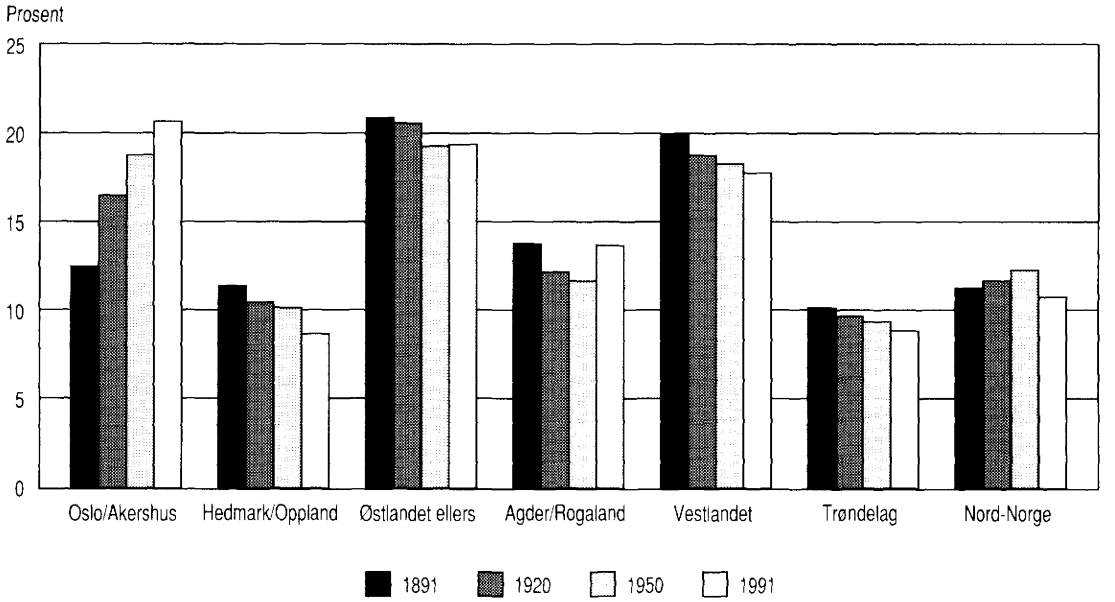

Kilde: Befolkningsstatistikk

Regional ubalanse i flyttemønsteret de siste 100 år

Regionen Oslo/Akershus har økt sin andel av landets folketall fra 12,5 til 21 prosent over de siste 100 årene (figur 2). Andelen vokste sterkest i perioden fra 1890 til 1920, da sentraliseringen var særlig sterk. Dette hadde sammenheng med store omstillinger i næringslivet og økende industrialisering.

I perioden 1890 til 1950 var det faktisk bare Nord-Norge av de øvrige landsdelene, som økte sin andel av landets folketall. Fra 1950 til 1991 har imidlertid Nord-Norges andel blitt redusert, mens andelen i Agder/ Rogaland har økt relativt betydelig.

Forskyvninger i folketallet mellom landsdelene er et resultat både av regionale forskjeller i fødselsoverskudd (antall levendefødte minus antall døde) og ubalanse i flyttemønsteret, herunder flytting til og fra andre land. Oslo/Akershus hadde betydelig tilvekst gjennom tilflytting fra 1950 til slutten av 1960-tallet. Det samme mønsteret kom igjen ved midten av 1980-tallet (figur 3). Nord-Norge representerer på den annen side nær et speilbilde av denne utviklingen, med betydelig nettoutflytting for store deler av perioden etter 1950, bortsett fra en kort periode med tilnærmet flyttebalanse på begynnelsen av 1970-tallet og på begynnelsen av 1990-tallet (figur 4). Nord-Norge har f.eks. i perioden 1950 til 1970 "mistet" i alt 57 000 personer på grunn av større utflytting enn innflytting.

Oslo/Akershus "fikk" i samme periode 97 500 personer ved nettotilflytting. Hedmark/-Oppland hadde negativ flyttebalanse fram til rundt 1970. I Agder/ Rogaland startet en positiv flytteutvikling tidlig på 1960-tallet, men Østlandet ellers (Østfold, Buskerud,

Vestfold og Telemark) har vært på plussiden i hele perioden etter 1950. Både Vestlandet og Trøndelag har samlet hatt nettoutflytting gjennom største del av den siste 40-årsperioden, selv om det fra 1970 har vært noe mindre flyttetap.

Samlet gir dette et bilde av betydelige regionale forskjeller i befolkningsutviklingen over de siste 100 årene. Det gjelder særlig første del av dette århundret, perioden etter krigen fram til 1970 og midt på 1980-tallet. Landsdelene er imidlertid store og sammensatte, og endringene i bosettingsmønsteret viser seg å være enda større på de lavere regionale nivåene; på fylkes- og kommunenivå.

Folketallet i Akershus fylke har økt med 130 prosent siden 1950

Folketallet i Akershus har siden 1950 økt med 130 prosent, og Akershus peker seg ut som det viktigste vekstfylket. Fylkene Buskerud, Vest-Agder og Rogaland har i samme periode vokst med mellom 44 og 60 prosent. Svakest vekst har Oslo, Hedmark, Sogn og Fjordane og Nordland hatt, med en tilvekst etter 1950 på 6 til 9 prosent. Dette mønsteret har stort sett vært det samme i alle fire tiårsperioder siden 1950 (figur 5). Akershus har hatt størst vekst i alle periodene, selv om Rogaland har fulgt tett etter siden 1970. Vest-Agder og Vestfold har også ligget over landsgjennomsnittet, mens Hedmark, Oppland, Sogn og Fjordane og Nordland hele tiden har hatt vekst under landsgjennomsnittet.

Figur 3

Nettoflytting til Østlandet og Agder/Rogaland. 1951-1991. 1 000 personer

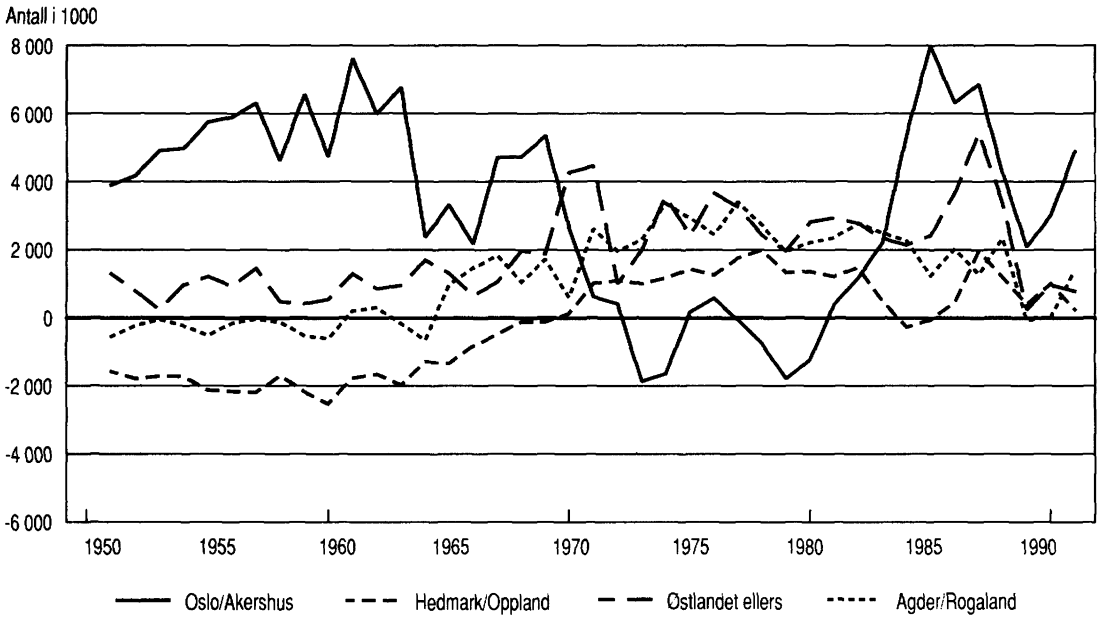

Kilde: Befolkningsstatistikk

Figur 4
Nettoflytting til Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge. 1951-1991. 1 000 personer

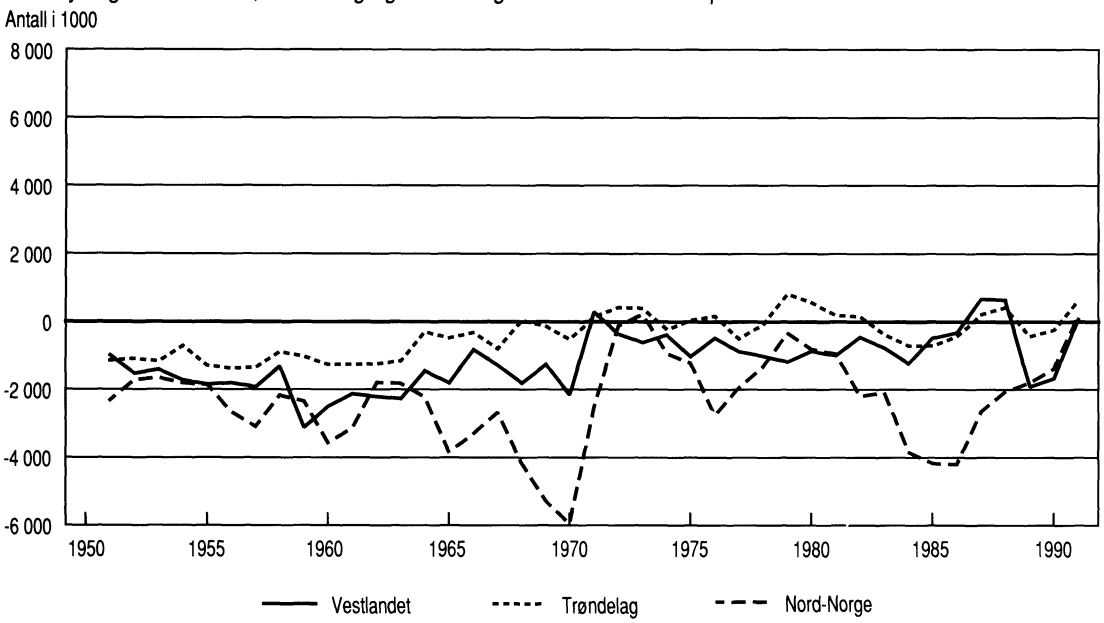

Kilde: Befolkningsstatistikk

Utviklingen i de andre fylkene har svingt noe mer. For eksempel har Oslo, Nordland og Finnmark hatt nedgang i folketallet i enkelte tiårsperioder; Oslo på 1970-tallet og Nordland og Finnmark på 1980-tallet. Veksten i disse fylkene har ellers gjennomgående vært lavere enn landsgjennomsnittet, bortsett fra Finnmark som hadde en høyere vekst enn landsgjennomsnittet i 1950-årene.

Det er verdt å merke seg at for landet som helhet har veksten gått ned fra 9,6 prosent i perioden 1951-1961 til 3,8 prosent i den siste tiårsperioden. Forskjellen i vekst er imidlertid blitt noe jevnet ut i perioden.

Betydelige forskjeller på kommunenivå

Variasjonene i befolkningsutviklingen har vært enda større på kommunenivå, og kommunetallene varierer betydelig innen alle fylker. I perioden 1971 til 1981 vokste folketallet i enkelte forstadskommuner til storbyer med 60-70 prosent, mens enkelte andre kommuner hadde en nedgang på 15-20 prosent. Fra 1981 til 1991 var det færre kommuner som hadde sterk befolkningsvekst, mens det var et økende antall kommuner med nedgang. I perioden 1971-1981 var det 140 kommuner med tilbakegang, mens antallet økte til 206 i perioden 1981-1991. Spesielt mange av kommunene i Nord-Norge hadde nedgang i folketallet. Av 88 kommuner i Nord-Norge hadde 73 kommuner nedgang i siste tiårsperiode.

Det er derfor lite grunnlag for å snakke om et stabilt eller "konsolidert" bosettingsmønster på kommunenivå. Dette er da heller ikke å vente i og med at norske kommuner til dels er svært små og til dels er deler av et større arbeidsmarked, der befolkningsveksten kan være noe tilfeldig fordelt.

Figur 5
Folketilvekst i fylkene. 1951-1991

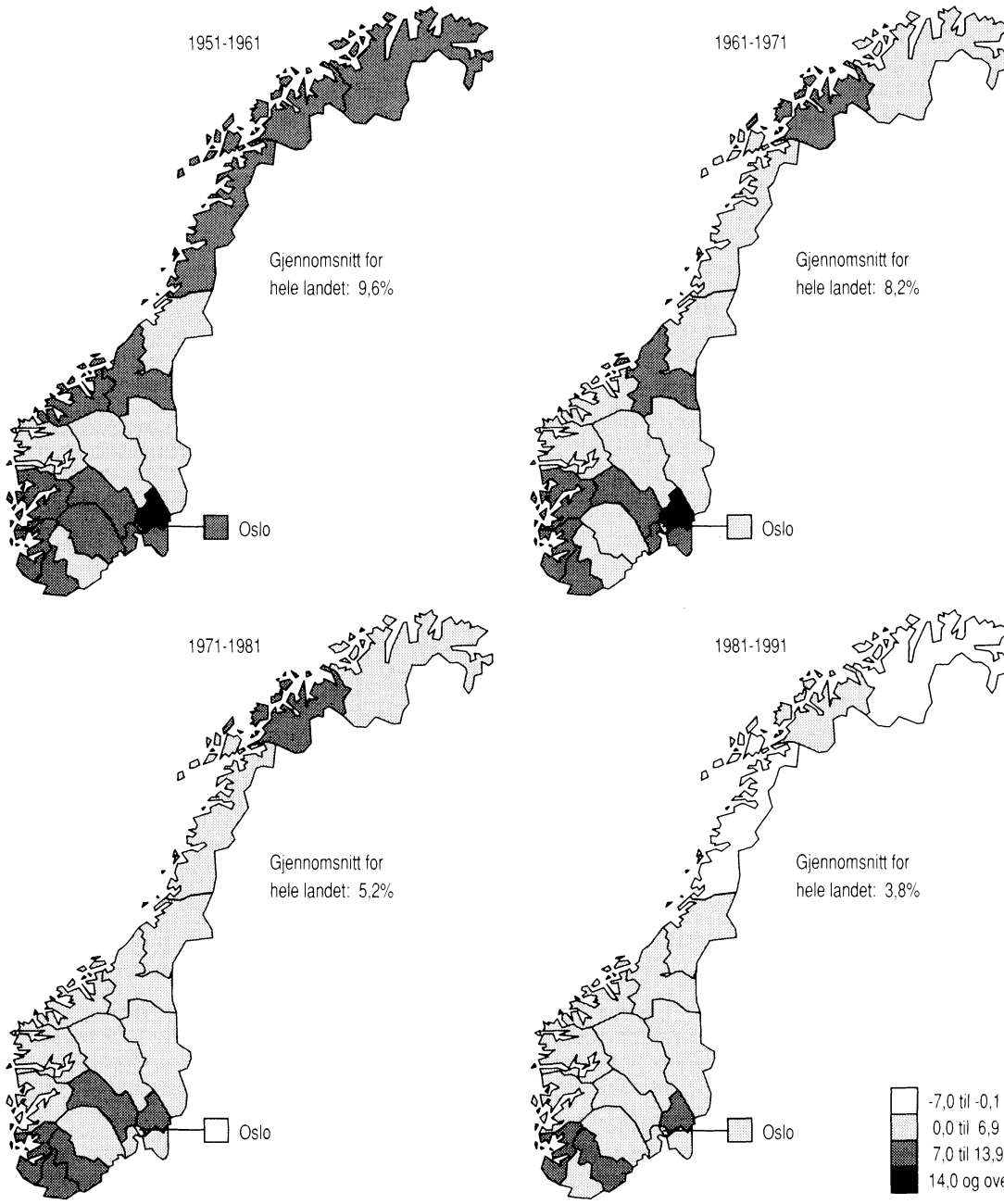

Kilde: Befolkningsstatistikk

Langvarig tettstedsvekst
Andelen bosatt i tettsteder har økt jevnt det siste hundreåret, fra 30 prosent i 1890 til vel 70 prosent i dag. Den sterkeste økning i tettstedsandelen kom i perioden 1960-1970. Fra 1980 til 1990 er det bare registrert en liten økning, fra vel 70 prosent til rundt 72 prosent. Det siste tiåret tilfalt imidlertid det meste av tettstedsveksten de mindre tettstedene. Dette kan tyde på at urbaniseringstendensene har blitt noe dempet.

Figur 6
Befolkningen i Norge i tettbygde og spredtbygde strøk. 1890-1990. Antall i 1 000

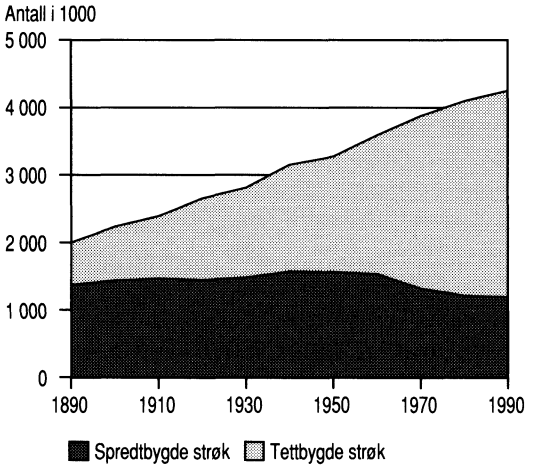

Kilde: Befolkningsstatistikk

Vanligvis betraktes andelen bosatte i tettsteder som et uttrykk for "urbaniseringsgraden" i vid forstand, både næringsmessig, kulturelt og sosialt. Tettstedene representerer imidlertid en avgrensning av byområder med hovedvekt på hustettheten (maks. 50 meter mellom husene som hovedregel), mens dagens kommunikasjons- og næringsutvikling i stor grad har sprengt rammene for den gamle byoppfatningen. Dette gjør at skillet mellom by og land blir mindre entydig. Samtidig er det grunn til å tro at tettstedene i økende grad veves sammen i større, felles arbeidsmarkeder. Det er derfor ofte nødvendig å studere de regionale utviklingstrekk med utgangspunkt i integrerte arbeidsmarkeder.

I Nord-Norge bor en stor del av befolkningen i små regioner
Utviklingen i de enkelte kommunene er ofte tilfeldig og knyttet til den utbyggingspolitikk som til enhver tid føres, mens utviklingen i fylkene i liten grad avspeiler nyansene i den regionale arbeidsmarkeds- og befolkningsutviklingen. Ofte kan det være hensiktsmessig å analysere befolkningsutviklingen innenfor det en kan kalle dagpendlingsregioner eller arbeidsmarkedsregioner. Tanken er at det er utviklingen i de regionale arbeidsmarkedene som har størst betydning for regional balanse og befolkningsvekst.

Gruppering av arbeidsmarkedsregioner

En gruppering av arbeidsmarkedsregioner (Byfuglien og Holm 1989) er laget på grunnlag av en kombinasjon av faktisk observerte arbeidsreiser og en vurdering av tilgjengelighet mellom kommuner etter antatt reisetid med bil. Reisetidene bygger i hovedsak på en avgrensning på 45 minutters arbeidsreise én vei, med en tillemping ut fra observerte arbeidsreiser registrert ved folketellingen 1980.

I 1990 bodde 63 prosent av befolkningen på Østlandet i arbeidsmarkedsregioner med minst 100 000 innbyggere, mens ytterligere 19 prosent bodde i regioner med fra 50 000 til 100 000 innbyggere. Bare et mindretall bodde i regioner med under 10 000 innbyggere. På den annen side hadde Nord-Norge ingen arbeidsmarkedsregion med over 100 000 innbyggere, og bare 49 prosent av befolkningen bodde i regioner med minst

20 000 innbyggere. En stor del av arbeidsmarkedsregionene i Nord-Norge består bare av **en** kommune der det ikke er muligheter for daglige arbeidsreiser til andre kommuner. Dette gjelder spesielt de typiske fiskerikommunene. Også Vestlandet og Trøndelag kjennetegnes av at en betydelig andel av befolkningen bor i små regioner (Byfuglien 1991a).

Tankegangen bak inndelingen i arbeidsmarkedsregioner har mye til felles med en inndeling etter **sentralitet**. Denne klassifiseringen er basert på tilgjengelighet til sentra/tettsteder av ulik størrelse (jf. tekstramme).

Gruppering av kommuner etter sentralitet

Standard for kommuneklassifisering (SNS 4, 1985), skiller mellom fire sentralitetsnivåer:

- Kommuner som omfatter tettsteder med minst 50 000 innbyggere eller som ligger innenfor 75 minutters reisetid (Oslo 90 minutter) fra et slikt tettsteds sentrum (sentralitet 3).
- Kommuner som omfatter tettsted med folketall fra 10 000 til 50 000 innbyggere, eller som ligger innenfor 60 minutter fra et slikt tettsteds sentrum (sentralitet 2).
- Kommuner som omfatter tettsted med folketall mellom 5 000 og 10 000 innbyggere eller som ligger innenfor 45 minutter fra et slikt tettsteds sentrum (sentralitet 1).
- Kommuner som ikke oppfyller noen av de nevnte kravene (sentralitet 0).

Klassifiseringen er gjort med basis i tettstedsstatistikk fra folketellingen i 1980 samt opplysninger om kommunikasjonsforhold rundt 1980.

Sentrale, store regioner vokser raskest

Figur 7 viser den relative befolkningsutviklingen siden 1970 i kommunene klassifisert ut fra sentralitet. For de mest sentrale kommunene ble befolkningsveksten redusert fra 1970 fram mot 1979, da veksten igjen skjøt fart opp til et toppnivå i årene 1986-1988 og i 1991-1992. Gjennom hele 1970-tallet hadde kommuner med nest lavest sentralitet størst relativ befolkningsvekst. Men veksten i disse kommunene stagnerte på begynnelsen av 1980-tallet, før de igjen viste tegn til oppgang. Utkantkommunene (sentralitet 0) hadde samlet en positiv utvikling på 1970-tallet, men har hatt befolkningsnedgang etter 1983. Kommuner med nest høyest sentralitet vokste relativt raskt tidlig på 1970-tallet, og har siden hatt en mer dempet, men relativt stabil positiv utvikling.

Samlet viser utviklingen på 1970-tallet en vekst i folketallet i både sentrale og perifere kommuner, mens det på 1980-tallet var et tydeligere skille mellom kommunetyper. De siste årene er ubalansen noe redusert i forhold til 1985-1986, men det er fremdeles langt igjen til en utvikling som på 1970-tallet.

Det er først og fremst endringer i flyttebalansen mellom kommunene som bestemmer hovedtrekkene i denne utviklingen. Samtidig har nedgangen i fruktbarhet og samlet fødselstall bidratt til å synliggjøre virkningene av flyttingene på den regionale befolkningsveksten. Økende forskjeller i fødselsoverskudd i favør av de sentrale kommunene de senere år har bidratt til å forsterke forskjellene i den samlede befolkningstilveksten mellom sentrale og perifere kommuner. Sentrale kommuner har hatt en økende andel av befolkningen i de mer fruktbare aldersgruppene. I de mest sentrale kommunene var for eksempel nærmere 46 prosent av befolkningen i aldersgruppene 20-49 år i 1990, mot vel 39 prosent i 1971 (se for øvrig kapittel 2.1).

Utviklingen i næringsgrunnlaget avgjørende

Det er grunn til å anta at den regionale befolkningsutviklingen henger nøye sammen med strukturendringer i næringslivet. Det har f.eks. vært påpekt at den relativt ensartede utviklingen på 1970-tallet har sammenheng med desentralisering av en del arbeidskraftkrevende industri, sterkere støtte til primærnæringene og satsing på offentlig sektor, særlig innen kommunale tjenester (Damskau 1982, Isaksen 1988 og Mønnesland 1992). Sentraliseringen på 1980-tallet henger sammen med vekst i mer sentralt orienterte næringer, f.eks. forretningsmessig tjenesteyting og annen virksomhet avhengig av høy kompetanse og tilknytning til nasjonale og internasjonale nettverk. Samtidig bidrog offentlig sektor i mindre grad enn på 1970- tallet og tidlig på 1980-tallet til vekst i utkantkommunene. Krav til omstilling og rasjonalisering innenfor primærnæringene og deler av den distriktsorientere industrien virket i samme retning.

Mangelen på arbeid lokalt er en viktig faktor som trekker i retning av fraflytting, spesielt dersom andre regioner har tilbud om arbeid. Figur 8 viser at andelen av befolkningen i yrkesaktiv alder som er arbeidsløse, gjennomgående har vært høyest i de minst sentrale kommunene. Fra 1980 til 1988 har andelen arbeidsløse vært til dels over dobbelt så høy i de minst sentrale kommunene som i de sentrale. I 1989 og senere har arbeidsledigheten vokst relativt mye i sentrale kommuner (se for øvrig kapittel 5.2), noe som har sammenheng med økende strukturproblemer i arbeidslivet også i sentrale strøk.

Figur 7

Årlig folketilvekst i kommuner med ulik sentralitet. 1970-1992. Prosent

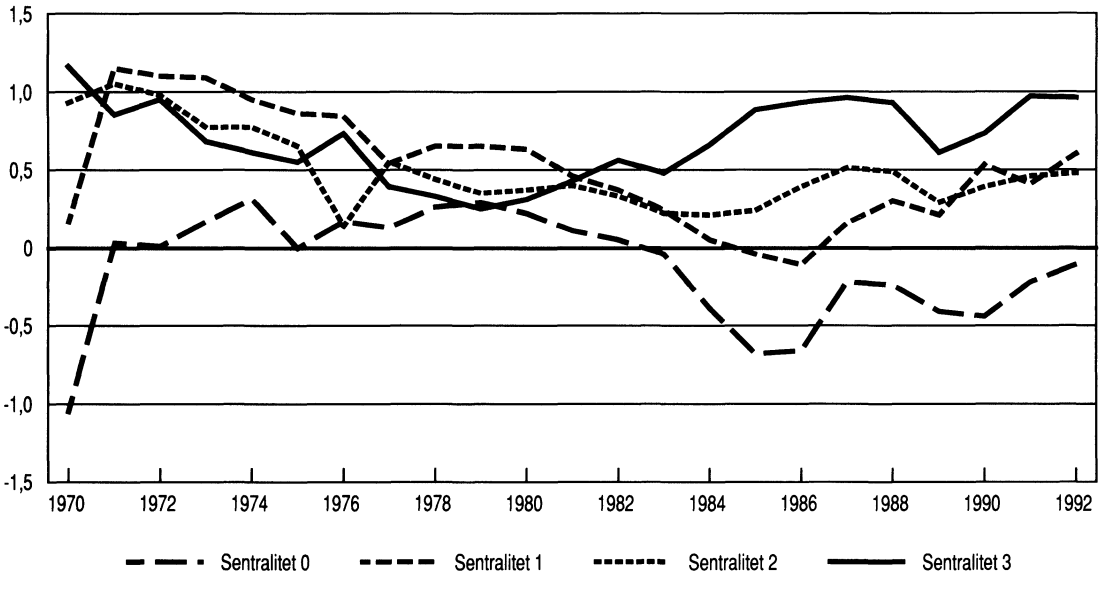

Kilde: Befolkningsstatistikk

Figur 8
Andel arbeidsløse i kommuner med ulik sentralitet. 1980-1992. Prosent av befolkningen 16-66 år

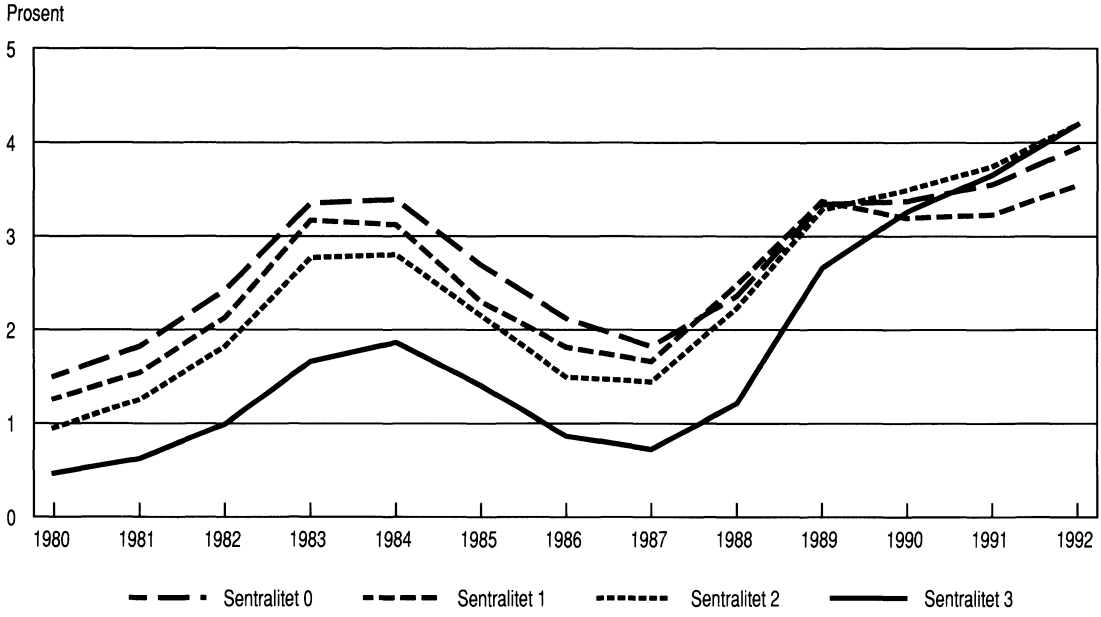

Kilde: Arbeidsmarkedstatistikk

En annen årsak er økt tilflytting av arbeidsløse fra utkantstrøk. På noe lengre sikt må økningen i arbeidsledigheten i sentrale strøk antas å dempe sentraliseringstendensen noe, idet mulighetene til å få arbeid ved å flytte til sentrale strøk er blitt dårligere.

Utdanningsforskjellene forsterkes

Det er antatt at mange av framtidens arbeidsplasser vil være innen sektorer som stiller relativt store krav til utdanning og kompetanse. Det er også grunn til å anta at regioner med stor andel som har høyere utdanning vil ha bedre utviklingsmuligheter og tilpasningsevne. Personer med høyere utdanning vil også i større grad kunne flytte som ledd i karriere og tilpasning.

Et mål på utdanningsnivå er andelen med utdanning på universitets- og høgskolenivå (13-14 års utdanning eller mer). Dette uttrykker riktignok bare det *formelle* kompetansenivået, og omfatter også utdanninger på relativt moderat nivå. Figur 9 viser at over 20 prosent av den voksne befolkningen i de mest sentrale kommunene har utdanning på dette nivået i 1990, vel det dobbelte av andelen i de minst sentrale kommunene. Forskjellen har økt svakt siden 1980, i og med at andelen med høgskoleutdanning har økt fra 16 til vel 20 prosent i de sentrale kommunene, mens den i de mest perifere kommunene økte fra 7 til 10 prosent. For utdanning av lengre varighet, er forskjellene enda større.

Fortsatt sentralisering?

Framskrivning av folkemengden i ulike kommunetyper kan tyde på at det går mot en

gradvis demping av de regionale aldersforskjellene i bosettingsstrukturen. Men, med forbehold om at framskrevne tall alltid vil være usikre, antas likevel hovedmønsteret å være fortsatt en positiv utvikling i sentrale kommuner, mens folketallet i de minst sentrale kommunene reduseres (figur 10).

Figur 9
Andel med utdanning på universitets- og høgskolenivå i kommuner med ulik sentralitet. 1980 og 1990. Prosent

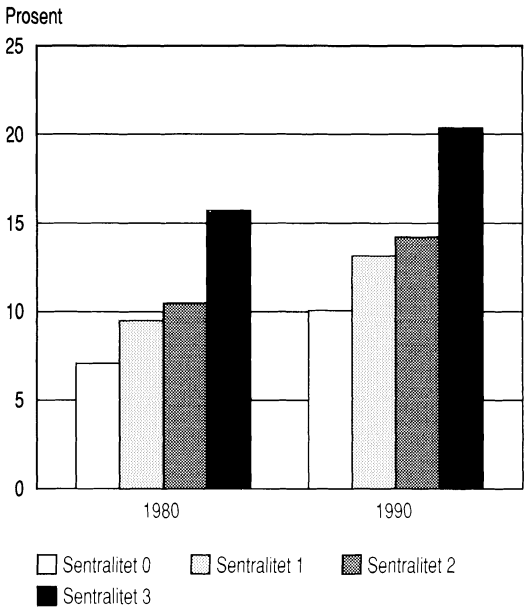

Kilde: Utdanningsstatistikk

Det er ikke bare flyttemønsteret som trekker i retning av fortsatt sentralisering. De sentrale kommunene har i tillegg en høy andel i yngre og reproduktive aldersgrupper. Det er dermed grunn til å vente fødselsoverskudd i disse kommunene. Mange utkantkommuner har på sin side en høy andel eldre, og selv om de minst sentrale kommunene fortsatt har høyest fruktbarhet, er dette ikke nok til å motvirke skjevheten i aldierssammensetningen. Det resulterer i såkalte uttynningssamfunn der folketallet gradvis reduseres. Også innvandringen fra utlandet vil kunne trekke i retning av økt vekst i sentrale regioner, men vil samtidig kunne dempe effekten av at det framover blir mindre vekst å fordele. Hittil har innvandrere for en stor del bosatt seg i større byregioner.

Figur 10
Framskrevet[1] årlig tilvekst i kommuner, etter sentralitet. 1994-2011. Prosent

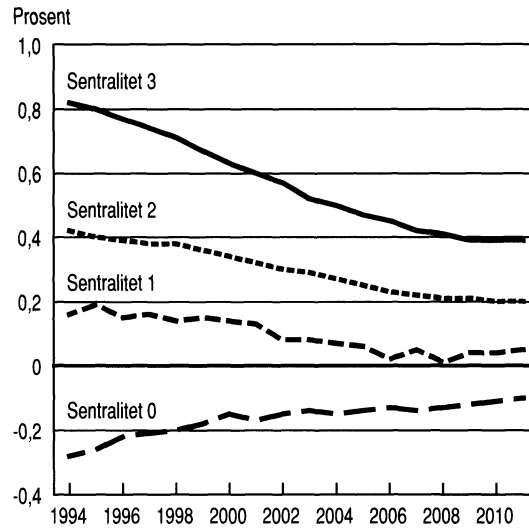

[1] Forutsetter innenlandske flyttinger som i 1986-1989 pluss forutsetninger nevnt i tekstramme om framskrivning i kapittel 2.1

Kilde: Befolkningsstatistikk

Omfanget av arbeidsledigheten generelt og i de ulike regionene vil få stor betydning for bosettingsutviklingen de nærmeste årene. Vi vet at det neppe kommer mange nye arbeidsplasser innenfor primærnæringene. Innen industrien vil det bli økt regional og internasjonal konkurranse, og det stilles større krav til kompetanse, omstilling og markedsorientering. Dette vil sannsynligvis være til gunst for sentrale regioner der det er

større bredde i næringsvirksomheten, mens utkantregionene får økte problemer. Et viktig spørsmål er imidlertid i hvor stor grad offentlig virksomhet og reiseliv kan bidra til å skape arbeidsplasser i distriktene.

Kommunikasjonsutviklingen, ikke minst innen informasjonsteknologi, kan ha gunstig virkning for distriktene i og med at en kan oppnå tilknytning til nasjonale og internasjonale nettverk. Bedre transportmuligheter generelt kan også gjøre utkantområder konkurransedyktige. Men på den annen side kan dette bety at både personer og virksomheter blir mindre bundet til ett sted, og konsekvensen kan bli sentralisering.

Lars Østby

2.3 Innvandrernes levekår

INNLEDNING

Innvandrere er en gruppe som fokuseres i mange sammenhenger, ikke minst slike som har med levekår å gjøre. Det meste av denne fokuseringen er negativ, i den forstand at det er de negative trekk ved denne gruppens levekår som settes i sentrum. Det er riktig at det blant innvandrere finnes en forholdsvis klar hopning av dårlige levekår, men gruppen er svært lite homogen, og det er viktig å minne om den store spredningen som er blant innvandrerne. Det er ofte lite meningsfylt å beskrive "innvandrerne" som én gruppe, uten å differensiere etter opprinnelsesland, bakgrunnen for innvandringen, kontakter med det norske samfunnet, oppholdstid etc. Datagrunnlaget for slike mer nyanserte analyser kan ofte være magert, men som vi skal se, er det noen muligheter for mer meningsfylte inndelinger av gruppen for bruk i beskrivelse av deres levekår.

Er det 150 000 eller 300 000 innvandrere i Norge?

Hvordan innvandrere bør defineres, vil avhenge av det formål en har med definisjonen. I juridiske sammenhenger vil det ofte være *statsborgerskapet* som er avgjørende. Ved inngangen til 1992 hadde vi 147 774 registrerte utenlandske statsborgere i Norge. Etter sju års botid i Norge kan en normalt søke om norsk statsborgerskap. Innvilges skifte, har det betydning for juridiske forhold, men ikke for så mye annet. For diskriminering på grunnlag av hudfarge, tro eller kulturelle særtrekk, er statsborgerskapet uten særlig betydning.

Fødeland er et annet begrep som ofte er nyttig, og som lett kan hentes ut fra registre. Ved inngangen til 1992 var det 195 717 bosatte i Norge som var født i utlandet. En del av disse (om lag 9 000) var "tilfeldigvis" født i utlandet av norske foreldre, og har lite å gjøre med det vi vanligvis oppfatter som innvandrere. Etter hvert er det også blitt noen (23 000) som er født i Norge av foreldre som er innvandrere, og som i mange sammenhenger betraktes som innvandrere, selv om de har norsk statsborgerskap. Tabell 1 viser sammenhengen mellom fødeland og statsborgerskap.

Tabell 1
Befolkningen etter fødeland og statsborgerskap.
1. januar 1992

Statsborgerskap	Fødeland		
	Norge	Utlandet	I alt
Norsk	4 055 058	70 802	4 125 860
Utenlandsk ..	22 859	124 915	147 774
I alt	4 077 917	195 717	4 273 634

Kilde: Befolkningsstatistikk

Tabell 2
Personer med innvandrerbakgrunn (uansett statsborgerskap). Tall i 1 000. 1. januar 1992

	Født i utlandet					Født i Norge			Uten-landsk bakgrunn i alt
	I alt	Begge foreldre født i utlandet	En norsk og en uten-landsk	Begge foreldre norske	Adop-tert	I alt	Begge foreldre født i utlandet	En norsk og en uten-landsk	
I alt	196	166	13	9	8	137	23	114	333
Vest-Europa og Nord-Amerika	96	77	11	7	1	99	5	94	195
Øst-Europa	14	14	0	0	0	8	2	6	22
Afrika, Asia, Latin-Amerika og Tyrkia	86	75	2	2	7	31	16	15	116

Kilde: K. Vassenden 1992

Dersom vi lar personer med utenlandsk bakgrunn omfatte alle som selv er født i utlandet, og i tillegg de som er født i Norge av foreldre hvor minst én er født i utlandet, kommer vi opp i 333 000 i alt, 7,8 prosent av befolkningen i Norge. Tabell 2 viser antallet med ulike former for tilknytning til utlandet. Vi ser at 166 000 er flyttet til Norge etter å være født i utlandet av utenlandsfødte foreldre, 23 000 er annengenerasjons innvandrere, i den betydning at de er født i Norge av foreldre som begge var født i utlandet. En stor del av dem med utenlandsk bakgrunn, har også et større eller mindre innslag av norsk bakgrunn. Således er 114 000 født i Norge med én av foreldrene født i utlandet, den andre født i Norge, og 13 000 er født i utlandet av slike foreldrepar. De 8 000 barna som er adoptert fra utlandet, er vel utenlandske bare i etnisk forstand, mens de siste 9 000 er født i utlandet av norskfødte foreldre, og nok er minst utenlandske av alle de 333 000.

Den utenlandske bakgrunnen vil ha større eller mindre betydning for innvandrernes levekår, avhengig blant annet av "nærhet" til Norge. Det å komme fra et nordisk naboland har trolig svært liten betydning, og dersom én av foreldrene er norske, er nok også betydningen mindre enn om begge foreldrene har utenlandsk bakgrunn.

I det følgende må vi for oversiktens skyld, og av hensyn til hva vi har data for, konsentrere oss særlig om utenlandske statsborgere og noen ganger utenlandsfødte. Dette gir altså en relativt snever definisjon av gruppen "innvandrere", men det er trolig det beste valget vi kan gjøre.

Sterk tilvekst av innvandrere, særlig fra fjerne land

Når vi i hovedsak konsentrerer framstillingen om utenlandske statsborgere, er det viktig å ha dette målets svakheter i minne. I 1992 var 3,5 prosent av den norske befolk-

ningen utenlandske statsborgere. Nøyaktig 50 prosent av disse kommer fra et annet europeisk land, noen flere fra Norden enn fra resten av Vest-Europa, 6 prosent fra Øst-Europa og 4 prosent fra Tyrkia. Om lag 7 prosent kommer fra USA, Canada eller Australia. Det er 30 prosent av innvandrerne som kommer fra Asia, 7 prosent fra Afrika og 5 prosent fra Latin-Amerika.

Antallet utenlandske statsborgere er fordoblet siden 1978 (på 14 år). Tilveksten var meget sterk fra 1987 til 1989, ellers har den vært under 5 000 pr. år. Denne tilveksten har vært svært ujevnt fordelt mellom verdensdelene. De siste fire årene har antallet statsborgere fra Norden, EF og Nord-Amerika vært stabilt, mens hele tilveksten på 25 000 kommer fra land i tidligere Øst-Europa og den tredje verden. Figur 1 viser hvordan fordelingen av utenlandske statsborgere mellom regioner har endret seg etter 1980 (Østby 1992).

Overvekt av unge voksne menn

Dansker utgjør den største gruppen av utenlandske statsborgere i Norge (17 000), fulgt av svensker, briter og pakistanere (knapt 12 000 hver). Med en videre definisjon av utenlandsk, får vi med relativt flere med nordisk og europeisk bakgrunn enn vi får med fjernere utlendinger. Nordiske statsborgere er relativt jevnt fordelt over landet, andre europeere finner vi i Oslo-området og i Agder/Rogaland, mens personer fra land i den tredje verden særlig bor i og nær Oslo, i tillegg til de kommuner hvor det er plassert asylsøkere (SSB Befolkningsstatistikk 1992 Hefte III).

Figur 1

Utenlandske statsborgere etter region. 1. januar 1981, 1990 og 1992

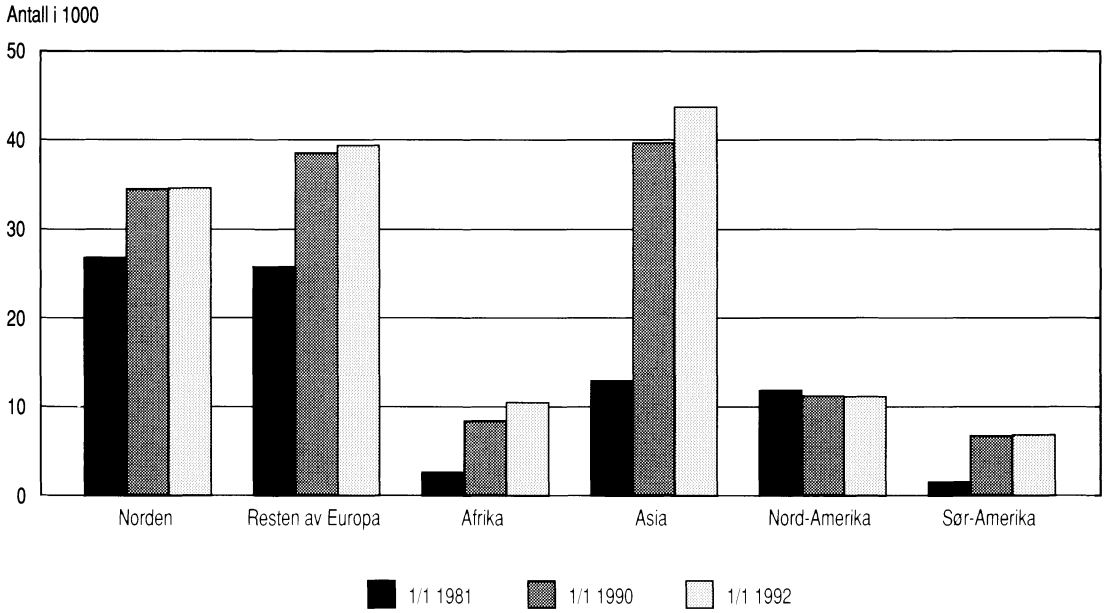

Kilde: Befolkningsstatistikk

Figur 2
Befolkningen i alt og innvandrere etter kjønn og alder. 1. januar 1992. Prosent

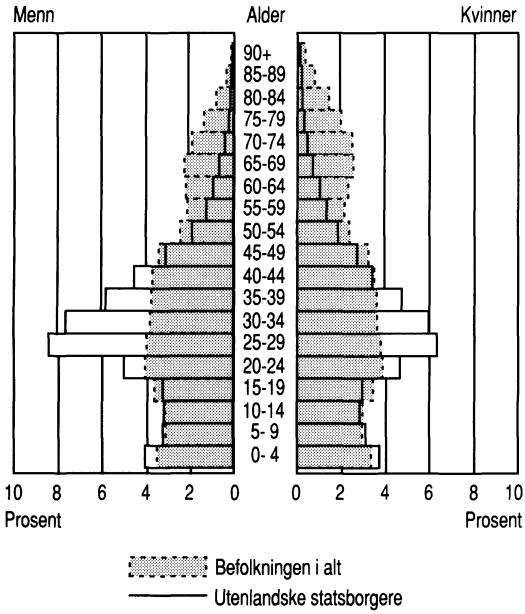

Kilde: Befolkningsstatistikk

Blant innvandrerne er det en sterk konsentrasjon av unge voksne, særlig blant menn, og svært få gamle (figur 2). Bare 15 prosent av norske statsborgere er mellom 20 og 29 år. Blant andre nordiske og europeiske statsborgere er 20 prosent, blant asiatiske 30 prosent og blant afrikanske statsborgere hele 40 prosent i denne alderen. Bare 3 prosent av de utenlandske statsborgerne er over 66 år, blant dem fra den tredje verden under 1 prosent. Nesten 15 prosent blant tredje verdens statsborgere er førskolebarn, mot bare 9 prosent i befolkningen ellers. Når det gjelder alder, blir det en viss forskjell om "utlending" defineres ved hjelp av fødeland eller statsborgerskap. Definisjon ved hjelp av fødeland gir tre ganger flere utenlandske pensjonister enn definisjonen etter statsborgerskap. Den siste definisjonen gir nesten dobbelt så mange førskolebarn som den første.

Flere flyktninger og asylsøkere
Mot slutten av 1980-årene økte antallet asylsøkere i Norge, og i dag har anslagsvis 25 prosent av alle utenlandske statsborgere (om lag 36 000 personer) bakgrunn som asylsøker/flyktning eller familie til slike. Dette gjelder et flertall av søramerikanske statsborgere, og om lag halvparten av asiatene og afrikanerne.

I 1991 og 1992 hadde vi en nettoinnvandring på 8-10 000 pr. år. Innvandringen fra land i den tredje verden er halvert siden 1987-1988, og ligger nå rundt 5 000 pr. år. Av nettoinnvandringen på 8 000 i 1991, antar vi at litt over halvparten var knyttet til mottak av flyktninger og asylsøkere, og deres familier.

5 000 pr. år skifter til norsk statsborgerskap
I perioden 1980-1987 var det vel 2 000 pr. år som fikk norsk statsborgerskap. De fire siste årene har tallet ligget nær 5 000. Det er blitt stadig færre fra våre naboland som ønsker å skifte, og stadig flere fra land i den tredje verden. I 1991 fikk 1 400 fra Europa (halvparten fra Jugoslavia, Polen og Tyrkia) og 2 600 fra Asia norsk statsborgerskap. Særlig blant flyktninger fra Vietnam er det vanlig å skaffe norsk statsborgerskap så snart kravet til botid er oppfylt (Østby 1992). Tallet på utenlandsfødte har vokst noe langsommere enn tallet på utenlandske statsborgere siden 1980.

LEVEKÅR BLANT INNVANDRERE

I utgangspunktet er det de samme mål som bør brukes for beskrivelse av norske og utenlandske statsborgeres levekår. Data-

grunnlaget for innvandrerne er imidlertid langt dårligere. I de generelle utvalgsundersøkelsene blir svært få utlendinger med, og det er ofte et stort og selektivt frafall blant dem. Når levekårsanalyser bygger på registerdata, vil det nok være mulig å gi den samme informasjon for innvandrere som for andre undergrupper, men det er likevel ikke alltid innvandrere er skilt ut ved publiseringen. Det eksisterer heller ikke (ennå) en definisjon av innvandrer som er gjennomgående i alle statistikkområder.

Det finnes én større, representativ undersøkelse av innvandreres levekår (Støren 1987). Den ble gjort ved å trekke et tilleggsutvalg av utenlandske statsborgere ved Levekårsundersøkelsen 1983. Situasjonen i Norge har imidlertid endret seg en god del på ti år, og innvandringen er mye forandret, både i omfang og sammensetning. Vi skal i det følgende vise noen resultater fra denne undersøkelsen, der hvor vi mener at den fortsatt kan ha noe å bidra med.

Mange arbeidsløse og få sysselsatte

Arbeidsmarkedstatistikk for innvandrere

Arbeidsmarkedstatistikk for innvandrere bygger på data fra arbeidstakerregisteret (se tekstramme under kapittel 5.1), og koplinger til arbeidsløshetsregistre i Arbeidsdirektoratet (Kjelsrud 1993). Avsnittet om arbeidsmarkedet bygger for en stor del på Kjelsrud (1992).

Om vi ser på alle 16-74-åringer under ett, er 54 prosent av befolkningen i Norge arbeidstakere. Blant innvandrere fra Norden og Vest-Europa, er andelen omtrent like stor, mens den for statsborgere fra andre verdensdeler ligger mellom 30 og 40 prosent. Forskjellen blir enda større om vi tar hensyn til at innvandrere fra fjerne land er konsentrert om de mest yrkesaktive aldersgrupper. Andelen arbeidstakere blant innvandrerne varierer sterkt med botiden i Norge, og klarere jo fjernere land innvandrerne kommer fra. Av fjernkulturelle innvandrere[1] var 10 prosent arbeidstakere blant dem som hadde vært bosatt her inntil ett år. Andelen økte til 40 prosent etter fem års botid og nesten 50 prosent etter 15 år. Siden de med lang botid kom til Norge da det var helt andre forhold på arbeidsmarkedet enn nå, er det ikke gitt at andelen vil øke like raskt med økende botid i framtiden.

Andelen arbeidstakere har sunket siden 1986, og mye sterkere for fjernkulturelle innvandrere (fra 44 prosent til 30 prosent i 1991) enn for innvandrere fra Norden (58 til 56 prosent) og EØS-området ellers. For norske statsborgere sank andelen fra 55 prosent i 1986 til 54 prosent i 1991.

Det er indikasjoner på at begynnelsen av lavkonjunkturen i Norge rammet nordmenn hardere enn utlendinger, men at den etter hvert fikk sterkest utslag blant utlendingene. Den registrerte arbeidsløsheten i 1991 var på vel 14 prosent blant fjernkulturelle innvandrere i alt, og hele 18 prosent blant afrikanere. Siden mange innvandrere ikke har opparbeidet seg rettigheter til arbeidsløshetstrygd, kan det reelle antallet arbeidsløse være enda høyere. Innvandrere fra Norden, EØS-området og Nord-Amerika hadde i 1991 den samme arbeidsløshet som norske statsborgere.

I alt var 2,8 prosent av arbeidstakerne i 1991 utenlandske statsborgere. 12 prosent av arbeidstakerne i renovasjon og rengjøring var innvandrere, og 9 prosent i hotell og restaurantdrift. Disse to gruppene utgjør i alt 7 prosent av arbeidstakerne med norsk statsborgerskap, og hele 29 prosent av dem fra

[1] I denne fordelingen etter botid er utlending definert som person født i utlandet, og med minst en av foreldrene født i utlandet.

Afrika, Asia og Sør-Amerika. Det er også relativt mange utlendinger i utvinning av råolje og naturgass. Dette er personer fra Vest-Europa, og særlig fra Nord-Amerika. I post og telekommunikasjon og kraft- og vannforsyning var det mindre enn 1 prosent av arbeidstakerne som var utlendinger.

Folke- og boligtelling 1990 viser at det er en stor andel fjernkulturelle innvandrere i servicearbeid, om lag 30 prosent mot 25 prosent blant norske statsborgere. Den viser også at yrkesfordelingen blant nordmenn varierer mye mer med utdanning enn den gjør blant utlendinger (upubliserte tabeller fra Folke- og boligtelling 1990).

Inntekten er lav i forhold til familiestørrelsen

Det er nær sammenheng mellom sysselsetting og inntekt, og innvandrere fra den tredje verden finnes ofte i lavlønnsnæringer eller som arbeidsledige, mens vestlige innvandrere har høy sysselsetting, og er ofte i næringer med høye inntekter. Det er ikke mye informasjon som finnes om innvandreres inntekter, og det er ikke gjort systematiske analyser av inntektsforskjeller. Vi skal likevel referere to kilder som sier noe om inntektsfordeling.

I en analyse av fattigdom kommer det fram at 5 prosent av norske statsborgere tilhører husholdninger med disponibel inntekt under 50 prosent av gjennomsnittet, når en tar hensyn til husholdningenes størrelse (se for øvrig kapittel 6.1). For utenlandske statsborgere under ett, er andelen 28 prosent, og for afrikanere og asiater hhv. 40 og 34 prosent (Strand 1992, og upubliserte tall fra Inntektsundersøkelsen 1991). Dette er tall som ikke tar hensyn til forskjeller i aldersfordeling, og det er brukt en skala ved sammenlikning mellom ulike husholdninger av ulik størrelse som trolig fører til at barnefamilier kommer spesielt dårlig ut. Det later til at også vestlige innvandrere får svært stor andel fattige. Dette kan muligens ses i sammenheng med de vanskelighetene som er knyttet til å fastslå den skattbare inntekt for alle utenlandske statsborgere.

Blant yrkesaktive personer med arbeidstid 1 000 timer eller mer i året, tjente personer født i Nord- og Mellom-Amerika og Europa utenom Norden mest i 1990 (Folke- og boligtelling 1990, foreløpig upubliserte tall). Det var liten forskjell mellom norskfødte og personer født i andre nordiske land. Afrikanerne tjente litt mindre enn nordmenn, og lavest inntekt hadde personer født i Asia og Sør-Amerika. Andelen som hadde inntekt over 200 000 varierte mellom 45 prosent for nordamerikanere og 20 prosent for søramerikanere. I tolkningen av tallene er det viktig å huske at de bare bygger på heltidsyrkesaktive, og at denne andelen i utgangspunktet vil være mye lavere for fjernkulturelle innvandrere enn andre. I Levekårsundersøkelsen blant innvandrere (Støren 1987) finner vi imidlertid de samme inntektsforskjellene.

Sammenhengen mellom inntekt og utdanning er mye sterkere for nordmenn og vestlige innvandrere enn den er for fjernkulturelle innvandrere. På lavt utdanningsnivå er andelen som tjener mer enn 200 000 kr nokså lik for alle. Dataene viser ganske klart at den kompetansen som innvandrere fra "ikke-vestlige" land har med seg eller oppnår i Norge, utnyttes dårlig på arbeidsmarkedet.

Intervjuundersøkelser som Kommunal- og Arbeidsdepartementet har fått utført blant ledere innenfor offentlig og privat sektor, viser at svært mange vil være tilbakeholdende med å ansette arbeidskraft med utenlandsk bakgrunn, selv under forhold hvor det vil være nyttig med arbeidstakere med en internasjonal bakgrunn (Norsk Gallup 1992 og 1993).

Mange får mye i sosialhjelp

Vel 3 prosent av norske statsborgere får sosialhjelp, 5 prosent av nordiske og europeiske borgere, og hele 23 prosent av borgerne fra land i den tredje verden. Blant enslige menn fra den tredje verden, er andelen om lag 45 prosent. Et viktig moment i tillegg til det problematiske arbeidsmarkedet, er at mange i denne gruppen er nyankomne som asylsøkere og flyktninger.

I en undersøkelse fra 1987 fant Otnes (1989a) at 19 prosent av statsborgerne fra 13 nærmere angitte "flyktninge- og asylsøkerland" var mottakere av sosialhjelp. Blant dem som hadde vært her mellom to og fem år, var andelen 25 prosent, og ennå etter 15-20 år i Norge var andelen 16 prosent. Beløpet de mottok i kontant støtte var dobbelt så høyt som for andre utlendinger og tre ganger så høyt som for nordmenn. Blant norske statsborgere var det 3 prosent som mottok sosialhjelp i 1987, og 5 prosent blant innvandrere fra land som ikke er typiske flyktningeland. Det var i Oslo i 1989 klart flere familier blant innvandrerne som fikk sosialhjelp enn det var blant andre stønadsmottakere (Grünfeld og Noreik 1991).

Grunnene til disse store forskjellene vil være flere, knyttet både til vanskelighetene med å få inntektsgivende arbeid, og til det faktum at mange innvandreres vei inn i det norske samfunnet skjer via en status som sosialhjelpsklienter, f.eks. som asylsøkere eller flyktninger. Omleggingene av stønadssystemet til et klarere kommunalt ansvar synes å ha redusert bruken av sosialhjelp noe i 1991 (Beregningsutvalget 1992).

Kriminalitet og vold

Det eksisterer hardnakkede oppfatninger av innvandrere som mer kriminelle enn nordmenn. Disse oppfatningene blir ikke underbygget av analyser av den eksisterende kriminalstatistikken. Utlendinger som er registrert bosatt i Norge, har en lavere andel *straffede* enn norske statsborgere, når en tar hensyn til fordelingen etter kjønn, alder og bosted. Oppfatningen om den høye kriminaliteten blant utlendingene bygger blant annet på oppgaver over fengselsklienter i Norge, hvor det vil inngå også utenlandske kriminelle som ikke har annen tilknytning til Norge enn at de har vært her i forbindelse med en forbrytelse.

Falck (1992) trekker blant annet disse konklusjonene for kriminalitet blant utlendinger registrert som bosatte i Norge:

- Utenlandske menn i Norge har lavere kriminalitet (straffede) enn nordmenn i forhold til befolkningens størrelse
- Utenlandske kvinner er sterkt underrepresentert
- Bare menn fra Afrika bosatt i Oslo var overrepresentert både i 1990 og 1991. Menn fra andre verdensdeler var verken overrepresentert i Oslo eller i resten av landet i 1990 eller 1991
- Menn fra Asia viste sterkest underrepresentasjon

Tall fra barnevernet i Oslo kan antyde at innvandrerbarn generelt ikke er overrepresentert i barnevernstatistikken, men at de kan være det i enkelte sakstyper. Tall fra Oslo blir også tolket i retning av at saker med innvandrerbarn er i spesielt sterk økning. Særlig skal dette gjelde voldssaker hvor annengenerasjons innvandrerbarn kommer i kontakt med politiet.

Det er ikke sikre oppgaver over hvor utsatte innvandrere er for kriminelle handlinger, men det er indikasjoner (Støren 1987 og upubliserte data fra Levekårsundersøkelsen 1991) som tyder på at enkelte grupper er overrepresentert blant ofre, selv om de ikke er det blant gjerningsmennene.

Støren (1987) viser at utlendinger under ett ikke var mer utsatt for vold enn nord-

menn, men at uro for vold var utbredt blant mennene, men ikke blant kvinnene i en del innvandrergrupper. Denne undersøkelsen tyder også på at innvandrerbarn fra land i den tredje verden oftere utsettes for mobbing enn andre, men på dette området er nok måleproblemene store.

Boligforholdene varierer lite mellom innvandrere og nordmenn

6 prosent av alle husholdninger i Oslo mangler bad og/eller WC, mot tilsvarende 10 prosent blant innvandrerhusholdningene. To av tre husholdninger i Oslo bor i blokk mv., mens tre av fire utenlandske husholdninger gjør det. Størst avvik mellom utlendinger og nordmenn er det for eiendomsforholdet til boligen. Gjennomsnitt for Oslo er at 28 prosent eier boligen alene eller sammen med andre, mens dette er tilfelle for bare 19 prosent av innvandrerne. Andelen som leier bolig er høyest blant innvandrerne, 35 prosent mot 24 prosent blant alle husholdninger.

Data om boligforhold

Opplysninger om boligforhold bygger på upubliserte tall fra Folke- og boligtelling 1990 for Oslo. Data er gitt for husholdninger, og en privathusholdning er regnet som utenlandsk dersom tellingens kontaktperson i husholdningen er statsborger i et land utenfor Vest-Europa, Nord-Amerika eller Australia.

I begynnelsen av 1980-årene synes forskjellene i boligforhold gjennomgående å ha vært større. Ifølge Levekårsundersøkelsen 1983 var det klare forskjeller i trangboddhet, og om boligen var kald og fuktig eller ikke. Dette var særlig viktig for barn: 30 prosent av gifte nordmenn med barn under 7 år bodde da trangt og/eller umoderne, men tilsvarende tall for pakistanere og tyrkere var henholdsvis 84 og 94 prosent (Støren 1987).

Mange innvandrere har høy utdanning

Til tross for at innvandrernes utdanning ikke blir fullt utnyttet i det norske arbeidsmarkedet, regnes utdanning som svært viktig for den enkelte innvandrers mulighet til en vellykket tilværelse i Norge. Nivået på innvandrernes utdanning er i gjennomsnitt høyt. Andelen med utdanning på universitets- og høgskolenivå blant personer over 15 år, født i Asia, Afrika og Sør-Amerika, er henholdsvis 21, 17 og 26 prosent, mot 15 prosent blant norskfødte. Også når vi tar hensyn til forskjeller i aldersfordeling, har utenlandsfødte lengre utdanning enn nordmenn.

Andelen med uoppgitt utdanning er imidlertid stor blant innvandrerne, og flere, særlig fra land i den tredje verden, kan ha mindre skolegang enn det tallene viser. Vi vet heller ikke mye om kvaliteten av den utdanningen innvandrerne har, eller i hvilken grad den er relevant for det norske arbeidsmarkedet.

Vi har noe informasjon om innvandreres skolekarrierer i Norge, også her er innvandrere regnet som personer som er født i utlandet. Elever født i Europa og Nord-Amerika bruker utdanningssystemet på den mest effektive måten, mens elever fra Asia og Afrika har en lavere studieprogresjon. Andelen som har fullført grunnskole senest det året de fyller 16, var 50 prosent for asiater og 90 prosent for europeere i 1985. Forskjellen er økt med 15 prosentpoeng siden 1980, og antas å ha sammenheng med at barn innvandret fra asiatiske land har kommet til Norge ved stadig høyere alder. Alder ved innvandringstidspunktet har mye å si for gangen gjennom skoleverket, særlig for barn fra Asia. Mens mange innvandrerbarn med middels eller svake skoleprestasjoner dropper ut av skolen, velger norske barn i denne

gruppen oftere en utdanning i håndverksfag (E. Vassenden 1992. Jf. også kapittel 4.3).

Utdanningssystemet er viktig for innvandrernes tilpasning til, og integrasjon i, det norske samfunnet. Gjennom utdanningen innarbeides felles referanserammer, språk og andre ferdigheter som er forutsetninger for deltakelse på arbeidsmarkedet, og for integrasjon generelt. Spesielt synes det som om tilegnelsen av norsk språk må være viktig for hvordan innvandrernes levekår vil bli.

Helsen vet vi lite om

Det foreligger ikke analyserbar informasjon som sier noe om innvandreres sykelighet eller dødelighet i Norge. For enkelte sykdommers vedkommende (f.eks. tuberkulose, engelsk syke og svangerskapsdiabetes) antas det å være stor overhyppighet blant innvandrere.

Det finnes enkeltstående medisinske studier som nok kan ha begrenset statistisk verdi hver for seg, men som til sammen gir grunnlag for å si noe om innvandrernes helsetilstand. Norske analyser bygger på data fra Oslo, men synes å være i noenlunde samsvar med tilsvarende opplysninger fra Sverige.

Ifølge Grünfeld og Noreik (1991) er det ikke grunn til å tro at innvandrernes helsetilstand ved ankomst var dårligere enn blant tilsvarende grupper av nordmenn. Dette bygger på undersøkelser blant arbeidsmigranter fra 1970-tallet, og gjelder ikke uten videre i en situasjon hvor innvandringen domineres mer av flyktninger og asylsøkere. I Oslo er det betydelig flere (tre ganger så mange) langtidssykmeldte blant innvandrere fra Asia og Afrika enn i totalbefolkningen (Grünfeld og Noreik 1992). Årsaken ligger særlig i sykdommer i muskler og skjelett, mens det er færre som sykmeldes med psykiatriske diagnoser.

Dødelighet omkring fødselen og i de første leveår er viktige mål for helse. En undersøkelse blant barn født i Oslo 1983-1989 sammenlikner barn med norsk og barn med pakistansk bakgrunn. Det var ingen forskjell i forekomst av dødfødsler eller død i annet leveår, men barn med pakistansk bakgrunn hadde 2,5-3 ganger høyere dødelighet i første leveår. Hele forskjellen skyldtes dødsfall forårsaket av arvelige sykdommer og misdannelser, noe som blir forklart med den høye grad av inngifte blant pakistanerne (Steen et al. 1993).

Blant innvandrere fra Pakistan, Marokko og Tyrkia i Oslo, er uførepensjonering langt vanligere enn i den norske befolkningen, 10 mot 4 prosent i aldersgruppen 40-44 år. I gruppen 50-54 år er andelene henholdsvis 37 og 9 prosent. For kvinner er forskjellene mindre, og tallene er lavere. Igjen er det sykdommer i muskler og skjelett som skaper mye av forskjellen. Disse årsakene blir satt i sammenheng med arbeidsmiljøet, og manglende muligheter for disse gruppene til å komme seg over i mindre belastende arbeid (Grünfeld og Noreik 1991).

Det finnes enkle oversikter over uføretrygdede fordelt på fødeland, men hvor det ikke er tatt hensyn til aldersforskjeller mellom gruppene. Av 238 500 uføretrygdete ved utgangen av 1991 var 8 500 født i utlandet. Vel halvparten av disse var født i Norden, Tyskland, Storbritannia eller USA. Om lag 1 000 var født i de mest utbredte arbeidsmigrantlandene. Sett i forhold til deres antall og aldersfordeling, er dette et svært høyt tall.

Familienettverk mangler for svært mange

Befolkningsstatistikken viser at innvandrere under ett har en høyere andel gifte enn norske statsborgere i samme aldersgrupper. En viktig delforklaring på dette er at samboerforhold er mye vanligere blant norske statsborgere, slik at de reelle forskjeller i

familiemønster mellom norske og utenlandske statsborgere trolig ikke er store. Men også her er det store forskjeller innvandrerne imellom. Antallet menn fra de typiske flyktningelandene er langt større enn antallet kvinner. Særlig gjelder dette blant unge voksne. F.eks. er det blant iranere i Norge 2 750 menn og bare 1 100 kvinner i alderen 20-39 år. Siden det er sjelden med blandede ekteskap, betyr dette at det blant flyktninger og personer med opphold på humanitært grunnlag vil være en stor overrepresentasjon av enslige menn. Blant innvandrere fra land hvor arbeidsmigranter var vanlig, er det etter hvert blitt bedre balansert kjønnsfordeling, særlig blant pakistanere. Andelen som er gifte blant disse, er svært høy, spesielt blant kvinnene.

Det foreligger ingen analyser av innvandrernes skilsmisser, men på basis av foreliggende tall (SSB Befolkningsstatistikk 1992 Hefte III) synes det å være en klar overhyppighet av skilsmisser i ekteskap inngått mellom én norsk og én utenlandsk statsborger, særlig dersom kvinnen er norsk og mannen fra Afrika. Det er svært lav oppløsningshyppighet i ekteskap mellom to innvandrere fra land i den tredje verden.

Når det gjelder omfanget av sosial kontakt, er det selvfølgelig begrenset hva informasjon om familieforhold kan gi. Andre kilder til informasjon om sosiale kontakter bygger på intervju blant utvalg av befolkningen. Her er usikkerheten som nevnt stor, men akkurat for sosial kontakt er forskjellene så store at de neppe kan skyldes utvalgstekniske forhold. Levekårsundersøkelsen 1991 viser at det blant tredje verdens statsborgere er hele 59 prosent som har liten familiekontakt, mens tallene er 44 prosent for andre innvandrere og 11 prosent for norske statsborgere (upubliserte data fra Levekårsundersøkelsen 1991).

Levekårsundersøkelsen 1983 støtter disse resultatene, og den viser også at kontakt med nordmenn ikke er særlig hyppig blant fjernkulturelle innvandrere. Blant innvandrerkvinnene i undersøkelsen var det en betydelig andel som var sosialt isolerte (Støren 1987).

Innvandrere deltar i lokalvalg

Innvandrere som har bodd i Norge i minst tre år, får stemmerett ved lokalvalg. Valgdeltakelsen er klart lavere enn for norske statsborgere (39 mot 66 prosent i 1991), og den har sunket noe for begge grupper siden valget i 1983. Den var 46 prosent blant borgere fra andre nordiske land og 36 prosent blant tredje verdens innvandrere og varierer mye mellom de ulike nasjonaliteter. Blant fjernkulturelle innvandrere var valgdeltakelsen høyest blant personer fra Vietnam (46 prosent), Pakistan (44 prosent) og Sri Lanka (37 prosent), og lavest blant kinenesere med 5 prosent (upubliserte tall fra Valgundersøkelsen blant utenlandske statsborgere 1991).

Hvordan stemmeretten påvirker mulighetene til å øve politisk innflytelse, er mer uklart. Vi vet ikke hvordan valgdeltakelsen er blant dem som har skiftet til norsk statsborgerskap. Det er blitt nominert en del innvandrere ved valgene, men foreløpig er det relativt få som er valgt.

LIKESTILLING OG INTEGRASJON - LANGT IGJEN?

Likestilling og selvhjulpenhet er overordnete mål i norsk innvandringspolitikk. De økonomiske data som er referert, viser at stadig flere av nyankomne utlendinger fra land i den 3. verden må ha hjelp til livsopphold. Dette henger åpenbart sammen med arbeidsmarkedssituasjonen. Det er stadig vanskeligere å få innpass der, selv for personer med høy kompetanse, enten fra hjemlandet eller

gjennom utdanning tatt i Norge. Det kan også hende at det å være sosialklient lett virker "vanedannende" og passiviserende, slik at det kan være vanskelig å komme ut av situasjonen, selv om det skulle bli mulig.

Selv om kunnskapsgrunnlaget er svært mangelfullt, synes innvandrere å ha dårligere levekår enn nordmenn også på de fleste ikke-økonomiske områdene, både når det gjelder helse, boligforhold, utsatthet og frykt for vold, sosiale nettverk og politiske ressurser, selv om forskjellene gjennomgående er mindre enn på arbeidsmarkedet.

Gjennomgangen i avsnittene foran viser at vi ikke er kommet så langt i likestilling. Med likestilling i denne sammenheng vil vi mene at det skal være samme muligheter til å oppnå gode levekår, uavhengig av etnisk opprinnelse, religion eller annet. Den viktigste lærdom vi kan trekke av det vi til nå vet om innvandrernes levekår, er at innvandrerne ikke er en homogen gruppe. Selv om gjennomsnittet kan være dårlig, er det stor variasjon. Særlig er det store forskjeller som avhenger av hvilke land innvandrerne kommer fra, hvor lenge de har vært i landet og hvor godt de er integrert i samfunnet.

Graden av likestilling vil være det beste mål på om integrasjonen i det norske samfunnet har vært vellykket. Det legges fra myndighetenes side stor vekt på integrasjonsmålsettingen, men den er likevel såpass lite konkret formulert at vi ikke har funnet operasjonaliserbare mål som forteller i hvilken grad målsettingen nås. Veien til å kunne bli integrert i det norske samfunnet går trolig via beherskelse av det norske språk. Men mål på språkkunnskaper, og hva de vil ha å si for levekårene, har vi ikke i dag.

3. Helse

Pål Bugge. Mittet Foto A/S

Kirsti Huserbråten

3.1 Helse

HELSE OG LEVEKÅR

Et godt liv forutsetter en rimelig god helse. Det er vanlig at folk verdsetter god helse høyere enn de fleste andre velferdsgoder. Dårlig helse kan i mindre grad enn andre ressursmangler kompenseres, og har ofte svært negative konsekvenser for den samlede livssituasjon.

Helse kan defineres negativt eller positivt. Negative helsedefinisjoner betrakter helse som fraværet av bestemte sykdommer, skader og funksjonshemminger. Positive helsedefinisjoner er for eksempel Verdens helseorganisasjons definisjon av helse som fullstendig fysisk, psykisk og sosialt velvære, og den mer nøkterne definisjonen av helse som overskudd i forhold til dagliglivets krav (Hjorth 1982).

En persons helsetilstand påvirkes av individuelle og samfunnsmessige forhold. Biologiske faktorer som alder, kjønn og arvelige disposisjoner er eksempler på individuelle forhold. Samfunnsmessige forhold kan blant annet være miljøfaktorer og mangler ved helsetjenesten. Personer med dårlig helse kan fort komme inn i en ond sirkel: Dårlig helse vanskeliggjør adgangen til andre goder, som høy inntekt og utdanning. Mangel på slike goder kan igjen forsterke helseproblemene.

Dårlig helse kan ha flere konsekvenser for et menneskes liv, for eksempel kroniske plager, smerter eller sosial isolasjon. Nedsatt helsetilstand har også samfunnsmessige konsekvenser i form av omfattende offentlige tiltak, blant annet sykehus, eldreinstitusjoner og sykelønns- og trygdeordninger.

Hvordan måler vi helse og sykdom?

Fordi helsebegrepet er svært sammensatt finnes det ingen enkel måte å måle helsetilstanden på. Gjennomsnittlig levetid og spedbarnsdødelighet brukes ofte som uttrykk for en befolknings samlede helsetilstand (definisjon, se kapittel 3.3). Det er også vanlig å måle helsetilstanden ved hyppigheten av ulike sykdommer og skader. Som oftest innhenter man opplysninger om hvor ofte bestemte helseproblemer og sykdommer forekommer i en befolkning, og ikke om de mer positive sidene ved helsebegrepet ("overskudd", "velvære", se ovenfor).

En kan en skille mellom tre hovedperspektiver på måling av helseproblemer:

1. *Individuelt perspektiv,* der individene selv rapporterer om sine helseproblemer.
2. *Medisinsk perspektiv,* der helsefaglig personell diagnostiserer et helseproblem. Her ses sykdom som feil i kroppsfunksjonene, lokalisert til ett eller flere av kroppens organer.
3. *Samfunnsmessig perspektiv,* der tilstanden syk innebærer bestemte samfunnsmessige

konsekvenser. Dette kan være fritak fra visse sosiale forpliktelser, blant annet arbeid.

Forskjellige datakilder gir forskjellige bilder av helsetilstanden

Bildet av helsetilstanden kan bli svært forskjellig alt etter hvilket perspektiv en velger å bruke. Ulike datakilder representerer ulike perspektiver. Fire "vinduer" mot helsetilstanden er selvrapportert helse (her brukes Helseundersøkelsen 1985 som eksempel), sykehusstatistikken, trygdestatistikken og dødsårsaksstatistikken.

De store sykdomsgruppene: Hjerte- og karsykdommer, kreft, sykdommer i åndedrettsorganene, muskel- og skjelettlidelser, psykiske lidelser, hudsykdommer og skader, vil fordele seg ulikt i befolkningen alt etter hvilket "vindu" vi ser gjennom (figur 1). Mens hudsykdommer framstår som en relativt stor plage når en spør om hva folk lider av (vel 12 prosent i 1985), spiller de en ubetydelig rolle i dødsårsakssammenheng (0,1 prosent). Videre ser muskel- og skjelettlidelsene ut til å ha liten betydning når en ser på dødsmeldinger og sykehusjournaler. Bare 0,4 prosent av dødsfallene og mellom 7 og 8 prosent av sykehusoppholdene skyldtes muskel- og skjelettlidelser i 1990. Derimot hadde hele 40 prosent av nye uførepensjonister i 1990 en muskel- og skjelettlidelse som diagnose.

Figur 1
De vanligste helseproblemene i Norge, slik de framstår i ulike datakilder. Prosent

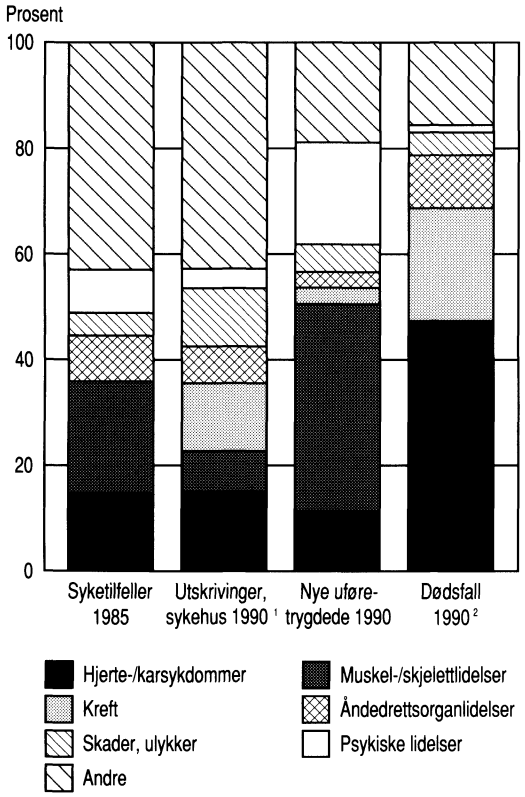

[1] Inklusive utskrivninger fra psykiatriske sykehus og klinikker, psykiatriske avdelinger ved somatiske sykehus og sykehjem. Eksklusive fødsler

[2] Psykiske lidelser omfatter her dødsfall pga. selvmord

Kilde: Helsestatistikk

DØDELIGHET

Økende levealder

Det norske folk har fått en stadig bedre helse gjennom de siste tiår, dersom vi betrakter helsetilstanden gjennom det "vinduet" dødsårsaksstatistikken representerer.

Middellevetiden avspeiler nåtidens dødelighet i ulike aldersgrupper, og viser, med utgangspunkt i denne, hvor lenge en nyfødt kan forventes å leve. Fra 1980 til 1991 økte forventet levealder ved fødselen med 1,8 år for menn og 1,4 år for kvinner. Mennene har altså tatt noe inn på kvinnene. Men fortsatt lever kvinner lenger enn menn. Et nyfødt jentebarn kunne i 1991 regne med å bli 80,1 år og et nyfødt guttebarn 74,0 år. Nesten alle aldersgruppene har redusert dødeligheten

gjennom det siste tiåret, men reduksjonen for de eldste aldersgruppene er ikke så stor som tidligere.

Figur 2
Forventet levealder ved fødselen. Menn og kvinner. 1951/55-1991

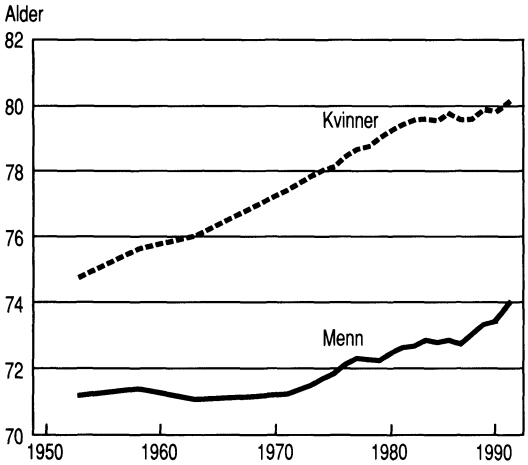

Kilde: Befolkningsstatistikk, Brunborg 1992

Spedbarnsdødeligheten halvert på 20 år
Sannsynligheten for å miste et barn i løpet av dets første leveår er halvert siden 1970, og er mindre enn en firedel av hva den var i 1950. I 1980-årene var spedbarnsdødeligheten nokså stabil, i gjennomsnitt 8,1 pr. 1 000 levendefødte. I 1990 og 1991 har det vært en klar nedgang i spedbarnsdødeligheten. I 1991 døde 387 barn før de var fylt ett år, det vil si 6,4 dødsfall pr. 1 000 levendefødte.

Omfanget av plutselig spedbarnsdød med ukjent årsak, såkalt krybbedød, har økt i løpet av den siste tyveårsperioden. Økningen i krybbedødsfallene var en viktig årsak til at spedbarnsdødeligheten ikke ble redusert på 1980-tallet. Fra siste halvdel av 1960-årene til 1989 økte krybbedødsfallene til det firedobbelte. Fra 1989 til 1991 ble imidlertid antallet slike dødsfall halvert, og dermed sank også den totale spedbarnsdødeligheten. I 1991 ble det registrert 74 krybbedødsfall blant barn i første leveår.

Etterkrigstiden: Større kjønnsforskjeller i dødeligheten blant middelaldrende...
Sannsynligheten for å dø før 70-årsalderen, her begrenset til personer i alderen 45-69 år, har blitt mindre de siste 30 årene. Forbedringen har for det meste kommet kvinnene til gode, særlig kvinner mellom 65 og 69 år. Reduksjonen for denne gruppen har vært hele 30 prosent sammenliknet med slutten av 1950-årene. For 30 år siden hadde menn som var mellom 65 og 69 år derimot lavere dødelighet enn menn i samme alder i perioden 1986-1990.

Figur 3
Døde pr. 100 000 innbyggere blant menn og kvinner, i ulike aldersgrupper. 1956-1991

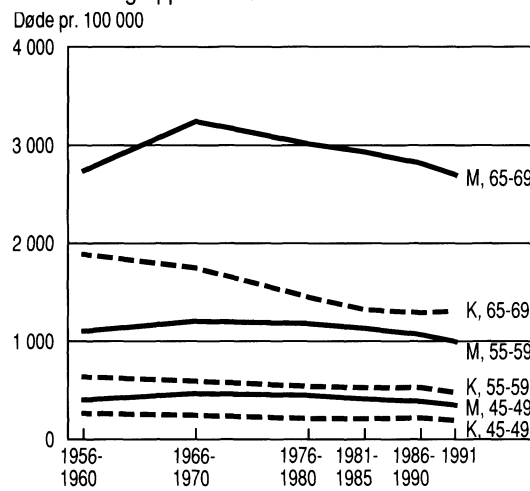

Kilde: Befolkningsstatistikk

..men dødelighetsforskjellene ble noe mindre på 1980-tallet
På 1980-tallet er kjønnsforskjellene blitt noe mindre i de yngre aldersgruppene. I aldersgruppen 45-59 år har utviklingen vært mer

gunstig blant menn enn blant kvinner. Dette kan blant annet forstås som et utslag av at menns og kvinners livsstil er blitt mer lik de siste årene, blant annet har bruken av tobakk og alkohol økt mer blant kvinner enn blant menn. Dødeligheten av lungekreft blant kvinner har økt sterkt de siste årene. Gjennom sin økte yrkesaktivitet er kvinner også blitt mer utsatt for et helseskadelig arbeidsmiljø (se kapittel 7).

Mindre hjerte- og kardødelighet, flere selvmord

I 1991 var nesten fire av fem dødsfall forårsaket av en av følgende tre sykdomsgrupper: Hjerte- og karsykdommer, ondartede svulster og sykdommer i åndedrettsorganene. Av den siste gruppen utgjorde lungebetennelse ca. 65 prosent. Nesten annethvert dødsfall skyldtes hjerte- og karsykdommer, mens hvert femte dødsfall skyldtes kreft.

Dødsårsaksmønsteret viser små endringer sammenliknet med tidligere år. Sannsynligheten for å dø av hjerte- og karsykdommer for personer over 40 år har blitt mindre gjennom 1980-årene. Den positive utviklingen startet allerede rundt 1970 og gjelder for begge kjønn. Kreftdødeligheten har derimot steget noe, men økningen har avtatt de siste årene. Antall selvmord har økt med 33 prosent det siste tiåret. I 1991 ble det registrert 675 selvmord, mot 507 i 1980. Selvmordstallene har de tre siste årene stabilisert seg på et noe lavere nivå enn i toppåret 1988 (se kapittel 3.2).

Mange tapte leveår på grunn av ulykker og selvmord

Vi har nå sett hva vi dør av. Men hva dør vi *tidlig* av, hvilke sykdommer og dødsårsaker tar flest leveår? Dette er et viktig spørsmål i det forebyggende helsearbeidet.

Ulykker og selvmord tar mange leveår fordi yngre, særlig gutter og unge menn, er spesielt utsatt. Det er beregnet at selvmord og ulykker tok omtrent 60 000 forventede gjenstående leveår fra befolkningen pr. år ved inngangen til 1990-årene. Til sammenlikning krevde hjerte- og karsykdommer omtrent 170 000 leveår (se kapittel 3.2).

Blant gutter i alderen 1-14 år var ulykker årsak til 31 prosent av dødsfallene i 1991, for menn mellom 15 og 29 år var andelen 37 prosent. Unge menn er overrepresentert blant dem som døde av ulykker i 1980-årene. Totalt døde fire ganger så mange menn som kvinner i alderen 15-29 år på grunn av ulykker.

Menn i alderen 15-29 år er også overrepresentert blant dem som begår selvmord. I 1991 var antallet selvmord blant unge menn mer enn fem ganger høyere enn blant unge kvinner. En femdel av alle som døde på grunn av selvmord i 1991 var menn i denne aldersgruppen.

Før 40-årsalderen er voldsomme dødsfall den vanligste dødsårsaken blant menn. Etter 40-årsalderen er hjerte- og karsykdommer den vanligste dødsårsaken. Blant kvinner er det kreftsykdommer som oftest bidrar til en tidlig død, og det er først etter 70-årsalderen at hjerte- og karsykdommer overtar som viktigste dødsårsak.

SYKELIGHET

Halvparten av befolkningen har en kronisk lidelse

Annenhver person i den voksne befolkningen oppgir at de har en sykdom eller lidelse av mer varig natur, enten den er alvorlig eller av mer bagatellmessig karakter. Kvinnene har kroniske lidelser i større grad enn menn, uansett hvilken aldersgruppe en ser på.

En av fem har sykdommer med betydelige konsekvenser

Sykdommer og funksjonshemminger påvirker individenes livssituasjon på forskjellige måter. Hver femte voksne person har en langvarig sykdom som de selv mener virker inn på deres hverdag "i betydelig grad", i form av smerter, angst og handlingsbegrensninger. Andelen er klart høyere blant kvinner enn blant menn i alle aldere. Halvparten av eldre kvinner oppgir at de har en sykdom med betydelige konsekvenser.

Selv om mange oppgir at de har til dels alvorlige sykdommer, er det relativt få som opplever sin helsetilstand som dårlig. Ifølge Helseundersøkelsen 1985 var det bare 9 prosent av dem som hadde en sykdom som mente helsetilstanden var dårlig.

Tabell 1

Andel med langvarig sykdom, og andel med langvarig sykdom som har betydelige konsekvenser, i grupper for kjønn og alder. 16 år og eldre.1991. Prosent

	Langvarig sykdom	Sykdom med betydelige konsekvenser
Alle	51	21
Menn	48	16
16-24 år	33	8
25-44 år	41	13
45-66 år	54	20
67 år og over	72	32
Kvinner	55	26
16-24 år	42	17
25-44 år	44	17
45-66 år	65	35
67 år og over	77	44

Kilde: Levekårsundersøkelsen

Muskel- og skjelettlidelser er en av våre største folkeplager

Vi har fem store grupper av kroniske lidelser som "normalbefolkningen" oppgir at de lider av: Hjerte- og karlidelser, sykdommer i muskel- og skjelettsystemet, sykdommer i åndedrettsorganene, i hud og underhud og nervøse lidelser. Nærmere en av fire hadde en muskel- og skjelettlidelse i 1991. Kvinner er oftere plaget enn menn. I denne sykdomsgruppen inngår blant annet ryggsykdommer, revmatisme og leddgikt. I tillegg kommer mer "diffuse" plager, blant annet fibromyalgi.

Både helse- og levekårsundersøkelsene tyder på en økning i omfanget av denne typen lidelser blant kvinner de siste 10-15 årene (Grøtvedt 1989, Barstad 1992a). Denne utviklingen kan blant annet ha sammenheng med den økte yrkesdeltakelsen blant kvinner, som i stor grad har skjedd i fysisk belastende omsorgsyrker. Stadig flere sysselsatte kvinner sier at de arbeider i belastende arbeidsstillinger (se kapittel 7). Vi skal senere se at er økende andel uførepensjonister, spesielt kvinner, får trygd med en muskel- og skjelettlidelse som diagnose. Fibromyalgi var diagnosen for 12 prosent av kvinnene som ble uføretrygdet i løpet av 1990.

Hudsykdommer og allergier øker, særlig blant barn

Den rapporterte forekomsten av ulike hudsykdommer (eksem, hudbetennelser m.m.) er blitt høyere. Økningen gjelder begge kjønn og alle aldersgrupper.

Særlig blant barn og unge har slike plager økt. Dobbelt så mange barn og unge hadde hudsykdommer i 1985 som ti år tidligere (Helseundersøkelsene 1975 og 1985). Økningen blant de yngre var særlig sterk i Oslo og Akershus (nesten firedobling). Hudlidelsene skyldes ofte allergier. Av de allergiske lidelsene som rammer barn, dominerer eksem. Nesten hvert tiende barn var plaget av ek-

sem i 1985, mot hvert tyvende i 1975 (Carlson 1989). Økt oppmerksomhet og større kunnskaper om slike sykdommer i befolkningen kan ha bidratt til den rapporterte økningen. Også forekomsten av astma blant barn ser ut til å øke (Grøtvedt 1992).

En av tre eldre har en kronisk hjerte- og karsykdom

Hjerte- og karsykdommer er den hyppigste dødsårsaken og den hyppigste innleggelsesårsaken på våre sykehus. Mer enn hver tredje person over 66 år oppgir at de har en langvarig sykdom innen denne gruppen (tabell 2), men andelen blant de yngre er også relativt høy: Hver sjette i alderen 45-66 år har en slik lidelse. Høyt blodtrykk er en vanlig diagnose i denne gruppen av kroniske sykdommer. Selv om dødeligheten av hjerte- og karsykdommer er betydelig høyere blant menn enn blant kvinner, forekommer slike sykdommer minst like ofte hos kvinner som hos menn.

Hver åttende innbygger søker lege hvert år på grunn av skade

Det er anslått at hver åttende innbygger behandles av helsetjenesten for en ulykkesskade hvert år. Hjemmeulykkene forekommer hyppigst (utgjorde i 1990 om lag 30 prosent av alle ulykker), fulgt av idrettsulykker og arbeidsulykker (Guldvog mfl. 1992).

Tabell 2

Andel med ulike langvarige sykdommer og med hyppige symptomer på nervøse lidelser. Menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1991. Prosent

	Hjerte- og kar-sykdommer	Sykdommer i skjelett- og muskel-systemet	Sykdommer i åndedretts-organer	Sykdommer i hud og underhud	Nervøse lidelser
Alle	12	23	9	11	7
Menn	11	19	9	8	5
16-24 år	1	9	9	10	2
25-44 år	3	16	9	10	5
45-66 år	16	24	7	7	6
67 år og over	34	26	10	5	7
Kvinner	13	27	9	14	8
16-24 år	2	13	10	20	7
25-44 år	4	18	9	15	4
45-66 år	17	37	9	13	8
67 år og over	39	46	11	6	18

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Ifølge Helseundersøkelsen 1985 utgjorde skader eller følger av skader 6 prosent av alle lidelser for menn og 3 prosent av alle lidelser for kvinner. De fleste av de som levde med virkningene av en skade, hadde hatt plagene gjennom flere år. Plagenes varighet økte med stigende alder (se nærmere om ulykker i kapittel 3.2).

Ingen økning i psykiske lidelser

De nervøse lidelsene spenner over et stort register av problemer og sykdommer. Grensen mellom psykiske og fysiske lidelser er mange ganger uklar. I Levekårsundersøkelsen 1991 oppgav 7 prosent av befolkningen, tilsvarende ca. 240 000 personer, at de hadde hyppige symptomer på nervøse lidelser. Den reelle andelen med psykiske plager er sannsynligvis noe høyere, siden ikke alle ønsker å gi denne typen fortrolige opplysninger til en intervjuer. Dessuten må en regne med at personer med alvorlige psykiske lidelser ofte vil unngå å delta i intervjuundersøkelser.

Helse- og levekårsundersøkelsene tyder ikke på noen økning i omfanget av psykiske lidelser de siste 10-15 årene (Barstad 1992a). Det er en svak tendens til bedre psykisk helse blant kvinner i alderen 25-66 år.

I underkant av 30 000 personer ble i 1990 behandlet ved en psykiatrisk institusjon. Dette utgjorde 2,6 millioner liggedager for hele året, mer enn det tredobbelte av liggedagene blant pasienter med hjerte- og karsykdommer.

Andelen med hyppige symptomer på nervøse lidelser øker med alderen, og kvinner oppgir flere plager enn menn. Mer enn dobbelt så mange kvinnelige som mannlige pensjonister oppgir ett eller flere hyppige symptomer (tabell 2).

Heller ikke andelen av befolkningen som bruker beroligende midler har økt på 1980-tallet. De eldre kvinnene er de største brukerne av beroligende midler.

En av de psykiske lidelsene som har fått størst oppmerksomhet i de senere årene er spiseforstyrrelser. Det er anslått at om lag 65 000 personer i Norge enten spiser seg syke (bulimia nevrosa) eller sulter seg syke (anorexia nevrosa). Bulimi er opp til fem ganger så hyppig som anorexia. Tallene er anslag basert på utenlandske undersøkelser (Rikshospitalets barneklinikk og Helsedirektoratet 1989). Kvinner i aldersgruppen 14-25 år er mest utsatt (Bassøe mfl. 1991).

Figur 4

Andel med hyppige symptomer på nervøse lidelser og andel som jevnlig bruker beroligende midler blant menn og kvinner 16-79 år. 1980-1991. Prosent

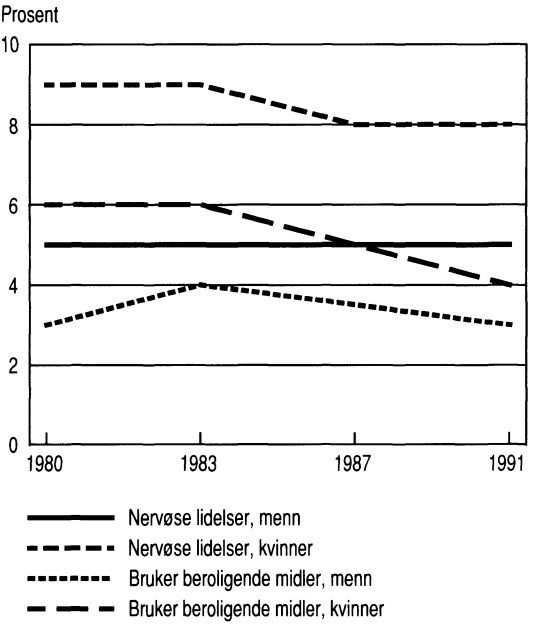

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Økende antall krefttilfeller...
Det har vært en svak, men jevn økning i antallet nye tilfeller av kreft de siste 20 årene. Dersom vi tar hensyn til at det er blitt flere eldre, økte kreftsykeligheten med 20 prosent for menn og 12 prosent for kvinner fra 1976 til 1990. Antallet tilfeller av lungekreft har blitt mer enn fordoblet blant kvinner og har økt med 30 prosent blant menn i løpet av samme tidsrom. Endrede røykevaner spiller en vesentlig rolle her. Man antar i dag at snaut en av ti storrøykere vil utvikle lungekreft (Hagen og Langmark 1990). Antall tilfeller av føflekk-kreft har også økt kraftig. I samme tidsrom gikk imidlertid antallet tilfeller av kreft i magesekken, benmargskreft og leukemi ned for begge kjønn, det har også vært en nedgang i tilfeller av spiserørskreft og leppekreft blant menn. Blant kvinner er det blitt færre tilfeller av livmorhalskreft og kreft i eggstokkene.

..men kreftpasientene lever lenger
Kreft*dødeligheten* har også økt, men langt mindre enn kreftsykeligheten. Tar vi hensyn til endringer i aldersfordelingen, økte kreftdødeligheten i løpet av de siste 15 årene med 5 prosent for menn og 2 prosent for kvinner når alle kreftformer tas med. At dødeligheten av kreft har økt mindre enn antallet nye krefttilfeller, skyldes blant annet at kreften oppdages i et tidligere stadium enn før og at behandlingstilbudet er forbedret. Utviklingen har vært spesielt gunstig i de yngre aldersgruppene. Dødeligheten har gått ned med 12 prosent for alle kreftsyke under 65 år i perioden 1976-1990. Overlevelsesraten, det vil si andelen av kreftpasientene som lever lenger enn et visst antall år etter at diagnosen er stilt (her fem år), har økt gjennom 1970- og 1980-tallet. I perioden 1976 til 1985 steg overlevelsesraten med 13 prosent (beregninger ved Kreftregisteret).

Figur 5
Nye tilfeller av kreft blant menn og kvinner for alle kreftformer samlet og for utvalgte former. 1976-1990. Aldersstandardiserte tall. Tilfeller pr. 100 000 innbyggere

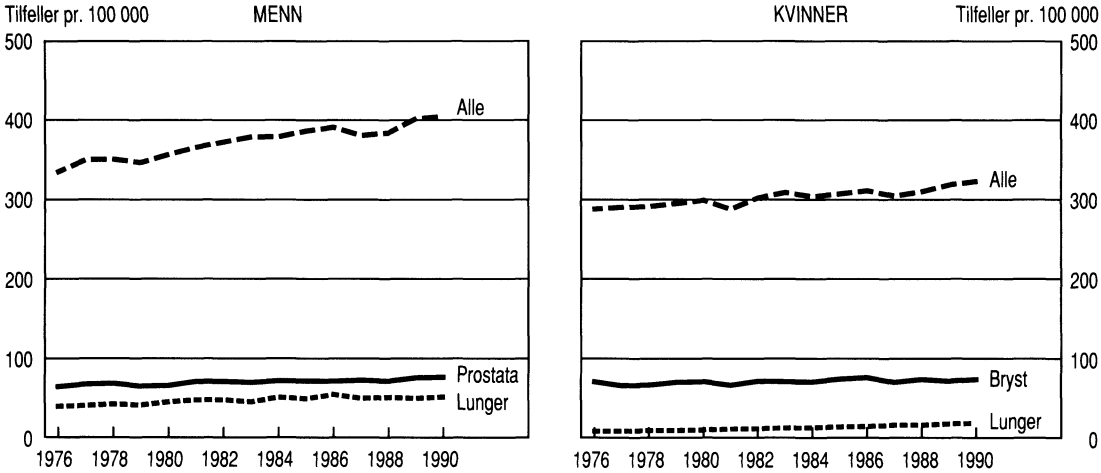

Kilde: Kreftregisteret

Færre tilfeller av enkelte infeksjonssykdommer

Av de mer alvorlige infeksjonssykdommene er *influensa* den mest utbredte. I 1990 ble det registrert nesten 200 000 tilfeller. Det reelle tallet er sannsynligvis mye høyere. Antallet meldte tilfeller har svingt fra år til år, uten noe klart mønster. Dette gjelder også for mange av de andre meldepliktige infeksjonssykdommene. Forekomsten av *tuberkulose* har vært relativt stabil de siste årene, med et lite antall tilfeller, i 1990 om lag 130. Antallet tilfeller av kjønnssykdommer har vist en jevn nedgang, også før AIDS-kampanjene startet. Unntaket er *herpes genitalis-infeksjon.*

Vaksinasjoner har ført til at det er blitt færre tilfeller av barnesykdommene *røde hunder, kikhoste* og *kusma* i siste halvdel av 1980-tallet. *Meslinger* er så godt som utryddet i Norge.

Veksten i HIV-infeksjoner er på retur

Veksttakten i antallet nye tilfeller av HIV-smittede har avtatt. Tallet på nyoppdagede tilfeller pr. år er redusert fra 211 i 1985 til 139 i 1991. I alt er det registrert mer enn 1 100 nye tilfeller av HIV-smittede fra 1984 til 1991. Den største gruppen smittede er homo- og biseksuelle menn, 39 prosent av alle smittede.

Antallet nye tilfeller og døde av AIDS har derimot økt. Fra 1983 til 1991 er det registrert til sammen 252 nye tilfeller av AIDS. I samme tidsrom døde 169 mennesker av AIDS.

FUNKSJONSEVNE

Varierende anslag for antall funksjonshemmede

En person som er varig og vesentlig hemmet i sin livsførsel på viktige områder regnes som funksjonshemmet. Tallet på funksjonshemmede varierer alt etter hvordan en konkretiserer innholdet i begrepet funksjonshemming. I underkant av hver femte innbygger er varig og vesentlig funksjonshemmet ifølge definisjonen til Funksjonshemmedes fellesorganisasjon (Barth 1987, beregninger basert på Helseundersøkelsen 1985). Ifølge Levekårsundersøkelsen 1991 har 18 prosent av den voksne befolkningen nedsatt funksjonsevne. Nedsatt funksjonsevne innebærer at en har ett eller flere av følgende funksjonsproblemer: Nedsatt syn, hørsel, evne til å bære, bevegelsesevne eller arbeidsevne.

Nedsatt funksjonsnivå innebærer i mange tilfeller økt hjelpebehov eller behov for uførepensjon. Når det gjelder behov for daglig hjelp på grunn av nedsatt funksjonsnivå eller sykdom, oppgav 5 prosent av befolkningen et slikt behov i 1991. I 1980 var andelen 6 prosent. De fleste hjelpetrengende er eldre.

Færre eldre menn er hjelpetrengende

Funksjonsnivået i befolkningen har vært forholdsvis konstant gjennom 1980-årene. Når aldersgruppene sammenliknes, ser vi imidlertid at de eldre har blitt sprekere, først og fremst de eldre mennene. Snaut annenhver mann i alderen 67-79 år hadde nedsatt funksjonsevne i 1980, mens i overkant av hver tredje mann i denne aldersgruppen hadde nedsatt funksjonsevne i 1991.

Bedringen i funksjonsnivået blant eldre menn har bidratt til at færre eldre menn oppgir at de er hjelpetrengende (trenger hjelp til dagligvareinnkjøp eller rengjøring av boligen), mens hjelpebehovet blant eldre kvinner har vært nokså uendret det siste tiåret.

Funksjonssvikt rammer kvinner oftere enn menn. De eldre utgjør en stor del av dem som har nedsatt funksjonsevne, over halv-

parten av de eldste kvinnene tilhører denne gruppen. Bare nedsatt hørsel rammer eldre menn i større grad enn eldre kvinner. Det er framfor alt bevegelsesevnen som skiller de eldre fra de yngre. Blant middelaldrende kvinner er det også relativt mange som har nedsatt funksjonsevne. Mer enn en av fire kvinner mellom 45 og 66 år hadde i 1991 vansker med å delta i foreningsliv og andre fritidsaktiviteter på grunn av varig helsesvikt (Levekårsundersøkelsen 1991).

Figur 6
Andel med nedsatt funksjonsevne og andel som er hjelpetrengende blant menn og kvinner 67-79 år. 1980-1991. Prosent

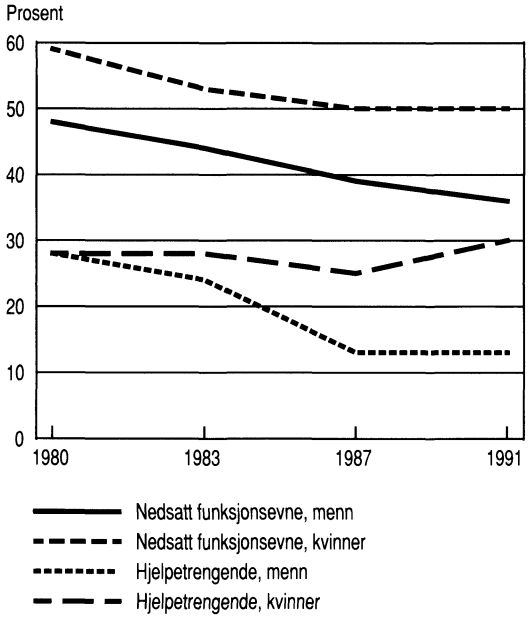

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Flere uførepensjonister, spesielt blant kvinner

Forutsetningen for å bli tilstått trygd er nedsatt arbeidsevne som følge av sykdom, skade eller lyte. Uføretrygding er imidlertid ikke bare et resultat av medisinsk diagnostikk, men også av ulike samfunnsforhold. Flere undersøkelser tyder på at endringer i tallet på uføretrygdede påvirkes av endringer i arbeidsmarkedet og arbeidsmiljøet (Westin 1990).

En av tolv i alderen 16-66 år var uføretrygdet i 1991, kvinner noe oftere enn menn. Kjønnsforskjellen er størst blant de middelaldrende; 10 prosent av kvinner i alderen 45-49 år var uføretrygdet i 1991, mot 6 prosent av mennene. I aldersgruppen 60-64 år var om lag en av tre uføretrygdet, både blant menn og kvinner.

Figur 7
Andel uførepensjonister i aldersgruppen 16-66 år. 1980-1991. Prosent

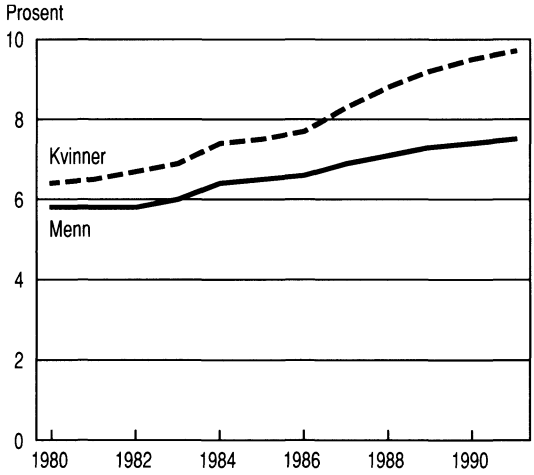

Kilde: Rikstrygdeverket

Tallet på uførepensjonister har steget med 50 prosent de siste 12 årene. Økningen har vært størst for kvinner. Etter 1987 har imidlertid tilgangen på nye uførepensjonister avtatt en god del (NOU 1993: 17).

De store folkesykdommene i dødsårsakssammenheng, kreft og hjerte- og karsykdommer, reflekteres i liten grad i trygdestatistikken. Nærmere 70 prosent av uførepensjonistene kunne i 1991 plasseres i en av

følgende diagnosekategorier: *Muskel- og skjelettsykdommer* (33 prosent av alle uføre), *mentale lidelser* (28 prosent) og *sirkulasjonssykdommer* (9 prosent). Diagnosegruppen mentale lidelser var omtrent like vanlig blant kvinner som blant menn. Langt flere kvinner enn menn hadde uføretrygd på grunn av *muskel- og skjelettsykdommer*. *Ryggsykdommer* var den enkeltsykdommen som forekom oftest både for kvinner og menn. *Myalgi og fibromyalgi*, med sterk overrepresentasjon av kvinner, forekom også ofte. Mennene var i klart flertall innen diagnosegruppene *sykdommer i sirkulasjonsorganene* og *skader, forgiftninger og vold*.

Gjennom 1980-årene har muskel- og skjelettlidelser som årsak til uføretrygding økt sterkt. I 1980 hadde hver femte uførepensjonist denne diagnosen, i 1990 hver tredje. Andelen uførepensjonister med mentale lidelser har til gjengjeld avtatt med 5 prosentpoeng i samme periode. Det er mulig at en del av de som før ble registrert med en mental lidelse, i dag får tilstått trygd med henvisning til diagnosegruppen muskel- og skjelettlidelser, særlig fibromyalgi. Fibromyalgi er først i de senere årene blitt godtatt som egen diagnose. Muskel- og skjelettlidelser er ofte mer sosialt akseptert enn psykiske lidelser.

Sykefravær: Mindre korttidsfravær, men flere langtidssykemeldinger

Det kreves at arbeidstakeren kan dokumentere redusert helsetilstand for å bli registrert som fraværende på grunn av sykdom over lengre tid. Sykefraværsmønsteret avspeiler imidlertid ikke bare helsetilstanden, men også forhold som sykelønnsordninger og arbeidsmiljøets kvaliteter.

De mest omfattende opplysningene om sykefraværets utvikling gis av Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO) og Rikstrygdeverket. NHOs statistikk er den beste kilden til opplysninger om korttidsfraværet, det vil si fravær i inntil tre dager. NHO-statistikken dekker imidlertid bare en liten del av arbeidstakerne, blant menn 10 prosent av de yrkesaktive. Rikstrygdeverkets statistikk omfatter de fleste av landets arbeidstakere, men dekker bare fravær ut over arbeidsgiverperioden på 14 dager. Rikstrygdeverkets tall gir derfor de beste opplysningene om langtidsfraværet.

De ulike kildene tyder på at korttidsfraværet ble noe mindre på 1980-tallet, men at det samtidig ble flere som var sykemeldt over store deler av året (NOU 1992: 20).

Ifølge NHO-statistikken falt nesten 8 prosent av alle mulige dagsverk bort på grunn av sykdom blant de ansatte i 1986, mot vel 6 prosent i 1980. I siste halvdel av 1980-årene gikk det samlede sykefraværet ned igjen. Både kvinnelige og mannlige arbeidere hadde et lavere sykefravær i 1991 enn tolv år tidligere, nedgangen var størst blant menn. Blant funksjonærene var det samlede sykefraværet i 1991 på omtrent samme nivå som i 1979. Sykefravær på mer enn tre dager har ikke gått ned, men snarere økt litt for både mannlige og kvinnelige funksjonærer fra 1979 til 1991. Korttidsfravær, målt som fravær i tre dager eller mindre, er blitt noe mindre vanlig på 1980-tallet, etter en liten økning like etter innføringen av egenmeldingssystemet i 1978. Nedgangen i korttidsfraværet gjelder både arbeidere og funksjonærer.

Når en ser på tilfellene av sykemelding ut over arbeidsgiverperioden, er det ikke blitt flere slike tilfeller pr. sysselsatt det siste tiåret. Derimot har den gjennomsnittlige varigheten pr. tilfelle økt (Rikstrygdeverket). Dette skyldes at en større andel av de sykemeldte tar ut maksimal stønadslengde, noe som kan ha sammenheng med utviklingen på arbeidsmarkedet.

I NHO-bedriftene har kvinnelige arbeidere hatt størst sykefravær i alle år, og mannlige

funksjonærer minst. I 1991 hadde kvinnelige arbeidere nesten fire ganger så høyt sykefravær med varighet fire dager eller mer som mannlige funksjonærer.

Kvinner som arbeider full tid er oftere sykemeldt enn kvinner i deltidsstillinger. Ansatte i offentlig sektor har noe mer sykefravær enn ansatte i privat sektor (Arbeidslivsundersøkelsen 1989).

Figur 8
Sykefravær i prosent av mulige arbeidsdager blant mannlige og kvinnelige arbeidere og funksjonærer i medlemsbedrifter i Næringslivets Hovedorganisasjon. 1979-1991

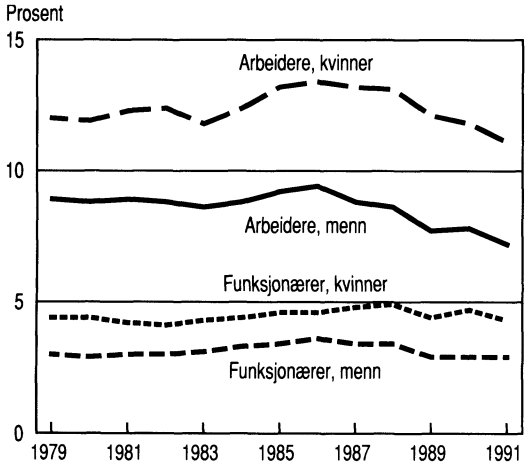

Kilde: Næringslivets hovedorganisasjon

HELSE OG ULIKHET

Høyest dødelighet og flest med hjerte- og karsykdommer i Finnmark.....

I flere tiår har dødeligheten i Norge vært høyest i Finnmark og lavest i Sogn og Fjordane. Spesielt har hjerte- og kardødeligheten vært høy i Finnmark. Forskjellen er størst blant menn. I perioden 1981-1990 var dødeligheten blant menn i Finnmark 20 prosent høyere enn landsgjennomsnittet, mens dødeligheten blant menn i Sogn og Fjordane var 16 prosent under landsgjennomsnittet. De fylkesvise forskjellene i dødelighet har vært ganske stabile de to siste tiårene. For menn tyder tallene på en litt synkende dødelighet i Finnmark sett i forhold til landet ellers.

Figur 9
Døde pr. 100 000 menn og kvinner i fylkene med lavest og høyest dødelighet. Gjennomsnitt for årene 1981-1990. Hele landet=100

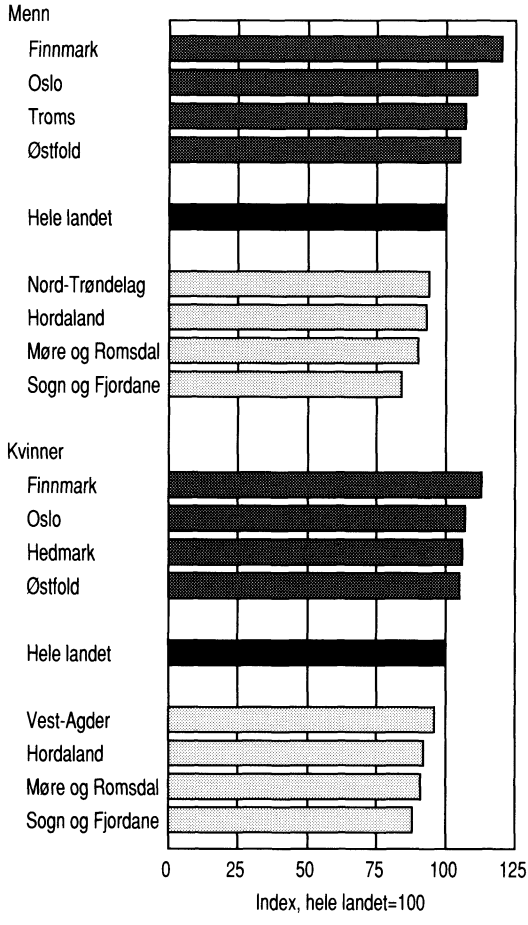

Kilde: Upublisert materiale i Statistisk sentralbyrå

En analyse av dødelighetsutviklingen i perioden 1969-1989 (aldersgruppen 0-69 år)

viser at de geografiske forskjellene i dødelighet ble mindre blant menn, og større blant kvinner (Aase 1992). Det er spesielt hjerte- og kardødeligheten som nå varierer mindre mellom ulike geografiske områder. Tidligere var hjerte- og kardødeligheten markert høyere i byene enn i landdistriktene, på slutten av 1980-tallet var det derimot noe mer vanlig å dø av slike årsaker i landdistriktene.

Hjerte- og karundersøkelser blant 40-42-åringer i 14 fylker viser høyest risiko for hjerteinfarkt i Finnmark (begge kjønn). For menn er infarktrisikoen lavest i Aust-Agder, for kvinner i Sogn og Fjordane (Bjartveit mfl. 1991). Når det gjelder angina pectoris, er risikoen høyest blant menn i Finnmark, mens menn i Sogn og Fjordane har lavest risiko.

..men kreftrisikoen størst for folk bosatt i Oslo og byene

Også i Oslo er dødeligheten høyere enn gjennomsnittet for hele landet. Dette skyldes blant annet en høy kreftdødelighet. Oslo hadde i perioden 1981-1990 den høyeste kreftdødeligheten blant fylkene. Generelt er bosatte i byene mer utsatt for kreft enn andre. 18 prosent flere kvinner og 22 prosent flere menn i byene får kreft enn kvinner og menn på landet (Hagen og Langmark 1990). Kreftdødeligheten er også høyere i byene. I perioden 1969-1989 økte likevel kreftdødeligheten mest blant menn bosatt i landdistriktene, slik at forskjellene i kreftdødelighet mellom by og land ble noe mindre blant menn. Blant kvinner økte forskjellene (Aase 1992). En må være oppmerksom på at forskjellene til dels reflekterer årsaksforhold som gjaldt flere tiår tidligere. Det antas at det ofte tar lang tid før helseskadelig livsstil og uheldige miljømessige forhold fører til kreft.

Kreft i munnhule, tunge, svelg, spiserør, lever, galleblære, strupehode og lunge forekommer hyppigere blant hovedstadens innbyggere enn blant andre bybeboere (Hagen og Langmark 1990). Det samme gjelder livmorhalskreft og urinblærekreft. Industribyene har lavere kreftforekomst enn Oslo for alle de utvalgte kreftformene, bortsett fra føflekk-kreft.

Figur 10

Aldersjusterte rater for nye tilfeller av kreft pr. 100 000 kvinner og menn. Utvalgte krefttyper i by- og landdistrikter. 1976-1985

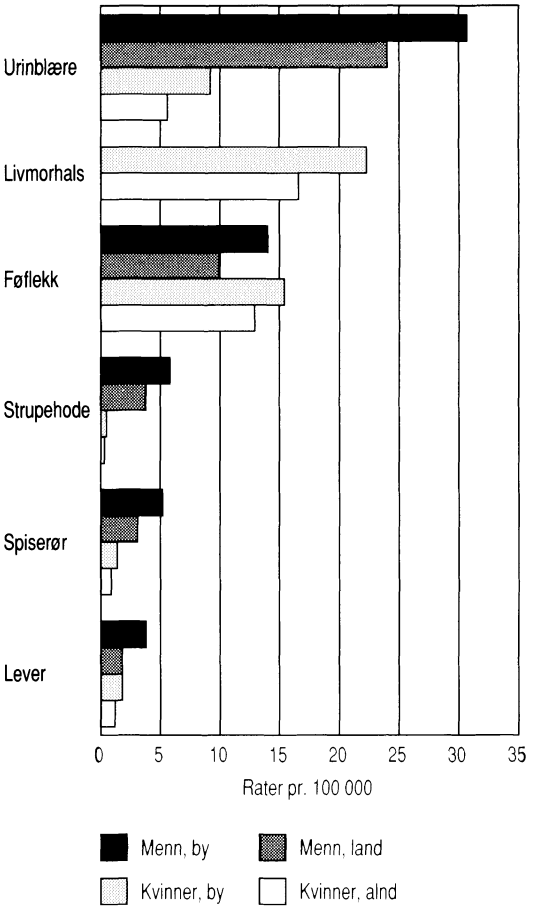

Kilde: Kreftregisteret

Arbeidere og selvstendige har flere helseproblemer enn funksjonærer

Risikoen for helseproblemer varierer med yrkestilhørighet. Variasjoner i ulike fysiske og psykiske belastninger i arbeidsmiljøet innebærer forskjeller i sykdomsrisiko. Dessuten vil forskjellige levevaner i ulike yrkesgrupper og den utdanning yrket krever, ha virkning på hvordan folk tar vare på egen helse (Dahl 1988).

Funksjonærer på mellomnivå og høyere nivå rapporterer færre helseproblemer enn arbeidere og selvstendige (inkludert gårdbrukere og fiskere). Blant middelaldrende menn og blant yngre kvinner som er selvstendige eller er arbeider eller lavere funksjonær, har dobbelt så mange nedsatt funksjonsevne som blant funksjonærer på middels og høyere nivå. Forskjellene er særlig store når vi ser på nedsatt arbeidsevne: Blant arbeidere og lavere funksjonærer i aldersgruppen 25-44 år oppgir tre ganger så mange nedsatt arbeidsevne som blant funksjonærer på middels og høyere nivå (Barstad 1992a). Forskjellene i arbeidsevne skyldes neppe bare sykdom, men også forskjellige jobbkrav. For en person med helseproblemer kan det for eksempel være vanskeligere å fungere i et arbeideryrke med sterke krav til fysisk yteevne enn i visse funksjonæryrker.

Det er som nevnt stor grunn til å anta at ulikhetene i helsetilstand har sammenheng med ulike belastninger i arbeidsmiljøet (se kapittel 7). Omkring en av fem arbeidere med sykdom eller handikap mener sykdommen/handikapet har sammenheng med forhold på nåværende eller tidligere arbeidsplass. Bare 8 prosent av de høyere funksjonærene mente det samme (Arbeidslivsundersøkelsen 1989). Blant ansatte i NHO-bedrifter er sykefraværet mellom to og tre ganger så høyt blant arbeiderne som blant funksjonærene (se figur 8).

Undersøkelser av yrkesbetinget kreft viser at lungekreft i større grad rammer lavstatusgrupper enn høystatusgrupper (Hagen og Langmark 1990). Arbeidere som både røyker og er utsatt for asbest er svært utsatt for kreft i luftveiene. Videre er det påvist høyere dødelighet og sykelighet på grunn av kreft i lever og spiserør i restaurantbransjen enn i andre bransjer. Norge er ikke i noen særstilling når det gjelder disse konklusjonene, og funnene har hatt gyldighet i lang tid. Men ikke alle kreftformer opptrer hyppigere i lavstatusgruppene. Hudkreft er mest vanlig i høystatusgrupper.

Figur 11

Andel med nedsatt funksjonsevne i ulike sosioøkonomiske grupper. Menn og kvinner i utvalgte aldersgrupper. 1991. Prosent

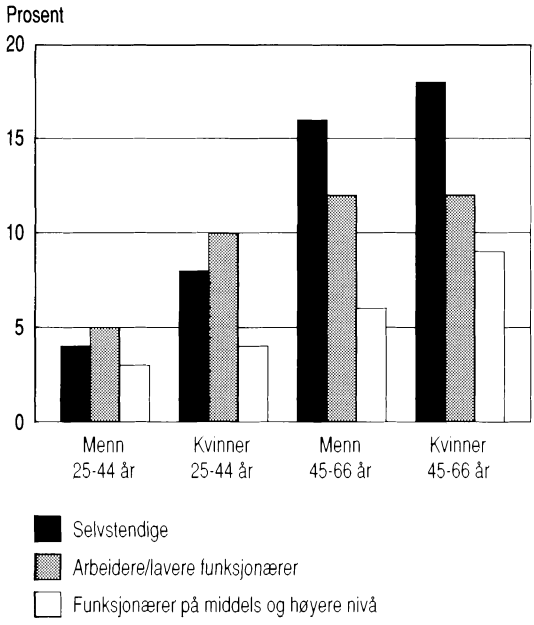

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Fortsatt store forskjeller i dødelighet mellom yrkesgruppene

I perioden 1970-1980 var det blant menn høyest dødelighet og flest tapte leveår i yrkesgruppene lavere funksjonærer og ufaglærte arbeidere (Kristofersen og Borgan 1986). Analyser for perioden 1980-1990 tyder på fortsatt store dødelighetsforskjeller mellom ulike yrkesgrupper. Holder vi oss til den mannlige delen av arbeidskraften, lever fortsatt bønder, leger, ingeniører, prester, jurister og lærere lenger enn hotell- og restaurantarbeidere, laste-, losse- og lagerarbeidere, underordnede sjøfolk og arbeidere i støperi og metall-/smelteverk. Forskjellen mellom den mest utsatte gruppen (underordnede innen skipsfart) og den minst utsatte (pedagoger) er stor: Dødeligheten var mer enn dobbelt så høy i den første som i den siste yrkesgruppen. Hotell- og restaurantansatte hadde også en svært høy dødelighet sammenliknet med andre yrkesaktive, vel 40 prosent over gjennomsnittet for alle yrkesaktive.

Også blant yrkesaktive kvinner er dødeligheten lavest blant lærere, deretter kommer selvstendige innen skog- og jordbruk og sykepleierne, mens ansatte i næringsmiddel-, jern- og metallindustrien og hotell- og restaurantbransjen har høyest dødelighet.

Figur 12

Dødeligheten i ulike yrkesgrupper for yrkesaktive menn. 1980-1990. Dødeligheten for alle yrkesaktive er satt til 100 [1]

[1] Beregningene er basert på yrkesinndeling ved Folketellingen 1980

Kilde: Dødsårsaksstatistikk

HELSE OG LIVSSTIL

Det er velkjent at røyking, dårlige mosjons- og kostvaner og høyt alkoholforbruk kan spille en stor rolle for utvikling av bestemte sykdommer. Sykdom og en for tidlig død er derfor også noe vi selv bidrar til gjennom en helseskadelig livsstil. I løpet av 1980-årene har utviklingen i livsførsel gått i riktig retning på flere områder. Færre menn røyker, fettinnholdet i kosten er blitt lavere og flere mosjonerer i fritiden.

Stadig mindre kjønnsforskjeller i andelen dagligrøykere

Bruk av tobakk representerer en trussel mot folkehelsen. Antall røykerelaterte dødsfall i løpet av et år antas for eksempel å være større enn det gjennomsnittlige antallet dødsfall av trafikkulykker og andre ulykker til sammen (Statistiska centralbyrån 1991).

Fra 1980 til 1990 har det vært en markert reduksjon av andelen dagligrøykende menn, fra 42 til 36 prosent. Blant kvinnene har andelen dagligrøykende imidlertid holdt seg

nesten uendret siden 1973. I 1990 var hver tredje kvinne dagligrøyker.

En viktig målgruppe i det røykeforebyggende arbeidet er ungdommen. Både blant gutter og jenter i sjuende og åttende klasse er det langt færre dagligrøykere i dag enn midt på 1970-tallet. Utviklingen har likevel ikke vært fullt så gunstig for jentene som for guttene de siste årene. Det er nå flere jenter enn gutter som røyker daglig ved ungdomsskolens slutt. I løpet av perioden 1985-1990 økte andelen 15-årige gutter som ikke røykte med 12 prosentpoeng, mens 4 prosent flere jenter røykte i 1990 enn i 1985 (Lund 1992).

Lavere alkoholforbruk det siste tiåret

Alkohol representerer et alvorlig folkehelseproblem. Bruk av alkohol var den direkte årsak til at 424 personer døde i 1991, flere enn antallet som døde i trafikken (321 i 1991). I tillegg kommer et stort antall tilfeller hvor alkohol er en medvirkende årsak til dødsfallet, for eksempel er det vist at mange trafikkulykker og selvmord skjer under alkoholpåvirkning.

Alkoholforbruket pr. innbygger i Norge er lavt sammenliknet med mange andre land. Det registrerte samlede forbruket har gått ned fra 1980 til 1992. Denne nedgangen skyldes først og fremst en halvering av brennevinsforbruket. Konsumet av øl og vin har økt, vinkonsumet økte med 32 prosent fra 1981 til 1992.

Figur 13

Andelen dagligrøykende kvinner og menn, etter alder. 1980 og 1990. Prosent

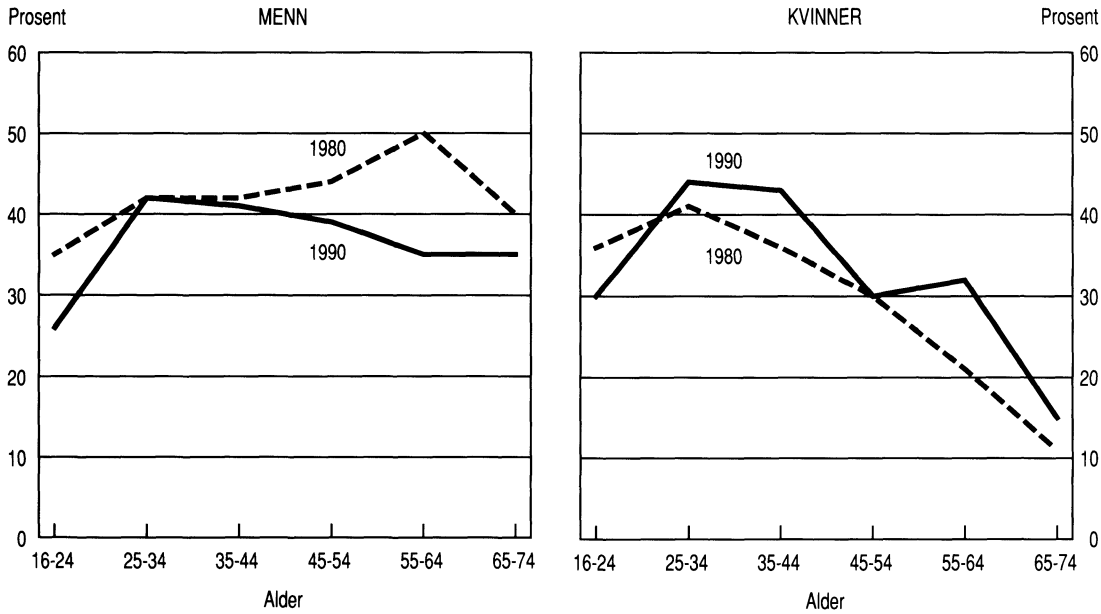

Kilde: Røykevaneundersøkelsene

Figur 14
Oppgitt alkoholforbruk blant menn og kvinner. 1979, 1985 og 1991. Liter ren alkohol pr. år

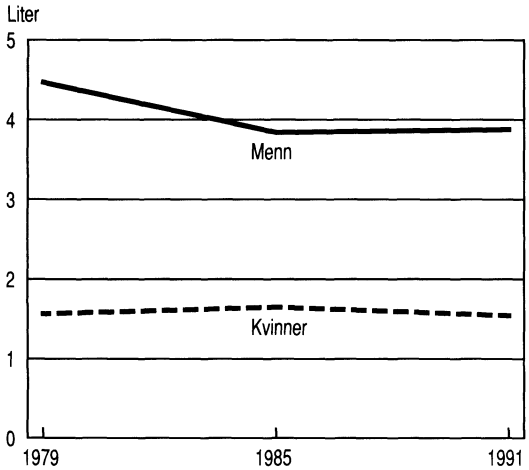

Kilde: Statens institutt for alkohol og narkotikaforskning

Kjøp av sprit gjennom andre kanaler enn Vinmonopolet, og utbredt hjemmebrenning, gjør det registrerte forbruket til en usikker kunnskapskilde. Intervjuundersøkelser, hvor en spør folk om hvor mye de drikker, er en annen kilde til kunnskap om utviklingen i alkoholvanene. Ved slike undersøkelser får en registrert noe mer enn halvparten av det forbruket som registreres offisielt. Likevel gir sannsynligvis slike undersøkelser et godt bilde av endringene over tid (Grøtvedt 1989). Ifølge intervjuundersøkelser økte alkoholforbruket på 1970-tallet, både blant menn og kvinner. Tilsvarende intervjuundersøkelser på 1980-tallet tyder på at det samlede alkoholforbruket gikk en del ned fram til midten av 1980-tallet, for så å holde seg stabilt fram til 1991 (figur 14). Kvinnenes alkoholforbruk har endret seg lite i perioden 1979-1991, mens mennene har redusert sitt forbruk med 13 prosent. Kjønnsforskjellene i bruken av alkohol er med andre ord blitt mindre. I 1973 drakk menn i gjennomsnitt 3,6 ganger så mye alkohol som kvinner, i 1991 2,5 ganger så mye.

De unge drikker oftest og mest. Tre av fire som oppgav at de drakk mye alkohol (minst fem halvflasker øl eller tilsvarende) to ganger i måneden eller mer i 1991, var under 45 år. Av disse tre var to under 25 år. Mennene drikker mer enn kvinnene uansett alder. I den yngste aldersgruppen (16-24 år) var det fire ganger flere gutter enn jenter som drakk mye alkohol minst to ganger i måneden.

Figur 15
Registrert alkoholforbruk i liter ren alkohol pr. innbygger 15 år og eldre, og antall dødsfall med alkoholrelatert årsak[1]. 1980-1992

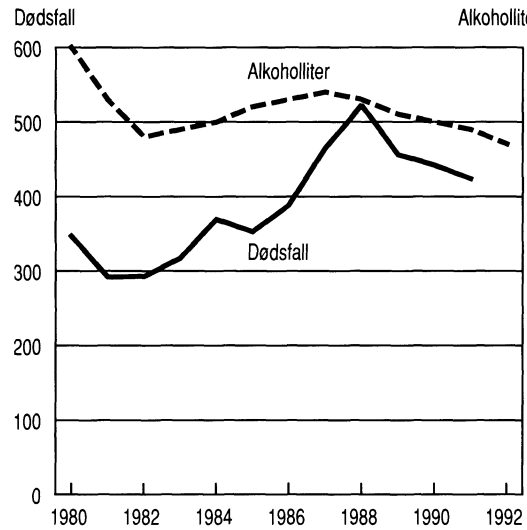

[1] Omfatter dødsfall hvor hovedårsaken er alkoholisme, alkoholisk leverskade eller alkoholforgiftning

Kilder: Dødsårsaksstatistikk, Alkoholstatistikk

Det er en tilsynelatende sammenheng mellom svingningene i det registrerte alkoholforbruket og antallet dødsfall som skyldes alkohol. Nedgangen i alkoholforbruket på begynnelsen av 1980-tallet og etter 1988 kan

ha bidratt til et lavere antall dødsfall i disse periodene (figur 15). Dette er i samsvar med andre undersøkelser, som har funnet en klar sammenheng mellom gjennomsnittsforbruket av alkohol i befolkningen og antallet storkonsumenter av alkohol (Aasland 1992).

Magrere kosthold

Kostholdet spiller en viktig forebyggende rolle i forbindelse med såkalte livstilssykdommer, enkelte kreftsykdommer og hjerte- og karsykdommer.

En av de viktigste ernæringspolitiske målsettinger har vært å redusere fettinnholdet i maten. I tråd med denne målsettingen, gikk fettets andel av samlet energimengde i kosten ned fra 40 til 34 prosent i perioden 1979-1990. Nedgangen skyldes i første rekke at folk drikker mindre helmelk og at kjøttet har blitt magrere. Anbefalingene går fortsatt ut på å redusere fettinnholdet. Sukker-, salt- og alkoholforbruket anses også for å være for høyt, mens stivelses- og fiberinnholdet i maten er for lavt (Statens ernæringsråd 1991).

I våre dager er det - på husholdsnivå - samsvar mellom høyt totalforbruk (høy inntekt) og lavt forbruk av fettholdig mat (Lunde mfl. 1990). Kvinnene spiser magrere kost og mer frukt og grønnsaker enn mennene (SSB Helseundersøkelse 1985).

Vi mosjonerer mer

Mosjonsaktivitet i fritiden er blitt mer vanlig i den voksne befolkningen i løpet av 1980-tallet. Andelen som hadde mosjonert, drevet med sport eller idrett (lengre fotturer/skiturer ikke inkludert) 40 ganger eller mer i løpet av året, økte fra 21 prosent i 1980 til 34 prosent i 1991 (Barstad 1992a). Andelen som like ofte går lengre fotturer eller skiturer har holdt seg nokså konstant i perioden. Mosjonsaktiviteten har økt i de fleste aldersgrupper, både blant menn og kvinner. Blant annet har det vært en sterk økning i mosjonsaktiviteten blant unge kvinner. Mens seks av ti unge kvinner mosjonerte i 1980, mosjonerte nærmere åtte av ti i 1991, den samme andelen som blant menn i tilsvarende alder.

Overdreven mosjonering og idrettsaktivitet kan virke mot sin hensikt ved at man pådrar seg mer eller mindre alvorlige skader. Ulykkesskader som følge av idrett og sport er den hyppigste skadetypen nest etter skader forårsaket av hjemmeulykker. I 1990 ble det rapportert over 20 000 idrettsskader. Disse utgjorde nær 16 prosent av alle ulykkesskadene dette året (Guldvog 1992).

HELSETJENESTEN

Hvordan er helsetjenesten i Norge organisert?

Helsetjenesten i Norge er inndelt i tre nivåer; primærhelsetjenesten, fylkeshelsetjenesten og den statlige helsetjenesten. *Primærhelsetjenesten* i kommunene er ansvarlig for det helsefremmende, behandlende og forebyggende arbeidet i nærmiljøene. Dette omfatter både institusjonshelsetjeneste, for eksempel sykehjem for eldre og institusjoner for psykisk utviklingshemmede, og helsetjeneste utenfor institusjon, f.eks. helsestasjoner og hjemmesykepleie. Somatiske sykehus og spesialsykehjem samt all psykiatrisk virksomhet hører inn under *fylkeshelsetjenesten*. Fylkene er i tillegg ansvarlig for spesialisthelsetjenesten (leger og psykologer), tannhelsetjenesten, ambulansetjenesten og medisinske laboratorier. *Den statlige helsetjenesten* omfatter nå åtte somatiske spesialsykehus, og Rikshospitalet, som er et vanlig somatisk sykehus, dessuten noen få psykiatriske institusjoner. I hvert fylke finnes det dessuten et statlig fylkeslegekontor som skal føre

tilsyn med helsevesenet og helsepersonalet i fylket.

Organisasjonsendringer: Desentralisering og nedbygging av institusjonene
Norsk helsetjeneste har gjennomgått en omfattende omorganisering på 1980-tallet. Den viktigste endringen har kanskje vært primærkommunenes gradvise overtakelse av driftsansvaret for store deler av helsetjenesten, blant annet sykehjemmene og helsevernet for psykisk utviklingshemmede. Et annet viktig utviklingstrekk har vært redusert vekst i den institusjonsbaserte helsetjenesten. Hjemmesykepleie, dagbehandling og poliklinisk virksomhet har vært en helsepolitisk strategi som er blitt valgt i økende grad framfor institusjonsinnleggelser, både innenfor den psykiatriske og somatiske helsetjenesten. Målet har vært bedret kvalitet og lavere kostnader. Et tredje forhold som kjennetegner 1980-årenes helsetjeneste er økt produktivitet. Vekten på økt produktivitet skyldes blant annet strammere økonomiske rammer.

Redusert vekst i utgiftene til helseformål
Fra 1980 til 1990 økte de totale utgiftene til helseformål fra 19 milliarder til 50 milliarder kroner i løpende priser, eller fra ca. 4 600 til ca. 11 700 kroner pr. innbygger. Både privat og offentlig sektor er da tatt med. Veksten var likevel langt lavere i 1980-årene enn i den foregående tiårsperioden. Mens utgiftene til helseformål i faste priser ble om lag fordoblet fra 1970 til 1980, økte de med 34 prosent fra 1980 til 1990. Andelen av bruttonasjonalproduktet (BNP) som gikk til helseformål var større i 1990 (7,5 prosent) enn i 1970 (5,0 prosent) og 1980 (6,6 prosent).

Størst økning for helsetjenesten utenfor institusjon
I perioden 1980-1985 økte helseinstitusjonene sine utgifter med 18 prosent, mens helsetjenesten utenfor institusjon økte utgiftene med 30 prosent (faste priser). Tilsvarende tall for siste halvdel av tiårsperioden var henholdsvis 7 og 18 prosent. Økningen i utgiftene til helsetjenester utenfor institusjon i løpet av det siste tiåret har altså vært om lag dobbelt så stor som økningen i utgifter til helseinstitusjoner, i samsvar med den politiske målsettingen om økt satsing på åpen omsorg.

Mindre vekst i årsverksinnsatsen
Informasjon om antall årsverk lagt ned i helsesektoren er interessant av to grunner: For det første gjenspeiler den helsetjenestens ressursinnsats. Mellom 70 og 80 prosent av helsetjenestens utgifter er lønn til de ansatte. En firedel av alle årsverkene i offentlig forvaltning utføres av helsesektorens ansatte

Figur 16
Utgifter til helseformål i faste 1980-kroner

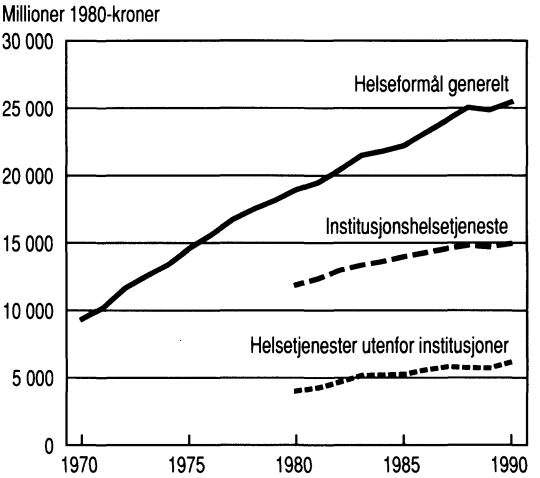

Kilde: Nasjonalregnskapet

For det andre preges helsevesenet av en sterk arbeidsdeling, både til effektivitetens og kvalitetens fremme. Innen sykehusene er det for eksempel flere titalls forskjellige yrkestitler. De tre største gruppene er sykepleierne, hjelpepleierne og legene.

Målt i antall årsverk, har helsesektoren hatt en langt lavere vekst gjennom 1980-årene enn i 1970-årene. Fra 1970 til 1980 var veksten på hele 83 prosent, sammenliknet med en vekst på 22 prosent fra 1980 til 1990. Veksten har kommet i den fylkeskommunale og kommunale sektor. Årsverkene i statlig helsetjeneste er redusert i samme periode. På grunn av økt bruk av deltid, var veksten i antall sysselsatte litt høyere enn veksten i utført arbeid. I 1990 arbeidet nesten 200 000 personer i helsevesenet. Dette tilsvarer vel 150 000 årsverk.

Kvinnene stod for nesten fire ganger så mange årsverk som mennene i 1990. Verken når årsverk eller personer telles, er det noe som tyder på at mennene har økt sin interesse for denne næringen. Kvinneandelen har vært ganske lik de siste ti årene, rundt 80 prosent. Andelen deltidsarbeidende har økt litt i noen deler av helsevesenet. I sykehusene arbeidet fire av ti ansatte på deltid i 1990, mot tre av ti i 1980.

Tiltakende profesjonalisering

De somatiske sykehusene sysselsatte i 1990 snaut 60 000 personer. I årsverk tilsvarer dette nær 50 000. Gjennom 1980-årene har det skjedd en tiltakende profesjonalisering i de somatiske sykehusene. Antallet leger og sykepleiere har økt mest, med henholdsvis 27 og 30 prosent flere årsverk i 1990 enn i 1980. Hjelpepleierårsverkene er redusert med 6 prosent, mens pleiepersonell uten godkjent utdanning nå bare utfører en tredel av årsverkene som ble utført for 11 år siden. Antall årsverk utført av kontor- og administrasjonspersonale økte derimot med 25 prosent.

Færre plasser i helseinstitusjonene

Tall for plasser og senger brukes for å måle kapasiteten og beredskapen ved helseinstitusjonene. De somatiske sykehusene har sjelden fullt belegg, noe som skyldes behov for akuttberedskap, mens det i eldreinstitujonene som regel er fullt belegg.

I begynnelsen av 1991 befant 1,6 prosent av befolkningen (ca. 67 000 personer) seg på en av landets somatiske eller psykiatriske institusjoner. Institusjoner for eldre og psy-

Figur 17
Personell på somatiske sykehus i utvalgte personellgrupper. 1980, 1985 og 1990. Årsverk

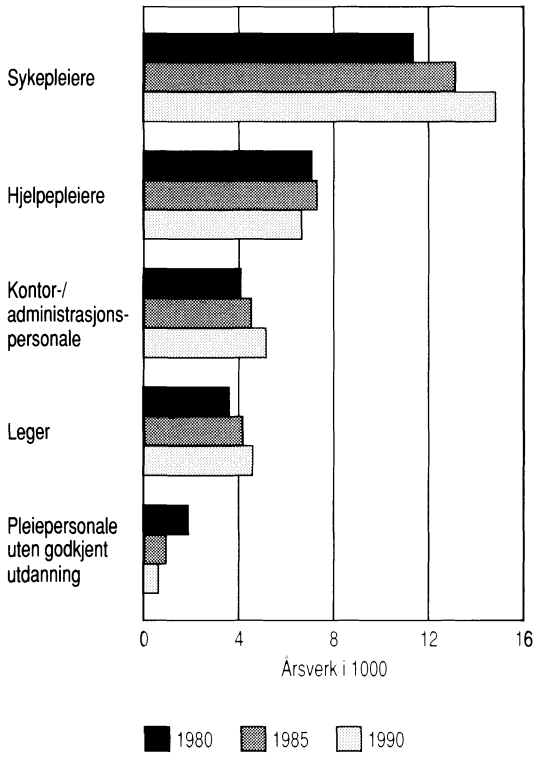

Kilde: Helseinstitusjoner 1980, 1985 og 1990

kisk utviklingshemmede er da regnet med. Pasienter på eldreinstitusjonene utgjorde nær 70 prosent av alle institusjonspasientene.

Sengetallet på de somatiske sykehusene har gått ned med 15 prosent i løpet av 1980-årene. I 1990 var det til sammen 16 000 sykehussenger. Dette betyr ikke at vi har blitt friskere eller at beredskapen nødvendigvis har blitt dårligere. Nedgangen motvirkes av kortere liggetid og en økning i andre behandlingsformer, i første rekke poliklinisk behandling og dagbehandling. Å komme på sykehus betyr altså ikke lenger nødvendigvis det samme som å ligge på sykehus. De "lettere" pasientene behandles i økende grad utenfor sengeavdelingene.

I 1990 var det om lag 8 000 heldøgnsplasser ved norske psykiatriske institusjoner. Plasstallet har gått ned med 35 prosent fra 1980 til 1990. Mye av forklaringen på dette ligger i nedbyggingen av de psykiatriske sykehusene. I 1980 var sengetallet på de psykiatriske sykehusene tre ganger høyere enn i 1990. Også innen psykiatrien kan man registrere en stor økning i alternative behandlingstilbud. Flere og flere psykiatriske pasienter blir henvist til poliklinikker og dagsentre.

Samme tendens ser vi innen eldreomsorgen. Tallet på institusjonsplasser for eldre pr. innbygger over 66 år har gått noe ned på 1980-tallet. Det er blitt opprettet flere plasser, men antallet eldre over 66 år har økt mer. Til gjengjeld har det vært en sterk vekst i eldreomsorgen utenfor institusjon, først og fremst i hjemmesykepleien (utviklingen i omsorgstjenestene er nærmere beskrevet i kapittel 10.1).

Kommunehelsetjenesten: Størst vekst for hjemmesykepleien

Det har vært en klar vekst i utbyggingen av kommunehelsetjenesten fra 1986 til 1991. Mens det i 1986 var ett årsverk pr. 389 innbyggere, hadde dette tallet sunket til ett pr. 296 innbyggere i 1991. Sykehjemmene er da holdt utenfor sammenlikningen. Den årlige veksten har tiltatt i perioden, og var høyest i 1991 (18 prosent), noe som blant annet kan tilskrives kommunenes gradvise overtakelse av omsorgen for psykisk utviklingshemmede. Hjemmesykepleien har økt mest når vi ser hele femårsperioden under ett (11 prosent årlig), mens skolehelsetjenesten og fysioterapitjenesten bare har hatt en gjennomsnittlig vekst pr. år på rundt 1 prosent (Finnvold og Viksand 1992)

Best legedekning i Finnmark, dårligst i Sør-Trøndelag

En fylkesvis oversikt over personellressurser i kommunehelsetjenesten i forhold til innbyggertallet, viser at Troms og Finnmark kommmer gunstigst ut, med vel 160 innbyggere pr. årsverk. Vestfold kommer dårligst ut. Et årsverk må her deles av 278 innbyggere.

Finnmarks gunstige situasjon gjelder både for dekningen av leger og sykepleiere, mens Troms kommer foran sitt nabofylke når det gjelder dekningen av hjelpepleiere. Den dårligste legedekningen finner vi i Sør-Trøndelag, med hele 1 674 innbyggere pr. årsverk (mot 930 i Finnmark), mens det fylket som har lavest sykepleierdekning er Akershus. Når det gjelder fysioterapitjenesten ligger Oslo på topp, med bare halvparten så mange innbyggere pr. årsverk som Rogaland.

De fylkesvise forskjellene er blant annet uttrykk for at de minste kommunene har den beste dekningen av tilbud i kommunehelsetjenesten, sett i forhold til innbyggertallet. Dette gjelder særlig legepraksis og hjemmesykepleie. Fysikalsk behandling er unntaket, denne siden av tjenestetilbudet er best utbygd i sentrale og større kommuner (Finnvold og Viksand 1992).

Det er vanskelig å foreta slike sammenlikninger av tjenestetilbudet mellom kommuner og fylker. De enkle sammenlikningene av årsverk pr. innbygger kan dekke over andre og vel så viktige forskjeller. Mindre kommuner har gjerne en mer spredtbygd befolkning, og et lite befolkningsgrunnlag kan bidra til at ressursinnsatsen pr. innbygger blir større enn i andre kommuner. Det vil for eksempel være mer ressurskrevende pr. innbygger å opprettholde en legevaktordning i små enn i store kommuner (Andersen og Barstad 1990). I sentrale strøk er det også et større utvalg av leger som ikke arbeider i primærhelsetjenesten (blant annet sykehusleger som har privat praksis). Små utkantkommuner har dessuten større problemer med å fylle sine legestillinger, og større gjennomtrekk i stillingene. Manglende kontinuitet i behandlingsforholdet har vært et utbredt problem i mange Finnmarkskommuner. Dårlig stabilitet i legestillingene er en av de viktigste årsakene til folks misnøye med kommunehelsetjenesten i Finnmark (Olsen og Fylkesnes 1991).

Tabell 3
Personell i kommunehelsetjenesten. Innbyggere pr. årsverk. 1991. Fylke

Fylke	Leger	Fysioterapeuter	Sykepleiere	Hjelpepleiere	Alle personellgrupper i kommunehelsetjenesten
Hele landet	1 394	1 558	789	1 193	210
01 Østfold	1 515	1 585	805	733	170
02 Akershus	1 623	1 357	981	2 089	269
03 Oslo	1 331	1 019	870	1 310	199
04 Hedmark	1 418	1 591	789	946	206
05 Oppland	1 222	1 395	751	973	195
06 Buskerud	1 390	1 207	920	1 949	215
07 Vestfold	1 536	1 522	907	1 677	278
08 Telemark	1 334	1 978	843	977	205
09 Aust-Agder	1 261	1 733	572	1 194	210
10 Vest-Agder	1 260	1 800	745	2 121	192
11 Rogaland	1 639	2 214	771	2 341	265
12 Hordaland	1 415	1 720	777	1 428	216
14 Sogn og Fjordane	1 189	1 817	721	1 068	210
15 Møre og Romsdal	1 278	1 768	727	1 171	210
16 Sør-Trøndelag	1 674	2 137	731	917	208
17 Nord-Trøndelag	1 477	1 872	608	836	203
18 Nordland	1 250	1 990	684	893	186
19 Troms	1 219	1 521	886	568	163
20 Finnmark	930	1 720	601	1 247	161

Kilde: Kommunehelsetjenesten. Årsstatistikk for 1991

Sykehuspasienter behandles på kortere tid, flere får behandling...

Pasientene ligger kortere tid på sykehusene enn før. Til tross for nedgangen i antall sykehussenger fra 1980 til 1990 ble det behandlet 10 prosent flere pasienter. Pasientene tilbrakte i 1980 i gjennomsnitt 10,6 døgn på sykehuset, mot 7,4 døgn i 1990. Ser vi på døgnprisen pr. seng, forstår vi at det ligger en klar gevinst i å få sykehusoppholdet kortest mulig. En sykehusseng kostet i 1990 3 600 kroner pr. døgn. I faste kroner økte døgnprisen med 15 prosent fra 1980 til 1990 (SSB Helseinstitusjoner 1990).

Kvinner ligger gjennomgående lenger på sykehus enn menn. Dette gjelder nesten uansett diagnose og for de aller fleste aldersgrupper. I 1990 var liggetiden pr. opphold gjennomsnittlig 0,3 dager lenger for kvinnelige enn for mannlige pasienter. Liggetiden ble også lengre jo eldre pasientene var.

Tabell 4

Behandlede sengepasienter, antall senger og gjennomsnittlig liggetid for somatiske sykehus. 1980-1990

År	Behandlede sengepasienter	Sykehussenger	Gjennomsnittlig liggetid (døgn)
1980	587 773	18 913	10,6
1982	595 269	20 543	10,0
1984	617 248	19 626	9,8
1986	638 639	19 379	8,8
1988	630 628	17 813	8,0
1990	638 034	16 040	7,4

Kilde: Helseinstitusjoner

..likevel står mange på venteliste

Behovet for helsetjenester i befolkningen beregnes ofte på grunnlag av informasjon om folkemengde og alderssammensetning. Et annet uttrykk for behovet for helsetjenester er hvor mange som til enhver tid befinner seg i kø til ulike institusjonsopphold. Sykehuskøene har fått mest oppmerksomhet. Av flere grunner må en være forsiktig i tolkningen av statistikk over sykehuskøer. Sykehuskøene skyldes delvis at behandlingstilbudene i helsetjenesten er blitt bedre. Nye og forbedrede operasjonsmetoder skaper ofte en betydelig vekst i etterspørselen, slik at antallet som står på venteliste øker selv om antallet utførte operasjoner også øker. De tilgjengelige statistiske opplysninger på dette området har inntil nylig vært betraktet som svært upålitelige, og fremdeles må en regne med en betydelig usikkerhet knyttet til tallene for utviklingen i sykehuskøene.

Sykehuspasientene i Norge kan deles inn i tre kategorier: Førsteprioritetspasienter (akuttpasienter), andreprioritets- og tredjeprioritetspasienter.

Antallet akuttinnleggelser i sykehusene øker, i samtlige medisinske hovedspesialiteter og i nesten alle fylker. I 1990 var drøyt halvparten av alle sykehusinnleggelser akutte.

Andreprioritetspasientene omfatter de som er garantert å få behandling innen et halvt år. Garantipasientene lider som regel av mer livstruende og funksjonssvekkende sykdommer enn tredjeprioritetspasientene, som ikke har slik garanti. Ifølge Sosialdepartementet var det pr. 31. mars 1993 registrert flest garantipasienter innen ortopedi. 1 350 av disse hadde ventet ut over garantiperioden på seks måneder. De fleste i denne pasientgruppen venter på å få hofteprotese, mens en del står i kø for innsetting av kneprotese. Øre-nese-hals-sykdommer var også en hyppig diagnose blant garantipasientene. Mange i denne gruppen er barn som venter på å få

fjernet mandlene. En del av disse står sannsynligvis i kø for polikliniske inngrep. Gynekologiske garantipasienter er den tredje vanligste gruppen på ventelistene. Kvinner som venter på operasjon for inkontinens (ufrivillig vannlating) er det også mange av. I mars 1993 var det i alt om lag 65 000 pasienter med ventelistegaranti ved norske sykehus (Sosialdepartementet).

Køen av garantipasienter som har ventet på behandling i mer enn seks måneder ble redusert fra snaut 4 900 i september 1992 til vel 4 100 i mars 1993. Dette skyldes blant annet større pengeoverføringer fra sentrale myndigheter for å realisere ventelistegarantien. Blant tredjeprioritetspasientene, mennesker som lider av "mindre alvorlige" sykdommer, var det i mars 1993 snaut 29 000 som hadde ventet på behandling i mer enn seks måneder, snaut 3 000 færre enn et halvt år tidligere. I alt stod mer enn 180 000 pasienter på venteliste for behandling ved norske sykehus og poliklinikker i mars 1993, av disse hadde 18 prosent ventet mer enn seks måneder.

Flest operasjoner for prostata og keisersnitt

Et viktig mål for sykehusenes aktivitet er utførte operasjoner. Keisersnitt, prostataoperasjoner, fjerning av livmor og bryst, hofteoperasjoner og grå stæroperasjoner er blant de inngrep som foretas oftest på våre sykehus. Keisersnitt og prostataoperasjoner er de hyppigste, med henholdsvis 325 og 321 operasjoner pr. 100 000 kvinner og menn i 1991 (Pedersen mfl. 1992).

Endringene i operasjonstallene er små fra år til år. De gjenspeiler i første rekke endringer i ressurstildelinger. I perioden 1988-1990 var det bypass-hjerteoperasjonene som økte mest. Ryggoperasjoner og innsettinger av total hofteprotese økte også.

Hyppige legebesøk

Hver voksne person besøkte lege gjennomsnittlig 4,5 ganger i 1991, de eldste kvinnene oftest med nær 6 besøk, de yngste mennene minst med i overkant av 3,5 besøk pr. år. Legebesøk inkluderer både besøk av og hos allmennlege, bedriftslege, spesialist og lege på poliklinikk/sykehus uten innleggelse. I tillegg kommer telefonkontakt med lege. Hver person hadde telefonkonsultasjon med en lege gjennomsnittlig 1,5 ganger i løpet av året.

Det har vært en sterk økning i befolkningens kontakter med helsevesenet de siste 10-20 årene. Intervjuundersøkelser tyder på at antallet kontakter med helsetjenesten pr. person (unntatt innleggelser på institusjoner) økte med 44 prosent fra 1975 til 1985 (Andersen og Barstad 1990). Telefonkonsultasjoner med lege og bruk av fysioterapi økte mest. Tallet på fysikalske behandlinger har fortsatt å øke i siste halvdel av 1980-tallet, fra 1,8 besøk pr. person i 1983 til 3,1 besøk pr.

Figur 18

Antall legebesøk pr. person i året blant menn og kvinner, i ulike aldersgrupper. 1991

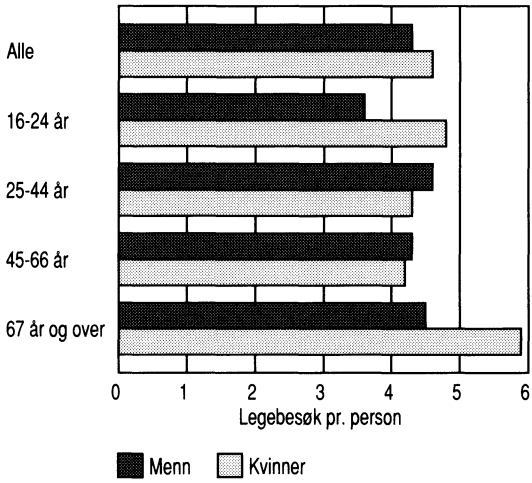

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

person i 1991. Økningen er noe høyere for kvinner enn for menn, og kvinner mottar fysikalsk behandling hyppigere enn menn i de fleste aldersgrupper.

Kvinner oppsøker også lege noe oftere enn menn, men forskjellene gjelder bare de yngste og eldste aldersgruppene. Forskjellene er særlig store i bruken av telefonkontakt med lege: Nesten dobbelt så mange telefonkontakter ble tatt av kvinner som av menn i 1991.

Tabell 5

Bruk av ulike helsetjenester. Antall pr. person i året. 1991

Landsdel	Besøk av/hos lege	Telefon-konsul-tasjon med lege	Fysikalsk behandling
Oslo, Akershus .	4,6	1,7	4,0
Østlandet ellers	4,6	1,8	3,6
Agder, Rogaland	4,3	1,2	2,2
Vestlandet	4,4	1,6	2,4
Trøndelag	4,5	0,6	3,3
Nord-Norge ...	4,8	1,5	2,0
Hele landet	4,5	1,5	3,1

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Små regionale forskjeller i bruken av legetjenester

Det var små forskjeller i bruken av legetjenester mellom ulike regioner i 1991. Bruken av legetjenester var størst i Nord-Norge og lavest i Agder og Rogaland. Derimot var det betydelige regionale forskjeller i bruken av telefonkonsultasjoner med lege og fysikalsk behandling. Trøndelagsfylkene hadde klart færre telefonkonsultasjoner enn bosatte ellers i landet. Bosatte i Oslo og Akershus hadde i 1991 i gjennomsnitt fire fysikalske behandlinger pr. person, dobbelt så mange som gjennomsnittet blant bosatte i Nord-Norge.

Større produktivitet, men lavere kvalitet?

Vi har vist at produktiviteten har økt i norsk helsetjeneste gjennom 1980-årene, blant annet er liggetiden i sykehusene blitt atskillig kortere.

Men har kvaliteten på helsetjenestene blitt bedre? Fra et *helsefaglig perspektiv* har den det ved at andelen av personell med formelt godkjent utdanning har økt. Fra et *teknisk og biomedisinsk synspunkt* har man gode grunner til å anta at kvaliteten er økende, i form av bedrede behandlingsmuligheter. En tredje kvalitetsindikator er *tilgjengelighet*. Sykehuskøene er det mest presserende problemet knyttet til tilgjengelighet i helsevesenet. Som vist har tendensen i den senere tid vært at færre pasienter har måttet vente så lenge som seks måneder for å få behandling. Derimot vet vi lite om utviklingen i *den psykososiale kvaliteten*, blant annet trygghet og forståelse for pasienten under behandlingen. Det er ikke sikkert at vekten på økt produktivitet, flest mulig behandlede pasienter pr. årsverk og plass, styrker denne dimensjonen ved behandlingen.

Finn Gjertsen

3.2 Selvmord og ulykker

SELVMORD OG ULYKKER - STORE SAMFUNNSPROBLEMER

Dødelighet er et sentralt mål på befolkningens helsetilstand, og sett over tid er dødsårsaksmønsteret av betydning for forståelsen av sykdommer som er viktige for folkehelsen. Dødsfall som ikke skyldes sykdom, slik som ulykker og selvmord, er også indikasjoner på forhold som er negative for helsen. Forenklet kan vi si at ulykker er et mål på den enkeltes og gruppers livsstil, mens selvmord er en indikator på sosial integrasjon og mental helsetilstand.

Selvmord, selvmordsforsøk og ulykker utgjør store helseproblemer for samfunnet og den enkelte i form av for tidlig død, personskader, lidelse, sorg og senvirkninger. Videre har selvmord og ulykker betydelige samfunnsøkonomiske konsekvenser.

Selvmord og dødsulykker rammer vel 2 500 personer hvert år; forholdsvis mange er unge mennesker. Hjerte- og karsykdommer krever hvert år langt flere liv, men en stor del av dem som dør er eldre. En kan ta hensyn til at dødsfall blant unge tar flere forventede gjenstående leveår enn dødsfall blant eldre. En finner da at ulykker ved inngangen til 1990-årene tok omtrent 40 000 forventede gjenstående leveår fra befolkningen hvert år, mens selvmord tok omtrent 20 000 leveår. Til sammenlikning krevde hjerte- og karsykdommer omtrent 170 000 leveår mens ondartede svulster tok 120 000 leveår. Et annet mål på omfanget av ulykker og selvmordsforsøk er sykehusopphold. I 1991 ble 65 000 pasienter behandlet på somatiske sykehus for skader og forgiftninger som følge av ulykker, villet egenskade og vold, eller om lag 10 prosent av det samlede antallet pasienter som ble behandlet.

De økonomiske konsekvensene av selvmord, selvmordsforsøk og ulykker er store for samfunnet. En beregning over hva ulykkene koster samfunnet viser at person- og materiellskader til sammen utgjorde omtrent 24 milliarder kroner i 1989 (Elvik 1991).

SELVMORD

Norge har sluttet seg til Verdens helseorganisasjons mål om helse for alle innen år 2000. Hvis målene i denne skal bli oppfylt må den negative utviklingen med økt selvmordshyppighet fra slutten av 1960-årene brytes i løpet av 1990-årene. Fra 1983 til 1986 viste den registrerte selvmordshyppigheten en utflating. Det samme gjelder for årene 1989-1991, men hvorvidt tendensen til stigning er brutt synes mer usikkert.

Selvmord i Norden

Dødeligheten av selvmord har økt relativt sterkt i Norge i løpet av de siste årtier.

Særlig sterk har økningen vært i yngre aldersgrupper. Denne negative utviklingen har ført til at Norge ikke lenger kan betraktes som et land med lav selvmordsrate, dvs. en selvmordsrate under ti i befolkningen som helhet (selvmordsrate eller dødelighet av selvmord betyr antall selvmord pr. 100 000 innbyggere). Dødeligheten av selvmord har vært relativt lav i Norge og Island sammenliknet med andre nordiske land. På slutten av 1980-tallet var dødeligheten av selvmord omtrent dobbelt så høy i Danmark og Finland som i Norge, mens selvmordsraten i Sverige var litt høyere enn i Norge.

Forskjellen i selvmordsrate mellom på den ene siden Norge og på den andre siden Danmark, Finland og Sverige har vært gjenstand for flere undersøkelser. Hendin (1967) argumenterer for at den viktigste årsaken er ulike mønstre i barneoppdragelse, mens andre har lagt vekt på ulikhet i bosetting og næringsstruktur, religion og verdier, alkoholbruk og familiemønstre. Det har også vært en vanlig forklaring at selvmord i langt større grad ble feilklassifisert som ulykke eller sykdomsdødsfall i Norge enn i de andre land (Gjertsen 1987). Man har antatt at dette skyldtes ulik registreringspraksis og forskjeller i holdning til selvmord.

I dag er nok de fleste forskere enige om at de statistiske forskjeller mellom selvmordsrater i de nordiske land må oppfattes som reelle. I en undersøkelse som bygger på levekårsundersøkelser fra Norge og Danmark har man forsøkt å påvise at lavere selvmordsrater i Norge enn i Danmark har sammenheng med at folk i gjennomsnitt er bedre sosialt integrert i Norge. (Bille-Brahe 1987).

Fordobling av selvmordsdødeligheten siste 20 år

I 1950- og 1960-årene holdt selvmordsraten seg konstant mellom syv og åtte, svarende til om lag 250 selvmord pr. år. Økningen i selvmordshyppigheten begynte på slutten av 1960-tallet, og i siste halvdel av 1980-årene var hyppigheten fordoblet til 16 pr. 100 000 innbyggere, som tilsvarer 650 selvmord pr. år. Denne fordoblingen gjelder både menn og kvinner.

Flest selvmordsforsøk blant kvinner

Det finnes ingen oversikt over utbredelsen av selvpåført skade og selvmordsforsøk i befolkningen, men det antas at tallet på selvmordsforsøk er omtrent ti ganger høyere enn antallet selvmord og at selvmordsforsøk forekommer hyppigere blant kvinner enn blant menn (Retterstøl 1990). Det er imidlertid problematisk å anta at det er en parallell utvikling i forekomst av selvmord og selvmordsforsøk (Rosenvinge 1991). Fra skaderegisteret ved Statens institutt for folkehelse er det anslått at omtrent 8 000 personer i 1990 ble behandlet ved sykehus eller ved lege-

Figur 1
Selvmord blant menn og kvinner. 1960-1991. Selvmord pr. 100 000 innbyggere

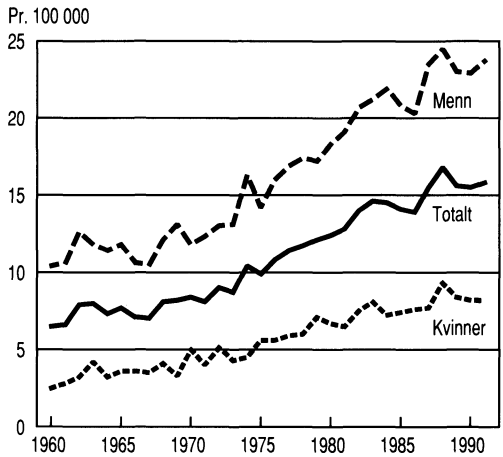

Kilde: Statistikk over dødsårsaker

vakt etter villet egenskade, dvs. 190 pr. 100 000 innbyggere. Hyppigheten ble anslått til 170 pr. 100 000 menn og 200 pr. 100 000 kvinner. Hyppigheten av selvpåført skade var høyest blant kvinner i alderen 25-29 år (440 pr. 100 000), mens hyppigheten av selvpåført skade etter 30-årsalderen synker med alderen. Villet egenskade er også et problem blant ungdom under 20 år, særlig hos jenter. I aldersgruppen 15-19 år var selvpåført skade bortimot dobbelt så vanlig hos jenter som hos gutter (Guldvog mfl. 1992). En vet ikke hvor stor andel av de selvpåførte skadene som er reelle selvmordsforsøk.

Menn skyter seg, kvinner tar gift

De hyppigste dødsmåter ved selvmord var skytevåpen, forgiftning og henging på slutt en av 1980-tallet. Disse metodene ble brukt i omtrent 80 prosent av alle selvmordstilfellene. Blant menn var skyting den vanligste metoden, etterfulgt av henging og forgiftning. Inntil midten av 1970-årene var henging vanligste selvmordsmetode blant menn.

Forgiftning ble benyttet i omtrent 40 prosent av selvmordene blant kvinner, mens henging og drukning var de andre mest benyttede metoder. Kvinner benytter meget sjelden skytevåpen som metode. Forgiftning har vært den vanligste selvmordsmetode

Figur 2

Selvmord blant menn og kvinner, etter dødsmåte. 1956-1990. Prosent

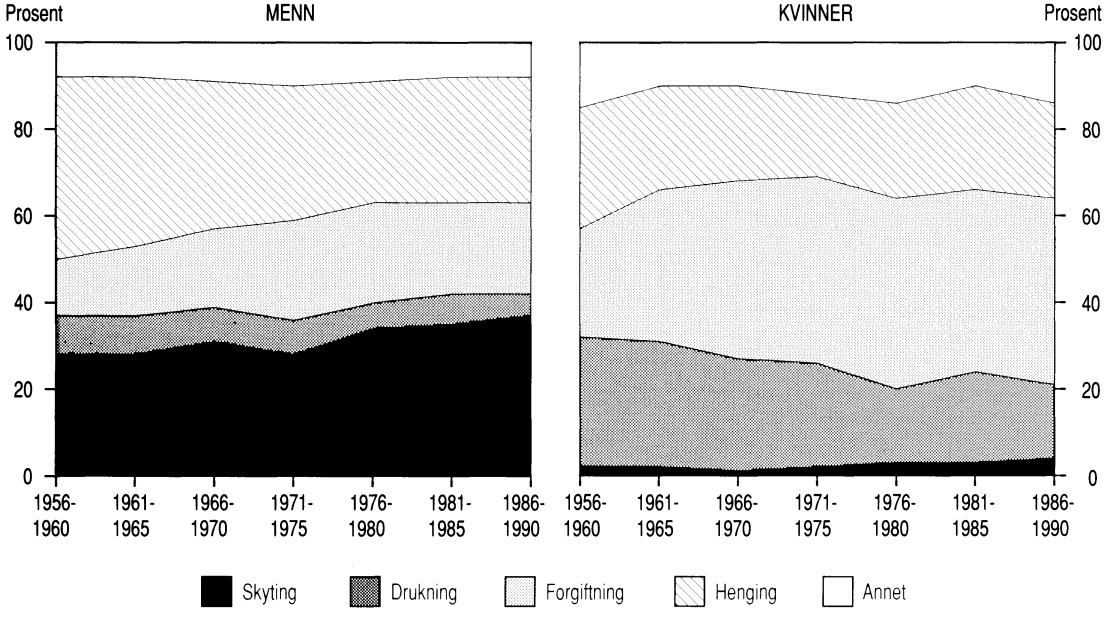

Kilde: Statistikk over dødsårsaker

blant kvinner siden begynnelsen av 1960-årene. Økningen i forgiftningsselvmordene har funnet sted samtidig med at sykehusinnleggelser på grunn av selvpåførte forgiftninger har økt (Rygnestad 1992).

Størst økning i selvmordshyppigheten blant unge

Ved inngangen til 1990-årene er selvmordsdødeligheten omtrent tre ganger så høy blant menn som blant kvinner. Selvmordsratene var henholdsvis 23,7 og 8,2 i 1991. Selvmordsforsøk er antatt å forekomme såpass mye hyppigere blant kvinner at selvmordshandlinger, dvs. selvmord eller selvmordsforsøk, antakelig er litt mer vanlig blant kvinner enn blant menn.

Selvmordshyppigheten har lenge ligget på et langt høyere nivå i eldre enn i yngre aldersgrupper. I løpet av de siste årtier er dette mønsteret imidlertid endret slik at forskjellen mellom aldersgrupper over 20 år nå er liten, særlig for menn. På begynnelsen av 1970-tallet var selvmordsraten for menn i alderen 20-29 år og 60-69 år henholdsvis 13,8 og 22,0, mens tilsvarende tall på slutten av 1980-tallet var 29,7 og 30,6. På slutten av 1980-tallet var selvmordsdødeligheten høyest blant menn og kvinner i alderen 50-59 år (32,4 og 13,3 pr. 100 000 innbyggere) og blant menn 80 år og eldre (33,1 pr. 100 000 innbyggere).

Dødeligheten av selvmord har økt i alle aldersgrupper i løpet av siste 20-årsperiode. Siden slutten av 1960-årene har det vært størst relativ økning i selvmordsdødeligheten blant ungdom og voksne under 30 år. Blant menn er det i aldersgruppene 15-19, 20-29 og 80 år og over at den største økning i dødeligheten av selvmord har funnet sted i siste 20-årsperiode, mens det blant kvinner er i aldersgruppen under 40 år.

Selvmord blant barn er sjeldne

Selvmord er et sjeldent fenomen blant barn. Innen barnepsykiatrien antar man at barn ikke har en moden forståelse av døden som begrep før i 12-13-årsalderen, og denne

Figur 3

Selvmord blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1971-1975 og 1986-1990. Årlig antall selvmord pr. 100 000 innbyggere

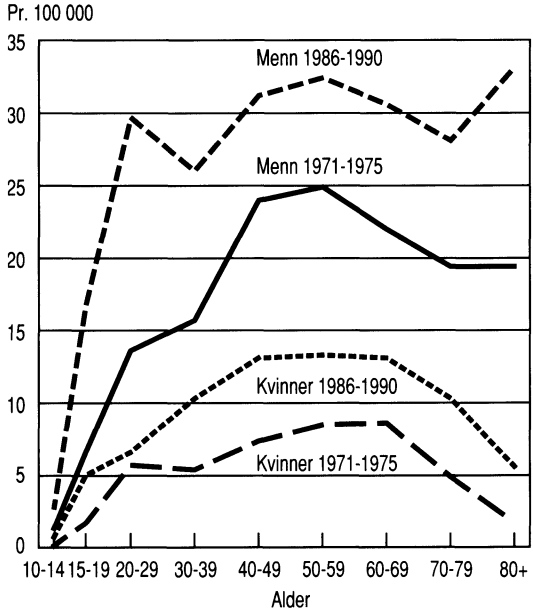

Kilde: Statistikk over dødsårsaker

umodenheten gjør planlegging og at gjennomføring av et selvmord vanskelig (Sommerschild mfl. 1989). Blant barn under ti år har det ikke blitt registrert selvmord i Norge i perioden 1970-1991. I samme periode har det årlige antall selvmord blant barn i alderen 10-14 år variert mellom null og syv. Det ble registrert flere selvmord i aldersgruppen 10-14 år på slutten av 1980-årene, gjennomsnittlig fem selvmord pr. år, mot gjennomsnittlig to i årene 1970-1974. Bestemmelse av

årsaken til skader med dødelig utgang hos barn kan i noen tilfeller være usikker, fordi vi som voksne har problemer med å forstå at barn kan velge å ta sitt eget liv.

Mindre regionale forskjeller i dødelighet av selvmord

De regionale variasjoner i den totale selvmordsraten er relativt små, og forskjellene synes å ha blitt mindre i løpet av de siste årtier. Storbyer har høyere selvmordstall enn resten av landet, men også denne forskjellen synes å ha blitt redusert. Dette gjelder imidlertid ikke for kvinner i Oslo som fortsatt har bortimot dobbelt så høy dødelighet av selvmord som kvinner i resten av landet.

En undersøkelse om selvmord blant unge i Oslo (Retterstøl mfl. 1993) viser at blant menn i alderen 15-29 har det vært liten økning i Oslo og Bergen, mens selvmordsraten er blitt mer enn fordoblet i Agderfylkene og i Nord-Norge i perioden 1975-1988.

Lavest selvmordsdødelighet blant gifte

Selvmord forekommer langt sjeldnere blant gifte, særlig blant gifte med barn, enn blant ugifte, enker/enkemenn og skilte/separerte. Høyest er selvmordsdødeligheten blant separerte og skilte. På 1980-tallet var selvmordsdødeligheten blant skilte og separerte menn i aldersgruppen 30-79 år hele fire til fem ganger høyere enn blant gifte. Det samme mønsteret gjelder for kvinner. Flere empiriske undersøkelser viser også at gifte kommer bedre ut på en rekke indikatorer for livskvalitet sammenliknet med ugifte (Blom mfl. 1988).

En nærliggende forklaring på at gifte har så lav selvmordstilbøyelighet er at ekteskap og familie motvirker ensomhet og sosial isolasjon. En annen nærliggende forklaring er at visse personer både kan ha økt risiko for selvmord og økt sjanse for å forbli ugift eller for å skille seg.

Skyldes økningen i selvmord bedre registrering?

Statistikk over selvmord speiler ikke nødvendigvis virkeligheten. Noen selvmord kan f.eks. bli registrert under andre dødsårsaker. Det har da også blitt hevdet at en betydelig del av økningen i selvmordsdødeligheten skyldes bedre registrering (Giertsen mfl. 1993). Giertsen argumenterer med at andelen ikke-naturlige dødsfall som undersøkes rettsmedisinsk har økt betydelig i samme periode. Han opplyser imidlertid ikke om rettsmedisinerne vurderer og registrerer flere skader og forgiftninger med dødelig utgang som selvmord enn andre leger.

Statistisk sentralbyrå, som utarbeider dødsårsaksstatistikken, har rutiner for innhenting av tilleggsopplysninger fra behandlende lege når opplysningene om de ytre omstendigheter som forårsaket den dødelige skade er mangelfulle. En undersøkelse som vurderte betydningen av denne rutinen viser at den førte til at antall selvmord økte med 20 prosent (Glattre mfl. 1980). Selv med slike rutiner er det likevel klart at det knytter seg en viss usikkerhet til tallet på selvmord.

Det avgjørende spørsmål er imidlertid om usikkerheten eller feilen i anslaget for antall selvmord har endret seg de siste par tiårene. Er det slik at en betydelig del av selvmordene tidligere ble klassifisert under andre dødsårsaker, og at økningen dermed ikke er reell? Antakelsene om bedre registrering bygger på antakelser om endringer i holdningene til selvmord både blant pårørende og blant leger. En vet lite om dette og det har også blitt argumentert for at en mer human holdning fra legers side overfor nære pårørende til ikke å klassifisere dødsfallet som selvmord, men som noe annet, heller

Figur 4
Selvmord blant menn og kvinner i alderen 30-79 år med ulik ekteskapelig status. 1980-1990. Selvmord pr. 100 000 innbyggere

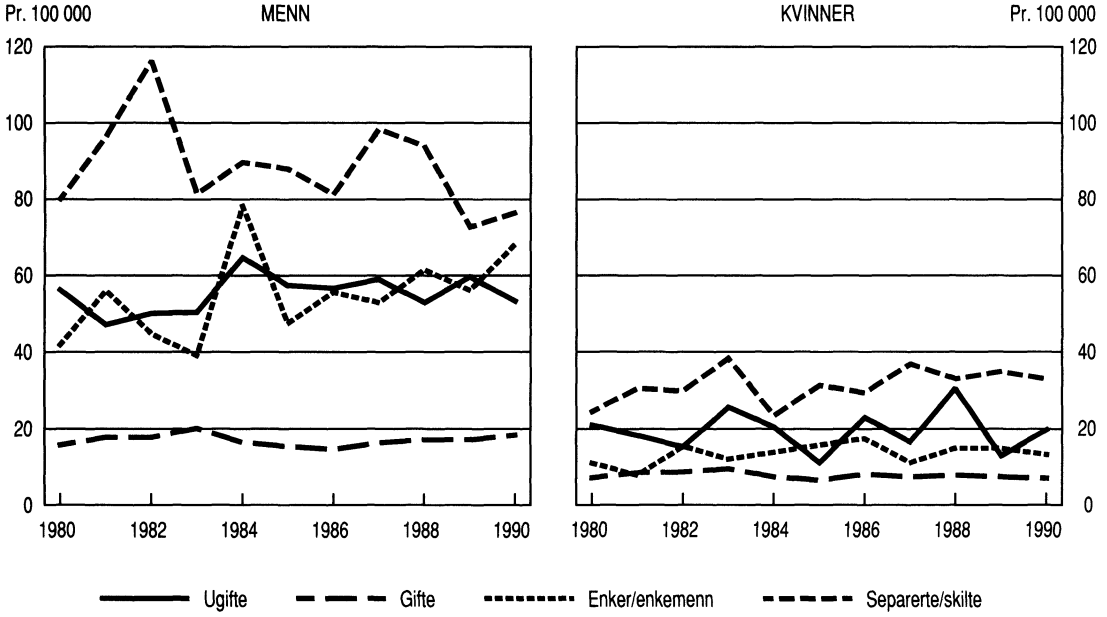

Kilde: Statistikk over dødsårsaker

har økt enn avtatt over tid (Skirbekk 1976).

I samme retning trekker det at det antakelig i dag er forholdsvis flere dødsfall enn tidligere hvor det er vanskelig å avgjøre om det er selvmord. Det gjelder f.eks. dødsfall på grunn av medikamentbruk eller bruk av narkotika. Med en konstant selvmordsrate skulle vi følgelig ut fra de to foregående hypotesene forvente en nedgang i registrerte tilfeller. Hvis disse hypotesene er riktige bidrar de til en undervurdering av økningen i selvmord.

Det synes i dag å være ganske bred enighet om at det er en reell økning i selvmordsdødeligheten. Hvor meget endringer i registrering av selvmord fører til at økningen i selvmord blir over- eller undervurdert er det ikke mulig å si noe sikkert om.

ULYKKER

Politisk målsetting å redusere ulykkesdødsfallene

I den norske strategien for å oppnå Verdens helseorganisasjons mål om helse for alle innen år 2000, heter det at ulykkesdødsfallene til da skal reduseres med minst 25 prosent i forhold til 1980-nivået. Spesielt er trafikkulykker, hjemmeulykker og arbeidsulykker utpekt som satsningsområder. I løpet av 1980-årene har dødeligheten av hjemmeulykker vist en liten nedgang når vi korrigerer for demografiske endringer (Gjertsen 1992b). Dødeligheten av trafikk- og arbeidsulykker har imidlertid vært relativt stabil på 1980-tallet. På slutten av tiåret ble det registrert en svak økning i trafikkulykker blant personer i yngre aldersgrupper.

Over en halv million ulykker

Ulykker med dødelig utgang utgjør omtrent 5 prosent av alle dødsfall. På slutten av 1980-tallet tilsvarte dette omtrent 2 000 ulykkesdødsfall årlig. Ulykkenes andel av alle dødsfall har vært relativt stabil de siste årtier. En ulykke kan defineres som en ufrivillig, ikke planlagt hendelse, som kan eller medfører helseskade. Ved klassifikasjon av dødsårsak kan det i noen tilfeller være vanskelig å avgjøre om skaden skyldes en ulykke eller er påført med hensikt.

Ulykker som medfører død utgjør bare en liten del av alle ulykkestilfeller. Det finnes ingen oversikt over omfanget og konsekvensene av alle ulykkesskader i befolkningen, men det er foretatt beregninger over antall ulykkesskader som er så alvorlige at de krever legebehandling. På grunnlag av skaderegisteret ved Statens institutt for folkehelse blir det anslått omtrent 540 000 personskader etter ulykker som ble gjenstand for legebehandling i 1990.

I 1991 døde 1 780 personer av ulykker i Norge. 88 av dødsulykkene var yrkesulykker. Av de øvrige ulykkene var 1 066 hjemmeulykker og 395 transportulykker (land-, og sjøtransport og luftfart). Sjøtransport omfatter ulykker med skip, alle typer fritidsbåter og drukningsulykker fra båt.

Skader etter fall er den viktigste årsak til dødsulykker for både menn og kvinner. I 1991 var det 923 dødsulykker etter fall. Nær 90 prosent av disse ulykkene rammet eldre (70 år og over). Lårhalsbrudd stod for over 70 prosent av alle dødelige fallskader. Andre viktige årsaker til dødsulykker er trafikkulykker, drukning, forgiftning og brann.

Reduksjon i ulykkesdødeligheten siste 30 år

Antall ulykkesdødsfall er forholdsvis sterkt konsentrert i eldre aldersgrupper, særlig for kvinner. Derfor er det viktig å ta hensyn til endringer i befolkningens alderssammensetning ved sammenlikning av ulykkesdødeligheten over tid. Fra 1956 til 1988 gikk dødeligheten av ulykker ned med 20 prosent når en holder alders- og kjønnsfordelingen i befolkningen konstant. (For nærmere omtale av aldersjusterte dødelighetsrater se kapittel 3.3.) Nedgangen har vært omtrent like stor for menn og kvinner. Menn har omtrent dobbelt så høy dødelighet av ulykker som kvinner. Høyere dødelighet av ulykker blant menn settes vanligvis i sammenheng med ulik livsstil blant menn og kvinner.

Figur 5

Antall dødsfall og dødelighet av ulykker. 1956-1990. Årlig antall dødsfall pr. 100 000 innbyggere og standardisert dødelighet

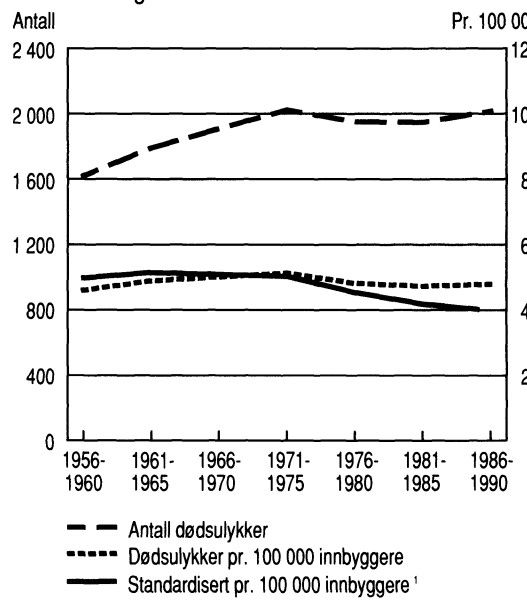

[1] Seneste tall for standardisert dødelighet gjelder perioden 1986-1988

Kilde: Statistikk over dødsårsaker

I perioden 1956 til 1988 ble dødeligheten ved fall redusert med om lag 10 prosent. Blant kvinner var reduksjonen omtrent 30 prosent, mens det var en økning på bortimot 20

prosent blant menn. Dødeligheten av trafikkulykker økte fra slutten av 1950-årene til begynnelsen på 1970-tallet. Gjennom 1970-årene avtok imidlertid dødeligheten av trafikkulykker, en nedgang som ikke fortsatte i 1980-årene.

Trafikkulykker med motorkjøretøy utgjorde 23 prosent av alle dødsulykker i årene 1986-1988 og menns dødelighet var på dette tidspunkt mer enn dobbelt så høy som kvinners.

Hyppigheten av drukningsulykker har blitt redusert med nær 60 prosent fra slutten av 1950-årene til slutten av 1980-årene. Menns dødelighet av drukning var i hele perioden klart høyere enn kvinners. Ved slutten av 1980-årene var 40 prosent av drukningene ulykker fra liten båt, og i ni av ti tilfeller var det menn som omkom. 30 år tidligere utgjorde drukninger fra liten båt en vesentlig mindre andel av drukningene.

I løpet av siste 30-årsperiode har ulykkesdødeligheten blitt redusert i alle aldersgrupper med unntak for ungdom. Blant unge i alderen 15-19 år var ulykkesdødeligheten høyere på slutten av 1980-årene enn på slutten av 1950-årene, noe som skyldes økt dødelighet av trafikkulykker blant ungdom.

Nedgang i dødsulykker blant barn

Antall dødsfall og dødeligheten av ulykker blant barn under 15 år har blitt sterkt redusert fra slutten av 1950-årene til slutten av 1980-årene. I årene 1956-1960 var det et årlig gjennomsnitt på 247 dødsfall blant barn i alderen 0-14 år, mens tallet var redusert til 73 i årene 1986-1990. Dødeligheten av ulykker blant barn under 15 år har altså gått ned til mindre enn en tredel i løpet av denne perioden. Det er særlig en reduksjon i antall drukningulykker som har ført til redusert dødelighet, men til og med dødeligheten av trafikkulykker har gått noe ned i løpet av de siste 30 år (Gjertsen 1991).

I 1991 var ulykker årsak til nær 30 prosent av alle dødsfall blant barn i alderen fra 1 til 14 år. Trafikkulykker og drukning er de viktigste ulykkesårsaker blant barn.

På grunnlag av Skaderegisteret ved Statens institutt for folkehelse har en anslått at 131 400 barn under 15 år i 1990 ble behandlet av lege etter en ulykke. I 1990 var skader og forgiftninger blant barn under 15 år årsak til 7 400 sykehusopphold. Hjernerystelse utgjorde 30 prosent av skadene (Gjertsen 1992a).

Tre av fire ulykkesdødsfall blant kvinner skyldes hjemmeulykker

En relativt stor andel av dødsulykkene skjer i og ved hjemmet. På slutten av 1980-tallet utgjorde hjemmeulykker omtrent halvparten av ulykkesdødsfallene. Tre av fire kvinner og omtrent en tredel av alle menn som omkom i en ulykke omkom i en hjemmeulykke. Tre av fire dødelige hjemmeulykker i 1989 rammet personer i alderen 75 år og over.

Det er lett å trekke den slutning at hjemmet er det farligste oppholdssted, men sett i forhold til hvor mye av tiden som brukes i og ved hjemmet, særlig blant eldre, har nok andre aktiviteter og steder langt høyere ulykkesrisiko. En del av fallulykkene blant eldre skyldes i hovedsak aldringsprosessen og skjer i hjemmet av den enkle grunn at det er her man oppholder seg det meste av tiden.

Fall er den viktigste årsak til dødsulykker i hjemmet. I 1991 utgjorde fall 80 prosent av hjemmeulykkene. Mange eldre personer som døde i fallulykker snublet eller falt på samme høyde og pådrog seg lårhalsbrudd. Disse dødsfallene blir registrert som ulykker, selv om skadene ikke fører til døden umiddelbart, men til sengeleie med kompliserende sykdommer. Mange eldre lider av kroniske sykdommer og det kan i noen tilfeller være vanskelig å avgjøre om skaden skal registreres som underliggende (hovedårsak) eller som medvirkende dødsårsak.

Figur 6
Antall dødsfall blant menn og kvinner ved selvmord og de viktigste ulykkesårsaker. Gjennomsnitt pr. år. 1986-1990

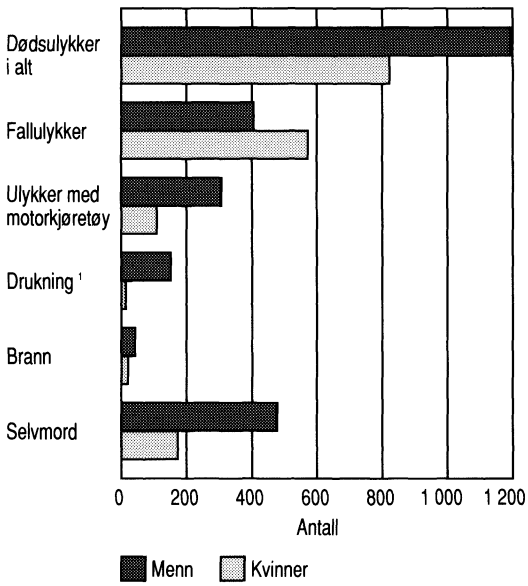

[1] Inklusive drukning ved sjøtransport

Kilde: Statistikk over dødsårsaker

Økende andel av ulykkene skyldes alkohol
Alkoholbruk medfører økt ulykkesrisiko, særlig gjelder dette for trafikk-, brann-, druknings- og fallulykker. Omtrent 30 prosent av drepte bilførere var alkoholpåvirket i ulykkesøyeblikket, det samme gjelder for personer omkommet ved brann i bolig. Resultat fra flere undersøkelser viser at omtrent en tredel av dødsulykkene blant voksne menn er alkoholrelaterte. Økningen i alkoholforbruket fra 1950- til 1980-årene i Norge har gitt en parallell økning i dødsulykker som kan settes i sammenheng med alkoholbruk. Dette betyr at de alkoholrelaterte dødsulykkene har utgjort en stadig økende andel av alle ulykker (Skog 1990).

Forebyggende arbeid har stor effekt
Det finnes gode holdepunkter for at målrettet ulykkesforebyggende arbeid har stor effekt. Oppmerksomheten omkring problemet åpne brønner og drukning på midten av 1950-årene og innføring av lov om sikring av brønner i 1957 er et slikt eksempel. På Værøy i Nordland ble det i 1979-1980 foretatt en kartlegging av de ulykkesskader som førte til legesøkning i kommunen. På bakgrunn av disse opplysningene ble det iverksatt lokale tiltak for å forebygge omfanget av ulykkesskader. Etter en periode på to år med aktivt skadeforebyggende arbeid i kommunen ble det registrert en reduksjon på bortimot 30 prosent i registrerte skader. Resultatene fra Værøy tyder på at lokale, målrettede tiltak for å forebygge ulykker gir resultater, selv om det ikke kan utelukkes at andre forhold kan ha virket inn (Tellnes 1984 og 1988). Reduksjon i trafikkulykker er også eksempel på at forebyggende tiltak har gitt resultater. Hjemmeulykker blant barn, alkoholrelaterte ulykker blant ungdom og voksne og fallulykker blant eldre representerer store potensialer for ulykkesforebyggelse.

Jens Kristian Borgan

3.3 Dødelighet i Norge og andre industrialiserte land

DØDELIGHET SOM HELSEMÅL

Ved forsøk på sammenlikninger av nordmenns helsetilstand over en lengre periode, og ikke minst ved internasjonale sammenlikninger av helsetilstanden og utviklingen i denne er mål for dødelighet fortsatt av spesiell viktighet.

Dødeligheten gir bare en begrenset del av det totale helsebildet til enhver tid. Store sykdomsgrupper som skjelett-muskelsykdommer og psykiske lidelser er meget viktige både for den enkelte og for samfunnet. Likevel er dødeligheten av disse sykdommene lav, og viktige sider av helsebildet blir dermed ikke fanget opp av dødelighetsmålene. Sammenliknbarheten i sykdomsregistreringen internasjonalt og også i Norge over lengre tidsperioder er imidlertid ikke god nok.

Fra slutten av 1960-årene ble det mulig å sammenlikne utviklingen i ulike land av brede grupper av dødsårsaker. Dermed økte verdien av analyser av internasjonale variasjoner i dødelighet betraktelig.

FORVENTET LEVEALDER

Beskjeden økning i levealder i Norge siden 1950-tallet

I første halvdel av 1950-årene kunne norske menn vente å leve 71,2 år i gjennomsnitt og norske kvinner 74,8 år. Disse tallene var den gang de høyeste som noen gang hadde vært registrert i noe land i verden. Det var Nederland som den gang kom nærmest Norge i dødelighet. I Norge hadde det vært en sammenhengende nedgang i dødeligheten for både kvinner og menn siden før århundreskiftet. Eneste unntak av noe betydning var at dødeligheten for menn under 55 år og kvinner under 20 år var høyere under okkupasjonsårene 1940-1945 enn i årene før krigen. Før det var det bare spanskesyken i 1918 som var skyld i en periode med økende dødelighet av betydning i dette hundreåret.

I løpet av 35-årsperioden fra første halvdel av 1950-tallet til siste halvpart av 1980-tallet steg den forventede gjennomsnittlige levealder for menn til 73,1 år mens den for kvinner steg til 79,7 år. Dette betyr en beskjeden økning sammenliknet med de tre tiårene før 1950 da levealderen økte med mer enn ti år for både menn og kvinner. På slutten av 1980-tallet var det Japan som hadde den høyeste levealderen i verden. Sammenliknet med Norge var levealderen der 2,4 år høyere for menn og 1,6 år høyere for kvinner. I tillegg var Norge også forbigått av flere andre land, bl.a. Island og Sverige.

Hele økningen i norske menns levealder på 1,9 år fra 1953 til 1988 skyldes nedgang i dødeligheten før fylte 27 år. Nedgangen i dødeligheten det første leveåret var årsak til 60 prosent av økningen i levealder for menn

i perioden 1953 til 1988 og 20 prosent av økningen for kvinner.

Forventet levealder

Forventet levealder i en gitt tidsperiode er det gjennomsnittlige antall år et kull nyfødte barn ville leve hvis de senere dør i samsvar med dødeligheten som blir observert for hver aldersgruppe i befolkningen i denne perioden. Periodens lengde kan variere, men er som oftest 1-10 år. Her er det i hovedsak presentert tall for femårsperioder (f.eks. betyr tall for 1953 for de fleste land tall for perioden 1951-1955).

Ved beregning av forventet levealder fra fødselen teller dødeligheten i ung alder mer enn dødeligheten i høyere alder. Den sterke økningen i forventet levealder, som er registrert i flere land i dette hundreåret, skyldes for det meste nedgang i barnedødeligheten. Dette er også den viktigste årsaken til de store forskjeller i forventet levealder i ulike deler av verden.

Forventet levealder kan beregnes som forventet gjenstående levetid ved en hvilken som helst gitt alder. Forventet gjenstående levetid i høyere aldere gjør det mulig å sammenlikne forskjeller i dødeligheten blant personer i voksen alder.

Etter 27-årsalderen ble det observert lengre gjenstående levetid for menn i 1953 enn i 1988. Ved 35-årsalderen kunne en norsk mann i 1953 regne med å leve 1,3 år lenger enn en mann på samme alder i 1988. Til sammenlikning har gjenstående levetid for 35-årige kvinner økt med 3,3 år fra 1953 til 1988.

Selv om dødeligheten (målt ved gjenstående levetid) for norske menn over 30 år var omtrent den samme på slutten av 1980-tallet som ved begynnelsen av 1950-tallet, betyr ikke det at dødeligheten var den samme gjennom hele denne perioden. Fram til 1970 var det en sterk økning i dødeligheten blant voksne menn. Denne økningen skyldes i sin helhet en økning i hjerte- og kardødeligheten. Etter 1970 har det skjedd en forbedring. I 1988 var dødeligheten for norske menn mellom 56 og 82 år fortsatt noe høyere enn da den var på sitt laveste nivå på begynnelsen av 1950-tallet. Etter 1988 har dødeligheten for norske menn falt sterkere enn i de foregående årene. Likevel hadde menn mellom 60 og 80 år fortsatt høyere dødelighet i 1991 enn i første halvdel av 1950-tallet. For både yngre og eldre menn har dødeligheten aldri vært lavere enn nå.

Gunstigere utvikling i kvinners levealder

Mens gjenstående levetid for 35-årige menn gikk ned med 1,3 år fra 1953 til 1968, økte den med 1,0 år for kvinner i samme periode. Dette førte til at i forskjellen i gjenstående levetid mellom 35-årige kvinner og menn økte fra 2,4 år til 4,7 år i løpet av disse 15 årene. I de 20 årene fra 1968 til 1988 økte gjenstående levealder for 35-åringer med 1,2 år for menn og 2,3 år for kvinner, slik at forskjellen i levealder mellom 35-årige kvinner og menn var 5,8 år på slutten av 1980-tallet.

Norske menns levealder: fra en klar førsteplass til gjennomsnittlig nordisk nivå

I 1953 var forventet levealder ved fødselen knapt ett år høyere for norske menn enn for svenske og islandske menn. Avstanden til danske menn var om lag 1,5 år, mens finske menn hadde en forventet levealder som var hele åtte år kortere. Fram til 1988 økte levealderen klart sterkest i Finland, hele sju år. I Norge og Danmark økte levealderen minst, bare to år, mens levealderen i Island økte med fem år og i Sverige med om lag fire år i denne perioden. Svenske og islandske menn passerte de norske i levealder tidlig på 1970-tallet, og har sist på 1980-tallet henholdsvis vel ett og to år lengre levealder.

Voksne danske menn hadde i likhet med voksne norske menn en økning i dødeligheten på 1960-tallet, men økningen var noe mindre. For voksne menn i de øvrige nordiske land var det en mindre nedgang i dødeligheten. Etter 1970 har dødeligheten blitt redusert for voksne menn i alle de nordiske land. Nedgangen har imidlertid vært langt mer beskjeden i Norge og Danmark enn i de andre landene.

På begynnelsen av 1990-tallet har levealderen utviklet seg gunstigere for menn i Norge enn for menn i de øvrige nordiske land. Hovedårsaken er en gunstigere utvikling i hjerte- kardødeligheten for norske menn i de fleste aldere. Imidlertid var forventet levealder ved fødsel fortsatt vel ett år lavere enn i Island og Sverige i 1991.

Tabell 1
Forventet levealder ved fødselen for menn og kvinner i de ti landene med høyest levealder omkring 1953 og 1988. År

Menn 1953		**Kvinner 1953**	
1. Norge	71,2	1. Norge	74,8
2. Nederland	70,9	2. Island	74(ca.)
3. Sverige	70,5	3. Nederland	73,5
4. Island	70(ca.)	3. USA	73,5[3]
5. Danmark	69,8	5. Sverige	73,4
6. New Zealand	68,2[1]	6. New Zealand	72,7[1]
7. Israel	68,0[2]	7. Danmark	72,6
8. USA	67,4[3]	7. Australia	72,6
9. England og Wales	67,3	9. England og Wales	72,4
10. Australia	67,0	10. Canada	71,6
Menn 1988		**Kvinner 1988**	
1. Japan	75,5	1. Japan	81,3
2. Macao	75,0	2. Sveits	80,7
2. Island	75,0	3. Frankrike	80,5
4. Sverige	74,4	4. Macao	80,3
5. Hongkong	74,3	4. Spania	80,3
5. Hellas	74,3	6. Sverige	80,2
7. Israel	73,9	7. Nederland	80,1
7. Sveits	73,9	7. Island	80,1
7. Kypros	73,9	9. Hongkong	79,9
10. Nederland	73,6	10. Canada	79,8
10. Spania	73,6		
Norge	73,1	Norge	79,7
Danmark	71,9	Finland	78,8
Finland	70,7	Danmark	77,7

[1] Gjelder den europeiske befolkningen. [2] Gjelder den jødiske befolkningen. [3] Gjelder den hvite befolkningen.
Kilder: UN, Demographic Yearbook, WHO, World Health Statistics Assumed, NOMESKO, Health Statistics in the Nordic Countries

Norske kvinners forventede levealder: fortsatt blant de lengste i Norden

I likhet med norske menn har heller ikke kvinnene i Norge klart å holde førsteplassen i Norden når det gjelder levealder. Mens forventet levealder for kvinner i 1953 lå på samme nivå i Norge som i Island, 1,5 år foran Sverige, vel to år foran Danmark og fem år foran Finland, var vi så vidt forbigått av Sverige og Island 35 år senere. Avstanden til Finland var redusert til ett år, mens Danmark fortsatt lå to år etter Norge i levealder for kvinner. Bildet er om lag det samme om vi ser på dødeligheten i voksen alder. Bortsett fra at danske kvinner sakker ytterligere akterut, er det liten endring i forskjellen mellom kvinnenes dødelighet i Norden de aller seneste årene.

Norske menns forventede levealder: forbigått også av andre europeiske land

På begynnelsen av 1950-tallet var forventet levealder for menn minst fire år lengre i Norge enn i Europa utenfor Norden, når vi ser bort fra Nederland. I perioden etter dette har utviklingen i menns dødelighet vært gunstigere i de fleste land i Vest-Europa enn i Norge. På slutten av 1980-tallet var Norge forbigått av Hellas, Sveits, Nederland, Spania og Italia. Sammenliknet med land som hadde høy levealder allerede i 1953 har norske menn tapt vel ett år i levealder til nederlandske menn, mens forspranget til England og Wales er redusert med tre år. Utviklingen de aller seneste årene tyder på en gunstigere utvikling i dødeligheten for norske menn enn for menn i de fleste europeiske land utenfor Norden.

Også norske kvinner taper terreng

Ser en bort fra Nederland og England og Wales kunne norske kvinner i 1953 vente å leve minst fire år lenger enn sine søstre i Europa utenom Norden. Situasjonen på slutten av 1980-tallet var en helt annen. Det var nå sveitsiske og franske kvinner som hadde den høyeste forventet levealderen i Europa, nær ett år mer enn levealderen for norske kvinner. Også i Spania og Nederland hadde kvinnene høyere forventede levealder enn i Norge. I forhold til land i Europa med høy levealder allerede i 1953 har norske kvinner tapt et halvt år til kvinner fra England og Wales og 1,5 år til nederlandske kvinner. Det har vært liten endring i dette mønsteret de aller seneste årene.

Norske menn lever vel to år kortere enn japanske menn

Først på 1950-tallet var den forventede levealderen for menn minst fire år høyere i Norge enn i noe land utenfor Europa, når vi ser bort fra den europeiske befolkningen i New Zealand, hvite i USA og jøder i Israel. Avstanden til Japan var mer enn ni år. I 1988 hadde Japan verdens høyeste forventede levealder for menn, to og et halvt år mer enn norske menn, og dette forspranget er ikke redusert de seneste årene. I tillegg til Japan har nå både Macao, Israel, Kypros og Canada høyere levealder for menn enn Norge. I forhold til japanske menn har norske menn "tapt" 12 år i levealder siden først på 1950-tallet. I forhold til canadiske menn har tapet vært fire år.

...og norske kvinner snaut to år kortere enn japanske kvinner

Først på 1950-tallet var den forventede levealderen for norske kvinner to år høyere enn for australske og tre år høyere enn for canadiske kvinner. Japanske kvinner kunne vente å leve ni år kortere enn de norske. I likhet med japanske menn, er det i dag japanske kvinner som lever lengst. Også canadiske kvinner lever i dag lenger enn de norske.

Tapet i forhold til japanske og canadiske kvinner er henholdsvis 11 og tre år siden 1953. De siste årene har norske kvinner tapt ytterligere terreng til sine japanske søstre.

I en sammenlikning av dødeligheten i Norge og Japan er det påvist at Norge har en overdødelighet for begge kjønn i nesten alle aldere (Brunborg 1992). Da dødeligheten i de yngre aldersklassene er lav både i Norge og Japan, vil imidlertid en nedgang i dødeligheten i disse aldrene ha liten betydning for forskjeller i levealder. Skal forskjellen minke må dødeligheten i Norge gå ned særlig i aldersgruppene mellom 60 og 90 år.

DØDSÅRSAKENE

De fleste land koder dødsårsaker etter den internasjonale klassifikasjonen av sykdommer, skader og dødsårsaker (International Classification of Diseases (ICD)). Selv om dødsårsakene i de ulike landene kodes etter de samme prinsippene kan ulikheter i kodepraksis mellom landene og endringer over tid føre til at tall for ulike land på ulike tidspunkter ikke vil være helt sammenliknbare. Tallene vil likevel gi grunnlag for sammenlikning i grove dødsårsaksgrupper.

Vi skal sammenlikne de tre store dødsårsaksgruppene: hjerte- og karsykdommer, kreft og voldsomme dødsfall, dvs. i hovedsak ulykker, selvmord og drap. Fordi aldersfordelingen på befolkningen i de ulike landene ikke er den samme og fordi den endrer seg over tid, er dødeligheten aldersjustert med Verdens helseorganisasjons europastandard. Den årsaksbestemte dødeligheten er beregnet for årene 1968, 1983 og 1988. Grunnen til at vi ikke har gått tilbake til 1950-tallet er mangel på sammenliknbare tall for den årsaksbestemte dødeligheten fra flere land.

Aldersjusterte dødelighetsrater

Dødelighetsrater er et mål for dødeligheten i en befolkning. Dødelighetsratene kan beregnes for hele befolkningen eller for spesielle grupper. Dødelighetsraten for en gitt befolkning er antall dødsfall pr. 1 000 personer i denne befolkningen i løpet av ett år. Dødeligheten øker sterkt med alderen. Når en skal sammenlikne dødeligheten i to land med ulik aldersfordeling i befolkningen, eller sammenlikne dødelighet over en så lang periode at aldersfordelingen i befolkningen endrer seg må en justere for disse aldersforskjeller. En bruker da aldersjusterte dødelighetsrater som framkommer som en veiet sum av aldersbestemte dødelighetsrater (døde pr. 1 000 personer i aldersgruppen) med aldersgruppenes andel av standardbefolkningen som vekter. Aldersjusterte dødelighetsrater kan beregnes både for total dødelighet og årsaksbestemt dødelighet.

Nedgang i hjerte- og kardødeligheten i alle nordiske land, størst i Finland

Fra 1968 til 1988 sank hjerte- og kardødeligheten for menn i alle de nordiske landene. Både nivået og utviklingen var nokså lik i Island, Norge og Sverige, bortsett fra at nivået i Island var lavere. I 1968 var dødeligheten av hjerte- og karsykdommer 50-60 prosent høyere for menn i Finland enn i Danmark, Norge og Sverige. I 1983 og 1988 var den finske overdødeligheten redusert til mellom 20 og 30 prosent. Med unntak av Danmark har hjerte- og kardødeligheten blant menn de siste årene fortsatt å gå ned i de nordiske land, mest i Island og Sverige.

Norske og islandske kvinner har lavest hjerte- og kardødelighet i Norden

I alle de nordiske landene gikk hjerte- og kardødeligheten for kvinner sterkt ned fra 1968 til 1988. I Finland var reduksjonen på mer enn 40 prosent, mens reduksjonen for de

andre landene var rundt 30 prosent. I hele perioden har islandske og norske kvinner hatt den laveste hjerte- og kardødeligheten.

Økende kreftdødelighet blant menn i Norden utenom Finland

I 1968 hadde Finland den høyeste kreftdødeligheten blant nordiske menn. Fra 1968 til 1988 steg kreftdødeligheten for menn i alle de nordiske land, unntatt Finland, slik at finske menn nesten var kommet på nivå med norske menn i 1988. I 1988 hadde Danmark høyest kreftdødelighet i Norden. Kreftdødeligheten for menn var omtrent den samme i Island og Norge, men litt høyere enn i Sverige. I de seneste årene har kreftdødeligheten gått litt ned i Norge og Finland, mens det ikke har vært noen endring i de andre nordiske land.

Danske og finske menn har høy dødelighet av lungekreft, om lag det dobbelte av dødeligheten i Sverige, der nivået også er noe lavere enn i Norge.

Danske kvinner har høyest kreftdødelighet i Norden

Kreftdødeligheten har endret seg lite fra 1968 til 1988 for kvinner i alle de nordiske landene. Kreftdødeligheten for danske kvinner viser en mindre økning. Det har vært en mindre nedgang i de øvrige nordiske landene unntatt Norge, der kreftdødeligheten ikke har endret seg for kvinner. Danmark har den høyeste kreftdødeligheten blant kvinner i Norden. Det er små forskjeller mellom de øvrige landene.

Danske kvinner har i likhet med danske menn den laveste dødelighet av magekreft i Norden, men høy dødelighet av brystkreft og lungekreft. Kvinner i Finland har lavest dødelighet av lungekreft i de nordiske land, en åttedel av finske menns dødelighet.

Figur 1

Aldersstandardisert dødelighet av kreft for menn og kvinner i de nordiske land. 1968, 1983, 1988 og 1990/1991[1]. Døde pr. 100 000

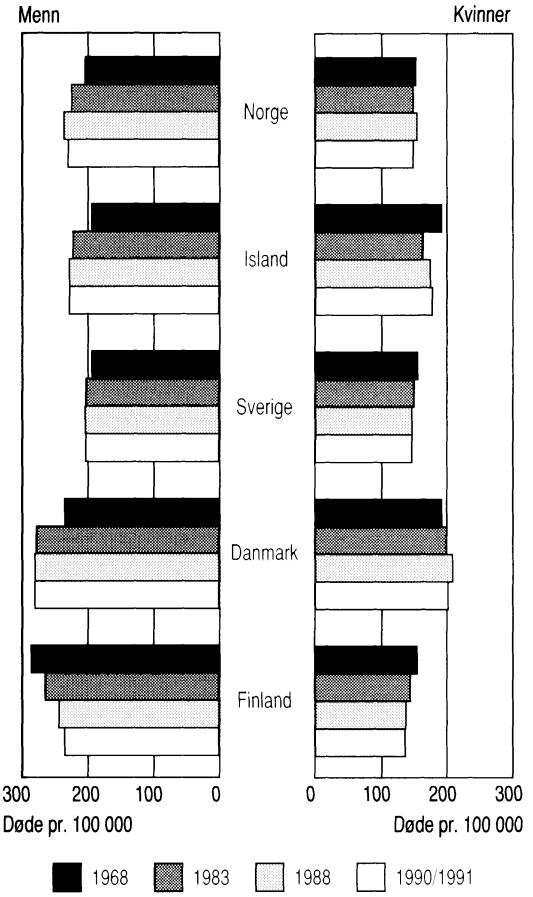

[1] 1990: Danmark, Sverige og Island, 1991: Norge og Finland

Kilde: World Health Statistics Annual. WHO, Geneve

Høy dødelighet av voldsomme dødsfall i Finland

I Norden har Norge og Sverige færrest voldsomme dødsfall blant menn i forhold til folketallet. Nivået i Finland er nær dobbelt så høyt. Det har bare skjedd mindre endringer i denne dødeligheten i Norge, Island og

Figur 2
Aldersstandardisert dødelighet av hjerte- og karsykdommer for menn og kvinner i de nordiske land[1]. 1968, 1983, 1988 og 1990/1991[2]. Døde pr. 100 000

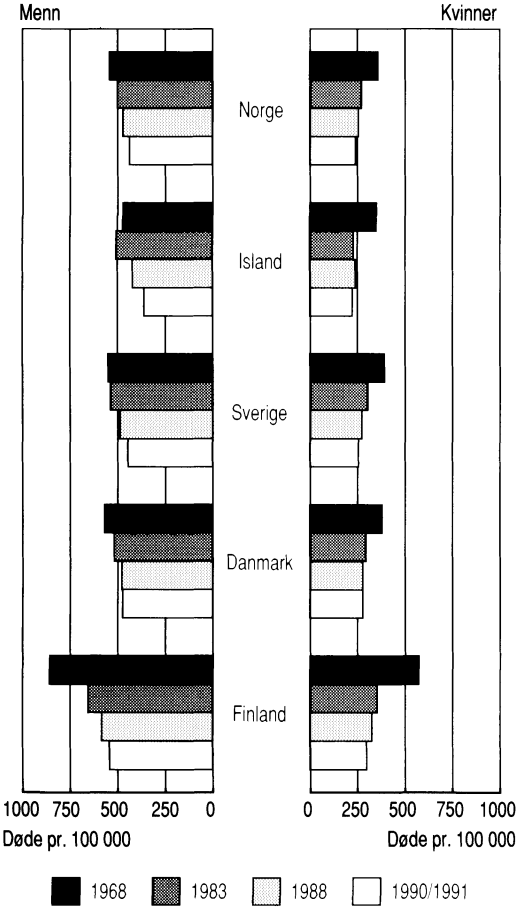

[1] Tallene for Finland og Sverige er nok overvurdert noe i forhold til Danmark og Norge, da dødsfall som i Norge og Danmark er kodet som plutselig død kan være kodet som hjerte- og karsykdom i Finland og Sverige

[2] 1990: Danmark, Sverige og Island, 1991: Norge og Finland

Kilde: World Health Statistics Annual. WHO, Geneve

Finland siden 1968. Dødeligheten av voldsomme dødsfall har gått noe ned for svenske menn, og har økt for danske menn. Overhyppigheten for finske menn i forhold til norske menn gjelder de fleste former for voldsom død, men er større for selvmord enn for trafikkulykker.

Danske og finske kvinner er mer utsatt for voldsomme dødsfall enn kvinner i det øvrige Norden. Det norske nivået er nokså nær det islandske og svenske. Det er ikke observert noen store endringer i dødelighetsnivået av disse årsakene de siste 20 årene.

Årsaker til dødelighetsutviklingen i Norge

Hvilke dødsårsaker ligger bak den mindre gunstige utvikling i dødeligheten i perioden 1968 til 1988 for norske menn og kvinner sammenliknet med menn og kvinner i de fleste nordiske land? Sammenliknet med svenske menn har kreftdødeligheten for norske menn økt sterkere, og utviklingen i voldsomme dødsfall har vært mindre gunstig i Norge. En tredje, men mindre betydningsfull årsak, er den sterkere nedgangen i spedbarnsdødeligheten i Sverige. Norske menn har hatt en gunstigere utvikling i dødeligheten av de fleste dødsårsaker sammenliknet med danske menn, men mindre gunstig enn finske menn. Dødelighetsnivået har imidlertid vært lavere i Norge enn i Danmark og Finland for nesten alle dødsårsaker i hele perioden.

De viktigste årsaker til at svenske kvinner har hatt en gunstigere utvikling i dødeligheten enn norske kvinner, er utviklingen i kreftdødeligheten, voldsomme dødsfall og spedbarnsdødeligheten. Også blant kvinner utviklet dødeligheten av de fleste dødsårsaker seg gunstigere i Finland, og mindre gunstig i Danmark sammenliknet med i Norge.

Lav kreftdødelighet i Norge i forhold til andre europeiske land - høyere hjerte- og kardødelighet

Vi skal sammenlikne dødelighetsmønsteret i Norge og følgende europeiske land utenom Norden: Frankrike, Nederland og Storbritannia (representert ved England og Wales). Nederland er valgt fordi dette landet i likhet med Norge tidlig hadde lav dødelighet. De øvrige landene er store land i Vest-Europa, som tidlig hadde relativt lav dødelighet.

Kreftdødeligheten for norske menn lå både i 1968, 1983 og 1988 klart under nivået i Frankrike, Nederland og Storbritannia. For de to siste landene gjaldt dette også for kvinner. Franske kvinner har imidlertid hatt en klar nedgang i kreftdødeligheten, slik at den var 13 prosent lavere enn for norske kvinner i 1988.

Hjerte- og kardødeligheten for både kvinner og menn er klart lavere i Frankrike enn i Norge. Også nederlandske kvinner og menn har lavere hjerte- og kardødelighet enn de norske, men avstanden er mindre enn mellom franske og norske. England og Wales hadde i 1968 klart høyere hjerte- og kardødelighet enn Norge. Avstanden er imidlertid sterkt redusert, og i 1988 var hjerte- og kardødeligheten for menn den samme i Norge og England og Wales.

Dødeligheten av voldsomme dødsfall er høy i Frankrike og lav i England og Wales i forhold til Norge.

Hjerte- og kardødeligheten i Japan nesten halvert på 20 år

Hjerte- og kardødeligheten i Norge utviklet seg gunstig fra 1968 til 1988. Nedgangen er 18 prosent for kvinner og 13 prosent for menn. Sammenliknet med Japan er nedgangen imidlertid beskjeden. Både kvinner og menn i Japan hadde en nedgang i hjerte- og kardødeligheten på mer enn 40 prosent i denne perioden. Det er denne sterke nedgangen som er hovedårsak til den bemerkelsesverdige økning i levealderen i Japan de siste ti årene.

SPEDBARNSDØDELIGHETEN

Spedbarnsdødelighet er tallet på barn som dør i løpet av det første leveåret i forhold til tallet på levendefødte i løpet av et år. I de aller fleste land i den industrialiserte verden har det vært en sterk nedgang i spedbarnsdødeligheten i etterkrigstiden. I 1953 hadde Sverige den laveste spedbarnsdødeligheten i verden, etterfulgt av Island, Nederland og Norge. Sverige og Island har hele tiden siden vært blant landene med lavest spedbarnsdødelighet. Siden første halvdel av 1980-tallet har Japan ikke bare hatt verdens laveste dødelighet, men også verdens laveste spedbarnsdødelighet.

For Norges del har utviklingen i spedbarnsdødeligheten vært mindre gunstig enn i andre industrialiserte land. Sammen med Danmark innehadde Norge sisteplassen i Norden sist på 1980-tallet, og vi var da også forbigått av land som Vest-Tyskland, Frankrike og Canada.

Tall for 1990 og 1991 viser et relativt sterkt fall i spedbarnsdødeligheten i Norge i forhold til hva som var vanlig i 1980-årene. Spedbarnsdødeligheten sank da fra om lag 8 til vel 6 promille. Det meste av nedgangen skyldtes redusert antall krybbedødsfall. I dag er spedbarnsdødeligheten i Norge omtrent på nivå med dødeligheten i Finland og Sverige. Den er imidlertid fortsatt noe høyere enn i Island.

4. Utdanning

Mikael Andersson, Samfoto

Tor Jørgensen

4.1 Utdanning

UTDANNING OG LEVEKÅR

Med utdanning siktes det ofte til den formelle opplæringen innenfor det organiserte skoleverket. Skolen har tatt mål av seg til å være samfunnets sentrale formidler av kunnskap. Samtidig vet vi at overføring av kunnskap foregår i de fleste former for mellommenneskelig kontakt; i hjemmene, på arbeidsplassene, i vennekretsen osv. Denne mer uformelle læringen utenfor det organiserte skoleverket, utgjør også et helt sentralt element i samfunnets totale kunnskapsproduksjon.

Det er først og fremst statistiske grunner til at vi velger å ta utgangspunkt i det ordinære utdanningssystemet og den organiserte voksenopplæringen. Det er vanskelig å måle hva som overføres av kunnskap i og utenfor skolen, og hvor godt denne kunnskapen er tilpasset samfunnets og den enkeltes behov. Det er imidlertid mulig å antyde utdanningens betydning i dagens samfunn, ved å peke på hvor mye det offentlige bevilger til utdanningsformål, hvor lenge ungdom og voksne mennesker oppholder seg i det frivillige skolesystemet, og hva utdanningsforskjeller betyr for f.eks. fordelingen av inntekt mellom mennesker.

Skolen utvikler, samler og integrerer ...

En viktig side ved skolen som formidler av levekår, er at den bidrar til å vedlikeholde og videreutvikle samfunnets økonomiske og sosiale institusjoner, og det kulturgrunnlaget fellesskapet bygger på. Skolen overfører ikke bare ren kunnskap. Den overfører også bestemte verdier, tankemåter og sosiale ferdigheter som bl.a. er viktig for deltagelsen i produktivt arbeid som voksen.

Satsningen på utdanning etter 2. verdenskrig ble gitt både en økonomisk og en politisk begrunnelse. Foruten at en satsning på økt utdanning bidrar til produksjonen av ny kunnskap, pekte analyser av årsaker til veksten i OECD-landenes bruttonasjonalprodukt (BNP) i hele vårt århundre på betydningen av de sysselsattes kompetanse (Aukrust (red.) 1965). En generell heving av befolkningens utdanningsnivå ble oppfattet som en viktig forutsetning for økonomisk vekst og utvikling. Denne erkjennelsen påvirket skolesystemets utforming. For å tilfredsstille arbeidslivets økende behov for spesialisert kunnskap, ble den norske skolen stadig mer differensiert. Samtidig kunne man observere at økende formell utdanning stimulerte til økt deltagelse i organisasjonslivet (Wårum 1987c). Dermed kunne en generell heving av befolkningens utdanningsnivå oppfattes som et sentralt virkemiddel for å styrke samfunnets demokratiske

institusjoner. Endelig ble utdanning oppfattet som et gode i seg selv.

Det bevilges stadig mer penger til utdanningsformål i konkurranse med andre prioriterte fellesoppgaver. De siste årene har derfor skoledebatten vært mer orientert mot effektiviteten i utnyttelsen av bevilgningene til skoleverket. Vi forsøker å belyse noen kvantitative sider ved utdanningssystemets ressursutnyttelse.

Økt økonomisk integrasjon på verdensmarkedet og enklere adgang til reisevirksomhet og kulturell kontakt over landegrensene er et viktig trekk ved dagens samfunn. På utdanningsområdet kommer internasjonaliseringen bl.a. til uttrykk ved at norsk ungdom oppmuntres til å gjennomføre studier i utlandet.

Selv om vi har hatt mange og tildels heftige skoledebatter her i landet, er det antagelig riktig å hevde at den norske debatten om grunnleggende skolepolitiske spørsmål er mer preget av enighet enn av store motsetninger. I samfunn med dype økonomiske og kulturelle skillelinjer mellom mennesker med ulikt sosialt utgangspunkt, vil derimot skolens rolle bli gjenstand for større meningsbrytninger (Haavaldsrud og Hartvigsen Hamran (red.) 1983).

... men skolen skaper også skillelinjer

Skolen samler og integrerer mennesker med ulikt sosialt utgangspunkt ved at den peker på felles kunnskaper, verdier og sosiale ferdigheter, men skolen rangerer også de samme individene etter deres evne og vilje til å tilegne seg disse kunnskapene, verdiene og ferdighetene. Skolen er ikke bare viktig som formidler av levekår ved at den bidrar til økonomisk vekst og en felles kulturell plattform. Skolen er også viktig som velferdsformidler, ved at den åpner og lukker porter til videre utdanning og til ulike deler av arbeidsmarkedet som er regulert etter krav til formell kompetanse. Innenfor de fleste levekårsområdene som er beskrevet i *Sosialt Utsyn*, finner vi klare forskjeller etter individenes utdanningsbakgrunn. Utdanning påvirker bl.a. ens status, inntekt og arbeidsforhold som yrkesaktiv.

Også på det personlige plan får utdanningssystemet virkninger for velferden. Utdanning kan være et middel til egen utvikling og selvrealisering, og det er dokumentert at utdanning ofte har en positiv virkning på personlige egenskaper som tiltro til egne krefter og evne til å styre eget liv (Knudsen 1980).

NOEN VIKTIGE UTDANNINGSREFORMER

Fra grunnskolereform til høgskolereform

Utdanningssystemet har gjennomgått store endringer etter 2. verdenskrig. Reformer i grunnskolen er gjerne etterfulgt av reformer i videregående skole, og reformer i videregående skole har i sin tur stilt krav til endringer i universitets- og høgskolesektoren. Gjennom folkeskoleloven av 1959 fikk kommunene ti år på seg til å innføre obligatorisk niårig skole. I 1969 hadde 80 prosent av kommunene innført den nye grunnskolen (Oftedal Telhaug 1979). De siste kommunene fullførte omleggingen i 1974 (Severeide 1989). Samme år kom lov om videregående opplæring.

Denne loven førte til at det daværende gymnaset, yrkesskolen og handelsskolen ble slått sammen til ett skoleslag. Gjennom en integrert videregående skole skulle fylkene og etterhvert også det enkelte distrikt, bli i stand til å utvikle et likeartet utdanningstilbud etter grunnskolen. Videre ble det lagt vekt på at en samling av de tre skoleslagene under samme tak, ville bidra til å minske det sosiale skillet mellom teoretisk og praktisk

Figur 1
Utdanningssystemets oppbygning/Skisse av det norske utdanningssystemet

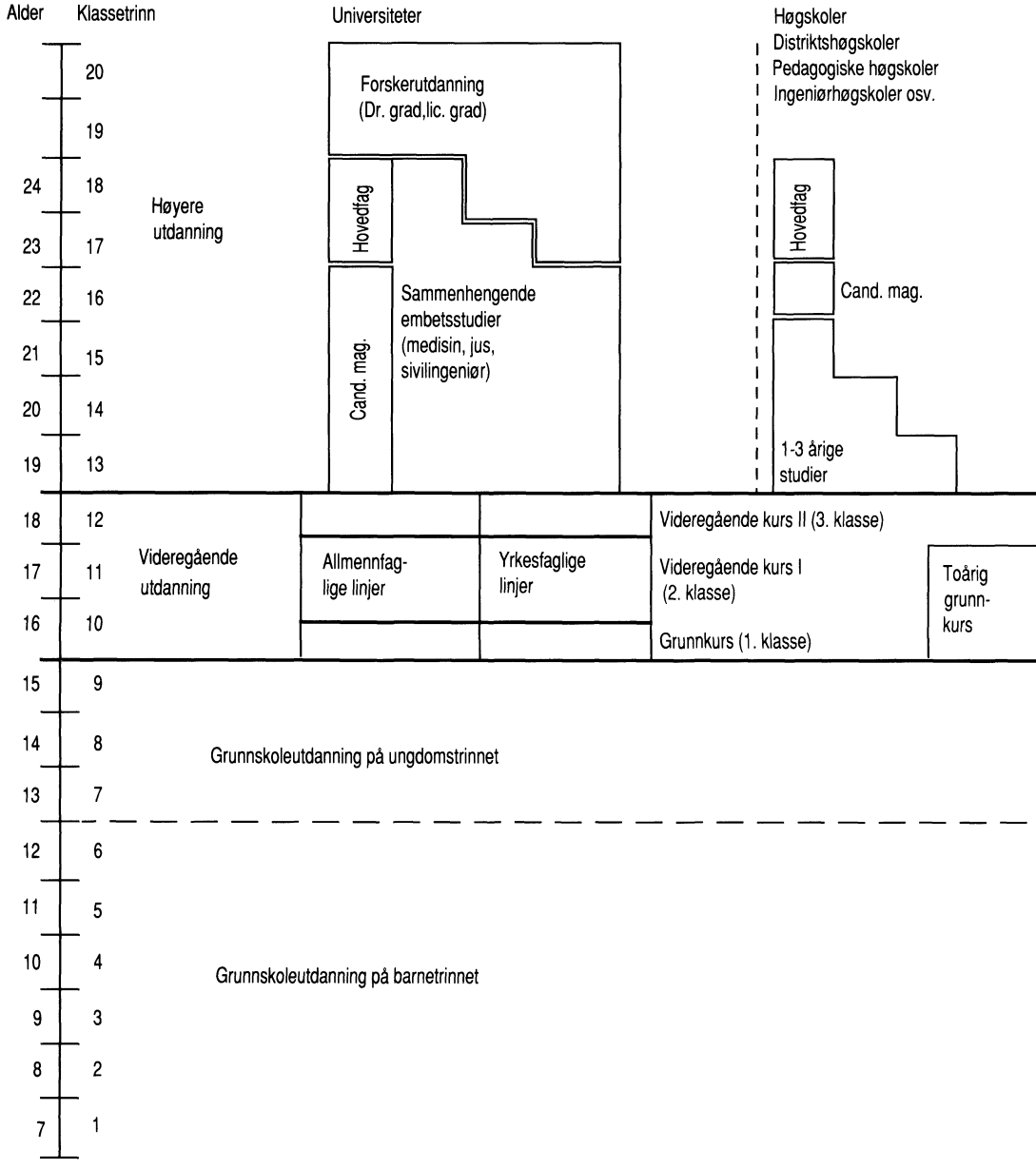

Kilde: Sosialt utsyn 1989

utdanning, og dermed mellom teoretisk og praktisk arbeid (Severeide 1989).

Distriktspolitiske hensyn var også viktig for utbyggingen av universitets- og høgskolesektoren på 1970- og 1980-tallet. Tromsø fikk eget universitet, og et system av distriktshøgskoler ble bygget ut over hele landet. Dermed fikk også perifert beliggende fylker og distrikter et bredt spekter av utdanningstilbud på videregående nivå og høgskolenivå. Et annet utviklingstrekk på 1970-tallet var at mange videregående skoler ble oppgraderet til høgskoler. Lærerskolene oppgraderes på begynnelsen av 1970-tallet, mens en rekke helse- og sosialskoler, inkludert sykepleierskolene, ble høgskoler rundt 1980. I 1982 fikk også flere av de maritime skolene høgskolestatus. Denne omleggingen av skoletilbudet har bedret ungdommens mulighet til å oppnå grader ved å kombinere utdanninger fra forskjellige utdanningsinstitusjoner i sitt eget hjemfylke over hele landet.

Tiltak for å bedre effektiviteten

Dagens utdanningssystem er tredelt med en naturlig stigning fra grunnskolen, via videregående skole til universitets- og høgskoler. Systemet ser rettlinjet ut på papiret, men i virkeligheten gjennomfører mange elever både horisontale og nedadgående vandringer (etter nivå), særlig i videregående skole. Utstrakt vandring på kryss og tvers kan oppfattes som en lite effektiv utnyttelse av skolens ressurser. Derfor har myndighetene vedtatt å redusere antall grunnkurs på praktiske linjer i videregående skole. I tillegg vurderes det om all ungdom skal gis lovfestet rett til treårig videregående utdanning både i yrkesfag og allmennfag (St.meld. nr. 33 (1991-92), Innst. S. nr. 200 (1991-92)).

Mot heldagsskolen?

Kvinnenes yrkesdeltagelse har økt sterkt de siste 15-20 årene. Dette har blant annet ført til et sterkere behov for å trekke skolen mer inn i den daglige omsorgen for barna etter ordinær skoletid. Høsten 1989 ble Fellessekretariatet for skolefritidsordninger opprettet. Dette sekretariatet fikk i oppgave å koordinere arbeidet mellom ulike departementer ved utbyggingen av skolefritidsordninger. Allerede ved inngangen til 1991 var det etablert 15 000 skolefritidsplasser i til sammen 200 kommuner. Finansieringen deles mellom foreldre, stat og kommune. Selv om denne skolefritidsordningen ikke primært gir et pedagogisk tilbud til barna, kan den sies å representere et første skritt på veien mot innføring av heldagsskole for grunnskoleelever i Norge.

OFFENTLIGE RESSURSER TIL UTDANNINGSFORMÅL

Det norske utdanningssystemet består hovedsakelig av offentlige skoler. De fleste privateide skolene mottar dessuten betydelig offentlig støtte. I grunnskolen går vel 1 prosent av elevene på private skoler, mot ca. 9 prosent i videregående skole og ca. 16 prosent i universitets- og høgskolesystemet. Det har særlig vært en økning i andelen privateide skoler på universitets- og høgskolenivå på 1980-tallet.

Hvert forvaltningsnivå har hovedansvaret for sin del av utdanningssystemet: Staten styrer universitets- og høgskolesektoren, fylkeskommunene har ansvaret for skoler underlagt lov om videregående opplæring, mens kommunene er tillagt ansvaret for grunnskolen. I 1986 ble det innført et nytt inntektssystem for fylker og kommuner. Øremerkede bevilgninger fra staten ble nå gitt som rammetilskudd. Dermed ble midler til utdanningsformål i prinsippet underlagt

fylkeskommunale og kommunale prioriteringer. Mange frykter at dette vil skape økende ulikhet i det lokale og regionale utdanningstilbudet.

Figur 2
Offentlige utgifter til utdanning etter formål 1981-91 (1991-kroner)

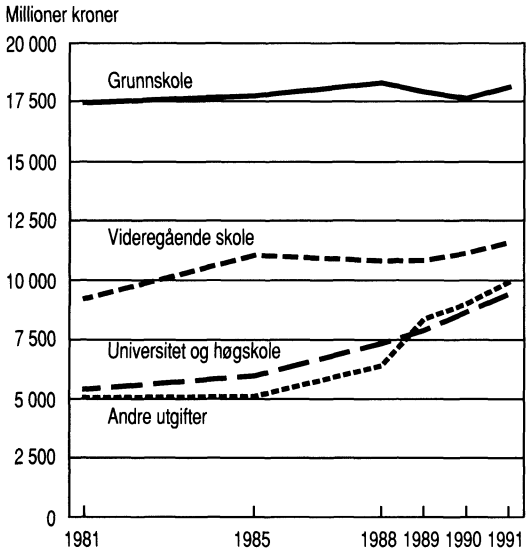

[1] Andre utgifter: Arbeidsmarkedstiltak, voksenopplæring, administrasjonsutgifter, Statens lånekasse for utdanning

Kilde: Utdanningsstatistikk

Bevilgningene til universitets- og høgskolesektoren økte mest

I 1991 ble det bevilget 49 milliarder kroner til utdanningsformål over offentlige budsjetter. Det utgjorde 12 prosent av de samlede offentlige utgiftene, en andel som har vært ganske stabil gjennom hele 1980-tallet. 92 prosent av dette beløpet var driftsutgifter, mens 8 prosent eller 3,7 milliarder kroner, ble avsatt til investeringer. Det meste av driftsutgiftene i undervisningssektoren er lønnsutgifter. Antall sysselsatte i undervisningssektoren økte fra vel 130 000 personer på begynnelsen av 1980-tallet til nesten 153 000 i 1990.

Grunnskolen kostet nesten like mye som videregående skole og universitets- og høgskolesektoren til sammen i 1990. Det har imidlertid skjedd betydelige endringer i fordelingen av ressurser mellom de ulike utdanningsnivåene på 1980-tallet. Grunnskolens og videregående skoles andel av de totale utgiftene til utdanningsformål ble redusert fra 72 prosent i 1985 til 61 prosent i 1991, mens andelen som gikk til universitets- og høgskolesektoren økte fra 15 til 19 prosent. Posten andre utgifter økte fra 15 til 20 prosent i samme perioden.

Forskyvningen i utgiftsstrukturen har sammenheng med endringer i årskullenes størrelse og endringer i ungdommens utdanningstilbøyelighet. Antall elever i grunnskolen ble redusert med mer enn 120 000 fra 1981 til 1991, samtidig som studenttallet økte med ca. 67 000. Ved inngangen til 1990-tallet har økningen i elevtallet i videregående skole og studenttallet i universitets- og høgskolesektoren oppveiet nedgangen i antall grunnskoleelever. Det betyr at det er like mange under utdanning i dag som for ti år siden (om lag 850 000). Problemene på arbeidsmarkedet etter 1989 har dessuten ført til en kraftig økning i den delen av utdanningsbevilgningene som avsettes til arbeidsmarkedstiltak.

Norge bevilger mest til utdanning på lavere nivå.

Offentlige bevilgninger til utdanningsformål regnet som andel av BNP varierer en god del mellom OECD-land. Bare Sverige, Danmark og Nederland bevilget mer enn Norge skoleåret 1987/88 (St.meld. nr. 40 1991-92). Danmark brukte 7,5 prosent av BNP til utdanningsformål i 1991, mens andelen var 6,8 prosent i Norge. De store vest-europeiske landene Italia, Storbritannia, Frankrike og

Tabell 1
Noen nøkkeltall for den offentlige grunnskolen. Utvalgte skoleår. 1981/82 - 1990/91

	Elever	Skoler	Elever pr. klasse	Lærer-årsverk	Driftsutgifter pr. elev (1990-kroner)
1981/82	583 664	3 486	21,0	43 520	25 874
1985/86	530 578	3 477	20,4	44 073	30 756
1988/89	488 361	3 345	19,4	47 806	33 868
1989/90	477 120	3 390	19,4	47 212	34 539
1990/91	467 236	3 354	19,2	46 936	34 814
1991/92	462 390	3 370	19,2	.	.

Kilder: Utdanningsstatistikk og Kirke-, undervisnings- og forskningsdepartementet

Vest-Tyskland bevilget til sammenlikning mellom 4 og 5 prosent av BNP til utdanningsformål i 1987/88. Norge topper i bruken av penger pr. elev i grunnskolen og i videregående skole, men er blant de OECD-landene som brukte minst ressurser pr. universitets- og høgskolestudent. Dette tyder utvilsomt på at det desentraliserte skolesystemet i Norge er svært kostnadskrevende.

Mer desentralisert grunnskole på 1980-tallet

Elevtallet i den kommunale grunnskolen er blitt redusert fra 584 000 i 1981 til 462 000 i 1991, en reduksjon på 21 prosent. I samme periode har tallet på elever i spesialskolene gått ned fra 3 300 til vel 2 000.

Bosettingsmønsteret påvirker naturlig nok grunnskolestrukturen. Den norske grunnskolen er meget desentralisert. Til tross for den sterke nedgangen i elevtallet, er tallet på grunnskoler bare redusert med 4 prosent. Det er mange små grunnskoler. Andelen grunnskoler med mindre enn 50 elever har holdt seg ganske stabil på ca. 30 prosent de siste ti årene, mens andelen grunnskoler som har minst 400 elever har sunket fra 9 prosent i 1981 til i underkant av 3 prosent i 1991. Dette har sammenheng med de reduserte årskullene på 1980-tallet.

Det har vært sterk vekst i driftsutgiftene per elev. Disse utgiftene økte fra 26 000 kroner i 1981 til 35 000 kroner i 1990 (1990-kroner). Driftsutgiftene pr. elev er høyest i primærnæringskommunene og lavest i sentrale tjenesteytingskommuner. Dette henger sammen med klassestørrelsen i kommunene. Mens det på landsbasis er vel 19 elever i klassen, er det 15 elever i klassen i primærnæringskommuner og 21 i sentrale tjenesteytingskommuner.

De økte driftsutgiftene pr. elev skyldes ikke bare økt desentralisering. De skyldes også nye skolepolitiske målsettinger om å bedre arbeidsforholdene for undervisningspersonalet. Mens det nesten var 14 elever pr. lærerårsverk i 1980 var det 10 elever pr. lærerårsverk i 1990 (kapittel 4.2).

Neppe mindre ressursbehov i grunnskolen fram mot år 2000

Siden fødselstallene har økt siste halvdel av 1980-tallet, vil antallet førsteklassinger øke igjen de neste årene. Det lanseres også forskjellige forslag til endringer i grunnskolens

struktur som vil være kostnadskrevende. Skolestart for seksåringer og en mulig utvidelse av den obligatoriske grunnskolen til ti år, kan bli gjennomført de neste årene. Samtidig er det etablert skolefritidsordninger i mange kommuner. Disse forsøkene kan oppfattes som heldagsskolens forløper her i landet. Det er derfor neppe grunn til å tro at grunnskolen blir mindre kostnadskrevende de kommende år.

Tabell 2
Noen nøkkeltall for skoler under lov om videregående opplæring. Utvalgte skoleår. 1981/82 - 1990/91

	Elever	Lærer-årsverk	Elever pr. lærerårsverk
1981/82 ..	157 877	16 559	9,5
1985/86 ..	188 910	19 964	9,5
1988/89 ..	186 805	20 856	8,9
1989/90 ..	192 465	22 113	8,7
1990/91 ..	200 356	23 687	8,4
1991/92 ...	202 971	.	.

Kilder: Utdanningsstatistikk og Kirke-, undervisnings- og forskningsdepartementet

Økt press på videregående skole

De fleste videregående skolene hører inn under lov om videregående opplæring fra 1974. I 1991 gikk 17 prosent av elevene på videregående nivå på skoler som ikke er omfattet av denne loven, eller i alt 40 500 elever. Folkehøgskolene faller f.eks. utenfor loven.

Antall skoler under lov om videregående opplæring ble redusert fra 624 i 1981 til 587 i 1991. Samtidig økte elevtallet fra 158 000 til 203 000. I 1991 var det dessuten 27 000 løpende lærlingekontrakter. Det ble gjerne inngått 7-8 000 nye lærlingekontrakter pr. år på slutten av 1980-tallet.

Videregående skole er inndelt i ti studieretninger. Det er flest elever på studieretningene for allmenne fag og håndverks- og industrifag med henholdsvis 83 000 og 48 000 elever i 1991. Handels- og kontorfag er også en stor studieretning i videregående skole. Denne studieretningen hadde 35 000 elever i 1991.

Figur 3
Antall elever under lov om videregående opplæring. Utvalgte skoleår, 1981/82-1990/91, etter studieretning

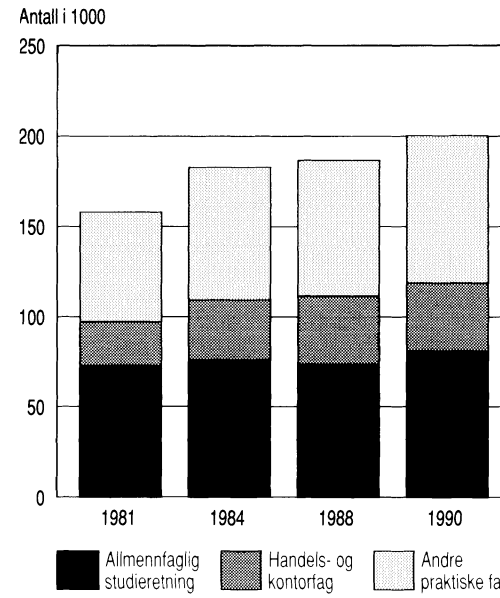

Kilde: Utdanningsstatistikk

Elevtallet på handels- og kontorfaglinjene økte mest på 1980-tallet. Her var det 42 prosent flere elever i 1990 enn i 1981. Antall elever på allmennfaglig studieretning økte stort sett i takt med årskullene (ca. 11 prosent). Siden disse studieretningene gir elevene generell studiekompetanse, kan vi si at mens elevtallet på teoretiske linjer økte med ca. 21 prosent fra 1981 til 1991, økte elevtallet på praktiske, yrkesrettede linjer med drøyt 40 prosent i perioden.

Det er særlig den vanskelige situasjonen på ungdomsarbeidsmarkedet som har ført til økt press på videregående skole. Mens 85 prosent av avgangselevene fra grunnskolen gikk direkte over i videregående utdanning (samme år) i 1986, var overgangsandelen 93 prosent i 1991. Andelen avgangselever som fortsatte i 10. klasse var henholdsvis 4 prosent og 2 prosent i 1986 og 1991. Videregående skoles "dekningsgrad" blant 16-18-åringene var 85 prosent i 1991. Staten har øremerket bevilgninger til ekstraklasser etter 1988 for å redusere arbeidsledigheten blant ungdom.

Allmennfaglig studieretning er billigst

I 1990 utgjorde driftsutgiftene pr. elev i skoler under lov om videregående opplæring ca. 45 000 kroner. Det er ikke helt enkelt å beregne driftsutgiftene på de forskjellige studieretningene, fordi mange lærere underviser på flere linjer samtidig. Mønsteret er likevel tydelig nok. Allmennfagelevene er billigst. Driftsutgiftene pr. elev på de mest teoretiske linjene er bare halvparten av kostnadene pr. elev på de mer yrkesrettede studieretningene. Selv om praktiske fag krever mer til utstyr og maskiner, er den viktigste årsaken til denne kostnadsforskjellen det ulike elevtallet i klassene på praktiske og teoretiske linjer. På de praktiske studieretningene er det bare halvparten så mange elever i hver klasse som i de teoretiske retningene. De siste årene har driftsutgiftene pr. elev økt minst på håndverks- og industrifaglig studieretning fordi klassene er blitt større i gjennomsnitt. Driftsutgiftene pr. elev på ulike linjer varierer lite mellom fylkene.

Antall lærerårsverk i skoler under lov om videregående opplæring økte fra 16 600 i 1981 til 23 700 i 1990. Antall lærerårsverk økte altså sterkere enn tallet på elever i videregående skole. Siste halvdel av 1980-tallet ble derfor antall elever pr. lærer redusert fra 9,5 til 8,4. Denne utviklingen må ses i sammenheng med at det ble satset mer på å bygge ut de yrkesfaglige studieretningene disse årene.

Figur 4

Driftsutgifter pr. elev i ulike studieretninger i skoler under lov om videregående opplæring. 1990-kroner. 1986 og 1990

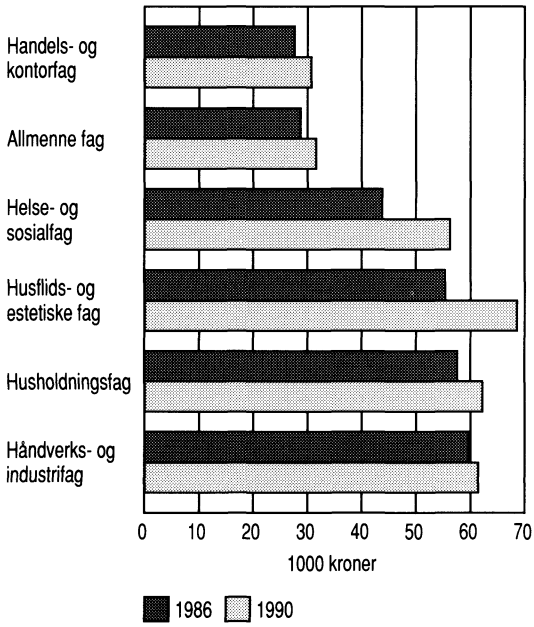

Kilde: Kirke-, undervisnings- og forskningsdepartementet

Færre grunnkurs gir mindre vandring på kryss og tvers?

Ressursutnyttelsen i den videregående skolen regnes i dag for å være lite effektiv. Mange elever tar flere grunnkurs (grunnkurssamling), ofte ved å kombinere kurs på ulike studieretninger. Det er også relativt vanlig med nedadgående vandringer, f.eks. ved at elever som har fullført allmennfaglig studieretning fortsetter utdanningen på en

Tabell 3
Noen nøkkeltall for universiteter og høgskoler. Utvalgte år. 1981 - 91

	Studenter		Driftsutgifter pr. student (1989-kroner)		Studenter pr. stilling	
	Universiteter	Høgskoler	Universiteter	Høgskoler	Universiteter	Høgskoler
1981	39 827	41 779	72 918	50 168	5,3	8,7
1985	41 658	53 000	71 593	47 020	5,4	8,8
1987	43 970	61 044	70 168	49 722	5,6	9,2
1989	56 622	70 000	60 334	48 393	7,2	9,3
1990	63 307	73 675	.	.	.	.
1991	68 249	80 618	.	.	8,4	9,8

Kilder: Utdanningsstatistikk og Kirke-, undervisnings- og forskningsdepartementet

yrkesfaglig studieretning etterpå (kapittel 4.3). Vandringene på kryss og tvers i videregående skole skyldes flere forhold: Det er for få elevplasser på mange videregående kurs (vkI og vkII) i forhold til antall elevplasser på grunnkursene. Dermed kan det bli vanskelig for mange yrkesfagelever å komme videre i utdanningssystemet. Videre er dagens grunnkurs svært "smale" eller spesialiserte. Stortinget har nå besluttet å redusere antall grunnkurs i videregående skole fra ca. 100 til 13. Bredere grunnkurs vil utsette spesialiseringen. Dermed blir det lettere å balansere kapasitetsfordelingen mellom klassetrinnene på hvert kurs i videregående skole slik at elevene kan tilbys en rettlinjet treårig utdanning etter grunnskolen hvis de ønsker det.

Sterk økning i studenttallet

De siste årene har det vært en sterk økning i antall studenter. Det samlede studenttallet steg fra 82 000 i 1981, 105 000 i 1987, 137 000 i 1990, og nesten 149 000 i 1991. Dette er langt mer enn myndighetene forutsatte i sine prognoser fra 1987/88 (Severeide 1989). Den sterkeste veksten har funnet sted ved universitetene. I 1991 studerte 63 150 personer ved universitetene (universitetene omfatter i det følgende også Norges tekniske høgskole). Det er antagelig to viktige årsaker til denne sterke økningen: For det første har de store fødselskullene fra slutten av 1960-årene og begynnelsen av 1970-årene nådd studiealder. For det andre har det vært større problemer på arbeidsmarkedet de siste årene enn det myndighetene regnet med rundt 1988. Det er blitt langt vanskeligere å gå direkte ut i arbeidslivet etter fullført videregående skole. Alternativet for mange vil da være universitets- eller høgskolestudier. Andelen avgangselever i allmennfaglig studieretning som gikk direkte over i et universitetsstudium økte markert fra 1987 til 1990 (Jørgensen 1991). Tilstrømningen til universitetenes åpne fakulteter har vært så stor at det har vært nødvendig å lukke de fleste av dem de siste årene.

Økning i antall beståtte eksamener

Veksten i studenttallet har også gitt seg utslag i en sterk økning i tallet på fullførte

universitets- og høgskoleutdanninger. Mens drøyt 37 000 studenter fullførte en utdanning hvert år på 1980-tallet, ble det fullført over 64 000 utdanninger studieåret 1990/91. Høstsemesteret 1987 ble det avlagt 1 880 grunnfagseksamener (bestått) og 720 mellomfagseksamener. Fire år senere var antallet henholdsvis 4 000 og 1 770, eller en økning på henholdsvis 113 og 146 prosent. Først om et par år vil vi kunne fastslå hvordan det voksende studenttallet gir seg uttrykk i antall avlagte embetseksamener.

Veksten i bestått eksamener fra grunnfag til mellomfag er betydelig høyere enn veksten i studenttallet fra 1987 til 1991 (42 prosent). Økningen tyder med andre ord på at gjennomsnittsstudenten bruker litt mindre tid på å fullføre en utdanning i dag enn midt på 1980-tallet.

I høgskolesektoren er det blitt flere studenter pr. ansatt.

Mens tallet på heltidsstudenter økte med 48 prosent fra 1981 til 1989 ved de statlige lærestedene, økte driftsutgiftene i dette tidsrommet med 25 prosent og antall ordinære stillinger med 23 prosent. Dermed økte antall studenter pr. ansatt. Mens det var 6,2 studenter pr. budsjettert stilling i 1981, var tallet 7,5 i 1989. Dette er motsatt av utviklingen i forholdstallet elev/ansatt i grunnskolen og i videregående skole.

Utgiftene pr. heltidsstudent i universitetssektoren ble redusert fra 72 900 kroner i 1981 til 60 300 kroner i 1989 (1989-kroner). Tilsvarende tall for høgskolesektoren var henholdsvis 50 200 kroner og 48 400 kroner, en nedgang på henholdsvis 17 og 4 prosent. Det er altså fortsatt store kostnadsforskjeller mellom universitets- og høgskolesektoren, selv om det har vært en utjevning på 1980-tallet. De høyere driftsutgiftene pr. student i universitetssektoren skyldes en mer omfattende forskningsvirksomhet der, samt at en større andel av studentene befinner seg på et høyere faglig nivå. Den prosentvis mindre kostnadsreduksjonen i høgskolesektoren kan skyldes både tilvekst i desentraliserte tilbud, oppretting av nye filialer, og at høgskolesektoren omfatter mange yrkesrettede studier der det er problematisk å opprettholde kvaliteten på undervisningen med reduserte utgifter pr. student. Det er antagelig enklere å øke studenttallet pr. lærer uten kvalitetsforringelse ved universitetets åpne fakulteter, på grunn av mange studiers allmennfaglige eller teoretiske preg.

For å bedre ressursutnyttelsen i universitets- og høgskolesektoren arbeider KUF nå med å samle all høyere utdanning og forskning i "Norgesnettet". Et viktig element i denne strategien vil være sammenslåing av høgskoler til større enheter, såkalte høgskolesentra.

Flere heltidsstudenter?

En viktig betingelse for en nedkorting av studietiden, er at andelen heltidsstudenter øker. De siste årene er det blitt en noe mindre andel elever/studenter som har lønnsarbeid. Mens 39 prosent av 16-19-åringene oppgav at de hadde inntektsgivende arbeid ved siden av skolegangen i 1987, var andelen 28 prosent i 1991. Sysselsettingsreduksjonen blant tenåringene skyldes nok i hovedsak den generelle forverringen på arbeidsmarkedet for de yngste. I aldersgruppen 20 år og eldre var andelen sysselsatte studenter og skoleelever relativt stabil fra 1987 til 1991 (ca. 44 prosent). I denne gruppen ble deltidsarbeid vanligere etter 1987.

SAMFUNNSMESSIG OG INDIVIDUELT UTBYTTE AV UTDANNING

Det er vanskelig å gi et entydig svar på utbyttet av økt utdanning for samfunnet og

for det enkelte individet. Likevel er det mulig ved hjelp av relativt enkle statistiske mål å peke på en rekke positive virkninger av utdanning på begge plan.

200 000 flere sysselsatte med universitets- og høgskoleutdanning

Man har lenge antatt at en økning i befolkningens generelle utdanningsnivå er av sentral betydning for samfunnets teknologiske, økonomiske, sosiale og kulturelle utvikling. Uten satsning på kompetanse, kan man f.eks. ikke regne med økonomisk vekst.

Medaljen har også en bakside: Siden utdanning legger beslag på betydelige menneskelige og materielle ressurser som alltid kunne vært anvendt på en annen måte, er det viktig (i økonomisk forstand) at det ikke blir for stor avstand mellom befolkningens formelle kompetanse og samfunnets kunnskapsbehov til enhver tid. Hvis økningen i antall ettertraktede posisjoner i arbeidslivet ikke holder tritt med økningen i utdanningsvolumet, vil man observere at det kreves stadig mer utdanning for å oppnå de samme sosiale og økonomiske belønningene. Dette kan skape en forventningskrise for personer med utdanning, men betyr samtidig at det blir langt vanskeligere å finne plass til de som ikke har noen utdanning.

Det har vært en markert økning i de sysselsattes utdanningsnivå fra 1980 til 1990. Antall med bare grunnskoleutdanning ble redusert med om lag 200 000 i denne perioden. Omtrent like mange flere sysselsatte hadde utdanning på universitets- og høgskolenivå. Mens det i 1980 var dobbelt så mange sysselsatte med utdanning på grunnskolenivå som med utdanning på universitets- og høgskolenivå (henholdsvis 29 og 15 prosent av alle sysselsatte), var det i 1990

Tabell 4

Antall sysselsatte med utdanning på ungdomsskolenivå og universitets- og høgskolenivå i ulike næringer. 1980 og 1990. 1 000 personer

Næring	1980			1990		
	I alt	Ungdoms-skole	Univer-sitet/ høgskole	I alt	Ungdoms-skole	Univer-sitet/ høgskole
I alt	1 913	561	287	2 030	372	483
Oljeutvinning, bergverksdrift,industri, kraft- og vannforsyning, bygge- og anleggsvirksomhet	567	214	36	493	119	66
Varehandel, hotell- og restaurantdrift, transport, lagring, post og tele-kommunikasjon	498	153	34	520	111	68
Offentlig, sosial og privat tjenesteyting	574	110	183	734	88	281
Bank- og finansieringsvirksomhet, forsikringsvirksomhet, eiendomsdrift og forretningsmessig tjenesteyting	110	10	30	150	10	62
Jordbruk, skogbruk, fiske og fangst	161	73	3	129	44	5

Kilde: Arbeidsmarkedsstatistikk

langt færre sysselsatte med grunnskoleutdanning enn med universitets- og høgskoleutdanning (henholdsvis 18 og 24 prosent). Eldre med lav utdanning forlater arbeidsstyrken og blir erstattet av yngre med betydelig høyere utdanningsnivå.

Offentlig sektor mottok halvparten av veksten i sysselsatte med høyere utdanning på 1980-tallet

Antall sysselsatte med høyere utdanning har økt sterkt i alle næringer på 1980-tallet. I bank, forsikring og forretningsmessig tjenesteyting, i varehandel og transport har antallet med høyere utdanning blitt fordoblet. Det samme gjelder tilnærmet i industri og bygge- og anleggsvirksomhet. Det er likevel to næringer som skiller seg ut:

Over halvparten av tilveksten av sysselsatte med universitets- og høgskoleutdanning fant sted i offentlig tjenesteyting. Til sammenlikning hadde denne næringen 36 prosent av sysselsettingen i 1990.

Halvparten av reduksjonen i antall sysselsatte med grunnskoleutdanning skjedde innen industri, bygg og anlegg. Her ble sysselsettingen redusert med ca. 75 000 fra 1980 til 1990. Samtidig ble antall sysselsatte med bare grunnskoleutdanning redusert med ca. 95 000. Det er altså personer med lav utdanning som har fått merke sysselsettingsreduksjonen i industrien på 1980-tallet.

Økt satsning på FoU, men svenskene er fortsatt bedre enn oss

For å fremme den økonomiske utviklingen i samfunnet blir det brukt store beløp på forskning og utvikling (FoU). I 1989 ble det anvendt 11,7 milliarder kroner til dette formålet her i landet. Det offentlige stod for om lag halvparten av denne satsningen. De samlede utgifter til FoU utgjorde 1,9 prosent av BNP i 1989. Halvparten gikk til utviklingsarbeid, 35 prosent ble brukt til anvendt forskning og 15 prosent til grunnforskning. Det anvendes flest FoU-midler på fagområdene teknologi og naturvitenskap. Utgiftene til FoU-virksomheten ble nesten tredoblet fra 1981 til 1989 (løpende priser), men veksten ble sterkt redusert på slutten av tiåret.

Til tross for den økte satsningen på FoU-virksomhet i Norge på 1980-tallet er det fortsatt stor avstand til de virkelige store FoU-nasjonene. I Japan, USA, det tidligere Vest-Tyskland og Sverige lå FoU-utgiftene i 1989 på nesten 3 prosent av BNP.

Større økonomiske forskjeller?

En person som øker sitt utdanningsnivå vil foruten å tilegne seg kunnskaper som kan være verdifulle i seg selv, også bedre sine muligheter til å få et interessant, prestisjefylt og godt betalt arbeid. Med høyere utdanning øker friheten i tilretteleggingen av eget arbeid, samtidig som man i mindre grad enn personer med lavere kompetanse eksponeres for et risikofylt og helsefarlig arbeidsmiljø (kapittel 7). Det er også en tendens til at økt utdanning øker et individs økonomiske trygghet. Utdanning beskytter f.eks. mot arbeidsledighet etter at utdanningen er avsluttet. Høyere utdanning øker videre både den organiserte fritidsaktiviteten og deltagelsen i politisk virksomhet.

Det er en klar sammenheng mellom lønnsinntekt og utdanningsnivå. Mens den gjennomsnittlige lønnsinntekten for lønnstakere var 178 000 kroner i 1990, var den 150 000 kroner blant lønnstakere med grunnskoleutdanning, 166 000 kroner for lønnstakere med utdanning på videregående nivå, og 228 000 kroner for personer med høgskole- eller universitetsutdanning.

Forskjellene har økt i løpet av 1980-tallet. Mens universitets- og høgskoleutdannede lønnstakere tjente 42 prosent mer enn lønnstakere med grunnskoleutdanning i gjennom-

snitt i 1982, var forskjellen 52 prosent i 1990. Det er også en tendens til at lønnstakere med utdanning på videregående nivå tjente relativt sett mer enn grunnskoleutdannede lønnstakere på slutten av 1980-tallet enn i 1982, men her er trenden fallende (utjevning) etter 1985.

Når dette er sagt, er det nødvendig å ta noen forbehold. Den årlige bruttolønnen gir ikke et fullstendig bilde av det økonomiske utbyttet av utdanning. Man må også ta i betraktning at jo lengre utdanning en person har, jo lengre tid vil vedkommende ha relativt lav lønnsinntekt. De fleste studentene lånefinansierer studiene sine. Den gjennomsnittlige studiegjelden blant personer med en universitets- eller høgskoleutdanning av minimum tre års varighet var i 1990 91 000 kr. Tilbakebetalingsbetingelsene ble dessuten forverret fra midten av 1970-tallet til slutten av 1980-tallet, siden renten på studielån steg.

Andre faktorer som må tas med i betraktningen, er det generelle skattenivået og fradragsmulighetene for gjeldsrenter. Endres disse forholdene, vil også det økonomiske utbyttet av å investere tid og penger i utdanning endres, fordi den påvirker livslønnen. Samtidig er det vanskelig å beregne livslønnen. En utdanningssøker vil selvfølgelig forsøke å vurdere det økonomiske utbytte av en spesiell utdanning mot andre former for utbytte. Det er imidlertid svært vanskelig å si noe bestemt om den framtidige markedsverdien av en utdanning.

Figur 5

Årlig lønnsinntekt blant mannlige og kvinnelige lønnstakere med ulikt utdanningsnivå. 1982-90. 1990-kroner.

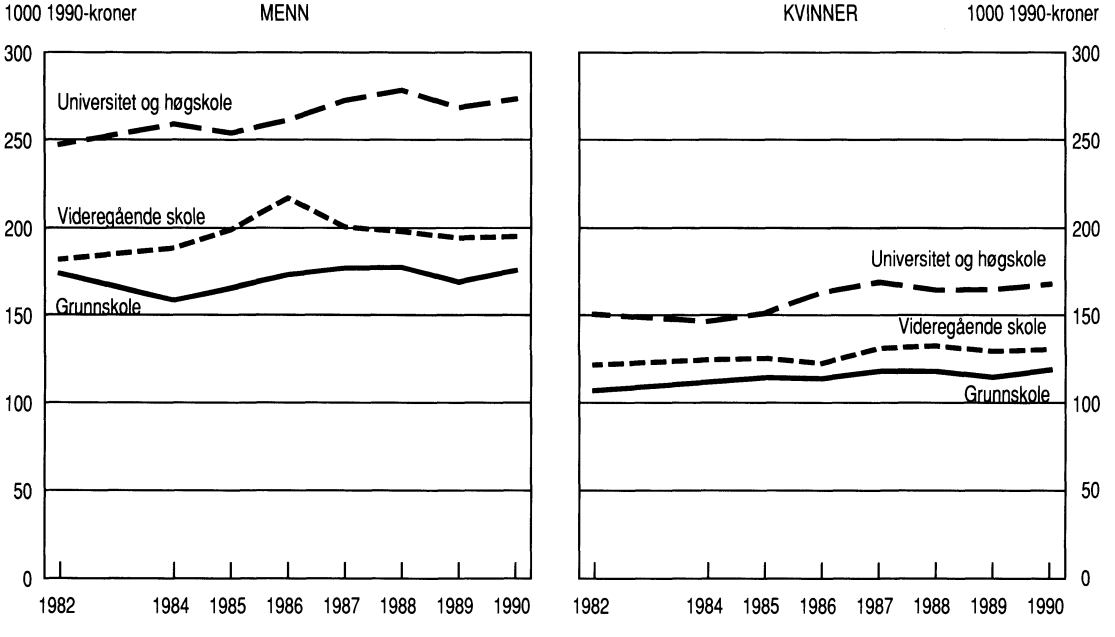

Kilde: Lønnsstatistikk

Til slutt kan endringer i utdanningsgruppenes alderssammensetning bidra til at man undervurderer lønnsforskjellene når man sammenlikner lønnsutviklingen etter utdanning det enkelte året. Årsaken til det er at høyutdanningsgrupper ikke realiserer utdanningen sin i økonomisk forstand før de er 40- 50 år gamle. Hvis man observerer at forskjellene øker i en situasjon der lavutdanningsgruppen foreldes, mens høyutdanningsgruppen forynges, er det sannsynlig at forskjellene vil øke radikalt om noen år.

Egentlig vet vi lite om hvilket inntektsutbytte ulike typer utdanning gir, men det er gjort forsøk på å beregne dette utbyttet. Lindbekk (1991) fant at inntektsutbyttet av høyere utdanning i Norge lå på omtrent samme nivå som i andre industriland i 1980-årene, 8-10 prosent merinntekt pr. utdanningsår. Samtidig kan det være en tendens til at det økonomiske utbytte av å gjennomføre videregående og høyere utdanning reduseres når et lands utviklingsnivå øker.

Utdanning har størst effekt på lønnsinntekten i privat sektor

Den lønnsmessige effekten av utdanning er forskjellig i offentlig og privat sektor. Mens begynnerlønnen for personer med høyere utdanning er forholdsvis lik, er lønnsutviklingen bedre i privat sektor enn i offentlig sektor. I gjennomsnitt får privat ansatte 2 prosent i merinntekt pr. utdanningsår sammenliknet med ansatte i offentlig sektor. Kvinner får mindre økonomisk utbytte av utdanningen enn menn. Dette skyldes hovedsakelig at kvinner utdanner seg til yrker som gir arbeid i offentlig sektor (Barth og Mastekaasa 1990).

Fra begynnelsen av 1970-tallet og fram til slutten av 1980-tallet holdt reallønnen seg ganske stabil for nyutdannede universitetskandidater, mens den økte markert for nyutdannede kandidater fra distriktshøgskolene. Nyuteksaminerte kandidater fra universiteter og høgskoler oppnådde imidlertid en noe bedre reallønn i 1990 enn året før (Næss og Henaug 1990). Dette skyldes at en større andel av kandidatene fikk arbeid i privat sektor.

Lavest arbeidsledighet i grupper med høy utdanning

I 1990 var arbeidsledigheten vel 8 prosent blant sysselsatte med utdanning på grunnskolenivå, mens den var 2 prosent blant sysselsatte med universitets- og høgskoleutdanning. Gruppen som har utdanning på videregående nivå, hadde en arbeidsledighet på noe over 5 prosent (Bø 1991). Den relative økningen i arbeidsledigheten fra 1983 til 1990 har imidlertid vært størst blant sysselsatte med utdanning på universitets- og høgskolenivå.

Lavt utdanningsnivå gir lav sysselsettingsfrekvens

Videregående eller høyere utdanning kan i dag nesten oppfattes som en forutsetning for å få inngangsbillett til arbeidsmarkedet. Den teknologiske utviklingen fører til at mange arbeidsplasser forsvinner. Dette gjelder i særlig grad arbeid som ikke krever faglært personell.

69 prosent av befolkningen inngikk i arbeidsstyrken i 1990. Med arbeidsstyrken menes sysselsatte og arbeidsledige i alderen 16-74 år. 86 prosent av de universitets- og høgskoleutdannede i den aktuelle aldersgruppen inngikk i arbeidsstyrken i 1990, mot bare 49 prosent av 16-74 åringene med utdanning på ungdomsskolenivå.

Blant menn med utdanning på grunnskolenivå er andelen i arbeidsstyrken redusert i så godt som alle aldersgrupper i løpet av 1980-årene. Nedgangen var særlig stor blant de eldste. Mindre enn halvparten av

Figur 6
Andel menn og kvinner med ulik alder og utdanning som tilhører arbeidsstyrken. 1980 og 1990. Prosent

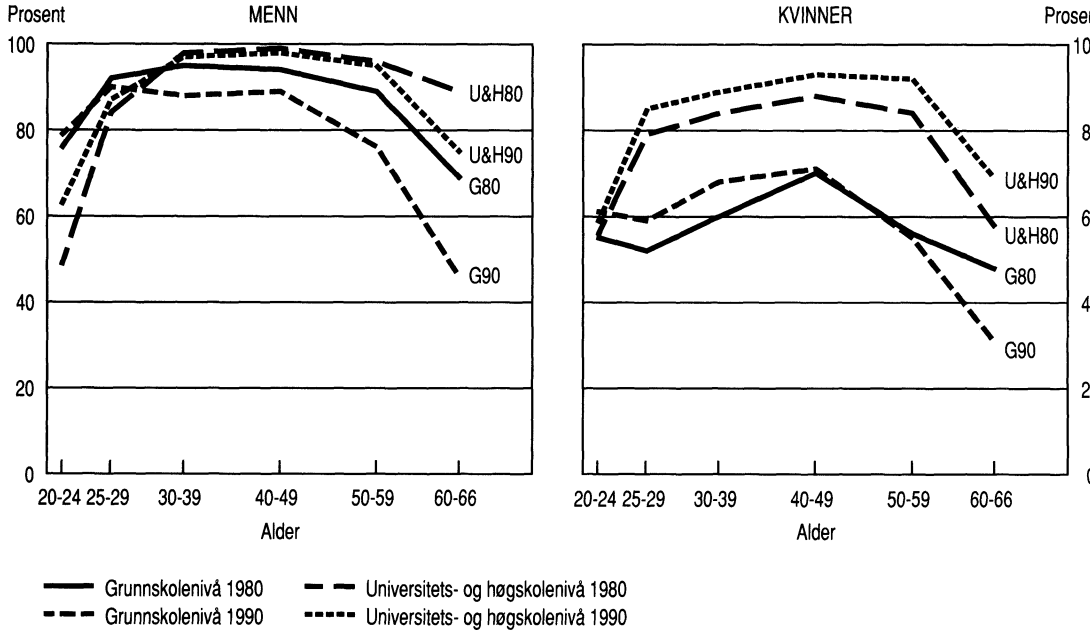

Kilde: Arbeidsmarkedsstatistikk

disse mennene i alderen 60-66 år inngikk i arbeidsstyrken i 1990. Blant menn med høyere utdanning har andelen i arbeidsstyrken bare blitt redusert blant 60-66 åringene, men fortsatt inngikk 75 prosent av disse mennene i arbeidsstyrken i 1990.

Økt yrkesaktivitet blant kvinner har ført til en økning av andelen kvinner som inngår i arbeidsstyrken i så godt som alle aldersgrupper og kompetansenivåer. Det er bare blant kvinner med grunnskoleutdanning at andelen i arbeidsstyrken har gått ned på 1980-tallet.

Politisk deltakelse øker med økende utdanningsnivå

En persons utdanningsnivå påvirker personens deltakelse i ulike former for politisk og organisasjonsmessig virksomhet. Tilbøyeligheten til å delta i valg øker med økende utdanningsnivå. Også deltaking i kollektive nærmiljøaktiviteter øker med økende utdanning (Wårum 1987a).

Foruten at deltaking i politikk og organisasjonsliv gir utbytte i form av økte kunnskaper, større selvtillit og flere sosiale kontakter, kan et direkte politisk engasjement også tenkes å bedre mulighetene for å påvirke egne framtidige livsvilkår.

REKRUTTERING TIL UTDANNINGSSYSTEMET

Det har vært en uttalt politisk målsetting i etterkrigstiden å gi all ungdom uavhengig av kjønn, sosial og geografisk bakgrunn, mulig-

het til å ta videregående og høyere utdanning hvis de ønsker det. Et viktig virkemiddel i utjevningspolitikken var opprettelsen av Statens lånekasse for utdanning i 1947. Forbedret studiefinansiering som reduserte betydningen av foreldrenes evne og vilje til å betale for sine barns utdanning og kapasitetsutvidelser i den frivillige delen av skolesystemet, kan oppfattes som to viktige betingelser for større likhet i utdanningsmuligheter (Hernes og Knudsen 1976). I den forstand har "utdanningsrevolusjonen" gitt resultater. Mens en av ti ungdommer gikk opp til artium i 1951, gjaldt dette mer enn tre av ti ungdommer i 1978. På 1980-tallet tok nesten fire av ti ungdommer artium innen åtte år etter avsluttet ungdomsskole (Vangsnes 1967, Aamodt 1982, Edvardsen 1991).

... men sosial bakgrunn har fortsatt stor betydning

Artianerfrekvensen økte i alle sosiale sjikt fra 1951 til 1978. Hvis hovedforsørger var overordnet funksjonær, akademiker, lærer eller selvstendig i et immaterielt erverv, økte artianerfrekvensen fra 48 prosent i 1951 til 62 prosent i 1978, en økning på 30 prosent. Hvis hovedforsørger var arbeider eller formann, økte artianerfrekvensen fra 4 prosent til 21 prosent i samme perioden, en økning på 425 prosent (Vangsnes 1967, Aamodt 1982). Siden veksttakten i rekrutteringen til teoretisk videreutdanning var størst i den laveste sosialgruppen, kan man argumentere for at det var en tendens til sosial utjevning i rekrutteringen til teoretisk videreutdanning fra 1950 til 1980.

Direkte sammenliknbare tall eksisterer ikke for 1980-tallet, men blant 9. klassingene i 1980 finnes det opplysninger om sosial bakgrunn. Dette avgangskullet ble fulgt gjennom utdanningssystemet fra 1980 til 1988. I sosialgruppe 1, som i hovedsak omfatter hovedforsørgere med akademisk utdanning, fortsatte 73 prosent av 9. klassingene på allmennfaglig studieretning umiddelbart etter avsluttet grunnskole (1980). Den tilsvarende andelen blant ungdom fra sosialgruppe 4 (manuelle arbeidere, fiskere, lavere funksjonærer) var 28 prosent. Åtte år senere hadde ca. 75 prosent av ungdommene med høyeste sosiale status enten fullført treårig allmennfaglig studieretning eller påbegynt studier på universitets- og høgskolenivå. Den tilsvarende andelen i lavstatusgruppen var ca. 25 prosent, 19 prosent av guttene og 30 prosent av jentene (Edvardsen 1991).

Selv om sosialgruppeinndelingen i 1951, 1978 og 1988 ikke er direkte sammenliknbar, er det mulig å trekke noen konklusjoner om endringer i betydningen av sosial bakgrunn over tid: Den ulike veksttakten mellom sosialgruppene i rekrutteringen til artium som ble observert etter 1950 har antagelig utjevnet seg på 1980-tallet. I den forstand har lov om videregående opplæring virket sementerende og ikke utjevnende. På den annen side har artianerfrekvensen generelt økt også etter 1975, og det kan oppfattes som en positiv virkning av den nye loven.

I sosialgruppe 4 var det 30 prosent blant mennene og 40 prosent blant kvinnene med fullført allmennfaglig studieretning som ikke hadde begynt på universitets- og høgskolestudier åtte år etter grunnskolen. I sosialgruppe 1 var denne andelen 20 prosent for begge kjønn. Det er relativt sett, flere høystatusungdommer som tar tiden til hjelp for å realisere teoretisk utdanning på høyeste nivå (Edvardsen 1991).

De viktigste sosiale skillelinjene i rekrutteringen til universitets- og høgskoleutdanning etableres allerede i grunnskolen. Slik var det også blant avgangselever fra grunnskolen i 1974. De fleste ungdommene som har valgt allmennfaglig studieretning vil senere gjennomføre en postgymnasial utdanning på universitets- eller høgskolenivå, men dette

Figur 7
Elever med ulik sosial bakgrunn og kjønn fra 9. klasse i grunnskolen våren 1980, fordelt etter høyeste utdanning høsten 1988. Prosent.

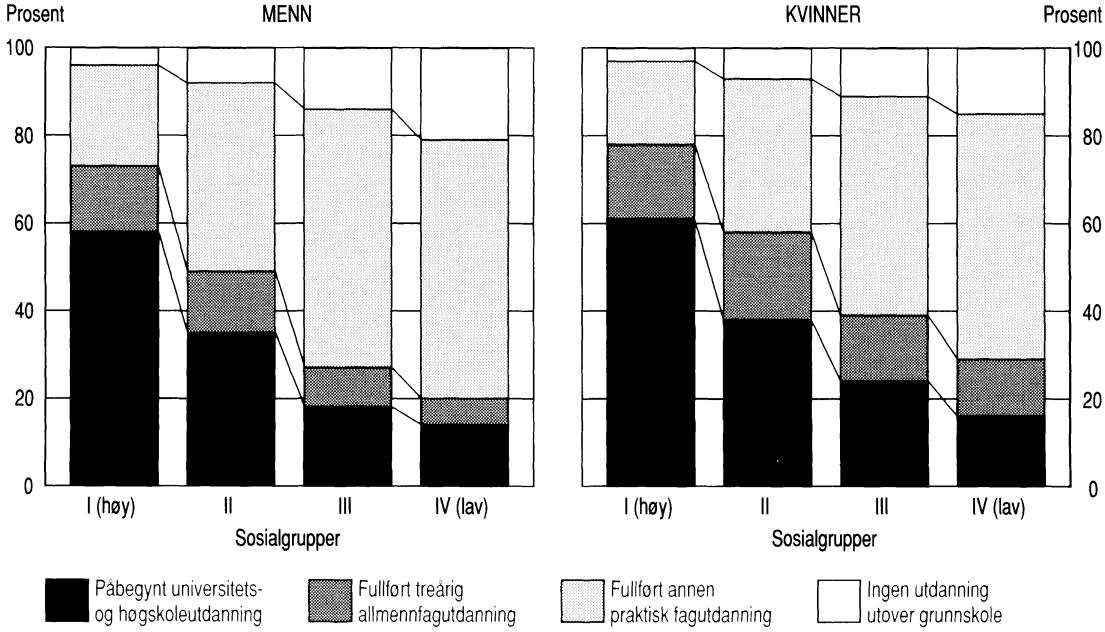

Kilde: Edvardsen 1991

gjelder altså i størst grad i høystatusgruppen.

Ungdom med lav sosial status velger praktisk utdanning

60 prosent av avgangselevene fra grunnskolen i sosialgruppe 4 i 1980 fullførte praktisk utdanning. Avhengig av kjønn, hadde 15-20 prosent ikke fullført utdanning ut over grunnskolenivå. I sosialgruppe 1 fullførte om lag 20 prosent praktisk utdanning, mens 3 prosent avsluttet utdanningen etter grunnskolen (Edvardsen 1991).

Det finnes mange konkurrerende forklaringer på sosial ulikhet i rekrutteringen til examen artium og dermed i rekrutteringen til utdanning på universitets- og høgskolenivå. Den viktigste årsaken er den ulike fordelingen av skoleprestasjoner (karakterer) i ulike sosiale skikt i grunnskolen (Aamodt 1982, Knudsen 1980). Skoleprestasjoner er imidlertid ikke bare uttrykk for elevenes evner og anlegg. Deres interesser og motivasjon er antagelig også viktige årsaker til prestasjonsforskjeller i skolen. Det er dessuten pekt på at ulikhet i økonomiske ressurser og sosiale ambisjoner påvirker både de valgene elevene foretar etter grunnskolen og deres tilbøyelighet til å fortsette under utdanning etter at de har valgt studieretning i videregående skole. Det ser f.eks. ut til at personer fra de laveste sosialgruppene i større grad tiltrekkes av kortere studier i den geografiske nærhet når de først starter på

høyere utdanning enn ungdom fra høyere sosialgrupper (Severeide 1989).

Gjeldsfrykten reduseres med økende sosial status?

En undersøkelse av studentenes studiegjeld i 1977 og 1985 konkluderer med at studenter som kommer fra midlere og høyere sosiale lag gjennomsnittlig får mer utdanningsstøtte i form av lån og stipend enn studenter fra lavere sosiale lag. Forskjellene har dessuten økt fra 1977 til 1985 (Rogg og Hansen 1991). To endringer etter 1972 kaster lys over denne utviklingen: Statens lånekasse for utdanning avskaffet behovsprøvingen mot foreldrenes inntekt i 1972 og rentene på studielån økte fra 4,8 prosent i 1972 til 11,5 prosent i 1983. Ulikt låneopptak blant studenter med ulik sosial bakgrunn kan skyldes større gjeldsfrykt blant studenter fra lavere sosiale lag. I så fall kan endringen i studiefinansieringen på 1970-tallet ha virket sementerende på den sosiale skjevheten i rekrutteringsmønsteret til videregående og høyere utdanning på 1980-tallet.

Kvinner er i flertall blant ungdom som skaffer seg studiekompetanse

Ved inngangen til 1980-årene var det omtrent like mange kvinnelige og mannlige elever i den videregående skolen. Dette har endret seg lite de siste ti årene. Etter 1980 har 55-57 prosent av artianerne vært kvinner. Når vi tilføyer at kvinner også er sterkt overrepresentert på handels- og kontorfaglinjene (60 prosent i 1991), kan vi konkludere at kvinnene er i klart flertall blant ungdom med generell studiekompetanse på slutten av 1980-tallet.

Kvinneoverskuddet på disse studieretningene de siste ti årene har påvirket rekrutteringen til universiteter og høgskoler. I 1981 var kvinneandelen blant studentene 42 prosent, i 1984 passerte kvinnene 50 prosent, og i 1991 bestod den samlede studentmasse av 54 prosent kvinner. Også 55 prosent av de nye studentene dette året var kvinner.

...mens menn er i flertall innen fagopplæringen

Menn er tilsvarende overrepresentert i fagopplæringen. I 1989 var 39 prosent av de mannlige elevene i alderen 19-24 år enten lærlinger eller elever på lærlingeskoler, mot 14 prosent av de kvinnelige elevene i samme aldersgruppe. Det ble gjennomgående opprettet 7-8 000 nye lærlingeplasser hvert år siste halvdel av 1980-tallet, mens 1 600 kontrakter ble opphevet (1989). 60-70 prosent av de nye kontraktene ble inngått med ungdom

Figur 8

Antall nyinngåtte lærlingekontrakter 1981-91

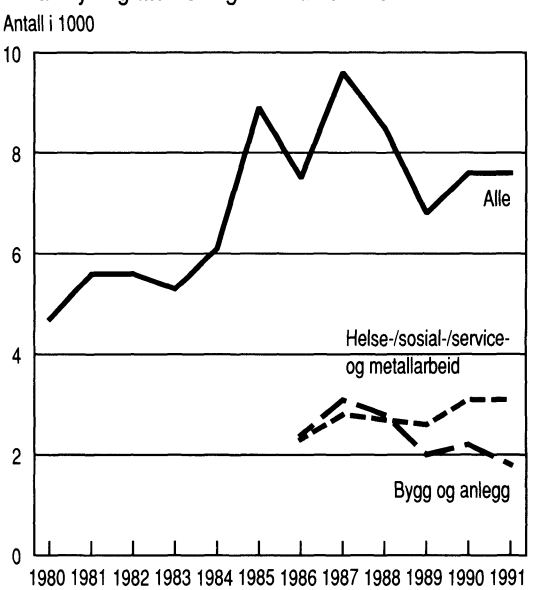

Kilder: Rådet for fagopplæring i arbeidslivet, Lauvås 1992, NOU 1991:4

Figur 9a
Andel kvinner i ulike studieretninger i videregående skole 1981 og 1990. Prosent av elever på hver enkelt studieretning

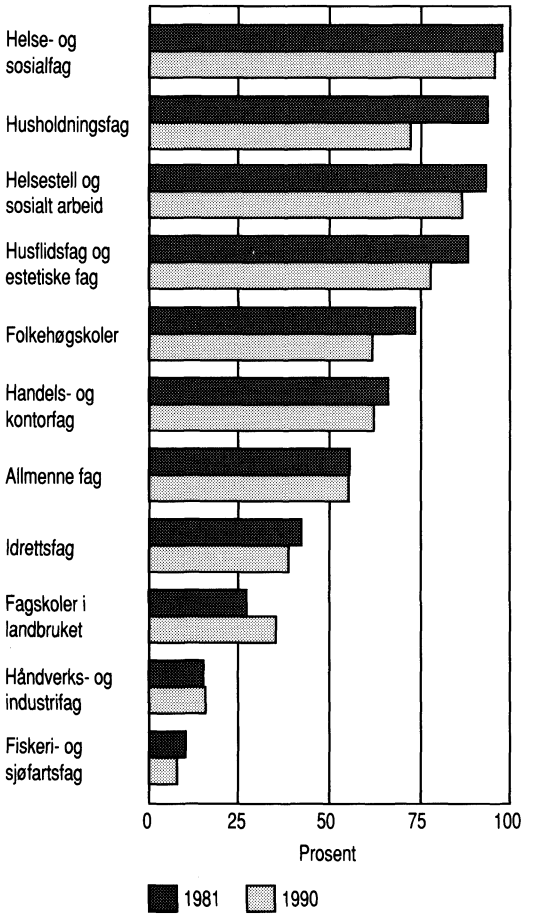

Kilde: Utdanningsstatistikk

Figur 9b
Andel kvinnelige studenter ved universiteter og høgskoler, etter kjønn 1981 og 1990. Prosent av studenter innen hvert fagfelt

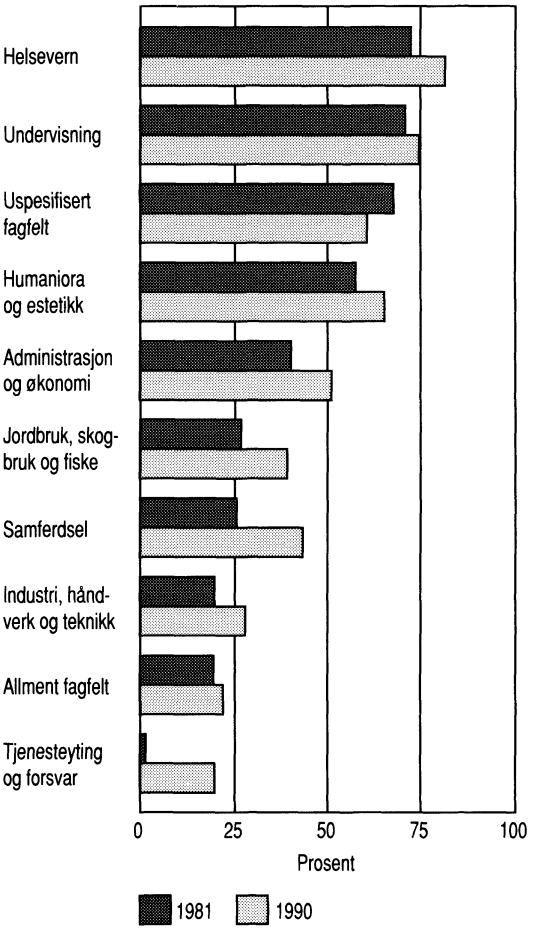

Kilde: Utdanningsstatistikk

i alderen 19-24 år, mens det bare var ca. 15 prosent av de nye lærlingene som var i alderen 16-18 år. Det betyr at praktiske fag i videregående skole, særlig håndverks- og industrifagene, fungerer som springbrett inn i betalt opplæring i yrkeslivet.

70 prosent av de 28 000 løpende kontraktene i 1990 var knyttet til bygge- og anleggsvirksomhet, elektroniske fag, metallbearbeiding og transportrelatert tjenesteyting. Mesteparten av nedgangen i nyinngåtte godkjente lærlingekontrakter fra "kronåret" 1987 til 1991 skyldes en reduksjon i etterspørselen etter lærlinger innen bygg og anlegg og elektroniske fag. Samtidig økte antall nyinngåtte, godkjente kontrakter innen helse-,

sosial- og servicerelatert tjenesteyting fra ca. 1 300 i 1986 til drøyt 2 000 i 1991. En av fem løpende lærlingekontrakter var helse-, sosial- eller servicerelatert både i 1990 og i 1991.

Kvinner og menn velger fortsatt ulik utdanning

Det er særlig utdanninger innen helse- og sosialfag, helsestell og sosialt arbeid, husflidsfag og estetiske fag, og handel- og kontorfag som har en markert overvekt kvinnelige elever i videregående skole. Det har imidlertid vært en nedgang i kvinneandelen på disse studieretningene mellom 1981 og 1990. På det store og mannsdominerte fagfeltet industri, håndverk og teknikk var kvinneandelen kun 15-16 prosent både i 1981 og i 1990. Det er derimot verdt å merke seg at andelen kvinner har økt innen "mannsfaget" primærnæringsfag.

Disse preferanseforskjellene forplantes til universitets- og høgskolesektoren. Selv om kvinnene har vært på frammarsj innen alle fagfelt, er det fortsatt slik at kvinnene dominerer rekrutteringen til fagfeltene humaniora, undervisning og helsevern, mens mennene er i stor overvekt innen industri, håndverk og teknikk.

Av de studentene som tok universitetseksamener skoleåret 1990/91 var kvinnene i stort flertall blant personer som avla eksamen i ex. phil, grunnfag og mellomfag (62 prosent), mens kvinnene utgjorde 58 prosent av de som tok en cand.mag. eksamen. Derimot var det bare 46 prosent kvinner blant studenter som fullførte en universitetseksamen av høyere grad. Disse observasjonene kan tyde på at kvinnene gjennomgående har tatt kortere universitets- og høgskoleutdanninger enn menn så langt, men dette kan komme til å endre seg når de store kvinnekullene fra slutten av 1980-tallet har fullført utdanningen på lavere grad.

Økt "dekningsgrad" i videregående skole

Aldersfordelingen blant elevene i videregående skole har endret seg lite fra år til år, men andelen som er skoleelever har økt i alle aldersgrupper. På midten av 1980-tallet var vel 73 prosent av 16-18 åringene elever i videregående skole. I 1991 var "dekningsgraden" om lag 83 prosent i denne aldersgruppen. Det har vært noe større økning blant menn enn blant kvinner.

Den delen av avgangskullene i grunnskolen som går direkte over i videregående skole samme år, har økt jevnt på hele 1980-tallet, og nådde i 1991 93 prosent hvis vi inkluderer elever på folkehøgskoler. Fem prosent av avgangselevene befant seg utenfor skolen, som sysselsatt, arbeidsledig eller uvirksom, pr. 1. oktober 1991. Økningen i andelen elever på 1980-tallet skyldes kombinasjonen av kapasitetsutvidelser på praktiske linjer i videregående skole og det vanskelige arbeidsmarkedet for ungdom uten utdanning. Blant 19-åringene var det i 1990 bare 15 prosent som kun hadde grunnskoleutdanning. De siste årene er det også blitt langt flere menn blant 19-24-åringene som tar videregående utdanning.

Større aldersmessig spredning på studentene

Det er blitt noe større aldersmessig spredning på studentene. Antall studenter som er yngre enn 20 år, ble mer enn fordoblet fra 1981 til 1991, en sterkere økning enn økningen i studenttallet skulle tilsi. Tendensen var særlig sterk på slutten av 1980-tallet på grunn av en markert økning i direkte overganger fra videregående skoler til universiteter og høgskoler. Det har også vært sterk vekst i andelen studenter blant 20-24-åringene. I 1991 studerte 20 prosent av personene i aldersgruppen 20-24 år ved et universitet eller en høgskole, mens den tilsvarende andelen i 1981 var 12 prosent.

Figur 10
Andel mannlige og kvinnelige elever og studenter i ulike aldersgrupper, etter kjønn 1981-90. Prosent

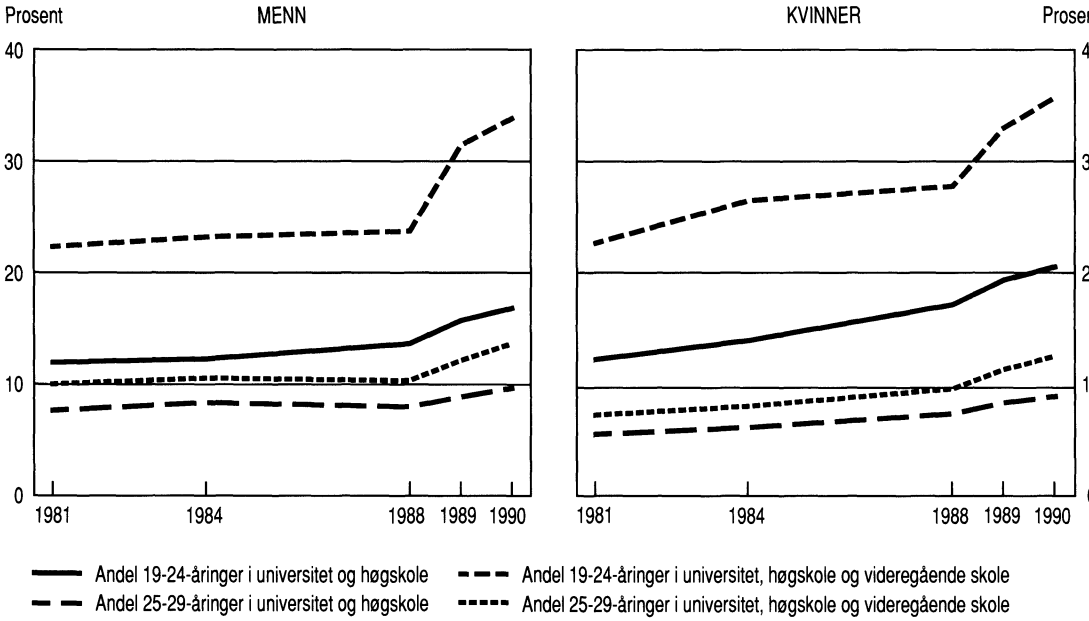

Kilde: Utdanningsstatistikk

Gjennomsnittsalderen til studenter som avlegger embetseksamen gikk noe opp på 1980-tallet. Mens gjennomsnittsalderen blant studenter som avla en embetseksamen av høyere grad ved universitetene var 27,8 år i 1980, var den 29,2 år i 1990. For kandidater som tok cand.mag. eksamen økte gjennomsnittsalderen fra 26,8 til 27,2 år i samme perioden.

Årsaken til denne utviklingen kan være sammensatt: Senere studiestart, flere studieavbrekk eller rett og slett at studentene benytter flere semestre for å oppnå en høyere grad. Det er ikke foretatt noen analyser som gjør det mulig å angi de enkelte faktorenes betydning.

Det er fortsatt geografiske forskjeller i utdanningsatferden

Artianerfrekvensen har økt sterkt i alle landsdeler fra 1951 til 1991, men er fortsatt høyere i Oslo og Akershus enn i resten av landet. I 1991 var frekvensen 39 prosent blant 19-åringene i Akershus, mens tilsvarende andel i Finnmark var 26 prosent.

I 1991 gikk vel 53 prosent av elevene i skoler under lov om videregående opplæring i Oslo på allmennfaglig studieretning. I de fleste andre fylkene varierte denne andelen mellom 35 og 45 prosent. Nord-Trøndelag hadde den laveste andelen av elevene i allmennfaglig studieretning i 1991. Oslo og Akershus hadde den laveste andelen i yrkesfaglige studieretninger. Økningen i artianerfrekvenser i alle landsdeler skyldes nok ho-

Figur 11
Artianerfrekvenser blant menn og kvinner i utvalgte regioner. 1951-1990. Prosent av årskull

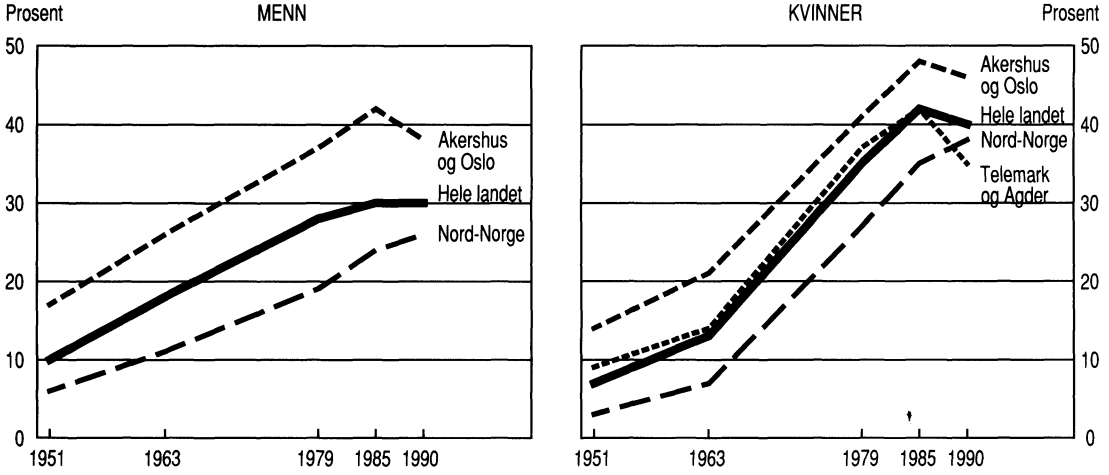

Kilde: Utdanningsstatistikk

Figur 12
Andel i utdanning blant menn og kvinner i alderen 19-24 år i utvalgte bostedsfylker. 1981, 1987 og 1990. Prosent av årskull

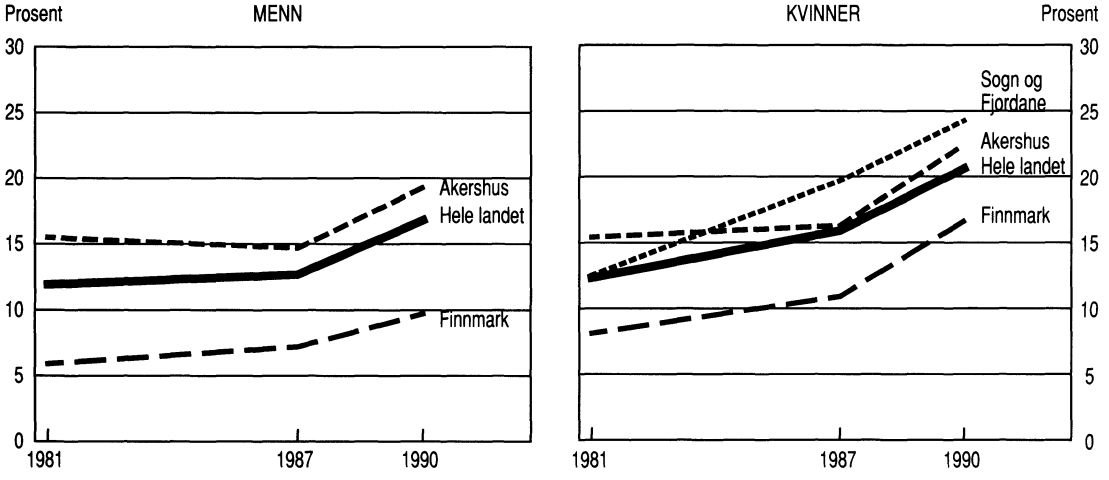

Kilde: Utdanningsstatistikk

vedsakelig utbyggingen av skolesystemet i mer grisgrendte strøk.

Andelen som studerer ved et universitet eller en høgskole varierer også mellom fylkene. Mens 20 prosent av 19-24-åringene i landet som helhet var studenter i 1990, var andelen 14 prosent i Finnmark. Møre- og Romsdal hadde den høyeste studiefrekvensen i 1990 (23 prosent). Tidlig på 1980-tallet hadde bosatte i Oslo høyest studiefrekvens. Hovedtendensen de siste ti årene er at det har foregått en utjevning av studiefrekvenser mellom fylkene. I Finnmark ble studentandelen i aldersgruppen 19-24 år fordobblet på 1980-tallet, mens økningen i Akershus var 33 prosent. Fra midten av 1970-tallet og fram til 1987 foregikk det også en klar utjevning mellom fylkene når det gjaldt de direkte overgangene fra videregående skole til universitetene. Da vanskelighetene på arbeidsmarkedet tiltok på slutten av 1980-tallet, økte imidlertid disse forskjellene igjen (Jørgensen 1991).

Enkelte fylker som Agderfylkene og Rogaland kjennetegnes ved høye overganger til høgskolesektoren, mens spesielt Oslo og Akershus har høye overgangsrater til universitetssektoren. Utbyggingen av de regionale høgskolene har antagelig ført til en bredere geografisk rekruttering til høyere utdanning, men siden det er en sterk og stabil sammenheng mellom den enkeltes sosiale bakgrunn og den enkeltes utdanningsatferd, kan vi ikke se bort fra at deler av denne geografiske utjevningen i rekrutteringen til høyere utdanning, skyldes endringer i fylkenes sosiale struktur. Siden de største og tyngste utdanningsinstitusjonene er lokalisert der det er flest elever med ressurssterk bakgrunn, kan dette i sin tur føre til ytterligere skjevheter i rekrutteringen til de lengre universitetsstudiene.

Rekrutteringen i framtiden

Det knytter seg mange usikkerhetsmomenter til prognoser for elev- og studenttallet på 1990-tallet. Spesielt vil anslagene for universitetene og høgskolene være meget usikre.

Andelen som går over fra grunnskolen til videregående skole vil nok ligge på samme høye nivå også de neste årene, men fordelingen av elever på ulike studieretninger vil i stor grad avhenge av hvordan den nye strukturen i videregående skole blir. Kapasitetsutvidelser som gir flere treårige rettlinjede løp også på praktiske linjer, kan f.eks. redusere det samlede elevtallet ved at færre elever vandrer på kryss og tvers innen og mellom studieretningene. Samtidig kan elevtallet øke som følge av kapasitetsutvidelsen ved at andelen avhoppere reduseres.

Hernesutvalgets innstilling om høyere utdanning (NOU 1988: 28) anslo antall studenter i 1995 til 105 000. I dag er studenttallet 150 000. Den vanskelige situasjonen på arbeidsmarkedet har både ført til at flere går direkte fra videregående skole til et universitets- eller høgskolestudium og at flere av de ferdige kandidatene i høgskolesektoren fortsetter i høyere utdanning (Aamodt 1991). Fra 1984 til 1991 steg tallet på nye studenter fra 24 800 til 34 400. Dette antallet var noe lavere i 1990. Størrelsen på årskullene som kommer i studiealder avtar sterkt utover på 1990-tallet. Antall studenter vil også avhenge av opptakskapasiteten i sektoren og av den gjennomsnittlige studietiden. Videre vil utviklingen på arbeidsmarkedet for personer med høyere utdanning utover på 90-tallet få betydning for kommende alderskulls utdanningsvalg.

VOKSENOPPLÆRING

Samfunnets krav til omstillinger på det kunnskapsmessige området kommer bl.a. til uttrykk ved at svært mange mennesker tar etterutdanning av en eller annen art, eller deltar i forskjellige former for voksenopplæring. På 1960-tallet ble begrepet livslang læring lansert. Folk ble oppmuntret og oppfordret til kontinuerlig å tilegne seg nye kunnskaper. Voksenopplæringen og etterutdanningen er noe mangelfullt belagt med statistiske data.

Bedriftsinterne kurs dominerer

De siste 10-15 årene har det vært en vekst i etterutdanningstilbudet, særlig bedriftsinterne kurs. Omtrent halvparten av voksenopplæringen finner sted i arbeidslivet. Det har ikke minst vært mange deltakere på etterutdanning i økonomi- og ledelsesrelaterte fag i regi av det private næringsliv, offentlig forvaltning og universiteter og høgskoler. Arbeidsmiljøundersøkelsen 1989 viste at 33 prosent av de ansatte hadde fått formell utdanning i løpet av de siste 12 månedene. Om lag halvparten av kursdeltakerne oppgav at de hadde deltatt på kurs i seks dager eller mer i løpet av de siste 12 månedene. Bedriftsintern opplæring var tre ganger mer vanlig blant høyere funksjonærer enn blant ufaglærte arbeidere, henholdsvis 44 og 14 prosent.

Høyutdanningsgruppene deltar også mest i voksenopplæring

Voksenopplæringen spenner svært vidt, fra rent hobbybaserte kurs til universitetsstudier. I enkelte lokalsamfunn spiller dessuten voksenopplæringen en viktig sosial rolle.

En av de viktigste målsettinger med voksenopplæringen er å gi opplæringstilbud til befolkningsgrupper med lav grunnutdanning. Det motsatte er imidlertid tilfellet. Kurshyppigheten økte med økende utdanningsnivå (Moland 1991). Blant personer som deltar i voksenopplæring på fritiden, viser det seg at kvinnene i større grad enn mennene tar kompetansegivende kurs. Mennene konsentrerer seg mer om kurs som har karakter av arbeidsrelevant etterutdanning, eller som i større grad kan karakteriseres som "fritidsfornøyelse". Det var i 1989 en liten overvekt av kvinner blant deltakerne i voksenopplæringskurs (54 prosent kvinner).

INTERNASJONALISERING

Det er i dag behov for internasjonalt samarbeid, ikke minst innen utdanning og forskning. De siste årene er det blitt vanligere å sammenlikne skolens kvalitet over landegrensene. Det norske utdanningssystemet er nok mer preget av likhetsidealer enn i mange andre høyt utviklede land.

Utenlandsstudentene studerer medisinske, tekniske og økonomiske fag

Det er hovedsakelig på universitets- og høgskolenivå nordmenn har behov for å søke utdanning utenfor Norge. En hovedårsak er at det er vanskelig å bli tatt opp til visse studier. I Norge utdannes mellom 30 og 50 prosent av legene, tannlegene, sivilingeniørene og siviløkonomene i andre land.

Det foreligger ingen fullstendige oversikter over antallet norske studenter i utlandet, men Statens lånekasse for utdanning oppgir antallet utenlandsstudenter som har søkt om støtte (90-95 prosent av utenlandsstudentene). På begynnelsen av 1950-tallet utgjorde utenlandsstudentene vel 20 prosent av den norske studentmassen. I 1991 lå denne andelen på 5 prosent av det totale studenttallet eller 8 000 studenter. Vel 44 prosent av de norske utenlandsstudentene er

kvinner. Dette er en lavere andel enn tilsvarende tall for kvinnelige studenter i Norge. En årsak til det er at det totalt sett er flest utenlandsstudenter på tradisjonelt mannsdominerte fagområder.

Figur 13
Antall norske elever og studenter i utlandet. 1981-91. Utenlandsstuderende nordmenn i prosent av samlet studentmasse

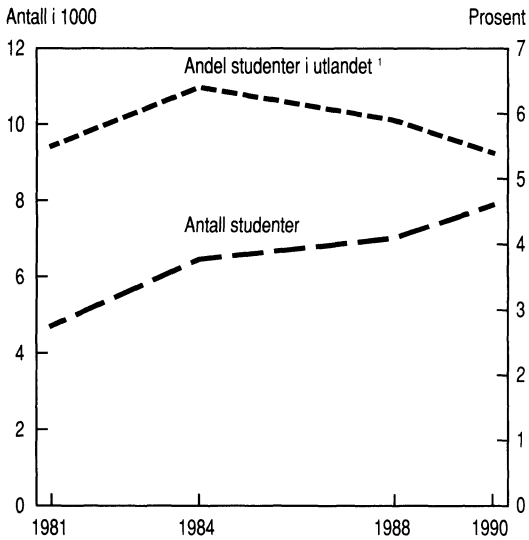

¹ Andel norske studenter i utlandet i prosent av alle norske universitets- og høgskolestudenter

Kilde: Utdanningsstatistikk

En tredel av utenlandsstudentene kommer fra Oslo og Akershus

Rekrutteringen til utenlandsstudier er geografisk skjev. I overkant av en tredel av utenlandsstudentene kommer fra Oslo og Akershus, mens om lag 26 prosent av studentene i Norge kommer fra disse fylkene. Få utenlandsstudenter rekrutteres fra Finnmark, Troms, Nord-Trøndelag, Sogn og Fjordane og innlandsfylkene Hedmark og Oppland. Dette viser at det er en noe skjevere geografisk rekruttering til studier i utlandet enn til studier i Norge. Muligens kan forklaringen på dette være at studier i utlandet fortsatt har et visst preg av "høystatus", og at det derfor er naturlig med en større rekruttering fra fylker med en forholdsvis stor andel av befolkningen i høyere sosiale lag.

Like mange utenlandske studenter i Norge som studerende nordmenn i utlandet

Fram til slutten av 1960-årene var det få utenlandske statsborgere som studerte i Norge. I 1970 var det registrert om lag 400 studenter med utenlandsk statsborgerskap ved Universitetet i Oslo. I løpet av 1970-årene økte studenttallet til vel 1 300. I 1991 var det samlede tallet på utenlandske studenter ved landets universiteter og høgskoler kommet opp i 7 800. Dette utgjorde i overkant av 5 prosent av den totale studentmassen her i landet. De få utenlandske studentene som kom til landet i 1950- og 1960-årene hadde gjerne slektninger i Norge. Andre så neppe et lite språksamfunn i Europas utkant som et aktuelt studiested.

Generelt sett er forholdene for utenlandske studenter etterhvert blitt lagt bedre til rette bl.a. gjennom særskilte støtteordninger i Lånekassen for u-landsstudenter. Videre har også det økte antallet innvandrere og asylsøkere hatt betydning for tallet på utlendinger som studerer i Norge. Nærmere 43 prosent av de utenlandske studentene er kvinner. Det er flest studenter fra Danmark, Sri Lanka og Iran.

Ingunn Monsen

4.2 Utdanningssektoren i vekst og forandring 1950-1991

Utdanningssektoren har gjennomgått mange og dyptgripende endringer i tiden etter 1950. Disse endringene kan stort sett oppsummeres i to stikkord: Vekst og skolereform.

SAMMENHENGENDE VEKST

Det var sammenhengende vekst i norsk skole fra midten av 1950-tallet til 1980. Realskolene fordoblet sitt elevtall i perioden 1955-1962, til knapt 70 000 elever, mens gymnasene fordoblet sitt elevtall fra 1959 til 1965, til drøyt 40 000 elever. Fram til 1991 ble gymnasenes kapasitet (nå allmennfaglig studieretning i videregående skole) fordoblet nok en gang, til drøyt 83 000 elever. Når vi tilføyer at elevtallet på handels- og kontorfaglinjene økte med mer enn 40 prosent på 1980-tallet, til ca. 35 000 elever i 1991, kan vi fastslå at det har vært en betydelig vekst i antall ungdommer som har fått studiekompetanse siden 1950-tallet. Veksten i elevtallet på teoretiske linjer i videregående skole har hatt sterk innflytelse på studenttallet ved universiteter og høgskoler. I løpet av tiårsperioden etter 1960, økte f.eks. tallet på universitetsstudenter fra i underkant av 10 000 til i overkant av 30 000. På slutten av 1980-tallet har det funnet sted en eksplosjonsartet vekst ved universitetene og høgskolene her i landet. Mens det var 137 000 studenter i 1990, var det nærmere 150 000 høsten 1991. Endringer i utdanningstilbudet har åpenbart påvirket ungdommens utdanningsvalg når vi ser perioden 1950-1991 under ett.

Utdanning: Et individuelt og et samfunnsmessig gode

Den sterke veksten skyldes særlig to forhold: For det første troen på at økt satsing på utdanning via en bedre utdannet arbeidsstyrke, ville bidra til økonomisk vekst (det økonomiske motiv). Blant de som hevdet dette synet, var den amerikanske økonomen Theodore Schultz i midten av 1950-årene (Lesjø 1981). Han betraktet overføringer til utdanningsformål som en investering og ikke som forbruk. Utdanning - "den menneskelige kapital" - burde betraktes som en produksjonsfaktor på linje med de tradisjonelle produksjonsfaktorene arbeid og kapital. Også i Norge ble det argumentert sterkt for at utdanning er en samfunnsressurs. Det ble hevdet at en generell heving av befolkningens utdanningsnivå var det mest effektive virkemidlet til å fremme økonomisk vekst (Bull 1979).

For det andre ønsket myndighetene å gi alle like muligheter til utdanning uavhengig av sosial, økonomisk og geografisk bakgrunn

(det politiske motiv). Her betraktes kunnskap i tillegg som et individuelt gode. Siden økende utdanning bl.a. stimulerer til politisk aktivitet, kan utjevning i tilgangen på kunnskap og utdanning dessuten bidra til å styrke samfunnets demokratiske institusjoner. På 1950-tallet var det store forskjeller i den enkeltes mulighet til å fortsette skolegangen på gymnasialt og postgymnasialt nivå nær sitt eget hjemsted. Ønsket om å utjevne disse geografiske forskjellene var en viktig drivkraft bak 1960- og 1970-tallets skolereformer (Bull 1979).

FIRE SENTRALE SKOLEREFORMER

Utvidelse av skoleplikten

I 1959 vedtok Stortinget en ny lov om folkeskolen. Skillet mellom by- og landsfolkeskolene ble opphevet, og kommunene ble pålagt å innføre niårig obligatorisk skolegang innen en bestemt tidsperiode. Den nåværende grunnskoleloven kom i 1969. De siste kommunene innførte obligatorisk ungdomsskole i 1974-1975. Alle fikk både rett og plikt til ni års skolegang. Myndighetene ønsket en enhetsskole der alle elever skulle undervises i et felles pensum, og der alle skulle føres fram til den samme eksamen. Dette ble oppfattet som en forutsetning for en generell heving av befolkningens kunnskapsnivå.

Mot en integrert videregående skole

På neste trinn i utdanningssystemet kom samordningen av gymnaset, handelsskolen og yrkesskolen i en integrert videregående skole. Dette skjedde da lov om videregående opplæring ble vedtatt i 1974 (med virkning fra 1. januar 1976). Ved å samle all utdanning på videregående nivå under samme tak, håpet myndighetene bl.a. å redusere ulikhetene i status og prestisje mellom elever som valgte teoretisk utdanning og elever som valgte praktisk utdanning etter grunnskolen.

Desentralisering av universiteter og høgskoler

En tredje viktig skolereform var desentraliseringen og utbyggingen av universitets- og høgskolesektoren. Tromsø fikk eget universitet i 1971. Utbyggingen av de regionale høgskolene (distriktshøgskolene) startet i 1969. Bakgrunnen for opprettelsen av dette nye skoleslaget var dels å bedre den geografiske fordelingen av høyere utdanning, dels å dempe presset på universitetene ved å imøtekomme behovet for nye, yrkesrettede utdanningstilbud på høgskolenivå.

Fra fagskoler til høgskoler

Parallelt med denne utbyggingen har enkelte skoleslag fått hevet sin status fra fagskoler på videregående nivå til høgskoler. Dette skjedde i 1971 for bl.a. ingeniør- og lærerutdanningen. Sykepleierutdanningen og enkelte andre sosialfagutdanninger fikk høgskolestatus i 1981, mens de maritime fagskolene ble oppgradert året etter. Resultatet av denne utviklingen er at høyere utdanning i Norge nå består av en universitetssektor og en høgskolesektor.

Universitetssektoren består i tillegg til de fire universitetene i Oslo, Bergen, Trondheim og Tromsø, av i alt 14 vitenskapelige høyskoler. Blant disse finner vi Norges tekniske høgskole (NTH), Norges Handelshøyskole (NHH), Norges landbrukshøgskole, Norges idrettshøgskole, Norges musikkhøgskole og Norges veterinærhøgskole. Universitetssektoren tilbyr normalt utdanning opp til hovedfagsnivå og doktorgradsnivå. Høgskolesektoren omfatter distriktshøgskoler og høgskolesentra, samt fagskoler med høgskolestatus som vanligvis tilbyr utdanning på grunnfags- og mellomfagsnivå.

UTDANNINGSREVOLUSJONEN

Man kan få et bilde av den sterke veksten i utdanningssektoren fra 1950-tallet til 1991 ved å sammenlikne antall elever og studenter. Høsten 1952 var 466 000 personer under utdanning. Høsten 1991 hadde tallet økt til 877 000. Antall elever og studenter har steget mer enn det samlede folketallet, fra 14 prosent av befolkningen i 1952 til 21 prosent i 1991 (figur 1). Veksten i elever og studenter er uttrykk for både endringer i årskullens størrelse, utvidelser av skoleplikten og økning i tilbøyeligheten til å velge utdanning framfor arbeid etter skolepliktig alder. Figur 2 illustrerer hvordan disse tre forholdene påvirker utviklingen i elevtallet i ulike skoleslag fra 1955 til 1991.

Figur 1
Elever og studenter i ulike skoleslag som andel av befolkningen i 1952 og 1991. Prosent

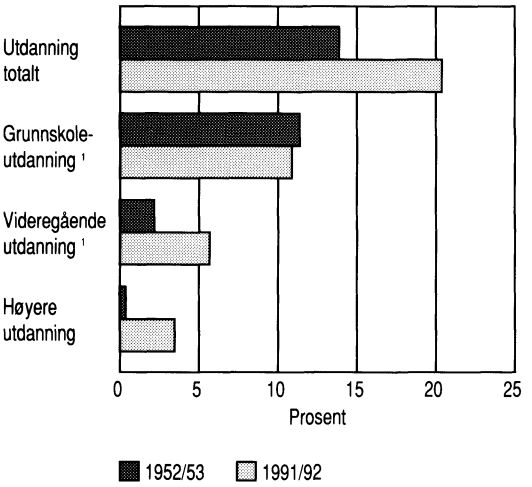

[1] Elever i framhaldsskoler er tatt med blant grunnskoleelevene i 1952 selv om framhaldsskolen var en frivillig skole. Elever i realskoler inngår i elevtallet for videregående skole i 1952

Kilde: Utdanningsstatistikk

Antall elever i grunnskolen har i hovedsak fulgt endringer i skoleplikten og i fødselskullene

Elevtallet i grunnskolen påvirkes særlig av to forhold: Først den gradvise utvidelsen av skoleplikten fra 1959 til 1975. Tidligere frivillige skoleslag som framhaldsskolen, realskolen og yrkesskoler som tilbød fagopplæring til ungdom i alderen 15-16 år ble erstattet med 8. og 9. klasse i ungdomsskolen. For det andre påvirkes elevtallet av befolkningsutviklingen. Fra 1955 til 1980 økte antall elever i den ordinære grunnskolen (inkludert spesialskolene) fra ca. 400 000 til ca. 590 000, en økning på hele 45 prosent. Det var imidlertid rundt 506 000 7-15-åringer i 1955. Disse barna og ungdommene ville hatt skoleplikt hvis det hadde vært niårig skolegang det året. Ca. 60 prosent av økningen i elevtallet fra 1955 til 1975 skyldes altså folkeskoleloven av 1959. Etter 1980 har antall grunnskoleelever sunket fra 590 000 til 475 000, først og fremst pga. de mindre kullene født fra slutten av 1960-tallet.

Elevtallet i videregående utdanning er firedoblet siden 1955

Den gradvise utvidelsen av skoleplikten påvirker også elevtallet i videregående skole, særlig før 1970. Hvis vi holder oss til den gamle definisjonen av videregående skole, var gymnaset en femårig utdanning som bestod av to år på realskolen og tre år på gymnaset. Skoler som tilbød femårig gymnasutdanning etter syvende klasse ble kalt høyere allmennskoler. Ved innføringen av niårig grunnskole, splittes dette skoleslaget opp i to obligatoriske og tre frivillige skoleår. Det er med andre ord folkeskoleloven av 1959 som produserer nedgangen i elevtallet i videregående skole på 1960-tallet, ved at realskolene, framhaldsskolene og de høyere allmennskolene steg for steg erstattes av 8. og 9. klasse i grunnskolen, reformgymnaset

og en integrert videregående skole (figur 2). Hvis vi ser på utviklingen i elevtallet 10.-12. klassetrinn (videregående skole etter dagens definisjon), er det nærmest tale om en lineær vekst i hele perioden, fra drøyt 60 000 elever i 1955 til nærmere 244 000 elever i 1991, en firedobling av elevtallet.

For avgangselevene i grunnskolen har det i perioden 1975 til 1991 gradvis blitt vanligere å gå direkte over til videregående utdanning. Om lag 95 prosent av avgangselevene begynte i videregående utdanning samme høst i 1991, mot 75 prosent i 1975. Utviklingen etter 1975 skyldes flere forhold: For det første førte lov om videregående opplæring til en sterk utbygging av kapasiteten innen yrkesfaglig utdanning. For det andre var fødselskullene siste halvdel av 1960-tallet meget store. De siste årene har dessuten den vanskelige situasjonen på arbeidsmarkedet bidratt til at flere søker videregående utdanning etter grunnskolen.

Figur 2
Antall elever og studenter i ulike skoleslag 1955-1991

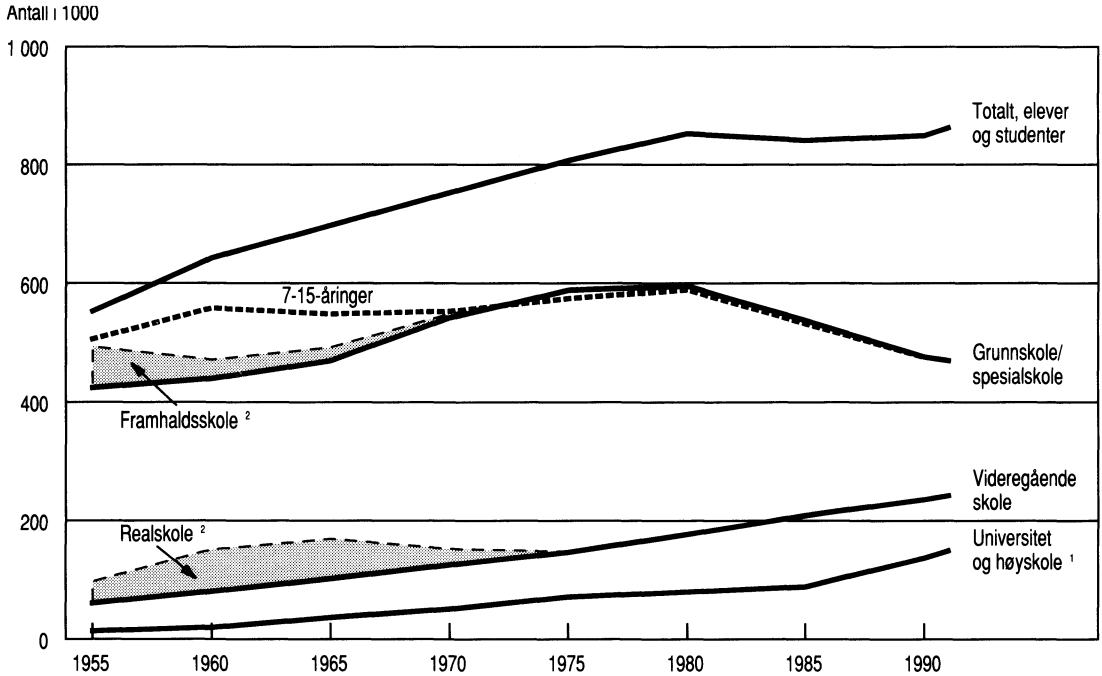

[1] Universiteter og høyskoler (nåværende inndeling)

[2] Elever i framhaldsskoler og realskoler vil sammen med antall 7-15-åringer i perioden, gi en indikasjon på effekten av utvidelsen av skoleplikten og effekten av endringer i årskullenes størrelse på antall elever i grunnskolen fra 1955 til 1990

Kilde: Utdanningsstatistikk

Studenttallet er tidoblet siden 1955

Den sterkeste veksten har skjedd i høyere utdanning. Studenttallet var 12 ganger høyere i 1991 enn i 1952. Antall studenter ved universiteter og høgskoler har økt gjennom hele perioden, selv om veksten ikke har vært like sterk til enhver tid. Utviklingen skyldes flere forhold, men den økende etterspørselen etter arbeidskraft med høyere utdanning, kapasitetsøkningene i universitets- og høgskolesektoren, utviklingen av den offentlige studiefinansieringsordningen og den sterke fokuseringen på utdanning som et gode for den enkelte, har sikkert hatt betydning. I de siste årene har dessuten problemene på arbeidsmarkedet bidratt til et sterkere press på universitets- og høgskolesystemet.

Det var 26 prosent av de elevene som tok artium i 1975 som fortsatte i høyere utdanning samme år. Deretter ble overgangsraten fra artium redusert til 16 prosent i 1981. I perioden 1981-1987 økte den svakt til i overkant av 20 prosent. I 1987 og 1988 kom omslaget. Den direkte overgangen til høyere utdanning økte til 28 prosent. Økningen fortsatte resten av 1980-tallet. Andelen av avgangselevene fra allmennfaglig studieretning som gikk direkte over i høyere utdanning nådde opp i hele 34 prosent i 1991[1].

En del av dem som fullfører allmennfaglig studieretning (tidligere gymnas) fortsetter i annen videregående utdanning, ofte på vei mot universitets- eller høgskoleutdanning etter noen år. Etter 1977 har gjerne 20 prosent av avgangselevene fra allmennfaglig studieretning fortsatt i annen videregående utdanning etter artium.

Over halvparten av 19-åringene er under utdanning

De økte overgangsratene mellom grunnskolen og videregående skole og mellom videregående skole og universitets- og høgskolesektoren, har ført til at stadig større andeler av ungdommen er under utdanning til enhver tid. Økningen i utdanningsfrekvensen blant 15-åringene illustrerer først og fremst overgangen fra syvårig til niårig obligatorisk skolegang. I 1962 var 64 prosent av 15-åringene under utdanning, fortrinnsvis på frivillige skoleslag som framhaldsskoler, realskoler, høyere allmennskoler, handelsskoler og yrkesskoler. I 1974 var utdanningsfrekvensen ca. 100 prosent. I 1962 befant 54 prosent av 16-åringene seg under utdanning. Andelen økte til 79 prosent i 1975, og nådde nærmere 95 prosent i 1991.

Den økte utdanningstilbøyeligheten i ungdomsgruppen forplantes oppover i årsklassene, men når vi beveger oss inn i 19-årsklassen, har det ikke vært jevn vekst i utdanningsfrekvensen siden 1960-tallet. Perioden 1962-1990 kan deles i tre: Fra 1962 til 1972 økte andelen 19-åringer under utdanning fra 25 prosent av årskullet til 33 prosent. Deretter kom en periode der utdanningsfrekvensen varierte mellom 30 prosent (1982) og 34 prosent av årskullet (1984). Fra 1987 til 1989 økte utdanningsfrekvensen blant 19-åringene med hele 10 prosentpoeng, til 40 prosent av årskullet. Veksten fortsatte de to neste årene. Høsten 1991 var hele 52 prosent under utdanning! Også blant 24-åringene observerer

[1] Nedgangen i andelen ungdom med artium som fortsatte på universitets- og høgskoler samme høst har antakelig sammenheng med at vernepliktsalderen ble redusert med ett år med virkning fra 1977, og at denne reduksjonen ble gjennomført trinnvis i perioden 1977-1984. Det skulle tilsi at flere artianere tok militærtjeneste før de begynte å studere. Etter 1984 er denne prosessen reversert ved at mindre enn ett årskull ble sesjonert og innkalt til militærtjeneste for å unngå for stor opphopning i vernepliktskøen. Reverseringen tilsier at flere begynte å studere med en gang etter artium (Grøgaard og Ugland 1991). Problemene på arbeidsmarkedet etter 1987 gjør det i tillegg mindre attraktivt for vernepliktig ungdom som venter på innkalling til førstegangstjeneste å velge arbeid framfor utdanning i ventetiden.

vi at stadig flere tar utdanning. Veksten var særlig stor i sammenheng med den økte tilstrømningen til universiteter og høgskoler i siste halvdel av 1980-tallet.

Figur 3
Andel av årskull under utdanning 1962-1990. Prosent

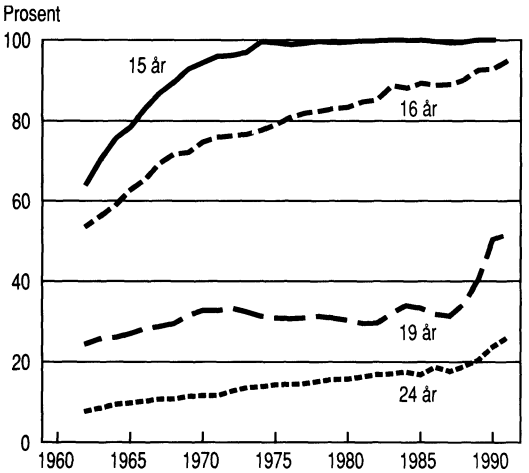

Kilder: Historisk statistikk 1978 og Utdanningsstatistikk

Utdanningssektoren sysselsetter 156 000 personer

Veksten i antall elever og studenter har også ført til sterk vekst i antall sysselsatte i undervisningssektoren. Antall sysselsatte økte fra om lag 54 000 i 1963 til knapt 156 000 i 1991. Utenom undervisningspersonalet sysselsetter sektoren også personer med andre oppgaver som administrasjon, vedlikehold, renhold osv. I 1991 utgjorde undervisningspersonalet 58 prosent av det totale antall sysselsatte i undervisningssektoren. Tallet på lærere ble mer enn tredoblet fra 1952 til 1990, fra ca. 28 000 til ca. 89 000. Økningen var sterkest i universitets- og høgskolesektoren. I den obligatoriske skolen, som sysselsetter det største antallet lærere, har det dessuten vært en økende bruk av lærere på deltid. Det var 11 prosent av lærerne som arbeidet deltid i 1952 mot 33 prosent i 1990. Økningen i lærerårsverk i grunnskolen har derfor vært noe mindre enn økningen i antall lærere. Lærertallet ble også påvirket av utvidelsen av skoleplikten på 1960-tallet.

Færre elever pr. lærerårsverk

I perioden 1980 til 1990 ble elevtallet i grunnskolen redusert med 20,8 prosent, mens tallet på lærerårsverk økte med 8,2 prosent (KUF mai 1992). Dette førte til at antall elever pr. lærerårsverk ble redusert fra 13,6 i 1980 til 10,0 i 1990.

Figur 4
Antall lærere i hel- og deltidsstilling i ulike skoleslag 1952-1990

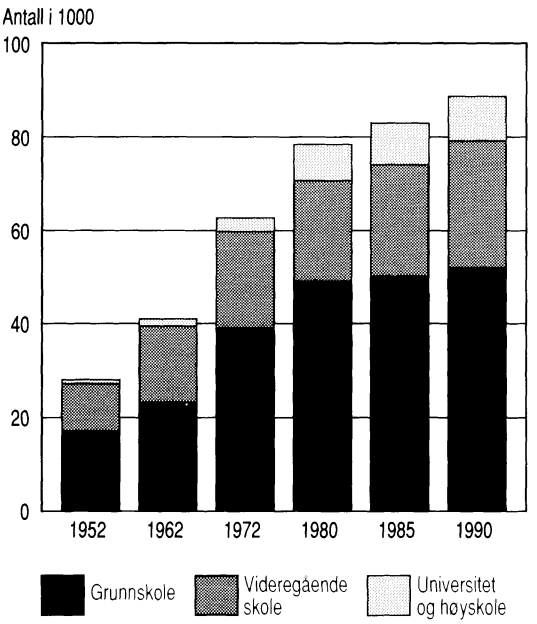

Kilde: Utdanningsstatistikk

Den observerte utviklingen har dels vært ønsket. Det har vært et mål å redusere klassestørrelsen (antall elever pr. lærer) for å kunne heve kvaliteten på undervisningen. Elevene er blitt en mer sammensatt gruppe som stiller større krav til ressursinnsatsen nå enn tidligere. Funksjonshemmede elever er integrert i vanlig skole, og det har også vært en økning i antall fremmedspråklige elever og elever som får alternativ livssynsundervisning i norsk skole. Dessuten er leseplikten (undervisningstimetallet) redusert noe for lærerne på barnetrinnet. I tillegg til dette er det innebygde tregheter i måten sektoren er organisert på, som gjør at en reduksjon i elevtallet ikke umiddelbart resulterer i en tilsvarende reduksjon i antall lærere eller klasser. Klassetallet på en skole opprettholdes til elevtallet synker under en nærmere bestemt minstegrense, og tallet på lærere vil være sterkt påvirket av antall klasser. Det er også fastsatt et minste elevtall for opprettholdelse av skoler, men mange skoler er i praksis blitt opprettholdt selv om antall elever faller under minstetallet. Opprettholdelse av små skoler har i stor grad vært resultat av politiske avveininger på lokalt plan, altså en styrt utvikling.

Økt ressursinnsats

Ressursinnsatsen har økt i tråd med den generelle oppvurderingen av utdanningens betydning for samfunnsutviklingen. Reformene og utbyggingen av kapasiteten på de ulike nivåene har vært ressurskrevende. En konsekvens av dette er økte bevilgninger til utdanningssektoren.

Statens lånekasse for utdanning ble opprettet i 1947. Offentlige tilskudd til studiefinansieringen ble oppfattet som en betingelse både for å sikre en tilstrekkelig rekruttering til høyere utdanning og som et virkemiddel til å utjevne sosiale forskjeller i rekrutteringen (Hansen og Rogg 1991). Rekrutteringsgrunnlaget til videregående skole og universitets- og høgskolesektoren skulle utvides ved at muligheten til utdanning ble mindre avhengig av faktorer som sosial og økonomisk bakgrunn, bosted og kjønn, samtidig som utdanningssystemets kapasitet ble utvidet.

Figur 5
Offentlig forbruk til utdanningsformål 1950-1989.
Prosent av bruttonasjonalproduktet

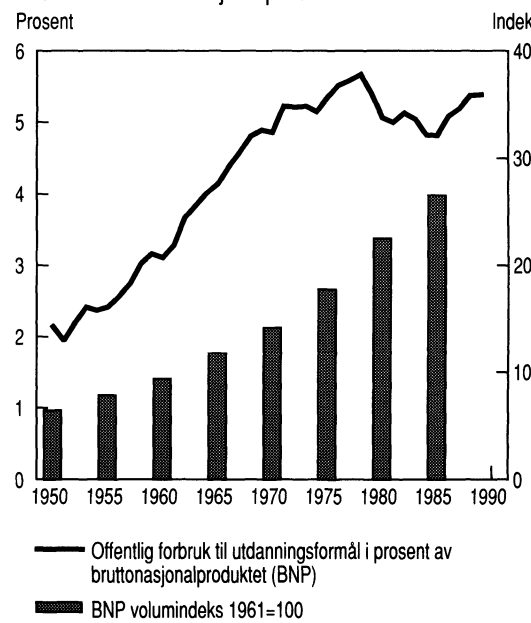

Kilde: Nasjonalregnskapet

Den offentlige sektors forbruk til undervisningsformål økte fra ca. 2 prosent til 5 prosent av bruttonasjonalproduktet (BNP) fra 1950 til 1970. Senere har utdanningssektorens andel stort sett variert mellom 5 og 5,5 prosent av BNP. I 1989 ble 5,5 prosent av BNP brukt til undervisningsformål. Samtidig med at andelen til undervisningsformål økte perioden sett under ett, har det vært en betydelig vekst i selve bruttonasjonalproduk-

tet. Det offentlige forbruket til undervisningsformål har hele tiden etter 1950 vært høyere enn f.eks. bevilgningene til helsevesenet. Etter 1960 har forbruket til undervisningsformål også vært høyere enn forsvarsutgiftene.

Krav om bedre utnytting av ressursene

I den senere tiden har det fra flere hold vært rettet kritikk mot disponeringen av utdanningssektorens ressurser. Noe av denne kritikken har sin bakgrunn i utviklingen i lærer-elev-forholdet i grunnskolen, men søkelyset har også vært rettet mot ressursutnyttingen i videregående og høyere utdanning. Det hevdes bl.a. at investeringene i den videregående skolen gir for dårlig avkastning. Etter innføringen av lov om videregående opplæring, er den totale utdanningskapasiteten sterkt utvidet. Det er imidlertid store kostnadsforskjeller mellom de ulike studieretningene. De yrkesfaglige studieretningene er mest kostnadskrevende (kapittel 4.1). Samtidig er ikke alle yrkesfaglige utdanninger bygget ut på en slik måte at de gir elevene formell yrkeskompetanse. Man bruker med andre ord mye penger på halvferdige utdanningsløp i videregående skole.

En annen side ved ressursinnsatsen er mange elevers tilbøyelighet til å vandre på kryss og tvers mellom ulike studieretninger og linjer i videregående skole. Vandringene er både vannrette og nedadgående (f.eks. fra videregående kurs 2 til grunnkurs) (kapittel 4.3). Disse elevene opptar plasser som ellers kunne gått til ungdom som ikke tidligere har fått videregående utdanning. Myndighetene planlegger nå å begrense antall grunnkurs fra ca. 100 til 13. Da blir det enklere å tilpasse kapasiteten på klassetrinnene slik at flere elever skal kunne gjennomføre treårige rettlinjede løp uansett hvilken studieretning de velger (kapittel 4.1 og 4.3).

Også når det gjelder høyere utdanning er det stilt spørsmål ved ressursutnyttingen. Hernes-utvalget, som ble opprettet for å vurdere mål, organisering og prioritering innen høyere utdanning og forskning fram mot år 2000-2010, hevder at vi pr. i dag ikke oppnår en kompetanse som tilsvarer befolkningens talent (NOU 1988: 28). Utnytting av disse ubrukte evnene krever imidlertid en mer effektiv ressursbruk også i universitets- og høgskolesystemet.

KJØNNSMESSIGE OG GEOGRAFISKE FORSKJELLER I UTDANNINGSVALG

Langt flere kvinner i videregående og høyere utdanning

Et viktig trekk ved utviklingen etter 1950 er at kvinnene er blitt sterkere representert både i videregående og i høyere utdanning. Kvinner i videregående og høyere utdanning utgjorde i 1952 om lag 17 prosent av den kvinnelige befolkningen i alderen 16-24 år, mens tilsvarende tall i 1991 var hele 72 prosent. Innen høyere utdanning er antall studenter totalt tolvdoblet fra 1952 til 1991. Samtidig er antallet kvinnelige studenter femtendoblet. I videregående utdanning (gymnas, fag- og yrkesskoler) var andelen kvinner 37 prosent i 1952 og 49 prosent i 1991 (tabell 1).

...men fortsatt dominerer de tradisjonelle utdanningsvalgene

De tradisjonelle kjønnsforskjellene i valg av studieretning og faggruppe i videregående skole er fortsatt framtredende. Innen fagfeltet industri, håndverk og teknikk i videregående skole var mannsdominansen faktisk sterkere i 1991 (88 prosent) enn i 1974 (82 prosent). På fagfeltet helsevern økte kvinneflertallet fra 91 til 92 prosent. Den sterke mannlige overrepresentasjonen i betalt yrkesopplæring

Tabell 1
Kvinner i videregående og høyere utdanning og samlet elev- og studenttall[1]. 1952 og 1991

År	Videregående utdanning		Høyere utdanning	
	I alt	Av dette kvinner	I alt	Av dette kvinner
1952	72 859	26 743 (37%)	12 428	5 199 (42%)
1991	258 867	125 633 (49%)	148 865	80 065 (54%)

[1] Tallene i 1952 er justert for senere endringer i nivåklassifisering for å få mest mulig sammenliknbare skoleslag. I 1952 omfatter dette tekniske skoler, lærerskoler, sykepleierskoler og jordmorskoler, sosialskoler og barnevernskoler. Elever i videregående utdanning inkluderer lærlinger både i 1952 og i 1991.

(ca. 75 prosent) har nok sammenheng med at det er mindre muligheter til å gjennomføre en fullstendig fagutdanning innen de mest typiske kvinnefagene enn innen de typiske mannsfagene. Samtidig har det vært en tendens til at kvinnene i langt større grad enn menn har søkt mot studieretninger som gir generell studiekompetanse på 1980-tallet. Kvinneandelen på allmennfaglig studieretning og på handels- og kontorfag var henholdsvis 55 og 62 prosent i 1990.

Kvinnene utgjorde i 1952 bare 15 prosent av studentene ved universiteter og høgskoler, mot 54 prosent i 1991. Når vi justerer for senere oppgraderinger av fagutdanninger som var på videregående nivå, blir kvinneandelen i 1952 42 prosent (se tabell 1). Selv om kjønnsfordelingen fortsatt varierer mye fra fag til fag i universitets- og høgskolesystemet, er det en tendens til at kvinnene har vært på frammarsj innen alle fagfelt siden 1964, også i klassiske mannsfag som økonomi, sivilingeniør, landbruksfag, teologi, jus og medisin. I sykepleierutdanningen utgjorde kvinnene 98 prosent av elevene i 1952. Høsten 1991 var kvinneandelen gått noe ned, men den var likevel så høy som 89 prosent. I fagene jus og medisin, hvor kvinneandelen tidligere var svært lav, er kvinnene nå i flertall. Også innen landbruksfag var det nesten like mange kvinner som menn i 1991.

Mennene er fortsatt sterkt overrepresentert innen de aller lengste utdanningene. Så sent som i skoleåret 1988-1989 ble f.eks. 84 prosent av alle doktorgrader tatt av menn. Siden kvinnene er i klart flertall blant ungdom som skaffer seg studiekompetanse på slutten av 1980-tallet, kan det på litt sikt bli jevnere kjønnsfordeling også blant studenter som tar hovedfagseksamen og doktorgrad, men det vil framtiden vise.

Har desentraliseringen av høyere utdanning bidratt til geografisk utjevning?

Utbyggingen av de regionale høgskolene skulle bl.a. bidra til å redusere avstanden til lærestedene slik at ungdom i mindre sentrale strøk lettere kunne skaffe seg høyere utdanning. Hvorvidt en person velger å fortsette utdanningen på universiteter og høgskoler avhenger av flere forhold, men ett av dem er nok avstanden til aktuelle læresteder.

En sammenlikning av studentenes fordeling etter hjemstedsfylke i 1966 og 1991 viser at studenter fra fylker som har høyere læresteder, er klart overrepresentert blant studen-

Figur 6
Andel kvinner og menn på ulike fagfelt i videregående skoler. 1974 og 1991. Prosent

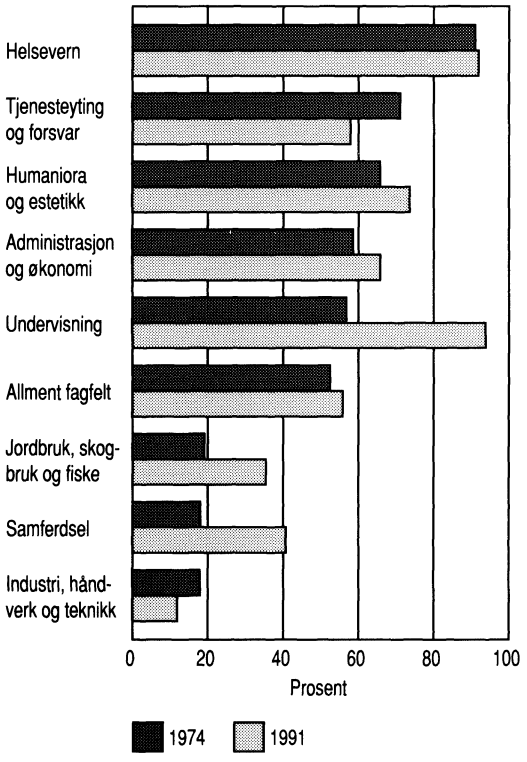

Kilde: Utdanningsstatistikk

Figur 7
Andel kvinner og menn på ulike fagfelt i høyere utdanning. 1964 og 1991. Prosent

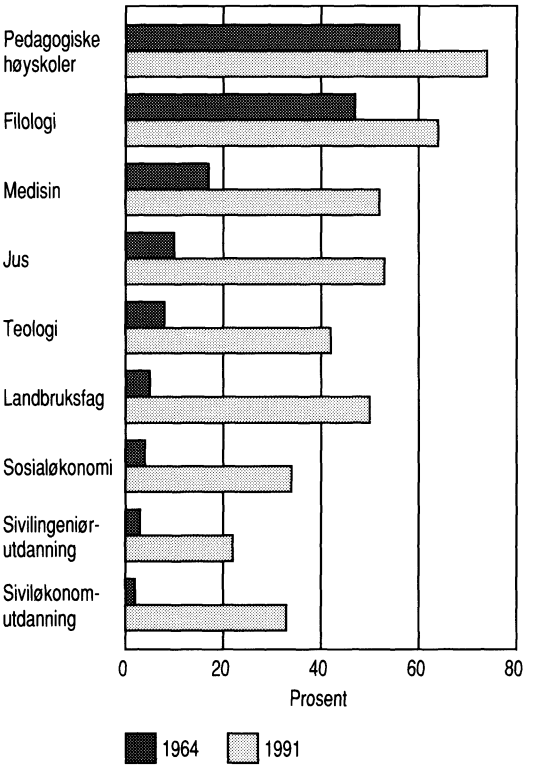

Kilde: Utdanningsstatistikk

tene. I 1966 utgjorde studenter som var hjemmehørende i Oslo hele 21 prosent av det samlede studenttallet, mens Oslo til sammenlikning hadde 13 prosent av landets befolkning. På dette tidspunktet eksisterte ikke høgskolesektoren, slik at universitetene og de (nåværende) vitenskapelige høgskolene (universitetssektoren) utgjorde det totale tilbudet av høyere utdanning. I 1991 var om lag 20 prosent av studentene i universitetssektoren hjemmehørende [1] i Oslo, mens Oslos andel av befolkningen utgjorde 11 prosent. Den geografiske fordelingen av høgskolestudentene derimot, samsvarer stort sett med den totale befolkningens geografiske fordeling. Studenter hjemmehørende i fylker med høgskoler er bare i liten grad overrepresentert blant høgskolestudentene. Dermed vil studenter hjemmehørende i de fire universitetsfylkene, inkludert Akershus, være overrepresentert ved universiteter og høgskoler totalt sett. Dette gjaldt i sterkest grad for studenter hjemmehørende i Oslo i 1991.

[1] Den bostedsadresse de hadde når de meldte seg som studenter

KONSEKVENSER FOR UTDANNINGSNIVÅET I BEFOLKNINGEN

Betydelig økning i yrkesaktives utdanningsnivå

En konsekvens av at stadig flere tar utdanning og at utdanningens lengde øker, er at utdanningsnivået i befolkningen øker. Utdanningsnivået til personer i yrkesaktiv alder, er hevet betraktelig de siste 30 årene. I 1960 hadde bare 17 prosent av 16-69-åringene utdanning utover grunnskolenivå. I 1991 gjaldt det 65 prosent av 16-66-åringene.

Jevnere utdanningsnivå mellom kvinner og menn i yrkesaktiv alder

Det økende innslaget av kvinner i både videregående og høyere utdanning har ført til utjevning av utdanningsnivået mellom kjønnene. I dag er det nesten like høy andel med høyere utdanning blant kvinner som blant menn. Det var 17 prosent av kvinnene og 19 prosent av mennene i aldersgruppen 16-66 år som hadde utdanning fra universitet og høgskole i 1991.

Det er fortsatt geografiske forskjeller

Utdanningsnivået har dessuten økt sterkt i alle landsdeler siden 1960-tallet. På Østlandet økte andelen av befolkningen i yrkesaktiv alder som hadde utdanning utover grunnskolenivå fra 21 prosent i 1960 til 65 prosent i 1991. I Nord-Norge økte andelen tilsvarende, fra 11 prosent i 1960 til 61 prosent i 1990. Det er imidlertid fortsatt forskjeller mellom landsdelene, og mønsteret er i grove trekk det samme i 1991 som i 1960. På Østlandet hadde 20 prosent av befolkningen i alderen 16-66 år høyere utdanning i 1991. Det tilsvarende tallet i Nord-Norge var 15 prosent. Andelen med høyere utdanning i Oslo og Akershus økte fra 13 prosent til 27 prosent mellom 1960 og 1991. I Hedmark og Oppland, som hadde det laveste utdanningsnivået i 1991, økte denne andelen fra 5 til 14 prosent. Tar man med personer som har videregående utdanning, utjevnes forskjellene mellom landsdelene noe.

Figur 8

Andel personer i yrkesaktiv alder[1] med utdanning over grunnskolenivå i ulike landsdeler. 1960-1990. Prosent

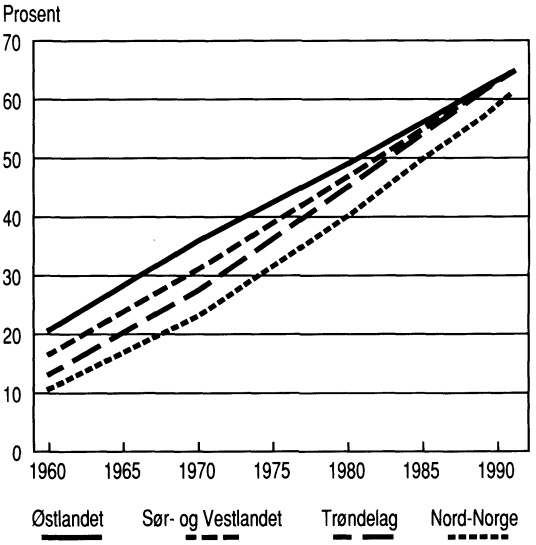

[1] 1960: Personer i aldersgruppen 15-69 år. 1970: Personer i aldersgruppen 16-69 år. 1980-1991: Personer i aldersgruppen 16-66 år.

Kilde: Utdanningsstatistikk

Elisabetta Vassenden

4.3 Elevstrømmer i videregående utdanning

MÅLSETTINGER I VIDEREGÅENDE UTDANNING

Utdannings- og yrkesforberedende

Videregående skole skal både være utdannings- og yrkesforberedende (St.meld. nr. 33 (1991-92)). Allmennfaglig studieretning gir i dag sammen med handels- og kontorfagene generell studiekompetanse. Disse studieretningene peker mot videre utdanning på universitets- og høgskolenivå. Yrkesfaglige studieretninger som håndverks- og industrifag, husholdningsfag og helse- og sosialfag peker i større grad mot arbeidslivet, enten direkte eller via en lærlingekontrakt eller annen utdanning utenfor lov om videregående opplæring, som gir eleven kompetanse som faglært arbeider eller funksjonær.

Samlende og differensierende

Formidling av felles kunnskaper og verdier er en annen sentral målsetting i skoleverket. Samtidig skal elevene differensieres etter evner og interesser. Differensiering innebærer i praksis at enkelte faller fra. I dag kan dette oppfattes som problematisk, fordi det er meget vanskelig for ungdom å få arbeid uten at de har fullført en eller annen form for videregående utdanning.

Sikre lik rett til utdanning

Lik rett til utdanning er en grunnleggende verdi i det norske samfunnet. Myndighetene har dessuten vært opptatt av å utjevne ulikheter i rekrutteringen til teoretiske linjer i videregående skole som kan knyttes til bosted, kjønn eller sosial bakgrunn (kapittel 4.2). Samtidig har myndighetene vært oppmerksom på at et skolesystem som kombinerer valgfrihet og differensiering etter prestasjoner vil skape og opprettholde sosial ulikhet i rekrutteringen til høyere utdanning. Ungdom har ulik interesse og legning, og slike kjennetegn er sosialt betinget i vid forstand (Hernes og Knudsen 1976, Aamodt 1982).

1980-tallets skolesystem har skapt ulikhet som skyldes selve strukturen i videregående opplæring. Muligheten for å gjennomføre en rettlinjet utdanning har vært, og er fremdeles, sterkt avhengig av hvilken studieretning eleven valgte etter grunnskolen. Dette kan oppfattes som et brudd med prinsippet om lik rett til (ulik) utdanning (NHO 1990 og 1991, Severeide 1988 og 1989).

Utstrakt vandring *på kryss og tvers* mellom ulike linjer og studieretninger i videregående skole kan dessuten oppfattes som en lite effektiv utnyttelse av skolens ressurser. Ressursutnyttelsen blir spesielt svak hvis dette fører til at skolesystemet produserer en rekke halvferdige utdanninger på de linjene

og studieretningene som i utgangspunktet koster mest pr. elev pr. år (kapittel 4.1).

Vi følger to kull gjennom skolesystemet i fem år etter grunnskolen

For å belyse denne problematikken følges elevene som avsluttet grunnskolen i 1980 og 1985 gjennom utdanningssystemet de fem etterfølgende årene. Artikkelen beskriver konsekvensene av elevenes utdanningsvalg etter grunnskolen. De fleste elevene befinner seg innenfor videregående skole i femårsperioden av flere grunner: Mange har ventetid, mange vandrer på kryss og tvers mellom og innen studieretningene i videregående skole, og mange gutter gjennomfører dessuten militær- eller siviltjeneste før de avslutter videregående skole. Overgangene til høyere utdanning vil bare delvis bli berørt.

DET FØRSTE VALGET

Det er mange muligheter

En ungdom som har avsluttet grunnskolen står foran sitt første viktige utdanningsvalg. I utgangspunktet er det mange muligheter. For å sette dagens system i relieff vises hvordan avgangskull fra grunnskolen midt på 1970-tallet utnyttet mulighetene.

Først kommer valget mellom arbeid og fortsatt skolegang. Midt på 1970-tallet befant én av fire seg utenfor utdanningssystemet umiddelbart etter grunnskolen (Aamodt 1982), og ifølge Ungdomsundersøkelsen var det nesten en tredel av 17-19-åringene som oppgav arbeid som hovedbeskjeftigelse i 1975 (Moen 1991).

Dernest kan avgangseleven velge mellom ulike studieretninger i videregående skole, som igjen er inndelt i en rekke grunnkurs, eventuelt et ekstra modningsår i ungdomsskolen eller på en folkehøgskole. Det var nesten én av fem avgangselever fra grunnskolen i 1974 som valgte et modningsår (Aamodt 1982).

Den enkeltes utdanningsmål er et viktig aspekt ved utdanningsvalget. Hvis en ungdom tar sikte på universitets- eller høgskolestudier, må vedkommende før eller siden velge en studieretning som gir studiekompetanse eller utfylle sin egen yrkesutdanning med teoretiske fag fra en slik studieretning. Hvis ungdommen foretrekker en utdanning som leder raskere ut i arbeid eller i betalt yrkesopplæring (lærlingekontrakt), er det naturlig å orientere seg mot en yrkesfaglig studieretning etter grunnskolen. Blant avgangselevene i 1974 valgte 29 prosent yrkesutdanning og 29 prosent gymnas umiddelbart etter grunnskolen (Aamodt 1982).

Det er dessuten mulig å velge på nytt. Videregående skole er *åpen*. Elever kan vandre på kryss og tvers mellom linjer og studieretninger på videregående nivå.

Samtidig er det sterke begrensninger

Samtidig som videregående skole gir muligheter både for valg og omvalg, er valgfriheten sterkt styrt av elevenes prestasjonsnivå i grunnskolen og i videregående skole. Hvis prestasjonsnivået er høyt, er det mange muligheter. Er det lavt, begrenses valgmulighetene av hva de andre elevene velger, eventuelt i kombinasjon med hvem de er. Med det menes først og fremst hvor gamle de er (alderspoeng) og hvor lenge de har ventet (ventepoeng) på opptak til den utdanningen de ønsker. Hvis enkelte avgangskull fra grunnskolen kommer særlig dårlig ut når skolen har fordelt alders- og ventepoeng, har myndighetene de siste årene kompensert med tilleggspoeng.

Tradisjonelt rekrutterte de teoretiske linjene i videregående skole prestasjonseliten fra grunnskolen (Aamodt 1982). Slik var det også blant gutter midt på 1980-tallet (Grøgaard og Ugland 1992, Grøgaard 1993a).

Strukturelle føringer på valgmulighetene
Valg av studieretning påvirker sjansene for å nå det utdanningsmålet man har satt seg. Selv om myndighetene har utvidet antall elevplasser på videregående kurs på praktiske linjer gjennom hele 1980-tallet, (kapittel 4.1 og 4.2), var det også skoleåret 1991/92 klare begrensninger på muligheten for å gjennomføre en to- til treårig rettlinjet utdanning på mange yrkesfaglige studieretninger i videregående skole (figur 1). På håndverks- og industrifaglinjene var det kanskje bare én av fire grunnkurselever som kunne regne med å gjennomføre en rettlinjet treårig utdanning uten mellomliggende hvileår utenfor skoleporten, eller uten å vandre på kryss og tvers i skolesystemet. På allmennfaglig studieretning var det antakelig opptakskonkurranse til grunnkurset. Deretter var det mulig å gjennomføre et rettlinjet treårig utdanningsløp uten avbrudd. Det skyldes dels at antall elevplasser var like stort på videregående kurs som på grunnkurset, dels at eleven kunne fortsette fram til avsluttende eksamen uten å ha bestått i alle fag. Mens allmennfageleven med ufullstendig eksamen får problemer i overgangen til universitets- og høgskolesystemet, vil f.eks. håndverks- og industrifageleven oppleve denne opptakskonkurransen allerede i overgangen mellom grunnkurs og videregående kurs.

Kapittel 4.1 viste at dette blant annet har økonomiske årsaker. Elever på håndverks- og industrifag og på husholdningsfag er dobbelt så dyre som elever på allmennfag- og handels- og kontorfag.

Alternativet som forsvant
Arbeidsmarkedet for tenåringer har endret seg mye siden midten av 1970-tallet. Fra 1975 til 1990 ble andelen 17-19-åringer som hadde arbeid som hovedbeskjeftigelse redusert fra 31 til 8 prosent (Moen 1991). Ungdommen har kompensert for det reduserte tilbudet av fulltidsarbeid med andre alternativer, fortrinnsvis utdanning kombinert med deltids- eller sesongarbeid (Barstad 1992d). Disse endringene på arbeidsmarkedet påvirker avgangselevene fra grunnskolen. Færre og færre gikk rett ut av utdanningssystemet etter grunnskolen på 1980-tallet. Fra 1980 til 1991 ble denne andelen redusert fra 19 til 5 prosent (tabell 1).

Figur 1
Elevplasser på grunnkurs og videregående kurs på utvalgte studieretninger i videregående skole pr. 1. oktober 1991. Prosent av elevplasser på grunnkurset

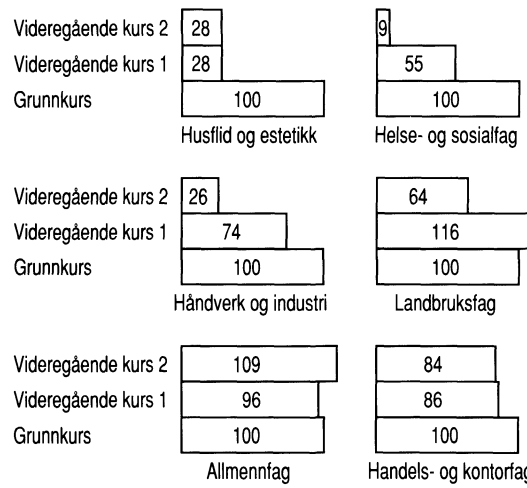

Kilde: Utdanningsstatistikk

Seks av ti valgte allmennfag eller handels- og kontorfag i 1991
Det var opptaket til allmennfagene og handels- og kontorfagene som økte mest på 1980-tallet. Allmennfaglig studieretning økte mest annen halvdel av 1980-tallet. Mens 47 prosent av avgangselevene fra grunnskolen valgte én av disse to studieretningene i 1980, var andelen hele 59 prosent i 1991.

Andelen elever som valgte helse- og sosialfag økte fra under 1 prosent til 5 prosent fra 1980 til 1991. Dette skyldes en kombinasjon av reell vekst i utdanningstilbudet og flytting av allerede eksisterende utdanninger under lov om videregående opplæring. Flyttingen av eksisterende utdanninger forklarer også en del av reduksjonen i omfanget av "annen utdanning" etter 1985. Andelen avgangselever som valgte husholdningsfag ble redusert etter 1980.

Rundt to av ti avgangselever valgte håndverks- og industrifag etter grunnskolen. Sett under ett, økte opptaket til praktiske fag (eksklusive handels- og kontorfag) fra ca. 27 prosent av avgangskullet i 1980 til ca. 33 prosent i 1988, en økning på 22 prosent.

Sosial bakgrunn påvirker studieretningsvalget

Blant avgangselevene fra grunnskolen i 1980, valgte seks av ti akademikerbarn allmennfaglig studieretning, mens det samme gjaldt for kun to av ti barn av ufaglærte arbeidere og fiskere. Selv om vi mangler indikatorer på sosial bakgrunn etter 1980, er det antakelig betydelige forskjeller i rekruttering etter sosial bakgrunn gjennom hele 1980-tallet.

Det er dessuten betydelige forskjeller mellom jenter og gutter

Valg av studieretning blir også påvirket av elevens kjønn. Jenter har vært overrepresentert på studieretninger som gir studiekompetanse gjennom hele 1980-tallet. Halvparten av jentene som gikk ut av grunnskolen i 1991 valgte allmennfaglig studieretning, knapt én av fem valgte handels- og kontorfag, mens én av ti valgte helse- og sosialfag. Det betyr at nærmere 70 prosent av jentene først på 1990-tallet valgte studieretninger som *kan gi dem studiekompetanse*. Jenter er dessuten overrepresentert innenfor helsefag (med nesten 100 prosent) og estetiske fag, mens husholdningsfag nærmer seg kjønnsnøytralitet i løpet av 1980-tallet (hovedsakelig på grunn av kokkutdanningen).

Tabell 1

Valg av studieretning i videregående skole blant avgangselever fra grunnskolekullene pr. 1. oktober 1980, 1985, 1989 og 1991. Prosent

Studieretning	1980	1985	1989	1991
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0
Allmenne fag	34,7	35,9	40,5	43,2
Handels- og kontorfag	11,9	14,7	15,4	15,4
Helse- og sosialfag	0,5	0,8	3,5	5,1
Husflid og estetiske fag	1,1	1,7	2,0	2,4
Idrettsfag	0,7	1,2	1,4	1,8
Håndverks- og industrifag	18,5	20,1	21,8	19,1
Husholdningsfag	5,3	5,3	3,9	3,1
Landbruksfag	-	-	0,3	1,1
Fiskeri- og sjøfartsfag	0,4	0,8	0,6	0,6
Annen utdanning	8,3	7,9	4,9	3,3
Ikke i utdanning	18,7	11,7	6,3	4,9

Kilde: Statistisk sentralbyrå, upubliserte tall

Av tre gutter valgte én hndverks- og industrifag, og én allmennfag i 1991. Ni av ti elever som tas opp på håndverks- og industrifaglig studieretning er gutter. Guttenes tilbøyelighet til å velge handels- og kontorfag har økt sterkt på slutten av 1980-tallet (13 prosent i 1991), slik at andelen gutter som velger en studieretning som kan gi dem studiekompetanse i dag ligger rundt 50 prosent av avgangskullet fra grunnskolen.

PÅ KRYSS OG TVERS

Sterke kapasitetbegrensninger på praktiske linjer

En fullt utbygd utdanning i den videregående skolen består av grunnkurs, videregående kurs 1 (VKI) og videregående kurs 2 (VKII). Normert studietid er tre år på linjer som tilbyr treårig opplæring. Virkeligheten er annerledes for de fleste elevene. Flertallet oppholder seg enten flere eller færre enn tre år i videregående skole. Dette skyldes hovedsakelig at det finnes alt for få elevplasser på videregående kurs, særlig på de yrkesfaglige linjene. Mange grunnkurs mangler dessuten videregående kurs. Siden det er opptakskonkurranse, vil elever med svake karakterer fra ungdomsskolen og som har få vente- eller alderspoeng, ofte være tvunget til å ta omveier før de kommer inn på det kurset de ønsker. Dette skaper utdanningslinjer som avviker fra en rettlinjet normert studieprogresjon.

Tre perspektiver på vandringene

Vi karakteriserer vandringene langs tre dimensjoner: Om de foregår mellom linjer innen en studieretning eller ikke (*intern/ekstern vandring*), om de starter umiddelbart etter grunnkurset eller etter tre år i videregående skole (*tidlig/sen*) og om vandringene foregår mellom linjer på samme klassetrinn (*horisontal*) eller om vandringen er *nedadgående* etter klassetrinn (Severeide 1989, Grøgaard 1993a). Vannrette linjer framkommer f.eks. ved at eleven går fra grunnkurs til grunnkurs. Nedadgående linjer framkommer f.eks. ved at eleven vandrer fra et videregående kurs 2 til et grunnkurs.

Kapasitetsbegrensningene påvirker fullføringsgraden

Blant avgangselever fra grunnskolen som valgte allmennfaglig studieretning samme år var det omtrent åtte av ti som gjennomførte et treårig rettlinjet løp både i 1980-kullet og 1985-kullet (figur 2A). Etter fem år hadde 88 prosent i 1980-kullet og 86 prosent i 1985-kullet fullført VKII i videregående skole, de aller fleste på allmennfag. Elever som valgte praktiske fag som håndverks- og industrifag og husholdningsfag opplevde en helt annen situasjon i begge avgangskullene. Blant avgangselever som valgte håndverks- og industrifag umiddelbart etter grunnskolen, fullførte tre av ti VKII i løpet av fem år etter opptak i 1980-kullet (uansett linje eller studieretning). Denne andelen økte til fire av ti i 1985-kullet. Én av ti elever som begynte på håndverks- og industrifag fullførte VKII (uansett linje og studieretning) på normert tid i begge kull. Husholdningsfag tilbød i praksis bare utdanning på VKI-nivå gjennom hele 1980-tallet.

Den største endringen i fullføringsgrad på normert tid skjedde blant avgangselever som valgte handels- og kontorfag umiddelbart etter grunnskolen. I 1980-kullet fullførte 29 prosent VKII på tre år, mens 43 prosent fullførte i løpet av fem år (uansett linje og studieretning). Avgangselevene fra 1985 hadde en fullføringsgrad på 53 prosent etter tre år og på 67 prosent etter fem år. Forklaringen på den sterke økningen i fullføringsgraden er nok kapasitetsutvidelsene på videregående kurs gjennom 1980-tallet.

Figur 2
Fullførte utdanninger blant elever som startet på ulike studieretninger i videregående skole tre og fem år etter avsluttet grunnskole. Avgangselever fra grunnskolen i 1980 og 1985. Prosent
A: Fullført VKII. B: Fullført VKI.

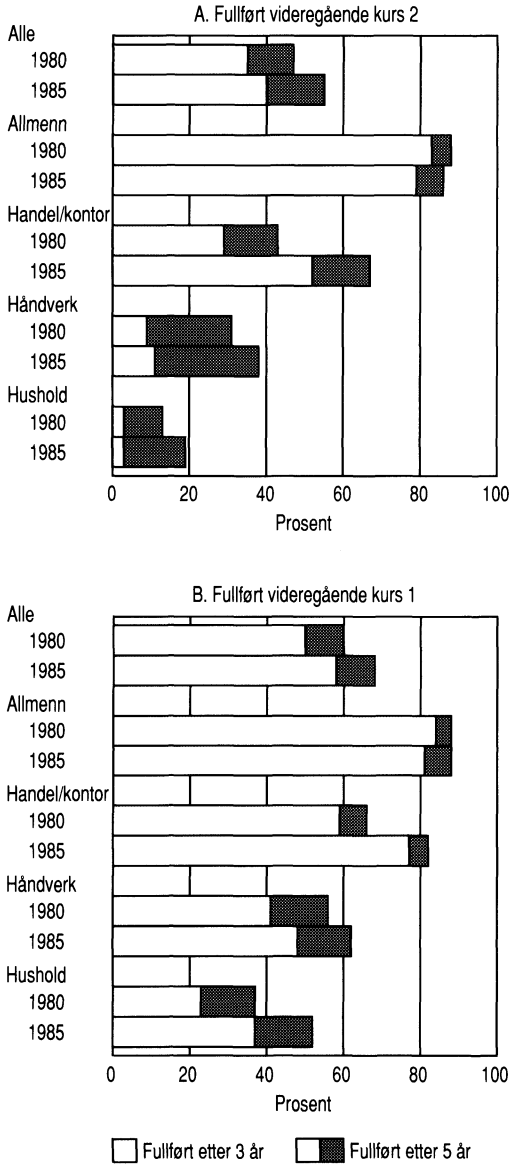

Kilde: Utdanningsstatistikk

Fullføringsgraden på toårige utdanninger henholdsvis tre og fem år etter opptak, varierer mindre mellom de studieretningene eleven valgte første høst (figur 2B). Åtte av ti allmennfagelever fullførte VKI innen tre år, mens ni av ti fullførte VKI innen fem år både i 1980- og i 1985-kullet. Blant elever som valgte studieretningen for handels- og kontorfag første høst, fullførte seks av ti fra 1980-kullet og åtte av ti fra 1985-kullet VKI de tre første årene etter opptak. Blant elever som valgte håndverks- og industrifag umiddelbart etter grunnskolen, fullførte fire av ti VKI innen tre år i 1980-kullet, mot fem av ti i 1985-kullet. Husholdningsfagene hadde fortsatt lavest fullføringsgrad av de fire store linjene.

Det er flest praktikere som vandrer på kryss og tvers

Andelen elever som vandrer på kryss og tvers gjenspeiler også kapasitetsbegrensningene på ulike linjer i videregående skole. 23 prosent av avgangselevene som ble tatt opp på allmennfag i 1985 kombinerte flere linjer i videregående skole de neste fem årene. Andelen var 29 prosent i 1980-kullet. Andelen kryss- og tverselever med utgangspunkt i handels- og kontorfagene ble redusert fra 37 prosent i 1980-kullet til 30 prosent i 1985-kullet. De yrkesfaglige studieretningene hadde til sammenlikning gjerne en andel kryss- og tverselever som varierte mellom 30 og 70 prosent, med tyngdepunkt rundt 50 prosent i de to avgangskullene. Også på de praktiske linjene var det en liten reduksjon i andelen som kombinerte ulike utdanninger fra 1980-kullet til 1985-kullet.

På allmennfag vandrer kryss- og tverselevene ned mot praktiske grunnkurs

Det er karakteristiske trekk ved vandringene på ulike studieretninger som gjenfinnes både

i 1980-kullet og i 1985-kullet. Allmennfagelevene har i praksis opptakskonkurranse til første skoleår. Deretter kan de gjennomføre et rettlinjet treårig utdanningsløp, for så å gå tilbake til et yrkesfaglig grunnkurs eller en annen utdanning på klassetrinn 10 (nedadgående linje) hvis de ønsker det. 67 og 79 prosent av allmennfagelevene i de to kullene som vandret på kryss og tvers utsatte vandringen til etter at de hadde fullført allmennfaglig studieretning. I 1980-kullet vandret dessuten 81 prosent av kryss- og tverselevene mot en linje på en annen studieretning enn allmennfag, mens 65 prosent gjennomførte en nedadgående vandring etter klassetrinn. Denne tendensen til nedadgående vandring med utgangspunkt i en fullført allmennutdanning var likevel mindre uttalt i 1985-kullet enn i 1980-kullet (figur 3-6).

På håndverks- og industrifag vandrer kryss- og tverselevene mellom linjer innen studieretningen

Håndverks- og industrifagelever som vandret på kryss og tvers vandret horisontalt (ni av ti) innenfor studieretningen (åtte av ti), med hyppige pauser utenfor utdanningssystemet, mens de ventet på å komme inn på den ønskede utdanningen, eventuelt i påvente av tilbud om betalt yrkesopplæring eller ordinært arbeid (NHO 1991). Årsaken til dette kan være en kombinasjon av svakere prestasjonsnivå blant elevene og strenge opptakskrav til få elevplasser med stor søkning (noen grunnkurs mangler også videregående kurs). Knappheten på elevplasser på grunnkurs og videregående kurs blir antakelig forsterket av de mer prestasjonssterke allmennfagelevenes tilbøyelighet til å vandre mot praktiske fag når de først vandrer på kryss og tvers i videregående skole (Grøgaard 1993a).

Figur 3
Andelen elever som vandrer på kryss og tvers i videregående skole med utgangspunkt i det første studieretningsvalget. 1980- og 1985-kullene fra grunnskolen. Prosent

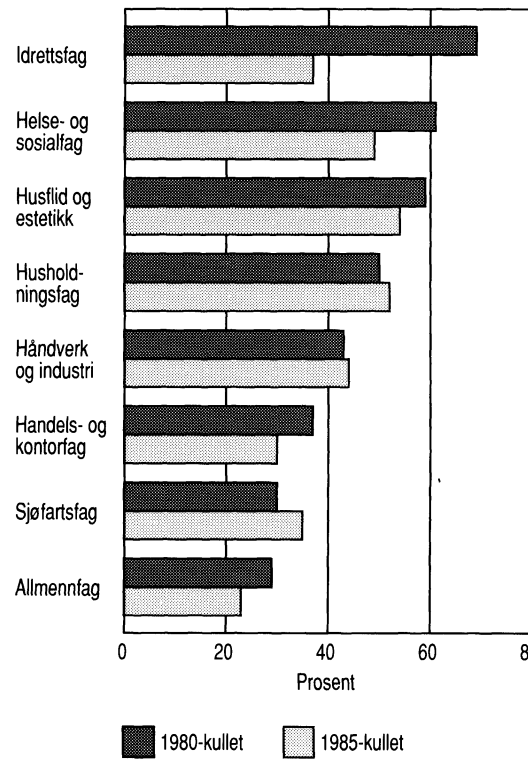

Kilde: Utdanningsstatistikk

Handels- og kontorfagelever som vandret på kryss og tvers kommer i en mellomposisjon

Av de handels- og kontorfagelevene som kombinerte ulike utdanninger, vandret nesten åtte av ti horisontalt i utdanningssystemet, mens syv av ti kombinerte ulike utdanninger de tre første årene etter opptak på videregående skole. Her er mønsteret i vandringene med andre ord svært lik mønsteret på de yrkesfaglige studieretningene.

Figur 4
Elever som vandrer på kryss og tvers etter om de har foretatt studieretningsinterne eller -eksterne vandringer. Prosent

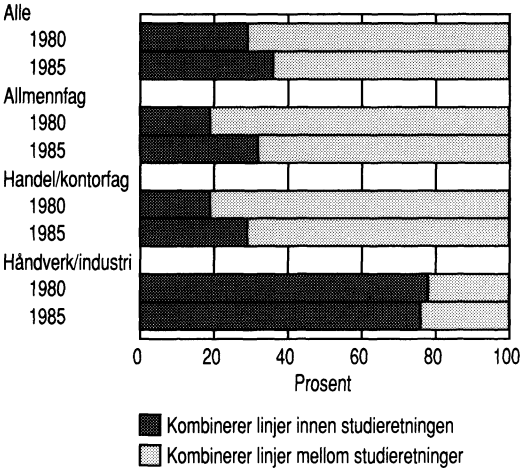

Kilde: Utdanningsstatistikk

Figur 5
Elever som vandrer på kryss og tvers etter om de har foretatt horisontale eller nedadgående vandringer. Prosent

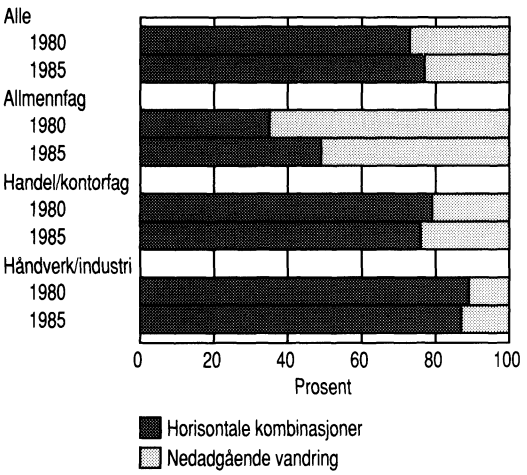

Kilde: Utdanningsstatistikk

Figur 6
Elever som vandrer på kryss og tvers etter om de vandret første til tredje år (tidlig) eller fjerde til femte år (sent) etter opptak. Prosent

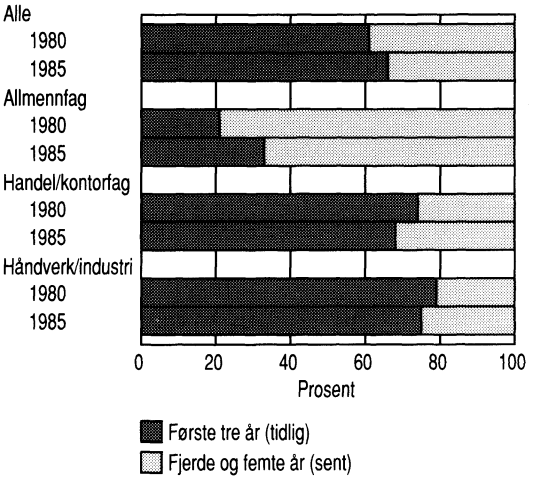

Kilde: Utdanningsstatistikk

Samtidig var de fleste vandringene rettet mot linjer på andre studieretninger enn handels- og kontorfag (studieretningseksterne) både i 1980- og i 1985-kullet. Dette mønsteret i vandringene liknet på mønsteret blant allmennfagelevene som kombinerte ulike utdanninger. Handels- og kontorfagelevene kommer med andre ord i en mellomposisjon mellom allmennfagene og de mer praktiske fagene.

Svak reduksjon i "overforbruk" fra 1980- til 1985-kullet

Det var liten forskjell i overforbruk av videregående utdanning mellom de to avgangskullene fra grunnskolen. Nesten én av fire elever fra hvert kull oppholdt seg i videregående utdanning i fire år eller mer. Derimot ble det færre som oppholdt seg i videregående utdanning i ett eller to år fra 1980-kullet til 1985-kullet, og det ble dessuten flere som oppholdt seg i videregående skole i tre år.

Andelen elever som oppholdt seg tre år i videregående skole økte fra 36 prosent i 1980-kullet til 43 prosent i 1985-kullet.

Et mer presist bilde får man ved å se på overforbruk av grunnkurs. Mens 22 prosent av elevene fra 1985-kullet kombinerte to eller flere grunnkurs, gjaldt dette 24 prosent av elevene i 1980-kullet. Det var dessuten flere i det yngste kullet som bare tok ett grunnkurs.

1985-kullet virker med andre ord noe mer effektivt. 60 prosent av elevene fra 1985-kullet gjennomførte en oppadgående utdanningsprogresjon, mot 56 prosent i 1980-kullet. Det har vært en svak økning i vannrette linjer, mens nedadgående linjer er blitt litt mindre vanlige fra det eldste til det yngste kullet. Dette skyldes helt sikkert kapasitetsutvidelsene på videregående kurs i løpet av 1980-tallet, men vi kan heller ikke se bort fra at presset fra et svakere arbeidsmarked for tenåringer på slutten av 1980-tallet også har resultert i mer effektive utdanningsløp.

Færre går tilbake til videregående utdanning

Det var en svak økning i andelen som fikk studiekompetanse fra 1980- til 1985-kullet, fra 32 til 36 prosent. Disse elevene vil enten fortsette på universiteter og høgskoler, avslutte utdanningen, eller de vil vandre tilbake til videregående utdanning og skape nedadgående linjer i utdanningssystemet.

I løpet av 1980-tallet har betydelig flere gått direkte over til en utdanning på 13. klassetrinn, i hovedsak universitets- eller høgskoleutdanning. Færre slutter etter videregående skole, og færre vender tilbake til videregående utdanning. Mens én av fem elever fra allmennfaglig studieretning gikk over til høyere utdanning i 1980-kullet, var andelen én av tre i 1985-kullet. Den største økningen skjedde imidlertid blant handels- og kontorelevene: Andelen som gikk rett over i høyere utdanning var tre ganger større i 1985-kullet enn i 1980-kullet, henholdsvis 16 og 5 prosent. Tre år etter at de hadde fullført VKII, fortsatte 26 prosent av handels- og kontorfagelevene fra 1985-kullet i høyere utdanning, mot 9 prosent i 1980-kullet.

ANDRE PÅVIRKNINGSFAKTORER

Sosial bakgrunn forsterker rekrutteringsforskjellene

Tidligere undersøkelser har vist at det er en sterk sammenheng mellom utdanningsvalg og sosial bakgrunn. Selv om vi ikke har opplysninger om sosial bakgrunn for 1985-kullet, kan vi følge utviklingen første halvdel av 1980-tallet ved hjelp av avgangskullet fra allmennfaglig studieretning i 1980 (figur 7).

Elevene inndeles i fire sosioøkonomiske grupper etter hovedforsørgers yrke (Skrede 1971). I gruppe I finner vi blant annet høyere funksjonærer og akademikere, i gruppe II blant annet lærere og sykepleiere, i gruppe III mange faglærte arbeidere og funksjonærer, og selvstendige innen landbruket, mens gruppe IV i hovedsak består av ufaglærte arbeidere og fiskere.

Ulikhetene som påvirkes av sosial bakgrunn, gjør seg gjeldende tidlig i utdanningsløpet. De skjerpes dessuten mer og mer jo høyere opp i utdanningssystemet man kommer. Elever med høyest sosial status hadde både en sterkere utdanningsorientering og en mer effektiv (oppadgående) studieprogresjon enn elever med lavere sosial status. Dermed blir høystatusungdommene mer og mer overrepresentert jo høyere opp i utdanningssystemet de kommer. Sannsynligheten for å bli universitetsstudent i løpet av de første fem årene etter videregående skole, var nesten ti ganger høyere blant ungdom fra sosialgruppe I enn blant ungdom fra sosialgruppe IV. Hvis universitets- og høg-

skoleutdanningene grupperes sammen, var sannsynligheten for å bli student fire til fem ganger så stor i sosialgruppe I som i sosialgruppe IV. Sosial bakgrunn har også betydning for utjevning av kjønnsbestemte valg. Kvinner fra høyere sosiale lag velger mer utradisjonelt innen høyere utdanning enn kvinner med lavere sosial status.

Figur 7
Elever i ulike sosialgrupper som avsluttet videregående kurs 2 på allmennfaglig studieretning i 1980, etter høyeste påbegynte utdanning 1980-85. Prosent

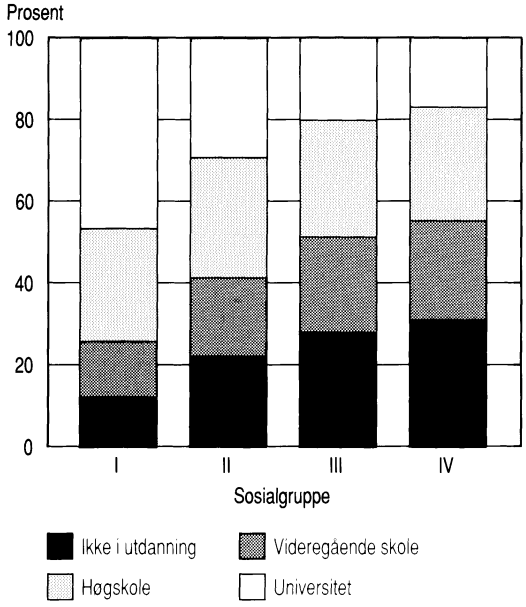

Kilde: Severeide 1989

Ingen enkel forklaring

Den forsterkede ulikheten oppover i utdanningssystemet etter sosial bakgrunn har ingen enkel forklaring. Barn og ungdom med høy sosial status kan bli mer stimulert av foreldre og omgangskrets til å gjennomføre lengre utdanning. Det kan dessuten være ulik verdsetting av utdanning i ulike sosiale sjikt. Man kan f.eks. argumentere for at gutter ikke bare velger utdanning ut fra hvor flinke de er på skolen. Andre ferdigheter av praktisk-teknisk art er også meget viktige. Hvilke ferdigheter som teller mest er påvirket av sosial bakgrunn (Grøgaard 1993b). Til slutt kan man legge vekt på de økonomiske og sosiale gevinstene og kostnadene som er forbundet med utdanning (Severeide 1989). Å gå tidlig ut av utdanningssystemet vil medføre et større tap, sosialt og økonomisk, for personer fra den høyeste sosialgruppen enn for personer fra den laveste.

Mest grunnkurssamling blant jenter

Første halvdel av 1980-tallet var det betydelig flere gutter enn jenter som avsluttet skolegangen etter grunnskolen. Kjønnsforskjellen var mindre blant avgangselevene fra grunnskolen i 1985. Fem år etter avsluttet grunnskole befant fortsatt 6 prosent av guttene og 5 prosent av jentene fra 1985-kullet seg utenfor utdanningssystemet.

Jentenes større tilbøyelighet til å velge allmennfaglig studieretning forplantes ikke umiddelbart oppover i utdanningssystemet. Jenter tilbringer fortsatt lengre tid enn gutter i videregående utdanning, selv om kjønnsforskjellene er mindre i 1985-kullet enn i 1980-kullet. I 1980-kullet hadde 19 prosent av guttene og 27 prosent av jentene tilbrakt fire år eller mer i videregående skole. I 1985-kullet gjaldt dette 22 prosent av guttene og 26 prosent av jentene.

I 1980-kullet gikk én av fem jenter tilbake til et grunnkurs etter endt VKII, mot én av ti gutter. Jenter fra 1985-kullet kombinerte færre grunnkurs enn jenter fra 1980-kullet de første fem årene etter grunnskolen, men fremdeles flere enn guttene. Også når vi ser på kjønnsfordelingen blant grunnkurssamlere innenfor samme studieretning, er mønsteret likt: Ei jente hadde dobbelt så stor sannsyn-

lighet for å gå tilbake til et grunnkurs som en gutt.

Det er flere mulige forklaringer på disse kjønnsforskjellene. For det første kan det være strengere opptakskrav på mange klassiske "jenteutdanninger", f.eks. krav om tilleggspoeng. For det andre kan disse kjønnsforskjellene ha med prestasjoner å gjøre. I utgangspunktet er jenter klart overrepresentert på teoretiske linjer i videregående skole gjennom hele 1980-tallet. Det skulle tilsi at færre jenter enn gutter vandret på kryss og tvers, eventuelt måtte gå om igjen på samme klassetrinn for å komme videre i utdanningssystemet. Samtidig vet vi at teoretiske utdanninger i hovedsak rekrutterer ungdom med det beste prestasjonsnivået i grunnskolen. Siden det er inntil 20 prosentpoeng flere jenter enn gutter som velger teoretisk (1991), er antakelig det gjennomsnittlige prestasjonsnivå blant jenter i allmennfaglig og handels- og kontorfaglig studieretning lavere enn guttenes gjennomsnittlige prestasjonsnivå. Da er det heller ikke urimelig å forvente at flere relativt sett tar tiden til hjelp for å fullføre en utdanning.

Blant begge kjønn gjelder at andelen som fortsetter i høyere utdanning øker fra det første til det andre avgangskullet fra grunnskolen. Tre år etter endt VKII var annenhver jente og gutt fra 1985-kullet i høyere utdanning, mens dette gjaldt én av tre fra 1980-kullet. Det var ikke bare overgangen fra allmennfaglig studieretning til universitets- og høgskolesystemet som økte sterkt fra det første kullet til det andre. Også overgangene til høyere utdanning fra handels- og kontorfaglig studieretning økte sterkt fra 1980-kullet til 1985-kullet.

Hedmark og Rogaland er "videregående" fylker

Finnmark er fremdeles det fylket hvor flest elever avslutter utdanningen etter grunnskolen, mens Hedmark har vært et typisk "videregående" fylke, hvor en stor andel av elevene har vandret på kryss og tvers med overforbruk av grunnkurs. Det mest utbredte avviket fra landsgjennomsnittet i Hedmark var omfanget av nedadgående strømmer etter fullført allmennfaglig studieretning: 30 prosent av 1980-kullet valgte denne veien, mens kun 15 prosent fortsatte mot høyere utdanning. I 1985-kullet var andelen som gikk tilbake til et grunnkurs i Hedmark mer enn halvert, mens andelen som fortsatte i høyere utdanning ble mer enn fordoblet sammenliknet med 1980-kullet. Til tross for dette har Hedmark fremdeles større overganger til videregående utdanning sammenliknet med andre fylker, men nå sammen med blant annet Vest-Agder og Rogaland. 1985-kullet i Rogaland var storforbruker av grunnkurs, hvor det i tillegg til mange nedadgående vandringer også var mange horisontale bevegelser. Omfanget av horisontale vandringer i Rogaland hadde sammenheng med at en høy andel av elevene valgte håndverks- og industrifag etter grunnskolen.

Finnmark og Oslo har lavest fullføringsgrad

Møre og Romsdal hadde høyest andel allmennfagelever som fullførte i 1980-kullet (88 prosent). I 1985-kullet var fullføringsgraden blant allmennfagelever i Sør-Trøndelag, Østfold, Nord-Trøndelag og Vestfold på nivå med Møre og Romsdal (84-85 prosent). Finnmark og Oslo hadde lavest fullføringsgrad blant allmennfagelevene i begge kullene. I 1985-kullet var andelen allmennfagelever som fullførte utdanningen på normert tid 71 prosent i Oslo og 60 prosent i Finn-

mark. Selv om dette kan ha sammenheng med at det bare er første skoleår som er desentralisert i Finnmark, var fullføringsgraden meget lav i forhold til andre fylker i 1985-kullet.

På handels- og kontorfag var det elever i Vestfold som hadde de høyeste fullføringsprosentene. Blant 1985-kullet fullførte vel 73 prosent 12. klassetrinn innen tre år etter opptak.

Man velger det nærmeste lærestedet

Allmennfagelevene fra 1980-kullet hadde ofte direkte overgang mot høyere utdanning i Rogaland (25 prosent) og Hordaland (24 prosent). I Rogaland begynte de fleste studentene på en høgskole, mens de fleste studentene i Hordaland begynte ved universitetet (Severeide 1989). Laveste overganger til høyere utdanning ble registrert i Finnmark med 11 prosent.

I 1985-kullet økte de direkte overgangene til høyere utdanning over hele landet. Troms og Vestfold toppet statistikken med 38 prosent, mens Finnmark fremdeles hadde lavest overgangsandel, men nå med 27 prosent.

De aller fleste ulikhetene som er forankret i bosted ble opprettholdt i løpet av 1980-tallet. Tilgjengelighet til skoletilbud spiller nok fremdeles en viktig rolle ved valg av utdanning.

Fødeland

Fødeland er relativt nytt innenfor utdanningsstatistikk. Det tillater sammenlikning av personer født i Norge og personer født i utlandet. Den første gruppen omfatter også andregenerasjonsinnvandrere, mens gruppen utenlandsfødte også omfatter "helnorske" barn som er født i utlandet.

De utenlandsfødte er en svært sammensatt gruppe språklig, kulturelt og etnisk. De enkelte verdensdelene skiller seg ofte ut i utdanningsstatistikken, men det er også store utdanningsforskjeller *innenfor* verdensdelene.

Sosial status og innvandringsalder har betydning

Som blant norskfødte ungdommer påvirkes også innvandrernes utdanningsvalg sterkt av foreldrenes utdanningsnivå og sosiale status. Et annet viktig element er, naturlig nok, innvandringsalderen. Den har antakelig stor betydning for språkbeherskelse og skoleprestasjoner. Det er sannsynlig at prestasjonsnivået i skolen øker i gjennomsnitt når innvandringsalderen reduseres.

Både i 1980-kullet og i 1985-kullet er det typisk at utenlandsfødte fra Europa og Nord-Amerika innvandret som småbarn. Blant ungdom som er født i Asia, steg derimot innvandringsalderen fra 1980- til 1985-kullet. Den økte innvandringsalderen ser ut til å ha større negativ betydning for utdanningsprogresjonen blant asiatisk ungdom enn blant ungdom som er født i andre verdensdeler (figur 8). Hvis innvandringsalderen var høy (13 år), var andelen asiatisk fødte ungdommer som fullførte grunnskolen som 16 åring eller yngre i 1985, mindre enn 20 prosent. Den tilsvarende fullføringsgraden blant ungdom født i Norden, Nord-Amerika og Europa var ca. 70 prosent. Hvis innvandringsalderen var 0-3 år, var fullføringsandelen nesten like høy blant asiatisk fødte (drøyt 90 prosent) som blant ungdom født i Norden, Nord-Amerika eller Europa (drøyt 95 prosent). Forskyvningen i innvandringsalder blant asiatisk fødte har ført til at den samlede fullføringsandelen ble redusert mellom de to grunnskolekullene. Andelen som fullførte grunnskolen ved 16-årsalder eller yngre gikk ned fra 60 prosent i 1980-kullet til 49 prosent i 1985-kullet blant asiatisk fødte, mens fullføringsgraden blant ungdom født i Europa

økte fra 86 til 90 prosent mellom de to kullene.

Figur 8
Andel utenlandsfødte elever med ulik innvandringsalder som fullførte grunnskolen i 1985 som 16-åringer eller yngre. Prosent

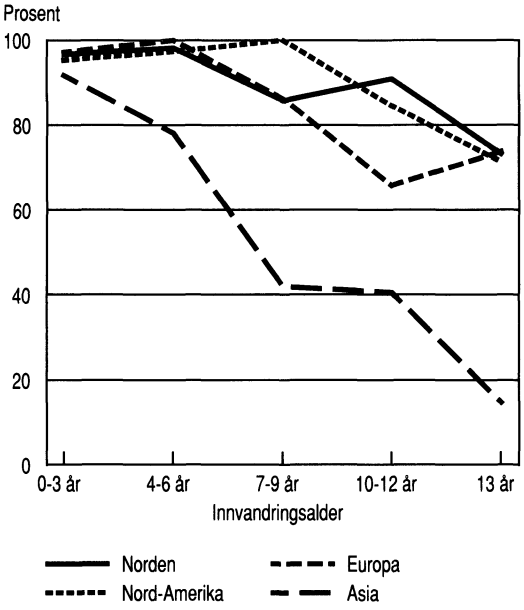

Kilde: Vassenden 1992

Utenlandsfødte er overrepresentert på allmennfag

Utenlandsfødte valgte allmennfaglig studieretning i større grad enn norskfødte. Annenhver ungdom født i Europa og Nord-Amerika satset på allmennfag. Dette kan antakelig ses i sammenheng med foreldrenes utdanningsnivå. Samtidig hadde utenlandsfødte stort sett høyere frafall enn norskfødte, også dersom vi sammenlikner innenfor allmennfaglig studieretning.

Store forskjeller blant utenlandsfødte

Ungdom født i Europa og Nord-Amerika hadde færrest vandringer på kryss og tvers, høyest fullføringsgrad, og størst direkte overgang til høyere utdanning av alle fødelandsgrupper (inkludert norskfødte) i 1980- og 1985-kullet. Elever født i Asia og Afrika hadde svakere utdanningsprogresjon enn norskfødte elever. Ungdom født i utlandet sett under ett, fullførte imidlertid videregående utdanning i like stort omfang som ungdom født i Norge. De direkte overgangene fra fullført allmennfaglig utdanning på normert tid til høyere utdanning i 1985-kullet var 35 prosent blant ungdom født i Europa og Nord-Amerika, 31 prosent blant norskfødte, 26 prosent blant ungdom født i Asia og 23 prosent blant ungdom født i Norden.

Ulikhetene etter fødeland er imidlertid skjerpet på 1980-tallet, ikke bare mellom, men også innenfor verdensdelene. Ungdom fra vestlige land synes å bruke utdanningssystemet på en effektiv måte, ofte bedre enn norskfødte. Ungdom fra den 3. verden er til sammenlikning en meget sammensatt gruppe, dominert av motsatte tendenser: Noen er sterkt påvirket av høy innvandringsalder som bidrar til en svakere utnytting av utdanningssystemet, mens andre igjen har en effektivitet på linje med f.eks. norskfødte ungdommer.

FRAMTIDIGE ENDRINGER I VIDEREGÅENDE UTDANNING

Elevstrømmene illustrerer at det har vært, og fremdeles er, strukturelle problemer i videregående skole. Den vanskelige situasjonen på arbeidsmarkedet har ikke gjort det lettere for myndighetene å tilpasse utdanningstilbudet til etterspørselen etter elevplasser, særlig på praktiske fag.

Reform 94 (St.meld. nr. 4 (1992-93)) skal etter planen tre i kraft 1. august 1994. Reformen tar sikte på å gi all ungdom mellom 16 og 19 år lovfestet rett til videregående opp-

læring. De som står utenfor den ordinære opplæringen og som ikke er i arbeid, skal bli fulgt opp spesielt av fylkeskommunene. Et sentralt element i reformen er at antall grunnkurs reduseres fra 109 til 13. Spesialiseringen skal foregå i videregående kurs. Alle som ønsker det skal nå få treårig opplæring som fører fram til enten studie- eller yrkeskompetanse. Det skal dessuten bli lettere å oppnå studiekompetanse for elever og lærlinger som ønsker det i tillegg til yrkeskompetanse. En svært bred inngangsport til høyere utdanning kan imidlertid vise seg å skape problemer og flaskehalser av forskjellig slag på neste trinn i utdanningssystemet.

5. Arbeid

Ann Eriksson, Mira/Samfoto

Tor Petter Bø, Morten Kjelsrud og Ole Sandvik

5.1 Arbeid

ARBEID OG LEVEKÅR

Arbeid gir materiell og sosial velferd

Arbeid danner grunnlaget for den materielle verdiskapingen i samfunnet og er den viktigste inntektskilden for de fleste individer og husholdninger. Ved at arbeidet ofte utføres i fellesskap med andre, bidrar selve deltakelsen også til den enkeltes sosiale og psykiske velferd. Folk i arbeidsfør alder bruker en stor del av den tiden de har til rådighet, på arbeid, enten mot betaling eller som ulønnet husholdsarbeid.

Foruten de positive virkningene av arbeidet, kan det også pekes på negative sider. Arbeidsoppgavene kan i en del tilfeller virke rutinemessige og trettende i det lange løp, eller arbeidsmiljøet kan oppleves som stressende og fysisk belastende. I den grad arbeidet bare oppfattes som et middel til å tjene til livets opphold, vil den tiden man er på arbeid framstå som en konkurrent til det "egentlige" livet på fritiden. Men selv om arbeidet ikke oppleves som et ubetinget gode, vil de fleste komme til å erkjenne de positive sidene om de skulle *miste* arbeidet og bli gående arbeidsløse i lengre tid. Arbeidet har sider som en til daglig ikke reflekterer over. Arbeidsløshet får negative følger ikke bare for den enkeltes økonomi, men vanligvis også for de arbeidsløses sosiale liv, ved at de blir utestengt fra det fellesskapet som arbeidslivet er en viktig del av. Ved langvarig ledighet kan det i tillegg oppstå helsemessige skadevirkninger (Halvorsen, Bakken og Fugelli 1986).

Arbeidsbegrepet

I den offisielle statistikken er det bare personer som utfører *inntektsgivende* arbeid som blir klassifisert som sysselsatte, enten som lønnstakere på arbeidsmarkedet eller som selvstendig næringsdrivende i egen virksomhet. Den offisielle definisjonen av sysselsatt er vid i den forstand at alt inntektsgivende arbeid ned til en times varighet pr. uke inkluderes i begrepet. Men det kan innvendes at definisjonen er snever når det gjelder avgrensningen av hvilke *typer* virksomhet som skal medregnes.

Hva som oppfattes som arbeid, er ikke entydig, men varierer i ulike sosiale sammenhenger (Engelstad 1992). Man kan for eksempel tenke seg begrepet arbeid brukt om all nyttig virksomhet som utføres i samfunnet. Da ville følgende aktiviteter falle inn under arbeidsbegrepet:

- Ulønnet arbeid i egen husholdning, i form av husarbeid, vedlikeholdsarbeid og omsorg for egne barn og for pleietrengende eldre i familien
- Utveksling av "vennetjenester", f.eks. hjelp til reparasjoner og oppussing
- Ulønnet innsats i frivillige organisasjoner, f.eks. innen barne- og ungdomsarbeid.

Et slikt vidt arbeidsbegrep vil for eksempel kunne være et bedre verktøy for å beskrive verdien av den samlede velstanden som skapes i samfunnet, enn et snevrere arbeidsbegrep (jf. kapittel 5.4).

Store deler av kvinners arbeid blir ikke registrert i sysselsettingsstatistikken

De aktivitetene som vi utfører i løpet av døgnets 24 timer kan grovt deles inn i fem hovedgrupper (Haraldsen og Kitterød 1992):

- Inntektsgivende arbeid som omfatter yrkesarbeid, arbeidsreiser[1] og pauser på arbeidsplassen
- Husholdsarbeid som omfatter ubetalt arbeid for egen og andres husholdning
- Utdanning som omfatter undervisning, studier og lekselesing
- Personlige behov som omfatter søvn, måltider og personlig pleie
- Fritid som omfatter ulike fritidsaktiviteter.

Husholdsarbeidet utgjør en anselig del av verdiskaping i samfunnet (jf. kapittel 5.4). I dag står kvinnene for to tredeler av dette arbeidet (Brathaug 1990). I takt med kvinnenes inntog på arbeidsmarkedet de siste par tiårene har imidlertid omfanget av husholdsarbeidet blitt redusert og delvis omgjort til lønnsarbeid gjennom utbygging av offentlige (og private) omsorgs- og velferdstjenester.

Av det samlede husholdsarbeidet er det husarbeidet, dvs. vask, innkjøp og matlaging, som er redusert, mens omsorg, for eksempel stell og pass av barn, har økt (tabell 1). I løpet av 1980-årene har både kvinner og menn brukt noe mer tid til omsorgsarbeid.

[1] Hovedgruppen inntektsgivende arbeid, som benyttes i tidsnyttingsanalyser, må ikke forveksles med tilsvarende kategori i AKU, hvor arbeidsreiser ikke inngår

Tabell 1

Tid brukt til forskjellige aktiviteter av menn og kvinner og av småbarnsforeldre. Gjennomsnitt for alle ukedager. 1980-81 og 1990-91. Timer pr. døgn

Aktiviteter	Menn i alt	Kvinner i alt	Par med barn under 7 år	
			Menn	Kvinner
Husholdsarbeid i alt				
1980-81	2.4	4.8	3.0	6.9
1990-91	2.6	4.4	3.5	6.6
Husholdsarbeid. vedlikehold og innkjøp				
1980-81	1.7	3.7	1.6	4.1
1990-91	1.7	3.0	1.6	3.3
Omsorgsarbeid				
1980-81	0.4	0.8	1.1	2.5
1990-91	0.5	1.0	1.5	2.9
Inntektsgivende arbeid				
1980-81	4.3	2.2	5.0	1.3
1990-91	4.0	2.5	5.1	1.7
Fritid				
1980-81	6.1	5.9	5.5	5.3
1990-91	6.4	6.1	5.3	5.2

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene 1980-81 og 1990-91

Ifølge Tidsnyttingsundersøkelsen 1990-91 bruker kvinner fortsatt dobbelt så mye tid på omsorgsarbeid som menn. For husarbeidet sin del er forskjellen på menns og kvinners innsats blitt noe mindre det siste tiåret ved at kvinnene har redusert omfanget, men også til dette arbeidet bruker kvinner dobbelt så mange timer i døgnet som menn.

Ved å summere tid brukt på husholdsarbeid og inntektsgivende arbeid viser det seg å være bare små forskjeller i *samlet arbeidstid* mellom kvinner og menn. For befolkningen i alderen 16-79 år under ett utgjør den samlede arbeidstiden nær sju timer i gjennomsnitt pr. dag (inklusive lørdag og søndag). Lengst arbeidstid har småbarnsforeldrene med over åtte timer. For menn og kvinner totalt har den samlede arbeidstiden holdt seg stabil på 1980-tallet. Men for småbarnsfedrene kan vi registrere en økning på en halv time i døgnet på grunn av økt innsats i husholdsarbeidet.

Det er imidlertid, med få unntak, bare inntektsgivende arbeid som legges til grunn for fordeling av inntekt og økonomiske rettigheter og plikter, og dette gjenspeiles i sysselsettingsstatistikken.

Inntektsgivende arbeid

I tråd med den offisielle definisjonen av sysselsetting og yrkesaktivitet begrenser vi den videre framstillingen til å gjelde det *inntektsgivende* arbeidet, i form av lønnsarbeid eller selvstendig næringsvirksomhet.

I dette perspektivet måles tilknytningen til arbeidsmarkedet for de ulike befolkningsgruppene i form av yrkesfrekvenser eller arbeidsstyrkeprosenter, dvs. hvor mange som har et inntektsgivende arbeid, eller som aktivt søker etter det. Dette målet kan spesifiseres videre ved å se på hvor lang arbeidstid de sysselsatte har. I den ene enden av skalaen finner vi f.eks. skoleungdom som bare har en avisbudjobb, og i den andre enden de heltidsansatte, ofte med overtid i tillegg.

Viktigste datakilde

Hovedkilden for sysselsettingsstatistikk er arbeidskraftundersøkelsene (AKU), som gjennomføres kvartalsvis etter utvalgsmetoden. Personer i arbeidsfør alder klassifiseres etter deres tilknytning til arbeidsmarkedet i en spesifisert uke, undersøkelsesuken.

Sysselsatte = personer som utførte inntektsgivende arbeid av minst en times varighet i undersøkelsesuken, samt personer som har et slikt arbeid, men som var midlertidig fraværende pga. sykdom, ferie og lønnet permisjon.

Arbeidsløse ("arbeidssøkere uten arbeidsinntekt") = personer uten inntektsgivende arbeid, som forsøkte å skaffe seg slikt arbeid og kunne påtatt seg arbeid i undersøkelsesuken. Disse må ikke forveksles med Arbeidsdirektoratets tall for registrerte arbeidsløse (jf. kapittel 5.2).

Arbeidsstyrken = summen av sysselsatte og arbeidsløse, dvs. personer med tilknytning til arbeidsmarkedet. Begrepet **yrkesaktive** brukes i denne artikkelen synonymt med personer i arbeidsstyrken.

De sentrale begrepene og definisjonene i de norske arbeidskraftundersøkelsene følger anbefalingene fra Den internasjonale arbeidsorganisasjonen (ILO).

STRUKTURELLE ENDRINGER PÅ ARBEIDSMARKEDET PÅ 1980-TALLET

Det inntektsgivende arbeidet fordeles på flere

Mens tallet på sysselsatte personer økte med 4 prosent fra 1980 til 1991, gikk antall utførte timeverk ned med 2 prosent (Nasjonalregnskapet). Det inntektsgivende arbeidet er blitt fordelt på flere ved en sterk økning i tallet på sysselsatte kvinner, for en stor del i form av deltidsarbeid, mens sysselsettingen blant menn har gått noe ned.

Ekspansjon i tjenesteyting, nedgang i vareproduksjon

Fra 1980 til 1991 økte sysselsettingen for kvinner med om lag 140 000, mens sysselsettingen for menn gikk ned med 40 000. I denne perioden under ett gikk sysselsettingen ned med om lag 130 000 personer innenfor vareproduksjon (herav en tredel i primærnæringene), mens den gikk opp med om lag 230 000 innenfor tjenesteyting (herav 40 prosent i helse- og sosialsektoren).

Dette tiåret var imidlertid ikke preget av en jevn utvikling på arbeidsmarkedet. I hovedtrekk kan det deles inn i tre perioder når det gjelder etterspørselen etter arbeidskraft (tabell 2).

I perioden 1980-1984 økte tallet på sysselsatte personer med 62 000. Kvinnene stod for hele denne økningen, som først og fremst fant sted i næringen "offentlig, sosial og privat tjenesteyting", deriblant undervisning, helse- og sosialtjenester. Veksten i utførte timeverk i denne næringen var nesten like stor som veksten i antallet sysselsatte personer. Stagnasjonen i sysselsettingen for menn må ses i sammenheng med nedgangen i industrisysselsettingen.

Etter lavkonjunkturen i 1983-1984 ble det etter hvert en kraftig vekst i etterspørselen etter arbeidskraft. Fra 1984 til 1987 økte sysselsettingen med om lag 160 000 personer, hvorav 100 000 kvinner. Varehandel, hotell- og restaurantdrift, bankvirksomhet og forretningsmessig tjenesteyting stod for mer enn halvparten av veksten i denne treårsperioden. Bygge- og anleggsbransjen opplevde også et oppsving, mens veksten i offentlig tjenesteyting, med unntak av helsesektoren, ble redusert.

Tabell 2

Sysselsatte etter næring. 1980, 1984, 1987 og 1991. 1 000

Næring	1980	1984	1987	1991
I alt	1 908	1 970	2 126	2 010
Menn	1 133	1 131	1 188	1 095
Kvinner	775	839	938	915
Av dette				
Jordbruk, skogbruk, fiske og fangst	159	143	139	116
Oljeutvinning og bergverksdrift	12	21	24	21
Industri	383	345	352	294
Bygge- og anleggsvirksomhet	142	148	166	130
Varehandel, hotell- og restaurantvirksomhet	320	330	375	354
Av dette				
Detaljhandel	184	191	203	174
Transport, lagring, post og telekommunikasjon	174	176	178	162
Bank og finansiering, forsikring, eiendomsdrift og forretningsmessig tjenesteyting	101	117	155	153
Av dette				
Bank- og finansieringsvirksomhet	37	44	52	45
Offentlig, sosial og privat tjenesteyting	593	666	709	753
Av dette				
Undervisning	133	148	149	156
Helse- og sosialtjenester	225	252	286	318

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Etter 1987 har situasjonen på arbeidsmarkedet forverret seg kraftig fra år til år. Fra 1987 til 1991 gikk tallet på sysselsatte ned med 116 000, hvorav 93 000 menn. Deler av de næringene som ekspanderte sterkest på midten av 1980-tallet, dvs. detaljhandel, bank- og finansieringsvirksomhet, stagnerte eller gikk tilbake. Størst nedgang var det likevel i industri, bygge- og anleggsvirksomhet og i primærnæringene. Det eneste lyspunktet på arbeidsmarkedet i denne perioden var veksten i helse- og sosialtjenester og i undervisningssektoren. En stor del av denne veksten gjaldt deltidsansatte.

I de økonomiske kriseårene etter 1987 var det i første rekke heltidsjobber som gikk tapt. Det har sammenheng med at nedgangen særlig rammet mannsdominerte næringer som industri, bygge- og anleggsvirksomhet. Fra 1988 til 1991 ble det 70 000 færre menn i heltidsjobber. I samme periode var det faktisk en liten økning i tallet på heltidssysselsatte kvinner, og en viss reduksjon i kvinners deltidssysselsetting.

Sterkest vekst i kommunal sektor

Tallet på sysselsatte personer i offentlig forvaltning (undervisning og forskning, helse- og sosialtjenester mv.) økte med 115 000 (25 prosent) fra 1980 til 1990. Veksten kom i all hovedsak innenfor den kommunale og fylkeskommunale sektor. Samtidig var det en nedgang på 10 000 i sysselsettingen innenfor den øvrige næringsvirksomheten (Stavang 1991). To tredeler av økningen i kvinnesysselsettingen fant sted innenfor offentlig sektor.

Tre av fire offentlig ansatte arbeider i kommunal eller fylkeskommunal virksomhet. Den statlige virksomheten, som bl.a. omfatter Forsvaret, domineres av menn, mens kvinnene utgjør hovedtyngden i kommunal virksomhet, hvor helse- og sosialtjenestene er en viktig del (figur 1). På 1980-tallet har utviklingen gått i retning av en stadig sterkere kvinnedominans i kommunesektoren, som i 1990 lønnet hver tredje sysselsatte kvinne mot bare hver tiende sysselsatte mann.

Figur 1

Sysselsatte menn og kvinner, etter sektor. 1980 og 1990. Prosent

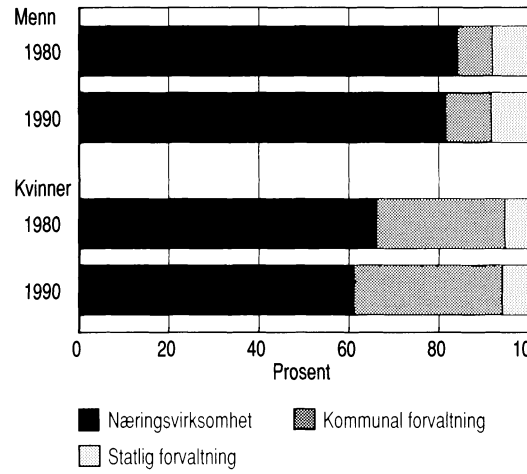

Kilde: Nasjonalregnskapet

ENDRINGER I YRKESAKTIVITETEN FOR ULIKE BEFOLKNINGSGRUPPER

Åtte av ti kvinner i alderen 30-49 år var yrkesaktive i 1991

I begynnelsen av 1970-årene var yrkesfrekvensen for kvinner 33 prosentpoeng lavere enn mennenes. I 1980 var forskjellen redusert til 24 prosentpoeng, og fram til 1991 ble den ytterligere halvert. Samtidig har utviklingen gått i retning av at stadig flere kvinner blir yrkesaktive på heltid. I 1991 var 62 prosent av kvinnene i alderen 16-74 år yrkesaktive, og over halvparten av dem hadde en heltidsjobb. Åtte av ti kvinner i alderen 30-49 år var yrkesaktive, mot omkring 94 prosent av mennene.

Figur 2
Andelen yrkesaktive menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1980 og 1991. Prosent

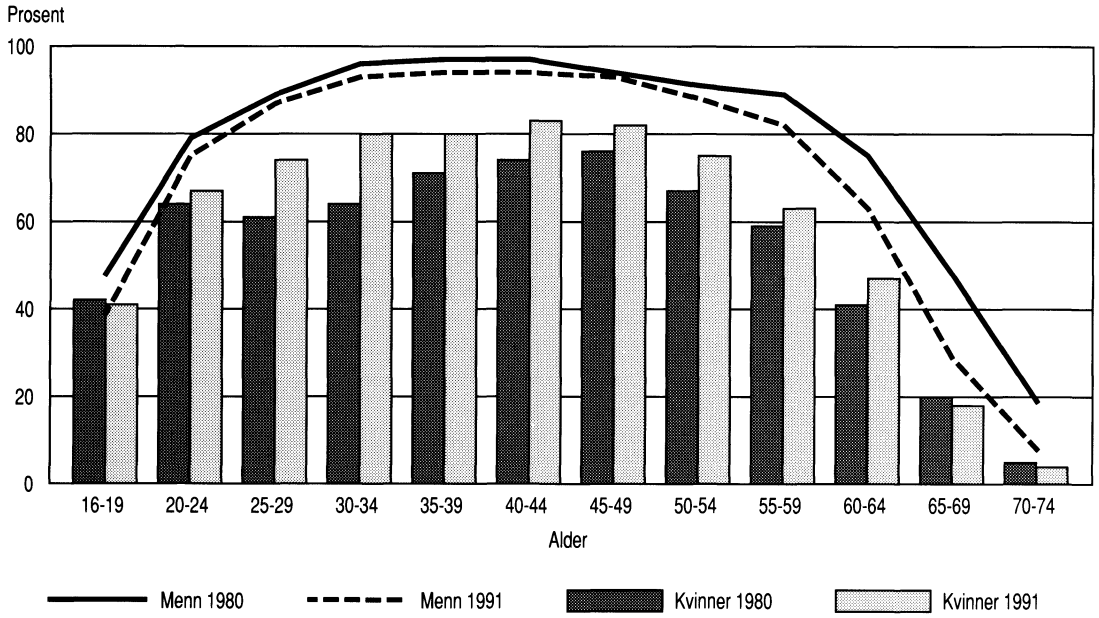

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Fra 1980 til 1991 steg yrkesfrekvensen for kvinner mest i aldersgruppene 25-34 år (med 15 prosentpoeng) og 35-54 år (med 8 prosentpoeng). Sysselsettingen økte altså mest blant kvinner i den mest typiske småbarnsfasen. Disse hadde i utgangspunktet en lavere yrkesfrekvens enn kvinner i alderen 35-54 år. I 1970-årene var det i aldersgruppen 35-39 år at yrkesaktiviteten økte sterkest (Ellingsæter og Iversen 1984).

Blant gifte og samboende mødre med yngste barn under tre år gikk yrkesfrekvensen opp med hele 23 prosentpoeng fra 1980 til 1991, til 70 prosent. Økningen var størst blant kvinner med to eller flere barn, men fremdeles var det ettbarnsmødrene som oftest var utearbeidende. Også blant mødre med yngste barn i alderen tre til seks år har yrkesfrekvensen økt betydelig. Selv om det ennå er slik at mødrenes yrkesaktivitet stiger med alderen på barna, er forskjellene blitt mindre i løpet av 1980-årene (tabell 3).

I denne perioden er også permisjonsrettighetene blitt utvidet. Det gjelder ikke bare den lønnede omsorgspermisjonen, men, i offentlig sektor, også den ulønnede. Det kan ha medført at flere kvinner nå beholder tilknytningen til arbeidsmarkedet mens de er hjemme med småbarn, og at færre sier opp stillingen sin i småbarnsfasen.

Yrkesaktiviteten øker med utdanningsnivået

Personer med høyere utdanning har høyere yrkesfrekvens enn personer med lavere utdanning. Yrkesaktiviteten varierer imidlertid mer med utdanningsnivå blant kvinner

enn blant menn (jf. kapittel 4.1). Dette må sees på bakgrunn av det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret i tilknytningen til arbeidsmarkedet. Menn har som hovedforsørgere i familien tradisjonelt vært yrkesaktive uansett, mens kvinner etter hvert har kommet i en valgposisjon overfor arbeidsmarkedet. Det synes som om kvinner i yrker med høyere utdanning i mindre grad enn andre kvinner tar lengre avbrudd i yrkeskarrieren i småbarnsfasen. Noe spissformulert kan det sies at de kvinnene som velger å ta høyere utdanning, samtidig velger å satse på en etterfølgende yrkeskarriere.

I løpet av 1980-årene har utdanningsnivået fått økende betydning for yrkesaktiviteten både blant kvinner og menn (Kjeldstad 1991). Blant kvinner har yrkesaktiviteten økt mest blant dem med midlere og høyere utdanning. Samtidig har relativt mange menn med lavere utdanning gått ut av arbeidsstyrken, selv i de aldersgruppene hvor yrkesaktiviteten er høyest, mens det bare har vært en mindre reduksjon eller stabilitet blant menn med høyere utdanning. Som resultat av disse endringene er forskjellene i menns og kvinners yrkesaktivitet blitt mindre på alle utdanningsnivåene. Fremdeles er forskjellen størst for kvinner og menn med lav utdanning. På universitets- og høgskolenivå er forskjellen mellom kvinners og menns yrkesfrekvens bare seks prosentpoeng, dvs. halvparten av forskjellen mellom kvinner og menns yrkesfrekvens totalt.

Tabell 3
Andelen yrkesaktive blant gifte og samboende kvinner med barn under 16 år. 1980 og 1991. Prosent

			Yngste barns alder							
	Alle		0-2 år		3-6 år		7-10 år		11-15 år	
	1980	1991	1980	1991	1980	1991	1980	1991	1980	1991
Gifte og samboende kvinner med barn under 16 år i alt .	62	77	47	70	57	75	70	82	75	85
Antall barn 0-15 år										
1 barn	68	81	58	78	61	77	73	82	75	85
2 barn	59	77	42	68	58	77	68	82	77	85
3 barn eller flere .	55	67	35	58	54	70	72	79	:	:

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Tabell 4
Ungdom 16-24 år etter viktigste gjøremål. Prosent

	Alle	Skoleelever/studenter		Sysselsatte		Annet (herunder arbeidsløse)
		Ikke sysselsatt	Sysselsatt	Deltid	Heltid	
1983	100	29	15	7	35	14
1987	100	27	17	7	40	9
1991	100	34	16	6	28	15

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1983, 1987 og 1991

Ungdom over fra arbeid til utdanning
Andelen sysselsatte i alderen 16-24 år gikk klart tilbake fra 1987 til 1991, etter en kraftig økning tidligere på 1980-tallet. For ungdom under 20 år gjaldt økningen fram til 1987 langt på vei skoleelever som tok seg deltidsarbeid ved siden av skolegangen, mens 20-24-åringene ble yrkesaktive på heltid. De senere års sterke reduksjon i sysselsettingen for ungdom skyldes, i tillegg til økt arbeidsløshet, at heltidsarbeid i stor grad er blitt erstattet av skolegang eller studier på heltid. Mens tallet på ungdom i alderen 16-24 år gikk ned med 17 000 fra 1987 til 1991, økte utdanningstilbudet med 47 000 plasser. Fortsatt er likevel 40 prosent av 16-19-åringene med i arbeidsstyrken. Det samme gjelder 70 prosent av 20-24-åringene.

Vanskeligere arbeidsmarked for ungdom
Det er flere ting som tyder på at arbeidsmarkedet er blitt atskillig vanskeligere for ungdom i løpet av 1980-årene. Haaland (1992) beskriver viktige endringer i de unges tilknytning til arbeidslivet på 1980-tallet som bidrar til økt marginalisering av ungdom:

- Hyppigere jobbskifter: Andelen med mange og hyppige jobbskifter har økt kraftig blant ungdom, mens andelen har holdt seg stabil i den yrkesaktive befolkningen ellers. Økningen gjelder ungdom av begge kjønn, men er størst blant kvinner (Barstad 1992d).
- Mindre grad av realiserte yrkesplaner: Fra 1985 til 1990 har andelen unge som ikke har bestemt seg for framtidig yrke, økt. Videre har andelen som har planer om annet yrke enn det nåværende økt, mens andelen som har arbeid i samsvar med framtidig yrkesplan, har gått ned.
- Redusert utbytte i arbeidsforholdet: Andelen unge som er tilfreds med lønnsforholdene og de framtidsutsiktene som jobben byr, er betydelig redusert fra 1985 til 1990.
- Mer marginal posisjon i forhold til "de gode jobbene": I en periode med synkende etterpørsel etter arbeidskraft, og dermed økende konkurranse om jobbene, blir tidligere yrkeserfaring viktigere for å få jobb. Dette rammer nykommerne på arbeidsmarkedet og ungdom, hvis yrkeserfaring preges av hyppige jobbskifter.

Førtidspensjonering av de eldre
Yrkesaktiviteten blant menn fra midten av 50-årene og oppover har i en årrekke vært nedadgående. Det skyldes i stor grad førtidspensjonering i form av uføretrygd. Også kvinnene ble førtidspensjonert i større omfang på 1980-tallet, men i sysselsettingsstatistikken blir dette langt på vei oppveid av den generelle tendensen til økt yrkesaktivitet blant kvinner.

Den største reduksjonen i yrkesaktiviteten det siste tiåret finner vi blant menn i alderen 65-66 år, med en nedgang fra 63 til 42 prosent. I aldersgruppen 60-64 år var nedgangen på 12 prosentpoeng (til 63 prosent i 1991), mens yrkesfrekvensen i aldersgruppen 55-59 år gikk ned fra 89 til 82 prosent (figur 2). I løpet av de økonomiske nedgangsårene etter 1987 har utstøtingen fra arbeidsmarkedet også rammet menn under 50 år (med en reduksjon på 2-3 prosentpoeng).

Blant personer med rett til ordinær alderspensjon (67 år og over) er det blitt stadig færre som fortsatt er yrkesaktive. Blant menn i alderen 67-69 år sank yrkesfrekvensen fra 35 til 19 prosent i perioden 1980-1991. Det meste av denne nedgangen skjedde etter 1987. I aldersgruppen 70-74 år ble andelen redusert fra 19 til 8 prosent.

En av tjuefem arbeidstakere i Norge er innvandrer
I 2. kvartal 1991 var det 62 500 innvandrere i alderen 16-74 år som var arbeidstakere,

eller 3,8 prosent av alle arbeidstakere i Norge (tilsvarende andel utenlandske statsborgere var 2,8 prosent, jf. kapittel 2.3). I perioden 1987 til 1991 økte innvandrerbefolkningen i yrkesaktiv alder med 26 prosent, mens antall arbeidstakere blant innvandrerne bare økte med 5 prosent (se for øvrig kapittel 2.1 og 2.3).

Kilde for data om innvandrere og regionale endringer

I avsnittene om innvandrere og om regionale endringer i dette kapitlet brukes arbeidstakerregisteret som datakilde. Arbeidstakerregisteret omfatter utelukkende personer registrert som ansatte, mens selvstendig næringsdrivende, familiearbeidere, sjøfolk og vernepliktige ikke er inkludert. Antall arbeidstakere er derfor noe lavere enn antall sysselsatte ifølge AKU. For arbeidstakere er imidlertid sammenliknbarheten tilfredsstillende; det gjelder innvandrere imellom, mellom innvandrere og nordmenn, og det gjelder mellom ulike regioner.

Med **arbeidstaker** menes enhver som arbeider i annens tjeneste for lønn eller annen godtgjørelse. Registrering skjer når arbeidsforholdet antas å ville vare i mer enn seks dager og innebærer mer enn gjennomsnittlig tre timers arbeidstid pr. uke.

En **innvandrer** er i denne sammenheng definert som en person bosatt i Norge, født i utlandet og som har mor med utenlandsk fødeland.

Danmark og Sverige var representert med flest arbeidstakere i Norge i 1991, med henholdsvis 9 400 og 7 300 personer. Deretter fulgte Storbritannia, Tyskland, Pakistan og USA. Også i 1980 var det flest fra disse landene (Folke- og boligtellingen 1980). Av de utenlandske arbeidstakerne i Norge i 1987, var 53 prosent fra de fem vestlige landene nevnt ovenfor, men denne andelen ble redusert til 46 prosent i 1991. Andelen utenlandske arbeidstakere fra den tredje verden og fra Øst-Europa økte tilsvarende.

Størst nedgang i sysselsettingen blant innvandrere

I høykonjunkturåret 1987 var 52 prosent av innvandrerne i alderen 16-74 år sysselsatt, dvs. 5 prosentpoeng lavere enn blant nordmenn. I de økonomiske nedgangstidene etter 1987 har sysselsettingen gått sterkere ned blant innvandrerne enn blant de norskfødte. Fram til 1991 ble andelen sysselsatte redusert med 9 prosentpoeng for innvandrerne, mot bare 3 prosentpoeng for nordmenn.

Arbeidsmarkedsproblemene rammet imidlertid de ulike innvandrergruppene høyst forskjellig. De nordiske innvandrerne kom best ut med bare en svak nedgang i andelen sysselsatte fra 1987 til 1991. Andelen sysselsatte gikk mer ned blant innvandrerne fra den tredje verden og fra Øst-Europa enn blant andre innvandrergrupper. Dette har sammenheng med at antall personer yrkesaktiv alder fra den tredje verden og Øst-Europa økte langt sterkere enn antall sysselsatte fra disse landene.

Hvem er utenfor arbeidsstyrken?

En av fire personer i alderen 16-66 år befinner seg **utenfor** arbeidsstyrken, og er altså verken sysselsatt eller arbeidsløs. Skoleelever og studenter utgjør den største gruppen med om lag 270 000 personer (figur 3). Dernest er det 200 000 arbeidsuføre og førtidspensjonerte, og rundt 150 000 hjemmearbeidende kvinner. De fulltids hjemmearbeidende kvinnene utgjør en av ti kvinner totalt.

I løpet av 1980-årene er antall hjemmearbeidende kvinner blitt mer enn halvert. Det gjelder både de som er utenfor arbeidsstyrken og de som har en deltidsjobb, men som betrakter seg hovedsakelig som hjemmearbeidende (den sistnevnte gruppen utgjorde

50 000 kvinner i 1991). Det må imidlertid tilføyes at mange av de kvinnene som her klassifiseres som uføre eller førtidspensjonerte, i praksis også er hjemmearbeidende. At stadig færre kvinner med deltidsjobb betrakter seg hovedsakelig som "hjemmearbeidende", kan delvis avspeile holdningsendringer.

Figur 3
Personer i alderen 16-66 år som er utenfor arbeidsstyrken, etter hovedsakelig virksomhet. 1991. Prosent

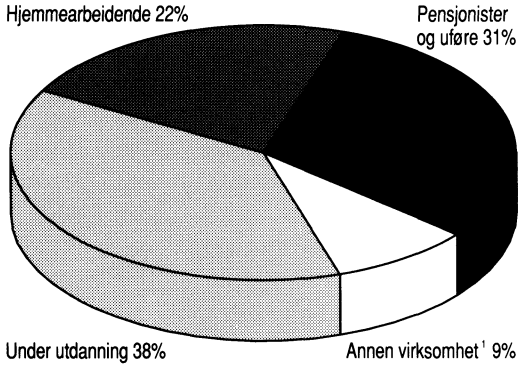

[1] Inklusive uoppgitt og personer som svarer "arbeidsledig", men som ikke oppfyller alle betingelsene for å kunne regnes som arbeidsledig i den offisielle statistikken

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Tallet på skoleelever og studenter har økt med om lag 60 000 (27 prosent) fra 1980 til 1991. I 1991 var seks av ti 16-19-åringer under utdanning på heltid, dvs. uten arbeid ved siden av.

Størst økning var det likevel i gruppen arbeidsuføre og førtidspensjonister. Den økte med nær 80 000 (57 prosent) i løpet av 1980-årene. I aldersgruppen 55-66 år er nærmere en tredel av befolkningen uføretrygdet eller førtidspensjonert. Sammenliknet med 1980 er dette nær en fordobling.

REGIONALE VARIASJONER PÅ ARBEIDSMARKEDET

Størst nedgang i antall arbeidstakere i Oslo og på Østlandet

Utviklingen i tallet på arbeidstakere de senere år er i hovedtrekk den samme i alle fylkene. Fram til 1987 økte antall arbeidstakere, for deretter å synke i alle fylker (tabell 5). Men størrelsen på endringene varierer. Veksten fram til 1987 kom først og fremst på Sør- og Vestlandet, mens nedgangen etter 1987 i sør- og vestlandsfylkene skiller seg lite fra landsgjennomsnittet.

I begge perioder har Oslo den svakeste utviklingen i antall arbeidstakere av samtlige fylker. Fylket hadde den svakeste veksten i første periode og den største tilbakegangen i siste periode. De øvrige fylkene med sterkest tilbakegang i siste periode er også østlandsfylker; nemlig Østfold, Hedmark og Telemark.

Kilde for data på fylkesnivå

Arbeidskraftundersøkelsene gir ikke sysselsettingstall på fylkesnivå. Arbeidstakerstatistikken benyttes derfor til å gi fylkestall, selv om denne statistikken gir tall først fra 1985 og bare omfatter ansatte (jf. tekstramme foran). Arbeidstakerstatistikken er todelt og består av en statistikk etter bosted og en etter arbeidssted. Bare arbeidstakerstatistikken etter arbeidssted gir næringsfordeling. Når vi sammenholder totaltall med tall for industrien, må en være oppmerksom på at arbeidstakere i alt er registrert etter bosted mens arbeidstakere i industri er registrert etter arbeidssted.

I perioden 1985-1987 var veksten i arbeidstakere for landet totalt mer enn fem ganger så høy som veksten i befolkningen (16-74 år). Relativt til befolkningsutviklingen hadde Oslo og Akershus den svakeste utviklingen i antall arbeidstakere i perioden mens Sogn

og Fjordane og Møre og Romsdal hadde den sterkeste. I perioden 1987-1991 hadde Akershus og Oslo den sterkeste og Nord-Trøndelag den svakeste nedgangen i antall arbeidstakere i forhold til befolkningsutviklingen.

Størst nedgang i industrien i Oslo og Nord-Norge

Utviklingen i tallet på arbeidstakere i industrien har vært betydelig svakere enn utviklingen for arbeidstakere i alt (tabell 6). Det er imidlertid store regionale forskjeller i dette bildet både i vekstperioden midt på 1980-tallet og i nedgangsperioden på slutten av 1980-tallet.

I vekstperioden fram til 1987 var det tilbakegang i industrisysselsettingen i flere fylker. Størst var tilbakegangen i Finnmark. Samtidig var det en relativt sterk vekst i industrisysselsettingen i enkelte fylker, særlig Møre og Romsdal og Aust-Agder, som lå på toppen også når det gjaldt vekst i antall arbeidstakere totalt i perioden. Størst var likevel veksten i Nordsjøen, så vel i perioden fram til 1987 som årene etter. Kontrasten til utviklingen i industrisysselsettingen for landet som helhet viser oljeindustriens økende betydning for landets økonomi.

Tabell 5

Arbeidstakere og befolkning 16-74 år, i ulike bostedsfylker

Fylke	1991 2.kv.	Endring i prosent 1985-87		Endring i prosent 1987-91	
		Arbeids-takere	Befolk-ning	Arbeids-takere	Befolk-ning
Hele landet	1 666 602	7,9	1,4	-3,8	1,9
01 Østfold	90 549	7,3	1,0	-5,5	1,5
02 Akershus	191 170	9,5	4,4	-3,2	4,3
03 Oslo	197 748	4,3	0,6	-6,9	1,7
04 Hedmark	69 187	6,6	0,5	-5,3	0,7
05 Oppland	67 600	7,3	0,7	-2,6	1,3
06 Buskerud	92 935	7,4	1,8	-3,8	1,9
07 Vestfold	75 771	9,2	2,0	-3,5	2,8
08 Telemark	60 637	8,0	0,8	-5,1	0,3
09 Aust-Agder	33 303	10,1	2,2	-3,2	3,1
10 Vest-Agder	52 885	8,6	1,8	-2,4	2,7
11 Rogaland	134 092	8,4	2,5	-2,5	3,5
12 Hordaland	165 218	9,3	1,8	-2,7	2,5
14 Sogn og Fjordane	40 391	10,1	0,5	-3,4	1,1
15 Møre og Romsdal	83 859	10,1	0,8	-4,3	0,9
16 Sør-Trøndelag	99 212	7,6	1,2	-3,9	1,8
17 Nord-Trøndelag	45 535	7,6	0,4	-1,5	1,0
18 Nordland	83 948	6,6	-0,3	-4,0	-0,3
19 Troms	54 834	9,2	1,0	-4,4	0,8
20 Finnmark	27 728	5,1	-0,7	-3,6	0,7

Kilde: Arbeidstakerregisteret

Tabell 6
Arbeidstakere i industri i ulike arbeidsstedsfylker

Fylke	1991 2.kv.	Endring i prosent 1985-87	Endring i prosent 1987-91
Hele landet	292 642	2,6	-14,4
01 Østfold	21 828	3,3	-17,0
02 Akershus	17 598	3,4	-11,4
03 Oslo	32 727	0,3	-21,9
04 Hedmark	12 801	4,4	-14,4
05 Oppland	11 192	4,1	-14,9
06 Buskerud	19 647	-0,3	-15,3
07 Vestfold	15 262	-1,4	-15,4
08 Telemark	15 441	0,3	-14,9
09 Aust-Agder	6 446	9,5	-14,6
10 Vest-Agder	11 165	3,9	-14,5
11 Rogaland	25 713	1,3	-12,1
12 Hordaland	28 381	3,1	-10,5
14 Sogn og Fjordane	9 113	4,1	-2,5
15 Møre og Romsdal	20 710	7,4	-11,5
16 Sør-Trøndelag	14 039	5,7	-10,5
17 Nord-Trøndelag	7 383	1,3	-8,8
18 Nordland	11 353	2,6	-23,0
19 Troms	5 153	-0,9	-18,7
20 Finnmark	3 358	-3,8	-29,9
21 Svalbard	7	-	-
22 Nordsjøen	3 325	41,9	38,8

Kilde: Arbeidstakerregistret

Nedgangen i tallet på ansatte i industrien etter 1987 rammet i særlig grad Oslo og Nord-Norge. Fra 1985 til 1991 mistet Oslo en femdel og Finnmark en tredel av sine industriarbeidsplasser. I Nord-Norge skjedde nedgangen først og fremst innenfor fiske- og verkstedindustri, mens det i Oslo var størst nedgang innen produksjon av trevarer, kjemiske produkter og verkstedindustri.

NÆRINGSTILKNYTNING OG YRKESVALG

Fortsatt tradisjonelle kjønnsforskjeller i yrkesvalg

Det har tradisjonelt vært klare forskjeller i menns og kvinners yrkesvalg. Selv om kvinnene i løpet av de siste par tiårene i stadig større grad er blitt yrkesaktive, er det fremdeles svært markerte forskjeller på de yrkesvalg som kvinner og menn foretar. Heller ikke i de senere årene er det blitt større likhet mellom kvinner og menn på dette området.

Fra 1980 til 1991 gikk tallet på mannlige industri-, bygge- og anleggsarbeidere ned med 84 000. Også innenfor mannsdominerte yrker som gårdbrukere, fiskere og transportarbeidere var det en sterk nedgang i sysselsettingen for menn. For kvinner var det samtidig en økning på 100 000 i yrkesgruppen "teknisk, vitenskapelig, humanistisk og kunstnerisk arbeid", som domineres av yrker innen undervisning, helse- og sosialetaten. Nedgang i tallet på sysselsatte kvinner var det bare i de mannsdominerte yrkesgruppene jordbruk og industri.

Tabell 7
Tallet på sysselsatte menn og kvinner i ulike yrker. 1980 og 1991. 1 000

Yrke	1980		1991	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
I alt	1 133	775	1 095	915
Teknisk, vitenskapelig, humanistisk og kunstnerisk arbeid	172	183	210	284
Administrasjons- og forvaltningsarbeid, bedrifts- og organisasjonsledelse	79	17	98	36
Kontorarbeid	52	149	45	164
Handelsarbeid	80	99	99	111
Jordbruks-, skogbruks- og fiskearbeid	109	46	86	30
Gruve- og sprengningsarbeid, industri, bygge- og anleggsarbeid	427	60	343	48
Transport og kommunikasjonsarbeid	125	27	100	34
Servicearbeid	52	193	71	205
Militært arbeid	33	-	36	1

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

I 1991 var hver tredje yrkesaktive mann sysselsatt innenfor industri, bygge- og anleggsarbeid, mens bare 5 prosent av kvinnene tilhørte denne yrkesgruppen. På den annen side var hver femte kvinne ansatt i "servicearbeid", dvs. som rengjøringspersonale, hjemmehjelpere, hotell- og restaurantarbeidere, frisører mv. Bare 7 prosent av mennene har denne typen stillinger. Kvinnene er dominerende også blant kontorfunksjonærer, og utgjør flertallet i yrkesgrupper som syke- og hjelpepleiere, lærere, barnehageansatte og butikkekspeditører. Eksempler på typiske mannsyrker (foruten industri-, bygge- og anleggsarbeidere) er ingeniører, sjåfører, gårdbrukere og bedriftsledere.

I en situasjon med vedvarende høy ledighet kan det være grunn til å påpeke at de kvinnedominerte omsorgsyrkene kanskje er blant de yrkene hvor en kan vente en viss vekst i sysselsettingen framover (produksjon av tjenester), mens menn i større grad er å finne innenfor mer utsatte eller stagnerende yrkesgrupper som industri- og bygningsarbeidere, gårdbrukere m.m. (slike som produserer varer).

Færre arbeidere, flere høyere funksjonærer

I 1980-årene skjedde det markerte endringer i fordelingen på arbeider- og funksjonæryrker, både blant menn og kvinner. Andelen funksjonærer på middels og høyere nivå økte sterkt, særlig blant kvinner (med 16 prosentpoeng). Denne økningen gikk i stor grad på bekostning av lavere funksjonærer (som ble redusert med 9 prosentpoeng). Blant menn var det i første rekke andelen arbeidere som ble redusert (med 6 prosentpoeng).

Endringene blant menn har nær sammenheng med nedgangen i tallet på sysselsatte i industri, bygge- og anleggsvirksomhet. Men også *innenfor* industribransjen har det skjedd en forskyvning mellom arbeider- og funksjonæryrker. Mens det var 68 prosent arbeidere

i industrien i 1980, var andelen sunket til 62 prosent i 1991.

Tabell 8
Sysselsatte menn og kvinner, etter sosioøkonomisk gruppe. 1981 og 1991. Prosent

Sosioøkonomisk gruppe	Menn		Kvinner	
	1981	1991	1981	1991
I alt	100	100	100	100
Arbeidere	47	41	18	15
Ufaglærte	30	26	16	13
Faglærte	17	15	2	2
Funksjonærer	38	46	72	79
Lavere nivå	5	4	42	33
Mellomnivå	25	32	27	39
Høyere nivå	8	10	3	7
Bønder og fiskere	7	6	1	1
Andre selvstendige	9	8	8	5

Kilde: Arbeidskraftsundersøkelsene

Kvinner med lavest sosioøkonomisk status
Fremdeles er det store forskjeller mellom kvinners og menns sosioøkonomiske status, men de er blitt noe mindre i løpet av 1980-årene. En viktig side ved arbeideryrkene har imidlertid holdt seg stabilt: Bare hver tiende kvinnelige arbeider er faglært, mot hver tredje mannlige. Innenfor funksjonæryrkene har det skjedd en viss utjevning mellom kvinners og menns kompetansenivå, men andelen på det laveste nivået er likevel fire ganger høyere blant kvinner enn blant menn.

Flest menn i lederstillinger
Mens 28 prosent av alle sysselsatte menn har en ledende stilling, gjelder det bare 10 prosent av kvinnene. I løpet av det siste tiåret har andelen med ledelsesoppgaver i yrket steget med 3-4 prosentpoeng for så vel kvinner som menn. Dette gjelder alle stillinger hvor arbeidsledelse inngår som en viktig del av arbeidet, og ikke bare toppstillinger. Størst økning i andelen lederstillinger har det vært innenfor handelsarbeid.

Stor andel innvandrere i renovasjon og rengjøring og hotell- og restaurantvirksomhet
Innvandrerne arbeider innen andre næringer enn nordmenn. De er særlig konsentrert innen næringene renovasjon og rengjøring, hotell- og restaurantdrift og olje- og gassutvinning. Lavest andel er det innen primærnæringene, kraft- og vannforsyning og innen forsikringsvirksomhet.

Mens innvandrerne i 1991 utgjorde 3,8 prosent av alle arbeidstakere, var tilsvarende andel 13,7 prosent innen renovasjon og rengjøring og 11,2 prosent innen hotell- og restaurantvirksomhet. I begge disse næringene økte andelen innvandrere i perioden 1987-1991. I 1991 var 60 prosent av innvandrerne i hotell- og restaurantvirksomhet fra den tredje verden, og denne gruppen utgjorde tre av fire innvandrere innen renovasjon og rengjøring. Innen olje- og gassvirksomhet var ni av ti innvandrere fra Europa, Nord-Amerika eller Oceania.

ENDRINGER I ARBEIDSTID

Fra 1. januar 1987 ble arbeidstiden satt ned fra 40 til 37 1/2 time pr. uke for de arbeidstakerne som ennå ikke hadde en slik avtale. Denne arbeidstidsforkortelsen kom først og fremst mannlige ansatte til gode, ettersom de i langt større grad enn kvinner arbeidet i yrker med 40-timers uke.

Stadig lengre arbeidstid for fedrene
På tross av denne avtalefestede arbeidstidsforkortelsen har det vært en viss økning i

tallet på sysselsatte som vanligvis har særlig lange arbeidsuker. Det skyldes ikke bare økt bruk av overtid, men også at stadig flere påtar seg en bijobb i tillegg til hovedjobben. I 1980 oppgav 29 prosent av mennene at de vanligvis arbeider 45 timer eller mer pr. uke (eventuelle biyrker medregnet). I 1987 var denne andelen steget til 32 prosent, og den var fremdeles på dette høye nivået i 1991. En del av dette kan tilskrives ordningene med fleksibel arbeidstid, med mulighet for opparbeiding av tid som senere avspaseres. Lang arbeidstid er mest utbredt blant fedre med hjemmeboende barn. Sterkest har økningen vært blant ufaglærte arbeidere og funksjonærer på mellomnivå (Barstad 1992d).

Over- og undersysselsetting

Ifølge Levekårsundersøkelsen 1991 ville 15 prosent av småbarnsfedrene foretrukket kortere arbeidstid enn de vanligvis har, selv om lønnen ble redusert tilsvarende. Av småbarnsmødrene var det 21 prosent som gav uttrykk for det samme. At såpass mange ønsker en kortere arbeidstid enn de faktisk har, tyder på at mulighetene for å velge arbeidstid er begrenset, f.eks. når det gjelder å ta overtid.

Tabell 9

Sysselsatte menn og kvinner i ulike aldersgrupper, etter arbeidstid pr. uke. 1980 og 1991. Prosent[1]

Alder	1980				1991			
	I alt	Kort deltid	Lang deltid	Heltid	I alt	Kort deltid	Lang deltid	Heltid
MENN	100	4	6 (4)	90 (92)	100	5	4	91
16-19 år	100	30	9	61	100	51	8	41
20-24 år	100	5	5	91	100	10	7	84
25-29 år	100	1	5	93	100	4	3	93
30-39 år	100	1	4	95	100	1	3	96
40-54 år	100	1	4	95	100	1	2	96
55-74 år	100	5	10	85	100	6	7	86
KVINNER	100	23	30 (28)	47 (49)	100	23	24	52
16-19 år	100	39	12	49	100	67	13	23
20-24 år	100	12	16	72	100	21	19	61
25-29 år	100	21	26	53	100	16	17	67
30-39 år	100	26	34	40	100	22	26	52
40-54 år	100	20	36	45	100	19	28	53
55-74 år	100	25	32	43	100	33	27	40

[1] Tallene for 1980 og 1991 er ikke helt sammenliknbare. For 1980 er tallene basert på **faktisk** arbeidstid, mens tallene for 1991 gjelder **avtalt** (eventuelt vanlig) arbeidstid. Ved å bruke avtalt arbeidstid framfor faktisk øker heltidsandelen med ca. 2 prosentpoeng (på bekostning av lang deltid) for så vel kvinner som menn i alt

Kort deltid: 1-19 timer pr. uke.
Lang deltid: For 1980: 20-34 timer pr. uke.
For 1991: 20-36 timer pr. uke, med unntak av personer med arbeidstid 30-36 timer som oppgir at dette utgjør heltid.
Heltid: For 1980: 35 timer og over.
For 1991: 37 timer og over, samt personer med arbeidstid 30-36 timer som oppgir at dette utgjør heltid.

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Samtidig viser arbeidskraftundersøkelsene at 13 prosent av alle deltidssysselsatte er undersysselsatt, dvs. de både ønsker og har forsøkt å få lengre arbeidstid, som de eventuelt kan starte med innen en måned (Eide 1990) (se for øvrig kapittel 5.2).

Ungdom over på kort deltid

For menn i alderen 16-74 år under ett har det ikke skjedd noen endring i fordelingen på deltid og heltid i løpet av 1980-årene. Ni av ti yrkesaktive menn var, og er fortsatt, sysselsatt på heltid. Men blant unge menn i alderen 16-24 år har andelen yrkesaktive på heltid blitt kraftig redusert, mest for de under 20 år (fra 60 til 40 prosent). Andelen på kort deltid, dvs. under 20 timer pr. uke, har gått tilsvarende opp. Det samme har skjedd blant unge kvinner, og må ses i sammenheng med den økende tendensen til å ta videregående og høyere utdanning. Ellers er mønsteret stabilt for menn, med omkring 95 prosent på heltid i aldersgruppen 25-54 år.

Flere kvinner velger heltid

For kvinner har det derimot skjedd store endringer i arbeidstidsmønsteret. Stadig flere blir sysselsatt på heltid, mest på bekostning av lang deltid. Vel halvparten av de sysselsatte kvinnene er nå heltidsarbeidende, mens de øvrige fordeler seg jevnt på henholdsvis kort og lang deltid. I løpet av 1980-årene har andelen på heltid økt med 3-4 prosentpoeng. Overgangen til heltid har vært størst blant kvinner i alderen 25-39 år, med en økning i heltidsandelen på 10-12 prosentpoeng fra 1980 til 1991. Nettopp i denne gruppen økte også andelen yrkesaktive mest i dette tidsrommet. Høyest heltidsandel er det blant 20-29-åringene (65 prosent). De nye kvinnegenerasjonene velger altså i større grad enn sine eldre medsøstre å være yrkesaktive på heltid.

Heltidsandelen for kvinner varierer imidlertid mye i de ulike næringene. Høyest andel på heltid er det innenfor bankvirksomhet og forretningsmessig tjenesteyting, samferdsel og offentlig adminstrasjon. I disse næringene arbeider to av tre kvinner heltid. Derimot er det en overvekt av deltidssysselsatte innenfor detaljhandel, jordbruk, helse- og sosialtjenester (55-60 prosent på deltid).

Halvparten av de yrkesaktive småbarnsmødrene har heltidsjobb

Vel halvparten av de sysselsatte kvinnene med bare ett barn under 16 år hadde en heltidsjobb i 1991. Andelen på heltid er faktisk større blant småbarnsmødrene enn blant mødre med barn i skolealder. Den relativt lave heltidsandelen blant mødrene til de litt større barna kan tenkes å ha sammenheng med forskjeller i arbeidsmarkedstilpasning mellom unge og eldre mødrekull. Forskjellene i arbeidstid etter barnas alder kan også ha sammenheng med foreldrenes livsfase, ved at småbarnsforeldre har større kostnader forbundet med familie- og boligetablering enn foreldrene til de større barna. Endelig er det rimelig å anta at overgang fra barnehage til skole byr på særlige problemer i forhold til heltidsarbeid på grunn av barnas korte skoledager og mange fridager i løpet av året.

Blant mødre med to eller flere barn er det en overvekt av deltidssysselsatte (63 prosent). I denne gruppen er det også mer vanlig å arbeide kort deltid, dvs. under 20 timer i uka, enn blant ettbarnsmødrene.

Selv i den generelle nedgangsperioden etter 1987, har heltidsandelen blant de yrkesaktive mødrene vært svakt økende - det samme gjelder andelen yrkesaktive mødre.

Varierende tilknytning i løpet av året?
De fleste sysselsatte, både kvinner og menn, har en overveiende stabil arbeidstidstilknytning over året (hhv. 71 og 76 prosent). Knapt 30 prosent av kvinnene hadde stabilt deltidsarbeid og drøyt 40 prosent stabilt heltidsarbeid. For menn gjelder stabiliteten bare heltidsarbeid, mens deltidsarbeid for menn like ofte dreier seg om mer kortvarige og sporadiske tilfeller.

Periodevis eller sesongpreget arbeid på heltid er mest utbredt blant menn (16 prosent), mens tilsvarende arbeid på deltid er mest utbredt blant kvinner (13 prosent). 4 prosent av de mannlige og 5 prosent av de kvinnelige sysselsatte veksler mellom deltid og heltid i løpet av året. Vekslende arbeidstid over året og mer sesongpreget arbeid er mest utbredt blant ungdom, for eksempel ved at skoleelever som enten ikke har jobb eller har en deltidsjobb ved siden av skolegangen, tar en heltidsjobb i sommerferien.

Tabell 10
Sysselsatte etter arbeidstilknytning i løpet av året. Kvinner og menn. Prosent

	Kvinner	Menn
I alt	100	100
Heltidsarbeid hele året	43	73
Deltidsarbeid hele året	28	3
Veksling heltids-/deltidsarbeid i løpet av året	5	4
Utelukkende heltidsarbeid, bare deler av året	11	16
Utelukkende deltidsarbeid, bare deler av året	13	4

Kilde: Folke- og boligtelling 1990

FRA "FULL SYSSELSETTING" TIL VEDVARENDE HØY ARBEIDSLØSHET

I 1980 var arbeidsløsheten i Norge på bare 1,7 prosent av arbeidsstyrken. Fram til 1983 ble ledigheten fordoblet. Deretter ble den redusert til 2,0 prosent i løpet av de neste tre årene, parallelt med en meget sterk vekst i sysselsettingen. Men i siste del av 1980-årene og videre inn i 1990-årene oppstod det på ny betydelige problemer på arbeidsmarkedet. For første gang siden mellomkrigstiden ble det i 1989 meldt om over 100 000 arbeidsløse. Gjennomsnittstallet for 1991 var 116 000, som tilsvarer 5,5 prosent av arbeidsstyrken.

Figur 4
Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt i prosent av arbeidsstyrken. Menn og kvinner. 1980-1991

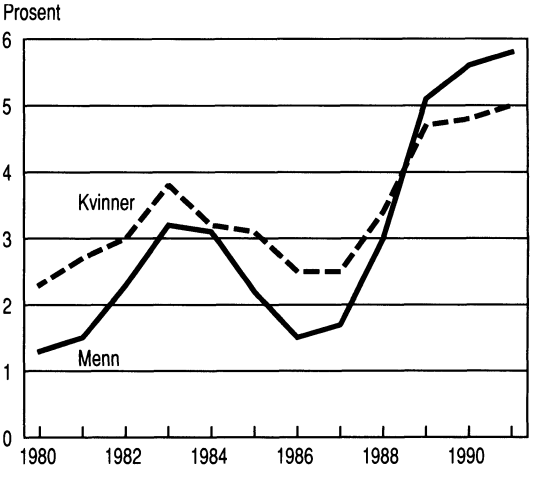

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Flere arbeidsløse menn enn kvinner
Den kraftige økningen i ledigheten etter 1987 har rammet menn i større grad enn kvinner. Ledigheten blant menn ble tredoblet i løpet av fireårsperioden 1987-1991, mens kvinneledigheten ble fordoblet. I 1991 var det 20 000 flere ledige menn enn kvinner, nærmere bestemt 5,8 prosent av menn og 5,0 prosent av kvinner i arbeidsstyrken.

Ungdommen er på mange måter den mest utsatte gruppen på arbeidsmarkedet. På den annen side har de i større grad enn andre muligheten til å velge utdanning som alternativt gjøremål. Mange elev- og studieplasser er opprettet nettopp for å motvirke ledighetsproblemet, i tillegg til ulike typer arbeidsmarkedstiltak (se for øvrig kapittel 5.2). Likevel er ledigheten oppe i 12,8 prosent blant 16-24-åringene i arbeidsstyrken, dvs. tre ganger høyere enn i arbeidsstyrken for øvrig.

Langtidsledighet blant de eldre
De unge rammes imidlertid ikke av så langvarige ledighetsperioder som de eldre. Det har sammenheng med at ungdom prioriteres når det gjelder arbeidsmarkedstiltak. Andelen langtidsledige (dvs. ledighet i over et halvt år) var om lag 50 prosent blant de arbeidsløse over 50 år, mens den var bare halvparten så høy blant ungdom i 1991. Blant de eldre skjer det dessuten en overføring til uføre- eller førtidspensjon, og dette bidrar til å begrense den åpne arbeidsløsheten i denne gruppen.

Flere ble rammet av langvarig arbeidsløshet i de økonomiske kriseårene mot slutten av 1980-tallet og begynnelsen av 1990-tallet enn under lavkonjunkturen 1983-1984. I 1990 kom andelen langtidsledige opp i 40 prosent, mot 30 prosent i 1984. Ellers i 1980-årene har andelen ligget på rundt 15 prosent. Et høyt ledighetsnivå og lav etterspørsel etter arbeidskraft over lengre tid vil normalt føre til en økning i langtidsledigheten.

Figur 5
Andelen korttidsledige og langtidsledige blant arbeidssøkerne uten arbeidsinntekt. 1980-1991. Prosent[1]

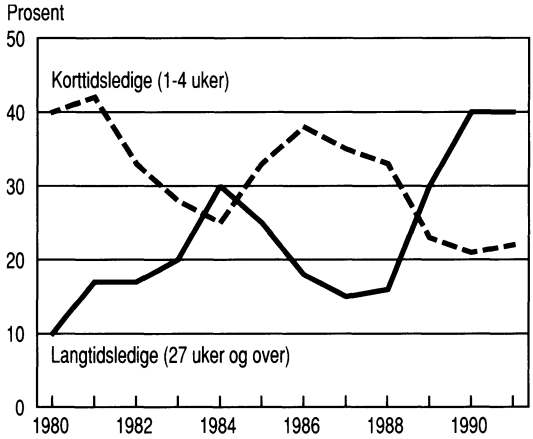

[1] Basert på ikke-fullførte ledighetsperioder

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Lavest ledighet blant dem med høyere utdanning
Utdanningsnivået er av stor betydning for risikoen for å bli arbeidsløs. Jo lavere utdanning, desto høyere ledighet. Dette er et mønster som går igjen i alle aldersgrupper, og må ses i sammenheng med at de yrkene som er mest konjunkturutsatt (industri, bygge- og anleggsarbeid), samtidig er de yrkene som i minst grad stiller krav om høyere utdanning. Ikke desto mindre er det en klar tendens innen de mest utsatte næringene at det er de ufaglærte som først og fremst mister jobbene. Sammenliknet med situasjonen under forrige lavkonjunktur (1983-1984) har likevel arbeidsløsheten økt mest, både relativt og i absolutte tall blant dem med middels eller høyere utdanning (Bø 1991).

Tone Hobæk og Morten Kjelsrud

5.2 Arbeidsledighet

ARBEIDSLEDIGHET OG LEVEKÅR

Inntektsgivende arbeid er den viktigste kilden til individers materielle velferd i dagens samfunn. Siden den økonomiske kompensasjonen ved arbeidsledighet maksimalt utgjør ca. to tredeler av den opprinnelige arbeidsinntekten (over 80 uker), har arbeidsledighet umiddelbare virkninger for den enkeltes økonomi. Nyere medisinsk forskning har dessuten dokumentert at langtidsledighet er assosiert med helseproblemer, særlig av psykisk art. På den annen side viser det seg at konsekvensene av ledighet varierer med den arbeidslediges totale livssituasjon. Det ser f.eks. ut til at mange kompenserer for tap av kontakt med arbeidskolleger med å utvide samværet med familie og venner (NAVF mai 1992).

UTVIKLINGSTREKK PÅ 1980-TALLET

Sterk økning i arbeidsledigheten

1980-tallet har vært et turbulent tiår på det norske arbeidsmarkedet. Selv om det har vært sterke svingninger i arbeidsledigheten, har 1980-årene i gjennomsnitt hatt det høyeste ledighetsnivået siden mellomkrigstiden.

Den første ledighetstoppen ble nådd i januar 1984. Da var 80 000 personer, eller nesten 4 prosent av arbeidsstyrken, registrert som helt ledige ved arbeidskontorene. Myndighetene svarte med økte bevilgninger til arbeidsmarkedstiltak. I april 1985 ble 31 000 nordmenn sysselsatt på personrettede ordinære tiltak (eksklusive attføringstiltak).

1984-87 var en ekspansjonsperiode i norsk økonomi med økning i etterspørselen etter varer og tjenester. Sysselsettingen vokste raskt, og ledighetsnivået ble igjen redusert til under 2 prosent av arbeidsstyrken (1986-87). Parallelt med nedgangen i arbeidsledigheten reduserte myndighetene omfanget av tiltakene. I 1987 var i gjennomsnitt 7 000 sysselsatt på arbeidsmarkedstiltak mot 23 000 i 1984.

Oljeprisfallet i 1986 og den reduserte etterspørselen i 1987-88 var innledningen til en nesten eksplosjonsartet vekst i arbeidsledigheten. Antall registrerte helt ledige økte fra 32 000 i 1987 til 83 000 i 1989. Myndighetenes økning i antall tiltaksplasser og i utdanningstilbudet (artikkel 4.1 og 4.2), har bidratt til å dempe veksten i ledigheten på slutten av 1980-tallet. I 1991 var 101 000 personer (5 prosent av arbeidsstyrken) registrert som helt ledige ved arbeidskontorene. Dette er gjennomsnittstall over antall ledige ved utgangen av hver måned. Langt flere berøres av arbeidsledighet i løpet av året.

Registrerte helt ledige og arbeidssøkere uten arbeidsinntekt

I Norge er det to offisielle mål på arbeidsledighet. Arbeidsdirektoratet gir tall for ar-

beidssøkere uten inntektsgivende arbeid som *registrerer seg som helt ledige* ved landets arbeidskontorer. Arbeidskraftundersøkelsene (AKU) gir tall for *arbeidssøkere uten arbeidsinntekt* uansett hvordan de søker arbeid. AKUs mål på ledighet vil med andre ord også omfatte personer som henvender seg til arbeidsgiverne utenom arbeidsformidlingen (uformelle arbeidssøkere). Dette er den viktigste grunnen til at AKUs anslag på ledigheten gjerne er høyere enn Arbeidsdirektoratets ledighetstall (Hanisch (red.) 1984, Bø og Næsheim 1989 og 1993).

I 1984 var den registrerte ledigheten større enn AKU-ledigheten

I perioden 1983-85 skjedde det en endring i forholdet mellom de to ledighetsmålene. Antall registrerte ledige var i gjennomsnitt høyere enn AKUs anslag på antall arbeidssøkere uten arbeidsinntekt i 1984 (figur 1A). Det er ingen enkel forklaring på dette fenomenet, men det antas gjerne at økningen i tilbudet av ekstraordinære tiltaksplasser i fylker og kommuner - de såkalte "rettedalstiltakene" - var en viktig årsak til utjevningen mellom de to ledighetsmålene i 1984. Opptrappingen av arbeidsmarkedstiltakene bidrog til at flere personer uten opptjente rettigheter ble motivert til å oppsøke etaten i håp om å bli med på tiltak senere. En annen årsak til utjevningen mellom de to ledighetsmålene kan være at mange registrerte arbeidsledige ikke oppfattet seg som primært arbeidssøkende. Dermed falt de ikke inn under AKUs ledighetsmål. Dette gjaldt i hovedsak registrerte ledige over 50 år.

Figur 1

Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt (AKU) og registrerte helt ledige. 1980-91. Antall i 1 000

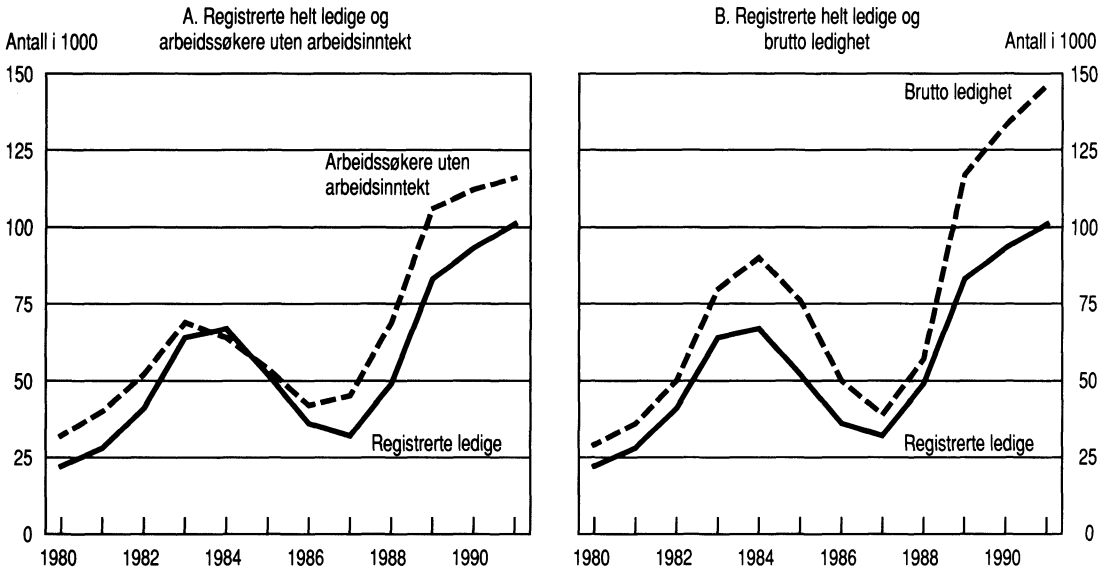

[1] Brutto ledighet er summen av registrerte helt arbeidsledige og sysselsatte på personrettede ordinære arbeidsmarkedstiltak

Kilder: Arbeidskraftundersøkelsene og Arbeidsdirektoratet

DEFINISJONER

Arbeidsdirektoratet
Registrerte helt arbeidsledige = Bestanden av arbeidssøkere registrert ved arbeidskontorene ved slutten av måneden som er uten inntektsgivende arbeid. Skoleungdom som søker feriejobber, personer på arbeidsmarkedstiltak og personer som har deltidsarbeid, men som ønsker heltidsarbeid regnes ikke med i denne gruppen.

Sysselsatte i arbeidsmarkedstiltak = Bestanden av personer ved utgangen av hver måned sysselsatt ved ulike personrettede ordinære arbeidsmarkedstiltak som administreres av arbeidsmarkedsmyndighetene. Sysselsatte i arbeidsmarkedstiltak regnes ikke blant de registrerte ledige.

Brutto ledighet = Summen av registrerte helt ledige og sysselsatte i arbeidsmarkedstiltak.

Arbeidskraftundersøkelsene (AKU)
AKU er en utvalgsundersøkelse som kartlegger befolkningens tilknytning til arbeidsmarkedet basert på opplysninger fra om lag 24 000 personer i kvartalet.

Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt (arbeidsledige) = Personer uten inntektsgivende arbeid som forsøkte å skaffe seg arbeid de siste fire ukene og som kunne påtatt seg arbeid i undersøkelsesuken. Disse må ikke forveksles med Arbeidsdirektoratets tall for registrerte helt arbeidsledige.

Undersysselsatte = Deltidsansatte som har forsøkt å få lengre arbeidstid og som kan starte med lengre arbeidstid innen en måned.

Mulige arbeidssøkere = Personer utenfor arbeidsstyrken som ønsker arbeid, men som ikke har søkt arbeid de siste fire ukene eller ikke kan ta arbeid umiddelbart.

En *innvandrer* er her definert som en person bosatt i Norge, som er født i utlandet og som har en mor med utenlandsk fødeland. I motsetning til en utenlandsk statsborger kan en innvandrer ha norsk statsborgerskap. En nordmann er her definert som en person bosatt i Norge og som er norskfødt.

Arbeidsledighetsstatistikken for innvandrere er basert på Arbeidsdirektoratets register over personer som er registrert som arbeidsledige ved arbeidskontorene. Ledighetsprosentene er utregnet som antall arbeidsledige i prosent av en beregnet arbeidsstyrke for de enkelte fødeland. Denne arbeidsstyrken er laget på grunnlag av data fra SSBs Arbeidstakerstatistikk og justert etter arbeidsstyrkenivået fra arbeidskraftundersøkelsene. Dette er gjort for å få mest mulig sammenliknbare tall med de vanlige ledighetsprosentene for registrerte arbeidsledige.

Tilbake til "normaltilstanden" i perioden 1985-91

Etter 1986 har Norge igjen fått tilbake det "klassiske" ledighetsbildet, først i en periode med redusert ledighet (1984-87), deretter i en periode med meget rask økning i ledigheten (1987-91). Antall arbeidssøkere uten arbeidsinntekt utviklet seg etterhvert på et klart høyere nivå enn antall registrerte helt ledige. Igjen er forklaringen antakelig sammensatt, men det er sannsynlig at vi observerer en effekt av særlig to endringer:

For det første var innrettingen av tiltakene annerledes i 1983-84. Under forrige lavkonjunktur bestod tiltakene i større grad av lønnet arbeid. I dagens situasjon utgjør kvalifiseringstiltak en større del av det samlede tiltakstilbudet. Deltakere på slike tiltak vil oftere være arbeidssøkere uten arbeidsinntekt.

For det andre kan den raske økningen i antall uføretrygdede siste halvdel av 1980-tallet ha betydning. Mens antall uføretrygdede økte med rundt 11 000 personer i perioden 1981-83, økte antall uføretrygdede med ca. 24 000 personer i perioden 1984-86 og ca. 34 000 personer fra 1987 til 1989. De eldste arbeidstakerne blir i større grad uføretrygdede istedenfor arbeidsledige. Dermed blir det, relativt sett, færre registrerte arbeidsledige som ikke oppfatter seg som arbeidssøkere. Forskjellen mellom de to ledighetsmålene

på slutten av 1980-tallet vil i større grad gjenspeile andelen nyinntredere som henvender seg til arbeidsgiver privat og ikke via arbeidsformidlingen, enn det som var tilfellet rundt 1984.

Flere langtidsledige enn under forrige lavkonjunktur

Antall arbeidsledige øker når tilførselen av nye arbeidsledige ikke kompenseres med tilsvarende avgang av tidligere arbeidsledige. Ledigheten kan også øke når ledighetsperiodene øker i gjennomsnitt.

Etter 1987 har både antall arbeidsledige og antall langtidsledige (26 ukers sammenhengende ledighet eller mer) økt sterkt. Fra 1987 til 1991 økte antall langtidsledige fra 6 000 til 41 000 ifølge AKU. Andelen langtidsledige blant arbeidssøkere uten arbeidsinntekt økte fra 15 prosent i 1987 til 40 prosent i 1991. Under det høye aktivitetsnivået i 1986-87 var arbeidsledighet hovedsakelig et *friksjonsproblem*. De fleste arbeidsledige hadde kortere ledighetsperioder som nyinntredere på arbeidsmarkedet eller i tilknytning til jobbskifte. Da arbeidsmarkedet ble forverret, gikk flere og flere over i ledighetskøen. Norge fikk i tillegg *konjunkturledighet*.

Langvarig arbeidsledighet vil ofte virke diskvalifiserende. Den langtidsledige blir mindre attraktiv på arbeidsmarkedet. Arbeidsmarkedet splittes opp i et A- og B-lag.

Figur 2

Antall arbeidssøkere uten arbeidsinntekt, etter ledighetens varighet. 1980-91. Antall i 1 000

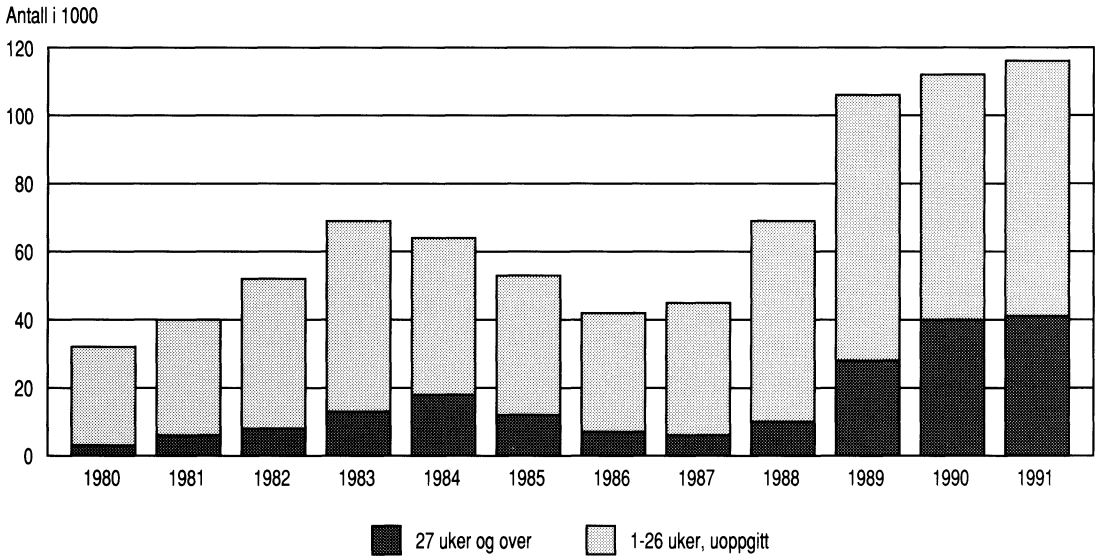

[1] Arbeidssøkere uten abeidsinntekt oppgir ledighetsperioden i antall uker. Tallene er basert på ikke-fullførte ledighetsperioder. Intervjuobjektet kan også oppfatte deltaking i arbeidsmarkedstiltak som et avbrudd i ledigheten

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Høyest arbeidsledighet blant menn
Vanligvis har ledigheten vært høyere blant kvinner enn blant menn. Dette bildet endret seg på 1980-tallet. Både i 1983-84 og i 1987-91 var økningen i ledigheten sterkest blant menn. En årsak er at menn i mye større grad enn kvinner arbeider i typiske konjunkturutsatte næringer som f.eks. industri og bygge- og anleggsvirksomhet, mens kvinner oftere er sysselsatt i offentlig sektor. I 1989 var ledighetsprosenten for første gang i nyere tid høyest blant menn. Ifølge AKU var ledigheten 5,8 prosent blant menn og 5,0 prosent blant kvinner i 1991.

Figur 3
Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt etter alder og kjønn. 1980-91. Prosent av arbeidsstyrken

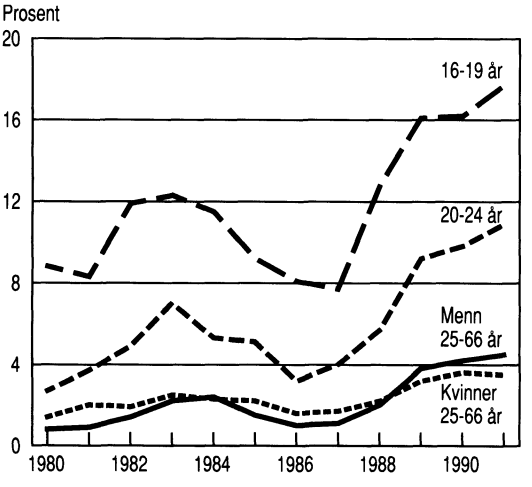

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Ungdommens situasjon - høyest ledighet blant de yngste!
Ungdom i alderen 16-24 år utgjorde noe over en tredel av de arbeidsledige i 1991. Da var 12,8 prosent av 16-24-åringene som inngikk i arbeidsstyrken, arbeidsledige mot 5,5 prosent i den totale arbeidsstyrken. Også blant ungdom er ledigheten høyere blant menn enn blant kvinner.

Tabell 1
Personer i alderen 16-24 år i arbeidsstyrken. Antall sysselsatte og arbeidssøkere uten arbeidsinntekt. Personer utenfor arbeidsstyrken etter hovedsakelig aktivitet. 1983, 1987 og 1991. Antall i 1 000

	1983	1987	1991
Personer i alt	574	599	582
I arbeidsstyrken	350	395	335
- Sysselsatte	320	374	291
- Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt	31	21	43
Utenfor arbeidsstyrken	224	204	246
- Under utdanning	186	177	216
- Hjemmearbeidende	28	18	11
- Andre	10	9	19

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene.

Ungdom rammes antakelig hardest fordi de er nykommere på arbeidsmarkedet. De har lite arbeidsmarkedserfaring og stiller bakerst i køen inn til ordinært arbeid.

Mange unge har ikke opparbeidet seg trygderettigheter og har heller ikke krav på ledighetstrygd. Ledighet kan derfor gi ungdom store økonomiske vanskeligheter. For å unngå at ungdom skal bli varig utestengt fra arbeidslivet, har myndighetene satset på utvidelse av utdannings- og tiltakstilbudet for denne gruppen. Mange unge velger å gå ut av ledighetskøen og ta videre utdanning når ledigheten er høy (tabell 1). I 1987 valgte 40 prosent av avgangselevene fra videregående skole å fortsette videregående utdanning eller å begynne på universitet og høgskole. I 1989 var denne andelen økt til 54 prosent (Jørgensen 1991).

Skolen er ikke bare et sted å lære ...
Noen ungdommer ønsker seg først og fremst arbeid, men er henvist til å ta videre utdanning. Dermed vil skole- og utdanningssystemet til dels fungere som et oppbevaringssted. Kapasitetsbegrensningene i videregående kurs på praktiske linjer i videregående skole og vanskeligheten med å få lærlingeplass, har antakelig ført til at mange unge samler flere grunnkurs i videregående skole (kapittel 4.1 og 4.3). I Ungdomsundersøkelsen 1990 (Moen 1991) svarte 9 prosent av 17-24-åringene at det var mangel på arbeid som hadde størst betydning for deres valg av nåværende utdanning. Ifølge AKU har 14 000 av de arbeidsledige 16-24-åringene utdanning som hovedaktivitet. Omtrent en firedel av disse ønsker seg en heltidsjobb.

En firedel av de arbeidsledige 16-24-åringene er langtidsledige
I 1991 var 10 000 av de 43 000 arbeidsledige 16-24-åringene langtidsledige ifølge AKU. Omfanget av langtidsledighet øker gjerne med økende alder. Andelen langtidsledige var til sammenlikning 38 prosent blant 25-39-åringene og 45 prosent blant 40-54-åringene. Gjennomsnittlig ledighetsperiode øker også med økende alder. Ifølge AKU var gjennomsnittlig ledighetsperiode blant arbeidsledige 20-24-åringer i 1991 27 uker, mot 38 uker blant de arbeidsledige 40-54-åringene.

Det hevdes at ungdom "prøver og feiler" mer på arbeidsmarkedet enn andre grupper. Hyppige jobbskift kan føre til opphold av kortere varighet i ledighetskøen. Samtidig er den høye ledigheten blant ungdom uttrykk for at de som nyinntredere på arbeidsmarkedet, gjerne begynner i midlertidige og usikre arbeidsforhold.

Prioritering av ungdom på arbeidsmarkedstiltak demper innslaget av langtidsledighet i gruppen. Tall fra Ungdomsundersøkelsen 1990 kan gi oss en pekepinn på omfanget av "vandringen" mellom ledighet og tiltak. Nesten en tredel av 17-24-åringene som var arbeidsledige eller som deltok i arbeidsmarkedstiltak på intervjutidspunktet, hadde *tidligere* deltatt i arbeidsmarkedstiltak. Til sammenlikning hadde 8 prosent av alle intervjuede 17-24-åringer deltatt på arbeidsmarkedstiltak tidligere (Moen 1991).

Ledighetsnivået er høyest blant personer med lav kompetanse...
Risikoen for å bli arbeidsledig er høyest blant personer med liten eller ingen utdanning ut over grunnskolenivå. Både i 1983 og i 1991 var ledighetsprosenten høyere blant personer med utdanning på grunnskolenivå enn blant personer med utdanning på videregående nivå. Dette har ikke bare sammenheng med den yrkesaktives kompetanse. Industri-, bygge- og anleggsarbeidere som ofte har relativt kort utdanning, er mer utsatt for skiftende konjunkturer enn andre (Bø 1991). Disse gruppene har dessuten tradisjonelt hatt høy ledighet i vintermånedene (sesongbetont ledighet).

...men ledigheten har økt mest blant personer med høy utdanning
Ledigheten har imidlertid økt mest blant dem med høyere utdanning, selv om ledighetsnivået fortsatt var fire ganger høyere blant personer med grunnskoleutdanning (9 prosent) enn blant personer med universitets- og høgskoleutdanning (2 prosent) i 1991.

Størst ledighet helt i nord og helt i sør
På slutten av 1980-tallet fikk Norge "storbyledighet". I 1991 var den registrerte arbeidsledigheten størst i Sør-Trøndelag, Hordaland,

Figur 4
Registrerte helt ledige og personrettede ordinære arbeidsmarkedstiltak i ulike fylker i 1991. Prosent av arbeidsstyrken

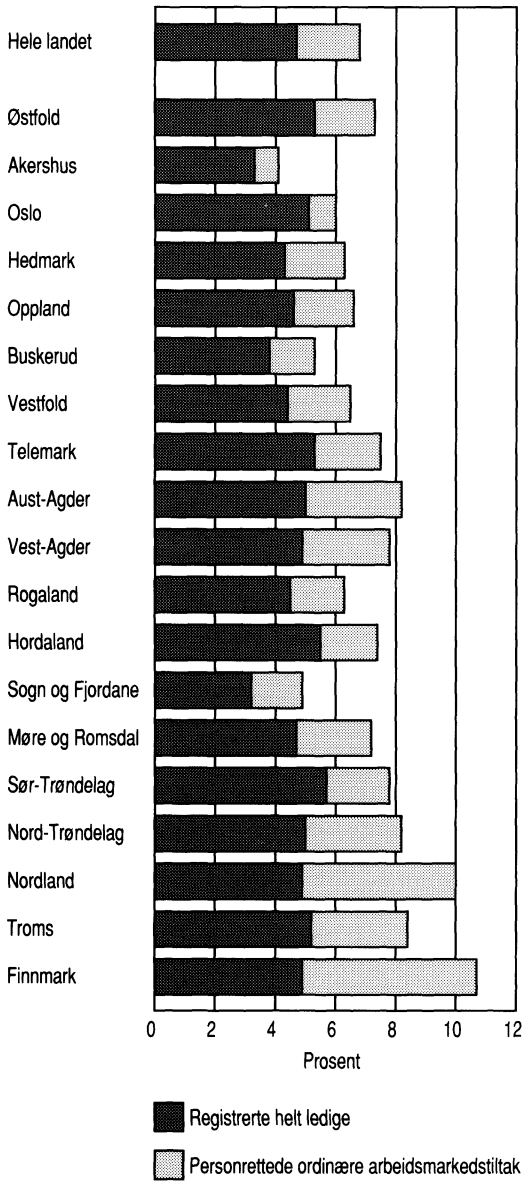

Kilde: Arbeidsdirektoratet

Østfold, Telemark, Troms og Oslo. Oslo, som tradisjonelt har hatt lav ledighet, hadde høyere registrert ledighet i 1991 enn landsgjennomsnittet.

I perioden 1984-91 sett under ett, var ledigheten størst helt i nord og helt i sør, med Østfold, Telemark, Aust-Agder og de fire nordligste fylkene på ledighetstoppen. Akershus og Sogn og Fjordane har hatt lavest registrert arbeidsledighet i hele perioden. Ledigheten var imidlertid skjevere fordelt under forrige lavkonjunktur (1983-84) enn i 1991.

Det er flest på tiltak i Nord-Norge

Utjevningen av ledighetsnivået på slutten av 1980-tallet har sammenheng med at fylker som tradisjonelt har hatt høy arbeidsledighet særlig de fire nordligste fylkene - har fått en høyere andel av arbeidsmarkedstiltakene. Sammenliknes summen av registrerte ledige og personer på tiltak (*brutto ledighet*), skiller Nordland, Troms og Finnmark seg ut med en markert høyere brutto ledighet enn de andre fylkene i 1991. I de nordligste fylkene er det i tillegg en høy andel av befolkningen som er uførepensjonert. Mens Oslo og Finnmark hadde omtrent samme ledighetsprosent i 1991, henholdsvis 5,1 og 4,9 prosent, var tiltaksandelen i de to fylkene henholdsvis 0,9 prosent og 5,8 prosent.

Innvandrere fra utviklingsland har høyest arbeidsledighet

Fra mai 1989 til mai 1991 økte den registrerte arbeidsledigheten blant innvandrere langt mer enn den totale registrerte ledigheten. Mens arbeidsledigheten blant innvandrerne økte fra 5,8 til 8,6 prosent i perioden, økte den totale ledigheten fra 3,5 til 4,2 prosent. I mai 1991 utgjorde arbeidsledigheten blant innvandrere 10,5 prosent for mennene og 5,9 prosent for kvinnene.

Andelen arbeidsledige varierer imidlertid sterkt med fødeland. Blant nordiske innvandrere utgjorde arbeidsledigheten 4,5 prosent av arbeidsstyrken i mai 1991. Innvandrere fra den tredje verden (Asia, Afrika og Sør- og Mellom-Amerika) skilte seg ut med en markert høyere ledighet. Den høyeste ledigheten i mai 1991 var blant de afrikanske innvandrerene med 17,7 prosent, etterfulgt av innvandrere fra Asia og Sør- og Mellom-Amerika med henholdsvis 14,0 og 13,6 prosent.

Figur 5

Registrerte arbeidsledige innvandrere etter fødelandsområde og antall år bosatt i Norge. Utgangen av mai 1989, 1990 og 1991. Prosent av arbeidsstyrken

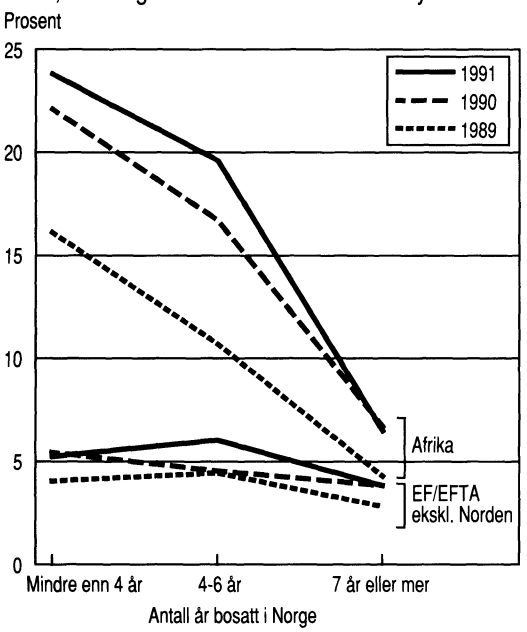

Kilde: Statistisk ukehefte nr. 37 1992

...men arbeidsledigheten avtar raskt med oppholdstiden

I årene 1989-1991 var det langt lavere ledighetsnivå blant innvandrere som hadde vært bosatt i Norge i minst syv år, enn blant innvandrere som hadde vært bosatt i mindre enn fire år. Betydningen av antall år bosatt i Norge var særlig stor blant innvandrere fra den tredje verden (figur 5). Den registrerte ledigheten blant afrikanske innvandrere som hadde vært bosatt i mindre enn fire år var 23,8 prosent i 1991. På samme tidspunkt var det en ledighet på 6,5 prosent blant afrikanere med minst syv års botid i Norge. Arbeidsledigheten rammer "nyinntrederne" på arbeidsmarkedet sterkest. Dette gjelder både for nordmenn og for innvandrere.

Utenlandske statsborgere har imidlertid lengre ledighetsperioder

Når det gjelder ledighetens varighet, har vi kun tall for utenlandske statsborgere. Gruppen av utenlandske statsborgere er forskjellig fra gruppen innvandrere. En innvandrer klassifiseres etter fødeland uavhengig av om vedkommende er norsk eller utenlandsk statsborger (se definisjon i tekstramme).

De utenlandske statsborgerne gikk i gjennomsnitt noe lengre tid som arbeidsledige enn norske statsborgere i 1991. En større andel var dessuten langtidsledige. Slik var det ikke i 1989. Da var gjennomsnittlig ledighetsperiode om lag den samme for norske som for utenlandske statsborgere.

Det finnes få data om arbeidsledighet blant personer med utenlandsk bakgrunn fra tidligere år. Resultater fra Levekårsundersøkelsen om utenlandske statsborgere fra 1983 (Støren 1987), viser imidlertid den samme tendensen til at ledighetsnivå og -lengde varierer mellom ulike statsborgerskapsgrupper.

TILTAK MOT ARBEIDSLEDIGHET

Arbeidsledighet har flere uheldige virkninger. I tillegg til de personlige belastningene ved å være uten arbeid når man ønsker det, kan arbeidsledighet oppfattes som sløsing med menneskelige ressurser (NOU 1992: 26). Derfor søker myndighetene i størst mulig grad å opprette alternative gjøremål for personer uten arbeid. I prinsippet kan ledigheten reduseres på to måter: Myndighetene kan *øke etterspørselen* etter arbeidskraft eller iverksette tiltak som *reduserer* antall personer som *tilbyr* sin arbeidskraft. Etterspørselen kan for eksempel økes ved å utvide sysselsettingen i offentlig sektor eller ved å endre det private næringslivets rammebetingelser. Myndighetene har særlig benyttet tre virkemidler som påvirker tilbudet av arbeid: Økning av kapasiteten i utdanningssystemet, en mer liberal praktisering av kriteriene for tildeling av uføretrygd (Kjønstad 1992), og økning i tilbudet av arbeidsmarkedstiltak.

Sterk økning i ungdommens utdanningstilbøyelighet

Avgangen fra arbeidsstyrken blant ungdom de senere årene har i hovedsak blitt erstattet med skolegang og studier. Spesielt blant tenåringene har denne tendensen vært sterk. Mens 26 prosent av 17-19-åringene oppgav arbeid som hovedbeskjeftigelse i 1980, var andelen 8 prosent i 1990. Andelen 17-19-åringer som oppgav utdanning som hovedbeskjeftigelse økte fra 66 prosent til 86 prosent i samme periode (Moen 1991). Overgangen fra studier til arbeid er dessuten *utsatt* fordi flere personer tar lengre utdanning.

80 000 flere uførepensjonister

Mange forlater arbeidsstyrken på grunn av helseproblemer som gir nedsatt arbeidsevne, men situasjonen på arbeidsmarkedet har også betydning. Uførepensjon som alternativ til arbeidsledighet har antakelig økt i omfang på 1980-tallet. Antall uførepensjonister økte i løpet av 1980-tallet med nesten 80 000 personer. I 1991 var det ca. 239 000 uførepensjonister i Norge, hvorav 55 prosent var kvinner.

Fordobling av kapasiteten på tiltak siden forrige lavkonjunktur

Arbeidsmarkedstiltakene er rettet mot grupper med problemer på arbeidsmarkedet. Ungdom og langtidsledige er to prioriterte grupper. Målet med arbeidsmarkedstiltakene er å heve kompetansen til deltakerne, samt å gi dem yrkespraksis. Kompetanseheving og arbeidstrening gjør dem mer etterspurt på arbeidsmarkedet. Arbeidsmarkedstiltak vil også midlertidig redusere ledigheten.

Siden 1988 har antall personer i arbeidsmarkedstiltak blitt seksdoblet. I 1991 var i gjennomsnitt 45 000 personer sysselsatt i personrettede ordinære arbeidsmarkedstiltak. Antall personer i arbeidsmarkedstiltak er mye høyere enn under forrige lavkonjunktur (1984), hvor gjennomsnittlig 23 000 personer hadde tiltaksplass.

SKJULT LEDIGHET

Omfanget av skjult ledighet i samfunnet er kontroversielt. Det avhenger blant annet av hvilket mål på synlig arbeidsledighet som legges til grunn for anslaget. Siden det åpenbart finnes et skjult arbeidstilbud i betydningen ikke registrert av arbeidsformidlingen, må det finnes en skjult ledighet i samme betydning. Et klart flertall av norske arbeidssøkere får arbeid utenom arbeidskontorene.

Av den totale arbeidsstyrken i april og mai 1990 var det 15 prosent som hadde skaffet seg arbeid i løpet av de siste 12 månedene. Blant disse var det kun 5 prosent som oppgav at de fikk arbeid via arbeidskontoret. De viktigste strategiene som gav uttelling var direkte kontakt med arbeidsgiver (23 prosent), annonsering (22 prosent) og intern tilsetting (19 prosent). 18 prosent oppgav at de fikk arbeid via kjente eller familie (Arbeidsdirektoratet Kvartalsrapport nr. 2 1991).

Man kan skille ut tre grupper skjulte ledige hvis man tar utgangspunkt i arbeidskontorenes registrering av helt ledige.

Uformelle jobbsøkere: Nyinntrederne går ofte utenom arbeidsformidlingen

En viktig kilde til ikke-registrert ledighet er arbeidssøkende personer som ikke har opptjent rett til dagpenger. Det gjelder særlig nyinntrederne på arbeidsmarkedet, i hovedsak ungdom uten tidligere arbeidsmarkedserfaring og voksne kvinner som har vært hjemmeværende. Disse gruppene vil primært henvende seg til arbeidsgiverne utenom arbeidsformidlingen. I AKU er det mange flere arbeidsøkere uten arbeidsinntekt enn registrerte helt ledige blant 16-24-åringene (Bø og Næsheim 1989). Denne gruppen er ikke skjulte arbeidsledige hvis AKUs ledighetsmål legges til grunn.

Tilbøyeligheten til å benytte de offisielle kanalene inn på arbeidsmarkedet avhenger av flere forhold. Tradisjonelt er det yrkesgrupper med innslag av sesongbetont ledighet, gjerne i tilknytning til bygge- og anleggsvirksomhet, som har benyttet arbeidskontoret som arbeidsformidler. Tilbøyeligheten til å søke arbeid via arbeidsformidlingen antas dessuten å øke med størrelsen på arbeidsmarkedstiltakene og med ledighetsnivået generelt sett.

Undersysselsetting: Mange deltidsansatte ønsker fulltidsbeskjeftigelse

AKU definerer deltidsansatte som forsøker å få mer arbeid og som kan starte med lengre arbeidstid innen en måned, som *undersysselsatte*. Siden disse har arbeid fra før, faller de ikke inn under definisjonen av arbeidsledighet. Fra 1989 til 1991 økte antall undersysselsatte fra 59 000 til 73 000. Undersysselsetting er som arbeidsledighet et konjunkturfenomen, den øker ved redusert etterspørsel etter arbeidskraft (Eide 1990). Omfanget av undersysselsetting er høyest blant kvinner. Det henger sammen med at deltidsarbeid er mer vanlig blant kvinner enn menn. Økningen siden 1989 har imidlertid vært like sterk blant menn som blant kvinner.

Undersysselsetting kan betraktes som en form for delvis arbeidsledighet. Siden undersysselsatte er i arbeid, kan vi imidlertid ikke sidestille dem med helt arbeidsledige. I AKU blir de arbeidsledige og undersysselsatte spurt om ønsket arbeidstid. Omregnet til "tilbud av heltidsarbeid" ønsket disse to gruppene til sammen 132 000 heltidsstillinger à 37,5 timer pr. uke i 1991. De undersysselsatte ønsket 29 000 av disse heltidsstillingene.

Mulige arbeidssøkere: Enkelte ønsker arbeid uten å søke

Mulige arbeidssøkere omfatter en gruppe i AKU som ønsker arbeid, men som ikke har søkt arbeid de siste fire ukene eller som ikke kan ta arbeid umiddelbart. Mulige arbeidssøkere vil derfor ikke inngå i arbeidsstyrken. Ved en eventuell økning i sysselsettingen vil antakelig en del av de mulige arbeidssøkerne søke arbeid aktivt på arbeidsmarkedet.

Det er flere grunner til at personer som ønsker arbeid ikke har søkt arbeid. De fleste oppgir aspekter ved livssituasjonen som skolegang, svak helse, behov for barnepass eller høy alder som årsak til at de unnlater å

søke arbeid (*hindringer på tilbudssiden*). Andre oppgir at det ikke finnes passende arbeid (*hindringer på etterspørselssiden*).

Drøyt 200 000 personer var mulige arbeidssøkere i 1991. Dette antallet har endret seg lite siden 1989, men andelen menn har økt i perioden. Dette henger trolig sammen med at flere menn enn kvinner er "presset ut" av arbeidsstyrken de siste årene. Man kan få et bilde av gruppens tilknytning til arbeidsmarkedet ved å se på deres hovedsakelige aktivitet. I 1991 oppgav 80 000 at de var under utdanning, 37 000 betraktet seg som arbeidsledige, men tilfredsstilte ikke kravet til arbeidsledighet i AKU, 37 000 betraktet seg som hjemmearbeidende, 34 000 var førtidspensjonister eller uføretrygdede og 10 000 var alderspensjonister.

Tabell 2
Personer utenfor arbeidsstyrken som ønsker arbeid, etter kjønn og hovedsakelig virksomhet i 1991. Antall i 1 000

Hovedsakelig virksomhet	I alt	Menn	Kvinner
I alt	206	88	118
Under utdanning	80	39	40
Hjemmearbeidende	37	1	37
Arbeidsledige	37	21	17
Førtidspensjonister/uføre	34	17	17
Alderspensjonister	10	6	3
Annet/Uoppgitt	8	4	4

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene

Noen grupper av mulige arbeidssøkere står trolig arbeidsmarkedet nærmere enn andre, og kan representere et reelt arbeidstilbud. Over halvparten av de mulige arbeidssøkerne oppgir at de eventuelt kan påta seg et arbeid straks eller innen en måned. En spesiell gruppe mulige arbeidssøkere som i 1991 talte 29 000 personer oppfatter hindringer på etterspørselssiden som årsak til at de unnlater å søke arbeid (*"discouraged workers"*). "Discouraged workers" antas å ligge nærmere gruppen arbeidssøkere uten arbeidsinntekt enn andre mulige arbeidssøkere. At dette virkelig kan være et skjult arbeidstilbud og dermed en skjult ledighet, oppdages først når etterspørselen etter arbeidskraft øker. Da vil slike grupper strømme ut på arbeidsmarkedet.

KONSEKVENSER AV LEDIGHET

Arbeidsledighet innebærer sløsing med ressurser fordi ledig arbeidskraft kunne vært brukt til å øke produksjon av varer og tjenester i samfunnet. Ledighet fører også til store utbetalinger over trygdebudsjettet, samtidig som skatteinntektene reduseres. I tillegg vil arbeidsledighet kunne være en personlig belastning for den som rammes.

Velferdsmessige konsekvenser av arbeidsledighet

Det er først og fremst langvarig arbeidsløshet som skaper velferdsmessige konsekvenser for den enkelte. Foruten å tape inntekt og få redusert pensjonsopptjening, går den arbeidsledige også glipp av andre belønninger som arbeidet gir, f.eks. anseelse og sosial kontakt. Det er også lagt vekt på arbeidets betydning for den innarbeidede tidsstrukturen og for den enkeltes sosiale bånd til fellesskapet. Arbeidsledighet har dessuten ikke bare konsekvenser for den arbeidsledige selv, men også for den nærmeste familie. Personer som har vært langtidsledige vil også tape kvalifikasjoner og får problemer med å komme inn på arbeidsmarkedet igjen.

Mestring av ledighet

Virkningene av arbeidsløshet vil variere fra person til person. Ungdom på vei inn i arbeidslivet vil kanskje oppleve arbeidsledighet annerledes enn personer som tidligere har vært i arbeid. Tidligere sysselsatte har f.eks. rett til arbeidsledighetstrygd, mens nykommere på arbeidsmarkedet eventuelt må søke sosialhjelp. På den annen side kan en plutselig overgang fra sysselsetting til arbeidsledighet oppleves som verre for en person som har hatt stabil yrkestilknytning, enn for ungdom som har flere alternativer til arbeidsløshet og færre økonomiske forpliktelser.

Mange undersøkelser tyder på at vedvarende arbeidsledighet fører til psykiske problemer. En medisinsk undersøkelse av lengre tids registrerte arbeidsledige i Grenland viste at 24 prosent av de ledige hadde fått forverret helse i ledighetsperioden (Claussen 1991). På den annen side viser studier at mange arbeidsledige ikke nødvendigvis er passive ofre, men at de er opptatt med aktiviteter som omskolering, utdanning, hjemmearbeid, foreningsarbeid, sportslige aktiviteter osv. De fleste arbeidsledige holder orden på dagene sine og følger samfunnets rytme (Kaul og Kvande 1991). I moderne diskusjoner om ledighetens konsekvenser er det en tautrekking mellom det perspektivet som fokuserer på belastningen ved langvarig arbeidsledighet - økonomisk, sosialt, psykisk osv. - og det perspektivet som vektlegger enkeltmenneskets evne til å mestre en situasjon som oppleves som problematisk av de fleste.

FRAMTIDSUTSIKTER

Ifølge de siste prognosene ventes ikke arbeidsledigheten å gå ned i 1993 og 1994 (SSB Økonomiske analyser 1993). Det er større usikkerhet knyttet til etterspørselen enn tilbudet av arbeid. Arbeidsstyrken er et mål på det samlede arbeidstilbudet. På kort sikt vil arbeidsstyrken blant annet være påvirket av etterspørselen etter arbeidskraft. Når muligheten for å få arbeid øker, vil flere ønske et arbeid. På lang sikt er det først og fremst befolkningsutviklingen som påvirker størrelsen på arbeidsstyrken.

Økt arbeidstilbud fram mot år 2000?

Befolkningen i alderen 20-66 år vil øke fram mot år 2020. *Antall personer som tilbyr arbeid* vil øke med 10-15 000 personer årlig fram til år 2000. Forutsetningen for disse beregningene er blant annet at yrkesaktiviteten holder seg konstant lik nivået som ble observert i 1989 (SSB Statistisk ukehefte nr. 1/2 1991). Hvis målet er å unngå høyere arbeidsledighet enn i dag, må altså sysselsettingen øke med minst 10-15 000 personer hvert år fram til århundreskiftet.

Det er stor usikkerhet knyttet til dette anslaget. Hvis kvinners yrkesdeltakelse fortsetter å øke utover 1989-nivået slik trenden har vært hittil, vil veksten i arbeidsstyrken bli sterkere. Likeledes vil strengere praktisering av reglene for uføretrygd trekke i samme retning (Foss 1992). Teknologisk endring som gjør det mulig å produsere mer pr. sysselsatt, gir heller ikke et lysere bilde av årene fram mot år 2000.

På kort sikt vil en eventuell økning i etterspørselen etter arbeidskraft sannsynligvis også føre til at personer som i dag "ligger på kanten" av arbeidsstyrken, igjen vil søke arbeid aktivt. Arbeidsstyrken ble redusert med 57 000 personer fra 1988 til 1991, da etterspørselen etter arbeidskraft ble redusert. En av årsakene til reduksjonen i arbeidsstyrken, var veksten i antall studieplasser. Denne reduksjonen er muligens permanent, men andre grupper utenfor arbeidsstyrken vil sannsynligvis søke arbeid aktivt ved en forbedring av arbeidsmarkedet.

Dypere sosiale skillelinjer?
I det norske samfunnet er individenes rett til å disponere materielle goder sterkt knyttet til inntekt av arbeid. Arbeidsledighet gir dermed en uønsket fordeling av økonomiske ressurser. Hvis sysselsettingen ikke øker og de arbeidsledige ikke sikres samme sosiale trygghet som andre i framtiden, kan Norge oppleve dypere sosiale skillelinjer enn det som var vanlig på f.eks. 1970-tallet. Å forsørge en stor yrkespassiv befolkning vil uansett gi samfunnet store økonomiske og sosiale kostnader.

Dennis Finn Fredriksen

5.3 Strukturelle endringer på arbeidsmarkedet 1950-1990

FRA STABILITET OG VEKST TIL USTABILITET OG LEDIGHET

Omfanget av lønnet arbeid målt ved utførte timeverk har endret seg påfallende lite i etterkrigstiden. Samtidig har det vært sterk økning i tallet på sysselsatte og store endringer i arbeidsstyrkens sammensetning. Spesielt har det vært en meget sterk økning i kvinners yrkesdeltaking.

Gjennom 1950-tallet var det bare små endringer i antallet sysselsatte, og dette skyldtes i stor grad liten vekst i befolkningen i yrkesaktiv alder. På 1960-tallet ble befolkningstilveksten noe sterkere, samtidig som kvinners yrkesdeltaking begynte å øke betydelig. Økt kvinnelig sysselsetting fortsatte på 1970-tallet, og det var en sterk og stabil vekst i antallet sysselsatte i dette tiåret. Utførte timeverk endret seg lite i samme periode fordi gjennomsnittlig arbeidstid ble betydelig redusert. Etter 1980 har utviklingen i antallet sysselsatte vært mer ustabil, og ustabiliteten kan i større grad knyttes til svingninger i norsk økonomi. Gjennomsnittlig arbeidstid gikk mindre ned enn på 1970-tallet.

De urolige forholdene på arbeidsmarkedet i 1980-årene går tydelig fram av figur 1. Fra slutten av 1940-tallet og fram til 1980 var arbeidsledigheten lav og relativt stabil. På begynnelsen av 1980-tallet var det en markert økning i ledigheten. En usedvanlig sterk vekst i norsk økonomi på midten av 1980-tallet brakte ledigheten ned igjen. En ny økning kom mot slutten av tiåret, og ved inngangen til 1990-tallet stod vi ovenfor det

Figur 1
Antall personer som er registrert helt ledige og sysselsatt på ordinære arbeidsmarkedstiltak 1948-1992. 1 000 personer

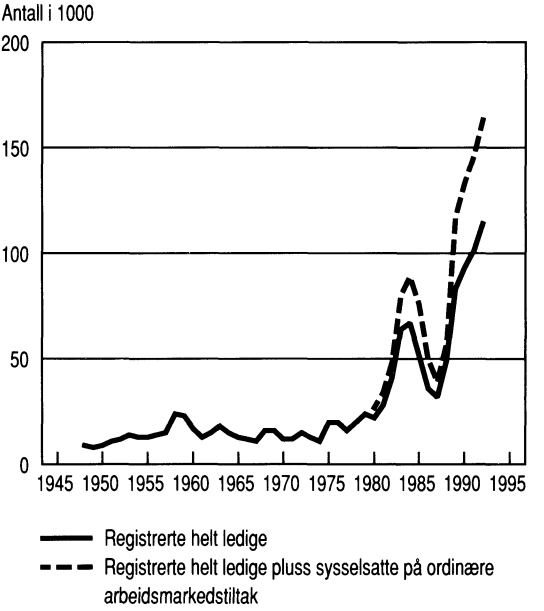

Kilder: Historisk statistikk 1978 og Arbeidsdirektoratet

største ledighetsproblemet siden mellomkrigstiden.

I etterkrigstiden har sysselsettingen blitt forskjøvet fra vareproduksjon til tjenesteyting. Vridningen i næringsstrukturen har muliggjort en sterk økning i andelen kvinner i arbeidsstyrken, uten at kvinneandelen i hver enkelt næring har endret seg vesentlig. De tekniske fagene er fortsatt dominert av menn, og omsorgsarbeidet har i stor grad blitt flyttet ut av hjemmene, men utføres fortsatt av kvinner.

Datakilder

Datamaterialet i artikkelen er i all hovedsak hentet fra nasjonalregnskapet (NR). Fordelen med sysselsettingstall fra NR er at de er sammenliknbare fra 1962 og framover. Sysselsettingstallene i NR finnes dokumentert i Harildstad (1989), og en god del av tallene er hentet fra denne publikasjonen. I tillegg er en del tall hentet fra databanken MATAUK, som er dokumentert i Lindquist og Sannes (1989). Tall for perioden før 1962 er hentet fra andre kilder, blant annet folketellingene, Historisk statistikk og eldre NR-tall. Omtalen av arbeidsmarkedet før 1962 vil derfor være beheftet med noe ekstra usikkerhet. Fra 1972 og framover er det også benyttet tall fra arbeidskraftundersøkelsene (AKU), for å gi mer detaljerte opplysninger etter sosiodemografiske kjennetegn.

SYSSELSETTINGEN

Liten endring i utførte timeverk ...

Totalt antall utførte timeverk i Norge har endret seg påfallende lite i perioden 1950-1990. Med forbehold om usikkerhet for tallene før 1962, er forskjellen mellom høyeste og laveste nivå for utførte timeverk 5 til 10 prosent i hele perioden. Over et så vidt langt tidsrom er dette liten variasjon tatt i betraktning den sterke, og til tider ujevne veksten i norsk økonomi, befolkning og arbeidsstyrke etter 2. verdenskrig. I kortere perioder har det imidlertid vært betydelige endringer. På slutten av både 1950- og 1960-tallet var det en markert nedgang i utførte timeverk, som i stor grad skyldes arbeidstidsreformer. En tilsvarende markert oppgang kom på midten av 1980-tallet i forbindelse med den sterke veksten i norsk økonomi i disse årene. Den svake utviklingen i norsk økonomi etter 1988 førte til at antallet utførte timeverk i 1991 kom ned på samme nivå som i perioden 1970-1984.

Figur 2
Antall sysselsatte og utførte timeverk 1949-1992. Indeksert, 1962=100

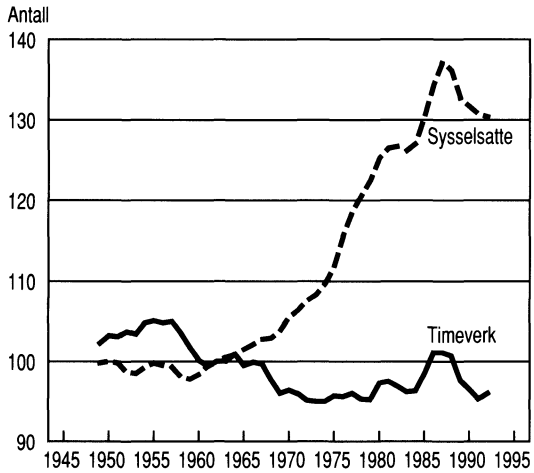

Kilder: Arbeidskraftregnskapet

... men sterk vekst i antall sysselsatte

Til tross for små endringer i antallet utførte timeverk har det i årene etter krigen vært til dels sterk vekst i antall sysselsatte personer. Dette har sammenheng med at gjennomsnittlig arbeidstid ble betydelig redusert i samme periode. Nedgangen i årlig gjennomsnittlig arbeidstid skyldes delvis arbeidstidsreformene, men i tillegg har det vært en sterk økning i yrkesdeltakingen blant ungdom og

kvinner. Dette har i stor grad skjedd i form av deltidsjobber. Økt sykefravær og lengre ferier og (fødsels)permisjoner kan også ha bidratt til nedgang i gjennomsnittlig årlig arbeidstid. Den direkte virkningen av redusert arbeidstid er at antallet sysselsatte personer øker (gitt at den samme mengde arbeid skal utføres). Imidlertid kan redusert arbeidstid føre til økte kostnader for bedriftene, også i tilfeller uten lønnskompensasjon. Dette kan igjen føre til en reduksjon i sysselsettingen. Virkningen på antallet sysselsatte av redusert arbeidstid kan derfor på sikt være mer usikker.

Figur 3
Utførte timeverk pr. år pr. sysselsatt. Kvinner, menn og totalt 1962-1992

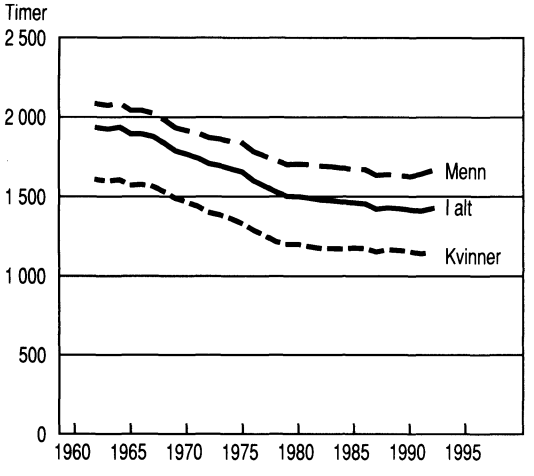

Kilde: Arbeidskraftregnskapet

1950-tallet: Relativt stabil sysselsetting
Gjennom 1950-tallet var det bare mindre endringer i antallet sysselsatte. Dette har sammenheng med at befolkningen i yrkesaktiv alder endret seg lite fordi de små kullene fra 1930-tallet nådde yrkesaktiv alder. Samtidig førte en sterk vekst i utdanningssystemet til redusert yrkesaktivitet blant ungdom. Imidlertid ble tendensen til nedgang i antallet sysselsatte delvis motvirket av en begynnende økning i kvinners yrkesdeltaking.

Fra 1955 ble det satt i gang tiltak for å dempe den økte etterspørselen etter varer og tjenester og dermed hindre uønsket lønns- og prisstigning. Tiltakene omfattet blant annet reduserte investeringer (direkte reguleringer og økt rente) og økt offentlig sparing (stram finanspolitikk). Disse virkemidlene viste seg å være for sterke, bl.a. fordi det i 1957/58 i tillegg kom en svikt i eksporten og en omlegging av skattesystemet til skatt av årets inntekt (dobbel skatt ett år). Ledigheten økte derfor klart mot slutten av 1950-tallet, men likevel ubetydelig sammenliknet med utviklingen etter 1980.

Tabell 1
Arbeidstidsreformer 1920-1990

1920	48 timers uke
1947	3 ukers ferie
1959/60	45 timers uke
1963	4 ukers ferie
1967	Folketrygden innført
1968	42,5 timers uke
1973	Pensjonsalder 67 år
1976	40 timers uke
1987	37,5 timers uke

Kilde: NOU 1980:52, Valg av arbeidstid

1960- og 1970-tallet: Sterk vekst
Gjennom 1960- og 1970-tallet var det gjennomgående sterk vekst i antallet sysselsatte. Mot slutten av 1960-årene begynte kvinners yrkesdeltaking for alvor å øke, men virkningen på samlet sysselsetting ble i første omgang dempet av andre forhold. I 1973 ble pensjonsalderen satt ned fra 70 til 67 år. Fram mot midten av 1970-tallet var utviklingen i norsk økonomi svak i forbindelse med det første oljeprissjokket. Dette førte til økende arbeidsledighet i 1975, spesielt blant

ungdom. For å motvirke den negative utviklingen, satte Norge inn en motkonjunkturpolitikk. Denne var effektiv i den forstand at sysselsettingen økte sterkt fra 1974 til 1981. Sysselsettingsøkningen kom i stor grad i kvinnedominerte yrker innen tjenesteyting, og falt sammen med en sterk økning i kvinners yrkesdeltaking.

1980-tallet: Sterke svingninger i sysselsettingen

Perioden etter 1980 er preget av sterke svingninger og totalt sett svak utvikling i tallet på sysselsatte. 1980-tallet ble innledet med svake internasjonale konjunkturer og tap av markedsandeler for norsk industri. Dette gav stagnasjon i sysselsettingen, og spesielt rammet dette industrien. På midten av 1980-tallet kom det ny sterk vekst i sysselsettingen, i første rekke innen privat tjenesteyting. *På tre år, fra 1984 til 1987, økte tallet på sysselsatte med om lag 160 000 personer.* Dette er like mye som fra 1960 til 1975, en lang periode hvor sysselsettingen økte stabilt og sterkt. Utviklingen fra 1984 til 1987 skyldes i stor grad en sterk vekst i forbruket (som til dels var lånefinansiert). I årene etter 1985 økte realrenten etter skatt kraftig, slik at det ble vanskeligere å betjene denne gjelden. Dette bidrog til et betydelig fall i det private forbruket (jf. kapittel 6.2). Samtidig fikk vi tilbakegang i investeringene og, i 1988, en svakere utvikling i offentlig virksomhet. I løpet av 1987 stoppet veksten i sysselsettingen, og i årene fram til 1992 har det vært en betydelig tilbakegang. Andelen av befolkningen 16-74 år som var sysselsatt i 1992, var om lag like lav som i 1977-1978. Nedgangen har i første rekke kommet blant ungdom og eldre mens kvinner har hatt en viss økning i sysselsettingen.

Tabell 2

Sysselsatte i ulike næringer. Antall 1990 og årlig vekst i prosent i periodene 1950-1962[1], 1962-1970, 1970-1980 og 1980-1990

	Nivå	Vekst, prosent pr. år			
	1990	1950-1962	1962-1970	1970-1980	1980-1990
I alt	2 053	0,9	0,8	1,6	0,5
Sjøfart	34	0,6	-2,9	-4,1	-0,8
Olje	18	-	-	-	6,5
Fastlands-Norge	2 001	0,9	1,0	1,7	0,5
Vareproduksjon	584	-0,6	-0,7	-0,5	-2,1
Primærnæringer	130	-1,6	-4,1	-2,5	-2,2
Industri og bergverk	308	0,1	0,9	-0,1	-2,4
Bygg- og anlegg	146	-0,2	1,0	1,1	-0,3
El. kraft	20	1,0	1,4	2,2	1,6
Tjenesteyting	1 397	3,5	2,4	3,6	1,7
Varehandel	288	3,0	1,8	2,6	0,2
Samferdsel	148	2,8	0,9	2,3	0,6
Annen tjenesteyting	394	..	2,2	3,2	2,7
Offentlig forvaltning	567	..	3,9	5,2	2,3
Undervisning	134	..	5,5	3,5	2,0
Helse og sosial	245	..	6,7	9,7	2,7
Annen off. forvaltning	188	..	1,7	2,6	1,9

[1] Tallene er noe usikre, jf. tekstramme om datakilder
Kilder: Arbeidskraftregnskapet

ENDRINGER I NÆRINGSSTRUKTUREN

Fra vareproduksjon til tjenesteyting

Utviklingen i sysselsettingen etter næring kjennetegnes i første rekke av en overgang fra vareproduksjon til tjenesteproduksjon. Primærnæringene, representert ved jordbruk, skogbruk og fiske, har vært i tilbakegang i hele etterkrigstiden. Sysselsettingen i bygge- og anleggsvirksomhet er i større grad kjennetegnet av variasjoner knyttet til svingningene i norsk økonomi enn av en jevn utvikling. Spesielt på 1980-tallet var utslagene store, med en økning fra et nivå rundt 135 000 sysselsatte på 1970-tallet, til 173 000 sysselsatte i 1987 og et fall til 123 000 sysselsatte i 1992.

Industrien hadde gjennomgående en svak vekst i tallet på sysselsatte fra 1950 og fram til 1975. Gjennom de to periodene med svak utvikling på arbeidsmarkedet på 1980-tallet gikk sysselsettingen i industrien kraftig tilbake.

Denne utviklingen kan ikke ses uavhengig av den norske næringspolitikken. På siste halvdel av 1970-tallet begynte vi å bruke oljeinntektene. En slik inntektsøkning vil normalt føre til økt forbruk av de fleste typer varer. Dette gjelder også varer fra såkalt skjermet sektor, det vil si næringer som av ulike grunner er skjermet mot konkurranse fra utlandet (landbruk, tjenester m.m.). Skal produksjonen økes i disse næringene, må også arbeidsinnsatsen økes, og etterspørselen etter arbeidskraft vil stige. I en situasjon med tilnærmet full sysselsetting, vil høy etterspørsel etter arbeidskraft føre til at lønnsnivået presses opp. For den konkurranseutsatte sektoren medfører imidlertid økte lønnskostnader at antallet sysselsatte må reduseres. En følge av denne utviklingen har vært at sysselsettingen i skjermet sektor har økt mens sysselsettingen i konkurranseutsatte næringer har blitt sterkt redusert.

Figur 4
Sysselssatte fordelt etter næring. 1962 og 1992. Prosent

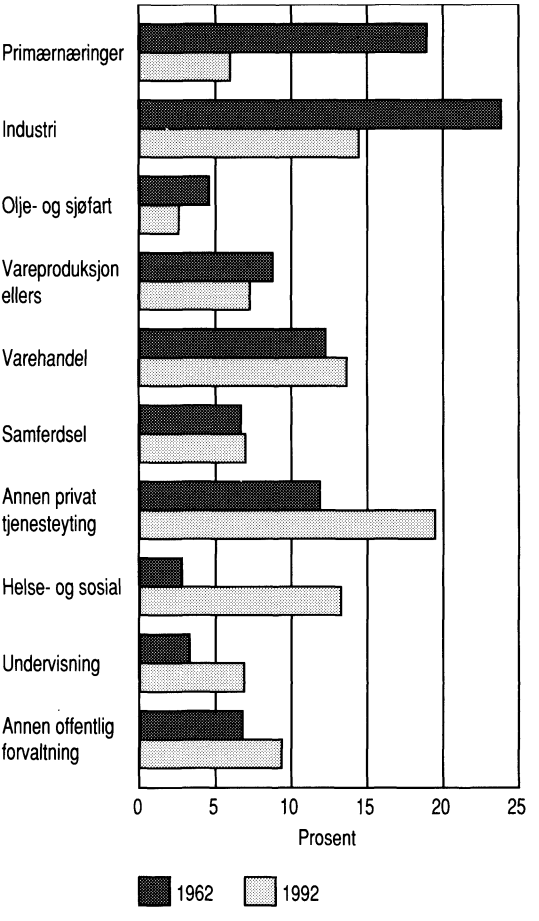

Kilde: Arbeidskraftregnskapet

På 1980-tallet falt sysselsettingen i industrien fra 400 000 personer ved inngangen av 1980-tallet til 300 000 personer ved utgangen til tiåret. De fleste tjenesteytende næringer har hatt en klar vekst i sysselsettingen i etterkrigstiden. I privat tjenesteyting var veksten spesielt sterk på siste halvdel av 1970-tallet og midten av 1980-tallet. Etter 1985 har imidlertid også disse næringene stagnert og til dels hatt betydelig tilbakegang i

sysselsettingen. Antall sysselsatte i offentlig tjenesteyting har hatt stabil vekst gjennom hele etterkrigstiden, kanskje med noe sterkere vekst på slutten av 1970-tallet og noe svakere gjennom 1980-tallet. Helse- og sosialsektoren skiller seg ut med sterkest vekst i tallet på sysselsatte, med nær en seksdobling fra 1962 til 1992.

Offentlig tjenesteyting og deler av privat tjenesteyting, f.eks. varehandel, kjennetegnes av kort gjennomsnittlig arbeidstid i forhold til de fleste andre sektorer. Veksten i antallet sysselsatte i disse virksomhetene har således bidratt sterkt til den generelle nedgangen i gjennomsnittlig arbeidstid.

ARBEIDSSTYRKEN

Arbeidsstyrken omfatter alle personer som aktivt tilbyr sin arbeidskraft på arbeidsmarkedet. Personer i arbeidsstyrken omtales her som yrkesaktive, og omfatter sysselsatte og arbeidssøkere uten arbeidsinntekt. Yrkesprosenten betegner andelen av en befolkningsgruppe som befinner seg i arbeidsstyrken (se for øvrig definisjoner i kapittel 5.1). En god del personer som ønsker arbeid, faller utenfor begrepet arbeidssøkere, bl.a. personer som har gitt opp å søke arbeid. Omfanget av dette vil variere med forholdene på arbeidsmarkedet. Arbeidsstyrken vil dermed både avhenge av befolkningsgrunnlaget (antallet personer i yrkesaktiv alder) og andelen som søker eller er i jobb (sysselsatte og arbeidsløse).

Vekst i befolkningen i yrkesaktiv alder

Endringer i befolkningens størrelse og sammensetning etter alder vil påvirke utviklingen i arbeidsstyrken (se for øvrig kapittel 2.1). I etterkrigstiden har befolkningen i yrkesaktiv alder 16 til 74 år økt hvert eneste år, og isolert sett bidratt til å øke arbeidsstyrken med mellom 5 og 15 000 personer hvert år.

Yrkesdeltakingen har vært lavere blant de eldste og de yngste i yrkesaktiv alder, fordi innslaget av henholdsvis trygdete og elever og studenter er stort og økende. Dette gjør at også endringer i aldersstrukturen vil påvirke utviklingen i arbeidsstyrken. Fordi størrelsen på fødselskullene har variert kraftig i vårt århundre, har endringer i aldersstrukturen vært en like viktig faktor som veksten i befolkningen. I de første tiårene etter krigen gav de små fødselskullene fra 1930-årene en nedgang i antall personer i de mest yrkesaktive aldersgruppene. Dette er en vesentlig årsak til den svake veksten i antall sysselsatte på 1950-tallet.

Fram mot århundreskiftet vil alle de store fødselskullene fra krigens slutt og fram til begynnelsen av 1970-tallet komme inn i de mest yrkesaktive aldersgruppene (25-54 år). Samtidig vil de små kullene fra 1930-tallet og slutten av 1970-tallet utgjøre de eldste og yngste aldersgruppene i yrkesaktiv alder (med lav yrkesdeltaking). På 1980- og 1990-tallet har vi dermed en endring i aldersstrukturen som isolert sett bidrar til sterkere vekst i arbeidsstyrken enn i befolkningen i yrkesaktiv alder. Legger man til grunn konstant yrkesdeltaking etter kjønn og alder, skulle arbeidsstyrken fra slutten av 1980-tallet og utover 1990-tallet ha økt med 10-15 000 personer i året. I stedet ser vi at arbeidsstyrken fra 1988 til 1991 ble redusert med 19 000 personer i året. Gapet på 30-35 000 personer understreker hvor mye arbeidsmarkedet egentlig ble svekket.

Sterk vekst i yrkesdeltakingen på 1970-tallet

Fra krigens slutt og fram til 1981 utviklet arbeidsstyrken seg i takt med sysselsettingen. Dette framgår av figur 1, hvor arbeidsledigheten er lav og stabil i hele denne perioden.

Arbeidsstyrken endret seg lite gjennom 1950-tallet og økte sterkt gjennom 1960- og 1970-tallet. Yrkesprosenten endret seg derimot lite fra 1950 og helt fram til 1975. Variasjonene i arbeidsstyrken i denne perioden var ikke større enn det man skulle vente ut fra befolkningstilveksten og endringer i aldersstrukturen. Det var likevel endringer i yrkesdeltakingen for enkelte grupper; den økte for kvinner og gikk tilbake for ungdom og eldre.

Figur 5
Antall personer i arbeidsstyrken, antall sysselsatte og antall utførte årsverk[1]. 1962-1992

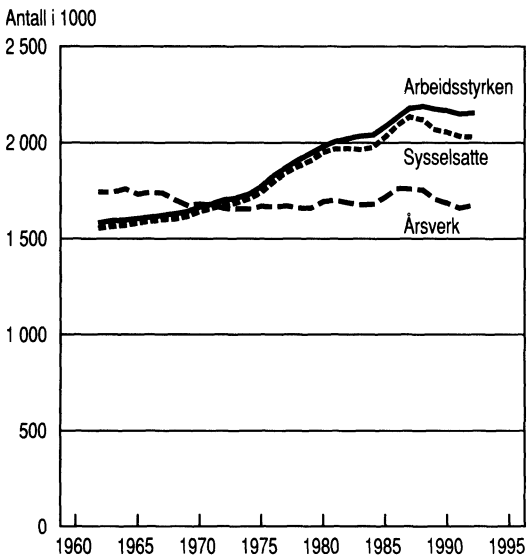

[1] Ett årsverk er satt til 1725 timer

Kilde: Arbeidskraftregnskapet

På siste halvdel av 1970-tallet økte tallet på sysselsatte meget sterkt, og dermed økte arbeidsstyrken også vesentlig sterkere enn befolkningstilveksten skulle tilsi. Yrkesprosenten økte fra 62 prosent i 1973 til 69 prosent i 1981. Dette er en meget sterk økning over så kort tid og skyldes i all hovedsak en sterk økning i kvinners yrkesdeltaking.

Denne perioden omtales ofte som "den norske kvinnerevolusjonen", da nesten alle generasjoner av norske kvinner økte sin deltaking i lønnet arbeid (Skrede 1986). En viktig drivkraft bak denne utviklingen var den økte etterspørselen etter arbeidskraft i tradisjonelt kvinnedominerte næringer og yrker. Kvinner som tidligere ikke så noen muligheter til jobb, meldte seg på arbeidsmarkedet. Samtidig førte økt utdanning blant kvinner, og endrete familie- og kjønnsrollemønstre i etterkrigsgenerasjonene, til at kvinner gikk ut på arbeidsmarkedet i langt større grad enn tidligere.

Uro på arbeidsmarkedet på 1980-tallet

Gjennom 1980-årene har arbeidsstyrken vokst sterkere enn sysselsettingen, med den følge at arbeidsledigheten har økt. Første halvdel av 1980-tallet var preget av stagnasjon i sysselsettingen. Dette bidrog til å dempe veksten i arbeidsstyrken. Når muligheten til å få jobb forverres, vil personer uten tidligere yrkeserfaring og uten rett til ledighetstrygd i mindre grad *søke* arbeid. De blir dermed ikke regnet som arbeidssøkere eller tilhørende arbeidsstyrken. Veksten i arbeidsstyrken var svakere enn veksten i befolkningen i yrkesaktiv alder, og følgelig sank andelen av befolkningen som var yrkesaktive. Til tross for den svake veksten i arbeidsstyrken økte ledigheten betydelig.

Fra 1984 økte sysselsettingen kraftig, og dette trakk på ny mange personer ut på arbeidsmarkedet. På tre år økte yrkesprosenten med om lag tre prosentpoeng og var i 1987 kommet opp i 71,5 prosent. Økningen i yrkesdeltakingen kom i første rekke blant ungdom og kvinner. Ledigheten falt ned på et mer normalt nivå. Arbeidsledigheten var i 1987 likevel klart høyere enn noe år i perioden 1950 til 1979.

Den kraftige nedgangen i sysselsettingen fra 1987 bidrog etter hvert til en nedgang i

antallet personer i arbeidsstyrken. Arbeidstidsforkortelsen i 1987 kan ha bidratt til å dempe nedgangen i antallet sysselsatte. Nedgangen i arbeidsstyrken har i denne perioden i all hovedsak kommet blant ungdom. De viktigste årsakene til dette er, på den ene siden, at svikten i etterspørselen etter arbeidskraft har rammet ungdom spesielt hardt, og, på den andre siden, veksten i utdanningssystemet i samme periode. Ungdom uten rett til trygd eller muligheter til jobb, velger skolegang framfor ledighet.

Yrkesprosenten var i 1992 nede på om lag samme nivå som i 1981, et tiår tidligere. Nedgang i sysselsettingen fra 1987 gav en meget sterk vekst i ledigheten gjennom 1988 og 1989. Når veksten i ledigheten senere har avtatt, skyldes dette at det nå er færre personer som melder seg på arbeidsmarkedet. Ledigheten i Norge *nærmer* seg det europeiske nivået, spesielt hvis vi trekker inn at arbeidsmarkedstiltakene er vesentlig mer omfattende i Norge enn i de fleste andre europeiske land.

Endringer i arbeidsstyrken etter kjønn og alder

I 1950 kan man noe forenklet si at menn kom inn i full jobb i ung alder, normalt før 20-årsalderen, og ble der fram til pensjonsalderen. Kvinner kom i noe mindre grad i arbeid i ung alder, og forlot arbeidsstyrken ved giftermål. Yrkesprosenten for gifte kvinner var godt under 10 prosent, uansett alder, mens ugifte og før gifte kvinner hadde en yrkesdeltaking mer lik menns. Sterk vekst i utdanningssystemet, kvinnefrigjøring og mer liberale regler for uføretrygd har endret dette bildet vesentlig.

Små endringer i menns yrkesaktivitet ...

For menn i sine mest yrkesaktive år har yrkesprosenten hele tiden holdt seg høy og stabil rundt 95 prosent. Derimot har den perioden av livet hvor yrkesaktiviteten holder dette høye nivået, blitt kortere. Blant yngre menn har yrkesaktiviteten gått tilbake samtidig med at utdanningsaktiviteten har vært i sterk vekst. Dette gav tydelige utslag allerede på 1950-tallet, med en betydelig reduksjon i yrkesprosenten blant unge menn. Blant menn over 55 år har yrkesprosenten blitt redusert, dels fordi pensjonsalderen ble nedsatt i 1973, dels fordi flere menn har gått over på uføretrygd. En tilsvarende nedgang har ikke funnet sted blant eldre kvinner, hvilket trolig skyldes at yrkesdeltakingen blant eldre kvinner i utgangspunktet var meget lav. I tillegg kommer at de eldre kvinnene fortløpende erstattes av yngre generasjoner kvinner med en vesentlig sterkere tilknytning til arbeidsmarkedet.

Figur 6

Yrkesprosenter totalt og for kvinner og menn 16-74 år. Differanse i yrkesprosent mellom menn og kvinner i prosentpoeng. 1962-1992

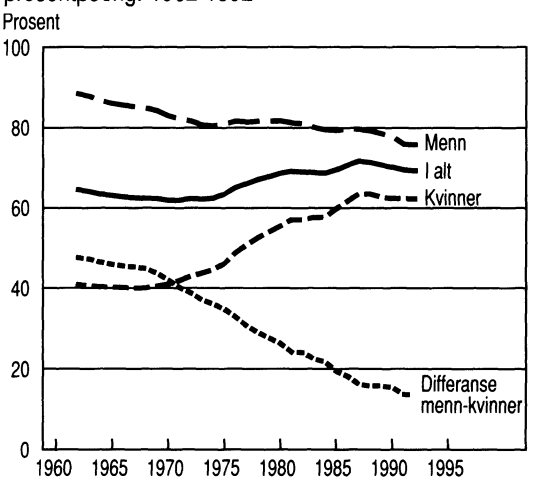

Kilde: Arbeidskraftregnskapet

... men store endringer for kvinner ...
Kvinners yrkesprosent har økt meget sterkt fra 1960-årene og fram til i dag. Spesielt fra 1968 har *forskjellen* mellom menns og kvinners yrkesprosent avtatt dramatisk. Forskjellen i yrkesprosent har blitt redusert fra om lag 45 prosentpoeng i 1968 til snaut 15 prosentpoeng i 1991. Utjevningen har foregått i samtlige år i denne perioden, selv om takten er noe svakere i siste halvdel av 1980-tallet. Omfanget av deltid er fortsatt høyt blant kvinner, og gjør at kjønnsforskjellene i omfanget av lønnet arbeid likevel er store. I 1992 hadde sysselsatte menn en gjennomsnittlig arbeidstid på 38,7 timer pr. uke, mot bare 29,7 for kvinner.

Veksten i kvinners yrkesdeltaking skyldes både sterkere vekst i næringer med relativt stor andel kvinner og en økende kvinneandel i enkelte næringer. Den første effekten har vært noe sterkere, og kan knyttes til vekst i tjenesteytende næringer, spesielt helse- og sosialtjenester. Tilbakegangen i vareproduserende næringer har trukket i samme retning, fordi dette er mannsdominerte næringer.

Med unntak av samferdsel og offentlig forvaltning utenom helse- og undervisningssektoren er det ingen større næringer med markert utjamning i andelen menn og kvinner i perioden 1962-1990. I primærnæringene har en i utgangspunktet lav kvinneandel blitt enda lavere. Sysselsettingen i primærøringene har imidlertid vært i sterk tilbakegang i hele etterkrigstiden. I de andre vareproduserende næringene har det vært en viss økning i kvinneandelen, men den er fortsatt gjennomgående lav. I privat tjenesteyting utenom samferdsel har det bare vært små endringer, og kvinneandelen har holdt seg rundt 50 prosent. Helse- og sosialsektoren er den eneste av de større næringene som er *dominert* av kvinner, og her har kvinneandelen holdt seg stabil mellom 80 og 90 prosent.

Tabell 3
Andelen kvinner i ulike næringer 1950, 1962, 1970, 1980 og 1990 og endring 1962-1990

	Kvinneandeler, prosent					Endring. Prosentpoeng
	1950	1962	1970	1980	1990	1962-1990
I alt	24	32	33	40	45	13
Sjøfart	5	8	9	11	11	3
Olje	-	-	-	14	23	-
Fastlands-Norge	25	33	33	41	45	12
Vareproduksjon	13	23	21	21	21	-2
Primærnæringer	8	33	33	29	25	-8
Industri og bergverk	23	23	22	24	26	3
Bygg- og anlegg	2	2	3	6	8	6
El. kraft	9	10	10	6	17	7
Tjenesteyting	47	44	45	53	56	11
Varehandel	40	47	46	52	51	4
Samferdsel	17	18	21	26	32	14
Annen tjenesteyting	..	62	57	58	58	-4
Offentlig forvaltning	..	40	46	59	63	23
Undervisning	..	47	49	55	60	13
Helse og sosial	..	82	85	86	86	4
Annen off. forvaltning	..	18	20	30	35	17

Kilde: Arbeidskraftregnskapet

Undervisning har gått fra jevn fordeling av menn og kvinner til en klar overvekt av kvinner. Den sterke veksten i helse og undervisning forklarer hvorfor kvinneandelen har økt i offentlig forvaltning. Hvis ungdom fortsetter å velge de samme typer utdanning som på slutten av 1980-tallet, er det lite som tyder på at utviklingstrekkene vil endres vesentlig (se for øvrig kapittel 4.1). Tekniske fag er fortsatt sterkt mannsdominert og "omsorgsyrker" er ekstremt kvinnedominert.

Fra begynnelsen av 1970-tallet[1] og fram til og med 1988, var det markert høyere ledighetsnivå for kvinner enn for menn. Under den første ledighetstoppen på 1980-tallet ble forskjellen jevnet ut, og fra 1989 har menn hatt høyere ledighet. Årsaken til dette er at mannsdominerte næringer har blitt hardere rammet av den svake økonomiske utviklingen gjennom 1980-tallet. I tillegg er kvinner i stadig større grad sysselsatt i offentlig sektor, og normalt har disse arbeidsplassene være bedre skjermet mot dårlige tider (jf. kapittel 5.1 og 5.2). Ser man på utviklingen i yrkesdeltakingen og arbeidsledigheten det siste tiåret, er det ikke noe grunnlag for å si at kvinner utgjør en "reservearbeidskraft".

[1] Arbeidskraftundersøkelsene ble gjennomført første gang i 1972, og det er først da vi får tall som gjør at vi kan sammenlikne arbeidsledigheten for menn og kvinner.

Figur 7

Yrkesprosent og prosent sysselsatte kvinner og menn i ulike aldersgrupper. 1970-1991[1]

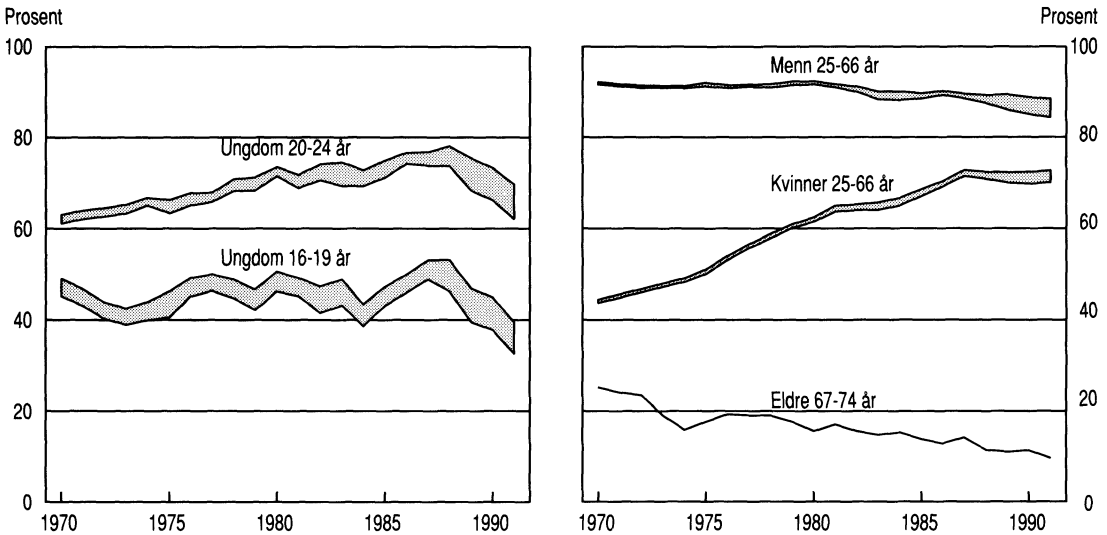

[1] Den nederste linjen for hver gruppe viser prosent sysselsatte, mens den øverste linjen viser prosent i arbeidsstyrken. Blant eldre (67-74 år) er det (ifølge definisjonene) ingen arbeidsløshet, og kurven for sysselsatte og arbeidsstyrken faller sammen

Kilde: Arbeidskraftregnskapet

Veksten i kvinners yrkesdeltaking har i stor grad kommet blant gifte kvinner. I 1950 var det godt under 10 prosent av de gifte kvinnene som hadde arbeid som hovedaktivitet. For ugifte kvinner var den tilsvarende andelen om lag 70 prosent, og noe lavere for før gifte (dette skyldes trolig stort innslag av litt eldre enker). I 1990 var yrkesdeltakingen blant gifte kvinner, også med småbarn, kommet opp i 70 til 80 prosent. Dette inkluderer kvinner med fødselspermisjon og deltidsarbeid, men av sistnevnte oppfatter det overveiende flertall lønnsarbeidet som hovedaktivitet. På 40 år har lønnet arbeid blant gifte kvinner gått fra å være et "avvik" til å bli normalen. Gifte kvinner har nå høyere yrkesprosent enn ugifte og skilte kvinner.

... og ungdom utgjør reservearbeidskraften

Nedgangen i ungdoms yrkesdeltaking har sammenheng med den sterke veksten i utdanningssystemet i hele etterkrigstiden. Ifølge folketellingen i 1950 hadde anslagsvis 60 prosent av all ungdom i alderen 15 til 19 år eget hovedyrke dette året. Ifølge arbeidskraftsundersøkelsene var det under 10 prosent av ungdom i samme aldersgruppe som hadde arbeid som hovedaktivitet i 1992. Samtidig har andelen som tar utdanning utover ettårig videregående skole, økt fra 30 prosent for fødselskullene født rundt 1935, til 80 prosent for fødselskullene rundt 1970.

Figur 7 viser alle personer som er yrkesaktive (også de med deltid), og her framgår det at yrkesdeltakingen blant ungdom har sunket sterkt de senere år. Det store flertallet er under utdanning, hvorav mange med deltidsarbeid. I dag er mange personer opp mot 30 år også under utdanning. Veksten i ledigheten på 1980-tallet rammet først ungdom i alderen 16 til 24 år, og nedgangen i arbeidsstyrken de senere årene har i hovedsak kommet blant ungdom i alderen 16 til 29 år. Denne nedgangen skyldes også at færre unge har arbeid som hovedaktivitet, og ikke bare færre elever og studenter med deltidsarbeid. På den bakgrunn kan man si at ungdom har utgjort reservearbeidskraften gjennom 1980-tallet, i en norsk økonomi som var langt mer ustabil enn i de foregående tiårene.

Anne Berit Dahle

5.4 Verdien av ulønnet arbeid i husholdningene

NASJONALREGNSKAPET OG DET ULØNNETE ARBEIDET

De materielle levekårene i samfunnet skapes gjennom arbeid. Lønnet arbeid er den viktigste inntektskilden for de fleste individer og husholdninger. Omfanget av slikt arbeid beregnes i nasjonalregnskapet. Samtidig utføres mye nyttig og nødvendig arbeid uten at det er lønnet. Verdien av dette arbeidet vises imidlertid ikke i nasjonalregnskapet, som er utviklet for å belyse markedsaktivitet og aktivitet i offentlig sektor. Aktiviteter som ulønnet arbeid i egen husholdning, utveksling av "vennetjenester" og ulønnet innsats i frivillige organisasjoner, faller dermed utenfor nasjonalregnskapets verdsetting av arbeidsinnsats. I dette kapitlet skal vi prøve å anslå verdien av det ulønnete arbeidet som utføres i husholdningene, målt med økonomiske mål.

Flere beregninger av verdien av husarbeid før 1950

Forsøk på å beregne verdien av ulønnet arbeid har forholdsvis lange tradisjoner, ikke minst i Norge. Både lønnet og ulønnet husholdsarbeid ble regnet som produktiv virksomhet i folketellingene i Norge i forrige århundre, men det første systematiske anslaget på verdien av det ulønnete husarbeidet ble gjennomført av A.N. Kiær for året 1912. Han kom til at verdien av kvinners ulønnete husarbeid svarte til om lag 15 prosent av nasjonalinntekten. Liknende beregninger ble også gjort i andre land. Kiær argumenterte for at verdien av husmødrenes arbeid burde regnes med i nasjonalinntekten (Erichsen 1965, Brathaug 1990, Aslaksen og Brathaug 1990).

Ledende skandinaviske økonomer som f.eks. Ragnar Frisch så skillet mellom realøkonomi og pengeøkonomi som vesentlig, og la vekt på realøkonomiske forhold. Fra et realøkonomisk synspunkt var det naturlig at husarbeidet skulle telle med i beregninger av samfunnets verdiskaping.

I 1946 publiserte Statistisk sentralbyrå beregninger over verdien av husarbeidet for årene 1935-1943. Beregningene omfattet "... bare kvinnelig husarbeid, da det mannlige husarbeidet betyr så lite. Det regnes ikke bare med betalt husarbeid. Også husmødres og de hjemmeværende døtres ubetalte arbeid er forsøkt beregnet" (Statistisk sentralbyrå 1946). Verdien av det ulønnete husarbeidet svarte til mellom 11 og 14 prosent av samlet nasjonalinntekt. Samtidig ble det understreket at anslaget var for lavt. Spesielt regnet man med at verdien av husmødrenes arbeid ble undervurdert.

1949 var det siste året som ulønnet husholdsarbeid var med i nasjonalbudsjettet, men for dette året var det ført opp til slutt,

og med følgende kommentar: "I Norge har det dessuten vært alminnelig å ta med beregnet verdi av husmødres arbeid. Dette gjøres ikke i andre land. Av hensyn til behovet for internasjonalt sammenliknbare tall er i nasjonalbudsjettet 1949 denne beregnede verdi først lagt til til slutt, slik at en direkte får tall for nasjonalproduktet både inkl. og ekskl. denne posten" (St.meld. nr. 1 1949).

Mot en internasjonal samordning av nasjonalregnskapsstatistikken

I 1952 gav De forente nasjoner (FN) retningslinjer for hvordan et samlet regnskap for et land skulle lages. Siktemålet var å etablere et felles sett av begreper til hjelp for å drive økonomisk stabilisering og konjunkturanalyser. Med disse formålene for øye, vedtok FN som hovedprinsipp at bare varer og tjenester som omsettes i markeder eller som stilles vederlagsfritt til rådighet av det offentlige, skal regnes med i nasjonalregnskapet (United Nations 1953).

Det var ett unntak fra denne regelen: Egenproduserte varer skal regnes med fordi de kan selges. For Norges vedkommende dreier dette seg først og fremst om egenproduserte jordbruksprodukter som grønnsaker, frukt og bær, men også om fisk, fyringsved mv. til eget bruk. Ulønnete tjenester som husholdningene produserer til eget bruk, faller imidlertid utenfor nasjonalregnskapet.

Formålene for nasjonalregnskap

FNs avgrensning av aktiviteter som skal telle med i nasjonalregnskapet skaper paradokser. Når f.eks. omsorgsoppgaver overføres fra husholdningene til offentlig sektor, registreres dette som økonomisk vekst, til tross for at omsorgsarbeidet også ble utført tidligere, men da som ulønnet arbeid i husholdningene.

Nasjonalregnskapet har ikke som formål å måle økonomisk velferd. Nasjonalregnskapet er primært et redskap for styringsøyemed og for å analysere markeder og ubalanser i markedene som inflasjon, arbeidsledighet osv. Det har imidlertid vært hevdet at det å se bort fra den samfunnsøkonomiske verdien av ulønnet arbeid, kan være en mangel ved statistikken, snarere enn et fortrinn, fordi statistikken da kan være mindre egnet som redskap for nettopp konjunkturanalyser og samfunnsøkonomisk planlegging (Juster og Stafford 1991).

Definisjoner

Bearbeidingsverdi for en næring: Markedsverdi av produksjonen minus kostnader til vareinnsatser.

Bruttonasjonalprodukt (BNP): Summen av bearbeidingsverdien for alle næringer i økonomien og i offentlig forvaltning. Bruttonasjonalproduktet måler verdiskapingen i næringsvirksomhet og offentlig sektor i et land.

"Fastlands-Norge": Norsk virksomhet uten oljevirksomhet og -boring på norsk kontinentalsokkel og utenriks sjøfart.

Kapitalslit: Reduksjon i verdien av fast realkapital som skyldes slitasje og elde.

Produkt: Vare eller tjeneste.

Realkapital (fast): Produksjonsutstyr. Private boliger regnes som realkapital i nasjonalregnskapet. Husholdningsmaskiner og private biler regnes som forbrukt ved anskaffelsen.

Vareinnsatser: Råvarer og halvfabrikata som brukes i produksjon.

FN har vurdert å anbefale at det enkelte land også skal gjøre rede for den ulønnete egenproduksjonen av tjenester i husholdningene. Det har vært diskutert å tilrå et satellittregnskap eller tilleggsregnskap til det innarbeidede nasjonalregnskapet. I forbindelse med revisjonen av retningslinjene for føring av nasjonalregnskap som FN er i ferd med å

avslutte, begrenser organisasjonen seg imidlertid til å utdype hvilken produksjon av varer innen husholdningene som skal regnes med i nasjonalregnskapet.

Oversikt over tidsnyttingsundersøkelsenes definisjon av husholdsarbeidet

2. Husholdsarbeid	
2.1. Husarbeid	2.11 Matlaging, borddekking, servering 2.12 Brødbaking 2.13 Oppvask, rydding av bord 2.14 Rengjøring og rydding av boligen 2.15 Vask og stryking av tøy 2.16 Vedlikehold av tøy, søm 2.17 Fyring, vedhugging, vannhenting 2.18 Egenproduksjon av matvarer
2.2 Vedlikeholdsarbeid	2.21 Stell av hage, tomt 2.22 Stell av kjæledyr 2.23 Byggearbeid, større ombygging 2.24 Maling, oppussing 2.25 Vedlikehold og reparasjon av bil/motorsykkel 2.26 Vedlikehold og reparasjon av annet utstyr
2.3 Omsorgsarbeid	2.31 Pass/stell av barn 2.32 Følge/hente barn 2.33 Hjelp til lekselesing 2.34 Lek med barn 2.35 Samtaler med barn 2.36 Høytlesing for barn 2.37 Annen omsorg for barn 2.38 Pleie/hjelp til voksne 2.39 Hjelp til andre husholdninger
2.4 Kjøp av varer og tjenester	2.41 Kjøp av dagligvarer 2.42 Andre uspesifiserte innkjøp 2.43 Medisinsk behandling av profesjonelle utøvere 2.44 Besøk på offentlig kontor, bibliotek o.l. 2.45 Andre ærend
2.5 Annet husholdsarbeid	2.5 Annet husholdsarbeid
2.6 Reiser i samband med husholdsarbeidet	2.6 Reiser i samband med husholdsarbeidet

HVORDAN BEREGNE VERDIEN AV HUSHOLDSARBEIDET?

Tredjepersonsregelen knytter ubetalte aktiviteter til lønnet arbeid

Hvilke framgangsmåter står til rådighet når en skal beregne verdien av ulønnet husholdsarbeid på en måte som er konsistent med nasjonalregnskapet?

For det første må en avgjøre hva som er ulønnet husholdsarbeid. For å skille mellom ulønnet arbeid og andre sysler er det vanlig å bruke *tredjepersonsregelen*. Den innebærer at et gjøremål regnes som ulønnet husholdsarbeid dersom det er en aktivitet som også utføres som lønnet arbeid ellers i samfunnet. Et eksempel på tredjepersonregelen: Det er mulig å leie hjelp til rengjøringsarbeid, men det er ikke meningsfylt å leie noen til å gå skitur for seg. Å gjøre ren boligen sin er ulønnet husholdsarbeid, mens det å gå på ski er en fritidsaktivitet. Aktiviteter som matlaging, rengjøring, omsorg for barn, syke og eldre kan utføres av leid hjelp og kan dermed betraktes som produksjon i en vid, økonomisk forstand (United Nations 1992).

Det kan fortone seg problematisk å bruke tredjepersonsregelen. Hvis en person er glad i å lage mat eller stelle hagen og ikke kan tenke seg å betale noen andre for å gjøre det, selv om vedkommende har råd til det: Hvilken mening har det da å definere denne sysselen som arbeid? Et svar på denne innvendingen kan være at matlaging og hagearbeid eksisterer som markedsaktivitet, til forskjell fra f.eks. det å gå skitur.

En del av omsorgen for barn går ut på å ta seg tid til å leke med dem, samtale med dem og lese høyt for dem. Om lag 5-6 prosent av tiden til ulønnet husholdsarbeid i verdiberegningene, avgrenset nedenfor, gjelder disse omsorgssyslene. Det har vært hevdet at det er irrelevant å regne denne tidsbruken som arbeid. Men fordi det er mulig å leie hjelp til å gi barna slik omsorg, er det vanlig internasjonal praksis å verdsette denne tiden som ulønnet arbeid.

På den andre siden bidrar frivillige organisasjoner med mye ulønnet omsorg. Det fins yrkesutøvere som utfører tilsvarende gjøremål som inntektsgivende arbeid. Likevel er tid nyttet til ulønnet arbeid i frivillige organisasjoner regnet som fritid i tidsnyttingsundersøkelsene og er holdt utenom beregningene av verdien av ulønnet arbeid.

Det å nytte tredjepersonsregelen for å avgjøre hvilke aktiviteter som skal regnes som ulønnet husholdsarbeid er imidlertid et nødvendig, praktisk valg som har bred støtte i internasjonale anbefalinger for tidsnyttingsundersøkelser.

Husarbeid, omsorg og vedlikehold er ulønnet arbeid

De tre tidsnyttingsundersøkelsene i 1971/72, 1980/81 og 1990/91 benyttet tredjepersonsregelen for å avgjøre hvilke aktiviteter som skulle regnes som ulønnet husholdsarbeid. Når denne regelen legges til grunn, faller ulønnet arbeid som *husarbeid, omsorgsarbeid* og *vedlikeholdsarbeid* inn under begrepet husholdsarbeid. Innkjøp og reiser i samband med dette arbeidet, regnes også med.

Husholdningsmedlemmene lager mat, vasker gulv, vasker og stryker tøy, steller barn, vedlikeholder bilen, hjelper slekt og venner osv. Alternativet er å kjøpe måltider i kantine, kafé eller på restaurant, leie rengjøringshjelp, leie hjelp til å passe barn, sende tøyet på vaskeri osv. En annen sak er selvsagt at det for de fleste husholdningene bare er mulig å kjøpe slike tjenester i markedene i begrenset omfang.

To metoder for måling av husholdningsproduksjonens verdi

Det er to tenkelige innfallsvinkler for å beregne verdien av husholdningsproduksjo-

nen. Man kan beregne produksjonen direkte ved å undersøke hvor mange måltider som tilberedes og serveres, hvor mye tøy som vaskes og strykes, hvilke reparasjoner som gjøres osv., og deretter beregne hva *markedsverdien* av alt dette beløper seg til. Den andre innfallsvinkelen er å regne seg fram til verdien av det som produseres indirekte ved å summere kostnadene som er gått med i produksjonen. Det vil si at produksjonen er lik summen av utgifter til vareinnsats, beregnede lønnskostnader, kapitalslit mv. Denne beregningsmåten kan kalles *kostnadsmetoden*.

Det å beregne verdien av produksjonen direkte ut fra dens verdi i markedet, svarer til den metoden som nasjonalregnskapet bruker for å måle produksjonsverdien i vare- og til dels tjenesteproduserende næringer. Den indirekte beregningsmetoden, kostnadsmetoden, er sammenfallende med beregningene som gjøres av produksjonen i offentlig forvaltning samt en del tjenesteytende næringer. I teorien skal bruttoproduksjonen bli den samme uavhengig av om den beregnes direkte eller indirekte, men på grunn av måle- og dataproblemer vil dette ikke gjelde i praksis.

Verdiskapingen i det ulønnete arbeidet

Vi har begrenset beregningene til å gjelde verdiskapingen eller bearbeidingsverdien i ulønnet husholdsarbeid. Denne avgrensningen betyr at kostnadsmetoden er minst ressurskrevende å gjennomføre. Bearbeidingsverdien beregnes følgelig som antatte kostnader i produksjonen pluss avkastning på realkapitalen, ekslusive utgifter til råvareinnsats. For å forenkle ytterligere har vi satt avkastningen på realkapitalen lik null og forutsatt at verdiskapingen eller bearbeidingsverdien er lik de beregnede lønnskostnadene.

Nedenfor er gitt en oversikt over de ulike metodene til å beregne verdiskapingen i det ulønnete husholdsarbeidet. Det er også i figuren sett bort fra avkastningen på realkapitalen.

Oversikt over metoder til å beregne verdiskapingen i ulønnet husholdsarbeid

Direkte metode	Indirekte metoder		
	Oppofringskostnadsmetoden (LAKT)	Lønnskostnadsmetoder	
		Markedsalternativ = Husholdsarbeider (MAH)	Markedsalternativ = Spesialist (MAS)
Verdiskapingen i ulønnet husholdsarbeid = Produktets markedsverdi - Vareinnsatser	Verdiskapingen i ulønnet husholdsarbeid = Tid x netto lønnskompensasjon pr. tidsenhet	Verdiskapingen i ulønnet husholdsarbeid = Tid x lønnskostnad pr. tidsenhet inklusive arbeidsgivers folketrygdavgift	Verdiskapingen i ulønnet husholdsarbeid = Tid x lønnskostnad pr. tidsenhet inklusive arbeidsgivers folketrygdavgift

Kostnadsmetoden: lønnskostnader eller oppofringskostnader

Når man tar utgangspunkt i kostnadsmetoden, beregnes verdien av tiden som er brukt i husholdsarbeidet ved å verdsette denne tiden til markedslønn. Av dette følger to forskjellige beregningsmåter: Man kan bruke lønnssatsen inklusive arbeidsgiveravgift for en person som utfører slike gjøremål som inntektsgivende arbeid, f.eks. lønnssatsen til en husmorvikar. Denne framgangsmåten kan kalles *lønnskostnadsberegning*. En annen mulighet er å bruke netto lønnssats til det husholdningsmedlemmet som utfører det ulønnete arbeidet i husholdningen. Denne metoden kalles alternativkostnadsberegning eller *oppofringskostnadsberegning*.

Med utgangspunkt i tidsnyttingsundersøkelsene har Statistisk sentralbyrå beregnet verdien av det ulønnete husholdsarbeidet i Norge for 1972, 1981 og 1990 ved hjelp av lønnskostnadsberegninger. For 1981 ble det dessuten laget en oppofringskostnadsberegning (Brathaug 1990, Dahle og Kitterød 1992). Vi mangler tall for netto lønnssats til de personer som utfører husholdsarbeidet. Derfor har vi valgt å bruke brutto lønn, dvs. lønn før skatt for beregning av oppofringskostnader.

Hushjelplønn eller spesialistlønn?

Lønnskostnader kan beregnes på to måter. En kan enten nytte lønnen til en person som utfører alt forefallende arbeid i husholdningen og får betalt for det. Slike aktører er hushjelp, husholderske eller husmorvikar. Metoden kan kalles *markedsalternativ = husholdsarbeider* (MAH). Alternativt kan en nytte lønnen til spesialister på de ulike gjøremålene, f.eks. rengjøringshjelp, barnehagepersonell, håndverkere osv. Denne metoden kan kalles *markedsalternativ = spesialist* (MAS).

De tidlige beregningene for Norge var MAH-beregninger. Det var lønn til tjenestejenter, inkludert verdien av kost og losji, som ble brukt til å verdsette tiden brukt til ulønnet husarbeide. Verdien av husholdsarbeidet i 1972, 1981 og 1990 er beregnet både som MAH- og MAS-beregninger. Felles for lønnskostnadsberegningene er at lønnssatsen som skal nyttes, er lønn inklusive arbeidsgiveravgift til folketrygden. Begrunnelsen for dette er at vi antar at husarbeidet i stedet for å bli utført av familiemedlemmer utføres av en hushjelp, husholderske mv., som husholdningen ville hatt arbeidsgiveransvar for.

Det er forutsatt at produktiviteten i ulønnet arbeid i gjennomsnitt er lik produktiviteten i tilsvarende arbeid når gjøremålet utføres som lønnet arbeid i markedet.

Det er verdt å merke seg at denne forutsetningen ikke sier noe om hvorvidt de enkelte kjønns- og aldersgruppene er mer eller mindre produktive i hjemmearbeidet enn en som utfører tjenesten som lønnet arbeid. Eldre kvinner bruker mer tid på husarbeid enn yngre kvinner. Dette kan skyldes at eldre husmødre har høyere standard for husarbeidet, umoderne boliger eller at de trenger mer tid for å utføre arbeidet. At yngre kvinner bruker mindre tid til husarbeid, kan bl.a. skyldes at de har mindre tid til rådighet. Om det skulle forholde seg slik at én gruppe er mindre produktiv i husholdsarbeidet og en annen gruppe mer produktiv enn lønnet hjelp, er dette fullt forenlig med å anta at i gjennomsnitt er produktiviteten i ulønnet arbeid lik produktiviteten i tilsvarende arbeid i markedet. Forutsetningen om lik produktivitet i lønnet og ulønnet husarbeid er likevel en av de mer problematiske forutsetninger i denne analysen.

OMFANGET AV VERDISKAPINGEN I HUSHOLDNINGENE

Avgrensninger for beregningene

Beregningene omfatter alle personer mellom 16 og 74 år i private husholdninger. Anslagene omfatter husarbeid, omsorgs- og vedlikeholdsarbeid. Innkjøp og reiser i forbindelse med dette arbeidet er holdt utenfor beregningene. Det heter seg gjerne at spesielt kvinner ofte må utføre to eller flere gjøremål på en gang. Dette fant vi da også støtte for i tidsnyttingsundersøkelsene. Imidlertid er bare tid brukt til husholdsarbeid som hovedaktivitet tatt med i verdiberegningene.

Verdien av husholdsarbeidet

Omfanget av det ulønnete husholdsarbeidet er nesten like stort som omfanget av arbeidet i den formelle økonomien (tabell 1). I 1990 var antall årsverk i husholdningsproduksjonen 1 720 000 mot 1 770 000 i produksjonsvirksomheten ellers.

Verdiskapingen i det ulønnete husholdsarbeidet har et betydelig omfang (tabell 2-3). I 1990 tilsvarte det nesten 250 milliarder kroner, eller litt under 40 prosent av bruttonasjonalproduktet (BNP). I 1990 tilsvarte verdien om lag 45 prosent av bruttonasjonalproduktet for fastlands-Norge. Dette var om lag 5 prosentpoeng lavere enn i 1981 og om lag 10 prosentpoeng lavere enn i 1972. Reduksjonen skyldtes i første rekke at kvinner brukte mindre tid til husarbeid ved den siste tidsnyttingsundersøkelsen enn ved de to tidligere. Dette kan igjen ha sammenheng med økt yrkesaktivitet, økt tilgang til husholdningsmaskiner og lettere tilgang på halvfabrikata.

Når disse anslagene kan synes høye sammenliknet med anslagene i de tidligere beregningene for Norge, må en huske at de tidlige anslagene (11 - 15 prosent av nettonasjonalinntekten) gjaldt bare kvinners ulønnete husarbeid og at det var tjenestejenters lønn som ble nyttet til verdsettingen. Tall for arbeidslønn for tjenestefolk for 1915 viser at lønna for tjenestejenter var om lag halvparten av lønna for tjenestekarer (Historisk statistikk 1978). Da beregningene for husarbeidet for 1935-1943 forelå, ble det - som allerede nevnt - samtidig gjort oppmerksom på at tallene nok var på den lave siden og at særlig husmødrenes bidrag var for lavt anslått. Det er i det hele tatt vanskelig å sammenlikne disse tidlige tallene med beregningene som er gjort etter de tre tidsnyttingsundersøkelsene. Verken avgrensningene eller metodene er direkte sammenliknbare.

Tabell 1

Antall årsverk[1] utført i lønnet arbeid og i ulønnet husholdsarbeid av personer 16-74 år. 1990. 1 000 årsverk

	Lønnet arbeid	Ulønnet husholdsarbeid			
		I alt	Husarbeid	Vedlikeholdsarbeid	Omsorgsarbeid
Alle	1 774	1 722	942	261	520
Menn	1 082	587	228	196	163
Kvinner	692	1 135	713	65	357

[1] Ett årsverk er regnet som 1 725 timeverk

Kilder: Nasjonalregnskapet og Tidsnyttingsundersøkelsen 1990

Tabell 2
Anslag på verdiskapingen i husholdningssektoren 1972, 1981 og 1990. Milliarder kroner. Prosent av bruttonasjonalprodukt. Prosent av bruttonasjonalprodukt for fastlands-Norge

	MAH[1]			MAS[2]			LAKT[3]
	1972	1981	1990	1972	1981	1990	1981
Milliarder kroner							
Alle	52,0	134,1	248,2	49,3	127,2	245,6	129,8
Kvinner	39,9	93,3	163,5	36,8	87,6	159,1	82,5
Menn	12,1	40,8	84,6	12,5	39,6	86,5	47,3
Verdi i prosent av bruttonasjonalprodukt							
Alle	53	41	38	50	39	37	40
Kvinner	41	28	25	37	27	24	25
Menn	12	12	13	13	12	13	14
Verdi i prosent av bruttonasjonalprodukt for fastlands-Norge							
Alle	57	52	45	54	49	45	50
Kvinner	44	36	30	41	34	29	32
Menn	13	16	15	14	15	16	18
Verdiskaping etter kjønn. Prosent							
Alle	100	100	100	100	100	100	100
Kvinner	77	70	66	75	69	65	64
Menn	23	30	34	25	31	35	36

[1] MAH: Markedsalternativ = husholdsarbeider (lønnskostnadsmetode)
[2] MAS: Markedsalternativ = spesialist (lønnskostnadsmetode)
[3] LAKT: Lønn = alternativkostnad av tid (oppofringskostnadsmetode)

Tabell 3
Anslag på verdiskapingen i husholdningsproduksjonen, etter husholdningsaktivitet og kjønn. 1972, 1981 og 1990. Prosent av bruttonasjonalprodukt for fastlands-Norge

	MAH[1]			MAS[2]			LAKT[3]
	1972	1981	1990	1972	1981	1990	1981
I alt	57	52	45	54	49	45	50
Husarbeid	40	33	25	37	31	24	32
Vedlikeholdsarbeid	8	8	7	8	8	7	9
Omsorgsarbeid	9	10	14	9	10	13	10
Kvinner	44	36	30	41	34	29	32
Husarbeid	35	26	19	33	24	18	24
Vedlikeholdsarbeid	2	3	2	1	3	2	2
Omsorgsarbeid	7	7	9	7	7	9	6
Menn	13	16	15	14	15	16	18
Husarbeid	5	7	6	5	6	6	8
Vedlikeholdsarbeid	6	5	5	7	5	6	6
Omsorgsarbeid	2	3	4	2	3	4	4

[1] MAH: Markedsalternativ = husholdsarbeider (lønnskostnadsmetode)
[2] MAS: Markedsalternativ = spesialist (lønnskostnadsmetode)
[3] LAKT: Lønn = alternativkostnad av tid (oppofringskostnadsmetode)

En skulle vente at spesialistberegningene (MAS) ville gi høyere anslag enn husholds-arbeiderberegningene (MAH), fordi spesialisering gir høyere produktivitet. Til tross for dette er MAH-estimatene høyere enn MAS-estimatene. Dette kan bety at husmorvikar er et yrke som er for spesialisert til å kunne nyttes som markedsekvivalent for MAH-beregningene. Eller det kan bety at det er valgt for lavt lønnete spesialister til MAS-beregningene. Men det er også et faktum at mesteparten av tidsbruken til ulønnet husholdsarbeid, gjelder husarbeid og omsorgsarbeid. I markedene er dette typiske kvinneyrker, med lavere lønninger enn vedlikeholdsarbeid og også til dels med lavere lønn enn husmorvikar.

Både kvinner og menn bak verdiskapingen

Kvinnene stod for om lag to tredeler av verdiskapingen både i 1981 og 1990, sammenliknet med tre firedeler i 1972. Mennenes andel økte altså fra en firedel av verdiskapingen i 1972 til om lag en tredel i 1981 og 1990. Det er spesielt verdien av kvinnenes tidsbruk til matlaging og rengjøring som har falt. Særlig stor var reduksjonen i løpet av 1970-årene.

Økt verdi av ulønnet omsorgsarbeid

Verdien av det ulønnete omsorgsarbeidet økte i perioden 1972-1990. Både kvinner og menn brukte mer tid til omsorg i 1990 enn i 1972, til tross for at det offentlige overtok en del av omsorgsarbeidet. At den ulønnete omsorgen likevel holdt seg oppe, og til og med økte, kan skyldes at omsorgsarbeid nå oftere registreres som hovedgjøremål, særlig for kvinnenes vedkommende. For menns vedkommende skyldes økningen antakelig reell inntreden i omsorgsoppgaver.

6. Økonomisk velferd

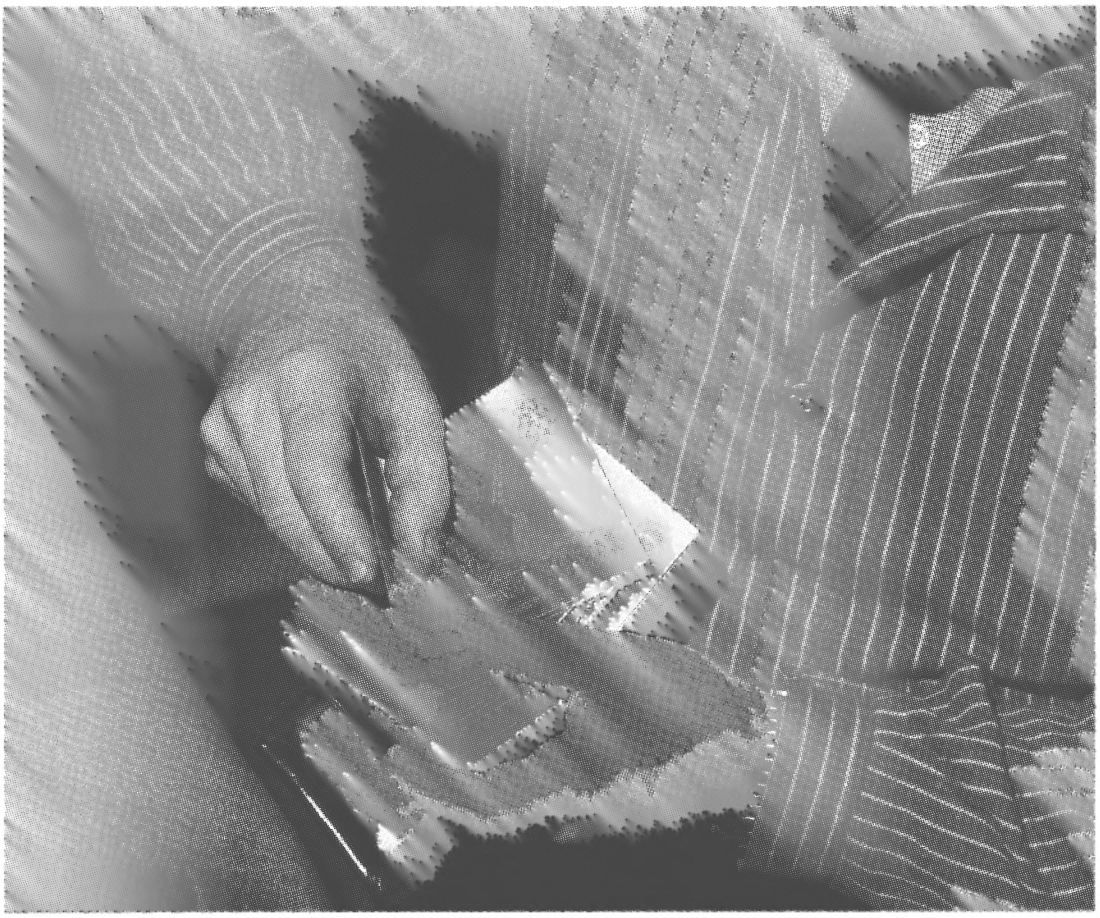

Knudsens Fotosenter

Jon Epland

6.1 Økonomisk velferd

ØKONOMI OG LEVEKÅR

Inntekt og formue er viktig i fordelingspolitikken

De økonomiske ressursene en husholdning disponerer er, sammen med faktorer som f.eks. helse, tilgang til arbeid, utdanning, boligforhold osv. av stor betydning for folks levekår.

I en økonomi der de fleste varer og tjenester må kjøpes, er tilgangen til disse begrenset av hvor mye penger en husholdning disponerer. Dette gjelder store investeringer over livsløpet som bolig, fritidshus, bil og båt, men det gjelder også det vi trenger i det daglige, selv om den andelen av forbruksutgiftene som går til f.eks. matvarer har blitt redusert i løpet av 1980-årene.

I utformingen av tiltak for å påvirke fordelingen av levekår i befolkningen er inntekt og formue spesielt viktige. Blant de offentlige tiltak som har som mål å gi en jevnere fordeling er arbeidsmarkedspolitikken, utformingen av skattesystemet og ulike trygder og stønader blant de viktigste.

Økonomien påvirker våre valgmuligheter og vår handlefrihet

Husholdningenes økonomiske situasjon virker også inn på levekårene på en mer indirekte måte. Det koster å delta i samfunnslivet. Dårlig økonomi kan i noen grad hemme deltagelse i fritidsaktiviteter og sosial kontakt med familie og venner.

En del goder anses som så viktige for folks levekår og for fordelingen av levekår at en har forsøkt å gjøre dem uavhengige av den private økonomi. Det har f.eks. vært en grunnleggende målsetning at tilgangen til visse velferdsgoder - f.eks. utdanning, helsetjenester og minsteytelser ved alderspensjonering skal være uavhengig av folks private økonomiske situasjon. Dette forhindrer likevel ikke at økonomiske ressurser er viktige for å få tilgang til en del slike goder. God økonomi kan f.eks. gi større muligheter til å skaffe seg mer utdanning, raskere og bedre medisinsk behandling, økt pleie og omsorg, eller sørge for at en får en romsligere økonomi som pensjonist. Økonomiske ressurser blir viktigere jo mer slike tjenester blir fordelt via markedet, f.eks. ved at tidligere offentlige tjenester blir privatisert, eller ved at det blir stilt økte krav til egenbetaling for eksisterende offentlige tjenester.

Økonomiske ressurser er mer enn det som står i selvangivelsen

En husholdnings økonomiske ressurser, dvs. det den kan disponere til forbruk i dag eller i framtiden, består av dens inntekter og formue. Inntekten er den strøm av verdier som husholdningen mottar i løpet av en periode, f.eks. i løpet av ett år. Formuen er

husholdningens beholdning av verdier på ett bestemt tidspunkt, for eksempel bolig, innbo, bil og bankinnskudd fratrukket eventuell gjeld. Inntekten er dermed det husholdningen kan forbruke uten at formuen blir redusert. Formuen kan betraktes som framtidige forbruksmuligheter eller som en kjøpekraftreserve.

En husholdnings økonomiske ressurser består likevel ikke bare av den målbare inntekt og formue som registreres i inntekts- og formuesstatistikken. Ulønnet husarbeid og utveksling av uformelle tjenester gjennom det sosiale nettverket vil også representere økonomiske tilskudd til husholdningen. Tilgangen på kreditt har i perioder også hatt vesentlig betydning for husholdningenes økonomi. Inntekts- og formuesstatistikken omfatter heller ikke de framtidige inntektsmuligheter som den enkelte har, i form av såkalt menneskelig kapital. Ulikhet i individuelle ressurser, som f.eks. utdanning, vil påvirke framtidige forbruksmuligheter. Det samme gjelder for framtidige pensjonsrettigheter. Husholdningene drar dessuten nytte av mange statlige og kommunale tjenester som enten er gratis eller som blir levert til subsidierte priser. Dette gjelder bl.a. undervisning og helsetjenester og visse kultur- og transporttilbud.

Det bildet vi får av husholdningenes økonomiske ressurser fra statistikken over inntekt og formue har også en del andre mangler. Statistikken baserer seg i hovedsak på skattelikningen. Det betyr at inntekter som blir unndratt beskatning, ikke er med. En del inntekter er bare delvis skattepliktige eller ikke skattepliktige i det hele tatt. Mange av disse, men langt fra alle, innhentes det likevel opplysninger om fra ulike registre. I tillegg gir ikke statistikken gode nok opplysninger om de mange velferdsgoder som mange får gjennom sitt arbeidsforhold, selv om flere av disse frynsegodene nå har blitt skattepliktige og dermed registreres i statistikken. Et annet problem med opplysningene fra skattelikningen er skattemyndighetenes verdifastsettelse av realkapital (se tekstramme med definisjon) og særlig da boligformuen. I de fleste tilfelle ligger denne langt under det som er boligens faktiske markedsverdi.

Inntektsstatistikken gir opplysninger om **årlig** inntekt. En kort periode med lav inntekt har mindre betydning for en husholdnings levekår enn permanent lav inntekt. Inntektsforskjellene ville bli noe redusert dersom vi kunne se på inntektsfordelingen over hele livsløpet. Personer under utdanning har f.eks ofte lav inntekt. Men utdanning kan betraktes som en investering i høyere inntekt senere i livet. Ser en hele livsløpet under ett, vil mange av de som tar utdanning ha en rimelig god inntekt sammenliknet med grupper uten utdanning, selv om de første kan ha relativt lav inntekt når de er under utdanning.

INNTEKTSUTVIKLINGEN PÅ 1980-TALLET

1980-tallet ble for mange norske husholdninger et tiår preget av økonomiske svingninger, der en periode preget av vekst i disponibel inntekt ble avløst av en periode med nedgang og stagnasjon. Det var også et tiår kjennetegnet av store svingninger både i eiendomsverdier og i verdipapirer. Det skjedde betydelige omfordelinger av formue mellom personer og selskaper i 1980-årene. Den første perioden var videre kjennetegnet av sterk vekst i det private forbruket, store låneopptak og vekst i tallet på sysselsatte. Tilsvarende var den siste perioden preget av økonomisk tilstramning, lavere forbruk og sterk økning i antall arbeidsledige.

Utlånseksplosjon ...
Realdisponibel inntekt pr. innbygger økte med 11 prosent fra 1980 til 1986 ifølge nasjonalregnskapets tall for husholdningssektoren. Til tross for sterk prisstigning hadde altså hver person i gjennomsnitt 11 prosent mer til disposisjon i 1986 enn i 1980 etter at skatt og gjeldsrenter var betalt (se tekstramme om definisjon av ulike inntektsbegrep). Det største bidraget til denne veksten var en sterk økning i husholdningenes arbeidsinntekter midt på 1980-tallet. Når ikke inntektsveksten ble enda sterkere, skyldes dette at husholdningenes renteutgifter også økte sterkt i perioden.

Det kan være rimelig å bruke uttrykket "utlånseksplosjon" for å beskrive endringene i husholdningenes økonomi midt på 1980-tallet. I 1980 utgjorde husholdningenes renteutgifter i alt vel 11 milliarder kroner. I 1988 var dette beløpet steget til 62 milliarder kroner. Målt i faste priser var dette en økning på 265 prosent. Økningen i husholdningenes renteutgifter skyldtes først og fremst store låneopptak, og i mindre grad økte rentesatser (NOU 1991:23). Den sterke utlånsveksten kom etter at myndighetene gjennomførte en liberalisering av kredittvesenet som gjorde det lettere for husholdningene å få lån. I tillegg fungerte skattesystemet på en slik måte at det for mange husholdninger var lønnsomt å skaffe seg lån, og tilsvarende ulønnsomt å spare. Kombinasjonen av høye marginale skattesatser, lav nominell rente og høy prisstigning gjorde at realrenten etter skatt, dvs. de faktiske kostnadene ved å ha lån, var negativ (økonomiske analyser nr. 1 1990).

... stigende boligpriser ...
Lave faktiske kostnader ved å ha lån førte til at mange husholdninger som tok opp lån for å kjøpe bolig, fikk svært lave faktiske bokostnader. Dette gjorde det svært lønnsomt å investere i egen bolig. Etter at kredittmarkedet ble liberalisert, økte omsetningen av boliger sterkt, og boligprisene steg kraftig. Fra 1984 til 1987 steg boligprisene med 25 prosent i faste priser (se figur 3).

Verdien av husholdningenes boligmasse økte, dels på grunn av prisstigningen, men også fordi boligstandarden økte. Gjennomsnittlig boligareal økte i gjennomsnitt fra 101 til 108 kvadratmeter i perioden 1981-1988. Andelen boliger uten bad sank fra 12 til 4 prosent (boforholdsundersøkelsene).

Figur 1
Gjennomsnittlig brutto finanskapital og gjeld pr. husholdning. 1982-1990. 1990-kroner

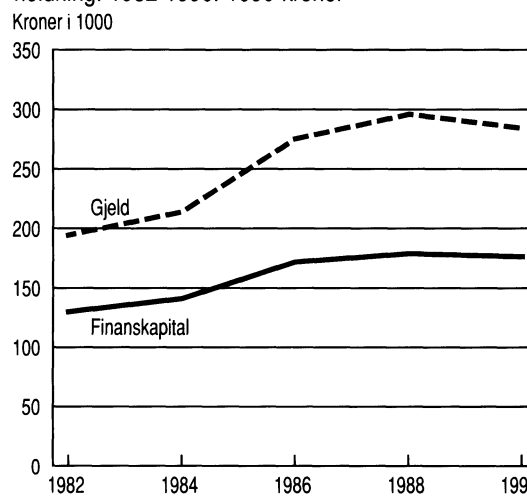

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene

Inngangsbilletten til boligmarkedet ble dyrere og tung å bære for den som ikke hadde egenkapital. De som kunne investere i fast eiendom, fikk god avkastning av pengene sine. For de som hadde penger i banken eller i verdipapirer, lønte det seg i mange tilfelle å la pengene stå og heller ta opp lån når de skulle kjøpe ny bil eller foreta andre investeringer. Andre fant ut at det lønte seg å låne penger og sette i banken eller kjøpe verdipa-

pirer for. Ordningene med skattefri banksparing (SMS) og aksjesparing med skattefradrag (AMS) kan ha blitt utnyttet på denne måten. I gjennomsnitt økte husholdningenes finanskapital (bankinnskudd mv.) nesten like mye som gjelden (figur 1).

... og forbruksvekst

Når folk tok opp så store lån midt på 1980-tallet, skyldtes dette også at husholdningene hadde store forventninger om framtidige inntekter. Husholdningenes lønnsinntekter steg kraftig i årene 1984-1987, både som følge av økning i reallønn pr. årsverk, men først og fremst som følge av at antallet utførte timeverk økte. Antallet sysselsatte økte fra 1984 til 1987 med 158 000 personer, eller med 8 prosent. Det var først og fremst kvinnene som gikk ut i arbeidslivet i denne perioden. Mens det ble 51 000 flere sysselsatte menn i perioden, økte antallet sysselsatte kvinner med mer enn det dobbelte. Men siden økningen i kvinners sysselsetting for en stor del kom i form av deltid (Kjeldstad 1992), steg antall utførte timeverk noe mindre enn antall sysselsatte (figur 2).

Det stramme arbeidsmarkedet sammen med veksten i disponibel inntekt og de store låneopptakene førte videre til en sterk økning i privat forbruk. I faste priser økte privat forbruk pr. innbygger med over 22 prosent fra 1980 til 1986. Siden veksten i privat forbruk var større enn inntektsveksten i samme periode, tyder dette på at en del av forbruksveksten var lånefinansiert.

Den sterke veksten i forbruket skapte ubalanse i handelen med utlandet, særlig etter et kraftig fall i oljeprisene i 1986. Fra og med 1986 ble det fra myndighetene satt i verk flere økonomiske innstramningstiltak som fikk direkte konsekvenser for husholdningenes økonomi på slutten av 1980-tallet.

Figur 2

Antall sysselsatte, utførte timeverk, lønn pr. årsverk, og samlet lønnsinntekt for husholdningene i faste priser. 1980-1990. 1980=100

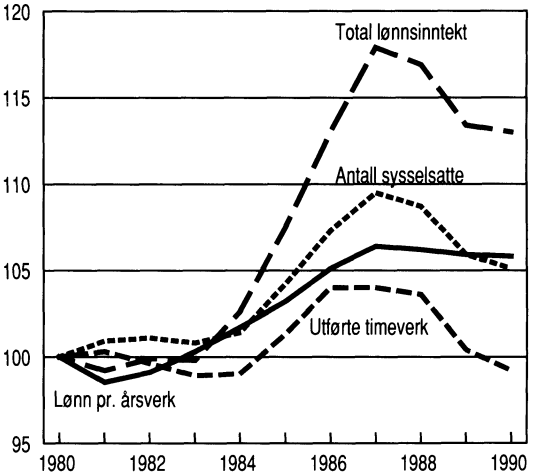

Kilder: Lønnsstatistikk, Nasjonalregnskapet

Innstramning og inntektsstagnasjon

En stor del av veksten i husholdningenes disponible inntekt midt på 1980-tallet skyldes den sterke veksten i lønnsinntekter for årene 1983 til 1987. I de neste årene ble de samlede lønnsinntektene for husholdningene redusert, målt i faste priser. Dette skyldes dels stagnasjon i reallønn pr. årsverk, blant annet som følge av inntektsreguleringsloven i 1988, men mest at det ble færre personer med inntektsgivende arbeid. I 1990 var det nesten 86 000 færre sysselsatte enn i 1987, og andelen arbeidsledige i prosent av arbeidsstyrken økte i samme periode fra 2,1 prosent, til 5,2 prosent. Dette bidrog til at det ble utført færre timeverk.

Følgen var at husholdningenes disponible inntekt ikke lenger økte, slik den hadde gjort tidligere på 1980-tallet. Fra 1986 til 1987 ble disponibel inntekt pr. person i faste priser redusert med 1,6 prosent ifølge nasjonalregnskapet, og veksten de to neste årene var

liten. I faste priser var disponibel inntekt pr. person vel 900 kroner høyere i 1990, enn i 1986.

Privat forbruk pr. innbygger, gikk for første gang ned i 1987, og ble ytterligere redusert de neste årene, etter å ha økt hvert år siden 1980 i faste priser. Nedgangen skjedde til tross for økt inntekt. I personbeskatningen ble skatten på bruttoinntekt økt, mens skatt på nettoinntekt - dvs. etter alle fradrag - ble redusert. Dette betydde at skattefordelen ved å ha lån ble redusert. I tillegg ble visse inntekts- og skattefradrag, som f.eks. reisefradrag, SMS og AMS, gjort mindre gunstige. Konsekvensen for husholdningene ble at skatt i prosent av inntekt økte fra 21,8 prosent i 1985 til 23,5 prosent i 1987 (NOU 1992:4). Men fortsatt var skatt i prosent av inntekt lavere enn på begynnelsen av 1980-tallet (se tabell 1). Fordelen ved å ha lån ble ytterligere redusert ved at prisstigningen ble lav mot slutten av tiåret, og ved at bankenes utlånsrente økte. Realrenten etter skatt, som hadde vært negativ for mange husholdninger, ble nå positiv.

Høy realrente og usikkerhet på arbeidsmarkedet var trolig viktige medvirkende årsaker til at boligprisene falt kraftig mot slutten av 1980-tallet. De som kjøpte bolig da prisene var på topp, tapte deler av sin egenkapital. De som hadde store lån på boligen, og som ble nødt til å selge, satt igjen med gjeld uten tilsvarende sikkerhet i fast eiendom. Derimot fikk de som kjøpte sin første bolig etter at boligprisene hadde falt, en noe lettere etableringsperiode enn de som etablerte seg på boligmarkedet da boligprisene var høye. De som hadde mulighet til det, betalte ned på gjelden (Epland 1990). I gjennomsnitt ble både husholdningenes gjeld og finanskapital noe redusert fra 1988 til 1990, gjelden noe mer enn finanskapitalen (se figur 1).

Figur 3
Privat forbruk pr. innbygger, disponibel inntekt pr. innbygger og boligpriser i faste priser. 1980-1990. 1980=100

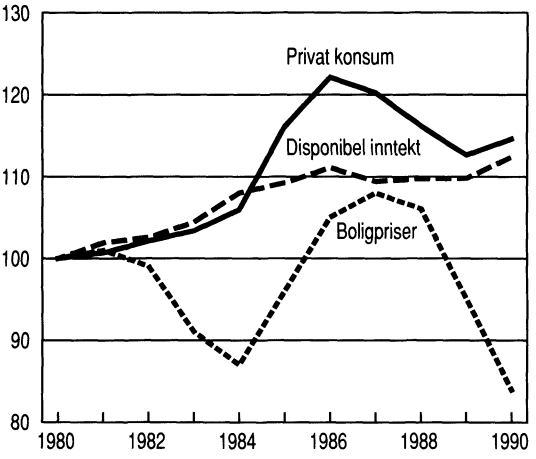

Kilder: Nasjonalregnskapet, Norges Eiendomsmeglerforbund og ECON Bygganalyser

Figur 4
Noen viktige inntektsbegreper

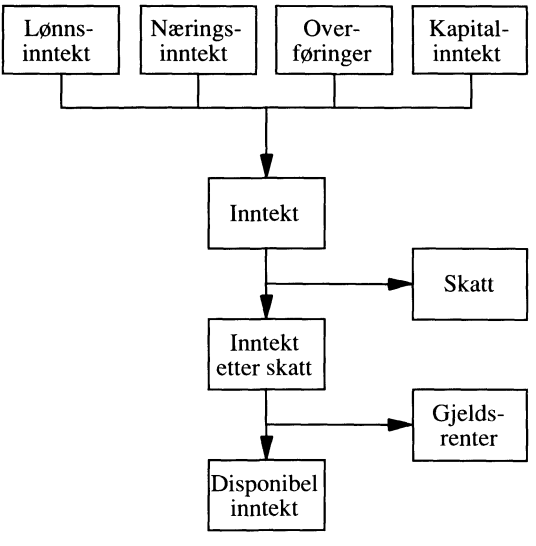

Definisjoner av inntekt

De to viktigste statistikkildene som er benyttet i dette kapitlet er **nasjonalregnskapet** og **inntekts- og formuesundersøkelsene** for personer og husholdninger.

Nasjonalregnskapet (NR) gir et systematisk helhetsbilde av den norske økonomien, bl.a. med et detaljert og omfattende inntekts- og utgiftsregnskap for husholdningssektoren i alt. En svakhet med nasjonalregnskapet er at det forteller svært lite om fordeling av inntekt. Det er ikke mulig å splitte opp husholdningssektoren i mindre undergrupper, f.eks. i ulike husholdningstyper. I dette kapitlet er tall fra nasjonalregnskapet, regnet pr. innbygger, benyttet i oversikten over inntektsutviklingen på 1980-tallet, og ved gjennomgang av inntektssammensetningen for husholdningene.

Inntekts- og formuesundersøkelsene (IFU) baserer seg på inntekts- og formuesopplysninger fra et landsomfattende utvalg av husholdninger. Styrken med inntektsundersøkelsene er at de kan gi gjennomsnittstall pr. husholdning, og at de kan gi tall for ulike grupper av husholdninger, f.eks. enslige, husholdninger med barn, pensjonister osv. Svakheten med utvalgsundersøkelser av denne typen er at tallene blir usikre for små grupper. Tall fra inntekts- og formuesundersøkelsene er i dette kapitlet først og fremst benyttet ved sammenlikning av inntekts- og formuesforhold for ulike typer av husholdninger, og i fordelingstabeller.

I **inntekts- og formuesundersøkelsene** omfatter **inntekt** lønnsinntekt, næringsinntekt, kapitalinntekt (uten fradrag av gjeldsrenter og underskudd i boligselskap) og overføringer.

Lønnsinntekt omfatter lønn, honorarer mv., verdi av fri bil, sykepenger og arbeidsløshetstrygd.

Næringsinntekt omfatter inntekt av næringsvirksomhet før fondsavsetninger og avskrivninger, men etter fradrag for driftsutgifter og underskudd i næring og av skattepliktige sykepenger i næringsvirksomhet.

Kapitalinntekt omfatter renteinntekt, brutto aksjeutbytte, inntekt av egen bolig, hytte eller landsted.

Overføringer omfatter skattepliktige ytelser fra folketrygden (alders-, uføre- og etterlattepensjon, overgangsstønad, barnepensjon og attføringspenger), tjenestepensjon, underholdsbidrag, legater o.l., barnetrygd, bostøtte, stipend fra Statens lånekasse for utdanning og forsørgerfradrag. Økonomisk sosialhjelp er ikke med.

Disponibel inntekt omfatter inntekt minus sum utliknet skatt (dvs. sum skatter minus sum fradrag i skatt) minus kapitalutgift (dvs. gjeldsrenter og underskudd i boligselskap).

Nasjonalregnskapet følger i hovedsak de samme definisjonene. Det er likevel enkelte forskjeller mellom de to statistikkildene:

I nasjonalregnskapet regnes f.eks. **sykepenger og arbeidsledighetstrygd** som overføringer, ikke som lønn.

Derimot regnes **arbeidsgiveravgiften** til folketrygden som en del av lønnen, men også som skatt. I inntekts- og formuesundersøkelsene regnes arbeidsgiveravgiften verken som lønn eller skatt.

Ingen av disse forskjellene får likevel konsekvenser for **disponibel inntekt**.

Når man studerer utviklingen av inntekt eller formue over tid, må man ta hensyn til at også prisene endrer seg. Ved omregning til faste priser benyttes **prisindekser**. I dette kapittel benyttes konsumprisindeksen ved omregning av tall fra inntekts- og formuesundersøkelsene, mens nasjonalregnskapets prisindeks for privat konsum benyttes ved omregning av tall for husholdningenes forbruk og inntekt fra nasjonalregnskapet.

SAMMENSETNING AV HUSHOLDNINGENES INNTEKTER

En husholdning kan ha inntekter fra flere ulike inntektskilder. Den viktigste inntektskilden er *lønn*. I 1990 kom ca. 55 prosent av husholdningenes samlede inntekt fra lønn. Den nest viktigste inntektskilden er *overføringer* (trygder og stønader), som utgjorde 24 prosent. *Næringsinntekt* og *kapitalinntekter*

utgjorde hhv. 11 og 8 prosent. Dette betyr at inntekter fra arbeidsmarkedet fordelte ca. to tredeler av husholdningenes inntekter.

Arbeid betyr mindre for husholdningsinntekten

Husholdningenes inntekt fra arbeid økte med 7 prosent i faste priser i løpet av 1980-årene. Likevel økte overføringene og kapitalinntektene mer, slik at andelen av husholdningenes inntekter som kommer fra arbeidsmarkedet, er blitt redusert i denne perioden. I 1980 utgjorde lønns- og næringsinntekter 74 prosent av samlet inntekt, i 1990 66 prosent. Målt i faste priser pr. innbygger var næringsinntekten om lag på samme nivå i 1990 som i 1980, mens lønnsinntekten økte med 5 500 1990-kroner, eller med 9 prosent.

Stadig flere stønadsmottakere

De fleste husholdninger har inntekt fra arbeid som viktigste inntektskilde. I 1990 hadde to tredeler av husholdningene lønns- og næringsinntekt som hovedinntektskilde, mens overføringer var viktigste inntektskilde for den siste tredelen. Andelen av husholdningenes inntekter som kommer fra overføringer, har økt i siste del av 1980-tallet, bl.a. som følge av at befolkningen har blitt eldre og at flere mottar arbeidsledighetstrygd. Mens overføringene utgjorde 20 prosent av husholdningenes inntekter i 1980 og 21 prosent i 1986, var denne andelen steget til 24 prosent i 1990.

Tabell 1

Inntektsregnskap for husholdningene. Kroner pr. innbygger. 1980-1990. 1990-kroner

	1980		1986		1990		Endring i prosent		
							1980-1986	1986-1990	1980-1990
	Kroner	Prosent	Kroner	Prosent	Kroner	Prosent			
Inntekt	103 484	100	118 012	100	123 982	100	14,0	5,1	19,8
Lønnsinntekt[1]	62 927	61	70 224	60	68 441	55	11,6	-2,5	8,8
Næringsinntekt	13 579	13	13 578	12	13 771	11	-0,0	1,4	1,4
Kapitalinntekter	4 318	4	8 357	7	9 846	8	93,5	17,8	128,0
Overføringer	21 159	20	24 845	21	30 350	24	17,4	22,2	43,4
Andre inntekter	1 491	1	1 564	1	1 574	1	4,9	0,6	5,6
Utgifter	32 494	31	39 156	33	44 198	36	20,5	12,9	36,0
Kapitalutgift	5 694	6	11 250	10	14 914	12	97,6	32,6	161,9
Skatt	25 651	25	26 284	22	27 501	22	2,5	4,6	7,2
Andre utgifter	1 148	1	1 622	1	1 782	1	41,3	9,9	55,2
Disponibel inntekt	70 980	69	78 857	67	79 784	64	11,1	1,2	12,4

[1] Ekskl. arbeidsgiveravgift til folketrygden

Kilde: Nasjonalregnskapet

Kapitalinntektene økte sterkt ...
Kapitalinntektene har tradisjonelt utgjort en beskjeden andel av husholdningenes inntekter, 4 prosent i 1980. I løpet av 1980-tallet økte også denne inntektskilden sin betydning og utgjorde 8 prosent av husholdningenes inntekter i 1990. Fra 1980 til 1990 økte husholdningenes renteinntekter pr. innbygger med 5 500 1990-kroner, eller med 128 prosent. Størstedelen av kapitalinntektene er renter av bankinnskudd. I 1982 hadde knapt 60 prosent av alle husholdninger renteinntekter. I 1990 var denne andelen økt til 84 prosent. I 1982 hadde annenhver husholdning renteinntekter over 500 kroner, i 1990 tre av fire.

Økningen i kapitalinntektene kom i hovedsak i første halvdel av 1980-tallet. Flere forhold kan ha bidratt til denne økningen. Endringer i befolkningens sammensetning kan ha spilt en viss rolle. Det er blitt flere eldre, og disse sparer gjerne mer enn andre. Noe av forklaringen kan også være at stadig flere utnyttet de gunstige skattereglene til skattemotiverte låneopptak og pengeplasseringer, f.eks. ved å låne penger og plassere dem på SMS-konto.

Til tross for at høyere innskuddsrente, mindre prisstigning og lavere skatt på renteinntekter etter hvert gjorde at det ble mer lønnsomt å spare, økte ikke husholdningenes finanskapital og kapitalinntekter vesentlig på slutten av 1980-tallet (se figur 1 og tabell 1). Trolig var det mange som tok av oppsparte midler for å betale ned gjeld da det ble mindre gunstig å ha lån.

... men gjeldsrentene økte enda mer
Husholdningenes utgifter i inntektsregnskapet er skatt og renteutgifter (gjeldsrenter). Fra 1980 til 1990 har husholdningenes renteutgifter pr. innbygger blitt mer enn fordoblet målt i faste priser. Det meste av økningen kom i perioden 1980-1986. Renteutgiftenes andel av inntekten har samtidig økt fra å utgjøre 6 prosent i 1980 til 12 prosent i 1990. Renteutgiftenes andel har likevel blitt redusert etter 1988. Skatten utgjorde en større del av inntekten i 1980 (25 prosent), enn noen gang senere på 1980-tallet, selv om skatt i prosent av inntekt økte noe rundt midten av tiåret.

Hvor stor var inntektsøkningen på 1980-tallet?
Det fins flere måter måter å beregne den reelle inntektsøkningen på. Disse vil gi ganske forskjellige svar på hvor stor denne økningen var fra 1980 til 1990.

Trekker vi skatt og kapitalutgifter fra husholdningenes samlede inntekt får vi disponibel inntekt. Dette er et bedre mål på økonomisk velferd enn samlet inntekt, siden husholdningene ikke fritt kan disponere hele inntekten.

Husholdningene hadde i 1990 knapt 8 800 1990-kroner mer i disponibel inntekt pr. innbygger enn i 1980. Nesten hele denne økningen fant sted i perioden fram til 1986, da inntekten økte med 11 prosent. Hver enkelt av oss hadde altså i gjennomsnitt 11 prosent mer til forbruk i 1986 enn i 1980, selv etter at gjeldsrentene var betalt. Flere forhold bidrog til denne gunstige inntektsutviklingen. Både lønnsinntekt, kapitalinntekt og overføringer økte. Samtidig sank skatt som andel av samlet inntekt fra 25 til 22 prosent.

Fra 1986 til 1990 økte den disponible inntekten pr. innbygger med én prosent. Den svake veksten i disponibel inntekt i denne perioden skyldes særlig at kapitalutgiftene (gjeldsrenter) fortsatte å øke, og at lønnsinntektene ble redusert. I gjennomsnitt gikk den delen av den samlede inntekten som husholdningene hadde disponibelt, ned fra 69 prosent til 64 prosent dersom vi ser hele 1980-tallet under ett.

Tabell 2
Inntekt, inntekt etter skatt og disponibel inntekt pr. person. 1980, 1986 og 1990. 1990-kroner

	1980	1986	1990
Inntekt	103 484	118 012	123 982
Inntekt etter skatt	76 674	90 107	94 698
Disponibel inntekt	70 980	78 857	79 784
Indeks 1982=100			
Inntekt	100,0	114,0	119,8
Inntekt etter skatt	100,0	117,5	123,5
Disponibel inntekt	100,0	111,1	112,4

Kilde: Nasjonalregnskapet

I mange sammenhenger vil det være rimelig å se på utviklingen i husholdningenes inntekt etter at skatt er trukket fra, men før en trekker fra gjeldsrenter (se neste avsnitt). I 1990-kroner økte inntekt etter skatt fra 76 700 kroner pr. person i 1980 til 94 700 kroner i 1990, altså en reell økning på 18 000 kroner eller 24 prosent. Omtrent halvparten av økningen i inntekt etter skatt har gått med til å dekke økte gjeldsrenter.

INNTEKTSUTVIKLINGEN FOR ULIKE HUSHOLDNINGER

Hvordan kan vi sammenlikne levestandarden til ulike typer husholdninger?

Det vi har beskrevet så langt, er utviklingen i inntekt pr. person. Når vi skal vurdere endringer i befolkningens økonomiske levekår, må vi imidlertid også ta hensyn til endringer i husholdningsstørrelsen. Fra 1980 til 1990 sank gjennomsnittsstørrelsen på husholdningene fra 2,66 til 2,40 (folke- og boligtellingene). Målt pr. husholdning har inntektsøkningen dermed vært noe mindre enn når en måler pr. person.

Men når husholdningene blir mindre, trenger de ikke like stor inntekt for å opprettholde den samme levestandarden. En husholdning bestående av *en* person og en annen husholdning bestående av *fire* personer med like stor husholdningsinntekt, har naturligvis ikke samme levestandard. En husholdning på fire medlemmer trenger likevel ikke fire ganger så stor inntekt som en enslig for å oppnå den samme levestandarden. En del av utgiftene som en husholdning har, er fellesutgifter som i liten grad varierer med husholdningsstørrelsen, f.eks. utgifter til bolig, bil, TV og aviser. I tillegg har store husholdninger andre stordriftsfordeler framfor små, f.eks. når det gjelder utgifter til mat.

Dette må vi ta hensyn til både når vi ser på endringer i husholdningenes økonomiske levekår under ett, og når vi sammenlikner økonomiske levekår for husholdninger av ulik sammensetning og størrelse. Det finnes ingen enkel løsning på hvordan en kan gjøre dette.

I et forsøk på å sammenlikne ulike husholdningstyper har en innført såkalte *forbruksvekter*. Forbruksvektene skal både ta hensyn til at store husholdninger må ha større inntekter enn små for å ha samme levestandard, og at store husholdninger på noen områder kan oppnå stordriftsfordeler. De forbruksvektene som vanligvis benyttes (OECD- vektene), gir første voksne husholdningsmedlem vekt lik 1. Andre voksne medlemmer får en vekt som er 70 prosent av første voksne i husholdningen, og barn under 17 år får en vekt som er halvparten av forbruksvekten til den første voksne. En husholdning med to voksne må ha en inntekt som er 1,7 ganger større enn en enslig for å ha tilnærmet samme levestandard, mens en husholdning med to voksne og to barn må ha en inntekt som er 2,7 ganger større enn den enslige.

Men hvilket inntektsbegrep bør en bruke? Noen vil foretrekke *inntekt etter skatt* (men før gjeldsrenter er trukket fra). Én begrunnel-

se er at det først og fremst er husholdninger med høy inntekt som har fordel av, og som derfor også benytter seg av, muligheten til å trekke fra gjeldsrenter ved skattelikningen. Ved å sammenlikne disponibel inntekt (etter at gjeldsrenter er trukket fra), kommer en derfor i skade for å undervurdere forskjellen i økonomiske levekår mellom lavinntekts- og høyinntektsgrupper. Siden en stor del av husholdningenes gjeld er knyttet til kjøp av bolig, vil det også kunne hevdes at en undervurderer de økonomiske levekår til de som foretrekker å bruke penger på bolig framfor å bruke penger på andre forbruksgoder når en bruker disponibel inntekt i slike sammenlikninger (Aaberge og Wennemo 1988, Lyngstad 1992).

Andre foretrekker å benytte *disponibel inntekt*. De viser til at gjeldsrentene enten representerer "utgifter til inntekts ervervelse" (renter på studielån eller lån i forbindelse med næringsvirksomhet) eller utgifter til dekning av grunnleggende behov (renter på boliglån).[1] I tillegg kommer at gjeldsrentene i stor grad er knyttet til en bestemt livsfase: etableringsfasen. Dermed blir det spesielt viktig å trekke fra gjeldsrentene når en sammenlikner husholdninger i ulike livsfaser.

Her skal vi beskrive inntektsutviklingen for og inntektsfordelingen mellom de ulike husholdningstypene både ved hjelp av inntekt etter skatt pr. forbruksenhet og disponibel inntekt pr. forbruksenhet.

Husholdningenes inntekt etter skatt pr. forbruksenhet i faste priser økte med 14 prosent fra 1982 til 1986. I de fire neste årene var økningen bare to prosent. Målt i disponibel inntekt pr. forbruksenhet var inntektsveksten i perioden 1982-1986 bare 8 prosent. I perioden etter ble husholdningenes disponible inntekt pr. forbruksenhet i gjennomsnitt *redusert* med én prosent.

Høyest levestandard og størst inntektsøkning for par uten barn

Selv om husholdningene under ett opplevde at en periode med inntektsøkning først på 1980-tallet ble avløst av inntektsstagnasjon mot slutten av tiåret, kan enkeltgrupper av husholdninger ha hatt en annen inntektsutvikling.

Middelaldrende (45-64 år) par uten barn hadde høyest inntekt etter skatt pr. forbruksenhet i 1990. I gjennomsnitt hadde de 40 prosent høyere inntekt enn gjennomsnittet for alle husholdninger. Lavest inntekt hadde enslige pensjonister og enslige forsørgere: 22 prosent under gjennomsnittet for alle.

Trekker vi fra utgifter til gjeldsrenter, var det fremdeles par uten barn i alderen 45-64 år som hadde de høyeste inntektene. Men da var det par med små barn (under sju år) som sammen med enslige forsørgere hadde lavest inntekt.

Alle grupper unntatt yngre enslige (under 45 år) økte sine inntekter fra 1982 til 1986. Par med små barn og middelaldrende par uten barn var blant de som hadde størst inntektsøkning enten vi ser på inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (19 prosent) eller disponibel inntekt pr. forbruksenhet (15 og 14 prosent). I den neste perioden, fra 1986 til 1990, økte inntektene til middelaldrende par uten barn mer enn inntektene til par med små barn når vi sammenlikner inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (9 og 4 prosent). Når vi sammenlikner disponibel inntekt, kom par med små barn og middelaldrende par uten barn omtrent like godt ut (3 og 2 prosent).

---

[1] Husholdningenes gjeldsrenter skyldes i stor grad lån til bolig. Den "fordelen" eller "inntekten" man har av å bo i egen bolig, reflekteres imidlertid bare i begrenset grad i inntektsstatistikken. Boligrentene er derfor ikke "utgifter til inntekts ervervelse".

Ser vi hele perioden 1982-1990 under ett, hadde middelaldrende par uten barn den største økningen i inntekt etter skatt pr. forbruksenhet (29 prosent). Par med små barn, middelaldrende par uten barn og eldre enslige hadde den største økningen i disponibel inntekt pr. forbruksenhet (17-18 prosent). Dårligst ut kom yngre enslige og yngre par uten barn. Begge gruppene fikk redusert disponibel inntekt pr. forbruksenhet (16 og 4 prosent) fra 1982 til 1990. Yngre enslige fikk heller ikke økt inntekt etter skatt pr. forbruksenhet.

Økte gjeldsrenter for alle unntatt de eldre

For alle husholdningstyper unntatt de eldre økte gjeldsrentene fra 1982 til 1990, både i faste priser og som andel av inntekt etter skatt. Toppen ble nådd i 1988. Da hadde renteutgiftene (gjeldsrenter og underskudd i borettslag) i gjennomsnitt for alle husholdninger økt fra 10 prosent av inntekt etter skatt i 1982 til 19 prosent. Deretter ble gjeldsrentenes andel av inntekten redusert til 18 prosent i 1989 og 17 prosent i 1990. Det ble også færre husholdninger med store renteutgifter. I 1982 betalte knapt 4 prosent av husholdningene 30 prosent eller mer av inntekt etter skatt i gjeldsrenter. I 1988 hadde denne andelen økt til vel 16 prosent, mens den i 1990 igjen var blitt noe redusert (14 prosent).

Par med små barn hadde høye renteutgifter gjennom hele perioden 1982-1990, og høyere enn andre grupper. I 1982 betalte de i gjennomsnitt 43 000 1990-kroner i gjeldsrenter, i 1990 68 300 kroner. Da gikk i gjennomsnitt 24 prosent av deres inntekt etter skatt med til å betale renter av gjeld. 8 prosent av par med små barn hadde gjeldsrenter som utgjorde minst 30 prosent av inntekt etter skatt i 1982, sammenliknet med hele 28 prosent i 1990. Størst relativ økning hadde likevel middelaldrende enslige og par uten barn. Middelaldrende par uten barn fikk nesten tredoblet (2,8 ganger) sine gjeldsrenter i faste priser fra 1982 til 1990. For de enslige middelaldrende var den relative økningen enda større (3,4 ganger). Likevel var fortsatt både betalte gjeldsrenter og andel med høye gjeldsrenter langt lavere enn blant par med små barn.

Kapitalinntektene stadig viktigere for de eldre

En stadig større del av de eldres inntekter kommer fra andre kilder enn trygd. Det er kapitalinntektene som har økt mest. For enslige eldre økte andelen av husholdningsinntekten som kom fra renter av bankinnskudd og andre kapitalinntekter, fra 10 prosent i 1982 til 18 prosent i 1990. For eldre par var kapitalinntektenes andel 10 prosent i 1982, 14 prosent i 1990. Også for middelaldrende par uten barn har kapitalinntektene blitt viktigere. De økte fra 4 prosent av inntekten i 1982, til 8 prosent i 1990. I 1990 mottok eldre enslige i gjennomsnitt 18 700 kroner i kapitalinntekter, eldre par 29 600 kroner. For yngre husholdninger utgjør kapitalinntektene fremdeles bare en liten del av inntekten.

Inntektsfordelingen stabil på 1980-tallet, men større inntektsforskjeller i 1990 enn i 1986

Så langt har vi sammenliknet gjennomsnittsinntektene for grupper av husholdninger. Men dette kan ikke fortelle oss om det er blitt større eller mindre inntektsforskjeller i befolkningen som helhet eller innen de enkelte gruppene.

I tabell 5 har vi rangert alle personer etter husholdningens inntekt pr. forbruksenhet og fordelt dem på ti like store inntektsklasser eller desiler. Inntektsklasse nr. 1 omfatter de 10 prosentene av alle personer som har

lavest husholdningsinntekt pr. forbruksenhet. Personene i inntektsklasse nr. 10 er de 10 prosentene med høyest husholdningsinntekt pr. forbruksenhet. Dersom inntektsfordelingen hadde vært helt jevn, ville hver av inntektsklassene ha hatt 10 prosent av inntekten.

Ved å rangere *personer* i stedet for husholdninger, oppnår vi at alle personer teller likt, uansett om de tilhører en liten eller en stor husholdning.

Både når det gjelder inntekt etter skatt pr. forbruksenhet og disponibel inntekt pr. forbruksenhet var inntektsfordelingen noe skjevere i 1990, enn i 1986. Ser vi på inntekt etter skatt, disponerte f.eks. den tidelen av personene med lavest husholdningsinntekt 4,5 prosent av den totale inntekten i 1986. I 1990 var denne andelen redusert til 4,1 prosent. De 10 prosent av personene med størst husholdningsinntekt økte i samme periode sin andel av totalinntekten fra 19,5 prosent til 20,3 prosent. Den samme tendens til større ulikhet i 1990 enn i 1986 finner vi også for disponibel inntekt pr. forbruksenhet.

Ser vi perioden 1982-1990 under ett, var inntektsfordelingen likevel ikke skjevere ved slutten av perioden enn ved begynnelsen.

Tabell 3

Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet og disponibel inntekt pr. forbruksenhet. 1982, 1986 og 1990. 1990-kroner. Prosent av gjennomsnittet for alle husholdninger og prosentvis endring

	Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet			Endring			Disponibel inntekt pr. forbruksenhet			Endring		
	1982	1986	1990	82-86	86-90	82-90	1982	1986	1990	82-86	86-90	82-90
Alle husholdninger	100	100	100	14	1	16	100	100	100	8	-1	7
Enslige												
16-44 år	122	107	103	0	-2	-2	122	102	96	-10	-6	-16
45-65 år	109	114	109	19	-3	16	113	117	110	11	-7	3
65 år og over	76	74	78	11	7	19	82	84	90	10	6	17
Par uten barn												
16-44 år	131	128	124	11	-1	10	128	120	115	1	-6	-4
45-65 år	125	131	140	19	9	29	127	135	139	14	2	17
65 år og over	88	87	89	12	4	17	94	97	101	12	2	14
Par med barn, yngste barns alder												
0-6 år	88	92	94	19	4	24	77	82	85	15	3	18
7-19 år	102	106	105	19	1	20	99	101	100	10	-2	8
Enslige forsørgere ...	80	76	78	8	4	13	79	75	76	3	0	3

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene

Tabell 4
Gjennomsnittlig gjeldsrenter for husholdningene, og andel husholdninger der gjeldsrentene utgjør mer enn 30 prosent av inntekt etter skatt. 1982, 1986 og 1990. 1990-kroner og prosent

	Gjennomsnitt			Andel med gjeldsrenter større enn 30 prosent av inntekt etter skatt		
	1982	1986	1990	1982	1986	1990
I alt	18 300	31 500	34 500	4	10	14
Enslige						
16-44 år	10 500	21 600	24 900	5	17	24
45-64 år	5 400	14 400	18 400	3	7	13
65 år og over	1 500	2 000	3 000	1	1	1
Par uten barn						
16-44 år	23 100	45 000	53 200	4	17	24
45-64	15 300	27 000	43 500	3	5	12
65 år og over	4 600	6 100	8 500	0	2	1
Par med barn, yngste barn						
0-6 år	43 000	60 200	68 300	8	21	28
7-19 år	31 300	61 300	66 400	5	12	18
Enslige forsørgere	10 200	23 100	28 300	4	9	19

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene

Tabell 5
Fordeling av husholdningsinntekt etter skatt pr. forbruksenhet og disponibel husholdningsinntekt pr. forbruksenhet for personer. 1982, 1986, og 1990

Desilgruppe	Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet			Disponibel inntekt pr. forbruksenhet		
	1982	1986	1990	1982	1986	1990
1	4,2	4,5	4,1	4,2	4,4	4,0
2	6,1	6,1	6,1	6,2	6,2	6,2
3	7,0	7,1	7,0	7,1	7,2	7,2
4	7,9	8,0	8,0	8,0	8,0	8,0
5	8,8	8,9	8,8	8,9	8,9	8,9
6	9,7	9,7	9,7	9,8	9,9	9,8
7	10,7	10,7	10,7	10,8	10,9	10,7
8	11,9	12,0	11,8	12,0	12,1	11,9
9	13,6	13,6	13,5	13,8	13,7	13,7
10	20,0	19,5	20,3	19,2	18,7	19,6
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene

Tabell 6
Andelen personer i ulike husholdningstyper, med inntekt mindre eller lik folketrygdens minsteytelser for enslige. 1982 og 1990. Prosent

	Inntekt etter skatt pr. forbruksenhet		Disponibel inntekt pr. forbruksenhet	
	1982	1990	1982	1990
Alle personer	9	5	13	12
Enslige				
16-44 år	15	21	17	25
45-64 år	10	6	11	12
65 år og over	14	3	15	5
Par uten barn				
16-44 år	2	7	4	9
45-64 år	2	0	2	2
65 år og over	9	2	10	3
Par med barn, yngste barn				
0-6 år	11	6	22	21
7-19 år	3	2	8	7
Enslige forsørgere	29	15	32	29

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene

Færre eldre i lavinntektsgruppen
I løpet av 1980-årene ble det færre personer i husholdninger med lav inntekt, både når en regner inntekt etter skatt pr. forbruksenhet og disponibel inntekt pr. forbruksenhet. Med lav inntekt menes inntekt pr. forbruksenhet mindre enn eller lik folketrygdens minsteytelse til enslige pensjonister. Målt ved inntekt etter skatt ble andelen personer i lavinntektsgruppen redusert fra 9 prosent i 1982 til 5 prosent i 1990. Målt ved disponibel inntekt pr. forbruksenhet var endringene mindre. I 1990 tilhørte 12 prosent av alle personer husholdninger med en disponibel inntekt som var lavere enn eller lik minstepensjon for enslige, i 1982 13 prosent.

Det ble færre personer i husholdninger med lav inntekt i nesten alle grupper av husholdninger i løpet av 1980-årene når vi regner ut fra inntekt etter skatt. Det var bare blant yngre enslige og yngre par uten barn at andelen med lav inntekt økte. Reduksjonen i andelen med lav inntekt var særlig stor blant de eldre. I 1982 hadde 14 prosent av eldre enslige lav inntekt etter skatt, i 1990 bare 3 prosent. Samme år hadde bare 2 prosent av eldre par uten barn lav inntekt etter skatt, i 1982 9 prosent. Når det ble færre eldre med lav inntekt i løpet av 1980-tallet, har dette sammenheng med at stadig flere pensjonister hadde opparbeidet rett til tilleggspensjon (Epland 1992b). Men det skyldes også at stadig flere av minstepensjonistene fikk inntekter i tillegg til trygd. I 1990 hadde to av tre minstepensjonisthusholdninger inntekter i tillegg til ytelser fra

folketrygden (Inntekts- og formuesundersøkelsene, upublisert materiale).

Når vi går over til å måle inntekten i disponibel inntekt pr. forbruksenhet, er utgiftene til gjeldsrenter trukket fra. Målt på denne måten var andelen personer i lavinntektsgruppen størst blant enslige forsørgere, yngre enslige og småbarnsfamilier. Det var fortsatt bare blant de yngre at andelen med lav inntekt økte, og med dette inntektsmålet, var det bare blant de eldre at andelen personer i husholdninger med lav inntekt ble vesentlig redusert.

Flertallet i lavinntektsgruppen tilhører hushold med barn

De unge ensliges andel av *alle* personer i lavinntektsgruppen har også økt sterkt. I 1982 utgjorde de 7 prosent av alle personer i husholdninger med lav inntekt, i 1990 27 prosent. Samme år tilhørte 42 prosent av personene i denne lavinntektsgruppen husholdningstypene par med små barn eller enslige forsørgere. Vel 8 prosent var eldre personer.

Dersom vi trekker fra gjeldsrentene og ser på disponibel husholdningsinntekt pr. forbruksenhet, var det personer i husholdningstypen par med små barn som utgjorde den største andelen av lavinntektsgruppen, og deres andel økte. I 1990 utgjorde denne gruppen 40 prosent av alle personer med lav inntekt. Tilsvarende tall for 1982 var 35 prosent.

Både i 1982 og i 1990 tilhørte over halvparten av alle personer i lavinntektsgruppen husholdninger med barn, enten vi regner inntekt etter skatt pr. forbruksenhet eller disponibel inntekt pr. forbruksenhet.

Sosialhjelpsutgiftene sjudoblet fra 1980 til 1990

Til tross for at andelen personer i lavinntektsgruppen er blitt redusert i løpet av 1980-tallet, har antallet personer som mottar økonomisk sosialhjelp økt kraftig i samme periode. Antall stønadstilfelle økte fra ca. 60 000 i 1980 til ca. 165 000 i 1990, dvs. nesten en tredobling. Utgiftene til sosialhjelp har økt enda raskere. I 1980 ble det utbetalt nær 222 millioner kroner i økonomisk sosialhjelp, i 1990 vel 3,3 milliarder. Justerer vi for prisstigningen i perioden, ble det utbetalt sju ganger mer i sosialhjelp i 1990 enn i 1980. Den enkelte sosialhjelpsmottaker fikk altså utbetalt langt mer i støtte mot slutten av 1980-tallet enn på begynnelsen av tiåret. Dette skyldes blant annet at gjennomsnittlig stønadsperiode var blitt lengre. Særlig raskt økte antall sosialhjelpstilfelle og sosialhjelpsutgiftene i perioden fra 1986 til 1989. I 1990 ser det imidlertid ut til at veksten i utgiftene har stoppet opp.

Knapt 7 prosent av husholdningene mottok økonomisk sosialhjelp i 1990. Men det er store forskjeller mellom ulike grupper av husholdninger. De som er overrepresentert i lavinntektsgruppen, er også de som oftest mottar sosialhjelp. I 1990 var andelen som mottok sosialhjelp størst blant enslige forsørgere, 26 prosent og unge enslige, 13 prosent (Inntekts- og formuesundersøkelsen).

Det er først og fremst blant de yngre at det er blitt flere sosialhjelpsmottakere. I 1990 mottok f.eks. ca. 32 000 eller 9,5 prosent av alle personer i alderen 20-24 år økonomisk sosialhjelp. Ti år tidligere ble det bare registrert vel 11 000 eller 3,7 prosent sosialhjelpstilfelle i denne aldersgruppen. Den økende andelen unge som mottar sosialhjelp, må trolig ses på bakgrunn av utviklingen på arbeidsmarkedet i perioden (Kalve og Osmunddalen 1992).

Flere opplever økonomiske problemer
8 prosent av den voksne befolkningen oppgav at de ofte eller av og til hadde vansker med å klare løpende utgifter i 1986. 9 prosent hadde etter hva de selv sa, ikke mulighet for å klare en uforutsett regning på 2 000 kroner. Fire år senere hadde henholdsvis 12 og 14 prosent av befolkningen slike problemer, ifølge Levekårsundersøkelsen 1991.

Spesielt mange med økonomiske problemer er det blant enslige forsørgere. I 1990 hadde over halvparten av de enslige forsørgerne med barn under 16 år ofte eller av og til vansker med å klare løpende utgifter. Blant middelaldrende og eldre par uten barn var det svært få som oppgav at de hadde slike problemer (2 og 3 prosent i 1990).

Figur 5
Utviklingen i sosialhjelp: 1980-1990. 1980=100

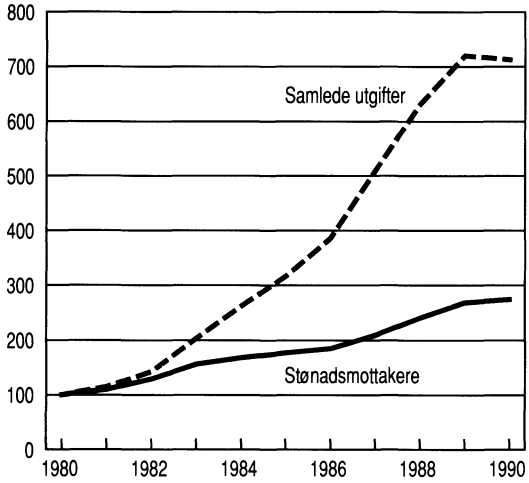

Kilde: Sosialstatistikk

HUSHOLDNINGENES FORMUE

Formue har betydning for folks levekår på flere måter. Investeringer i form av *realkapital*, dvs. i bolig, fritidseiendommer, båt, bil, TV-apparat osv. vil ha en bruksverdi for husholdningen. Husholdninger som ennå ikke har skaffet seg slike goder vil vanligvis ha et behov for investeringer og dermed større behov for inntekter. Dette gjelder først og fremst husholdninger som er i en etableringsfase.

Investeringer i form av *finanskapital*, dvs. bankinnskudd, verdipapirer o.l. vil gi husholdningene økt økonomisk frihet, og muligheter til å tære på oppsparte midler om dette er ønskelig eller nødvendig.

Formuen kan økes gjennom sparing, verdistigning eller gjennom arv og gaver fra andre, og kan tilsvarende bli redusert ved prisfall f.eks. på fast eiendom eller på verdipapirer.

Bolig er den største formueskomponenten
Ca. 80 prosent av husholdningene eide sin egen bolig i 1990 ifølge folke- og boligtellingen. Egen bolig er også husholdningenes viktigste investering. I 1990 utgjorde markedsverdien av boligen 58 prosent av deres beregnede bruttoformue. Tilsvarende utgjorde verdien av annen realkapital (fritidseiendommer, biler, båter, driftskapital for selvstendig næringsdrivende) 22 prosent av beregnet bruttoformue. Finanskapitalen utgjorde 20 prosent. Her var bankinnskudd den største enkeltposten (14 prosent av bruttoformuen).

For selvstendig næringsdrivende hadde boligkapitalen noe mindre betydning (44 prosent av bruttoformuen) enn for andre husholdninger, annen realkapital noe større betydning (31 prosent). Men dette skyldes bl.a. at en del realkapital knyttet til deres næringsvirksomhet (driftsbygninger mv.) teller med blant "annen realkapital" (se tekstramme om beregning av realkapital). Det betyr neppe at de i større grad enn andre husholdninger disponerer privatbiler, fritidseiendommer o.l.

Blant alderspensjonistene utgjorde finanskapitalen en noe større andel av beregnet bruttoformue (33 prosent) enn blant andre husholdninger.

Flere selveiere og bedre boligstandard

I løpet av 1980-årene ble en stadig større andel av husholdningene eiere av egen bolig. I 1981 var 23 prosent av husholdningene rene leietakere, i 1988 18 prosent. Samtidig økte boligstørrelsen og boligstandarden. Andelen som bodde trangt sank fra 13 prosent i 1981 til 9 prosent i 1988. Andelen som bodde romslig økte fra 19 til 25 prosent (boforholdsundersøkelsene).

Figur 6

Sammensetning av beregnet formue for selvstendige, ansatte og alderspensjonister. 1990. Prosent

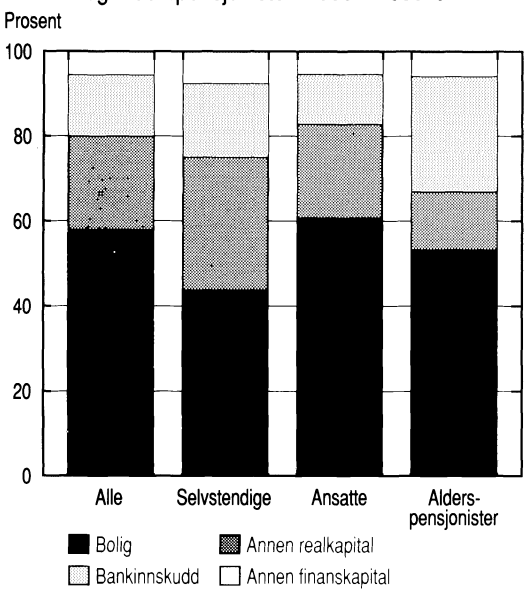

[1] Se tekstramme med definisjon av formue

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen 1990

Det ble også noe flere som disponerte bil i løpet av 1980-årene. I 1980 bodde 77 prosent av alle voksne i husholdning med bil. I 1991 var denne andelen økt til 81 prosent. Derimot økte ikke andelen som bodde i husholdning med fritidshus (én av fire voksne) ifølge levekårsundersøkelsene.

Gjeldsøkningen har stoppet opp

Samtidig som stadig flere husholdninger fikk stadig større realformue i form av bolig, bil og hytte, økte også husholdningenes finanskapital. Økningen var størst i første halvdel av 1980-tallet. Toppen ble nådd i 1988 (se figur 1). Både bankinnskudd og annen finanskapital (aksjer, obligasjoner mv.) økte betydelig i denne perioden. Husholdningenes bankinnskudd økte f.eks. med 54 prosent målt i faste priser fra 1982 til 1990. I gjennomsnitt hadde hver husholdning 123 600 kroner i banken i 1990.

Men også husholdningenes gjeld økte i løpet av 1980-tallet. Målt i faste priser økte gjennomsnittsgjelden pr. husholdning fra 194 000 kroner i 1982 til 284 200 kroner i 1990. Dette er en økning på 47 prosent, dvs. noe mindre enn økningen i bankinnskuddene. Gjelden økte mest i første halvdel av 1980-tallet, og nådde toppen i 1988 da gjennomsnittlig gjeld var 295 700 1990-kroner.

Litt flere tynget av stor gjeldsbyrde etter 1986

De fleste husholdningene har en gjeld som er tilpasset inntekten. Selv etter den sterke gjeldsøkningen midt på 1980-tallet, har 86 prosent av husholdningene en gjeld som ikke er større enn to ganger husholdningens inntekt. Det har likevel blitt flere husholdninger som har mye gjeld i forhold til inntekten. Fra 1982 til 1986 økte andelen husholdninger som hadde en gjeld større enn to ganger inntekten, fra 7 til 11 prosent. I 1990 hadde 14 prosent en gjeld som var mer enn dobbelt så stor som inntekten, og 5 prosent

hadde en gjeld som var større enn tre ganger inntekten. Andelen husholdninger uten gjeld lå gjennom hele perioden 1982-1990 rundt 30 prosent.

Beregning av verdi av realkapital

Formuesopplysningene som kommer fra skattelikningen, **likningsformuen**, er behaftet med betydelige mangler. De største problemene knytter seg til formuesansettelser for realkapital som f.eks. bolig, fritidshus, bil og båt. Dels blir realkapitalen ofte verdsatt lavt, det gjelder f.eks bolig. Dels er det betydelige fradrag i verdi (f.eks. verdien av innbo og løsøre). Verdifastsettelsen på boliger varierer også sterkt, f.eks med bosted, boligens alder og når den sist ble omsatt. Det er derfor betydelige forskjeller med hensyn til hvor godt likningsverdien avspeiler den reelle verdien. Et tredje forhold som gjør tolkningen av formuesopplysninger vanskelig, er at driftskapital og gjeld for personlige næringsdrivende inngår i formuestallene.

Som et forsøk på å gi mer korrekte opplysninger om verdien av husholdningenes realkapital enn selvangivelsen gir, har det blitt gjennomført intervju der husholdningene selv blir bedt om å anslå verdien av en del formuesobjekter: bolig, fritidshus, bil, campingvogn og båt. Ut fra disse opplysningene kan vi konstruere et nytt formuesbegrep, **beregnet formue** der likningsverdien av bolig, fritidshus, bil, campingvogn og båt erstattes av de opplysningene som blir gitt i intervjuet. Dette formuesbegrepet avspeiler bedre enn likningsformuen de reelle formuesforhold for husholdningene.

Opplysninger innhentet ved hjelp av intervju er imidlertid heller ikke uten mulige feilkilder. Målefeil eller manglende opplysninger kan oppstå i de tilfeller der de spurte ikke kjenner verdien til de ulike formuesobjektene, eller når de vegrer seg for å oppgi noen verdi.

Andelen med høyest gjeld i forhold til inntekt (gjeld minst tre ganger større enn husholdets inntekt før skatt) er noe større blant de 25 prosent av husholdningene med høyest inntekt pr. forbruksenhet enn blant husholdninger med lavere inntekter. Forskjellen er likevel ikke stor. Det gjenomsnittlige inntektsnivået til de husholdningene som har høy gjeld i forhold til inntekten, er ikke spesielt høyt. Det ligger f.eks. lavere enn inntektsnivået til de husholdningene der gjelda utgjør mellom en og to ganger inntekten.

Figur 7

Husholdninger[1] etter gjeldsbyrde[2] 1982-1990. Prosent

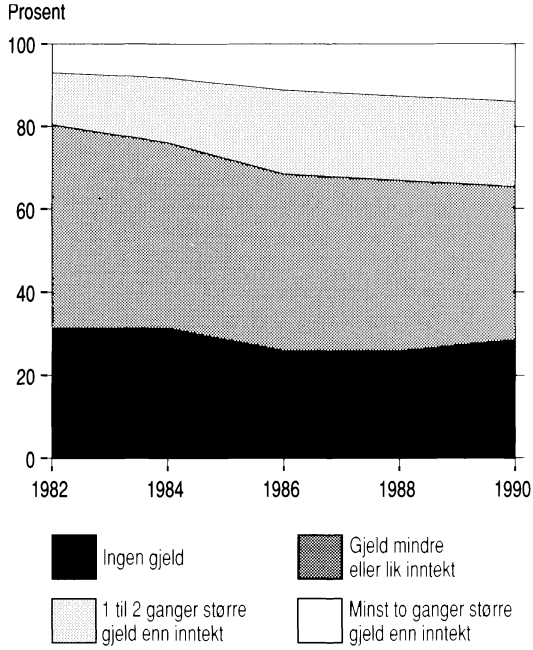

[1] Husholdninger der hovedinntektstakeren er under utdanning, er holdt utenfor

[2] Med gjeldsbyrde menes her størrelsen på gjelden sammenliknet med størrelsen på husholdningens inntekt før skatt

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene

Det er verdt å merke seg at blant husholdninger med stor gjeld i forhold til inntekten er det en overvekt av selvstendig næringsdrivende. I 1990 hadde 14 prosent av husholdningene der hovedinntektstakeren var selvstendig næringsdrivende en gjeld som oversteg tre ganger inntekten. Tilsvarende andel for ansatte var 5 prosent.

Barnefamilier har størst gjeld

Størrelsen og sammensetningen av formue og gjeld avhenger i stor grad av hvilken livsfase husholdningen befinner seg i. For unge husholdninger (under 30 år) er investeringer i egen bolig den helt dominerende formuesposten. I 1990 utgjorde boligen 65 prosent av beregnet bruttoformue i denne gruppen. Denne andelen blir redusert med stigende alder, og er lavest for pensjonister, der boligen utgjorde vel halvparten av bruttoformuen (55 prosent). Annen realkapital som fritidseiendommer, biler, båter og driftskapital for selvstendig næringsdrivende utgjorde en større del av beregnet bruttoformue i husholdninger der hovedinntektstakeren var i 50-årene. Blant de eldste husholdningene utgjorde finanskapitalen en større del av bruttoformuen enn blant andre husholdninger.

Yngre husholdninger har større gjeld enn eldre husholdninger, både målt i kroner og sett i forhold til husholdningens inntekt. Størst gjeld har par med små barn. I 1990 hadde småbarnsfamiliene i gjennomsnitt 568 500 kroner i gjeld. Lavest gjeld hadde enslige pensjonister og pensjonistektepar med henholdsvis 20 300 og 65 100 kroner.

50- og 60-åringene har størst nettoformue

Det er husholdninger der hovedinntektstakeren er i aldersgruppen 50-59 år og 60-66 år som har størst nettoformue. I 1990 hadde de en gjennomsnittlig beregnet nettoformue på henholdsvis 740 000 og 898 000 kroner. Lavest formue hadde unge husholdninger (under 30 år) med i gjennomsnitt 91 000 kroner.

Figur 8

Andelen husholdninger[1] i fire inntektsklasser[2] som har høy gjeldsbyrde[3]. 1990. Prosent

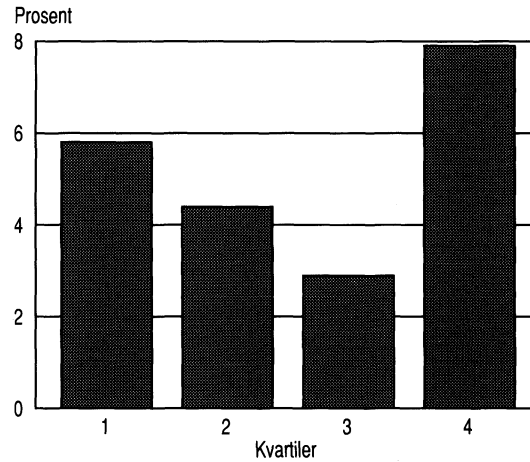

[1] Husholdninger der hovedinntektstakeren er under utdanning, er holdt utenfor

[2] Første inntektsklasse er firedelen av husholdningene med lavest inntekt etter skatt pr. forbruksenhet osv. Fjerde inntektsklasse er firedelen av husholdningene med høyest inntekt

[3] Husholdningenes gjeld er større enn tre ganger inntekt før skatt

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen 1990

Formuen er mer ulikt fordelt enn inntekten

Opplysninger fra skattelikningen tyder på at formuen er svært ulikt fordelt mellom husholdningene. I 1990 disponerte de 10 prosent av husholdningene som hadde størst likningsformue mer enn halvparten av denne formuen. Ulikheten i formuesfordelingen var større i 1990, enn tidligere på 1980-tallet.

Formuen er jevnere fordelt når vi erstatter likningsverdiene for realkapitalen med opplysninger om antatt markedsverdi. Tidelen med høyest formue disponerer nå 38 prosent av all formue. Det er særlig verdien av egen

bolig som gjør formuesfordelingen jevnere. Mange husholdninger med liten likningsformue på grunn av lav verdifastsettelse av boligen, får økt formue når markedsverdien av boligen legges til grunn.

Selv etter disse korreksjonene er formuen skjevere fordelt enn f.eks. disponibel inntekt. Mens den halvparten av husholdningene som hadde lavest disponibel inntekt pr. hushold disponerte 28 prosent av all inntekt, eide den halvparten av husholdningene som hadde lavest formue bare 8 prosent av all formue.

Figur 9
Formuesregnskap (beregnet formue) for husholdninger med ulik alder på hovedinntektstaker. 1990. 1 000 kroner

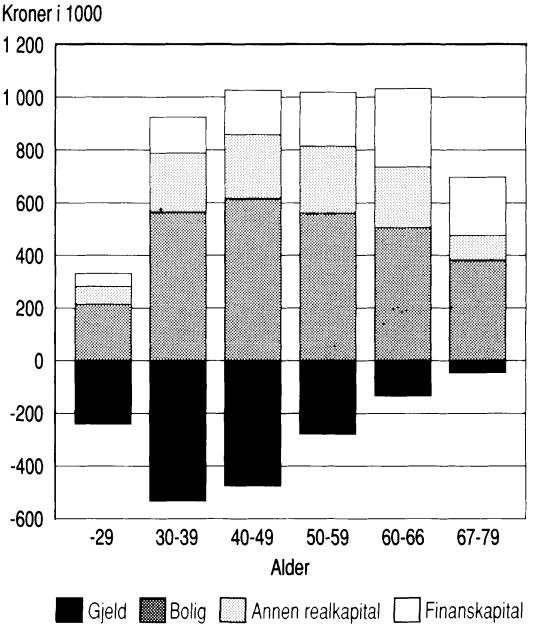

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen 1990

Arv forsterker ulikhetene

Arv er en viktig kilde til økt formue for mange husholdninger. I 1987 oppgav 21 prosent av den voksne befolkningen at de på ett eller annet tidspunkt hadde mottatt arv eller gave til en verdi av minst 30 000 kroner (Hippe og Øverbye 1991). I 1990 oppgav 28 prosent av husholdningene at de eide realkapital som f.eks. egen bolig, tomt, eller fritidseiendom som var mottatt som arv på ett eller annet tidspunkt. Vel halvparten av disse hadde arvet den boligen de bodde i (Inntekts- og formuesundersøkelsen).

Sannsynligheten for å motta slike formuesobjekter som arv øker med husholdningens inntekt og hovedinntektstakerens utdanningsnivå. I 1990 oppgav 38 prosent av husholdningene med inntekt over 450 000 kroner å ha mottatt slik arv, mens gjennomsnittet for alle var 28 prosent. Blant husholdninger der hovedinntektstakeren hadde høyere universitetsutdanning oppgav 42 prosent å ha mottatt slik arv, sammenliknet med 25 prosent blant de med utdanningpå ungdomsskolenivå. Den sosiale ulikheten i fordelingen av arv er særlig stor for fritidseiendommer.

På grunn av synkende barnetall og økende formue, er det grunn til å regne med at arv og økonomiske overføringer mellom husholdninger kommer til å bli viktigere i framtiden.

Tabell 7
Fordeling av beregnet formue og disponibel inntekt for husholdninger i 1990, og fordeling av likningsformue i 1982 og 1990[1]. Prosent

Desilgruppe	Beregnet formue	Likningsformue		Disponibel inntekt pr. husholdning
		1982	1990	
I alt	100	100,0	100,0	100
1	0	0,0	0,0	2
2	0	0,0	0,1	5
3	1	0,4	0,7	6
4	2	1,8	1,5	7
5	5	3,3	2,6	8
6	8	5,5	3,6	10
7	11	7,6	6,8	12
8	15	11,9	12,1	13
9	20	19,0	19,9	16
10	38	50,5	52,7	22

[1] Tallene for beregnet formue og disponibelinntekt bygger på nettoutvalget fra intervjuundersøkelsen og er derfor noe mer usikre enn tallene for likningsformuen (se tekstramme om definisjoner av inntekt)
Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsene

Stein Opdahl

6.2 Forbruksvekst og innstramming

FORBRUK, VELFERD, LEVEKÅR OG LIVSSTIL

Den enkelte persons eller husholdningsforbruk av varer og tjenester betraktes ofte som et uttrykk for denne personens eller husholdningens levestandard. Ikke sjelden settes det likhetstegn mellom levestandard og forbruksnivå.

Hos oss skjer forbruket først og fremst gjennom kjøp av varer og tjenester på et marked. Det vi forbruker, er i stor grad det vi kjøper. I tidligere tider betydde, og i store deler av verden betyr fortsatt, husholdningenes egen produksjon og bytte av egenproduserte varer og tjenester langt mer enn det gjør i vår del av verden i dag. Men også hos oss kan en del husholdninger ha et betydelig forbruk av varer og tjenester som ikke kjøpes og selges på et marked, men som produseres i og til en viss grad også utveksles mellom husholdningene. I tillegg kommer tjenester som det offentlige stiller til disposisjon vederlagsfritt eller til subsidierte priser (skoletilbud, helsetjenester, pleie- og omsorgstjenester, transporttjenester o.l.) (se kapittel 5.4, 6.1 og 10.2).

Private husholdningers forbruk, slik det registreres i statistikken, er de varer og tjenester husholdningene kjøper, de *varer* som de mottar i gave og de *matvarer* som de produserer selv. Andre varer og *tjenester* som produseres ved arbeid i hjemmet, og de tjenester som utveksles mellom husholdningene, regnes ikke som forbruk. Når husholdningene bruker offentlige tjenester, regnes bare egenbetalingen som privat forbruk. For husholdninger som i liten grad produserer tjenester selv, og heller ikke mottar mange tjenester fra andre husholdninger, og som i liten grad nyter godt av gratis eller subsidierte offentlige tjenester, vil husholdningens forbruk kunne sies å være et rimelig godt mål på husholdningsmedlemmenes levestandard eller økonomiske velferd. For andre kan det være mindre godt samsvar mellom forbruk og økonomisk velferd.

I mange tilfelle kan en også se at sammensetningen av forbruket nyttes som et mål på velferd. Tanken er at jo større andel av forbruket som består av varer som er nødvendige for å opprettholde livet, jo lavere velferd; og omvendt: jo større andel av forbruket som ikke brukes til livsnødvendigheter, jo høyere velferd. Det er for eksempel vanlig å sammenlikne land eller husholdninger etter hvor stor andel av forbruket som er mat. Land eller husholdninger med høy matvareandel hevdes å ha lavere levestandard enn de med lav matvareandel.

Forskjeller i sammensetningen av forbruket vil naturligvis også kunne være uttrykk for forskjeller i livsstil eller preferanser.

Noen vil legge stor vekt på å kunne bo i en bolig av høy standard, mens de legger mindre vekt på mat og klær. Andre tar kanskje til takke med en mer beskjeden bolig og bruker heller pengene på andre ting.

Mange hendelser og valg påvirker imidlertid forbruksbehov og inntektsevne for en lang tidsperiode. Det gjelder for eksempel ekteskap, skilsmisse, fødsler, utflytting av voksne barn, valg av utdanning og kjøp av bolig. Slike valg er enten umulige eller svært vanskelige å gjøre om. Forutsetningen for de valg en husholdning gjør, kan også endres. Etter kjøp eller bygging av bolig kan boutgiftsbelastningen ha blitt høyere enn forutsatt på grunn av endringer i rentesats på lån, inflasjon og inntektsutvikling. Sammensetningen av forbruket avspeiler derfor ikke bare preferanser, men også objektive forhold som er viktige for husholdningenes levekår.

Når man sammenlikner verdien av forbruket fra ett år til det neste, må man korrigere for endringer i prisene. I denne artikkelen er tall fra nasjonalregnskapet deflatert eller omregnet til 1991-kroner med nasjonalregnskapets prisindeks for privat konsum og tall fra forbruksundersøkelsene er omregnet med konsumprisindeksen.

Kunnskap om forbruksutviklingen

To datakilder gir opplysninger om utviklingen av privat forbruk: *nasjonalregnskapet* og *forbruksundersøkelsene*. Det er imidlertid viktige forskjeller mellom de to datakildene.

Forbruksundersøkelsene er utvalgsundersøkelser. Hvert år trekkes det ut et et visst antall husholdninger fra hele landet. Hver husholdning fører regnskap over sine utgifter i en 14-dagers periode. Det gir usikre tall for det enkelte år. Vanligvis slår man derfor sammen tre årlige undersøkelser og beregner gjennomsnittstall for treårsperioden. På den måten blir utvalget større og tallene sikrere. På den andre siden mister man verdifull informasjon. I perioder med raske endringer i forbruket vil gjennomsnittstall for treårsperioder kunne skjule en del av de endringer som faktisk finner sted. Her blir det presentert tall for enkeltår når vi ser på forbruksutvikling og forbrukssammensetning for alle husholdninger under ett (se figur 4). Men når det blir presentert forbrukstall for enkeltgrupper, blir det beregnet gjennomsnitt for treårsperioder (se tabell 2).

Forbruksundersøkelsene omfatter bare private husholdninger der minst ett av husholdningsmedlemmene er yngre enn 86 år. Når nasjonalregnskapet gir tall for husholdningens forbruk, omfatter dette alle private husholdninger, og i tillegg felleshusholdninger (som for eksempel sykehus) samt organisasjoner som ikke har forretningsdrift som hovedformål (for eksempel interesseorganisasjoner og religiøse og kulturelle organisasjoner). De private husholdningene står for størstedelen (95 prosent) av det private forbruket i nasjonalregnskapet.

I nasjonalregnskapet beregnes "verdien av å bo i egen bolig" som den husleien en kunne ha fått dersom en hadde leid ut boligen. I forbruksundersøkelsene registreres faktiske boutgifter. Forsikringer registreres i forbruksundersøkelsene etter utgiftsprinsippet, mens en i nasjonalregnskapet definerer forsikring som netto premieutbetaling, det vil si betalte premier fratrukket skadeerstatninger.

I nasjonalregnskapet regnes tjenester fra private leger, tannleger, fysioterapeuter og sykehus som privat forbruk. Ikke bare husholdningenes egenbetalinger, men også refusjoner fra folketrygden og driftsstøtte til legene regnes som privat forbruk. I forbruksundersøkelsene registreres bare husholdningenes utgifter, først og fremst egenbetalinger. I begge undersøkelser betraktes varige forbruksgoder, for eksempel bil, som forbrukt når de kjøpes.

Forskjellene mellom de to datakildene fører til at de gir noe forskjellige tall for utviklingen i det private forbruket. For eksempel har boligforbruket økt om lag dobbelt så sterkt i forbruksundersøkelsene som i nasjonalregnskapet i perioden 1982-1990 (se NOU 1993: 17, side 144).

Hva bruker vi pengene våre til?
Vi bruker mest til bolig, lys og brensel. Husholdningene brukte i gjennomsnitt 49 000 kroner til dette i 1989/91. De to andre store utgiftspostene er utgifter til reiser og transport, 35 400 kroner i 1989/91, og utgifter til mat, der gjennomsnittshusholdningen brukte 27 400 kroner i 1989/91. Disse tre utgiftspostene utgjorde over 60 prosent av gjennomsnittshusholdningens forbruk.

Tabell 1
Utgift pr. husholdning pr. år til ulike grupper av varer og tjenester. 1989/91. 1991-kroner og prosent av total forbruksutgift

	Kroner	Prosent
Total forbruksutgift	184 737	100,0
Matvarer	27 360	14,8
Drikkevarer og tobakk	6 926	3,7
Klær og skotøy	11 891	6,4
Bolig, lys og brensel	49 040	26,5
Møbler og husholdningsartikler	14 840	8,0
Helsepleie	4 488	2,4
Reiser og transport	35 387	19,2
Fritidssysler og utdanning	19 723	10,7
Andre varer og tjenester	15 082	8,2

Kilde: Forbruksundersøkelsene

UTVIKLING I TOTALFORBRUKET

Husholdningene brukte mer enn de tjente i siste halvdel av 1980-tallet
Hvor mye en husholdning bruker, er først og fremst bestemt av hvor stor inntekten er. Noen husholdninger sparer, for eksempel i form av avdrag på lån, innskudd i bank eller investering i verdipapirer. Noen husholdninger forbruker mer enn de tjener. Lånefinansiert forbruk er vanligst for familier i etableringsfasen og for studenter.

Når en ser alle private husholdninger under ett, har forbruket gjennom de siste tiårene fram til midten av 1980-tallet vært mindre enn inntekten. Samlet sparte altså husholdningene noe av inntekten. I 1985 og 1986 vokste forbruket kraftig, mens veksten i inntektene var omtrent den samme som i årene foran. Dette førte til at forbruket ble høyere enn inntekten. For husholdningene sett under ett fant det ikke lenger sted noen sparing. Det økte forbruket ble finansiert gjennom lån, og husholdningenes låneopptak økte meget kraftig på denne tiden. Både forbruket og inntektene nådde et topp-punkt i 1986, men mens forbruket deretter ble sterkt redusert, ble inntektene bare ubetydelig lavere i 1987-1989. Fra 1989 til 1991 har husholdningene brukt omtrent like mye som de tjener. Etter 1989 har forbruket igjen økt, men ikke nok til å nå opp på nivået fra 1986 (se figur 1 i dette kapitlet og figur 3 i kapittel 6.1).

Store svingninger i utgiftene til mer varige forbruksartikler
Det var særlig husholdningens utgifter til mer varige forbruksartikler (varige goder), spesielt biler, som økte sterkt fra 1984 til toppåret 1986. Målt i faste priser brukte vi i gjennomsnitt 3 700 kroner mer på varige forbruksgoder pr. person i 1986 enn i 1984. Dette tilsvarte en økning på 42 prosent. Til sammenlikning økte forbruket av andre forbruksgoder og forbruket av tjenester med 11-12 prosent i løpet av disse to årene.

Da rammebetingelsene endret seg og de private husholdningene måtte stramme inn på forbruket (se kapittel 6.1), var det først og fremst kjøp av varige goder som ble redusert, fra nær 12 500 kroner i 1986 til nær 6 700 i 1991, det vil si en reduksjon på 46 prosent. Forbruket av andre varer ble også

noe redusert fra 1986 til 1989. Deretter økte det litt igjen, men ikke nok til at det kom opp på 1986-nivå. Forbruket av tjenester fortsatte å øke, også etter 1986. Ser en hele perioden 1980-1991 under ett, økte forbruket av tjenester med 9 000 kroner eller 43 prosent i gjennomsnitt pr. person. Forbruket av varige forbruksgoder ble redusert med 2 200 kroner eller 25 prosent, mens forbruket av andre varer økte med 3 200 kroner eller 8 prosent.

Figur 1
Privat forbruk pr. innbygger, fordelt på varige forbruksgoder, andre varer[1] og tjenester. 1980-1991. 1991-kroner

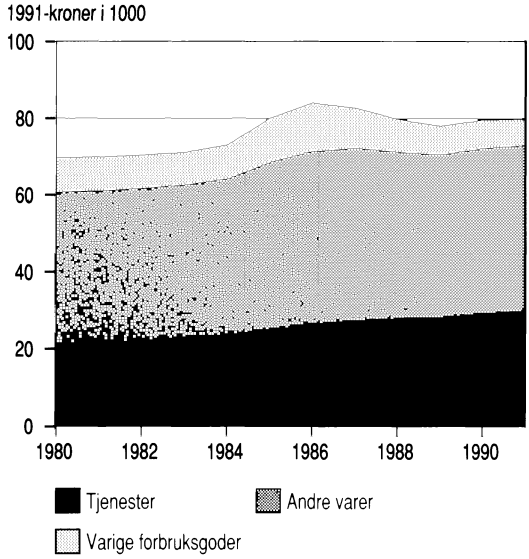

[1] Både halvvarige og ikke-varige forbruksgoder i Nasjonalregnskapets definisjon

Kilde: Nasjonalregnskapet

Offentlig forbruk har økt mer enn privat forbruk

Det offentlige forbruket kommer også de private husholdningene til gode, blant annet ved at de bruker gratis eller subsidierte offentlige tjenester som for eksempel undervisning, helse- og sosialtjenester. Det er ingen ubetydelig velferdsgevinst som overføres til de husholdningene som bruker slike tjenester. I 1990 gikk nesten 140 milliarder kroner til offentlig forbruk, av dette vel 80 milliarder eller 60 prosent til undervisning, helsestell og sosiale tjenester. På 1970-tallet økte utgiftene til helsestell og sosiale tjenester omtrent dobbelt så raskt som de samlede utgiftene til offentlig forbruk, på 1980-tallet var veksten i utgiftene til helsestell og sosiale tjenester langt mindre og omtrent på linje med veksten i det samlede offentlige forbruket (NOU 1993:17, tabell 5.2a)

Figur 2
Offentlig og privat forbruk pr. innbygger. 1980-1991. 1991-kroner

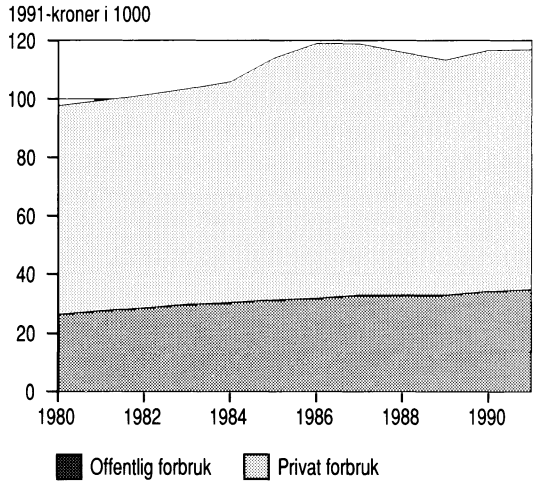

Kilde: Nasjonalregnskapet

Det offentlige forbruket har hatt en noe annen utvikling enn det private forbruket på 1980-tallet. I 1980 utgjorde verdien av det offentlige forbruket 27 prosent av alt offentlig og privat forbruk, i 1991 30 prosent. Det offentlige forbruket økte raskere enn det private forbruket på begynnelsen av 1980-tallet. I 1985 og 1986 økte det private forbruket mest. Da det private forbruket begynte å

gå ned, ble det offentlige forbruket opprettholdt på samme nivå. Mot slutten av perioden økte det offentlige forbruket igjen, og mer enn det private forbruket. Alt i alt økte det offentlige forbruket med 34 prosent fra 1980 til 1991. Det private forbruket økte i følge nasjonalregnskapet med bare 15 prosent.

Figur 3
Privat forbruk pr. innbygger ifølge nasjonalregnskapet og privat forbruk pr. person og pr. husholdning ifølge forbruksundersøkelsene. 1980-1991. 1991-kroner

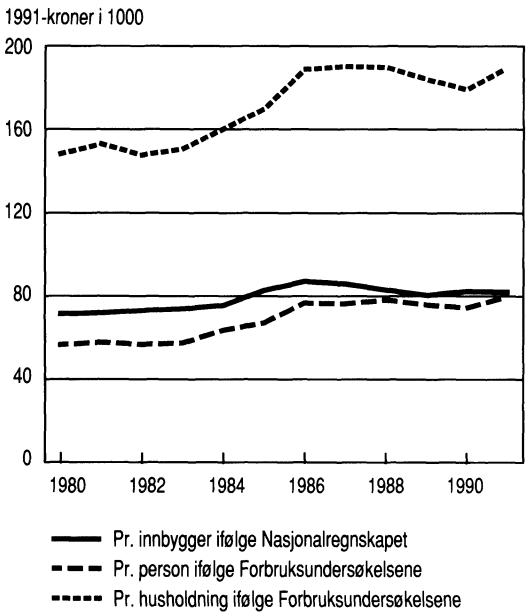

Kilder: Nasjonalregnskapet, Forbruksundersøkelsene

Ulike måter å beskrive forbruket på gir ulike tall

Det private forbruket beskrives noe forskjellig i nasjonalregnskapet og i forbruksundersøkelsene (se tekstramme). Begge viser imidlertid sterk økning i forbruket fram til 1986 og deretter nedgang eller stagnasjon. I perioden 1980-1991 økte det private forbruket pr. person ifølge nasjonalregnskapet med 15 prosent regnet i faste priser, ifølge forbruksundersøkelsene med 41 prosent, altså en vesentlig større økning (se figur 3). En viktig forskjell mellom de to datakildene er at boutgiftene registreres på ulik måte.

Resultatene fra forbruksundersøkelsene presenteres vanligvis som forbruk pr. husholdning. Og siden husholdningene er blitt stadig mindre i løpet av 1980-tallet (2,4 personer pr. husholdning ved folketellingen i 1980, 2,2 ved folketellingen i 1990), har gjennomsnittlig privat forbruk pr. husholdning økt noe mindre (28 prosent fra 1980 til 1991) enn gjennomsnittlig forbruk pr. person (41 prosent).

Først forbruksvekst, deretter innstramming?

I 1980 hadde hver husholdning ifølge forbruksundersøkelsene i gjennomsnitt et forbruk på 148 100 1991-kroner. I toppåret 1987 var forbruket 190 300 kroner. Deretter sank det til 179 300 kroner i 1990, for så å stige til 189 500 kroner i 1991. Det innebærer at husholdningenes forbruksutgifter i 1990 lå 5,7 prosent og i 1991 bare 0,4 prosent under toppåret i 1987.

I lys av den oppmerksomhet det har vært omkring økonomiske problemer for privatpersoner og husholdninger de senere årene, må reduksjonen fra 1987 sies å være overraskende beskjeden. Når vi ser hele perioden 1980-1991 under ett, har husholdningene langt på vei beholdt det forbruksnivået som ble oppnådd etter den kraftige veksten rundt midten av 1980-tallet.

Sterk forbruksvekst for pensjonister

Forbruksutviklingen har forløpt nokså likt i mange grupper: Først en relativt sterk vekst rundt midten av 1980-tallet, deretter en viss

reduksjon eller stagnasjon fram mot slutten av tiåret. De eldre har imidlertid hatt en jevnere og samlet sett mer positiv utvikling enn resten av befolkningen. Forbruket blant enslige eldre var 34 prosent høyere i 1989/91 enn i 1980/82, og blant eldre par 38 prosent høyere. Pensjonisthusholdningenes forbruk økte i gjennomsnitt 5-6 prosent fra 1986/88 til 1989/91. Utviklingen var omtrent den samme for enslige pensjonister som for par. De eldres forbruk ligger likevel fortsatt klart lavere enn i andre grupper selv om forskjellene er blitt redusert en del.

Tabell 2
Utvikling i total forbruksutgift pr. husholdning i ulike husholdningsgrupper i faste priser. 1980/82, 1986/88 og 1989/91. Indeks, 1980/82=100

	1980/82	1986/88	1989/91
Alle	100	127	123
Enslige 16-44 år	100	134	127
Enslige 45-64 år	100	135	115
Enslige 65-85 år	100	126	134
Par uten barn 16-44 år	100	127	124
Par uten barn 45-64 år	100	134	140
Par uten barn 65-85 år	100	132	138
Par med barn, yngste barn 0-6 år	100	133	135
Par med barn, yngste barn 7-19 år	100	134	129
Enslige forsørgere	100	131	131

Kilde: Forbruksundersøkelsene

Svakest forbruksvekst for enslige under pensjonsalder

Enslige under pensjonsalder har hatt den svakeste forbruksutviklingen. Enslige i alderen 16-44 år økte forbruket med 27 prosent (23 prosent for alle husholdninger), mens forbruket blant enslige 45-64 år økte med bare 15 prosent fra 1980/82 til 1989/91. Begge disse gruppene økte forbruket betydelig midt på 1980-tallet. Deretter har enslige som gruppe hatt størst reduksjon i verdien av forbruket. For enslige 45-64 år utgjorde forbruket i 1989/91 bare 85 prosent av hva det var i 1986/88. Nedgangen for enslige under 45 år var i samme periode på 6 prosent.

Størst forbruksvekst for middelaldrende par uten barn

Par uten barn har hatt en sterkere forbruksutvikling enn enslige. Gruppen 16-44 år hadde en spesielt sterk vekst fra 1983/85 til 1986/88, men gikk så noe tilbake og hadde en forbruksutvikling over hele 1980-tallet på linje med gjennomsnittshusholdningen. Par i alderen 45-64 år uten barn, har økt forbruket mest fra 1980/82 til 1989/91, i alt 40 prosent. Familier med små barn hadde gjennom 1980-årene en utvikling i forbruksnivået noe over gjennomsnittshusholdningen.

SAMMENSETNINGEN AV FORBRUKET

Utgiftene til mat økte ikke

Det var ikke alle typer forbruk som økte. Gjennomsnittlig forbruk av matvarer pr. husholdning har vært noenlunde konstant gjennom 1980-tallet. Tall fra forbruksundersøkelsene tyder faktisk på at det gikk noe ned, fra 29 300 til 28 200 1991-kroner. Noe av grunnen til dette er at husholdningene er blitt mindre. Matvareforbruket pr. person har vært tilnærmet konstant. Dessuten er det bare matvarer som er kjøpt inn til hjemmet som registreres som "mat" i forbruksundersøkelsene. Det som blir kjøpt på restaurant, kafé, i kantine eller kiosk registreres som "andre varer og tjenester". Ettersom andelen enslige har økt, og enslige trolig spiser mer ute enn husholdninger med flere medlemmer, kan det nok være at matforbruket pr.

husholdning (inklusive mat kjøpt på restaurant o.l.) heller har økt noe enn blitt redusert. Sammenliknet med det øvrige forbruket har forbruket av mat likevel vært relativt konstant.

Men selv om verdien av matvareforbruket har vært konstant eller kanskje også har økt litt i løpet av 1980-tallet, har *andelen* av forbruket som går til matvarer, avtatt jevnt og trutt. På begynnelsen av 1980-tallet lå den på omkring 20 prosent. I 1991 var matvareandelen for første gang under 15 prosent.

Figur 4
Forbruksutgift pr. husholdning etter vare- og tjenestegruppe. 1980-1991. 1991-kroner

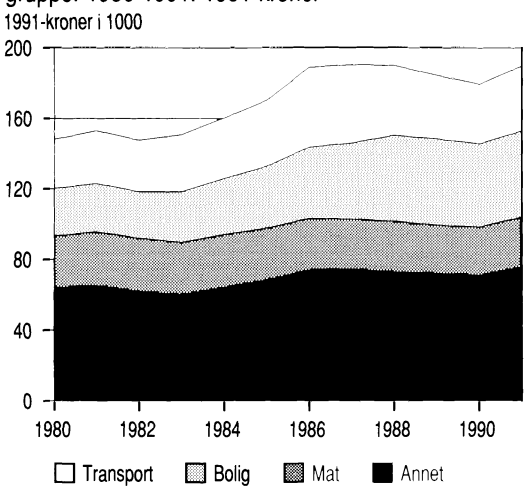

Kilde: Forbruksundersøkelsene

Utgiftene til bolig og bil økte mest

Forbruksveksten rundt midten av 1980-tallet gjaldt først og fremst varige forbruksgoder (se figur 1), og den gjaldt utgifter til bolig og transport (se figur 4). Mye tyder på at vi i denne perioden opplevde en lånefinansiert "boom" på boligmarkedet og i bilkjøpet.

Fra 1980 til 1986 økte husholdningenes utgifter til reiser og transport fra 27 800 til 45 200 1991-kroner eller fra 19 til 24 prosent av total forbruksutgift. Størst var økningen fra 1985 til 1986 (8 000 1991-kroner i gjennomsnitt). Siden ble utgiftene til dette formålet mindre år for år inntil de igjen økte fra 33 800 1991-kroner i 1990 til 36 700 i 1991. Da utgjorde utgiftene til reiser og transport igjen 19 prosent av total forbruksutgift.

Boutgiftene ble i løpet av 1980-årene den største posten på gjennomsnittshusholdningens budsjett. Fram til og med 1983 brukte vi mer både til mat og til reiser og transport. I 1984 passerte boutgiftene utgiftene til mat, og i 1988 utgiftene til reiser og transport. Fra da av har boutgiftene vært den største utgiftsposten. Boutgiftsandelen økte fra 18 prosent i 1980 til rundt 26 prosent i 1990 og 1991.

Nå er det ikke noe nytt i at vi bruker en stadig større andel av våre samlede ressurser til bolig og transport. Slik sett var utviklingen på 1980-tallet bare en fortsettelse av en tidligere trend. Utgiftene til bolig, lys og brensel utgjorde rundt 12-14 prosent av total forbruksutgift på 1960-tallet og først på 1970-tallet. I løpet av de neste 20 årene økte andelen jevnt til 26 prosent i 1991. Andelen som gikk til reiser og transport økte kraftig fra 1958 til 1986, fra 7 til 24 prosent. Deretter sank andelen betydelig og utgjorde i 1991 19 prosent.

Denne økningen i boutgifter og utgifter til transport har dels sammenheng med at vi *ønsker* å bruke mer til bolig, bil og feriereiser når velstanden øker. Dels er det nok også et uttrykk for at det er blitt *nødvendig* å bruke mer penger til slike formål: Endringene i husholdningsmønsteret har ført til at stadig flere bor alene. Når husholdningene blir mindre, må de bruke en større andel av sine inntekter på å bo. Samtidig har kvinnenes økte yrkesaktivitet bidratt til at flere voksne må transporteres til arbeid og flere barn til barnehage eller dagmamma. Rundt midten av 1980-tallet opplevde man også at bolig-

prisene økte mer enn prisene på andre varer og tjenester. Deretter falt de igjen. Alt i alt steg ikke boligprisene mer enn andre priser i løpet av 1980-årene.

TRANSPORTUTGIFTER, BILKJØP OG LEVEKÅR

Bedre kommunikasjoner = bedre levekår?
Økt velstand og bedrede kommunikasjoner har gitt oss stadig bedre muligheter til å reise. Bilen har gitt oss økt frihet til selv å velge hvor og når vi vil dra på helge- og ferieturer. Den gjør det også mulig for oss å holde kontakt med familie og venner som bor et stykke unna. Samtidig er den økende bilbruken blitt en alvorlig miljøbelastning for dem som bor i tettsteder og langs hovedveier. Bilen har både negative og positive virkninger for den enkeltes levekår.

Som transportutgifter regnes også utgifter til porto og telefon. Telefonen har bidratt til at vi kan holde kontakten med familie og venner som bor langt unna. Voksne barn kan holde kontakt med og ha omsorg for hjelpetrengende foreldre, selv om de bor et annet sted. I likhet med bilen er telefonen blitt en nødvendighet for mange.

Midten av 1980-tallet: Utgifter til bilkjøp økte mest
I første halvdel av 1980-årene økte utgiftene til reiser og transport jevnt. I 1985 var de om lag 34 prosent høyere enn i 1980. Fra 1985 til 1986 økte transportutgiftene sterkt, og både i 1986 og 1987 lå de rundt 60 prosent høyere enn i 1980. Deretter falt de fram til og med 1990, før de på nytt økte fra 1990 til 1991. Til tross for den siste økningen var utgiftene til reiser og transport lavere i 1991 enn i 1985. Ser en perioden 1980-1991 under ett, økte utgiftene til transportformål med 32 prosent.

Figur 5
Utgifter til reiser og transport pr. husholdning. 1980-1991. 1991-kroner

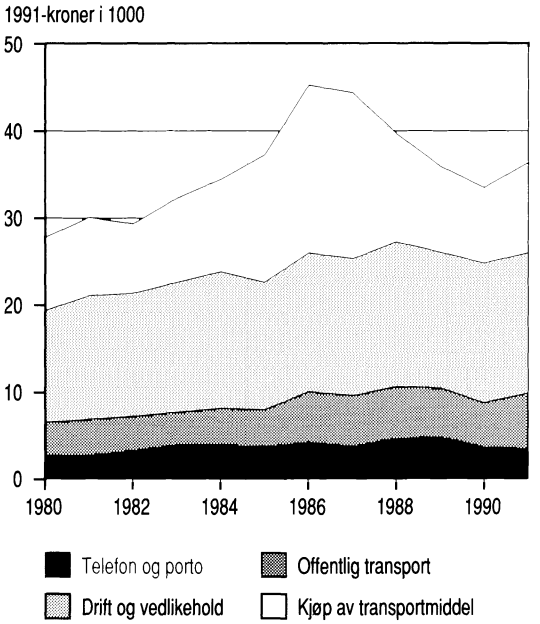

Kilde: Forbruksundersøkelsene

Det var først og fremst bilkjøp som bidrog til den sterke økningen i transportutgiftene rundt midten av 1980-tallet. Fra 1984 til 1986 ble utgiftene til kjøp av eget transportmiddel nesten doblet. Det var også fallet i utgifter til bilkjøp som bidrog til at de totale transportutgiftene falt fra 1987 til 1990. Det er derfor god grunn til å regne med at mye av bilsalget var lånefinansiert.

1980-tallet under ett: Offentlig transport økte mest
Utgiftene til drift og vedlikehold økte også fram til midten av 1980-tallet. Deretter lå de 20-30 prosent over nivået i 1980. Ser en hele 1980-tallet under ett, var det utgiftene til offentlig transport som, relativt sett, økte mest, 66 prosent. Andelen av transportut-

giftene som gikk til offentlig transport var høyere i 1991 (18 prosent) enn i 1980 (14 prosent).

BOLIGFORBRUK, BOLIGØKONOMI OG LEVEKÅR

Boligen er ramme om vårt dagligliv

Boligene danner en viktig ramme for våre liv. Vi tilbringer mesteparten av tiden i eller ved boligen. I 1990 tilbrakte vi i gjennomsnitt 15 timer i døgnet her. Likevel tilbringer vi mindre tid i boligen nå enn for ti år siden. Den delen av befolkningen som har boligen som arbeidsplass, er også i tilbakegang. Slik sett kunne en anta at boligen betyr mindre i dag enn før.

Boligen er både et sted for hvile, samvær og fritidsaktiviteter. Boligen er fortsatt rammen om så vel husarbeid som en rekke av de omsorgsfunksjonene som utføres i samfunnet. Hjemmet er imidlertid ikke bare et praktisk sted hvor vi bor, men er et symbol for viktige verdier i det norske samfunnet (Gullestad 1989).

Boligbehov og boligforbruk

Alle trenger et sted å bo, men kravet til boligen varierer. Det finnes ingen klare normer for hva som er en dårlig bolig - og spesielt ikke for hva som er en god bolig. Kravene til en god bolig har økt over tid, og kan også være forskjellige i ulike landsdeler, i byene og på landsbygda. Boligbehovet endrer seg også over livsløpet: En barnefamilie har behov for mer plass enn en enslig, mens eldre og funksjonshemmede vil ha spesielle krav til en funksjonell bolig.

Noen vil legge større vekt enn andre på å kunne bo i en stor og god bolig, og vil bruke store deler av sine ressurser på dette. Andre vil bruke mer penger på for eksempel reiser eller klær og nøyer seg med en mindre bolig eller en bolig med lavere standard.

Boligforbruk og boligøkonomi

Det å kjøpe bolig er en investering for framtida. Avdrag på boliglån er en form for sparing, og kan under bestemte betingelser være vel så gunstig som å spare ved å kjøpe aksjer eller sette penger i banken. Men når en først har kjøpt egen bolig, vil en ofte ha bundet store deler av husholdningens inntekter til avdrag, renter og andre boutgifter i lang tid framover. Det vil ikke alltid være like lett å legge om forbruket og bruke mindre til bolig, mer til andre formål.

I en slik situasjon kan lett en uforutsett inntektsreduksjon (for eksempel ved arbeidsledighet) eller en uforutsett utgiftsøkning (for eksempel gjennom rentestigning) føre til at husholdningen får problemer med å klare sine løpende utgifter.

Boligpolitikk og rammebetingelser

Husholdningenes boligforbruk og boutgifter påvirkes av hvilke rammebetingelser de stilles overfor, og disse rammebetingelsene påvirkes igjen av politiske beslutninger.

Fra og med 1982 har rammebetingelsene på boligmarkedet blitt betydelig endret, etter at de i hovedtrekk hadde vært de samme etter krigen. Fram til 1982 var det prisregulering på boliger innen boligkooperasjonen, og boligene ble fordelt etter kø-prinsippet. Et utstrakt "under-bordet-marked" bidrog i noen grad til å undergrave prisreguleringen. I 1982 ble store deler av prisreguleringen opphevet, i første omgang ved at maksimalprisene ble hevet. Siden ble reguleringen i praksis opphevet helt (nybygde andelsboliger er underlagt prisregulering de første fem år, men maksimalprisene er høye).

Liberaliseringen av boligmarkedet førte til en kortvarig prisstigning. Men først etter at

den direkte kredittrasjoneringen gradvis ble opphevet fra 1984, kom det en sterk og langvarig prisstigning på boliger.

Det skyldtes dels at gunstige skatteregler og en betydelig generell prisstigning innebar en negativ realrente etter skatt - det "lønte seg" å låne. Men også at det var rom for betydelige låneopptak i husholdningenes økonomi. Forventninger om sterk inntektsvekst og om fortsatt betydelig inflasjon førte til stor etterspørsel etter boliger og dermed stigende boligpriser. Stigende boligpriser gjorde det tilsynelatende lite risikabelt med store lån.

Fra slutten av 1980-tallet førte stigende realrente (både lavere prisstigning og økende rentefot) og omlegginger av skattesystemet med blant annet økende bruttobeskatning til at det ble mindre gunstig å oppta lån. Fra 1989 kan usikkerheten på arbeidsmarkedet ha ført til mindre etterspørsel etter boliger. I 1988 begynte boligprisene å gå nedover (se kapittel 6.1).

Boligbygging og boligomsetning

Endringene i rammebetingelsene har også påvirket boligbyggingen sterkt. Til tross for stor etterspørsel etter boliger på midten av 1980-tallet var boligbyggingen mindre enn på begynnelsen av tiåret. De boligene som ble bygget på midten av 1980-tallet, var i stor grad privatfinansierte, og statsbankene spilte en langt mindre rolle enn tidligere.

I 1980 ble det satt i gang bygging av vel 35 000 nye boliger, to tredeler av disse fikk innvilget lån fra statsbankene. De fallende prisene på bruktboligmarkedet fra slutten av 1980-tallet førte til noe nær stopp i byggingen av privatfinansierte eneboliger. På slutten av 1980-tallet falt antallet igangsatte boliger fra i underkant av 30 000 i 1988 til bare 17 000 i 1991 og enda lavere i 1992.

Boligbyggingen har samtidig skiftet karakter. Eneboligene utgjorde rundt 1980 om lag halvparten av de nybygde boligene. Denne andelen økte til nesten to tredeler i 1986-87 for deretter å falle til om lag en tredel i 1991.

Figur 6

Utgifter til bolig pr. husholdning pr. år. 1980-1991. 1991-kroner

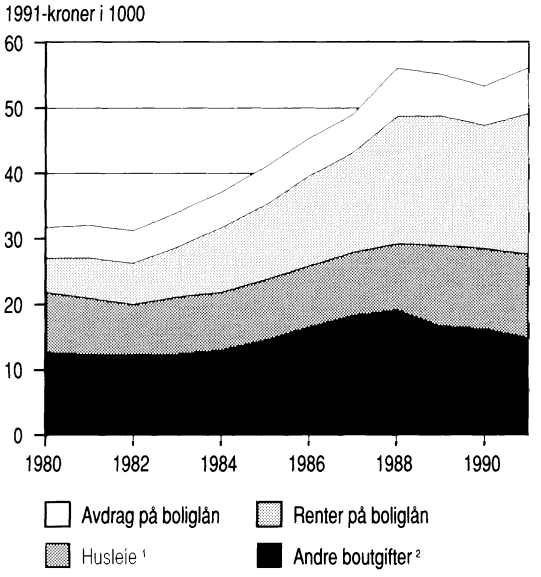

[1] Inklusive forsikring og avgifter
[2] Vedlikehold, lys og brensel

Kilde: Forbruksundersøkelsene

Tall for omsetning i boligbyggelag og tinglyste eiendomsoverdragelser tyder på at omsetningen av bruktboliger økte sterkt rundt midten av 1980-tallet (Gulbrandsen 1993).

De yngre uten barn bor i større grad enn husholdninger i andre livsfaser i leid bolig. I løpet av perioden 1981-1988 har andelen som eier sin egen bolig økt, både blant de yngre uten barn og i de fleste andre gruppene. Levekårsundersøkelsene tyder på at denne utviklingen ble snudd på slutten av 1980-tallet, i hvert fall for unge enslige. Både blant enslige i aldersgruppen 16-24 år som

Tabell 3
Husholdningstype etter eierforhold til bolig. 1981 og 1988. Prosent

Husholdningstype	1981				1988			
	Eiere	Andels-havere	Leiere	Alle	Eiere	Andels-havere	Leiere	Alle
Alle	56	17	27	100	64	15	21	100
Enslige 16-44 år	11	25	64	100	21	27	52	100
Enslige 45-64 år	55	17	28	100	45	24	31	100
Enslige 65-85 år	34	17	49	100	46	17	37	100
Par uten barn 16-44 år	27	17	55	100	45	21	35	100
Par uten barn 45-64 år	71	17	12	100	81	11	7	100
Par uten barn 65-85 år	58	19	23	100	67	11	22	100
Par med barn, yngste barn 0-6 år	58	19	23	100	72	14	14	100
Par med barn, yngste barn 7-19 år	79	13	8	100	87	8	5	100
Enslige forsørgere	45	40	15	100	45	29	27	100

Kilder: Boforholdsundersøkelsene 1981 og 1988. Bearbeidede tall fra Norges byggforskningsinstitutt

ikke bodde sammen med sine foreldre og enslige 25-44 år var det færre som eide sin egen bolig og flere som var leietakere i 1991 enn i 1987.

Yngre og middelaldrende enslige, yngre par uten barn og enslige forsørgere eier i større grad enn andre sin bolig gjennom borettslag eller som aksjeleilighet, selv om andelen selveiere har økt i de tre første gruppene i løpet av 1980-tallet. Bare blant enslige forsørgere er andelen selveiere den samme i 1981 og i 1988. Dette er også den eneste gruppen hvor det er blitt vanligere å leie bolig i løpet av 1980-tallet (tabell 3).

Firedobling av renteutgiftene i faste priser

Den økte aktiviteten på boligmarkedet og prisstigningen på boliger rundt midten av 1980-tallet fikk konsekvenser for nivået på og sammensetningen av husholdningenes boutgifter. Boutgiftene økte forholdsvis beskjedent de første tre årene på 1980-tallet. Mellom 1983 og 1988 økte de med nesten 80 prosent, men har siden holdt seg omtrent på samme nivå. Ser en hele perioden 1980-91 under ett, økte utgiftene til bolig, lys og brensel fra 27 000 kroner til 49 000 kroner (regnet i 1991-kroner). Det er en økning på vel 80 prosent. Det er langt mer enn økningen i det totale forbruket, som i samme perioden økte med 28 prosent. Boutgiftene omfatter renter på boliglån, husleie, avgifter, forsikringer, vedlikeholdsutgifter og utgifter til lys og brensel. Avdrag på boliglån regnes ikke som forbruk og inngår derfor ikke i boutgiftene (de blir likevel vist i figur 6).

Det er for størstedelen økningen i renter på boliglån som ligger bak økningen i boutgiftene. Realverdien av utgift til bolig, lys og brensel økte med 22 000 kroner fra 1980 til 1991. Av dette utgjorde økningen i renter på boliglån vel 16 000 kroner og økningen i husleie om lag 3 000 kroner. Renter på boliglån regnet i faste priser ble mer enn firedoblet i denne perioden, mens utgiftene til husleie økte med 44 prosent og øvrig utgifter med 19 prosent. Økningen i både boliglånsrenter og husleie blir påvirket av at en økende andel av husholdningene eier sin bolig og

Tabell 4
Boutgifter[1] i ulike husholdningstyper. 1980/82, 1983/85, 1986/88, 1989/91. 1991-kroner og prosent av total forbruksutgift

	1980/82		1983/85		1986/88		1989/91	
	Kroner	Prosent	Kroner	Prosent	Kroner	Prosent	Kroner	Prosent
Alle	26 800	18	32 000	20	44 400	23	49 000	27
Enslige 16-44 år	21 800	21	27 900	23	38 900	28	41 100	31
Enslige 45-64 år	18 500	21	21 700	26	35 700	30	32 800	33
Enslige 65-85 år	13 900	25	15 600	26	20 000	28	21 900	29
Par uten barn 16-44 år	32 700	17	41 000	21	58 600	24	66 400	28
Par uten barn 45-64 år	28 000	19	29 500	19	47 400	24	52 700	26
Par uten barn 65-85 år	18 300	19	20 500	19	25 900	21	28 800	22
Par med barn, yngste barn 0-6 år	38 500	20	46 400	22	66 000	26	74 700	29
Par med barn, yngste barn 7-19	34 800	16	41 900	18	61 000	21	68 200	24
Enslige forsørgere	27 800	21	34 800	23	47 300	27	54 700	31

[1] Eksklusive avdrag på boliglån
Kilde: Forbruksundersøkelsene

tilsvarende færre leier. Økningen i boliglånsrenter er imidlertid først og fremst en følge av økningen i størrelsen på boliglån, og i mindre grad av økte rentesatser i perioden (se kapittel 6.1).

Boutgiftene som andel av total forbruksutgift har økt noe mindre dramatisk. På begynnelsen av 1980-tallet utgjorde boutgiftene ca. 18 prosent av det totale forbruket. Denne andelen økte til 26 prosent i 1988 og har siden stabilisert seg på dette nivået. Det er nå den største hovedposten på gjennomsnittshusholdningens budsjett.

Størst del av forbruket går til bolig blant enslige

To personer som bor sammen, trenger vanligvis ikke å ha dobbelt så store boutgifter som en enslig person for å oppnå samme bostandard. Flerpersonhusholdninger har visse stordriftsfordeler også på dette området (se kapittel 6.1). Det er derfor enslige som bruker størst andel av det totale forbruket til bolig. Enslige under 65 år brukte i perioden 1989-1991 nesten en tredel av forbruket på bolig.

Alle grupper har hatt en jevn økning i boutgiftsandelen gjennom hele 1980-tallet. Økningen fra 1986/88 til 1989/91 skyldtes vel så mye at veksten i total forbruksutgift stagnerte, som økningen i selve boutgiftene.

... men småbarnsfamiliene betaler mest for å bo

Boutgiftene til de yngre har, relativt sett, økt mer enn boutgiftene til de eldre, og boutgiftene til par med og uten barn har økt sterkere enn boutgiftene til enslige uten barn. De betaler også mer for boligen enn de enslige. Småbarnsfamiliene er den gruppen som har de høyeste boutgiftene. I perioden 1989/91 var boutgiftene deres i gjennomsnitt 75 000 1991-kroner pr. år. Målt i faste priser var det

også småbarnsfamiliene som hadde den største økningen i boutgiftene fra 1980/82 til 1989/91, 36 000 kroner. Den største relative økningen var det likevel unge par uten barn som hadde. Deres boutgifter ble mer enn fordoblet i denne perioden.

Tabell 5
Boligrenter og husleie i ulike grupper av husholdninger. 1980/82 og 1989/91. Prosent av total boutgift[1]

	Boligrenter		Husleie[2]	
	1980/82	1989/91	1980/82	1989/91
	Prosent			
Alle	22	41	32	26
Enslige 16-44 år	15	37	55	43
Enslige 45-64 år	7	25	42	40
Enslige 65-85 år	5	11	46	48
Par uten barn 16-44 år	28	47	38	26
Par uten barn 45-64 år	15	35	28	22
Par uten barn 65-85 år	9	10	32	34
Par med barn, yngste barn 0-6 år	36	56	27	17
Par med barn, yngste barn 7-19 år	26	54	28	16

[1] Eksklusive avdrag på boliglån.
[2] Inklusive forsikring og avgifter
Kilde: Forbruksundersøkelsene

Økte renteutgifter i alle grupper ...
I alle grupper som vi har tall for, har boligrentenes andel av boutgiftene økt, mest for de yngre og middelaldrende, minst for de eldre. I gjennomsnitt var husholdningenes utgifter til boligrenter tre og en halv ganger høyere i 1989/91 enn i 1980/82. Blant unge enslige ble de femdoblet og blant enslige 45-64 år seksdoblet i samme periode. Blant unge enslige økte renteutgiftenes andel av boutgiftene fra 15 til 37 prosent, blant de middelaldrende fra 7 til 25 prosent.

Det var likevel barnefamiliene som hadde de største utgiftene til boligrenter i 1989/91 både målt i kroner og som andel av boutgiftene. Over halvparten av barnefamilienes boutgifter skyldtes renter på boliglån. Det var også barnefamiliene som hadde den største absolutte økningen i utgifter til boligrenter fra 1980/82 til 1989/91. Småbarnsfamilienes boligrenter økte med vel 28 000 kroner i faste priser, og dette utgjorde 77 prosent av økningen i småbarnsfamilienes boutgifter i denne perioden.

Større boliger og bedre boligstandard
De økte boutgiftene skyldes ikke bare økte boligpriser, men også at folk jevnt over bor bedre i 1991 enn i 1980. I løpet av 1980-årene har boligene blitt større og standarden bedre. Det var færre som bodde trangt eller i bolig med lav standard i 1980 enn i 1991.

Et av de vanligste målene på boligstandard er om boligen har bad og WC. Det er nå bare noen få prosent som mangler enten bad/dusj eller WC. Selv om en i tillegg krever at ingen av rommene må være fuktige eller kalde og vanskelige å varme opp, tilfredsstiller i dag langt de fleste boliger disse kravene. Denne andelen ble redusert til 10 prosent i 1991 (se tabell 6). Det meste av denne reduksjonen skjedde fram til 1987. Andelen som bor i bolig uten bad eller WC er redusert fra 10 prosent til omtrent en tredel av dette i løpet av 1980-årene, andelen med kalde boliger er halvert, mens det ikke har skjedd noen endringer i andelen med fuktige boliger.
Forbedringen i denne boligstandarden har vært størst i gruppene med lavest standard slik at det har skjedd en utjevning i befolkningens boligstandard når en som her tar utgangspunkt i en minimums boligstandard. Forbedringen har vært særlig stor blant eldre

og blant middelaldrende enslige. I 1991 var det eldre enslige, enslige forsørgere og yngre, både enslige og par uten barn, som hadde den dårligste boligstandarden. Forskjellene er imidlertid nokså beskjedne.

Tabell 6
Andel av personer 16-79 år i ulike familiefaser som bor i umoderne bolig og bor trangt[1]. 1980 og 1991. Prosent

	Umoderne		Trangt	
	1980	1991	1980	1991
Alle husholdninger	18	10	16	8
Enslige under 45 år	22	13	22	11
Par uten barn, 16-44 år	20	16	10	3
Enslige forsørgere	28	17	13	7
Småbarnsforeldre	12	10	30	21
Skolebarnsforeldre	10	5	19	5
Par uten barn, 45-66 år	15	6	4	1
Par uten barn, 67-79 år	24	8	2	0
Enslige, 45-66 år	32	12	8	6
Enslige, 67-79 år	34	18	9	6

[1] Umoderne bolig er bolig uten bad/dusj eller WC eller med kalde eller fuktige rom. En person bor trangt dersom personen bor i en enpersonhusholdning på ett rom eller i en flerpersonhusholdning der det er flere personer enn beboelsesrom
Kilde: Levekårsundersøkelsene

Andelen av den voksne befolkningen som bor trangt er halvert i løpet av 1980-tallet. Også trangboddheten ble sterkest redusert fram til 1987. I 1980 bodde 16 prosent trangt, mens andelen var redusert til 8 prosent i 1991 (se tabell 6). Reduksjonen i andelen trangbodde har vært betydelig i de fleste grupper, særlig sterk har den vært blant skolebarnsforeldre. Noe mer beskjeden har reduksjonen vært blant småbarnsforeldre, andelen trangbodde ble her redusert fra 30 til 21 prosent. Den store forskjellen i trangboddhet mellom småbarnsfamilier og skolebarnsfamilier tyder på at trangboddheten i småbarnsfamiliene i 1980-årene var et midlertidig problem. Da barna ble større, hadde familiene ofte ressurser nok til å skaffe seg en større bolig. I 1991 var det blant småbarnsfamiliene og yngre enslige at trangboddheten var av noe større omfang.

TILSTRAMMING OG ØKONOMISKE PROBLEMER?

I de senere årene har det vært fokusert på økonomiske problemer for privatpersoner og husholdninger (Lunde og Poppe 1991, se også Andreassen 1992 og Gulbrandsen 1991). Forbruksundersøkelsenes resultater bærer imidlertid ikke bud om noen særlig innstramming for husholdningene som helhet. En stor del av endringen i forbruksutgiftene henger sammen med to forhold: i) variasjonene i utgifter til kjøp av bil og ii) den stadige økningen i boutgiftene. Boutgiftene har økt, ikke bare på grunn av høye boligpriser og høyere rentesatser, men også som følge av en standardheving av boligmassen.

Hvis vi holder boutgiftene og utgiftene til kjøp av bil utenfor, og ser på hvordan resten av forbruksutgiftene utvikler seg, så har det vært en økning i faste priser på 9 prosent, mot 23 prosent for samtlige forbruksutgifter fra 1980/82 til 1989/91.

De gruppene som hadde størst økning i det samlede forbruket, kommer også best ut i tabell 7. Pensjonistgruppene hadde størst vekst. Enslige pensjonister hadde en økning i forbruk utenom bolig og bilkjøp på 27 prosent, mens pensjonistpar økte dette forbruket med hele 30 prosent. For begge grupper har det dreid seg om en relativt jevn

vekst. Enslige under 65 år hadde en forbruksvekst under gjennomsnittet. Enslige i alderen 45-64 år hadde i 1989/91 et forbruk utenom boutgifter og kjøp av bil som bare utgjorde 86 prosent av nivået i 1986/88, og som også lå under forbruket i 1980/82.

Tabell 7
Utvikling i total forbruksutgift fratrukket utgifter til bolig og til kjøp av bil pr. husholdning, i ulike husholdningsgrupper i faste priser. 1980/82, 1986/88 og 1989/91. Indeks, 1980/82=100

	1980/82	1986/88	1989/91
Alle	100	111	109
Enslige 16-44 år	100	112	106
Enslige 45-64 år	100	108	93
Enslige 65-85 år	100	117	127
Par uten barn 16-44 år	100	111	111
Par uten barn 45-64 år	100	126	130
Par uten barn 65-85 år	100	120	130
Par med barn, yngste barn 0-6 år	100	114	116
Par med barn, yngste barn 6-19 år	100	118	118
Enslige forsørgere	100	115	109

Kilde: Forbruksundersøkelsene

Par 16-64 år uten barn og par med barn hadde en vekst i dette forbruket på linje med eller over gjennomsnittshusholdningens forbruk fra 1980/82 til 1986/88. Videre fram til 1989/91 skjedde det små eller ingen endringer for disse gruppene. For brede grupper av befolkningen er det derfor ikke dekning for å si at det har vært noen innstramming av det private forbruket. Tvert om er det slik at forbruksveksten er det dominerende trekket ved 1980-tallet for de fleste gruppene. Bare for unge og middelaldrende enslige og i noen grad for enslige forsørgere har endrede økonomiske betingelser gitt seg utslag i redusert forbruk i siste halvdel av 1980-årene.

Men selv om husholdningene som helhet eller de fleste undergrupper av husholdninger ikke opplevde noen vesentlig innstramming av forbruket i gjennomsnitt, kan det likevel være at en god del husholdninger har måttet redusere forbruket og kanskje også har fått økonomiske problemer. Ifølge levekårsundersøkelsene var det noe flere som oppgav at de hadde økonomiske problemer i 1991 enn i 1987. Særlig blant unge, enslige og enslige forsørgere ble det registrert en økning i andelen som oppgav at de hadde vansker med å klare løpende utgifter eller som ikke regnet med å klare en uforutsett regning på 2 000 kroner (se kapittel 6.1). Det var de samme gruppene som opplevde at gjennomsnittlig forbruk (eksklusive boutgifter og kjøp av bil) ble redusert fra 1986/88 til 1989/91, og det var også i disse gruppene at andelen husholdninger med lav inntekt og andelen sosialhjelpsmottakere økte i løpet av 1980-tallet (se kapittel 6.1).

7. Nærmiljø og arbeidsmiljø

Samfoto

Arne Støttrup Andersen

7.1 Nærmiljø og arbeidsmiljø

MILJØ OG LEVEKÅR

Nærmiljøet har mange funksjoner, og de muligheter nærmiljøene gir for livsutfoldelse og tilfredsstillelse av ulike behov varierer. Det gjelder barns muligheter for lek, mulighetene for fritidsaktiviteter, som friluftsliv, sport, kultur og underholdning, tilbudet av ulike typer service, tilbudet av ulike typer frivillige organisasjoner eller ganske enkelt steder hvor man kan treffe venner og kjente. Også på arbeidsplassen er det et viktig trekk ved arbeidsmiljøet hvilke muligheter det gir den enkelte for å utfolde seg, faglig, sosialt og på annen måte.

Både i nærmiljøet og på arbeidsplassen utsettes mange for belastninger som påvirker deres helse og trivsel. De helsemessige konsekvenser av dårlig arbeidsmiljø har fått stor oppmerksomhet de siste 20 år. Det samme gjelder virkningene av støy og forurensninger i bomiljøene. Selv om det kan være vanskelig å påvise helsemessige konsekvenser av belastninger, er det klart dokumentert at slike belastninger påvirker folks trivsel. Stor trafikk fører til støy som virker generende, som ødelegger nattesøvn og som kanskje over lengre tid kan føre til helseproblemer eller svekke motstandskraften mot sykdom. Et belastet bomiljø kan også føre til angst og utrygghet, f.eks. for egne barn.

Nærmiljøet og i noen grad også arbeidsmiljøet, er kollektive fenomener. De er realiteter som er felles for flere, og den enkelte har begrenset innflytelse på utformingen av dem. Når den enkelte "velger" et nærmiljø eller et arbeid, velges det som en helhet, på godt og vondt. Valget av bolig, nærmiljø og arbeid innebærer vanligvis også en rekke investeringer, først og fremst av ikke-økonomisk art som gjør det vanskeligere å skifte nærmiljø eller arbeid på et senere tidspunkt. Et skifte vil innebære kostnader som må veies mot mulige gevinster ved å skifte til et annet nærmiljø eller arbeid.

Nærmiljøets og arbeidsplassens betydning for den enkelte vil variere, avhengig blant annet av den tiden den enkelte tilbringer der. Derfor er f.eks. barn og unge mer avhengige av nærmiljø enn voksne. Denne avhengigheten påvirkes dessuten av ens ressurser. Har man små ressurser betyr det mindre muligheter for å påvirke utformingen av ens nærmiljø og av miljøet på arbeidsplassen (Wårum 1987a). Først og fremst vil ressursene imidlertid påvirke mulighetene for å kunne velge et annet nærmiljø og en annen arbeidsplass. Derfor vil folk med små ressurser være særlig sårbare overfor endringer i miljøet.

At miljøet har betydning for levekårene utnyttes også i ulike miljøers konkurranse om folk. Arbeidsmiljø, lønn og frynsegoder er som kjent viktige i konkurransen om arbeidskraft. En ser dessuten tegn til at kommuner og bomiljøer konkurrerer om

attraktive skattebetalere og naboer ved å henvise til et godt nærmiljø eller bomiljø.

NÆRMILJØ

Hva ligger i begrepet nærmiljø?

Ordet nærmiljø leder tanken hen på noe som omgir oss fysisk og sosialt. Nærmiljø er knyttet til boligen og refererer til en geografisk avgrenset enhet. Avgrensningen varierer imidlertid og er ofte lite presis. Vanligvis omfatter nærmiljøet noe mer enn et nabolag, og mindre enn en kommune (Wårum 1987b). Det vil i de fleste tilfeller være lettere å avgrense et nærmiljø i spredtbygde strøk enn i storbyer. I storbyer er avhengigheten av nærmiljøet også mindre. Ser en bort fra barn, vil nærmiljøets tilbud i storbyer konkurrere med andre tilbud innen overkommelig avstand.

Det vil variere i hvilken grad nærmiljøet kan karakteriseres som et "samfunn", i den betydning at det har en fysisk og sosial identitet. I noen tilfeller vil nærmiljøet være klart geografisk avgrenset, med sterke sosiale nettverk og samlende lokale institusjoner (Kaarhus 1991). I andre tilfeller vil det være vanskelig å avgrense et samfunn av denne typen. Her beskriver vi nærmiljø som noe individuelt. Vi beskriver tilbud, belastninger mv. i nærmiljøet sett fra enkeltindividets ståsted.

Man skiller gjerne mellom fysiske, sosiale og organisatoriske aspekter ved nærmiljøet. Bygninger, veier, lekeplasser og friarealer, men også forurensninger, støy og trafikk er eksempler på det vi mener med de fysiske sidene ved nærmiljøet. Den sosiale siden refererer til omgang med andre i lokalsamfunnet; i nabolaget, i butikken, for mange også på skolen, i organisasjoner, gjennom arbeid, dugnader osv. Med organisatorisk nærmiljø menes de organisasjonene og institusjonene folk er knyttet til i nærheten av boligen sin, slik som skolen, borettslaget, idrettslaget, velforeningen, og kanskje det lokale partilag eller bilverksted.

Vi oppholder oss stadig mindre i nærmiljøet

Hvis en vurderer nærmiljøet ut fra den tiden vi tilbringer der, har det forholdsvis begrenset betydning i voksnes hverdag. Betydningen blir dessuten stadig mindre. I 1990 tilbrakte voksne vel 9 timer pr. uke i nærmiljøet sammenliknet med vel 14 timer i 1980. Tid tilbrakt i nærmiljøet omfatter her ikke tid tilbrakt i boligen og hagen (se tekstramme om registrering av tid i tidsnyttingsundersøkelsen i kapittel 11).

Figur 1
Våken tid tilbrakt på ulike oppholdssteder. 1980 og 1990. Timer pr. uke

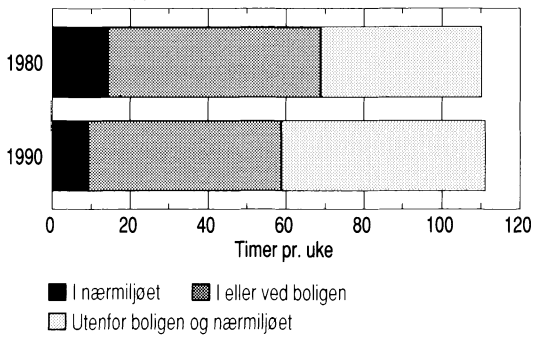

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Vi oppholder oss mindre både i boligen og i nærmiljøet. I 1980 tilbrakte vi halvparten av den våkne tiden utenfor boligen, i alt 55 timer pr. uke. Av dette oppholder vi oss vel 40 timer utenfor både bolig og nærmiljø, sammenliknet med 52 timer i 1990.

Figur 2
Oppholdstid i nærmiljøet for menn og kvinner, i ulike aldersgrupper. 1980 og 1990. Timer pr. uke

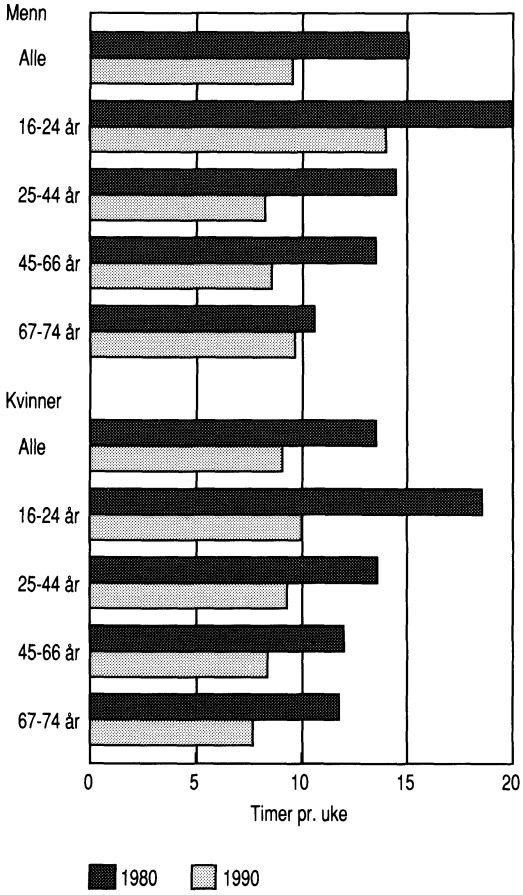

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Omtrent halvparten av de fem timer mindre som vi tilbringer i nærmiljøet hver uke skyldes at vi bruker mindre tid til inntektsgivende arbeid og arbeidsreiser i nærmiljøet. Nedgangen er større for menn enn for kvinner. Det kan altså tyde på at arbeidsplasser i økende grad er å finne utenfor nærmiljøet. Nedgangen i antallet sysselsatte i landbruket vil bidra i denne retningen.

I tillegg til mindre tid til arbeid i nærmiljøet finner en også at en mindre del av fritiden tilbringes her. Det gjelder særlig for ungdom.

Det er store gruppeforskjeller bak slike gjennomsnittstall. Selv om vi mangler tall for barns tidsbruk, kan vi regne med at barn tilbringer mest tid i nærmiljøet. Blant voksne er det unge menn som tilbringer mest tid i boligens umiddelbare omgivelser. Det er forholdsvis beskjedne forskjeller mellom andre grupper av voksne. De eldre opphold er seg således ikke vesentlig lenger i nærmiljøet enn personer i yrkesaktiv alder.

Den tiden vi tilbringer i nærmiljøet har gått ned i alle aldersgrupper, dog minst blant de eldre. Siden endringene er størst blant voksne i yrkesaktiv alder, kan vi derfor si at nærmiljøet er mer preget av barn og eldre i dag enn det var for ti år siden. Endringen i løpet av 1980-tallet er betydelig blant unge menn og kvinner. Unge kvinner oppholdt seg snaut 19 timer hver uke i nærmiljøet i 1980. I 1990 var gjennomsnittet ti timer, eller en nedgang på 46 prosent. Unge menn tilbrakte 30 prosent mindre tid i nærmiljøet i 1990 enn i 1980.

Nærmiljøet er like viktig for kvinner og menn

Kvinner oppholder seg stadig mindre i hjem og nærmiljø, også sammenliknet med menn. I 1980 oppholdt menn seg litt lenger i nærmiljøet enn kvinner, først og fremst fordi de utførte mer inntektsgivende arbeid der. I løpet av 1980-tallet reduserte særlig menn, men også kvinner, tiden til inntektsgivende arbeid i nærmiljøet. Det førte til at menn i 1990 oppholdt seg like lenge i nærmiljøet som kvinner. Kvinner oppholder seg fortsatt noe lenger i boligen enn menn (i 1990 to timer mer pr. dag), men forskjellen blir stadig mindre.

Av de vel ni timer voksne tilbringer i nærmiljøet i uken går fire timer til fritidsaktiviteter, snaut tre timer til inntektsgivende arbeid og utdanning, mens resten i det vesentlige går til innkjøp. Det er først og fremst tiden til arbeid og utdanning i nærmiljøet som er gått ned siden 1980. Men vi tilbringer også en mindre del av fritiden i nærmiljøet, først og fremst gjelder det for unge (vel tre timer mindre pr. uke), og for kvinner.

Tall fra 1980 viser at om lag halvparten av fritiden i nærmiljøet gikk med til sosialt samvær, og om lag en firedel til idrett og friluftsliv (Wårum 1987b).

Tabell 1
Husholdninger etter type bebyggelse i nabolaget. 1981 og 1988. Prosent

	1981	1988
I alt	100	100
Enslige hus	4	2
Landbruksområde	13	9
Blandet bolig- og landbruksområde	14	13
Ren boligbebyggelse	54	62
Blandet bolig-, forretnings- og industristrøk	14	14

Kilde: Boforholdsundersøkelsene

Boområdene skifter karakter

Urbaniseringen har kommet langt i løpet av de siste 30 år. Folke- og boligtellingene viser at andelen av befolkningen som bor i spredtbygde strøk har gått kraftig ned siden 1960. I 1960 bodde 43 prosent i spredtbygde strøk, mot 28 prosent i 1990. Urbaniseringsprosessen gikk særlig fort på 1960-tallet. Da ble andelen som bodde i spredtbygde strøk redusert fra 43 til 34 prosent. På 1980-tallet var tempoet i urbaniseringsprosessen vesentlig mindre. Andelen av befolkningen som bodde i spredtbygde strøk ble redusert fra 30 til 28 prosent.

Befolkningsreduksjonen i de spredtbygde strøk på 1980-tallet motsvares av en vekst i de mindre tettstedene med under 20 000 innbyggere. I 1990 bodde vel 30 prosent i mindre tettsteder, mens 40 prosent av befolkningen bodde i større tettsteder med minst 20 000 innbyggere, flest i de største tettstedene med over 100 000 innbyggere. Det bor nå nesten like mange i de største tettstedene som i spredtbygde strøk.

Urbaniseringen i samfunnet påvirker karakteren av nærmiljøet sterkt. Det viser seg da også at andelen husholdninger som bor landlig, dvs. enten i enslig hus, eller i hus som ligger i et landbruksområde eller i et blandet bolig- og landbruksområde, har gått ned fra 31 prosent i 1981 til 24 prosent i 1988. Det typiske på slutten av 1980-tallet var at boligen lå i et rent boligområde, det gjaldt 62 prosent av husholdningene i 1988.

Nordmenn bor i småhus

Til tross for at flere bor i byer, er det ikke blitt flere som bor i blokk eller i bygårder, noe som kanskje forbindes med en typisk bymessig bomåte. Tvert imot økte andelen av den voksne befolkning som bodde i småhus i løpet av 1980-tallet fra 79 til 84 prosent. Selv i Oslo og Akershus bor vel 60 prosent av alle voksne i småhus. For barnefamiliene er det mest typisk å bo i småhus. I 1991 bodde vel 90 prosent av barnefamiliene slik. Veksten i andel som bor i småhus skyldes i sin helhet at flere bor i frittliggende enebolig. Over halvparten av alle voksne (55 prosent) bor nå i frittliggende enebolig, sammenliknet med 49 prosent i 1980.

Figur 3
Personer 16-79 år etter vanligste hustype. 1980-1991. Prosent

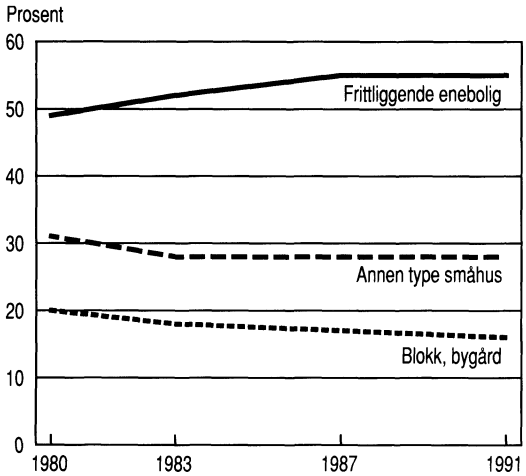

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Miljøet tillegges større vekt

Befolkningen oppfatter kvalitetene ved boligens omgivelser som en stadig viktigere del av boforholdene. Det skyldes antakelig både at boligstandarden etter hvert er blitt ganske høy, at tiltakende urbanisering fører til at miljøkvaliteter blir viktigere, og økt bevissthet omkring miljøspørsmål.

Trafikken er uten tvil den miljøbelastningen som angår flest. Den innebærer ulemper både i form av støy, forurensninger, risiko for trafikkulykker og at foreldre føler utrygghet for barnas lek og ferdsel. Men også støy og forurensninger fra andre kilder enn trafikk vil være viktige. I tillegg kommer andre typer miljøbelastninger som forslumming av bomiljø, risiko for å bli utsatt for skader og hærverk, og risiko for å bli utsatt for vold og trusler om vold i nærmiljøet. Vi skal konsentrere oss om den første typen miljøbelastninger.

Utslipp av svoveldioksid og bly har gått ned på 1980-tallet

Det er ikke enkelt å gi en oversikt over virkningene av luftforurensninger for enkeltpersoner og grupper i befolkningen. Det finnes statistikk over norske utslipp til luft og målinger av langtransporterte forurensninger. Det er de norske utslippene som i første rekke bidrar til den lokale forurensning som i første rekke skader helsen. Det er likevel vanskelig å beregne helsevirkninger av ulike typer utslipp, bl.a. fordi disse avhenger av lokale variasjoner i konsentrasjon av det forurensende stoff og av hvor lang tid den enkelte utsettes for forurensningene.

Enkelte utslipp der biltrafikken bidrar sterkt har gått ned på slutten av 1980-tallet. Det gjelder i særlig grad utslipp av bly. Blyutslippet i 1991 var om lag en firedel av utslippet i 1980. Også utslippet av karbonoksid er blitt redusert på slutten av 1980-tallet, etter en økning på begynnelsen av tiåret. Det var i 1990 litt lavere enn i 1980. Utslippet av nitrogenoksider har derimot økt med om lag 25 prosent sett over hele 1980-tallet. Støv fra veitrafikk er også en viktig kilde til forurensning som ikke minst har trivselskonsekvenser. Disse økte fram til 1987, gikk deretter noe tilbake og har holdt seg konstante siden 1988. Også utslipp av svoveldioksid, som i overveiende grad kommer fra stasjonær forbrenning av olje, påvirker helsen. Dette utslippet er kraftig redusert i perioden. Utslippet i 1991 utgjorde omtrent en tredel av utslippsvolumet i 1980 (SSB Naturressurser og miljø 1992).

Det er som nevnt ikke enkelt ut fra slike tall for utviklingen av forurensninger å si hvordan forurensningene har utviklet seg for grupper av individer. Det er bl.a. avgjørende hvilke endringer som har skjedd i boligenes plassering i forhold til trafikken. Endringer i eksponeringstiden er dessuten av betydning (vi oppholder oss mindre tid i boligen).

Forurensningen avtar utenom de store byene

Snaut hver åttende person sier at de er utsatt for støv, lukt og eksos fra veitrafikk. Dette tallet har gått svakt ned på 1980-tallet. Det er flere som sier at de er utsatt for forurensning fra trafikk enn fra industri og andre forurensningskilder. En av 12 sier de er utsatt for forurensning fra industri eller andre kilder. I alt er det 18 prosent som er utsatt for forurensning enten fra trafikk, industri eller andre forurensningskilder.

Figur 4

Andel personer 16-79 år i ulike bostedsstrøk som er utsatt for forurensninger fra veitrafikk, industri eller andre kilder. 1983, 1987 og 1991. Prosent

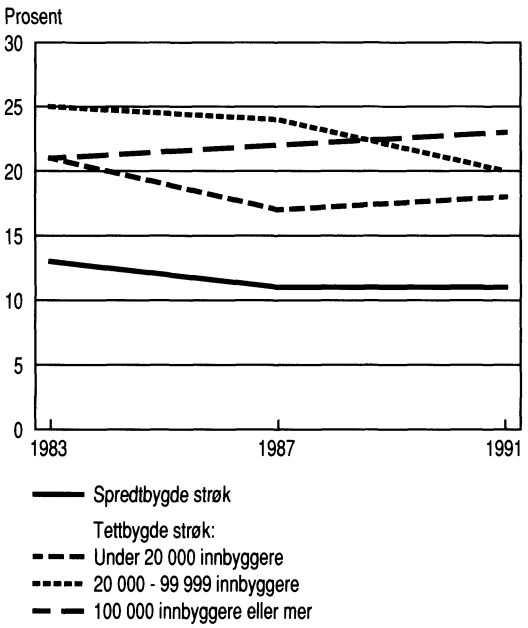

Kilde: Levekårsundersøkelsene

De største forskjellene finner en mellom befolkningen i tettstedene og befolkningen i spredtbygde strøk. Det gjelder alle typer forurensninger. Det kan se ut som om det er blitt færre som er utsatt for forurensninger i de mellomstore tettstedene (20 000 - 100 000 innbyggere). I de største tettstedene derimot er det ikke blitt færre som er utsatt for forurensning.

Har trafikkøkning ført til større ulikhet i støybelastning?

Personbilbruken har fortsatt å øke på 1980-tallet, selv om økningen ikke har vært så sterk som i tiåret før. Økningen i antall passasjerkilometer var henholdsvis 71 og 27 prosent på 1970- og 1980-tallet. Mens hver av oss i gjennomsnitt kjørte 7 500 km i 1980, kjørte vi vel 9 000 km i 1990 (SSB Samferdselsstatistikk 1990).

Likevel er hovedinntrykket at det er små endringer i de opplevde belastningene fra trafikken. Vi så ovenfor at det var en ganske svak nedgang i andelen som sa de var utsatt for forurensninger fra veitrafikk. Fram til 1987 var det en svak nedgang i andelen som var utsatt for trafikkstøy fra vei. Denne utviklingen har skjedd til tross for at flere er bosatt i byene, og til tross for at det både har vært en trafikkøkning i perioden, og at det er blitt flere som er opptatt av miljø. Denne nedgangen i andelen som er utsatt for trafikkstøy har imidlertid ikke fortsatt etter 1987.

Trafikkbelastningen på befolkningen avhenger sterkt av hvordan boligene er plassert i forhold til trafikkårene. Avgjørende for endringer i trafikkbelastningen på befolkningen er både hvilke veier som har hatt en økning i trafikken og hvordan bosettingens lokalisering i forhold til trafikkårene har endret seg.

I løpet av 1980-årene har det blitt færre som bor nær en sterkt trafikkert vei. Denne utviklingen har vært særlig tydelig i de største og i de minste tettstedene. Boforholdsundersøkelsene viser også at andelen som bor langt fra nærmeste vei er fordoblet i de største tettstedene. I 1981 bodde 11

prosent av husholdningene her minst 50 m fra trafikkert vei. I 1988 var andelen 20 prosent. Hvis trafikkøkningen først og fremst har skjedd på veier som ligger langt fra boligene, vil trafikken kunne øke samtidig som færre belastes. Boforholdsundersøkelsene viser faktisk at det bare er i de store byene at det har vært en liten økning i andelen som sier at trafikken på nærmeste vei er meget sterk.

Figur 5
Andel husholdninger med sterkt trafikkert vei ved boligen. 1981 og 1988. Prosent

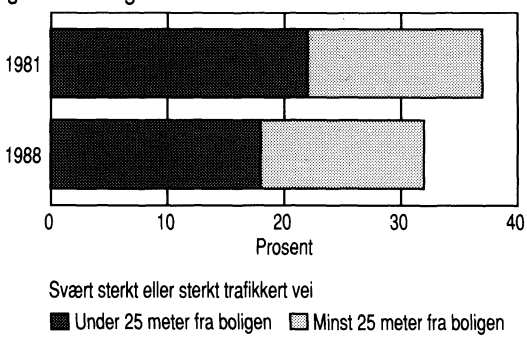

Kilde: Boforholdsundersøkelsene

Det er imidlertid godt mulig at belastningen kan øke for dem som er utsatt for trafikkstøy, selv om andelen av befolkningen som er belastet av trafikk går ned. I 1991 vet vi at 2 prosent av befolkningen, eller en seksdel av dem som er utsatt for støy fra veitrafikken, er så belastet at de har vanskelig for å føre en normal samtale selv med lukkede vinduer. Vi har imidlertid ingen opplysninger om utviklingen på 1980-tallet.

Flere er utsatt for flystøy

Veitrafikkstøy er klart den vanligste form for støybelastning. Flystøy er imidlertid et økende problem. En av 13 var i 1991 utsatt for flystøy. På begynnelsen av 1980-tallet gjaldt dette for en av 18. Økningen har vært særlig stor i Oslo og Akershus, der 20 prosent var utsatt for flystøy i 1991 mot 12 prosent i 1980.

Svært få er utsatt for støy fra tog, det gjelder bare en av 40. Denne andelen har ikke endret seg de siste ti årene.

Tabell 2
Andel personer 16-79 år med ulike miljøbelastninger. 1980-1991

	1980	1983	1987	1991
Utsatt for				
Støy fra gate/vei	14	13	12	13
Støy fra fly	6	5	6	8
Nabostøy	7	6	5	6
Støy fra industri/anlegg	2	2	3	2
Forurensning fra veitrafikk	.	13	12	12
Annen forurensning	.	9	9	8
Støy eller forurensning	.	31	30	32

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Figur 6
Andel personer som er utsatt for støy, i ulike bostedsstrøk. 1987. Prosent

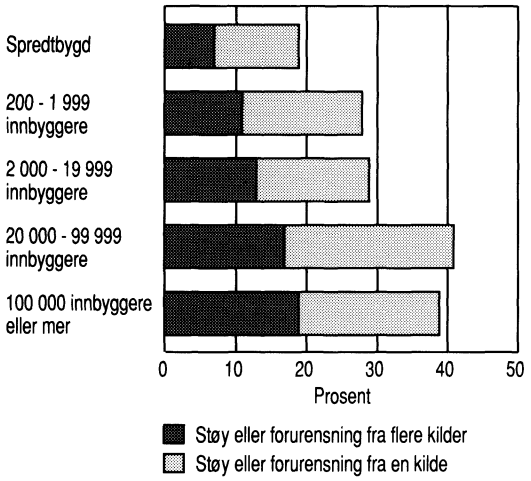

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1987

Færre er plaget av støy fra naboer
Støy fra naboer, oppgang, vannrør o.l. rammer ikke mange, 6 prosent var utsatt for slik støy i 1991. Mye tyder imidlertid på at denne typen støy er viktig velferdsmessig sett. Analyser av sammenhengen mellom støy og psykisk helse viser at nabostøy var den eneste type støy som viser en sammenheng med psykisk helse (Grøtvedt 1987). Dette betyr ikke nødvendigvis at slik støy fører til dårlig psykisk helse. Nabostøy oppfattes kanskje lettere som "villet eller unødvendig" støy, og dette må antas å forsterke både følsomheten for og reaksjonene på denne typen støy.

I løpet av 1980-tallet ble det litt færre som var utsatt for støy fra naboer. Dette skjedde til tross for at flere bor i de store byene. Denne nedgangen ser ut til å skyldes to forhold. Det har for det første sammenheng med at flere bor i enebolig/småhus, det gjelder også i de store byene. Det synes imidlertid også å ha vært en forbedring av støyforholdene i de mest utsatte hustypene. Andelen av de som bor i blokk som er utsatt for nabostøy har gått ned fra 25 prosent i 1980 til snaut 20 prosent i 1991.

Fire av ti er utsatt for miljøbelastninger i byene
Støy og forurensninger fra veitrafikk, og støy fra fly og fra naboer er viktige kilder til miljøbelastninger. En finner da også at det er befolkningen i byene som er mest utsatt for slike belastninger. I byer med minst 20 000 innbyggere er fire av ti utsatt for støy eller forurensninger, sammenliknet med to av ti i spredtbygde strøk. Forskjellen er enda større for de som er utsatt for støy eller forurensninger fra flere kilder. Dette tyder på at dersom en hadde tatt hensyn ikke bare til utsatthet for miljøbelastninger, men også til størrelsen av belastningene ville forskjellen mellom byene og landdistriktene blitt enda større. Tall for trafikkstøy som er så sterk at den forstyrrer samtaler viser stor forskjell mellom by og land. I 1991 var det 13 prosent som var utsatt for så sterk støy i de store byene, sammenliknet med 4 prosent i spredtbygde strøk.

Det er særlig støy fra fly og naboer som varierer sterkt mellom by og land. Miljøbelastningene har økt i Oslo og Akershus i 1980-årene, fra 37 prosent i 1983 til 43 prosent i 1991. Dette skyldes økningen i flystøy i disse fylkene. Miljøbelastningene i de andre landsdelene ser ikke ut til å ha endret seg.

Lav inntekt betyr økt sårbarhet for miljøbelastninger
Støy- og forurensningskildene er konsentrert i byene. Egenskapene ved bomiljøet blir derfor også viktig for hvor attraktive boligene blir. En finner da også markerte ulikheter i miljøbelastninger mellom ulike sosiale grupper. I grupper med lav inntekt er det vesentlig mer vanlig med miljøbelastninger

enn i grupper med høy inntekt (Barstad 1991). En finner f.eks. at enslige forsørgere, som gjennomsnittlig er i en presset økonomisk situasjon, har høyere andel med miljøbelastninger enn andre grupper. Mye tyder også på at det er blitt mer vanlig med miljøbelastninger blant enslige forsørgere.

Figur 7
Andel med trafikkbelastninger ved boligen, i ulike inntektsgrupper. 1988. Prosent

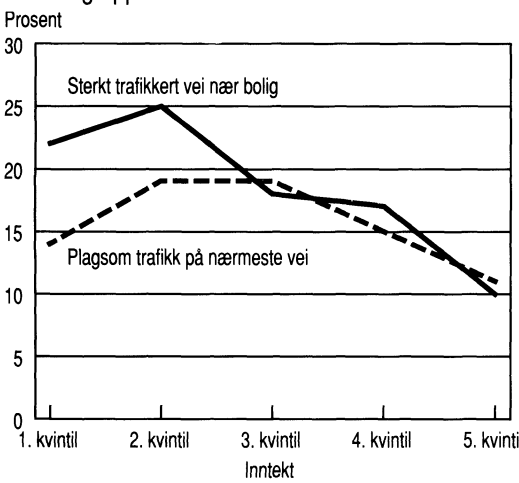

Kilde: Boforholdsundersøkelsen 1988

Det er også av betydning om en person er enslig eller ikke. Motivasjonen for å velge et bosted som er lite preget av støy og forurensning vil antakelig variere med familiefase. Enslige tar antakelig mindre hensyn til det fysiske miljøet rundt boligen enn parhusholdninger, som enten har, har hatt eller vil få barn. Blant yngre enslige var det 40 prosent som rapporterte miljøbelastninger sammenliknet med 25 prosent blant skolebarnsfamilier.

Mye tyder på at økonomiske ressurser har størst betydning i byene, og særlig blant par. I husholdninger som oppgir at de har økonomiske problemer, er det seksav ti som er utsatt for miljøbelastninger, sammenliknet med 45 prosent blant enslige som ikke har økonomiske problemer og 32 prosent blant par som ikke har økonomiske problemer.

Barn holder seg i nærmiljøet

Det nære fysiske og sosiale miljøet betyr mest for barn. Barn tilbringer i gjennomsnitt klart mest tid i boligen og nærmiljøet. Helt opp til åtteårsalder er barns aksjonsradius for det store flertall mindre enn 200 meter. Selv de eldre barna oppholder seg i nærheten av boligen det meste av den tiden de er ute i boligområdet. Undersøkelser viser at om lag tre firedeler av barna leker nær boligen uavhengig av boligtetthet, hustype, planløsning, trafikksystem og barnas alder (Barneombudet 1992).

Barn og trafikk

Det er mye som tyder på at barnefamiliene i løpet av 1980-årene har fått trafikkmessig tryggere boligområder. En litt større del av barna (under 16 år) har nå tilgang til egen hage eller gårdsplass, 87 prosent i 1991, mot 83 prosent i 1980. I 1980 var det 5 prosent av alle barn som manglet egnet uteareal rett utenfor boligen i form av egen hage eller gårdsplass, eller felles gårdsplass eller grøntareal som var egnet som oppholdssted for voksne eller barn. I 1991 manglet bare 2 prosent av barna egnet uteareal. I de største tettstedene er det fortsatt 5 prosent av barna som mangler egnet uteareal.

I 1988 var det 30 prosent av barna i alderen 3-9 år hvis foreldre mente at trafikkforholdene var såpass vanskelige at en ikke kunne sende en 5-åring ut alene. Det var en svak reduksjon i forhold til 1981 (33 prosent). Også når en tar utgangspunkt i avstand til trafikkert vei finner en at det har vært en svak forbedring i barns lekemiljø. Andelen barn som bodde mindre enn 50 meter fra

Tabell 3
Andel barn 3-6 år og 7-9 år, etter trafikkbelastning. 1981 og 1988. Prosent

	Trafikken på nærmeste vei			
	Svært sterk eller sterk		Mindre sterk	
	Avstand til nærmeste vei		Avstand til nærmeste vei	
	Under 50 meter	50 meter eller mer	Under 50 meter	50 meter eller mer
Barn 3-6 år				
1981	19	12	53	17
1988	20	9	52	19
Barn 7-9 år				
1981	18	12	48	22
1988	16	10	53	21

Kilde: Boforholdsundersøkelsene

en trafikkert vei var i 1988 i underkant av 20 prosent (Boforholdsundersøkelsene 1981 og 1988).

Selv om barn har tilgang til egnede utearealer er det ikke sikkert at de bruker disse i sin lek. Boligområdets beliggenhet i forhold til trafikken er derfor viktig. I 1987 var det 8 prosent av barn i alderen 2-6 år og 18 prosent av barn i alderen 7-9 år som lekte (noe eller meget) på trafikkert gate eller vei. Mest vanlig var dette i de større tettstedene, f.eks. var det vel en firedel av barna i alderen 7-9 år som brukte trafikkert vei til lek.

Mye tyder altså på at bomiljøene er blitt tryggere. Det er da også blitt færre barn som rammes av trafikkulykker. I 1991 ble vel 1 000 barn drept eller skadd i trafikken slik det er blitt registrert av politiet. Av dette var 360 barn bilpassasjerer. Det er ulykker som har lite med barnas nærmiljø å gjøre. Størsteparten av andre ulykker skjer i barns nærmiljø. En vet at statistikken over veitrafikkulykker er svært mangelfull, bl.a. skjer det mange flere sykkelulykker enn det som blir registrert. Statistikken er best når det gjelder de mer alvorlige ulykker, og ulykker der bil er involvert. Vi kan derfor regne med at tallene gir et brukbart bilde av trafikkbelastningen for barn i deres nærmiljø. Sykkel- og fotgjengerulykkene er redusert i løpet av 1980-årene fra snaut 100 til 76 pr. 100 000 barn under 15 år. Ifølge statistikken over veitrafikkulykker er barn i Norge noe hyppigere utsatt for ulykker enn barn i andre nordiske land (utenom Island). Forskjellene er imidlertid blitt mindre på 1980-tallet. (Se også kapittel 3.2.)

I løpet av 1980-årene har det vært en klar økning i andelen barn med trygg skolevei. Andelen var 52 prosent og 56 prosent for henholdsvis 7-9- og 10-12-åringer i 1988. Det var en forbedring på 6 prosentpoeng fra 1981. Andelen 7-9-åringer med farlig skolevei var imidlertid om lag 30 prosent på begge tidspunkter. Her må en imidlertid ta hensyn til at en betydelig del av de elever som har farlig skolevei har skoleskyss, og dermed ferdes trygt til skolen.

Tilbudet av service viktig for lokalsamfunnet

For at et lokalsamfunn skal fungere, må de som bor der kunne få tilfredsstillet ulike behov. Det gjelder behov for offentlige tjenester, f.eks. post, trygdekontor, helsetjenester og skole, og ulike typer privat service. Dessuten ulike behov av kulturell og sosial karakter. Det er f.eks. behov for idretts- og friluftlivsaktiviteter, underholdning, bibliotek, teater, for ulike foreninger, møtesteder, nabolag mv.

Behovet for ulike typer tjenester vil naturligvis variere fra person til person. I noen grad vil personer velge bosted etter i hvilken grad tjenestetilbudet svarer til deres preferanser. Slike tilbud er også en viktig faktor for lokalsamfunn som forsøker å opprettholde bosettingen, og i konkurransen mellom ulike lokalsamfunn om "attraktive beboere".

Tilbudet av en tjeneste blir gjerne målt enkelt ved avstand til tjenesten. Dette er ikke uproblematisk. For det første varierer mobiliteten mellom grupper (barn og eldre enslige er de minst mobile). Ved sammenlikninger over tid, må en dessuten ta hensyn til at mobiliteten er større i dag enn den var tidligere. For det andre skjer det for visse tjenester en utvikling i retning av at tjenestene blir mer mobile. Eksempler kan være post, bibliotek og dagligvare.

Viktigst er det med nærhet til tjenester som vi bruker ofte (dagligvarer), tjenester som retter seg mot lite mobile grupper (barneskolen), og tilbud der det er viktig at terskelen for bruk ikke er for høy (helsetjenester).

Flere har fått lang vei til dagligvarebutikk

Dagligvarebutikk er et av de viktigste tilbudene i nærmiljøet. På slutten av 1980-tallet økte avstanden til dagligvarebutikk. Økningen kom først og fremst blant dem som hadde lang vei til butikken. I 1991 hadde 20 prosent av den voksne befolkningen minst 2 km, og 11 prosent hadde minst 4 km til dagligvarebutikken. I 1987 var disse andelene henholdsvis 16 og 8 prosent, det samme som i 1980.

Denne utviklingen skjedde til tross for økt urbanisering i løpet av 1980-tallet. Dagligvaretilbudet er derfor blitt vesentlig svekket i spredtbygde strøk. Andelen med minst 2 km til butikken økte her fra 45 prosent i 1980 til 58 prosent i 1991. Også i de minste tettstedene var det en sterk relativ økning i perioden, tallene var henholdsvis 3 og 14 prosent. Særlig etter 1987 gikk utviklingen hurtig.

Avstand til dagligvarebutikk har særlig stor betydning for eldre. Eldre er av de mindre mobile grupper, bl.a. fordi en betydelig andel ikke har bil. Det gjaldt 80 prosent av eldre enslige og 35 prosent av eldre par i 1991. Snaut en firedel av de eldre hadde mer enn 2 km til butikken i 1991. Dette er en liten økning fra begynnelsen av 1980-tallet, økningen har funnet sted både i spredtbygde og i tettbygde strøk. Selv om en stadig større andel av de eldre bor i tettbygde strøk har dette ikke klart å motvirke tendensen til større avstand til dagligvarebutikken.

Den sosiale dimensjon ved nærmiljøet

De sosiale sidene ved nærmiljøet er viktige, særlig for barn og eldre. Det gjelder for det første mulighetene for å dekke behov for sosial kontakt i nærmiljøet, selv om denne siden ved nærmiljøet antakelig er blitt mindre viktig for de fleste. De fleste er blitt mer mobile, flere bor i byer, og flere kvinner er blitt utearbeidende. For barn, hjemmearbeidende og eldre med nedsatt bevegelsesevne er den sosiale siden ved nærmiljøet imidlertid fortsatt viktig.

For det andre gjelder det mulighetene for å få hjelp og støtte av mer instrumentell art fra andre husholdninger i nærheten - utveksling av tjenester som pass av barn, dyr,

hus, lån av ting, hjelp til innkjøp, reparasjoner mv. For det tredje er det spørsmål om innsats for å påvirke og legge forholdene til rette i nærmiljøet, gjennom arbeid i lokale organisasjoner, gjennom dugnader, aksjoner o.l. En fjerde side som kanskje i økende grad blir viktig er om det "offentlige rom" er trygt å ferdes i, for voksne så vel som for barn.

Fortsatt stor stabilitet i den enkeltes tilknytning til lokalsamfunnet

En av flere viktige forutsetninger for at nærmiljøet skal fungere sosialt er en viss stabilitet. Dersom store deler av befolkningen i et område stadig er på flyttefot vil det gi dårlig grobunn for sosial aktivitet. Vi vet lite om stabiliteten av lokalsamfunn som enhet. Vi vet imidlertid en del om stabiliteten i tilknytningen til lokalsamfunnet sett fra individets synsvinkel. Bortimot halvparten av den voksne befolkningen (45 prosent) har bodd på stedet i minst 20 år, snaut en av fem siden fødselen. Vel 20 prosent har bodd på stedet i mindre enn fem år. Disse andelene har holdt seg uendret gjennom hele 1980-tallet.

Folk i spredtbygde strøk er mer stabile enn folk i byene. I spredtbygde strøk har vel 60 prosent bodd minst 20 år på stedet, sammenliknet med 30 prosent i de største byene. Her har en tredel bodd kortere enn fem år på stedet, sammenliknet med bare en av ni i spredtbygde strøk. Også dette mønstret har vært nokså stabilt gjennom 1980-årene. Den større stabilitet i spredtbygde strøk har i noen grad sammenheng med en større andel eldre.

Det er en nær sammenheng mellom hvor lenge en person har bodd et sted og personens forhold til naboene. Andelen som har besøksomgang med naboer varierer fra over 90 prosent for personer som bor i spredtbygd strøk og har bodd minst 20 år på stedet, til om lag 40 prosent for dem som bor i de større byene og har bodd på stedet i mindre enn ett år. Besøksomgang med naboer ser ut til å endre seg mest i de første fem år en person bor på stedet.

Figur 8

Personer 16 år og over bosatt i ulike bostedsstrøk, etter botid på stedet. 1991. Prosent

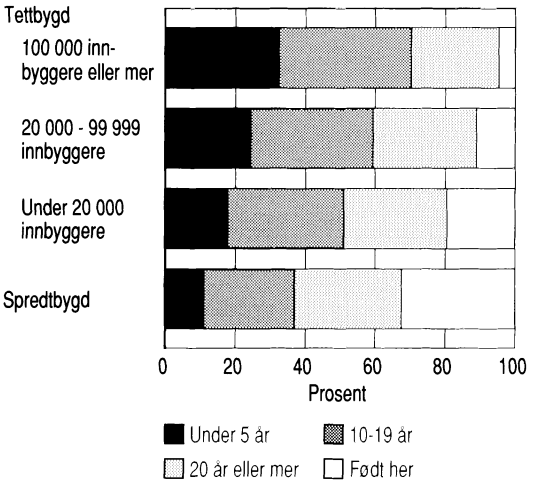

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Flere deltar i aktiviteter i nærmiljøet

Folk kan forsøke å påvirke nærmiljøet både ved å delta aktivt i fellesaktiviteter og ved å forsøke å påvirke det som skjer i nærmiljøet. Påvirkning kan enten skje gjennom forsøk på å påvirke lokalpolitikere eller gjennom dugnader. I 1987 hadde 45 prosent av den voksne befolkningen deltatt i fellesaktiviteter i nærmiljøet. Flest hadde deltatt i dugnader, fulgt av sports- og fritidsaktiviteter ellers. Deltakingen i dugnader hadde økt siden 1983. Andelen som deltok i dugnader i nærmiljøet gikk opp fra 21 prosent i 1983 til 27 prosent i 1991.

Det er foreldre som deltar mest i slike fellesaktiviteter. 60 prosent av både småbarns- og skolebarnsforeldre deltar i fellesak-

tiviteter. Det er også mer vanlig at foreldre enn andre voksne deltar aktivt i lokale foreninger eller organisasjoner. Mye tyder på den store betydningen nærmiljøet har for barn skaper et engasjement blant foreldre. Dermed har barnas avhengighet av nærmiljøet viktige indirekte virkninger på nærmiljøet. Avhengigheten virker kontaktskapende også for voksne (Hansen 1987).

Det er en betydelig innsats som legges ned for nærmiljøet. Vi har ikke noen anslag for tid som går med til direkte nærmiljørelaterte aktiviteter. En undersøkelse av aktiviteten i frivillige organisasjoner utenom fagforeninger og næringslivsorganisasjoner viste at gratisarbeid i form av timer til administrasjon, styreverv, transportarbeid for medlemmer, og tid til dugnader, innsamling og lotterier utgjorde anslagsvis 40 000 årsverk. Av dette stod idrettslagene for om lag 10 000 årsverk (NOU 1988:17). I 1991 deltok om lag en million nordmenn i dugnader og innsamlinger for organisasjoner de var medlem av. De som deltok brukte i gjennomsnitt 44 timer siste år. Det svarer til om lag 25 000 årsverk.

Færre har møtesteder i nærmiljøet

Møtesteder for befolkningen generelt som forsamlingslokaler, grendehus, samfunnshus o.l., og møtesteder for spesielle grupper som ungdomsklubb, fritidsklubb og eldresenter er viktige både for å skape sosial kontakt og for å få til fellesaktiviteter lokalt. Det var 80 prosent som hadde forsamlingslokale e.l. på bostedet i 1991. Det var litt færre enn på begynnelsen av 1980-tallet.

Det er også blitt færre unge (16-24 år) som har ungdomsklubb i nærmiljøet. I 1983 hadde snaut 70 prosent av disse ungdoms- eller fritidsklubb på stedet, sammenliknet med 60 prosent i 1991. Reduksjonen var særlig stor i de største byene, men også i spredtbygde strøk. Reduksjonen ble motvirket av at en mindre del av de unge var bosatt i spredtbygde strøk. Det var forholdsvis få unge som gikk i ungdoms- eller fritidsklubb. I 1991 var 35 prosent av alle 16-19-åringer i klubb siste året. Til sammenlikning hadde 62 prosent av 13-15-åringer vært på ungdoms- eller fritidsklubb i løpet av det siste året.

Eldre har fått noe bedre tilgang til felles møtesteder. I 1983 hadde 50 prosent av 67-79-åringene et eldresenter i nærheten. Dette økte til 56 prosent i 1991. Det var bare i spredtbygde strøk at flere eldre fikk tilgang til eldresenter på stedet. Om lag en firedel av eldre hadde vært på eldresenter i løpet av det siste året i 1991. Det var en liten økning fra 1987.

ARBEIDSMILJØ

Innledning

Det er særlig to sider ved arbeidsmiljøet som har vært gjenstand for statistiske undersøkelser. Det er det fysiske arbeidsmiljøet og det organisatoriske arbeidsmiljøet, av og til også kalt det psykososiale arbeidsmiljø.

Det er det fysiske arbeidsmiljøet som folk vanligvis forbinder med arbeidsmiljø. Det forbindes med eksponering for forurensninger, farlige stoffer, belastninger i arbeidet og stor ulykkesrisiko. Det fysiske arbeidsmiljøet har i første rekke vært relevant for manuelle yrker, og kanskje særlig for industriyrker. Det har fått særlig oppmerksomhet på grunn av konsekvensene for helse, sykefravær, arbeidsulykker o.l. De resultater vi presenterer om fysisk arbeidsmiljø bygger på svar fra sysselsatte, der de beskriver og vurderer ulike sider ved arbeidet sitt. I de fleste tilfeller registrerer en varighet av eksponering for belastninger i arbeidet, men bare i få tilfeller styrken i belastningen.

Organisatorisk arbeidsmiljø har i første rekke å gjøre med mulighetene for å kon-

trollere egen arbeidssituasjon. Videre med muligheter for faglig og personlig utvikling gjennom de arbeidsoppgaver en får. Det gjelder f.eks. variasjon i arbeidet, muligheter for utfordringer, utvikling og læring i arbeidet. Også arbeidstidsordninger og visse sider ved det sosiale miljøet på arbeidsplassen kan regnes hit. Denne siden ved arbeidsmiljøet er relevant for de aller fleste yrkesaktive.

Belastende og ensidig arbeid er svært utbredt

Selv om de mest typiske manuelle yrker blir stadig mindre vanlige, er det likevel fortsatt fysiske (ergonomiske) belastninger som er de klart mest utbredte problemene i arbeidslivet. Vel 40 prosent av de sysselsatte må således daglig arbeide i belastende arbeidsstillinger. Omtrent like mange har arbeid som er preget av gjentatte og ensidige bevegelser, mens om lag en tredel daglig må løfte gjenstander som veier minst 20 kg.

Belastningen vil naturligvis variere både med hvor stor del av dagen en er utsatt for belastningen og med hvor sterk belastningen er. Arbeidslivsundersøkelsen 1989 viser at de som rapporterer at de er utsatt for fysiske belastninger i arbeidet ser ut til å oppleve belastningene en stor del av tiden. For de fleste typer belastninger gjelder det at flertallet av de som belastes opplever belastningene halvparten av arbeidstiden eller mer. En vet også både fra undersøkelser av sykefravær og uførepensjonering at denne typen belastninger er svært viktige og kostbare arbeidsmiljøproblemer. Økningen i andelen nye uførepensjonister på 1980-tallet skyldes således i alt vesentlig lidelser i muskel- og skjelettsystemet (NOU 1990:23).

Andre fysiske arbeidsmiljøproblemer er mindre utbredt. Det er stort sett mindre enn en tidel av de sysselsatte som daglig er utsatt for belastninger i form av høy/lav temperatur, trekk, fuktighet, støv, damper/gasser, sterk støy eller ulike risikomomenter i arbeidet. Slike miljøproblemer er utbredt bare blant industriarbeidere.

Figur 9
Andel av ansatte menn og kvinner med muskel- og skjelettplager, etter dagens arbeid[1]. 1989. Prosent

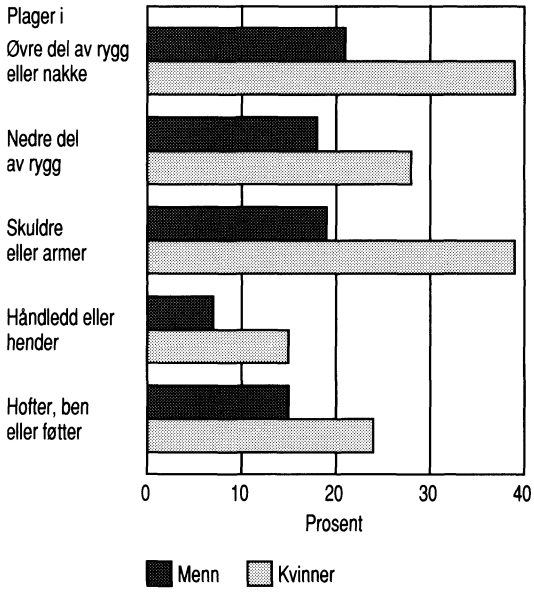

[1] Plaget en dag i uken eller oftere

Kilde: Arbeidslivsundersøkelsen 1989

Små endringer i det fysiske arbeidsmiljøet

For de fleste typer fysiske miljøbelastninger i arbeidet har det bare vært små eller ingen endringer i andelen som er utsatt for belastningen. For de fleste arbeidsmiljøproblemer er det langt flere som er utsatt blant arbeidere enn blant funksjonærer. Det har blitt om lag 150 000 færre arbeidsplasser i primærnæringene og i industri, bygg og anlegg siden 1980. Andelen av de sysselsatte som er arbeidere har derfor gått ned fra 30 til 24 prosent samtidig med at andelen som er, funksjonærer på mellomnivå og høyere nivå

har økt. Med uendret arbeidsmiljø for arbeidere og funksjonærer skulle en derfor ventet at økt andel funksjonærer betyr bedre arbeidsmiljø totalt sett. Når det ikke er tilfelle kan det tyde på at arbeidsmiljøet i gjennomsnitt har forverret seg i de enkelte grupper av arbeidere og funksjonærer, men at denne forverringen er motvirket av at det er blitt færre arbeidere og flere funksjonærer.

Bare på to områder er det klare endringer. Fra 1980 til 1991 økte andelen som oppgir at de arbeider i belastende arbeidsstillinger fra 38 til 44 prosent. Andelen økte bare blant kvinner, fra 33 til 45 prosent, og det er nå like vanlig at kvinner og menn har jobber der de arbeider i belastende arbeidsstillinger. For det andre gikk andelen som daglig er utsatt for sterke rystelser og vibrasjoner i sitt arbeid ned fra 12 til 8 prosent. Denne endringen skjedde utelukkende blant menn (ned fra 18 til 13 prosent), og avspeiler i betydelig grad at det er blitt færre arbeidere.

Kvinners arbeidsmiljø

I de færreste yrker er det en jevn fordeling mellom kvinner og menn. Det er således forholdsvis få kvinner blant arbeiderne, om lag en av fem, mens kvinner er i flertall blant funksjonærene, og særlig blant lavere funksjonærer. Dette får naturligvis konsekvenser for menns og kvinners arbeidsmiljø.

Menn har et dårligere fysisk arbeidsmiljø enn kvinner. For de fleste fysiske belastninger i arbeidet gjelder det at andelen som er utsatt er minst dobbelt så stor blant menn som blant kvinner. Unntaket er ergonomiske belastninger der menn og kvinner er like utsatt.

Figur 10
Andel menn og kvinner som daglig er utsatt for ulike fysiske arbeidsmiljøbelastninger. 1991. Prosent

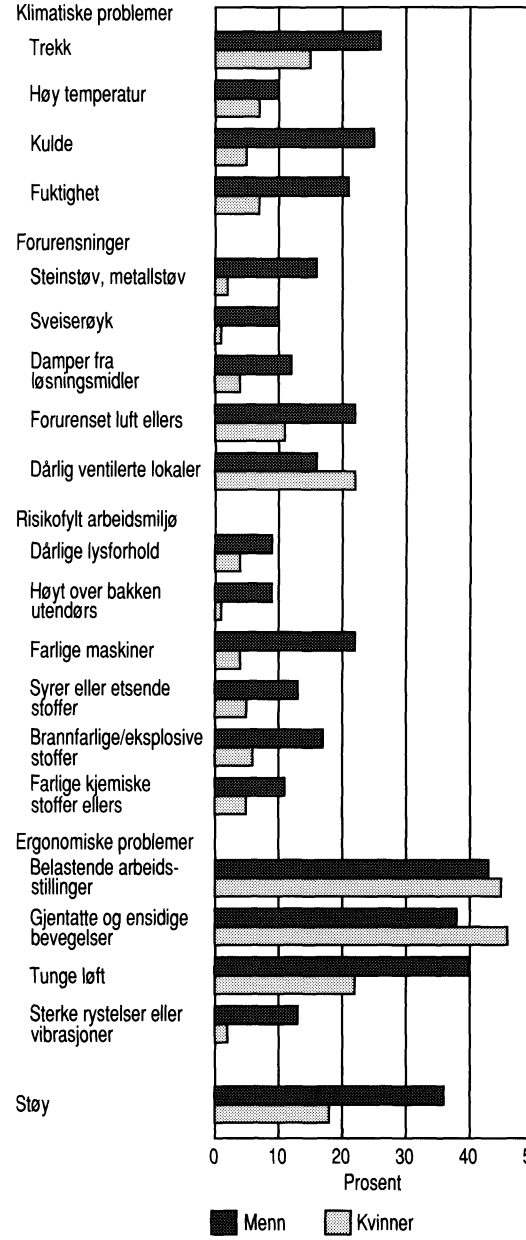

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Enkelte sider ved det organisatoriske arbeidsmiljøet er dårligst for kvinner. Kvinner har mindre variert arbeid og de kan sjeldnere planlegge opplegget av arbeidet sitt. Forskjellen i disse sidene ved menns og kvinners organisatoriske arbeidsmiljø var imidlertid mindre i 1991 enn i 1980.

Dårlig fysisk arbeidsmiljø et problem først og fremst for arbeidere

Det går et klart skille mellom arbeidere og funksjonærer for de fleste typer arbeidsmiljøproblemer. Selv blant lavere funksjonærer er andelen som er utsatt for en belastning vanligvis under halvparten så stor som blant arbeidere. Unntaket er ergonomiske belastninger. Her er lavere funksjonærer omtrent like utsatt som arbeidere. Når det gjelder forurensninger, risikofylt arbeidsmiljø og støy er det små forskjeller mellom lavere og høyere funksjonærer.

De betydelige forskjeller mellom arbeideres og funksjonærers fysiske arbeidsmiljø ser ikke ut til å ha blitt vesentlig mindre i løpet av 1980-årene. Unntaket er igjen ergonomiske belastninger. Belastende arbeidsstillinger har blitt vanligere, særlig blant funksjonærer, og da spesielt blant lavere funksjonærer. Andelen lavere funksjonærer som daglig arbeider i belastende arbeidsstillinger ble fordoblet, fra 27 prosent i 1980 til 50 prosent i 1991. Belastende arbeidsstillinger er også blitt noe mer vanlig blant ufaglærte arbeidere. Likevel er forskjellen mellom arbeidere og funksjonærer blitt klart mindre. Det har også vært en økning i andelen lavere funksjonærer som har arbeid preget av gjentatte og ensidige bevegelser (fra 45 til 57 prosent i perioden).

For den enkelte arbeidstaker oppleves arbeidsmiljøet som en helhet. Noen er bare utsatt for ett enkelt problem, mens andre har en arbeidssituasjon med en lang rekke miljøbelastninger. Hvis 20 ulike belastninger i arbeidsmiljøet som er registrert i levekårsundersøkelsen ses under ett, er det snaut en firedel av de sysselsatte som ikke er utsatt for noen av disse belastningene. 7 prosent er utsatt for minst ti belastninger. Denne fordelingen av belastninger i arbeidsmiljøet synes ikke å ha endret seg i løpet av 1980-årene.

Figur 11
Antall arbeidsmiljøproblemer blant sysselsatte, i ulike sosioøkonomiske grupper. 1991. Prosent

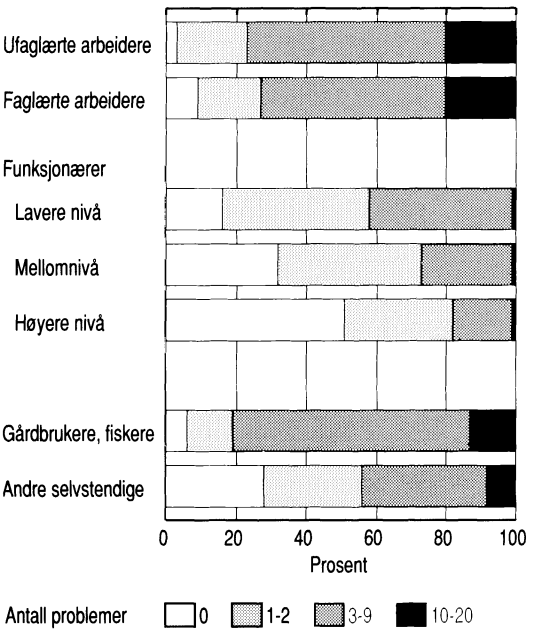

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Ser en det fysiske arbeidsmiljøet under ett, forsterkes forskjellene mellom arbeidere og funksjonærer. Blant høyere funksjonærer var bare halvparten utsatt for noen miljøproblemer. 60 prosent av de lavere funksjonærene og om lag 80 prosent av de andre funksjonærene var utsatt for høyst to arbeidsmiljøproblemer, og så godt som ingen hadde ti problemer eller mer. Blant ufaglærte arbeidere var det bare et par prosent som ikke hadde problemer med det fysiske arbeids-

miljøet. En av fem blant både ufaglærte og faglærte arbeidere var utsatt for minst ti arbeidsmiljøproblemer.

De trivselsmessige og helsemessige konsekvenser av arbeidsmiljøet vil avhenge av i hvilken grad problemene er spredt eller samlet blant de yrkesaktive. Undersøkelser har også vist at de som arbeider på arbeidsplasser med et stort antall miljøproblemer har langt større sjanse for å bli utsatt for arbeidsulykker enn de som arbeider der det er få miljøproblemer (Iversen 1982).

En av 12 arbeidere er hvert år utsatt for en arbeidsulykke

Om en ser bort fra statistikken over dødsfall ved yrkesulykker mangler en god statistikk som kan belyse konsekvensene av arbeidsmiljøet for helsen. Det gjelder både informasjon om skader ved yrkesulykker og ikke minst om yrkesbetingede sykdommer. Dødsfall ved yrkesulykker utgjorde i 1990 om lag 90 eller 5 prosent av alle ulykkesdødsfall. Det har ikke endret seg på 1980-tallet.

Arbeidsulykker rammer et betydelig antall hvert år. I 1989 ble 4 prosent av alle ansatte såpass hardt skadet at de hadde minst en fraværsdag utover skadedagen (Arbeidslivsundersøkelsen 1989). Regner en også med de som bare oppsøker lege på grunn av skaden viser resultater fra midten av 1980-tallet at om lag 100 000 personer skades i arbeidsulykker hvert år. Blant ansatte er det arbeidere som først og fremst er utsatt for slike ulykker. I 1989 var 7-8 prosent av arbeiderne utsatt for arbeidsulykker, mens så godt som ingen høyere funksjonærer var det. Arbeidsmiljøet har stor betydning for risikoen for å bli utsatt for ulykker. En undersøkelse fra 1980 viser at blant de som var utsatt for mer enn ti belastninger i det fysiske arbeidsmiljøet, var det 16 prosent som hadde vært utsatt for skade i løpet av et år, eller om lag tre ganger som mange som blant ansatte generelt (Iversen 1982). (Se også kapittel 3.2.)

Halvparten av yrkesbetingede sykdommer er muskel- og skjelettsykdommer

Helsen påvirkes av arbeidsmiljøet ikke bare ved arbeidsulykker som fører til skader. Det er kjent at bestemte belastninger i arbeidsmiljøet kan føre til sykdom. Det er imidlertid ofte vanskelig i det enkelte tilfelle å påvise en helt klar årsaksforbindelse med faktorer i arbeidsmiljøet. Det finnes derfor ikke noen god statistikk over yrkesbetingede sykdommer. Når en spør folk om noen av deres helseproblemer skyldes arbeid de har eller har hatt, finner en at om lag 10 prosent av de sysselsatte mener at ett eller flere av de syketilfellene de har skyldes deres arbeid (nåværende eller tidligere). Av alle syketilfeller som de sysselsatte rapporterer tilskrives 18 prosent arbeidet deres. Vel halvparten av de syketilfellene som de sysselsatte mener skyldes arbeidet, er muskel- og skjelettsykdommer. (Levekårsundersøkelsen 1983.)

Mot større variasjon i arbeidstidsmønstre

I 1980 hadde den langt overveiende del av de sysselsatte det man kan kalle et tradisjonelt arbeidstidsmønster. 80 prosent hadde dagarbeid, dvs. arbeid mellom kl. 6 og 18, og en like stor andel måtte møte på arbeid til et fast tidspunkt.

Utviklingen på 1980-tallet har gått i retning av større variasjon i arbeidstiden. Det har vært et press både mot større tilgjengelighet i samfunnet, med bl.a. lengre åpningstider, og mot bedre utnyttelse av utstyr i bedrifter. I 1991 var det vel 70 prosent av de sysselsatte som hadde dagarbeid. Det er først og fremst ulike former for helt eller delvis kveldsarbeid som har økt. Økningen i skift-

og turnusarbeid har vært nokså beskjeden, fra 10 til 12 prosent i perioden.

Det har også vært en økning i arbeidstakernes muligheter til å tilpasse sin arbeidstid. Andelen av de ansatte som har regulert fleksitid har økt fra 12 prosent i 1980 til 21 prosent i 1989 (Levekårsundersøkelsen 1980 og Arbeidslivsundersøkelsen 1989).

Tendensen mot at flere ikke arbeider dagtid har vært særlig sterk blant unge. Det er nå under 60 prosent av de unge sysselsatte som arbeider dagtid i sitt hovedyrke. I tillegg er biyrke særlig vanlig blant unge. Dette er i overensstemmelse med at fast arbeid på heltid blir stadig mindre vanlig blant ungdom.

Normale arbeidstidsmønstre er mest vanlig blant høyere funksjonærer der 85 prosent arbeider på dagtid. Bare blant høyere funksjonærer er dagarbeid like vanlig i 1991 som ti år tidligere. Arbeidstider utenom dagtid er mest vanlig blant lavere funksjonærer og ufaglærte arbeidere. Endringen mot slike arbeidstidsmønstre har imidlertid vært sterkest blant lavere funksjonærer og faglærte arbeidere. Blant de siste har det først og fremst vært en økning i skiftarbeid på 1980-tallet.

Flere har kontroll over egen arbeidssituasjon

Det er blitt færre som sier at de i liten grad selv kan bestemme rekkefølgen av eller kan planlegge sine arbeidsoppgaver. Andelen av alle ansatte med liten grad av selvbestemmelse gikk ned fra 28 prosent i 1980 til 22 prosent i 1991. Kontroll over planlegging og utførelse av egne arbeidsoppgaver er viktig også fra et helsemessig synspunkt. Det viser seg at personer med kontroll over sin arbeidssituasjon tåler bedre de belastninger de utsettes for i arbeidet, enn personer som er underlagt andres kontroll. De har antakelig større muligheter for å tilpasse seg og treffe mottiltak, f.eks. ved at de selv regulerer når de tar pauser i arbeidet.

Kontrollen over egen arbeidssituasjon har først og fremst økt blant arbeidere, og særlig blant ufaglærte arbeidere. Andelen av disse som i liten grad kunne bestemme over planleggingen av sine arbeidsoppgaver gikk ned fra 42 prosent i 1980 til 32 prosent i 1991, et tall på nivå med det vi finner blant faglærte arbeidere og lavere funksjonærer.

Derimot synes det ikke å ha skjedd noen endringer når det gjelder kontroll over eget arbeidstempo. Andelen med liten grad av kontroll, har ligget rundt 16 prosent på hele 1980-tallet. Det er flere blant dem som har liten kontroll over arbeidstempoet, som karakteriserer tempoet som oppjaget og masete (36 prosent) enn blant ansatte som oppgir at de har høy grad av kontroll (17 prosent). Det er mye mer vanlig at arbeidstempoet er styrt av kunder og klienter enn av maskiner, utstyr og samlebånd. Halvparten av de ansatte sier at arbeidstempoet er helt styrt av kunder og klienter, mens bare en av åtte sier det er styrt av maskiner. Kunde-/klientstyring er særlig vanlig blant lavere funksjonærer. Her oppgir 67 prosent at de er helt styrt. Det er dessuten blant lavere funksjonærer vi finner en økning i andelen som sier tempoet er oppjaget og masete (fra 6 til 11 prosent på 1980-tallet).

Færre har ensformig arbeid

Interessant arbeid er ved siden av en sikker jobb og godt arbeidsmiljø det som oftest blir nevnt som svært viktige sider ved arbeidet. Utviklingen mot flere høyere funksjonærer og flere faglærte arbeidere har også betydd en utvikling i retning av mer utfordrende, stimulerende og mindre ensformig arbeid. Gjennom hele 1980-tallet har andelen som har lite variert arbeid gått ned, fra 20 prosent i 1980 til 15 prosent i 1991. Denne utviklingen har vært mye sterkere blant kvinner enn

blant menn. Andelen kvinner med lite variert arbeid gikk ned fra 28 til 19 prosent. Fortsatt er det flere kvinner enn menn (11 prosent) som har ensformig arbeid, men forskjellen er blitt mindre i løpet av 1980-årene.

At færre har ensformig arbeid skyldes ikke bare endringer i yrkesstrukturen. Det har blitt færre med lite variert arbeid også blant arbeiderne, særlig blant de ufaglærte arbeiderne. Men fortsatt karakteriserer vel 30 prosent av disse arbeidet som lite variert. Ufaglærte arbeidere oppfatter også i langt mindre grad enn andre arbeidet som interessant. Bare vel en tredel sier at arbeidet er klart interessant, mens det for de andre grupper av ansatte er 60 til 80 prosent som mener dette, ifølge Arbeidslivsundersøkelsen 1987.

Figur 12
Andel arbeidere og funksjonærer med ulike typer psykiske belastninger i arbeidet. 1989 og 1991. Prosent

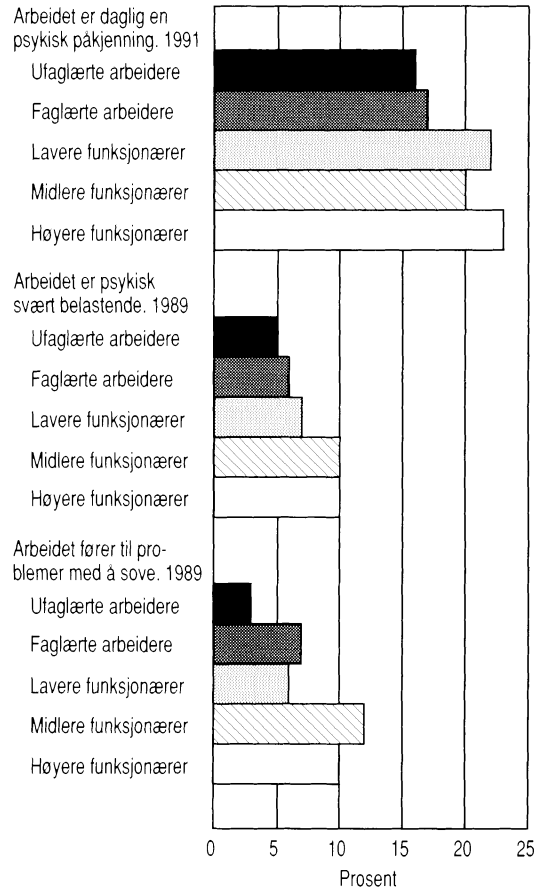

Kilder: Levekårsundersøkelsen 1991 og Arbeidslivsundersøkelsen 1989

Er psykiske belastninger i arbeidet et funksjonærproblem?

De psykiske og sosiale sider ved arbeidsmiljøet er vanskelige å måle, samtidig som de er svært viktige både trivsels- og helsemessig. De fleste sider ved arbeidsmiljøet som vi har sett på, både fysisk arbeidsmiljø og kontroll over og utfordringer i eget arbeid, viser at høyere funksjonærer har en bedre arbeidssituasjon enn arbeidere. Flere mål på psykiske belastninger i arbeidet tyder imidlertid på at disse er mer vanlige blant funksjonærer enn blant arbeidere.

Nesten en av fem opplevde daglig arbeidet som en psykisk påkjenning i 1991. Blant ufaglærte og faglærte arbeidere var tallet 16 prosent, mens det blant funksjonærer var i overkant av 20 prosent. I 1987 var forskjellene mellom arbeidere og funksjonærer enda større. Det er svært få, bare 2 prosent, som sier at arbeidet i høy grad er en psykisk påkjenning. Denne andelen er den samme for så vel arbeidere som lavere og høyere funksjonærer. Andre mål viser større forskjeller mellom arbeidere og funksjonærer.

Andelen som mener arbeidet psykisk sett er svært belastende varierer fra 5 prosent for arbeiderne til det dobbelte for de høyere funksjonærene. Andelen som minst en gang i uken har problemer med å sove fordi de tenker på jobben varierer fra tre prosent for ufaglærte arbeidere til 10 prosent for høyere funksjonærer. Søvnproblemer trenger imid-

lertid ikke være et tegn på belastninger. Det kan også være et resultat av et sterkt engasjement i arbeidet.

Dårlige sosiale forhold på jobben er også en form for belastning som er av stor betydning. Det gjelder enten det er spenninger i forhold til overordnede eller i forhold til andre ansatte. Mobbing er ett ekstremt utslag av dårlige sosiale forhold. Det er forholdvis få som er utsatt for mobbing, men for disse kan mobbingen representere en meget stor belastning. I 1989 var det 3 prosent av alle ansatte som minst et parganger i måneden ble utsatt for plaging eller ubehagelig erting av arbeidskamerater. Dette var mest vanlig blant arbeidere (4 prosent), minst vanlig blant høyere funksjonærer (1 prosent). Vold og trusler om vold i arbeidet rammer omtrent like mange. Det er spesielle yrkesgrupper som er utsatt for slike belastninger, først og fremst fra kunder, klienter eller andre "utenforstående" de kommer i kontakt med i arbeidssituasjonen.

8. Familie og husholdning

Victor Dimola, Samfoto

Turid Noack og Nico Keilman

8.1 Familie og husholdning

Familie- og husholdningstilknytning har mye å si for mange viktige levekårsforhold. Boligstandard, inntekt og forbruk er eksempler på levekårsforhold som ofte knyttes til familier og husholdninger, og ikke bare til enkeltindivider. Å dele husholdning med noen gir viktige "stordriftsfordeler". Å bo i en 4-roms leilighet og ha en disponibel inntekt på 250 000 kroner betyr noe annet for en som bor alene enn for en som er den eneste inntektstakeren i en 5-personshusholdning. For mange er dessuten familien og husholdningen en viktig kilde til sosial kontakt og bekreftelse av egenverd. Endringer i familie- og husholdningsstrukturen har konsekvenser både for offentlige overføringer og bruk av tjenester, og for fordelingen av goder og byrder mellom grupper i befolkningen.

ENDRINGER I FAMILIESTRUKTUREN

Ekteskap og samboforhold

1980-årene er den perioden hvor samboforholdene for alvor satte sitt preg på familielivet. Fra å være en start på ekteskapet, som en god del, men slettes ikke alle praktiserte, er det blitt en samlivsform som langt på vei konkurrerer med ekteskapet. Så sent som på slutten av 1970-tallet snakket vi litt nølende og ikke alltid åpent om samvittighetsekteskap, samliv uten vigsel og "forlovede" i anførselstegn. I dag er samboforhold og samboer dagligdagse ord.

Definisjon av sambopar

Et sambopar består av to personer som bor på samme adresse i et ekteskapsliknende forhold uten å være formelt gift med hverandre.

Figur 1
Antall inngåtte ekteskap, skilsmisser og fødte utenfor ekteskap. 1960-1991

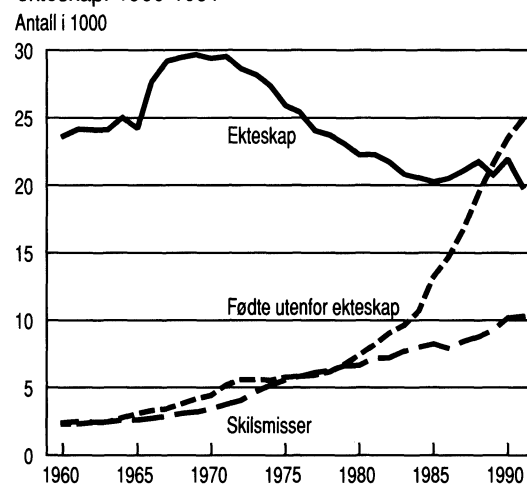

Kilde: Befolkningsstatistikk

Med flere samboforhold har vi fått en kraftig økning i fødte utenom ekteskap. Så lenge foreldrene ikke er gift, registreres fødselen

som utenomekteskapelig, uansett om foreldrene bor under samme tak.

Ekteskapet møter også motbør blant stadig flere av dem som allerede er gift. Skilsmissehyppigheten fortsatte å øke gjennom hele 1980-tallet.

Senere giftermål

Mens det i siste halvdel av 1960-årene ble inngått nærmere 30 000 nye ekteskap pr. år, har tallet i den siste tiårsperioden ligget i overkant av 20 000. I 1991 var det 19 900 par som giftet seg. I tre av fire tilfeller var det første gang for både henne og han.

Nå gir ikke tallet for inngåtte ekteskap et fullgodt bilde av tendensen til å gifte seg. Det er også et spørsmål om hvor mange ugifte personer det finnes. Vi må ta hensyn til størrelsen på den ikke-gifte befolkningen.

Ser vi giftermålene i forhold til dem som aldri har vært gift, er det særlig i de yngre aldersgruppene det har vært en gjennomgripende nedgang. Sist på 1960-tallet var den årlige giftermålshyppigheten (vigde pr. 1 000 ugifte) 226 for kvinner i alderen 20-24 år. I dag er tallet nede i 45.

Mange år med synkende giftermålshyppighet i nesten alle aldersgrupper har bidratt til en stadig økende andel ugifte i befolkningen. I 1970 var nærmere hver femte kvinne (18 prosent) i alderen 20-49 år ugift mot hver tredje (33 prosent) i 1991. For menn i samme alder var tallene henholdsvis 30 prosent og 44 prosent. At det er flere ugifte menn enn kvinner, skyldes for det første at menn gifter seg senere enn kvinner. For det andre er det i disse aldersgruppene et visst mannsoverskudd i befolkningen. For det tredje er det slik at før gifte menn oftere gifter seg med ugifte kvinner enn før gifte kvinner gifter seg med ugifte menn. Det blir kort og godt færre ugifte kvinner igjen til de ugifte mennene.

Figur 2

Giftermålsrater for ugifte kvinner i ulike aldersgrupper. 1966-1970, 1976-1980 og 1991

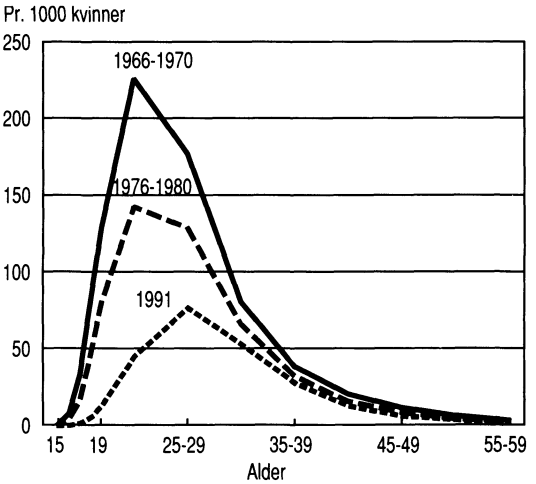

Kilde: Befolkningsstatistikk

Det er til nå ingen klare tegn på økende giftermålshyppighet, heller ikke for de ugifte over 24 år. Det må bety at mange som nølte med å gifte seg da de var i begynnelsen av 20-årene, fortsatt stiller ekteskapet i bero. Om dette blir et permanent valg, er litt for tidlig å si.

De som gifter seg er blitt merkbart eldre. Gjennomsnittsalderen har gått opp med tre og et halvt år sammenliknet med situasjonen sist på 1960-tallet. I dag er kvinner som gifter seg for første gang, i gjennomsnitt 26,4 år mens mennene er 29 år.

Stadig flere samboere

Ingen vet nøyaktig hvor mange samboforhold som inngås pr. år eller hvor mange samboere det er i Norge. Med mindre paret har felles barn, er det ingen registre som gir slike opplysninger. Av *samboende par med felles barn* er det i dag 48 000 (SSB Befolkningsstatistikk 1991 Hefte III). Det totale antallet samboende par *med* og *uten* felles

barn er ut fra Folketellingen 1990 og enkelte større intervjuundersøkelser vurdert til om lag tre ganger så stort. Det vil si at det i alt finnes rundt 300 000 samboere mot 1 764 000 gifte personer.

Andelen samboende kvinner i alderen 20-44 år er firedoblet i løpet av de siste 15 årene. I 1977 oppgav 5 prosent av kvinner i denne aldersgruppen at de levde i et samboforhold, i 1987 var det økt til 18 prosent og i 1992 var 21 prosent samboende. Utviklingen skyldes både at flere prøver seg som samboere og at samboperioden øker.

Datakilder

Mye av stoffet i dette kapitlet bygger på opplysninger fra to større intervjuundersøkelser, Fruktbarhetsundersøkelsen 1977 og Familie- og yrkesundersøkelsen 1988. I den første undersøkelsen ble 4 000 kvinner født 1933-1959 intervjuet, i den andre deltok 4 000 kvinner født 1945-1968 og 1 500 menn født enten i 1945 eller i 1960. Frafallet var henholdsvis 18 og 19 prosent.

Økningen i de aller siste årene har særlig skjedd blant kvinner i 30-årene, hvor nærmere hver femte nå er samboende. Blant kvinner i 20-årene er andelen samboende lite endret sammenliknet med 1987. Tidlig i livet er det samboforholdene som dominerer blant dem som lever i parforhold. I begynnelsen av 20-årene er nærmere hver tredje kvinne samboende, mens i underkant av én av ti er gift (figur 3). Blant de unge er det dermed atskillig mer vanlig å være samboer enn gift.

Av kvinner 40-59 år var i 1992 7 prosent samboende. I ung alder satset disse kvinnene sjelden på samboforhold, i det minste ikke mer varige forhold. Ekteskapet var for dem den vanligste veien til mann og barn. Så godt som alle samboende kvinner 40-59 år har vært gift før.

For yngre kvinnekull er samboforhold den mest utbredte starten på eget familieliv. Fire av fem samboende kvinner under 40 år har aldri vært gift. Om en økende andel av disse kvinnene lar sambo bli en permanent erstatning for ekteskap samtidig som noe eldre kvinnekull velger sambo framfor et nytt ekteskap, kan andelen samboende kvinner over 40 år komme til å øke betydelig i løpet av de nærmeste årene.

Figur 3
Kvinner i ulike aldersgrupper, etter samlivsstatus. 1977,1987 og 1992. Prosent

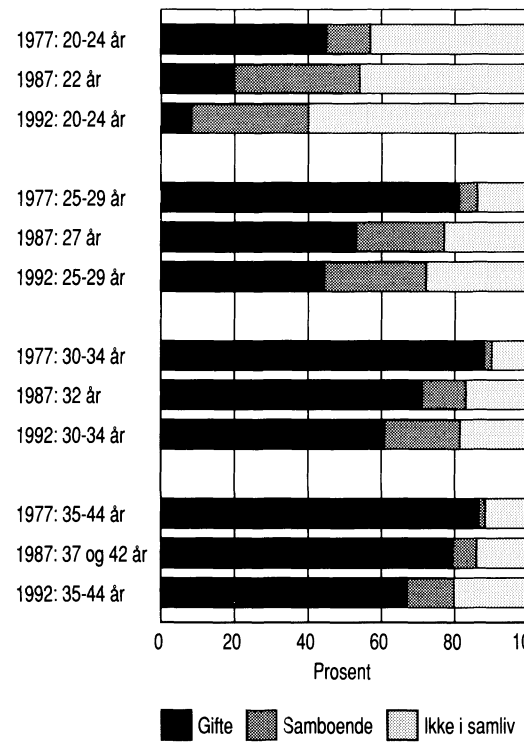

Kilder: Fruktbarhetsundersøkelsen 1977, Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 og SSBs omnibusundersøkelse 1992

Fire av ti barn fødes utenfor ekteskap

Veksten i samboforhold har også ført til en kraftig økning i fødsler utenfor ekteskap. I

1960-årene hadde det store flertall av nyfødte ektevidde foreldre. Bare fem av 100 var barn av ugifte mødre. Mange av barna var imidlertid unnfanget før ekteskapet. Blant de førstefødte kom fire av ti til verden i de sju første månedene av ekteskapet (SSB Fruktbarhetsundersøkelsen 1977, SSB Familie- og yrkesundersøkelsen 1988).

I 1992 ble 41 prosent av alle barn født utenfor ekteskap, og for førstefødte barn er det nå like vanlig å komme til verden *i* som *utenfor* ekteskap.

Det tradisjonelle skillet mellom fødsler *i* og *utenfor* ekteskap forteller mindre nå enn før. Tidligere gav denne inndelingen en god pekepinn på hvor stor andel av de nyfødte som bodde sammen med begge foreldrene, og hvor stor andel som fikk sitt daglige stell og omsorg av mor alene. I dag regner vi med at minst tre av fire som blir registrert født utenfor ekteskap, i realiteten har samboende foreldre (Medisinsk fødselsregister 1991, SSB Familie- og yrkesundersøkelsen 1988). Det er veksten i denne gruppen som forklarer så godt som hele økningen i andelen fødte utenfor ekteskap fra midten av 1970-tallet.

Andelen nyfødte med enslige mødre, det vil si barn hvor mor og far verken er gift eller samboende, reduseres dermed til om lag 9 prosent. Det er en høyere andel enn på 1960-tallet, men utviklingen på 1980-tallet viser ingen vesentlig økning. De senere års oppgang i enslige forsørgere (jf. senere avsnitt i dette kapittel og kapittel 8.3) ser altså ut til å være en følge av en økende tendens til å flytte fra hverandre etter hvert som barna blir større, ikke av at flere er alene ved fødselstidspunktet.

Størst andel nyfødte med enslige mødre var det i Finnmark (20 prosent). Lavest andel hadde Akershus, hvor 6 prosent av barna kom til verden i 1990 uten at foreldrene bodde fast sammen (Medisinsk fødselsregister 1991).

Fortsatt økning i skilsmissene

På begynnelsen av 1970-tallet ble årlig fem av 1 000 ektepar skilt mot åtte av 1 000 ti år senere. Økningen i skilsmissene har fortsatt fram til i dag. Det gjelder både det årlige antall skilsmisser og antall skilsmisser i forhold til bestående ekteskap. I 1991 ble 10 300 ektepar skilt. Sett i forhold til risikogruppen, det vil si alle ektepar, var det 11 av 1 000 som skilte seg.

Det er ikke tegn til nedgang i skilsmissehyppigheten i noen aldersgrupper. Skilsmissehyppigheten varierer imidlertid mye med alder. Høyest skilsmissehyppighet er det blant dem som er i slutten av 20-årene. I denne aldersgruppen var det i 1991 21 av 1 000 gifte menn og 24 av 1 000 gifte kvinner som ble skilt.

Figur 4

Skilsmissehyppighet i ulike aldersgrupper. Kvinner og menn. 1980 og 1991

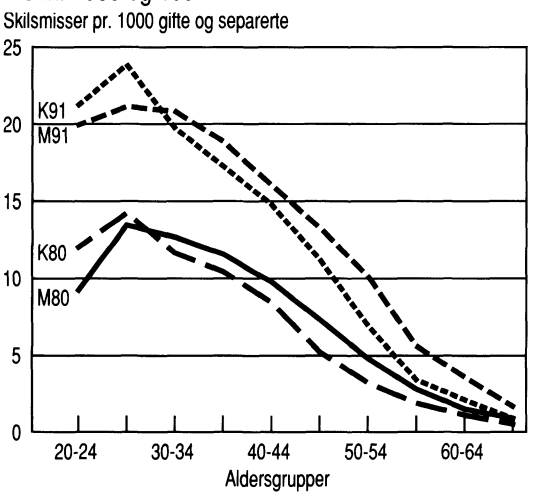

Kilde: Befolkningsstatistikk

De som stort sett er i sølvbryllupsalder, har atskillig lavere skilsmissehyppighet. I aldersgruppen 45-49 år er det 13 skilsmisser pr. 1 000 gifte menn og det tilsvarende tallet for kvinner er 11. Blant pensjonister har det

så langt vært ytterst få skilsmisser, bare om lag én pr. 1 000 ekteskap. Dette kan komme til å endres etter hvert som kull, som i yngre år hadde atskillig større skilsmissehyppighet enn det dagens pensjonister hadde i tilsvarende alder, blir eldre.

Skilsmissehyppigheten varierer med bosted og utdanning

Skilsmisser er både hos oss og i andre land mer utbredt i tettbygde områder og storbyer enn i mer grisgrendte strøk. Hvilken landsdel en bor i, har også betydning. Lavest skilsmissehyppighet er det i spredtbygde områder på Vestlandet og i Trøndelag. Av kvinner som giftet seg i 1978, var bare 3 prosent av dem som var bosatt i spredtbygde strøk på Vestlandet, skilt syv år senere. Blant dem som var bosatt i tettbygde områder på Østlandet, var 11 prosent skilt.

Det ser ut til å være forholdsvis liten sammenheng mellom utdanning og skilsmisserisiko. I den grad vi finner en sammenheng, er skilsmissesannsynligheten lavest blant dem som har høyest utdanning.

Samboforholdene oppløses langt oftere enn ekteskapene

Samboforhold er, i det minste i unge år, mindre holdbare enn ekteskap. To av tre kvinner født i 1960 flyttet fast sammen med en mann innen de var 23 år, og de aller fleste (71 prosent) startet som samboere. Ved 28-årsalder hadde 37 prosent av samboerne skilt lag, mot 17 prosent av dem som hadde valgt å gifte seg uten forutgående samboforhold.

En rimelig forklaring på forskjellen i oppløsningstendens ligger utvilsomt i selve premisset for forholdet. Til ekteskapet er det knyttet klare forventninger om noe varig. Et samboforhold kan mer ha karakter av en prøveperiode. I så måte ville det vært bedre å utvide sammenlikningen til også å omfatte giftermålenes forlovelsesperiode eller kan hende tiden litt før det. Forholdets varighet før ekteskapet (forlovelse eller "fast følge") finnes det imidlertid ikke opplysninger om.

Av alle samboforhold inngått innen 23-årsalder og hvor partene fortsatt holdt sammen da hun var 28 år, hadde 79 prosent giftet seg, mens 21 prosent fortsatt levde som samboere.

Antall familier i Norge

I 1991 var det 1,9 millioner familier i Norge. De er i befolkningsstatistikken delt i seks ulike familietyper: *ektepar uten barn, ektepar med barn, samboere med felles barn, mor med barn, far med barn og enslig person.* Bare barn som bodde hjemme blir her regnet med i foreldrenes familie. Statistikkens familiebegrep er som vi ser, atskillig snevrere enn slik vi bruker ordet *familie* i dagligtale, hvor utflyttede barn, besteforeldre, tanter, onkler m.m. kan være en del av familien. En annen begrensning ligger i at sambopar uten felles barn ikke kan skilles ut som en egen familietype. I befolkningsstatistikken kan samboere uten felles barn være klassifisert som enslige personer eller som mor eller far med barn. Det er også viktig å være oppmerksom på at en person som er enslig i familiestatistikkens betydning, ikke nødvendigvis bor alene. Mange enslige bor i flerpersonhusholdninger.

I 1991 var det 48 000 sambopar med felles barn, men i tillegg til dette finnes det anslagsvis ytterligere 100 000 sambopar. Dersom alle samboere hadde vært klassifisert som egen familie, ville antallet familier vært om lag 100 000 lavere enn det den offisielle statistikken viser. Sambofamilier med og uten felles barn ville utgjort omtrent 8 prosent av alle familier, og andelen enslige ville ligget på om lag 39 prosent.

Figur 5
Familier i Norge[1] 1991

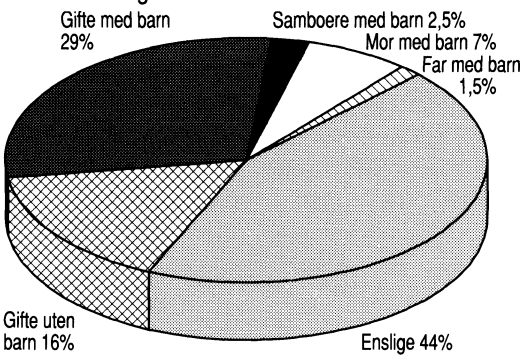

[1] Ca. 100 000 sambopar uten felles barn er ikke skilt ut som egen familietype

Kilde: Befolkningsstatistikk

Definisjon av familie

For å tilhøre én og samme familie slik begrepet brukes her, må følgende to betingelser være oppfylt; personene må bo i samme husholdning, og båndet til de øvrige husholdningsmedlemmene må enten være ekteskap eller et foreldre-barn forhold. Barn omfatter også adoptiv- og stebarn.

ENDRINGER I HUSHOLDNINGSSTRUKTUREN

For mange praktiske formål vil *husholdningen,* det vi si *hvor mange* og *hvem* som bor sammen, være av vel så stor interesse som familien. Antall husholdninger påvirkes av endringer i fruktbarhet, pardanning og dødelighet, men også av den enkelte familieenhets *mulighet for,* og *ønske om,* å danne sin egen husholdning. I 1990 var det 1,8 millioner husholdninger i landet, hvorav 90 prosent bestod av bare én familie.

Definisjon av husholdning

Husholdninger kan deles i private husholdninger og felleshusholdninger (f.eks. institusjoner). Her benyttes begrepet husholdning hovedsakelig i betydningen privat bohusholdning. Alle personer som bor i samme bolig og som har samme adresse, regnes som én og samme bohusholdning.

Flere og mindre husholdninger

Antallet privathusholdninger har økt med nesten en halv million siden 1970. Veksten i antallet husholdninger er atskillig sterkere enn veksten i folketallet, 36 prosent mot 9 prosent.

Tabell 1
Privathusholdninger etter størrelse. 1970, 1980 og 1990. Prosent[1]

Antall personer i husholdningen	År		
	1970	1980	1990
I alt	100	100	100
1	21	28	34
2	25	26	26
3	19	16	15
4	18	18	16
5	10	8	8
6 eller flere	7	4	
Antall husholdninger i 1 000	1 297	1 524	1 751
Gjennomsnittlig antall personer pr. husholdning	2,9	2,7	2,4

[1] Andelene en- og topersonhusholdninger er i realiteten noe høyere enn det som kommer fram i tabellen. Opplysninger om husholdninger fra folketellingene er basert på *registrert bosted.* Grunnen til at registrert bosted kan avvike fra *faktisk bosted* er at ikke alle flyttinger blir registrert:
- Ifølge folkeregisterets regelverk skal enkelte flyttemeldinger ikke registreres. Det gjelder først og fremst ungdom under utdanning som har flyttet hjemmefra. De blir fortsatt stående som bosatt i foreldrehjemmet
- Ikke alle som flytter, melder fra til folkeregisteret. Det antas særlig å gjelde den første tiden etter inngåelse av samboforhold og samlivsbrudd

Kilder: Folke- og boligtellingene 1980 og 1990

Det gjennomsnittlige antall personer i husholdningene har gått ned helt siden krigen. Denne tendensen var særlig sterk gjennom 1970- og 1980-årene. I 1990 var husholdningenes gjennomsnittsstørrelse 2,4 personer.

At gjennomsnittshusholdningen er blitt mindre, skyldes en kraftig vekst i andelen små husholdninger på bekostning av de store. I 1970 var hver femte husholdning en enpersonhusholdning mot hver tredje i 1990. Andelen store husholdninger (minst fem personer) gikk i samme periode ned fra 17 til 8 prosent (tabell 1). Andelen husholdninger med to, tre eller fire personer har ikke endret seg så mye i samme tidsrom.

I tillegg til de endringer som er beskrevet i giftermåls-, samlivs- og skilsmissemønsteret, har også fruktbarhetsutviklingen bidratt til at familiene og husholdningene gjennomgående er blitt mindre. Fruktbarheten gikk ned fra midten av 1960-årene og fallet var særlig sterkt i første halvdel av 1970-årene. Deretter var det bare mindre endringer fram til siste halvdel av 1980-årene hvor vi fikk en viss, men tilsynelatende forbigående oppgang (se for øvrig kapittel 2.1). Fruktbarhetsnedgangen har i særlig grad ført til at de store familiene og husholdningene er blitt færre. I 1974 hadde for eksempel om lag 24 prosent av barnefamiliene tre eller flere barn. Tilsvarende andel i 1991 var 15 prosent. Samtidig økte andelen med bare ett hjemmeboende barn fra ca. 41 til 46 prosent. (SSB Befolkningsstatistikk 1991 Hefte III). Selv om fruktbarheten gikk opp igjen fra siste halvdel av 1980-årene, vil nedgangen i foregående periode ha konsekvenser for størrelsen på familiene og husholdningene langt inn på 1990-tallet.

Enpersonhusholdninger mest utbredt i byene

I 1990 var 41 prosent av byhusholdningene en enpersonhusholdning, mot bare 28 prosent i landkommuner (Gulbrandsen 1992a). For Oslo var andelen enpersonhusholdninger hele 46 prosent allerede i 1980, og hadde økt til 53 prosent i 1990. I Bergen, Trondheim og Stavanger bestod om lag 40 prosent av husholdningene av kun én person i 1990.

Også på landsdelsnivå er det klare forskjeller i andelen husholdninger med bare én person. Oslo/Akershus skiller seg ut med 52 prosent enpersonhusholdninger, mens tilsvarende andel i resten av landet varierer mellom 29 og 33 prosent (Gulbrandsen 1992a). Motsatt er andelen firepersonhusholdninger i Oslo/Akershus bare halvparten (9 prosent) av tilsvarende andel i de andre landsdelene (16-18 prosent). For topersonhusholdninger er det mindre forskjeller mellom landsdelene.

Fortsatt mest vanlig å bo i en firepersonhusholdning

Så langt har vi sett på husholdninger og hvordan de fordeler seg etter størrelse. En annen angrepsvinkel er å plassere enkeltindivider etter hvor store husholdninger de tilhører. Hvor stor andel av befolkningen bor alene og hvor stor andel holder hus sammen med minst én annen person?

Godt og vel hver fjerde person i Norge tilhører en firepersonhusholdning, og denne andelen har vært ganske stabil siden 1970 (tabell 2). Det samme gjelder andelen som bor i en trepersonhusholdning som omfatter omtrent en femdel av befolkningen. De siste tiårene har det imidlertid blitt langt mindre vanlig å tilhøre store husholdninger (fem eller flere). Nærmere en tredel av befolkningen tilhørte så store husholdninger i 1970, mot i underkant av hver femte i 1990. Andelen aleneboere er fordoblet sammenliknet med 1970.

Tabell 2
Personer etter husholdningsstørrelse. 1970, 1980 og 1990. Prosent[1]

Antall personer i husholdningen	År		
	1970	1980	1990
I alt	100	100	100
1	7	10	14
2	17	19	22
3	20	18	19
4	25	27	27
5	17	15	18
6 eller flere	14	11	
Antall personer i 1 000	3 819	4 046	4 206

[1] Se note til tabell 1
Kilder: Folke- og boligtellingene 1980 og 1990

Hvem bor sammen med hvem?
Vi har også opplysninger som plasserer hver enkelt etter posisjon i husholdningen, det vil si som barn, samboer, ektefelle, aleneforeldre eller aleneboer (figur 6).

I 1990 bodde 42 prosent av befolkningen (nesten 1,8 million personer) sammen med ektefelle, over halvparten av dem med barn. Om lag 300 000 var samboere (jf. tidligere avsnitt), hvorav de fleste ikke hadde hjemmeboende barn. Det betyr at nærmere hver annen person bodde i et parforhold. 3 prosent av befolkningen var kvinner og menn som bodde sammen med barn, men uten ektefelle eller samboer.

Kjernefamilien (mor, far og barn) står fortsatt sterkt i Norge til tross for store endringer i familie- og husholdningsmønsteret. Om lag hver annen person, voksen som barn, levde i en kjernefamilie i 1990.

Antall barn som bor sammen med begge foreldrene (enten ektepar eller samboere), er 6-7 ganger så stort som antall barn med en enslig far eller mor. Figur 6 viser situasjonen i 1990, men gir ikke noe bilde av barns familiesituasjon gjennom oppveksten. Hyppigere samlivsbrudd har økt sannsynligheten for at barn vil oppleve én eller flere endringer i familiesituasjonen i løpet av oppveksten. Bruddene øker særlig risikoen for at far ikke vil være et permanent medlem av husholdningen (Jensen et al. 1991). Hyppigere partnerskifter gir også større sannsynlighet for å vokse opp med stesøsken (se for øvrig kapittel 8.2).

Figur 6
Personer etter husholdningsposisjon. 1990. Prosent

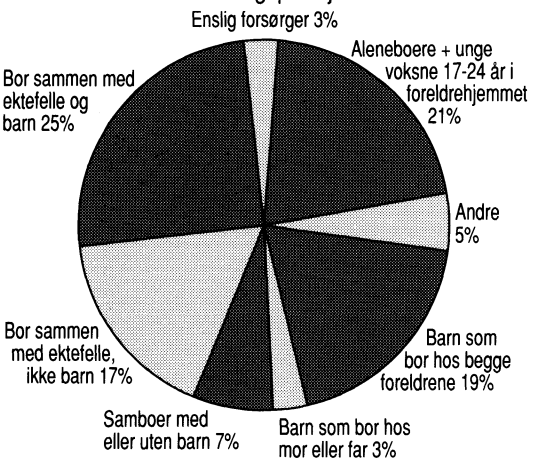

Kilde: Folke- og boligtellingen 1990

Husholdningssammensetning ved ulike aldere
Figur 7 viser hvilke husholdningssammensetninger som er vanligst i ulike aldersfaser. Blant unge voksne (18-29 år) er 51 prosent registrert under "annet". De fleste av disse ungdommene vil bo hjemme hos foreldre, men gruppen omfatter også dem som bor på hybel o.l. 30 prosent bor sammen med partner, noen flere med ektefelle enn med samboer. Ytterligere 15 prosent bor alene.

I de neste to fasene (30-49 år og 50-66 år) er det parforholdene som dominerer. Tre av

fire lever sammen med ektefelle eller samboer. Samboerne utgjør et ganske beskjedent innslag i begge aldersfasene. Andelene som bor alene er omtrent som blant unge voksne.

Figur 7
Personer i ulike aldersgrupper, etter husholdningsposisjon. 1990. Prosent

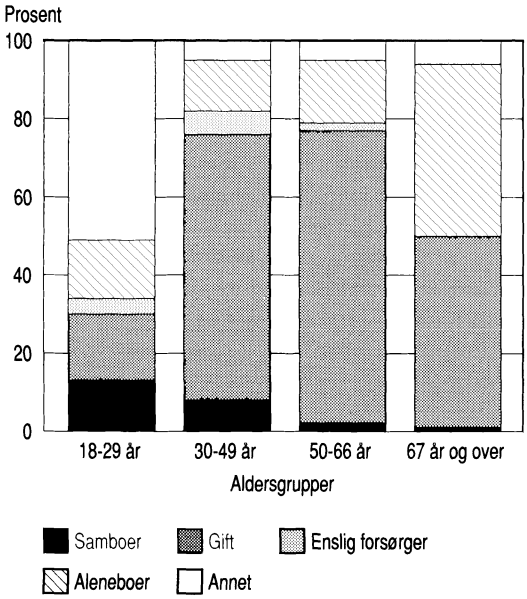

Kilde: Folke- og boligtellingen 1990

Blant eldre (67 år og eldre) er det nesten like mange aleneboere (44 prosent) som gifte (49 prosent). Men for de aller eldste (80 år og eldre) er andelen aleneboere mye høyere enn andelen gifte (hhv. 45 og 26 prosent). Dessuten bor 20 prosent av de eldste på institusjon. Bare 1 prosent av pensjonistene (67 år og eldre) er samboere. Mye taler for at samboforhold i framtiden vil bli mindre aldersbestemt enn i dag, det vil si når dagens unge og middelaldrende generasjoner hvor samboforhold allerede har fått et merkbart innpass, blir pensjonister.

Økt kvinneandel blant aleneboende eldre

Drøyt tre av fire personer over 70 år som bor alene er kvinner (SSB Befolkningsstatistikk 1991 Hefte III). Til sammenlikning utgjorde kvinnene to tredeler av aleneboerne over 70 år i 1960. Antallet aleneboende kvinner over 70 år ble vel 2,5 ganger så stort mellom 1960 og 1991; for aleneboende eldre menn steg antallet med 67 prosent.

Den økende andelen kvinner blant de aleneboende eldre må delvis ses på bakgrunn av forhold langt tilbake i tid. Det er langt flere kvinner enn menn født på begynnelsen av vårt århundre som aldri har vært gift. Dette har sammenheng dels med utvandringen til Amerika i de første tiårene av vårt århundre, dels med forskjeller i dødelighet mellom kvinner og menn som var i "gifteferdig alder" i mellomkrigstiden. På den ene siden var det blant utvandrerne langt flere ugifte menn enn kvinner. På den andre siden var det høy overdødelighet blant unge menn. Dette førte til at vi i denne perioden fikk et overskudd av unge ugifte kvinner. Mange av disse kvinnene har forblitt ugifte.

En annen viktig årsak er de økte kjønnsforskjellene i levealder etter krigen. I siste halvdel av 1950-årene kunne en 40-årig kvinne forvente å leve om lag 3,0 år lenger enn en 40-årig mann. På slutten av 1960 tallet hadde forskjellen økt til 4,6 år, og i 1991 var den ca. 5,5 år. I dag ser vi konsekvensene av de økte kjønnsforskjellene i levealder ved at et økende antall kvinner lever som enker i stadig flere år. Når vi i tillegg vet at kvinner i gjennomsnitt er mellom 2 og 3 år yngre enn menn når de gifter seg, er det ikke til å undres over at en økende andel av husholdningene består av enslige eldre kvinner.

Husholdningsstrukturen blir også påvirket av personenes muligheter til, og ønske om, å leve for seg selv. Økt yrkesdeltaking har i de senere årene gitt mange kvinner en mer selvstendig økonomi og dermed et friere

valg med hensyn til bo- og samlivsform. Gjennom store deler av etterkrigstiden har dessuten innføringen av stadig flere og bedre trygde- og støtteordninger gjort det lettere for mange fra mer utsatte grupper å etablere sin egen husholdning. Å kunne bo for seg selv har blitt mulig for en større andel av befolkningen, og parallelt med dette antakelig også mer ønskverdig og selvfølgelig enn for en del år siden.

GENERASJONSFORSKJELLER I FAMILIE- OG HUSHOLDNINGSSTRUKTUR

Dagens yngre kvinner og menn stifter familie i et annet tempo og i en annen form enn det deres noe eldre medsøstre og -brødre gjorde. Vi ser på kvinner født i 1960 for å illustrere dagens, eller det *nye familiemønsteret,* og velger ut kvinner født i 1945 for å illustrere *gårsdagens mønster,* det typiske familiemønsteret fra slutten av 1960-tallet og i 1970-årene.

Senere giftermål, men tidligere samlivsstart

Ved 22-årsalder hadde halvparten av alle kvinner født i 1945 giftet seg, mens bare godt og vel hver tredje kvinne født i 1960 var like tidlig ute. Det betyr ikke at 1960-kvinnene er senere ute med å flytte sammen med en partner. Om vi ser alle forhold under ett - ekteskap som samboforhold, er det den yngste generasjonen som er tidligst ute. 20 år gamle hadde fire av ti kvinner født i 1960 etablert et parforhold enten som samboer eller gift. Kvinner født i 1945 var ikke like raske med å flytte sammen med sin utvalgte. Som 20-åringer hadde tre av ti enten giftet seg eller funnet seg en samboer.

Figur 8
Andel som hadde inngått første ekteskap innen ulike aldere. Kvinner født 1945 og 1960. Kumulative prosenter

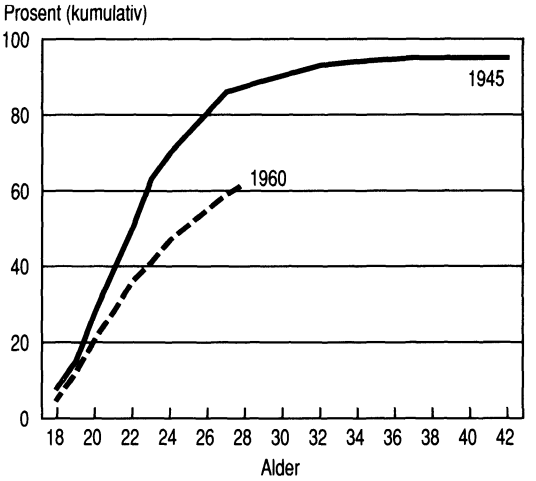

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988

Figur 9
Andel som hadde inngått første samliv innen ulike aldere. Kvinner født 1945 og 1960. Kumulative prosenter

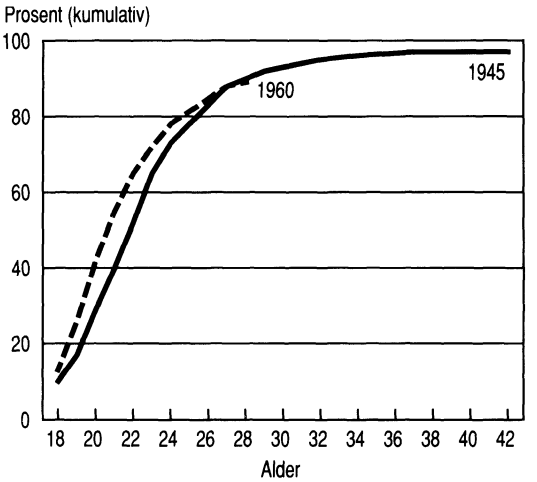

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988

Selv om samlivsstarten kommer vel så tidlig i det nye familiemønsteret, er rammen rundt det vesentlig forskjellig. De som stiftet bo i 1960- og 1970-årene, giftet seg som regel, og legalisering av samlivet pekte entydig mot et varig forhold. Om hun og han likevel skulle ønske skilsmisse etter en stund, ville i det minste den formelle oppløsningen ta sin tid. Gjennomsnittlig separasjonstid ligger på i overkant av to år.

Med dagens mønster, hvor samboforholdene øker i antall, er veien fra sambo til alenebo kort. Både hun og han er nok ofte innstilt på at samlivet er en prøve og ikke nødvendigvis et valg for livstid.

Foreløpig synes samboperioden blant unge å ha erstattet forlovelsestiden og de første ekteskapsårene. Tatt i betraktning den store andelen som starter opp som samboere, og at slike forhold langt på vei synes å være allment akseptert, kan en spørre om samboforhold for mange etter hvert helt vil erstatte ekteskapet. Eller sagt på en annen måte: Hvor stor andel vil velge å være permanente samboere og dermed forbli ugifte på livstid?

Siden de kullene hvor samboskap for alvor slo igjennom foreløpig ikke er stort mer enn 30 år gamle, er det litt for tidlig å svare på dette spørsmålet. Men om en spør de unge samboerne om de har planer om å gifte seg innen to år, er det blant 28-årige kvinner omtrent like vanlig å ha planer om giftermål som å ikke ha det. 13 prosent var foreløpig usikre på hva det kom til å bli til. Som naturlig er, er det flere som tenker å gifte seg jo lenger forholdet har vart (Blom et al. 1993).

Samboforhold har fått innpass hos de fleste unge

Alt i alt var det fire ganger mer sannsynlig at 1960-kvinnene gikk inn i et samboforhold enn at kvinnene født i 1945 gjorde det (Blom 1992). Det gjelder om vi sammenlikner de to kvinnekullene gjennom ungdomsår og tidlige voksenår (fram til og med 28-årsalder).

I 1945-kullet var det høyest sannsynlighet for å velge samboforhold blant kvinner fra Nord-Norge og Trøndelag og lavest sannsynlighet blant dem som kom fra Vest- og Sørlandet. For 1960-kvinnene var sannsynligheten for å velge samboforhold like stor i de områdene av landet som vanligvis har vært mer tradisjonelle i forhold til familieliv (Sør- og Vestlandet) som i Østlandsområdet. Kvinnene fra Trøndelag og de aller nordligste fylkene valgte noe oftere samboforhold, men forskjellene var små. Egen religiøs aktivitet betydde imidlertid fortsatt mye for valget mellom ekteskap og samboforhold. De religiøst aktive (med minst tre religiøse møter eller kirkebesøk utover barnedåp, bryllup o.l. siste år) valgte betydelig sjeldnere enn andre å bli samboere.

Utdanning har ikke like klar sammenheng med sannsynligheten for å bli samboer. Menn født i 1960 hadde omtrent samme sannsynlighet for samboskap enten de hadde utdanning på universitets- og høgskolenivå, på et mellomnivå eller hadde avsluttet skolegangen etter de obligatoriske ni årene. For de jevngamle kvinnene var sannsynligheten for å bli samboende større blant dem som har utdanning på det høyeste nivået, enn for dem med utdanning på mellomnivå, og også noe større blant dem som kun hadde obligatorisk utdanning (Blom 1992).

Flere aleneår

Svært få av kvinnene født i 1945 har aldri vært gift eller levd i et fast parforhold. Det er ingen klare tegn til at det er blitt mindre vanlig å finne seg en partner. Ved 28-årsalder hadde ni av ti kvinner født i 1960 minst en gang bodd sammen med en mann (figur 9). Det er en like stor andel som blant 1945-kvinnene ved tilsvarende alder. Siden vi her

bygger på intervjudata med et visst frafall, kan tallene være noe for høye, men neppe mye.

Bildet blir et annet når vi ser på hvor mange som på et gitt tidspunkt ikke lever i parforhold. I løpet av 1980-årene har andelen kvinner som verken er gifte eller samboende økt i alle aldersgrupper under 50 år (figur 3). Det må hovedsakelig skyldes at parforholdene ikke holder like lenge som før. Samlivet er ikke på retur i den forstand at færre prøver seg, men økningen i brutte forhold gjør at en økende andel bor alene i en kortere eller lengre periode av livet.

Mer enn én vei til familie

Av kvinner født i 1945 har de aller fleste giftet seg og fått barn. Ikke så for 1960-kullet, for dem har vi bare opplysninger fram til de nærmer seg 30 år. Ved 28-årsalder er 34 prosent fortsatt barnløse og 38 prosent er stadig ugifte. Det er altså for tidlig å si *når* og *hvordan* kullet som helhet vil etablere familie. Allerede nå er det imidlertid klart at de staker ut sin egen kurs, og stifter familie i en takt og form som på mange vis avviker fra 1960- og 1970-årenes mønster.

Forlovelse, ekteskap og ett, to eller tre barn etter kort tid, var hovedmønsteret for kvinnene født i 1945. Hvor mange som gikk veien om forlovelse, vet vi ikke, men av samtlige kvinner fra dette årskullet valgte 81 prosent å gifte seg direkte uten først å ha prøvd seg som samboere, mens 13 prosent bodde sammen med sin tilkommende før giftermålet. Samboperioden var imidlertid ikke ubetydelig, i gjennomsnitt gikk det halvannet år før det ble ekteskap.

Av de samme 1945-kvinnene er det ved 40-årsalder 9 prosent som fortsatt er barnløse (Kravdal 1991). De barnløse fordeler seg noenlunde jevnt mellom ufrivillig og frivillig barnløse (Noack 1992b). Så godt som ferdige med sin fødedyktige periode har 1945-kvinnene i gjennomsnitt 2,2 barn. 12 prosent er ettbarnsmødre, 42 prosent har to barn, og nesten like mange (37 prosent) har minst tre barn. Av alle som har fått barn, var 88 prosent gift da barnet kom, 2 prosent levde som samboere og 10 prosent var enslige mødre.

Selv om langt fra alle kvinner født i 1945 stiftet egen familie etter datidens ideal, var det liten tvil om hva som var den bredt opptrukne vei.

Dagens familiedanning er mer preget av mangfold. Samboforhold har langt på vei overtatt både for forlovelse og ekteskap, i det minste i de første årene under samme tak, og rekkefølgen på begivenhetene er ikke lenger så forutsigbart. Så langt vet vi at to av tre fra 1960-kullet valgte å prøve seg som samboere før et eventuelt ekteskap. Og for dem som har giftet seg, er samboperioden om lag to og et kvart år, det vil si tre kvart år lenger enn hva den var for 1945-kvinnene.

Siden kvinnene fra 1960 langt fra er ferdige med å få barn, er det for tidlig å fastslå hvor mange som vil ende opp som barnløse og hvor mange barn dette kvinnekullet vil få i gjennomsnitt. Mye taler for at det vil bli noen flere permanent barnløse enn blant 1945-kvinnene, neppe særlig over 13 prosent.

Av kvinner i 1960-kullet som hadde rukket å få barn ved 27-årsalder, var 61 prosent gift da barnet kom, 25 prosent var samboende og 13 prosent enslige mødre. Disse andelene kan endre seg mye når også de som blir mødre etter 27-årsalder, kommer med. Allerede nå har imidlertid hver fjerde av alle kvinner født i 1960 blitt mødre uten å være gift mot hver tiende av 1945-kullet.

Selv om det er blitt flere aksepterte veier fram til egen familie, står samliv og egne barn fortsatt sentralt. Av kvinner født i 1960 er det bare 1 prosent som ser barnløshet eller ettbarnsfamilien som det ideelle for en familie i Norge. Og aksepten av samboforhold er

stor. Seks av ti mener at samboforhold er like akseptabelt som ekteskap selv om det er barn med i bildet, og bare 7 prosent stiller seg helt avvisende til samboforhold (SSB Familie- og yrkesundersøkelsen 1988).

Flere barnefrie år i ung alder

Av kvinnene født i 1945 var halvparten blitt mødre ved 23-årsalder. For kvinnene født i 1960 går det ytterligere to år før en like stor andel har fått barn.

Figur 10

Andel med barn ved ulike alderstrinn. Kvinner født 1945 og 1960. Kumulative prosenter

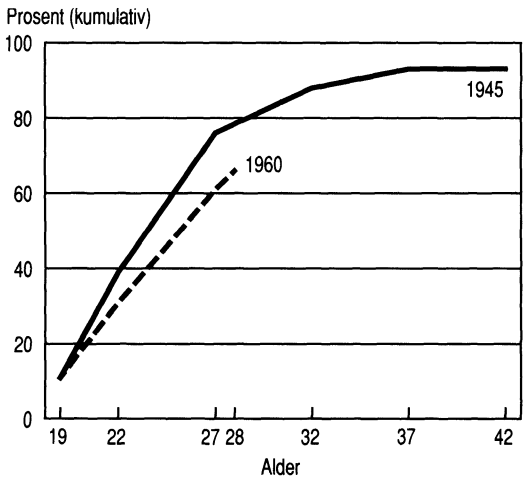

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988

Med det gamle mønsteret gikk det for annenhver kvinne mindre enn tre år fra hun selv var tenåring og til hun ble mor. Med dagens mønster har perioden fra egen ungdomstid til morsansvar blitt romsligere. Hver annen kvinne født i 1960 har hatt minst fem barnefrie år i ung voksen alder, det vil si etter at tenåringstiden er tilbakelagt. Siden menn gjennomgående stifter familie noe senere i livet enn kvinner, får de unge mennene enda flere år til egen disposisjon. 28 år gamle er to av tre kvinner født i 1960, blitt mødre, mens bare hver annen av de jevngamle mennene har blitt fedre.

Utdanning betyr fortsatt mye for hvor tidlig barna kommer

Jo mer utdanning, desto senere kommer barna. Medianalderen ved første fødsel, det vil si den alderen hvor halvparten av årskullet har blitt mødre og den andre halvparten fortsatt er barnløse, var for 1945-kvinner med bare obligatorisk skolegang 21,0 år, mot 25,4 år for dem med utdanning på universitets- og høgskolenivå. I 1960-kullet fikk halvparten av alle kvinner med grunnskoleutdanning sitt første barn senest ved 21,1-årsalder, mens over halvparten av de høyt utdannede 1960-kvinnene fortsatt var barnløse ved 28-årsalder. Det betyr at forskjellen i medianalder ved første barn sammenliknet med de jevngamle kvinnene med kort utdanning, vil bli minst 6,9 år. Det er altså større ulikhet mellom utdanningsgruppene i 1960-kullet enn hva det var i 1945-kullet.

At kvinnene har satset mer på utdanning har utvilsomt hatt mye å si for det nye familiemønsteret, men ikke alle de barnefrie årene tilbringes på skolebenken. Utsettelsen av førstefødslene ser ut til å være enda sterkere enn det økningen i utdanningsvarighet skulle tilsi. At første barnet kommer senere i livsløpet enn hva som var vanlig for noen tiår siden, kan ikke bare skyldes at det er blitt en større andel kvinner med lang utdanning. Kvinner med middels og lang utdanning har også ventet lenger med å få barn enn hva kvinner med tilsvarende utdanning gjorde tidligere. De som har avsluttet skolegangen etter obligatoriske ni år, har derimot vært mer tilbøyelige til å holde fast ved det samme fødselsmønsteret.

Sissel Vestli

8.2 Barns familieforhold

Familiestrukturen har endret seg mye i løpet av de siste 30 årene. På mange måter kan vi se en utvikling i retning av et radikalt skifte i familiemønsteret, en overgang fra et tradisjonelt eller et *gammelt* mønster til et *nytt* mønster (Noack 1992a). For mange barn har familiesituasjonen blitt mer sammensatt og turbulent. Skifte av familierelasjoner, f.eks. etter en skilsmisse og nye pardannelser fra foreldrenes side, med nye søsken (halvsøsken og stesøsken), flyttinger og nye bo- og samværsforhold, bidrar til at omskifteligheten i barns hverdag synes større enn tidligere, og at hverdagen har endret karakter for mange barn.

FORELDRERELASJONER

Nedgang i andel med gifte foreldre

For 30-40 år siden vokste barn, med få unntak, opp i familier der mor og far var gift med hverandre og med søsken som hadde felles mor og far. Dette mønsteret er ikke lenger enerådende. Andelen barn under ett år, som lever i familier med gifte foreldre, har sunket kraftig de siste 30 årene. Dette er en følge av at samlivsmønsteret til foreldre med små barn har endret seg drastisk. Denne store nedgangen skyldes ikke først og fremst at flere barn bor sammen med enslig forsørger (i de fleste tilfeller mor), men at nye samlivsformer som samboforhold er blitt mer og mer vanlig blant småbarnsforeldre. Særlig vanlig er samboforhold blant par som får sitt første barn (jf. kapittel 8.1). Det viser seg også ved at andelen barn født utenfor ekteskap ble tidoblet fra 1960 til 1990 (fra 4 til 40 prosent).

Også blant større barn har det vært en nedgang i andel med gifte foreldre, men nedgangen her har ikke vært like stor.

Størst nedgang i det tradisjonelle familiemønsteret i 1980-årene

Det er i 1980-årene og blant de helt små barna at de mest dramatiske endringene bort fra det tradisjonelle familiemønsteret har kommet (figur 1). Andelen som lever det første året sammen med gifte foreldre, har gått ned fra 85 til 61 prosent i perioden 1980-1990, mens tilsvarende andel blant femåringene sank fra 89 til 77 prosent. I perioden 1960-1980 var nedgangen langt svakere, fra hhv. 95 og 96 prosent til 85 og 89 prosent. Blant 10- og 15-åringene sank andelen med gifte foreldre med ca. 10 prosentpoeng fra 1970 til 1990, og relativt jevnt de to tiårsperiodene.

Endringer i familiemønsteret i løpet av barneårene

Sannsynligheten for å oppleve et samlivsbrudd mellom foreldrene/voksenpersonene

Figur 1
Andel av barn i fødselskullene 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985 og 1990 som bor sammen med gifte foreldre ved 0-, 5-, 10- og 15-årsalder. 1960-1990. Prosent

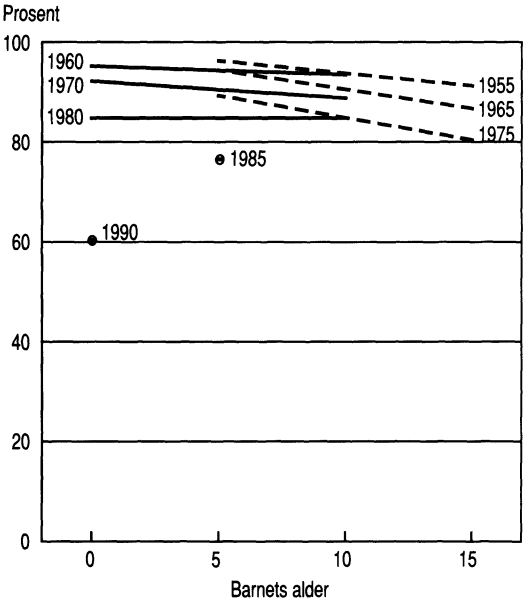

Kilde: Folke- og boligtellingene 1960, 1970, 1980 og 1990

i barnets liv har økt kraftig den siste tiårsperioden. Ut fra skilsmissemønsteret i 1980 ble det beregnet at rundt 29 prosent av de bestående ekteskapene ville ende i skilsmisse. I 1990 hadde sannsynligheten steget til 43 prosent. I 80 prosent av skilsmissene er det hjemmeboende barn (uansett alder) med i bildet. En nyere utvalgsundersøkelse viser at hvert tredje barn vil oppleve skilsmisse mellom foreldrene før fylte 16 år (Jensen, Moen og Clausen 1991). Skilsmissemønsteret fanger imidlertid ikke opp brudd i samboforhold, noe som tilsier at andelen barn som opplever samlivsbrudd, dermed vil være enda høyere (se senere i dette avsnittet).

Folketellingsdata gir, med de begrensningene som er nevnt i tekstrammen foran, en viss pekepinn om endringer de siste 30 årene i barns familieforhold under oppveksten. Det er imidlertid viktig å være oppmerksom på at opplysningene om barneårene er svært begrenset idet det for hvert årskull bare finnes registreringer på to tidspunkter, med ti års mellomrom. Figur 1 viser endringer i andelen barn med gifte foreldre over en tiårsperiode for seks fødselskull.

Andelen barn som bodde med gifte foreldre, sank fra 5- til 15-årsalder. Andelen sank i alle kull (født i 1955, 1965 og 1975), men mest i det yngste kullet. Fem år gamle bodde ni av ti barn fra 1975-kullet med foreldre som var gift med hverandre. Da de var 15 år, var andelen redusert til åtte av ti.

Vi kan ikke slutte direkte ut fra figur 1 hvor mange som har opplevd at foreldrene ble skilt (eller at en av foreldrene har dødd, men dette gjelder nok en forsvinnende liten andel). Andelen som har opplevd skilsmisse er sannsynligvis høyere enn figuren tyder på, fordi det ofte er slik at den av foreldrene som har omsorgen for barnet, inngår nytt ekteskap i løpet av få år. Andelen barn som har opplevd reelle samlivsbrudd, er sannsynligvis enda høyere fordi brudd i samboforhold ikke registreres. Samtidig vet vi at brudd er vanligere blant samboere enn blant gifte (jf. kapittel 8.1). På den annen side vil samboende småbarnsforeldre som gifter seg etter en tid, bidra til å trekke tallene i motsatt retning. Dette siste må antas å være hovedgrunnen til at andelen av barna født i 1980 som bor med gifte foreldre, er den samme ved tiårsalder som i barnas første leveår. (Ved fem års alder er andelen av disse barna som bor sammen med gifte foreldre, sannsynligvis høyere enn figuren viser). Med de nevnte forbeholdene tyder tallene likevel på at barn i skolealderen oftere

Kilder for statistikk om barns familieforhold

Det er svært begrenset hva som finnes av opplysninger om endringer i barns familieforhold over en lengre tidsperiode. Den beste datakilden er de tiårlige folke- og boligtellingene. De gir imidlertid kun grunnlag for å kartlegge utviklingen i de "tradisjonelle" familietypene som ektepar med barn og (enslig) mor eller far med barn. Den viktigste begrensningen med folketellingene er nok at de ikke gir mulighet til å skille mellom barn som bor sammen med reelt enslige foreldre og barn som har foreldre som er samboere. Barn blir registrert som bosatt med begge foreldrene bare når foreldrene er gift med hverandre. En annen begrensning i statistikken er at begge foreldrene ikke trenger å være barnets biologiske; den ene "foreldreparten" kan være mors eller fars nye ektefelle.

Etter 1989 har vi på enkelte områder bedre muligheter enn tidligere til å studere viktige sider ved barns familieforhold. Statistisk sentralbyrås nye barnestatistikk gir, i tillegg til opplysninger om ulike søskenrelasjoner og slektskapsbånd, opplysninger om hvorvidt barna bor sammen med sine biologiske foreldre eller ikke, og om foreldrene er gifte eller samboende. Imidlertid er det også i barnestatistikken visse svakheter ved tallene for samboende foreldre. Den fanger kun opp samboende foreldre som har minst ett barn felles og som er **registrert** bosatt på samme adresse. I tillegg til at vi "mister" samboforhold hvor den ene eller begge partene har barn fra før (særkullsbarn), er det også mange med **felles** barn som unnlater å melde flytting til samme adresse ved "inngåelse" av samboforhold og slik faller utenfor registreringen (se for øvrig note til tabell 1 i kapittel 8.1)

enn førskolebarn opplever at foreldrene blir skilt. Samtidig er det grunn til å tro at de yngre barna oftere opplever oppløste samboforhold, fordi det er de minste barna som oftest har samboende foreldre.

Fire av fem barn bor sammen med begge foreldre

I 1991 bodde 792 000 av i alt 978 000 barn under 18 år sammen med begge foreldrene, uansett om de var gifte eller samboende. Dette utgjør 81 prosent av alle barn. 92 prosent av barna som bodde sammen med både mor og far, hadde gifte, mens 8 prosent hadde samboende foreldre. I 1986 bodde 83 prosent sammen med begge foreldrene (Jensen og Kristofersen 1988). Nedgangen fra 1986 til 1991 var med andre ord bare 2 prosentpoeng og må kunne sies å være overraskende lav sett i forhold til det store antall skilsmisser og barn født utenfor ekteskap (se kapittel 8.1). Dette har først og fremst sammenheng med at de fleste barn født utenfor ekteskap har samboende foreldre. Særlig gjelder dette de yngste barna (og de yngste foreldrene). Nesten hvert fjerde barn under ett år og hvert femte barn under tre år hadde samboende foreldre i 1991 mot hhv. 19 og knapt 15 prosent i 1989. Blant seksåringene bodde vel 5 prosent og blant 17-åringene under 1 prosent sammen med samboende foreldre i 1991 (tabell 1).

Av alle barn under 18 år bodde ca. 15 prosent sammen med bare mor eller far i 1991. Andelen som bor sammen med mor varierer lite etter barnets alder. Andelen som bor sammen med far er imidlertid større blant eldre enn blant yngre barn. Det samme gjelder andelen som bor sammen med en av foreldrene og en voksen som ikke er barnets forelder. Disse tallene er imidlertid noe usikre, idet en god del barn som er registrert sammen med bare en av foreldrene, i realiteten også bor sammen med mors eller fars nye samboer (hvor det ikke er felles barn) (jf. tekstramme ovenfor).

Tabell 1
Barn 0-17 år etter familietype. 1991. Prosent

Barnets alder	Barn i alt	Gifte foreldre	Samboende foreldre	Bare mor	Bare far	Mor og stefar[1]	Far og stemor[1]	Andre[2]
I alt	100,0	74,7	6,4	13,6	1,8	2,7	0,4	0,6
0 år	100,0	60,3	24,2	14,5	0,2	0,1	0,0	0,7
1 år	100,0	66,3	18,5	14,0	0,5	0,1	0,0	0,6
2 år	100,0	69,5	14,1	14,5	0,8	0,3	0,0	0,7
3 år	100,0	71,9	11,1	14,4	1,0	0,7	0,1	0,9
4 år	100,0	73,7	8,5	14,5	1,2	1,1	0,1	1,0
5 år	100,0	75,8	6,5	13,8	1,4	1,5	0,1	0,9
6 år	100,0	77,1	5,3	13,3	1,5	2,0	0,2	0,6
7 år	100,0	77,8	4,2	13,1	1,5	2,5	0,3	0,6
8 år	100,0	78,1	3,5	13,3	1,5	2,9	0,3	0,5
9 år	100,0	78,4	2,9	12,9	1,8	3,3	0,3	0,5
10 år	100,0	78,3	2,2	13,0	1,9	3,8	0,4	0,4
11 år	100,0	78,7	1,9	12,6	2,0	3,7	0,5	0,5
12 år	100,0	78,2	1,8	12,8	2,3	4,0	0,6	0,4
13 år	100,0	77,7	1,5	12,8	2,5	4,4	0,7	0,4
14 år	100,0	76,9	1,3	13,3	2,8	4,5	0,7	0,4
15 år	100,0	76,8	1,2	13,3	2,9	4,6	0,8	0,4
16 år	100,0	76,4	1,1	13,3	3,4	4,5	0,9	0,4
17 år	100,0	75,9	0,9	14,1	3,6	4,3	0,8	0,3

[1] Kan være både gifte og samboende par med minst ett felles barn
[2] Barn som bor alene, sammen med søsken eller sammen med bare stemor/stefar. Det kan også være barnehjemsbarn eller adoptivbarn hvor adopsjonen ennå ikke er formelt i orden
Kilde: Barnestatistikk

Barns familieforhold mest stabile på Sør- og Vestlandet

I perioden 1960-1990 var det sterkest nedgang i andelen barn som bor hos gifte foreldre i Oslo, i fylkene med de største byene (Bergen og Trondheim) og i Finnmark. Kystfylkene på Sør- og Vestlandet og opp til Sør-Trøndelag hadde større stabilitet i familiemønsteret enn resten av landet.

I 1980 bodde hhv. 80 og 65 prosent av barna under ett år i Oslo og Finnmark sammen med gifte foreldre. I 1990 gjaldt det hhv. 57 og 39 prosent. Av femåringene i Oslo og Finnmark bodde hhv. 70 og 59 prosent sammen med gifte foreldre i 1990, sammenliknet med 85 prosent i Vest-Agder og Rogaland. For 10- og 15-åringene var andelene noe mindre varierende landet over, men også blant barna i disse aldersgruppene var det færrest i Oslo og Finnmark som bodde sammen med gifte foreldre (figur 2).

"Mor-barn-tosomhet" mest utbredt i Oslo og Finnmark

Oslo topper statistikken over andel barn under 18 år som bor sammen med bare mor eller far, hhv. 21 og 3 prosent. Men andelen som bor sammen med en av foreldrene er høy også i de nordligste fylkene, f.eks. er det

Figur 2
Andel barn født utenfor ekteskap, andel barn som bor sammen med samboende foreldre, andel barn som bor sammen med bare mor og andel gifte som vil bli skilt. 1991. Prosent

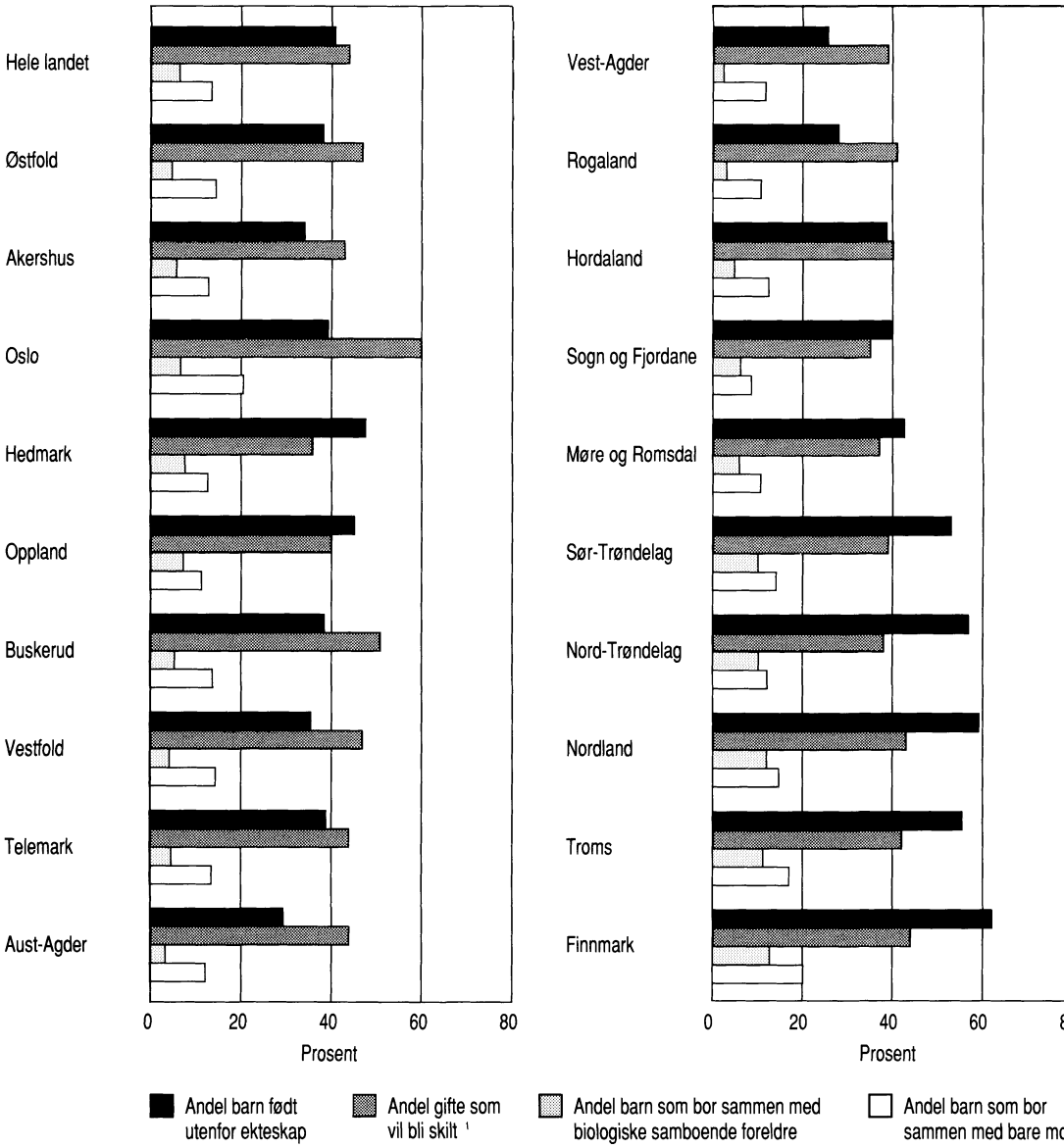

[1] Beregnet ut fra skilsmissemønsteret i 1991

Kilder: Befolkningsstatistikk og barnestatistikk

i Finnmark hhv. 20 og 3 prosent av barna som lever sammen med bare mor eller far. Dette henger først og fremst sammen med at det i Finnmark gjennom en årrekke har blitt født flest barn utenfor ekteskap (jf. også kapittel 8.1). I 1991 fødtes ett av fem barn i Finnmark av enslig mor, mens to av fem fødtes i samboforhold. Tilsvarende har den relativt lave andelen barn som bor med enslig mor/far i Agder og Rogaland, først og fremst sammenheng med at andelen barn født utenfor ekteskap har vært, og er, lav. Her ble knapt ett av ti barn født av enslig mor, og under ett av fem i samboforhold i 1991 (Medisinsk fødselsregister 1993). Den laveste andelen barn som bor sammen med enslig forelder, finner vi i Sogn og Fjordane, hvor bare 9 prosent av barn under 18 år bor sammen med bare mor, mens 1 prosent bor sammen med bare far. I Oslo og Sogn og Fjordane ser andelen mor- og barn familier primært ut til å ha sammenheng med hhv. høy og lav skilsmisserate.

Å bo sammen med samboende foreldre er snarere et nordnorsk fenomen enn et storbyfenomen. I de tre nordligste fylkene er det nesten dobbelt så vanlig at barn bor sammen med samboende foreldre (ca. 12 prosent) som i Oslo og landet som helhet (drøyt 6 prosent). Minst vanlig er det på Sørlandet og Sør-Vestlandet (ca. 3 prosent).

SØSKENRELASJONER

De endringer som har skjedd i familiedanningsmønsteret innebærer også endringer i barns søskenforhold. For perioden 1960-1990 har vi ikke opplysninger som kan vise omfanget av nye søskenrelasjoner som følge av foreldrenes endrete ekteskaps- og samlivsforhold. Folke- og boligtellingene viser imidlertid at barn bor sammen med stadig færre søsken; særlig er det blitt mindre vanlig å bo sammen med flere enn tre søsken.

At søskenflokkene er blitt mindre, innebærer at barn oftere enn før er eneste hjemmeboende barn i perioder av barndommen. Vi finner de største endringene i andelen alenebarn (se definisjon i tekstramme nedenfor) for de aller minste barna (figur 3). Fra 1960 til 1990 økte andelen alenebarn under ett år fra 33 til 43 prosent, mens andelen blant femåringene økte fra 11 til 15 prosent (med en nedgang i 1970). For de eldste barna viser figuren endringer i perioden 1970-1990. Blant tiåringene økte andelen i perioden fra 7 til 10 prosent, mens andelen blant 15-åringene er den samme i 1990 som i 1970.

Definisjon av søskenrelasjoner

Alenebarn er her definert som eneste hjemmeboende barn i familien på registreringstidspunktet. I folketellingene er både helsøsken (med samme foreldre), halvsøsken (med **en** felles forelder) og stesøsken (hvor ingen av foreldrene er felles), definert som søsken når de bor i samme familie, og foreldrene/voksenpersonene er gift med hverandre. Søsken som har flyttet ut av familien, medregnes ikke dersom flyttingen er meldt til folkeregisteret. Barnestatistikken derimot, skiller mellom de ulike søskenrelasjonene. Denne statistikken er imidlertid for ny til å si noe om utviklingen over tid.

Barn er oftest alenebarn det første leveåret og i tenåringsalderen. Flertallet av barna bor likevel, både ved 0-, 5-, 10- og 15-årsalder, sammen med søsken.

De aller fleste alenebarn under ett år får søsken før de er ti år gamle. Av alle som ble født som alenebarn i 1960 og 1970 hadde fire av fem fått søsken i familien før de fylte ti. Av dem som ble født som alenebarn i 1980, gjaldt dette tre av fire.

Endringene fra 5- til 15-årsalder i figur 3 viser ingen entydig nedgang i andelen alenebarn i denne livsfasen, snarere en økning.

Dette skyldes hovedsakelig at antallet alenebarn som får søsken i alderen 5-15 år, oppveies av antallet barn med søsken som blir alenebarn. Dette har sammenheng med at søskenforhold blir splittet opp pga. skilsmisse, og at eldre søsken flytter hjemmefra (jf. tekstramme). Det siste vil naturlig nok påvirke tallene mest for de eldste barna.

Figur 3
Andel av barn i fødselskullene 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985 og 1990 som er alenebarn ved 0-, 5-, 10- og 15-årsalder. 1960-1990. Prosent

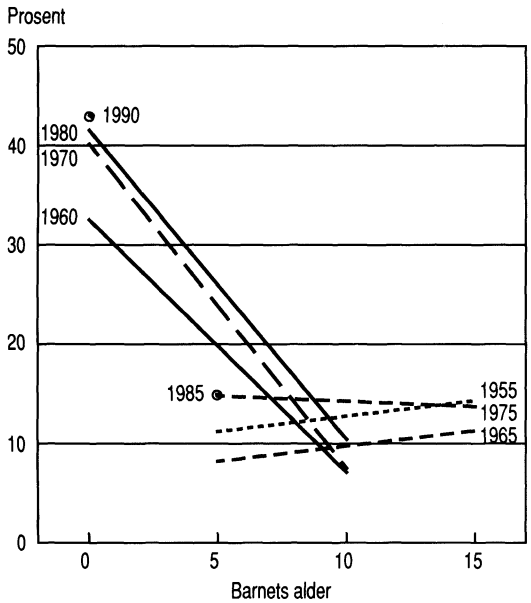

Kilde: Folke- og boligtellingene 1960, 1970, 1980 og 1990

Barn med samboende eller enslige foreldre oftest alenebarn
Andelen alenebarn varierer betydelig med familietype. Flest barn med søsken finner vi blant dem som bor sammen med gifte foreldre, en tendens som gjør seg gjeldende både i 1960, 1970, 1980 og 1990. Tallene fra 1980 og 1990 viser imidlertid en kraftig økning i andelen barn som bor sammen med søsken i andre familietyper.

I 1991 var faktisk andelen som hadde søsken like høy blant barn som bodde i familie hvor mor eller far var gift med en annen enn barnets far/mor, som blant barn i familier med gifte (biologiske) foreldre (knapt 90 prosent). Blant barn med enslige eller samboende (biologiske) foreldre var andelen drøyt 50 prosent.

Tabell 2
Andel alenebarn blant barn under 18 år, i ulike familietyper. 1991. Prosent

Familietyper	Totalt
Barn i alt	18,7
Gifte foreldre	11,5
Samboende foreldre	43,6
Bare mor	42,9
Bare far	45,6
Mor og stefar[1]	10,5
Far og stemor[1]	11,5
Andre[2]	60,6

[1] Se note 1, tabell 1
[2] Se note 2, tabell 2
Kilde: Barnestatistikk

Tre av fire barn har bare biologiske søsken
Nye samlivsformer fører til at "slektskapsforholdene" mellom søsken og mellom voksne og barn i familiene forandres. Dette ser vi f.eks. ved etablering av "sekundærfamilier" etter samlivsbrudd. Ved slike nyetableringer, hvor det er barn med i bildet, oppstår det ofte familier med kombinasjoner av "mine, dine og våre" barn. For barna innebærer dette tilpasning og knytting av nye sosiale bånd, både i forhold til andre barn og til andre voksne.

Nær tre firedeler av alle barn under 18 år bodde sammen med (bare) biologiske søsken (helsøsken) i 1991. Barn som bodde sammen med halvsøsken, stesøsken eller kombinasjoner av halvsøsken, stesøsken og helsøsken,

utgjorde rundt 8 prosent. De resterende 19 prosent var alenebarn. Av alle barn med søsken bodde ni av ti bare med helsøsken, mens en av ti enten hadde halvsøsken og/eller stesøsken, eller både hel-, halv- og stesøsken. Andelen med stesøsken var imidlertid svært lav.

Det er rimelig å anta at andelen barn som har "utvidete" søskenforhold, i realiteten er større (og andelen alenebarn og barn med bare helsøsken er tilsvarende mindre) enn tabell 3 viser pga. manglende registrering av samboforhold med bare særkullsbarn. Det er imidlertid lite som tyder på at det å bo sammen med halvsøsken og/eller stesøsken er knyttet til enkelte perioder av barne- og ungdomsårene. Andelen som har utvidete søskenforhold er tilnærmet lik blant barn i alle aldersgrupper.

"Utvidete" søskenforhold mest utbredt i Finnmark

Av alle barn under 18 år var 19 prosent alenebarn i 1991. 46 prosent bodde sammen med en søster eller bror, 26 prosent med to søsken og 9 prosent bodde sammen med tre eller flere søsken.

Samme år var 29 prosent av alle Oslo-barn alenebarn. Årsakene til at andelen alenebarn er størst i Oslo, er flere; blant annet skyldes det en høy andel enslige mødre (jf. kapittel 8.3), som for en stor del har sammenheng med høy skilsmissefrekvens, men det skyldes også at en relativt høy andel av barn blir født utenfor ekteskap. I forhold hvor mor er alene eller samboer (ikke nødvendigvis med barnets far), er det ofte bare ett barn med i bildet.

Tabell 3
Barn 0-17 år etter søskenrelasjon. 1991. Prosent

Barnets alder	Barn i alt	Alenebarn	Bare helsøsken	Kombinasjon av hel-, halv- og stesøsken
I alt	100,0	18,7	73,4	7,9
0 år	100,0	44,0	47,3	8,7
1 år	100,0	42,1	49,8	8,1
2 år	100,0	33,3	58,9	7,8
3 år	100,0	24,0	68,1	7,9
4 år	100,0	18,7	73,5	7,8
5 år	100,0	15,2	76,6	8,1
6 år	100,0	13,0	78,6	8,3
7 år	100,0	11,7	79,7	8,6
8 år	100,0	10,9	80,6	8,5
9 år	100,0	10,5	81,0	8,5
10 år	100,0	10,4	81,1	8,6
11 år	100,0	10,4	81,3	8,2
12 år	100,0	10,8	81,1	8,2
13 år	100,0	11,6	80,4	8,0
14 år	100,0	12,8	79,5	7,7
15 år	100,0	14,0	78,6	7,3
16 år	100,0	16,0	77,2	6,8
17 år	100,0	18,4	75,3	6,4

Kilde: Barnestatistikk

Figur 4
Andel barn med ulike søskenrelasjoner. Fylke. 1991. Prosent

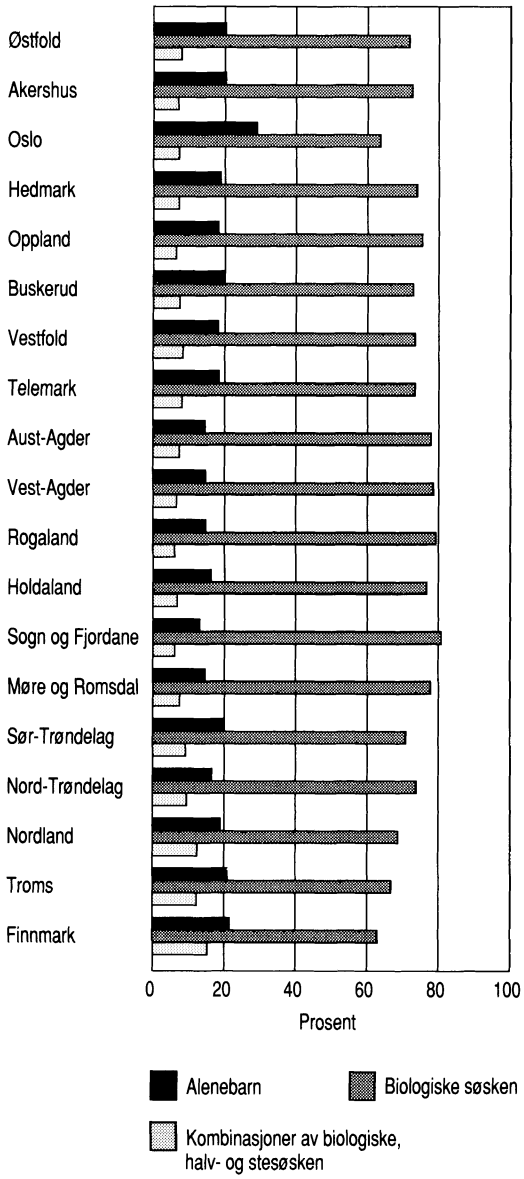

Kilde: Barnestatistikk

Sogn og Fjordane har den laveste andelen alenebarn, vel 13 prosent. Årsakene til dette er på mange måter det stikk motsatte av det som er tilfellet i Oslo, nemlig en lav skilsmissefrekvens samt en lav andel barn født utenfor ekteskap. Samtidig har Sogn og Fjordane den største andelen barn med bare helsøsken, mens de nordligste fylkene, med Finnmark i spissen, topper statistikken for andel barn som bor i familier med halvsøsken eller andre "utvidete" søskenforhold.

Nye familiemønstre - nye oppvekstvilkår

Endringer i familierelasjoner krever tilpasning og medfører forandring for den enkelte. I løpet av de siste tiårene har dette oftere blitt en del av barns hverdag. I dag vet vi en del, men langt fra nok, om hvordan barna opplever omskiftingene i familie- og hverdagslivet, og om de psykiske, sosiale og samfunnsmessige konsekvensene av denne utviklingen.

Tallene som er presentert her, viser likevel at de fleste barn fortsatt lever sammen med begge sine foreldre. Eksisterende statistikk fanger ikke opp alle de alternative samlivsformene. Imidlertid viser så vel registerbasert statistikk som utvalgsundersøkelser at omskifteligheten i barns hverdag øker. Samtidig vet vi at barn som har opplevd ett familieskifte har større sannsynlighet enn andre barn til å oppleve flere skifter også i framtiden. Totalt sett vil derfor familierelasjoner og livssituasjon være omskiftelig for et økende antall barn i lange perioder av oppveksten.

Grete Dahl

8.3 Enslige forsørgere

KRAFTIG ØKNING I ANTALL ENSLIGE FORSØRGERE

Antallet enslige forsørgere har økt sterkt i 1980-årene. Dette skyldes flere forhold, men opphør av samliv, og i særdeleshet økt skilsmissehyppighet, er trolig den viktigste årsak til økningen i antallet enslige forsørgere (SSB Trygdestatistikk Enslige forsørgere 1988-1990).

Enslig forsørger er definert ulikt i offisiell statistikk, alt etter hvilket behov statistikken skal dekke. Men uansett hvilken definisjonsom legges til grunn, har antallet enslige forsørgere økt, og økningen har vært spesielt stor i siste halvdel av 1980-årene. Fra 1984 til 1990 har antallet enslige forsørgere med utvidet barnetrygd økt med 30 prosent, og antallet enslige forsørgere med overgangsstønad fra folketrygden har økt med 42 prosent. Ifølge befolkningsstatistikken økte antallet enslige mødre og enslige fedre med barn under 18 år i samme tidsrom med 56 prosent.

Definisjoner av enslig forsørger

Enslig mor/far med barn:
Enslig mor eller far med barn, og samboere med barn, enten de er felles eller ikke. Dersom begge samboere har særkullsbarn, er begge registrert som enslig forsørger. Dersom samboerne har bare felles barn, er bare moren registrert som enslig forsørger. Aldersgrensen for barn er 18 år.

Enslig forsørger med utvidet barnetrygd:
Enslig mor eller far med barn, og samboere med særkullsbarn. Hvis begge samboere har særkullsbarn, er begge registrert som enslig forsørger. Dette gjelder også om de i tillegg har felles barn, men samboere med bare fellesbarn er ikke regnet med. Utvidet barnetrygd faller bort når barnet fyller 16 år.

Enslig forsørger med overgangsstønad fra folketrygden:
Slik stønad gis til ugifte, skilte og separerte forsørgere som midlertidig er ute av stand til å forsørge seg selv ved eget arbeid, enten på grunn av omsorg for barn eller på grunn av nødvendig opplæring eller utdanning. Enslig forsørger med rett til overgangsstønad er mor eller far med barn og samboere med bare særkullsbarn. Retten til overgangsstønad faller bort for enslig forsørger som gifter seg eller som flytter sammen med den andre av barnets foreldre. Overgangsstønad gis normalt bare til yngste barn er ferdig med sitt tredje skoleår.

Figur 1
Utvikling i antall enslige forsørgere. 1980-1990

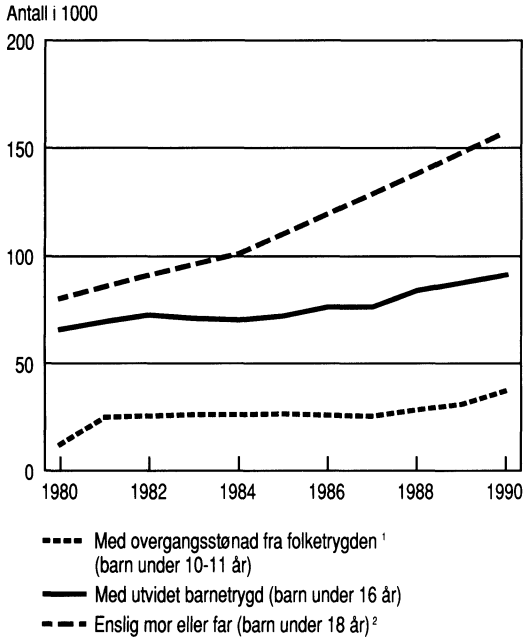

[1] Omfatter ugifte, skilte og separerte forsørgere. Skilte og separerte kom først inn i ordningen i 1981

[2] 1980, 1982, 1984, 1988 og 1990

Kilder: Trygdestatistisk Årbok, Rikstrygdeverket og Befolkningsstatistikk

Vel 100 000 enslige forsørgere

Antallet enslige forsørgere varierer i de forskjellige statistikkene fordi enslig forsørger er definert ulikt både med hensyn til barnas alder og behandlingen av samboere. Ved utgangen av 1990 var det for eksempel 37 200 enslige forsørgere med overgangsstønad fra folketrygden (barn under 10-11 år) og 91 100 enslige forsørgere med utvidet barnetrygd (barn under 16 år), mens SSBs befolkningsstatistikk viste at det var i alt 157 600 enslige mødre og fedre med barn under 18 år. I befolkningsstatistikken er imidlertid samboere, både de med særkullsbarn og fellesbarn, definert som enslig mor/far med barn, og en slik definisjon avviker trolig sterkt fra det folk flest forbinder med begrepet enslig forsørger. Dersom samboere med felles barn holdes utenfor, var det pr. 1. januar 1989 102 300 enslige forsørgere med barn under 18 år, og tallet er økt til 109 600 ved utgangen av 1990. De enslige forsørgerne utgjorde dermed om lag en femdel av alle barnefamiliene i landet. Det er grunn til å tro at tallet på enslige forsørgere har økt ytterligere på 1990-tallet.

Relativt mange unge enslige mødre

Av de drøyt 102 000 enslige forsørgerne i 1989 var åtte av ti i alderen 25-44 år, mens 14 prosent var under 25 år. Kvinnene utgjorde 88 prosent. 16 prosent av de enslige mødrene var under 25 år. Ifølge Levekårsundersøkelsen 1991 var knapt 6 prosent av gifte og samboende mødre med barn i samme alder, under 25 år.

Mødre er gjennomgående yngre enn fedre. Medianalder ved første barns fødsel, den alderen der halvparten har fått barn, er for eksempel mellom tre og fire år lavere for kvinner enn for menn, og denne forskjellen er relativt stabil over tid (Kravdal 1991). Forskjellen i medianalder blant enslige mødre og enslige fedre (med barn under 16 år) er større, 6 år i 1990. Samtidig var bare 1 prosent av de enslige fedrene under 25 år (1989).

Enslige forsørgere har få barn

Enslige forsørgere har gjennomgående færre barn enn andre barnefamilier. I 1989 hadde 70 prosent av de enslige forsørgerne bare ett barn mot 37 prosent av de øvrige barnefamiliene. 25 prosent av de enslige forsørgerne hadde to barn, og 5 prosent hadde tre eller flere. Tilsvarende andeler i andre barnefamilier var 45 og 18 prosent. Antall barn er imidlertid ikke vesentlig forskjellig for enslige mødre og enslige fedre.

Barnas alder varierer lite mellom familier med enslig forsørger og andre barnefamilier. Imidlertid har enslige mødre oftere små barn enn enslige fedre. Nesten halvparten av de enslige mødrene hadde barn under skolepliktig alder, mens dette gjaldt for bare en av fire enslige fedre.

Datakilder

Opplysningene i de følgende avsnittene er hentet fra Levekårsundersøkelsen 1991, opplysninger i Rikstrygdeverkets registre og SSBs inntektsstatistikk. Den viktigste datakilden er levekårsundersøkelsen. Til denne undersøkelsen ble det hentet inn levekårsdata for et tilleggsutvalg av 800 enslige forsørgere. Ved bearbeidingen av materialet er samboere med særkullsbarn holdt utenfor, og enslig forsørger er definert som mor eller far som er alene med barn under 16 år. Opplysningene er basert på intervjuer med 570 enslige forsørgere. Ved tidligere levekårsundersøkelser har det ikke vært tilleggsutvalg for denne gruppen, og artikkelen gir ikke opplysninger om utviklingen over tid i enslige forsørgeres levekår.

ARBEID OG UTDANNING

Enslige forsørgere er alene om den daglige omsorgen for barn. Det kan derfor være vanskeligere for enslige forsørgere enn for mange andre i yrkesaktiv alder å delta i yrkeslivet. En del enslige forsørgere, spesielt enslige mødre, er også forholdsvis unge, og disse har som oftest ikke tilstrekkelig utdanning og kompetanse for å hevde seg i den sterke konkurransen på arbeidsmarkedet.

Gjennom forskjellige tiltak søker en imidlertid å legge forholdene til rette slik at enslige forsørgere skal kunne ha inntektsgivende arbeid, og på den måten i størst mulig grad være selvforsørgende. Av slike tiltak er kanskje folketrygdens ordninger de viktigste, selv om det også finnes andre sosialpolitiske og skattepolitiske ordninger som er rettet spesielt mot enslige forsørgere.

Stønad til barnetilsyn fra folketrygden gis til enslig forsørger som er i arbeid eller under utdanning utenfor hjemmet, og som derfor må overlate det daglige tilsyn med barna til andre. Stønaden er ment som et tilskudd til dekning av tilsynsutgiftene. Folketrygden yter også stønad til utdanning for enslige forsørgere. Stønaden gis ofte sammen med overgangsstønad, en stønad til livsopphold som tilsvarer folketrygdens minstepensjon (se senere avsnitt i dette kapitlet).

Enslige mødre har lavere utdanning enn andre foreldre

Enslige mødre har lavere utdanning enn gifte/samboende mødre, og betydelig lavere utdanning enn både enslige fedre og gifte/samboende fedre. Seks av ti enslige mødre hadde bare utdanning tilsvarende ungdomsskole, eller ett år i tillegg, i 1990. Blant gifte og samboende mødre gjaldt dette fem av ti, og blant enslige fedre fire av ti. Samtidig hadde en av seks enslige mødre utdanning på universitets- og høgskolenivå mot en av fire gifte og samboende mødre og mer enn en av tre enslige fedre. Utdanningsnivået for enslige fedre avviker ikke vesentlig fra nivået for gifte fedre, men det er mer vanlig at enslige fedre har universitets- og høgskoleutdanning.

Det lavere utdanningsnivået blant enslige mødre har sammenheng med at det er en større andel unge blant de enslige mødrene enn i de andre foreldregruppene (jf. tidligere) og at de yngre enslige mødrene har gjennomgående lav utdanning.

Utdanningsnivået varierer langt mer med alderen for enslige enn for gifte og samboende mødre. For mødre på 35 år eller eldre er det ingen vesentlig forskjell i utdanningsnivået mellom enslige og gifte eller samboen-

de. For dem under 35 år er det imidlertid klare forskjeller. I 1990 var andelen med universitets- og høgskoleutdanning over dobbelt så stor blant gifte og samboende som blant enslige mødre i denne aldersgruppen (22 mot 10 prosent). Andelen med bare ungdomsskole var hhv. 13 og 19 prosent. Av enslige mødre under 25 år hadde ingen universitets- og høgskoleutdanning, mens 40 prosent hadde utdanning på ungdomsskolenivå. På grunn av at det er få gifte eller samboende mødre som er under 25 år, og dermed få observasjoner i levekårsundersøkelsen, har vi ikke tilsvarende opplysninger for dem.

Figur 2
Enslige forsørgere[1] og gifte/samboende med barn 0-16 år, etter fullført utdanning. 1990. Prosent

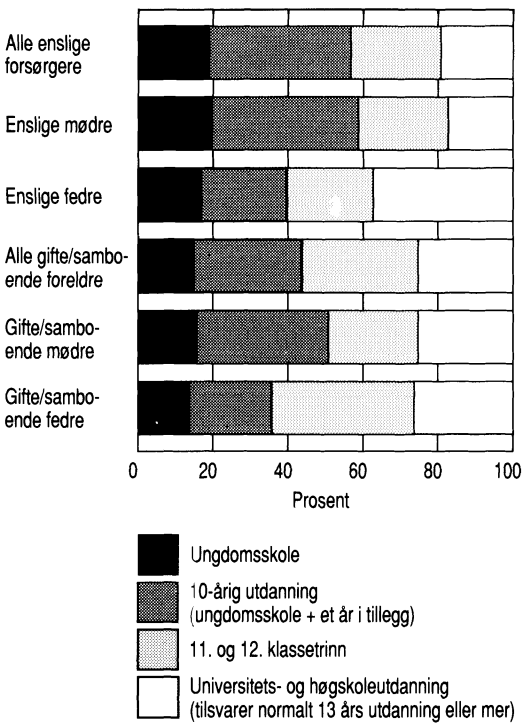

[1] Enslig forsørger er mor eller far med barn under 16 år

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Hver fjerde unge, enslige mor er under utdanning

Forholdsvis mange enslige mødre er imidlertid under utdanning (15 prosent i 1990) og, naturlig nok, særlig blant de yngste mødrene. En av fire enslige mødre under 25 år var i gang med en utdanning i 1990, mens det samme gjaldt for en av åtte enslige mødre i alderen 25-44 år. To av tre enslige mødre som var under utdanning var i gang med en opplæring på gymnasnivå, og en av tre deltok i opplæring ved universitet eller høgskole. Av gifte/samboende mødre med barn i alderen 0-16 år var bare 5 prosent under utdanning i 1990, og andelen var omtrent den samme både for yngre og eldre mødre. Folketrygdens ordninger (utdanningsstønad/overgangsstønad/stønad til barnetilsyn) er trolig sterkt medvirkende til at så mange enslige mødre er i stand til å skaffe seg videre utdanning.

Lavere yrkesdeltaking for enslige mødre enn for andre foreldre

Yrkesdeltakingen for enslige mødre med barn under 16 år er lavere enn for enslige fedre og gifte/samboende med barn i samme alder. I 1991 var 61 prosent av de enslige mødrene sysselsatt sammenliknet med 78 prosent av gifte/samboende mødre. Av enslige og gifte/samboende fedre var henholdsvis 87 og 95 prosent sysselsatt.

For enslige mødre varierer yrkesdeltakingen sterkt med alderen. I 1991 var 46 prosent av enslige mødre under 35 år sysselsatt mot 77 prosent av de enslige mødrene på 35 år eller mer. Yrkesdeltakingen er meget lav for de helt unge enslige mødrene. Bare 16 prosent av de enslige mødrene under 25 år var sysselsatt i 1991. Forholdsvis mange av de yngste mødrene var imidlertid under utdanning (jf. ovenfor).

Tabell 1
Andelen sysselsatte foreldre med barn 0-16 år. 1991. Prosent

	Andel. Prosent
Enslige forsørgere[1]	63
Enslige mødre	61
Enslige fedre	87
Gifte/samboende med barn	87
Mødre	78
Fedre	95

[1] Se note 1, figur 2
Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Også for gifte/samboende mødre er yrkesdeltakingen noe lavere for yngre enn for eldre mødre, men forskjellen er mindre. Av de gifte/samboende mødrene under 35 år var 76 prosent sysselsatt i 1991, mens andelen var 81 prosent for dem som var eldre.

Både alder og utdanning betyr mye for enslige mødres yrkesdeltaking

For enslige mødre gjelder det som for kvinner generelt at yrkesaktiviteten øker med økende utdanning. For enslige mødre synes i tillegg alder å bety mye for yrkesdeltakingen, uansett utdanningsnivå. Blant enslige mødre under 35 år med tiårig utdanning eller lavere, var bare 37 prosent sysselsatt, mens andelen var 69 prosent for eldre mødre med samme utdanning. Forskjellen i yrkesdeltaking var omtrent like stor for yngre og eldre mødre med høyere utdanning.

Det er trolig flere årsaker til at mødrenes alder er så bestemmende for deres yrkesdeltaking. Blant enslige mødre med samme formelle utdanning vil de eldre mødrene ha skaffet seg større arbeidserfaring og således stille sterkere i konkurransen på arbeidsmarkedet. De yngre mødrene har også gjennomgående de yngste barna. Deres muligheter til å delta yrkesaktivt er trolig mindre enn for mødre med eldre barn. I 1991 var for eksempel bare 46 prosent av alle enslige mødre med barn under skolepliktig alder sysselsatt. Tilsvarende andel blant gifte/samboende mødre med barn i samme alder var 72 prosent (se for øvrig kapittel 5.1). Enslige mødre mener imidlertid at det er viktig å ha eget arbeid. Kontakt med arbeidslivet har ikke bare verdi i seg selv men betyr også mye for familiens økonomi. I 1991 oppgav vel ni av ti enslige mødre at det var viktig å ha eget arbeid, og andelen var omtrent den samme for yngre og eldre mødre.

Figur 3
Andelen sysselsatte enslige mødre med barn under 16 år, gruppert etter morens alder og utdanningsnivå. 1990. Prosent

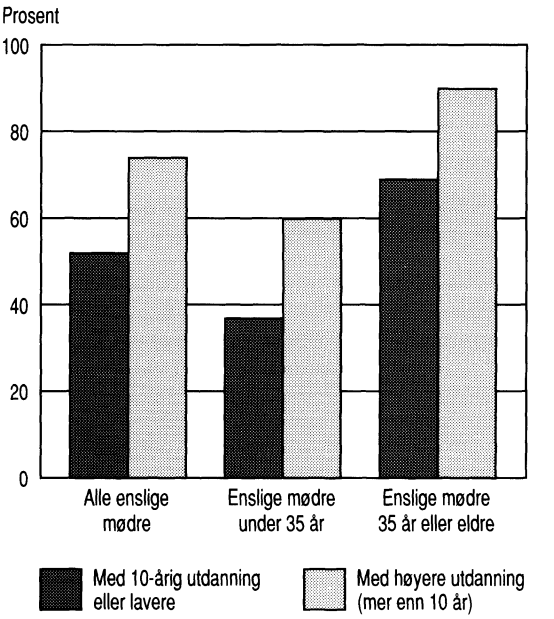

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Figur 4
Sysselsatte enslige forsørgere[1] og gifte/samboende med barn 0-16 år, etter lengden på ukentlig arbeidstid. 1991. Prosent

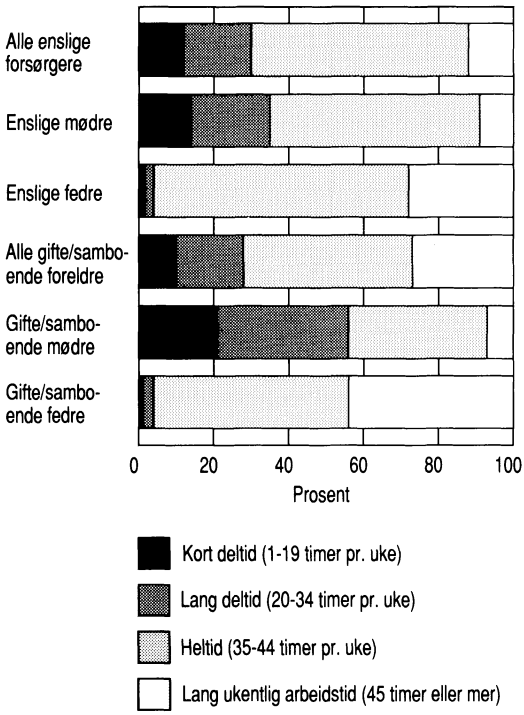

[1] Enslig forsørger er mor eller far med barn under 16 år

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Yrkesaktive enslige mødre arbeider oftere heltid enn andre mødre

De vel 60 prosent av de enslige mødrene som er sysselsatt, har i gjennomsnitt lengre arbeidstid pr. uke enn gifte/samboende mødre. Det gjelder uansett mødrenes alder. I 1991 arbeidet 56 prosent av de sysselsatte enslige mødrene heltid, 9 prosent hadde lang ukentlig arbeidstid og 35 prosent var deltidsarbeidende. For gifte/samboende mødre var de tilsvarende andelene henholdsvis 37, 7 og 56 prosent. For enslige fedre og gifte/samboende fedre var det forholdsvis små forskjeller i ukentlig arbeidstid, og 96 prosent av de sysselsatte fedrene arbeidet heltid eller hadde lang ukentlig arbeidstid.

Forskjeller i familieøkonomien er trolig viktigste årsak til at enslige mødre oftere arbeider heltid enn gifte/samboende mødre. Forholdsvis mange kvinner er lavlønte, men for gifte/samboende mødre vil ektefelles/samboers inntekt representere en økonomisk trygghet. Enslige mødre derimot, er avhengig bare av egen inntekt for å klare familiens økonomiske forpliktelser.

MATERIELL STANDARD OG ØKONOMI

I gjennomsnitt for befolkningen er den materielle standarden blitt sterkt forbedret i 1980-årene. Det er likevel store forskjeller mellom befolkningsgrupper, avhengig av blant annet alder, utdanning og tilknytning til arbeidslivet.

Materiell standard kan knyttes til opplysninger om boligstandard, eierforhold til bolig og tilgangen til forskjellige varige forbruksgoder. Boligstandarden og bomiljøet er også av stor betydning for våre liv utover det rent materielle, siden vi i gjennomsnitt bruker 63 prosent av vår tid til aktiviteter i eller nær boligen (SSB Tidsbruk og tidsorganisering 1970-1990).

Stor forskjell i materiell standard mellom enslige mødre og enslige fedre

Enslige forsørgere har gjennomsnittlig lavere materiell standard enn par med barn 0-16 år. Dette gjelder i særdeleshet for enslige mødre. Enslige fedre har derimot høy materiell standard, og standarden for enslige fedre er vel så høy som for par med barn.

Bare 35 prosent av de enslige mødrene bor i selveid bolig, 8 prosent eier fritidshus og 67 prosent disponerer bil. For enslige fedre og

par med barn er de tilsvarende andelene betraktelig høyere, og de avviker ikke sterkt fra landsgjennomsnittet (71 prosent av alle personer 16-79 år bor i selveid bolig, 26 prosent eier fritidshus og 81 prosent disponerer bil). Andelen som bor i leid bolig uten innskudd eller på framleie, er vel tre ganger så høy for enslige mødre som for par med barn, vel 30 prosent. For enslige fedre er tilsvarende andel 17 prosent. Selveide boliger er mindre vanlig i byer og tettsteder enn ellers i landet, og enslige forsørgere bor oftere i byer og tettsteder enn for eksempel par med barn. Dette bidrar likevel lite til å forklare forskjellen i eier-/leieforhold til bolig mellom foreldregruppene. Gruppenes økonomiske kår (jf. figur 6) er trolig en viktigere årsak til disse forskjellene. Enslige forsørgere bor heller ikke så ofte i moderne bolig som par med barn, men til gjengjeld bor de sjeldnere trangt enn disse. Boligstandarden i dag er imidlertid gjennomgående høy for alle befolkningsgrupper.

Disse forskjellene i materiell standard har nær sammenheng med forskjeller i inntekt. Enslige forsørgere har gjennomgående lavere inntekt enn andre husholdningstyper (se for øvrig kapittel 6.1). Disponibel inntekt pr. forbruksenhet var i 1989 mye lavere for enslige mødre enn for enslige fedre (SSB Statistisk ukehefte 28/91). Enslige fedre hadde også høyere disponibel inntekt pr. forbruksenhet enn par med barn.

Tabell 2

Boligstandard og eier-/leieforhold til bolig. Enslige forsørgere[1], gifte/samboende med barn 0-16 år og alle personer 16-79 år. 1991. Prosent

	Alle enslige forsørgere	Enslige mødre	Enslige fedre	Gifte/ samboende med barn	Alle personer 16-79 år
			Prosent		
Andel som					
Bor i moderne bolig[2]	83	83	87	92	90
Bor romslig[3]	23	21	43	10	37
Bor trangt[4]	7	8	4	14	8
Eier boligen selv	39	35	72	81	71
Eier gjennom borettslag/aksjeselskap	24	26	6	9	11
Er leieboer med innskudd	5	5	0	0	1
Er leieboer uten innskudd, framleie etc.	29	30	17	9	16
Har annen boform	3	3	6	0	1

[1] Se note 1, figur 2
[2] Bolig med bad og wc og uten kalde eller fuktige rom
[3] Flerpersonhusholdninger har minst to rom pr. person
[4] Antall beboelsesrom (ikke kjøkken) er mindre enn antall personer
Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Figur 5
Andelen som eier bolig, fritidshus og bil. Enslige forsørgere[1], gifte/samboende med barn 0-16 år og alle personer 16-79 år. 1991. Prosent

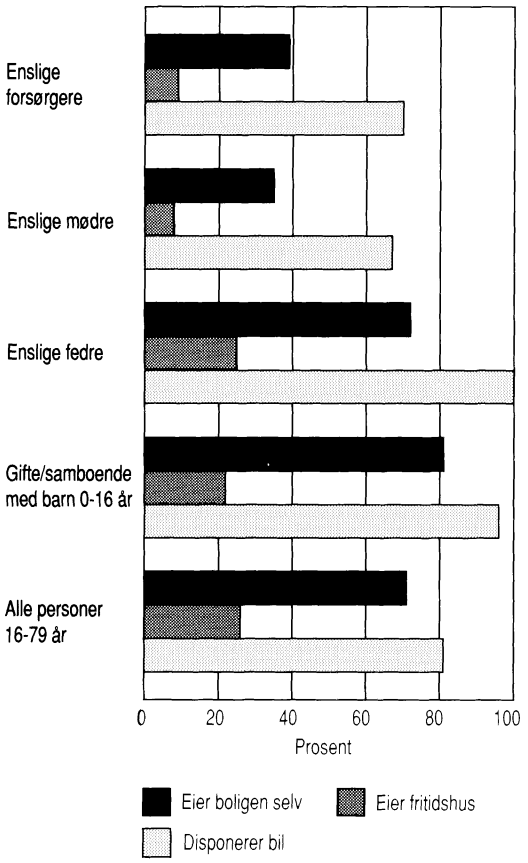

[1] Enslig forsørger er mor eller far med barn under 16 år

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Figur 6
Disponibel inntekt pr. forbruksenhet[1] for enslige forsørgere, par med barn og alle husholdninger. 1989. 1 000 kroner

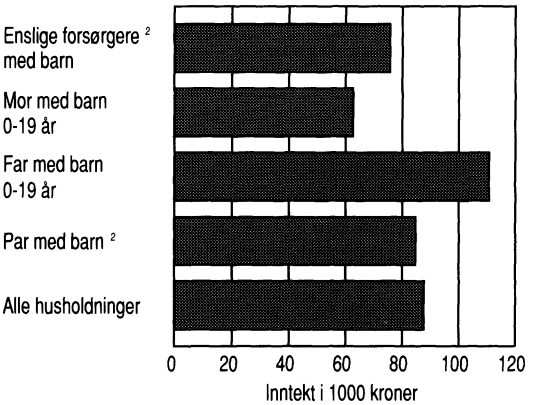

[1] Jf. avsnitt om inntektsutviklingen for ulike husholdninger i kapittel 6.1
[2] Også med barn eldre enn 19 år

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen 1989

Halvparten av enslige mødre med overgangsstønad mottar sosialhjelp

En rekke trygdeordninger rettet spesielt mot enslige forsørgere, er vokst fram ut fra erkjennelsen av at mange enslige forsørgere er ressurssvake. De er alene både om det daglige omsorgsansvar og forsørgeransvar.

Den mest anvendte av disse ordningene er overgangsstønaden fra folketrygden, som 43 prosent av alle enslige forsørgere med barn under 16 år mottok i 1990. Normalt gis overgangsstønad bare til enslige forsørgere med barn under 10-11 år, og ytelsen er derfor mer vanlig for yngre enn for eldre enslige forsørgere. Av enslige forsørgere under 35 år mottok 71 prosent overgangsstønad i 1990, mens andelen var 20 prosent for dem som er 35 år eller eldre.

Siktemålet med overgangsstønaden er å gi enslige forsørgere en inntektssikring dersom de midlertidig er ute av stand til å forsørge seg selv ved eget arbeid, enten på grunn av omsorg for barn eller på grunn av nødvendig opplæring eller utdanning. Enslige forsørgere med overgangsstønad er imidlertid økonomisk dårligst stilt av alle enslige forsørgere (Flittig og Lajord 1993). Nesten alle enslige forsørgere med overgangsstønad er kvinner (99 prosent), og i 1991 hadde 68

prosent av de enslige mødrene med overgangsstønad ofte eller av og til vansker med å klare løpende utgifter. 74 prosent hadde ikke mulighet for å klare en uforutsett regning på 2 000 kroner. Blant enslige mødre som ikke mottar overgangsstønad, var det 46 prosent som hadde hvert av disse problemene. Blant enslige fedre gjaldt tilsvarende henholdsvis 32 og 26 prosent og for par med barn 15 og 12 prosent.

Figur 7
Andelen som mottar sosialhjelp. Enslige forsørgere[1], gifte/samboende med barn 0-16 år og alle personer 16-79 år. 1990. Prosent

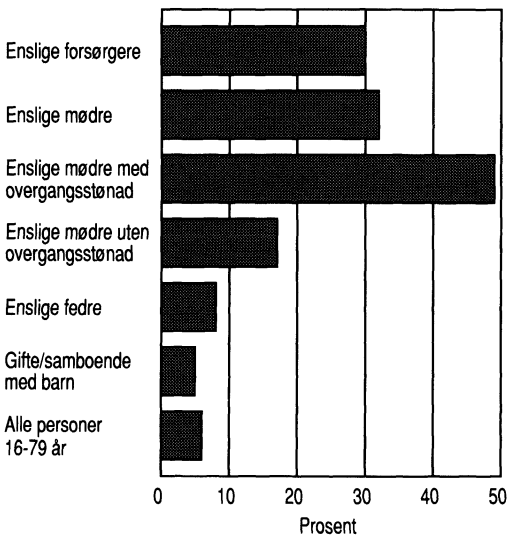

[1] Enslig forsørger er mor eller far med barn under 16 år

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991, tilknyttet opplysninger fra Rikstrygdeverkets registre

De økonomiske problemene som disse foreldregruppene står overfor, avspeiler seg tydelig i gruppenes bruk av sosialhjelp, og mange enslige mødre kombinerer overgangsstønad og sosialhjelp til tross for den inntektssikring som er ment å skulle ligge i ordningen med overgangsstønad fra folketrygden. I 1990 mottok 49 prosent av enslige mødre med overgangsstønad sosialhjelp, mens 17 prosent av enslige mødre uten overgangsstønad, 8 prosent av enslige fedre og 5 prosent av par med barn mottok sosialhjelp. De økonomiske kårene er spesielt vanskelige for enslige mødre som mottar både overgangsstønad og sosialhjelp. Av disse hadde 84 prosent ofte eller av og til vansker med å klare løpende utgifter, og samme andel hadde ikke mulighet for å klare en uforutsett regning på 2 000 kroner.

SOSIAL KONTAKT

Sosialt fellesskap kan være forankret i venneforhold, nabokontakter eller deltakelse i organisasjons- og foreningsliv. For de fleste av oss vil likevel nære familiebånd og god familietilknytning gi størst følelse av sosial tilhørighet (se for øvrig kapittel 9.1).

I ensligforsørgerfamilier er en del helt nære familiebånd svekket eller redusert, sammenliknet med familier hvor mor, far og barn bor sammen. Ensligforsørgeren har ikke ektefelle eller samboer, og barna har redusert kontakt med den forelder som de til daglig ikke bor sammen med. God familietilknytning utenom de familiemedlemmene som en til daglig bor sammen med, er også av stor betydning for vår opplevelse av sosial nærhet. Kontakt med egne foreldre og søsken vil for eksempel være av stor betydning for enslige forsørgere som bor alene med sine barn. Sett ut fra barnas behov for nærhet er kontakt med besteforeldre og tanter/onkler viktig på grunn av barnas reduserte kontakt med sin andre biologiske forelder.

Enslige forsørgere har hyppigere kontakt med foreldre og søsken enn par med barn

Blant alle grupper foreldre med barn 0-16 år hadde mer enn ni av ti både søsken og minst en av sine foreldre i live i 1991. Enslige

forsørgere hadde oftere enn andre foreldre kontakt med egne foreldre og søsken. Nesten 20 prosent av alle enslige forsørgere hadde daglig kontakt med søsken, og 70 prosent traff sine søsken månedlig eller oftere. De tilsvarende andelene for par med barn var henholdsvis 8 og 66 prosent.

Foreldrekontakt er enda mer vanlig enn søskenkontakt. En av fire enslige forsørgere traff sine foreldre daglig og åtte av ti månedlig eller oftere. Enslige fedre hadde hyppigere kontakt med sine foreldre enn enslige mødre. Blant par med barn hadde en av seks daglig kontakt med foreldre, og tre av fire hadde kontakt månedlig eller oftere. For par vil imidlertid også kontakten med ektefellens foreldre og søsken være betydningsfull.

Enslige forsørgeres barn har oftere kontakt med mormor og morfar enn med far

De fleste barn bor sammen med både mor og far i oppveksten (se kapittel 8.2). Stadig flere barn opplever likevel at foreldrene flytter fra hverandre, og at nære familiebånd blir svekket. Barn som opplever samlivsbrudd, tilbringer en del av sin oppvekst innenfor et familiemønster som er ganske forskjellig fra det mønster dagens barneforeldre opplevde da de var barn. Også som voksne, har mor eller far i ensligforsørgerfamilier hyppigere kontakt med egne foreldre enn barna i disse familiene har med den forelder de ikke bor sammen med.

Figur 8

Enslige forsørgere[1] og gifte/samboende med barn 0-16 år, etter hyppighet av foreldrekontakt. 1991. Prosent

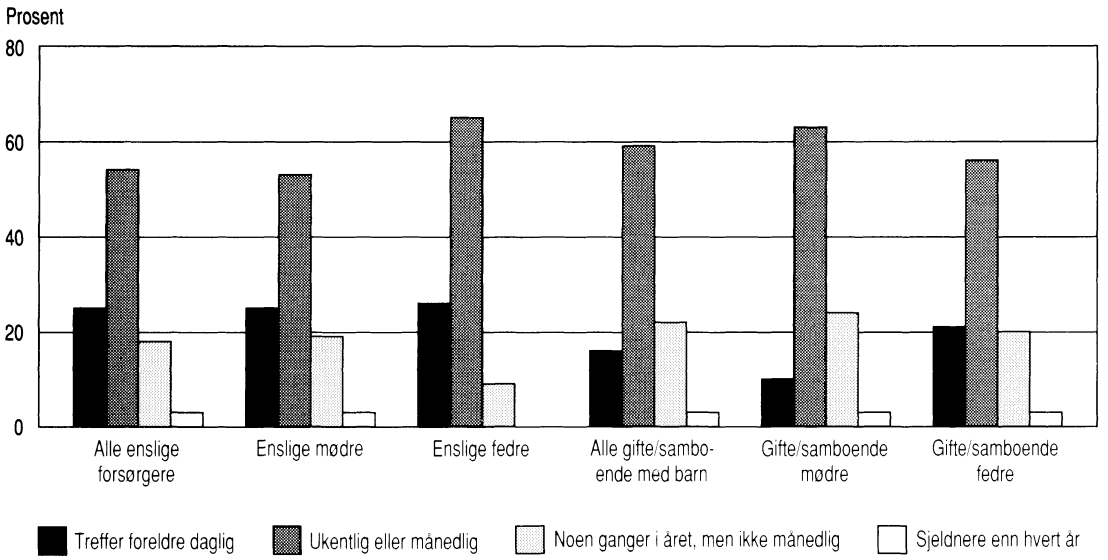

[1] Enslig forsørger er mor eller far med barn under 16 år

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Undersøkelsen "Barns familier" som ble gjennomført i 1988 (Jensen 1992), viser at vel 30 prosent av enslige forsørgeres barn hadde vanlig besøksordning, det vil si besøk hos sin andre forelder annenhver helg, en ettermiddag i uka samt delte ferier. Ytterligere en tredel av barna hadde noe kontakt med sin andre forelder, og de øvrige barna hadde sjelden eller svært lite kontakt. For omtrent 90 prosent av barna gjelder dette kontakt med biologisk far.

Siden de fleste enslige forsørgere har hyppig kontakt med egne søsken og foreldre, vil vi tro at enslige forsørgeres barn ofte har god og nær kontakt med de tanter/onkler og besteforeldre som er henholdsvis søsken, mor og far til den forelder barna bor sammen med. Dette kan tyde på at barn av enslige mødre faktisk har hyppigere kontakt med mormor og morfar enn med far.

Enslige fedre er mest aktive i organisasjoner, enslige mødre minst

Aktiv deltakelse i forenings- og organisasjonsliv synes for en stor del kjønnsbestemt, og menn er oftere aktive i slik virksomhet enn kvinner. I 1991 var eksempelvis 11 prosent av de enslige fedrene aktive i et politisk parti, 25 prosent var aktive i idrettslag og 15 prosent i musikk- eller teaterlag. Disse andelene er like høye eller høyere enn for gifte/samboende fedre, og betraktelig høyere enn for mødre, spesielt enslige mødre. Når det gjelder aktivitet i andre foreninger var imidlertid kjønnsforskjellene ikke så store.

Enslige mødre mer utsatt for vold og trusler

Enslige mødre, og i særdeleshet yngre enslige mødre, er oftere utsatt for vold og trusler enn andre grupper i befolkningen. Det er vanskelig å påvise årsakene til dette, men noe av forklaringen kan være mødrenes sosiale kontakter, eller kanskje helst tidligere sosiale kontakter. Familievold (fra ektefelle/samboer) eller vold utøvd av en person som offeret har et mer varig forhold til, rammer for eksempel kvinner oftere enn menn (Olaussen 1982).

I 1991 oppgav 5 prosent av alle personer 16-79 år å ha vært utsatt for vold eller trusler siste året, mens andelen var 17 prosent for enslige mødre og hele 21 prosent for enslige mødre under 35 år. For gifte/samboende mødre med barn 0-16 år var tilsvarende andel 4 prosent, og for enslige fedre og gifte/samboende fedre henholdsvis 6 og 4 prosent.

Inger Texmon

8.4 Flytting fra foreldrehjemmet

Oppbrudd fra foreldrehjemmet en viktig milepæl

Å bryte opp fra foreldrehjemmet er en milepæl i livsløpet og en viktig del av utviklingen mot et selvstendig voksenliv. De aller fleste som vokste opp i Norge i tiårene etter annen verdenskrig flyttet hjemmefra før de fylte 30 år, oftest rundt 20-årsalderen. Mange, særlig av dem som vokste opp på landsbygda, måtte bryte opp hjemmefra tidlig for å fortsette skolegang eller for å få arbeid. Ønske om større selvstendighet eller å komme bort fra foreldrenes kontroll har også vært utslagsgivende for store grupper. Mens giftermål oftest var flyttegrunn for generasjonen født før siste verdenskrig, er det nå blitt mer vanlig å flytte for seg selv.

At mange ønsker seg bort fra foreldrehjemmet en god stund før flytting blir realisert, bekreftes av flere mindre undersøkelser blant norsk ungdom. Tre av fire tenåringer som på 1970-tallet ble spurt om sine flytteplaner, oppgav at de ville forlate foreldrehjemmet før de fylte 20 år (NOU 1977:6). I en nyere undersøkelse var halvparten av guttene og tre firedeler av jentene allerede i 18-årsalderen opptatt av spørsmålet om å flytte hjemmefra (Grue 1987). Blant dem som bor hos foreldrene og er i tjueårene, ønsker halvparten å kunne flytte for seg selv (Gulbrandsen, Hansen og Gulbrandsen 1992). Når de likevel er blitt boende hjemme, har det for det meste økonomiske årsaker. Særlig guttene legger vekt på at det er økonomisk fordelaktig å bo hos foreldrene. Flytter de ut, er det ofte til en midlertidig bolig, der standarden er dårligere enn hjemme hos foreldrene (Kristiansen 1989). Samtidig må de selv stå for sine daglige utgifter.

I siste halvdel av 1980-årene ble det mindre gunstig å ta opp lån, og det ble, iallfall for en tid, dyrere å komme inn på boligmarkedet. Utsiktene til å komme i arbeid etter endt utdanning er heller ikke så lyse for dagens unge som de var for tidligere ungdomskull. Om dette fører til at de oftere blir boende på barnerommet til langt opp i 20-årene, kjenner vi ikke til.

Kunnskap om flytting hjemmefra er nyttig i samfunnsplanleggingen

Når ungdom forlater foreldrehjemmet, endres husholdsstrukturen. Oftest dannes et nytt hushold med én person, samtidig med at foreldrenes hushold blir mindre. Dersom flyttingen innebærer starten på et samliv, opprettes enten et nytt hushold med to personer, eller et allerede etablert hushold øker med én person.

Kunnskap om endringene i husholdsstrukturen er en forutsetning for å forstå boligbehovet og andre sider ved forbruksmønsteret. Både opplysninger om når ungdom flytter hjemmefra, og i hvilken grad det skjer ved starten av samliv, er nødvendige. Det er

Datakilder som gir opplysninger om flytting hjemmefra

Både fra **familiestatistikken**, som er en del av den løpende befolkningsstatistikken, og fra **folketellingene** får vi vite hvor mange unge som er registrert bosatt sammen med foreldrene. Grunnlaget for dette er flyttemeldingene til Det sentrale personregister. Ungdom som er under utdanning, skal imidlertid ikke melde flytting, med mindre det skjer i forbindelse med giftermål, etablering på arbeidsmarkedet, eller ved kjøp av bolig. Flytting ved start av samboforhold blir heller ikke meldt systematisk. Det sentrale personregister har derfor betydelig høyere tall for hjemmeboende ungdom enn den faktiske utflyttingen skulle gi grunnlag for.

Intervjuundersøkelser er dermed viktigste kilder til kunnskap om flytting hjemmefra. Levekårsundersøkelsen 1987 og Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 er store landsomfattende utvalgsundersøkelser der man ble bedt om å angi tidspunkt for flytting hjemmefra, men i spørsmål med ulik ordlyd. I Familie- og yrkesundersøkelsen ble formuleringen "når forlot du foreldrehjemmet for godt" benyttet, mens de som deltok i levekårsundersøkelsen oppgav hvor lenge de hadde bodd sammen med mor og far. Her er det altså førstegangsutflytting fra foreldrehjemmet som skulle registreres. I tillegg opplyste de som ble intervjuet i de fire Levekårsundersøkelsene 1980, 1983, 1987 og 1991 og i Ungdomsundersøkelsen 1990, om de bodde sammen med foreldrene.

Flytting hjemmefra er ikke en enkel, veldefinert hendelse for alle, og kan dessuten være en gradvis prosess. For å finne ut hvor ofte det har skjedd i flere etapper, ble det laget en spørsmålsekvens om dette i SSBs Omnibusundersøkelse oktober 1992. Det vil her være relativt få personer i hver aldersgruppe, og resultatene er mer preget av tilfeldige variasjoner enn de andre kildene.

I artikkelen brukes alle disse kildene, som hver for seg har sterke sider, uten at noen er overlegen på alle punkt.

likevel ikke utført særlig omfattende studier av flytting fra foreldrehjemmet i Norge. Én viktig årsak til dette er at de eksisterende datakildene ikke er fullt ut tilfredsstillende.

Flyttealderen har sunket gjennom store deler av århundret

Av menn født de første tiårene av vårt århundre, hadde halvparten forlatt oppveksthjemmet først i 25-årsalderen (Levekårsundersøkelsen 1987). Tilsvarende andel av kvinnene født på samme tid hadde flyttet ut da de var om lag 22 år gamle. Alderen da halvparten hadde flyttet hjemmefra, medianalderen, gikk ned med over fem år for menn og med noe mindre for kvinner fram til kullene født rundt 1940. Medianalderen stabiliserte seg så rundt 20 år for menn og mellom 18 og 19 år for kvinner født i neste tiår og steg svakt for kull født etter 1950.

Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 inneholder data om to fødselskull menn (født 1945 og 1960) og seks fødselskull kvinner (født 1945, 1950, 1955, 1960, 1965 og 1968). Halvparten av mennene i begge fødselskullene var flyttet hjemmefra omtrent 21,5 år gamle. Blant kvinnene var halvparten av 1945-kullet flyttet hjemmefra 20,4 år gamle, mens kvinnene i 1960-kullet var knapt ett år tidligere ute. Kvinnenes alder ved flytting hjemmefra ser her ut til å stige noe for kvinner født etter 1960. At alder ved flytting hjemmefra er så mye høyere enn i Levekårsundersøkelsen 1987 for personer født i samme periode, forklares langt på vei av at "flytting for godt" er registrert i Familie- og yrkesundersøkelsen, mens Levekårsundersøkelsen registrerer første utflytting.

Figur 1
Medianalder ved flytting hjemmefra for ulike fødselskull. Menn og kvinner. Tre utvalgsundersøkelser

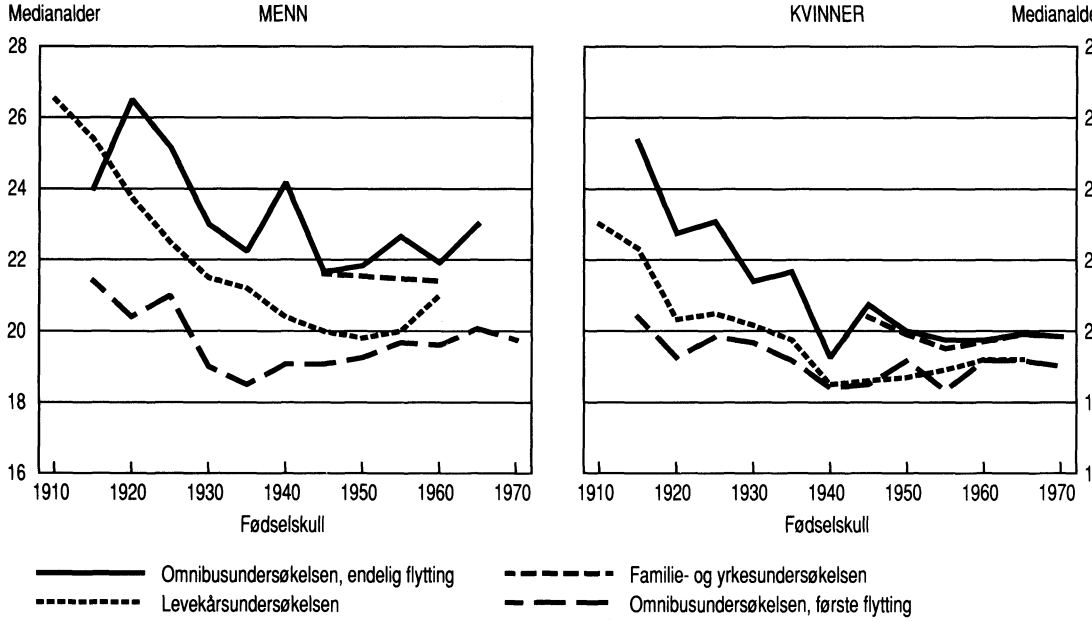

Kilder: SSBs Omnibusundersøkelse 1992, Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 og Levekårsundersøkelsen 1987

En utvikling mot tidligere flytting fra foreldrehjemmet fram til perioden 1970-1980 er også kjent fra flere andre vestlige land. Dette har skjedd på tross av økt utdanningslengde. En gradvis bedret studiefinansiering og etter hvert også flere boligtilbud har utvilsomt satt mange unge mennesker i stand til å flytte hjemmefra før de var fullt ut etablert. Undersøkelsene fra siste del av av 1980-tallet kan imidlertid tyde på at tendensen mot stadig tidligere utflytting har stanset opp. Enkelte av våre resultater kan også tyde på at den har snudd.

Jenter flytter tidligere hjemmefra enn gutter

Kvinner født i 1945 og 1960 flyttet i gjennomsnitt hjemmefra ett til to år tidligere enn jevnaldrende menn. For kullene født tidligere i århundret var forskjellen i flyttealder mellom kjønnene om lag tre år, men den avtok noe for kullene født etter 1930. Tallene kan tyde på at forskjellen har økt svakt igjen for dem som ble født på 1960-tallet.

Flyttealderen henger til en viss grad sammen med ekteskapsalderen, som har ligget to til tre år høyere for menn enn for kvinner. At unge jenter fra utkantstrøk i større grad enn guttene orienterer seg mot byenes utdanningstilbud og arbeidsmarked, medfører at de forlater oppvekstjemmet tidligere enn guttene. En del av guttene ser på sin side ut til å la økonomiske hensyn veie tyngre når valget står mellom å bli boende hjemme eller å flytte for seg selv (Gulbrandsen, Hansen og Gulbrandsen 1992).

Forskjellen i utflyttingsalder mellom kjønnene blir ofte forklart med ulikhet i modenhet og ferdigheter. Jentene regnes fremdeles

for å være mer trenet for de praktiske utfordringer en egen husholdning medfører. Ofte stilles det også strengere krav til hjemmeboende døtre enn til sønner, både gjennom kontroll av livsførsel og krav til deltakelse i praktisk arbeid. Døtrene har dermed mer å vinne på å flytte ut.

Flere forklaringer på forskjeller mellom datakildene

Datakildene som bygger på personregisteret, viser for høye tall for hjemmeboende unge (se tekstramme). Ifølge familiestatistikk fra første halvdel av 1970-tallet og folketellingen 1970 bodde drøyt 30 prosent av 20-29-åringene hjemme, mens andelen var steget til nær 40 prosent ved utgangen av 1990 ifølge familiestatistikken. Til sammenlikning svarte 22-24 prosent av 20-29-åringene som ble intervjuet i de fire Levekårsundersøkelsene 1980, 1983, 1987 og 1991 at de bodde sammen med foreldrene. At forskjellen mellom registeropplysninger og intervjudata kan øke noe over tid, forklares av endringer i flytteårsakene. På 1970-tallet, da giftermål og arbeid var viktige flyttegrunner, ble det oftere gitt melding til registeret enn når utdanning og samboforhold er de viktigste grunnene.

At opplysningene om flytting også varierer en del mellom de ulike intervjuundersøkelsene, skyldes først og fremst at det er spurt etter ulike faser i flyttingen. De som deltok i Omnibusundersøkelsen 1992, ble både spurt om når de hadde flyttet fra foreldrehjemmet for godt og når den første flyttingen hadde funnet sted, dersom de hadde flyttet ut mer enn én gang. Nesten halvparten av dem som oppgav å ha flyttet for godt, hadde også minst én gang tidligere flyttet ut av foreldrehjemmet. I tillegg var noen tilbake i foreldrehjemmet etter en første utflytting da de ble intervjuet, mens andre regnet seg som midlertidig ute av foreldrehjemmet (til sammen 6 prosent).

Omnibusundersøkelsens resultater bekrefter at det medfører stor forskyvning i medianalderen for flytting når vi skiller mellom første og antatt siste flytting. Alderen da halvparten oppgav å ha flyttet ut for godt i Omnibusundersøkelsen, samsvarer bra med nivået fra Familie- og yrkesundersøkelsen for sammenliknbare fødselskull (figur 1), og kvinnenes alder ved første utflytting avviker ikke mye fra levekårsundersøkelsens opplysninger. For menn er derimot alder ved første utflytting hjemmefra en del lavere i Omnibusundersøkelsen enn flyttealderen angitt i levekårsundersøkelsen. En del av de eldste mennene oppgir trolig starten for nokså korte fravær fra foreldrehjemmet (f.eks. den tidligere korte militærtjenesten) når det spørres om mer enn ett tidspunkt, slik som i Omnibusundersøkelsen.

Tabell 1

Andel i alderen 20-29 år som bor hos foreldrene. 1970-1991. Prosent

Datakilde	1970	1974	1980	1983	1987	1990	1991
Familiestatistikk		31	36			38	
Folketelling	32		35			39	
Levekårsundersøkelsene			23	24	24		22

Har flyttealderen steget gjennom siste tiår? Ifølge både Levekårsundersøkelsen 1987 og Omnibusundersøkelsen har alder ved *første utflytting* steget svakt for kvinner født etter 1940 (figur 1). Når det gjelder *endelig flytting* hjemmefra, viser Familie- og yrkesundersøkelsen at de yngste kvinnekullene (født i 1965 og 1968) flyttet hjemmefra for godt noe senere enn kullene født 10-15 år tidligere[1]. Omnibusundersøkelsen tyder derimot på at alderen ved *endelig utflytting* har vært mer stabil for kvinner født etter 1950. Når det gjelder andel som bor sammen med foreldrene, har det heller ikke vært noen økning for kvinner i alder 20-24 år ifølge de øvrige undersøkelsene, når perioden ses under ett.

Også for menn er det en tydelig stigende tendens i alderen ved *første utflytting* for kull som er født etter 1940 ifølge Omnibusundersøkelsen, og for kull født etter 1950 ifølge Levekårsundersøkelsen 1987. Når det gjelder *endelig flytting*, viser Familie- og yrkesundersøkelsen samme medianalder for menn født i 1945 og 1960. I Omnibusundersøkelsens utvalg er persongruppene små, og det er vanskelig å se en klar utviklingsretning i alderen ved *endelig flytting* hjemmefra for kullene født etter 1940. Andel menn som *bodde hjemme* i 20-24-årsalder økte derimot noe mellom Levekårsundersøkelsene i 1980, 1983 og 1987, men som for kvinner var den igjen lavere i Ungdomsundersøkelsen 1990 og Levekårsundersøkelsen 1991. At den svake økningen ikke fortsatte i de to undersøkelsene fra 1990 og 1991, kan være et svar på at boligprisene falt raskt rundt 1990.

[1] Når flyttealderen for de yngste fødselskullene sammenliknes med de eldre kullene innenfor én undersøkelse, kan vi få et skjevt inntrykk: Blant de yngste som er trukket ut for å intervjues, har mange av dem som er flyttet hjemmefra, ennå ikke meldt dette til personregisteret. De er dermed vanskeligere å treffe, og hjemmeboende er antakelig overrepresentert i intervjumaterialet. Vi vet imidlertid ikke om overrepresentasjonen er av en slik størrelse at det påvirker resultatene vesentlig. Når resultater fra likelydende spørsmål i en serie med undersøkelser sammenliknes, som i levekårsundersøkelsene fra og med 1980, har vi ikke dette problemet.

Tabell 2
Andel som bor hos foreldrene, etter kjønn og alder. 1980-1991. Levekårsundersøkelsene 1980-1991. Ungdomsundersøkelsen 1990

Kjønn og alder	Levekårsundersøkelsene				Ungdomsundersøkelsen
	1980	1983	1987	1991	1990
20-29 år					
Begge kjønn	23	24	24	22	-
Menn	29	33	34	34	-
Kvinner	17	15	15	11	-
20-24 år					
Begge kjønn	36	38	41	34	34
Menn	47	51	54	50	45
Kvinner	25	25	27	19	23

Alt i alt ser vi, ut fra våre data, en nokså svak og midlertidig tendens til at flere menn i aldersgruppen 20-24 år bodde hjemme i løpet av 1980-årene. I intervjuer foretatt årlig gjennom Norsk gallup, er det heller ikke påvist *klare* endringer i andel unge voksne som bor hjemme i perioden 1985-1992 (Gulbrandsen, Hansen og Gulbrandsen 1992). Likedan er det bare svake tegn på at alder ved "endelig" flytting ut av foreldrehjemmet økte noe for kullene født utover 1960-tallet. Det er påvist en noe tydeligere stigning i alder ved førstegangsutflytting særlig for menn, og denne stigningen har pågått over en lengre periode.

Minst spredning i alder ved flytting hjemmefra for jentene

Selv om jenter stort sett forlater foreldrehjemmet tidligere enn gutter, er det flest gutter blant de få som har flyttet hjemmefra for godt allerede i 14-15-årsalderen. Først omkring 17-årsalder er guttene innhentet av jevnaldrende jenter. Kvinnenes flytting er mer konsentrert til 18-22-årsalderen, og i 22-årsalderen er andelen som bor hjemme, 20-30 prosent, mot nesten halvparten av mennene. Mot slutten av 20-årene har rundt 10 prosent av mennene ennå ikke flyttet, mens dette gjelder for under 5 prosent av kvinnene.

Minkende spredning i utflyttingsalder de siste tiårene

Medianalderen ved flytting hjemmefra var så å si den samme for menn født i 1945 og i 1960, men aldersspredningen var størst i det eldste fødselskullet. Hele 10 prosent av mennene i det eldste kullet flyttet hjemmefra som 14-15-åringer, mot bare 3 prosent i det yngste kullet. På den annen side bodde en større andel av mennene i det eldste kullet hjemme da de passerte 28 år, 13 prosent,

Figur 2

Andel som har flyttet hjemmefra i ulike aldere. Menn og kvinner født 1945 og 1960. Kumulativ prosent

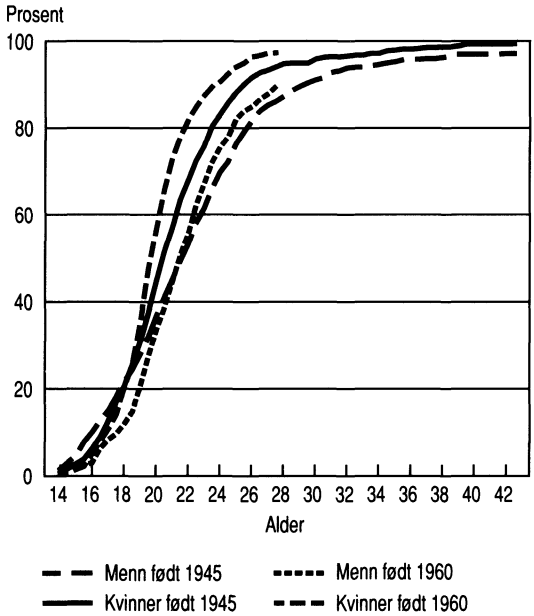

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988

mot 10 prosent av det yngste kullet. Også for kvinnene var det mest flytting før 16-årsalderen i 1945-kullet (6 prosent).

Den tidlige utflyttingen for 1945-kullet fant sted rundt 1960. Innføringen av obligatorisk niårig skole fra 1959, som langt på vei var gjennomført i det påfølgende tiåret, medførte en sterk desentralisering av skoletilbudet. Mye av flyttingen hjemmefra i de tidligste tenårene falt da bort. Med to år lengre obligatorisk skolegang ble det også uaktuelt å flytte så tidlig for å få arbeid.

Jenter fra utkantstrøk flytter tidlig hjemmefra .....

Jenter fra utkantstrøk flytter tidligere hjemmefra enn jenter som er vokst opp i storbyregionene. Halvparten av kvinnene født i

1945 og 1960, som var oppvokst i landets utkantkommuner (jf. tekstramme om gruppering av kommuner etter sentralitet, kapittel 2.2), hadde flyttet hjemmefra allerede i 19-årsalderen, mens jentene fra de største byområdene var halvannet år eldre da halvparten hadde flyttet ut. Forskjellene i flyttealder mellom landsdeler er noe mindre enn forskjellene mellom større byer og utkantkommuner. Tidligst flytting hjemmefra finner vi på Vestlandet og i Nord-Norge og senest i Oslo og Akershus.

Figur 3
Alder da 25, 50 og 75 prosent har flyttet hjemmefra, i ulike typer oppvekstkommuner[1]. Menn og kvinner født 1945 og 1960

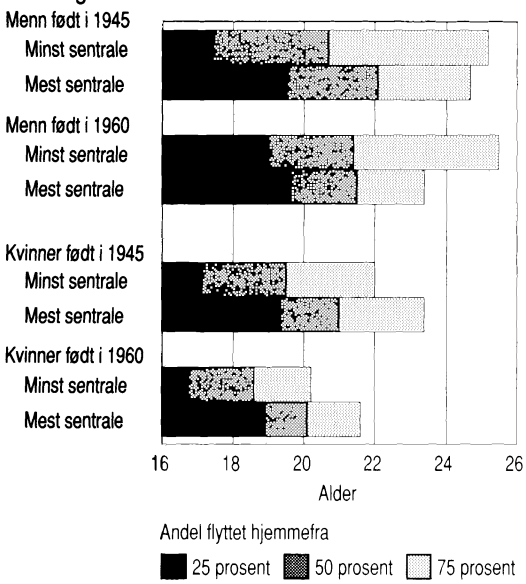

[1] Se gruppering av kommuner etter sentralitet, kapittel 2.2

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988

Utkantungdoms tidlige utflytting er en følge av at utdanning og arbeid er mindre tilgjengelig i utkantkommunene. Ungdom herfra må oftere flytte fra oppvekstsjemmet etter obligatorisk skole enn ungdom fra områder med varierte skole- og arbeidstilbud. Særlig er jentene i stor grad orientert mot byenes utdanningstilbud og arbeidsmarked.

..... mens mange gutter fra utkantstrøk blir boende lenge hjemme

De regionale forskjellene i guttenes flytting hjemmefra er ikke fullt så klare. I 1945-kullet var forskjellen mellom utkant- og storbyungdom om lag den samme for gutter som for jenter. I 1960-kullet var medianalderen ved flytting nær landsgjennomsnittet både for menn som vokste opp i utkantstrøk og i storbyene. For begge kull flytter imidlertid den første firedelen tidligere hjemmefra i utkantkommunene enn i storbyområdene.

En annen forskjell mellom gutter fra utkant og storbyregion er at andelen som blir boende nokså lenge hjemme, er høyere blant de første. Menn fra utkantstrøk som søker det lokale arbeidsmarkedet, blir ofte boende lenge hjemme. De som har overtatt gårdsbruk etter foreldrene, har ikke flyttet hjemmefra for godt. Når også større grupper av menn fra landsbygda blir boende hjemme lenge, kan det skyldes at tilbudet av boliger egnet til førsteetablering er dårligere enn det man finner i byene.

Sosial bakgrunn har ulik betydning for gutters og jenters flytting

I tråd med foregående avsnitt, finner vi at det er sønner av bønder og fiskere som gjennomgående flytter senest hjemmefra. Medianalderen er drøyt 22 år for begge kullene, og så mye som en firedel hadde ennå ikke flyttet hjemmefra da de var 26 år gamle. Av mennene født i 1960 flyttet funksjonærsønnene tidligere hjemmefra enn arbeidersønnene, mens denne tendensen var svakere i 1945-kullet. Funksjonærsønnene får trolig noe oftere støtte til sin etablering, enten i form av økonomisk tilskudd, lettere

tilgang til lån eller større sjanser til å skaffe bolig gjennom familie og bekjente.

Figur 4
Alder da 25, 50 og 75 prosent har flyttet hjemmefra. Menn og kvinner født 1945 og 1960 med ulik sosioøkonomisk bakgrunn

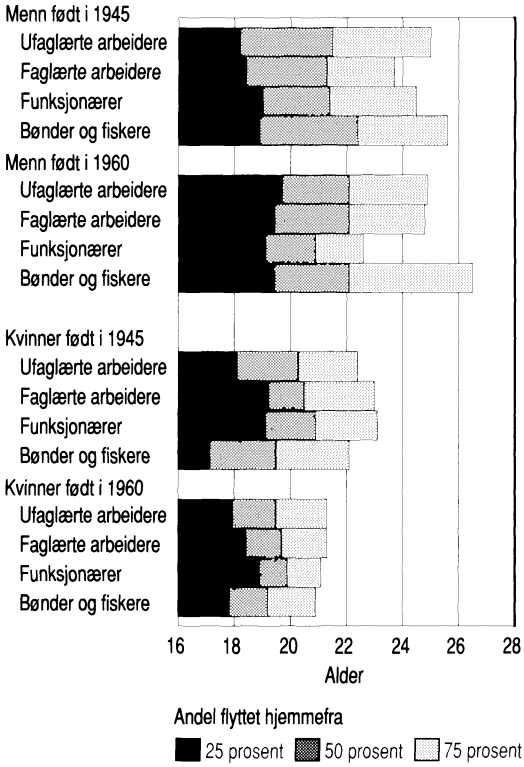

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988

Sosial bakgrunn har en annen betydning for kvinnenes flytteatferd enn for mennenes. Døtre av ufaglærte arbeidere og bønder flytter tidligere hjemmefra enn døtre av funksjonærer og faglærte arbeidere. Bondedøtrene flytter i større grad enn sine brødre ut av lokalmiljøet for å få utdanning eller arbeid. Av arbeiderdøtrene er det mange som går tidlig ut i arbeid, men også mange som etablerer familie relativt tidlig.

At høy sosial status i foreldregenerasjonen ikke framskynder jentenes flytting på samme måte som guttenes, henger muligens også sammen med at guttene venter med å flytte hjemmefra til de er bedre etablert økonomisk. Av jenter som har flyttet hjemmefra og bor alene, er det en større andel som bor i midlertidige eller leide boliger enn blant aleneboende gutter, som på sin side noe oftere eier boligen (Kristiansen 1989, Gulbrandsen 1993). Intervjuer med unge voksne i begynnelsen av 1980-årene tyder dessuten på at det blant unge par er noe overvekt av tilfeller der mannen, og ikke kvinnen, har skaffet boligen, om de ikke har skaffet den sammen (Brusdal 1984).

Utdanning og yrkesaktivitet påvirker flytting hjemmefra

Både gutter og jenter med mange søsken flytter noe tidligere, og enebarn senere, fra oppvekstfamilien enn dem som har ett eller to søsken. Forskjellene er noe større for 1945-kullet enn for 1960-kullet. Trangboddhet og noe dårligere økonomi for store familier er en nærliggende forklaring.

Til nå har vi bare sett på betydningen av faktorer knyttet til oppveksten. En analyse av Familie- og yrkesundersøkelsen (Texmon 1992) viser også betydningen av forhold som varierer gjennom ungdomstiden og tidlig voksenalder. For eksempel har både gutter og jenter større tilbøyelighet til å bryte opp hjemmefra enn sine jevnaldrende dersom de har debutert seksuelt.

For menn betyr høyere utdanning økt tilbøyelighet til å flytte hjemmefra. Dersom kvinner har gjennomført en universitets- eller høgskoleutdanning og ikke har flyttet hjemmefra, er også deres sannsynlighet for å flytte høyere enn for deres jevnaldrende hjemmeboende medsøstre med lavere utdanning. De aller fleste har imidlertid flyttet ut før de nådde så langt. Særlig var mange av

dem som endte opp med bare grunnskoleutdanning, tidlig ute.

For dem som bor hjemme helt til de kommer i fast arbeid, blir sannsynligheten for å flytte ut da svært høy, særlig for menn, men også for kvinner. Siden stadig flere er under utdanning i den alderen det er vanlig å flytte, skjer likevel en økende andel av flyttingene i en utdanningssituasjon. Å ha vært lenge i arbeid øker ikke tilbøyeligheten til å flytte for noen av kjønnene. Høy lønnsinntekt øker derimot flyttetilbøyeligheten for menn.

Hva oppgis som flyttegrunn?

Giftermål oppgis som den viktigste grunnen til å flytte hjemmefra for generasjonen født før 1945 (Omnibusundersøkelsen 1992). 50 prosent av kvinnene og 43 prosent av mennene født før 1945 har oppgitt dette som hovedgrunn til at de flyttet for godt. Så godt som ingen utflytting skyldtes samboforhold. Arbeid og utdanning blir oppgitt som årsak til i alt rundt 35 prosent av flyttingen fra foreldrehjemmet, både for menn og kvinner, med arbeid som det viktigste. Resten av flyttingene (22 prosent for mennene og 13 prosent for kvinnene) skyldtes først og fremst ønske om å komme for seg selv, foruten militærtjeneste for menn (5 prosent).

Også i generasjonen født i de to tiårene etter krigen, var de aller fleste flyttet hjemmefra for godt da de ble intervjuet i 1992. Flytting begrunnet i dannelsen av parforhold var gått en del tilbake, til under 40 prosent for mennene og 43 prosent for kvinnene. I tråd med utviklingen av samboforhold har disse også fått økende betydning som flytteårsak. For fire av ti av mennene som flyttet hjemmefra på grunn av samlivsinngåelse, startet dette som et samboforhold, mens den tilsvarende andelen for kvinnene var en tredel. Andelen av flytting fra foreldrehjemmet som samlet skyldtes arbeid og utdanning, var den samme for mennene og økte noe for kvinnene sammenliknet med generasjonen før. Utdanning har blitt en stadig viktigere grunn til flytting i tråd med økt utdanningslengde, særlig for kvinner, og arbeid har fått desto mindre betydning som flytteårsak.

Figur 5

Menn og kvinner i ulike fødselskull, etter oppgitte grunner til endelig flytting hjemmefra. Prosent

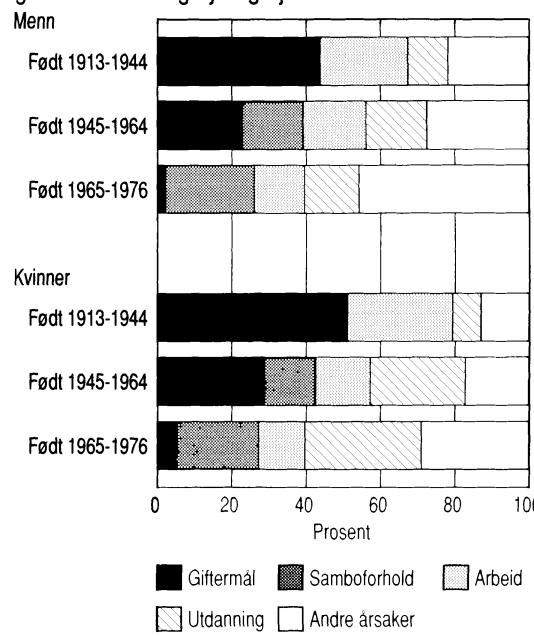

Kilde: Omnibusundersøkelsen 1992

Blant de yngste, født etter 1964, har nesten ingen av dem som var flyttet hjemmefra ved intervjuet gjort, det på grunn av giftermål. Samboforhold er blitt en viktigere flytteårsak, men den andelen av flytting som skyldes inngåelse av samliv, er samlet gått tilbake (til noe over en firedel). Dette skyldes at over halvparten av mennene og 40 prosent av kvinnene i denne aldersgruppen (16-27 år) ennå ikke hadde flyttet for godt ved intervjutidspunktet. Så mye som 45 prosent av de

yngste mennene har oppgitt andre årsaker til flytting enn parforhold, utdanning og arbeid, hvorav halvparten har oppgitt ønske om å bo for seg selv som den viktigste. I Ungdomsundersøkelsen 1990 oppgav intervjupersonene som var født i perioden 1966-1974 omtrent samme fordeling av flytteårsaker som de yngste i Omnibusundersøkelsen, bortsett fra at flere menn la vekt på arbeid og utdanning og færre pekte på ønske om å bo for seg selv som viktigste årsak.

9. Sosial deltaking

Mikael Jonsson, Mira/Samfoto

Anders Barstad

9.1 Sosial deltaking

SOSIAL KONTAKT OG LEVEKÅR

Kontakt og fellesskap gir velferd

For de fleste av oss er det vanskelig å tenke seg et liv uten nær kontakt med andre mennesker. En rekke undersøkelser har vist det nære samband mellom sosial kontakt og andre sider ved levekårene (se for eksempel kapittel 3.2 og kapittel 8.1). I en undersøkelse av hva folk synes er "svært viktige" områder i livet, var det familien de fleste nevnte som svært viktig (Listhaug og Huseby 1990). I arbeidslivet tillegges kontakten med kolleger vel så stor betydning som lønnsforhold. Seks av ti ansatte mener det er svært viktig at arbeidet innebærer kontakt med andre mennesker, mens bare tre av ti mener det er svært viktig med god betaling (SSB Arbeidsmiljø 1989).

Kontakt og fellesskap er ikke noe et individ "har", på linje med inntekt og bolig. Den sosiale kontakten innebærer nesten alltid at individet *deltar* på en sosial arena. Deltakelsen kan beskrives som en *rolle*utøvelse, for eksempel betyr det å være gift at en spiller ut rollen som "ektefelle". Rollene innebærer bestemte rettigheter og plikter i forhold til andre personer, både av uformell og formell art. Undersøkelser tyder på at personer som har mange roller, og dermed en høy grad av sosial deltakelse, har bedre psykisk og fysisk helse enn de som har få roller (Thoits 1983). Det er flere årsaker til at det å ha mange roller er positivt. Rollene kan gi livet en sterk mening og "retning". De kan også gi tilgang til konkrete ressurser, som informasjon, ulike former for hjelp og bekreftelse på ens egenverd. Den sosiale kontakten er spesielt viktig i krisesituasjoner, de som har nære bånd til andre mennesker mestrer en livskrise bedre enn de som mangler slike bånd.

Innhold viktigere enn hyppighet

Men ikke all sosial kontakt er av det gode. Eksempler på negative former for sosial kontakt er mobbing på arbeidsplassen og mishandling i familien. Begrepet *sosial støtte* brukes ofte som betegnelse på det positive innholdet i sosiale kontakter. En definisjon av sosial støtte er "ressurser som gjøres tilgjengelig av andre personer" (House og Kahn 1985). Den følelsesmessige støtten fra personer som står en nær, regnes som spesielt viktig for identitet og selvbilde. For flertallet er ektefelle- eller samborelasjonen den viktigste sosiale relasjonen. Denne betyr mer for mental helse enn andre relasjoner (Argyle og Henderson 1985). Hvilke sosiale relasjoner som er de viktigste vil imidlertid variere med hvilken livsfase en er i. For ungdom betyr foreldre og venner mye, mens godt naboskap kan være viktig for eldre, som i større grad enn andre er avhengig av et godt nærmiljø.

Fellesskap og formål
Fellesskapet i samfunnet kan beskrives både på individ-, gruppe- og samfunnsplan. På det individuelle plan er graden av fellesskap et spørsmål om individets "vi-følelse", følelsen av tilhørighet og solidaritet. En rekke forhold påvirker opplevelsen av fellesskap, blant annet bidrar felles aktiviteter, verdier og tankesystemer i en gruppe eller et samfunn til en følelse av tilhørighet. Felles aktiviteter og tankesystemer er ofte knyttet til kollektive bevegelser. De kollektive bevegelsene er viktige for fellesskapsfølelsen, særlig fordi de bidrar til å definere et *formål* for mange menneskers liv. Formål skaper fellesskap. Når store, kollektive bevegelser som kirke og arbeiderbevegelse mister mye av sin kraft, kan samfunnets evne til å definere et formål bli svekket (Løchen 1989).

Et svekket fellesskap får konsekvenser for de sosiale relasjonene. Hvis "vi-følelsen" blir mindre, øker sannsynligheten for at de sosiale relasjonene preges av mistillit og konflikt. Det er lettere å begå lovbrudd hvis en ikke føler noen tilknytning til samfunnet. Det kan derfor være svært viktig, både for samfunnet og den enkelte, at samfunnsmedlemmene har en grunnleggende følelse av samhørighet.

Sosial kontakt og fellesskap - kan det styres?
Sosial kontakt og fellesskap er et velferdsgode som politisk sett står i en særstilling. Det er vanskelig å styre omfang og fordeling av sosial kontakt gjennom politiske vedtak. Det er et paradoks at det som folk flest anser som et av de viktigste velferdsgodene, også er det som er vanskeligst å påvirke. Mange vil nok mene at det heller ikke er ønskelig at det offentlige skal gripe inn på dette området, og at myndighetene bør unnlate å styre noe som har så mye med privatlivet å gjøre.

Men indirekte har offentlig politikk betydning for sosial kontakt og fellesskap. En rekke sider ved politiske beslutninger vil indirekte påvirke de sosiale kontaktmønstrene. Sysselsettingspolitikken har betydning for hvor mange som kan få tilgang til det sosiale fellesskapet på en arbeidsplass. Den offentlige politikken påvirker også det sosiale kontaktmønsteret gjennom tiltak som støtteordninger for frivillige organisasjoner, opprettelse av fritidsklubber og eldresentra.

Heller ikke fellesskapsfølelsen i samfunnet kan forstås uavhengig av politiske beslutninger. En politikk som medfører stor sosial og økonomisk ulikhet undergraver fellesskapet i samfunnet. Stor ulikhet gir grobunn for konflikter (jf. opprøret i Los Angeles, sommeren 1992). At Norge er et samfunn som, i internasjonal målestokk, har vært lite preget av voldelige konflikter, kan blant annet tilskrives mindre sosiale og økonomiske ulikheter enn i mange andre land.

SOSIAL KONTAKT

Flere samlivsoppløsninger, flere bor alene...
Familiebåndene er de sterkeste bånd mellom mennesker. For de fleste er den viktigste formen for sosial kontakt i voksen alder samlivet med en person av det annet kjønn. Rammen rundt dette samlivet har endret seg mye de siste tiårene (se kapittel 8.1). Antallet skilsmisser har økt sterkt, over 10 000 ektepar ble skilt i 1991. Samtidig er det blitt langt mer vanlig å bo sammen uten å være gift. Samboerforhold er mindre varige og oppløses lettere enn ekteskap. Flere skilsmisser og flere samboforhold innebærer større omskiftelighet i relasjonene innen husholdningen. En av konsekvensene er flere enslige (dvs. som ikke er gift eller samboende) og aleneboende i perioder av livet. I 1973 bodde 9 prosent av den voksne befolkningen alene, i 1991 17 prosent. Antallet som bodde alene

var i 1970 noe under 300 000 og i 1990 om lag 600 000 (Gulbrandsen 1992b). Samtidig har et redusert fødselstall (se kapittel 2.1) bidratt til at det er blitt færre store husholdninger. Gjennomsnittshusholdningen er derfor av flere grunner blitt betydelig mindre.

Økningen i antallet som bor alene har flere årsaker enn samlivsbruddene. Det er blant annet blitt langt vanligere for enslige å bo alene enn tidligere (Barstad 1992b).

Det er blitt noen flere som til enhver tid ikke lever i noen form for parforhold. Ifølge levekårsundersøkelsene økte andelen enslige i aldersgruppen 16-79 år fra 29 prosent i 1980 til 34 prosent i 1991. For mange, spesielt blant de yngre, er imidlertid tilværelsen som enslig av forholdsvis kort varighet.

..men flere vennskap og hyppigere kontakt utenfor husholdningen

Mens de sosiale bånd innenfor husholdningen er blitt mindre stabile og omfattende de senere årene, synes det å ha skjedd en motsatt utvikling i relasjonene utenfor husholdet (figur 1). Det mest påfallende er at flere har nære venner. I 1980 var det 27 prosent av befolkningen som oppgav at de manglet en fortrolig venn utenom egen familie, i 1991 var andelen 18 prosent. Det har også vært en svak reduksjon i andelen som har sjelden kontakt med eller er helt uten gode venner på bostedet. På hele 1980-tallet var det om lag en av fire voksne som ikke hadde besøkskontakt med naboer. Derimot er det blitt noe færre som besøker mange naboer (fem eller flere).

Tiden vi bruker til sosialt samvær i fritiden (besøk, samtaler, selskaper m.m.) økte på 1970-tallet, men var uendret på 1980-tallet (se kapittel 9.2). I 1990 brukte vi noe over to timer til sosialt samvær på en gjennomsnittsdag, 15 minutter mer enn i 1970. Men tid brukt til besøk hos eller av slektninger eller venner synes å ha økt noe på 1980-tallet (SSB Tidsnyttingsundersøkelsen 1990).

Andelen med liten familiekontakt (dvs. som treffer foreldre, søsken eller utflyttede barn sjeldnere enn månedlig) har endret seg lite. Lavere dødelighet medfører at det blir gradvis flere som har foreldre i live. I 1973 var det fire av ti i den voksne befolkningen som ikke hadde noen foreldre i live, i 1991 en tredel. Et annet utviklingstrekk er at kontakten med barn som er flyttet hjemmefra er blitt noe mer hyppig i løpet av de siste ti årene (se tabell 4).

Figur 1

Utviklingen i andelen aleneboende og i ulike former for svak sosial kontakt. Aldersgruppen 16-79 år

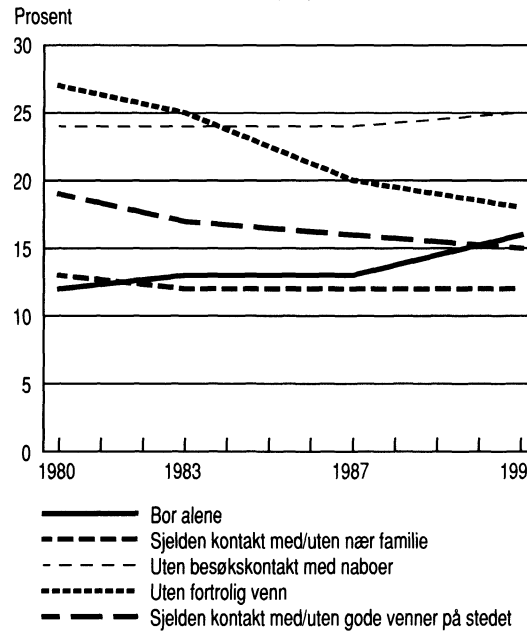

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Figur 2
Andelen som bor alene, og andelen som sjelden har kontakt med eller er helt uten nære familiemedlemmer, blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1980 og 1991. Prosent

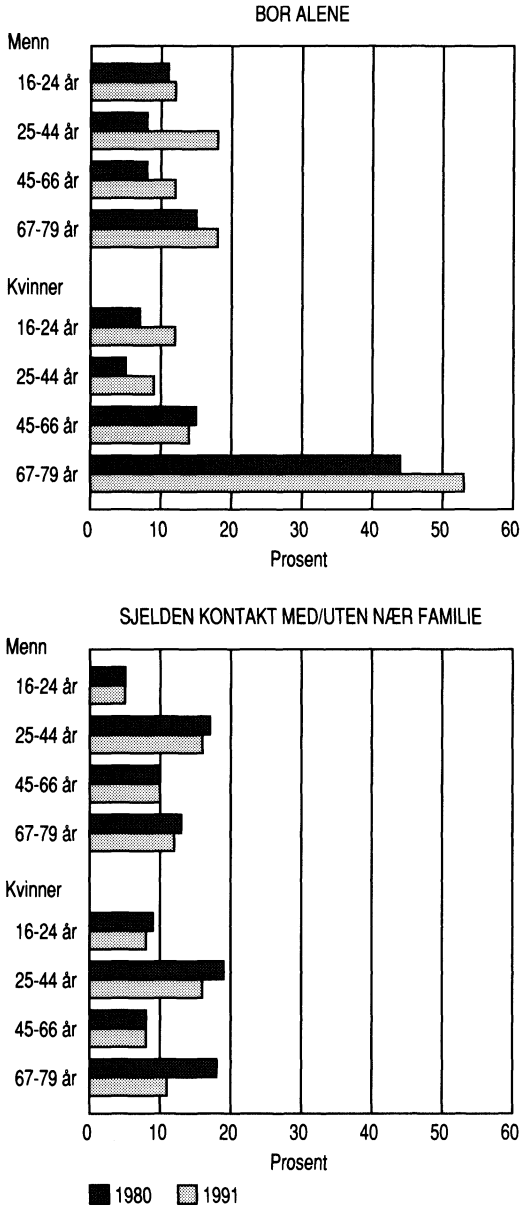

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Færre av de eldste kvinnene har liten familiekontakt

Tendensen til at flere bor alene har vært sterkest blant menn i alderen 25-44 år, hvor andelen er blitt mer enn fordoblet i løpet av 1980-tallet, og blant kvinner under 45 år. Flest aleneboende finner vi likevel blant de eldste kvinnene. Mer enn halvparten av kvinner i alderen 67-79 år bor alene.

Kvinner og menn i alderen 25-44 år har svakest familietilknytning. En må her være oppmerksom på at familietilknytning ikke omfatter ektefelle/samboer og hjemmeboende barn under 16 år. De eldre aldersgruppene har i større grad voksne barn som de kan ha kontakt med. I løpet av det siste tiåret har det vært små endringer i familiekontakten i ulike aldersgrupper, med unntak av de eldste kvinnene. Færre eldre kvinner hadde liten familiekontakt i 1991 enn i 1980. Dette kan ha sammenheng med at kvinner født omkring 1915-1920 fikk flere barn enn kvinner født tiåret før. Fruktbarheten i Norge nådde en bunn omkring 1930 (Gautun og Romøren 1992).

Dobbelt så mange menn som kvinner er uten fortrolige venner

Menn har i nesten like stor grad som kvinner jevnlig kontakt med gode venner der de bor, og det har vært omtrent samme økning i denne formen for vennskapskontakt for begge kjønn. Derimot er det langt flere menn enn kvinner som mangler en fortrolig venn, og denne forskjellen har økt i løpet av det siste tiåret. Mens 24 prosent av menn manglet en fortrolig venn utenfor familien i 1991, var tilsvarende andel for kvinner 11 prosent.

Mange eldre menn mangler fremdeles fortrolige venner

Utviklingen i vennskapskontakten i ulike grupper er nokså forskjellig, alt etter som en

Figur 3
Andelen som mangler en fortrolig venn, og andelen som sjelden har kontakt med eller er helt uten gode venner på stedet, blant menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1980 og 1991. Prosent

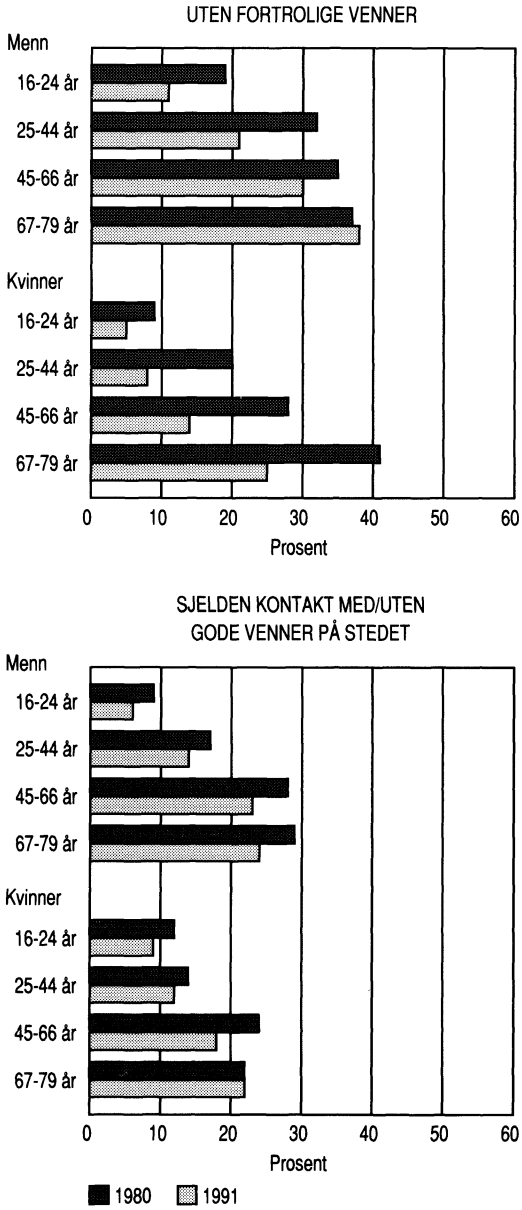

Kilde: Levekårsundersøkelsene

ser på "gode venner på stedet" eller "fortrolige venner". For mange grupper er det riktignok en positiv utvikling, både i andelen med "gode" og i andelen med "fortrolige" vennskap. Men det er påfallende at flere av mennene over 44 år har jevnlig kontakt med gode venner der de bor, mens andelen som mangler fortrolige venner har endret seg lite. For de eldste kvinnene derimot, er det like mange som før som har liten kontakt med gode venner på stedet, mens langt flere har fortrolige venner.

Det er usikkert hva som er årsakene til denne utviklingen. Eldre menn kan imidlertid være preget av en oppdragelse og en tenkning omkring kjønnsroller som i mindre grad gir rom for åpenhet og fortrolighet i forhold til andre.

Få ungdommer mangler kontakt med familie og venner. De eldre har mindre kontakt med venner, spesielt fortrolige venner, enn andre aldersgrupper. Og mange eldre, spesielt kvinner, lever som nevnt alene. Men familiekontakten er til gjengjeld forholdsvis hyppig blant de eldre. Kontakten omfatter ikke bare søsken og fraflyttede barn. Studier av barnløse eldre viser at mange opprettholder en familiekontakt gjennom besøk av nevøer og nieser (Gautun og Romøren 1992).

Tidsnyttingsundersøkelsene viser at unge bruker mer tid til sosialt samvær enn andre aldersgrupper. Det er den svært hyppige kontakten med venner som skaper forskjellene mellom aldersgruppene. Tiden brukt til besøkskontakt med slektninger *øker* med alderen, det samme gjelder kontakten med naboer (SSB Tidsnyttingsundersøkelsen 1990).

Sosial kontakt: Hjemme bra, men ute best?
Alt i alt har det skjedd en viss forskyvning i kontaktmønsteret. Husholdsrelasjonene er blitt noe mindre omfattende, mens det som

skjer utenfor husholdet har økt i betydning. Nære, fortrolige relasjoner utenfor husholdet er blitt mer vanlig. Tidsnyttingsundersøkelsene synes å bekrefte disse tendensene. Vi tilbringer mindre tid i boligen enn tidligere, både på hverdager og i helgene. Den tiden hele familien er samlet er redusert, ektefeller tilbrakte i 1990 vel 20 minutter mindre sammen på en gjennomsnittsdag enn i 1980 (Haraldsen og Kitterød 1992). Dette skyldes ikke bare økningen i kvinners yrkesaktivitet. Nedgangen gjelder ikke minst helgedagene.

Disse tendensene har mange årsaker. Når flere bor alene vil flere søke sine kontakter utenfor husholdet. I tillegg er det naturlig å peke på at en mer "kontinental" fritidskultur har fått innpass i Norge. Flere enn tidligere går på dans og oppsøker restauranter og kafeer. Mennesker treffes i større grad ute. Og "ute" er ikke først og fremst i nærmiljøet. Tiden som tilbringes i nærmiljøet, området i gangavstand til boligen, er redusert på 1980-tallet (se kapittel 7). Større mobilitet, blant annet gjennom økningen i bilholdet, bidrar til denne utviklingen. At litt færre enn tidligere bor i spredtbygde strøk, bidrar til utviklingen i naboskapskontaktene. Tette bånd mellom naboer er karakteristisk for spredtbygde strøk.

SOSIAL ISOLASJON

Få er isolerte

Begrepet sosial isolasjon kan defineres på flere måter og innebærer vanskelige grenseoppganger. Hvor liten kontakt skal en ha før det er rimelig å snakke om sosial isolasjon? Her skal vi ta utgangspunkt i andelen som verken har kontakt med nær familie eller venner så ofte som ukentlig. 10 prosent av den voksne befolkningen oppgir at de treffer familie og venner sjeldnere enn ukentlig. Men bare et mindretall av disse bor alene. I alt er det 2 prosent av befolkningen, nærmere 70 000 mennesker, som bor alene og har kontakt med familie og venner sjeldnere enn ukentlig. I dette målet inngår imidlertid ikke all familie- og vennekontakt, for eksempel kan en hatt kontakt med gode venner andre steder enn på bostedet.

Figur 4
Andelen som bor alene og har kontakt med nær familie og venner sjeldnere enn ukentlig. 1991. Prosent

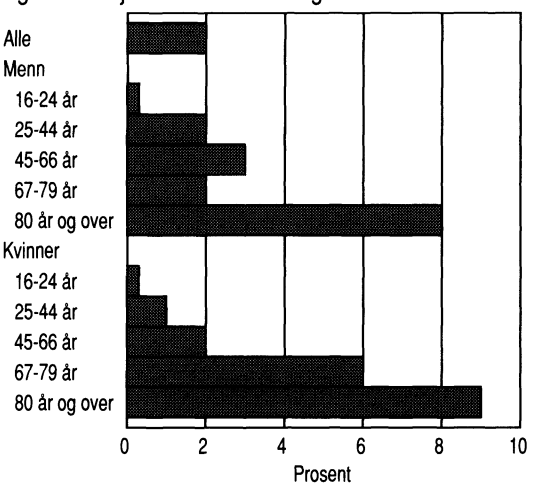

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Sosial isolasjon kan også defineres som mangel på nære og fortrolige bånd til et annet menneske. I 1991 var det 5 prosent av den voksne befolkningen som verken var gift/samboende eller hadde en fortrolig venn utenom familien. Personer som har andre familiemedlemmer enn ektefelle eller samboer som fortrolig venn, kan inngå i dette tallet.

En innvending mot denne beregningsmåten er at ekteskap og samboforhold langt fra alltid innebærer fortrolighet. Det er imidlertid grunn til å tro at ekteskapet/samboforholdet i de fleste tilfeller innebærer en spesiell fortrolighet. 84 prosent av gifte eller samboende oppgav i en undersøkelse av

Oslo-beboere i 1985 at ektefelle/samboer var den som stod dem nærmest, i den forstand at de kunne "snakke sammen om det meste, både sorger og gleder" (Thorsen 1990).

Det er ingen tendens til at færre har fortrolige relasjoner, slik dette er målt her. Andelen i befolkningen 16-79 år som mangler fortrolige relasjoner, ble redusert fra 6 til 4 prosent på 1980-tallet. Økningen i andelen enslige er blitt motvirket av at flere har fått fortrolige venner.

Sosial isolasjon vanligst blant eldre

Om lag 9 prosent av eldre over 79 år bor alene og har kontakt med nær familie og venner sjeldnere enn ukentlig (figur 4). Tre grupper ser ut til å mangle nære, fortrolige bånd i større grad enn andre: eldre kvinner, unge menn og menn over 79 år (tabell 1). Mens det i de yngre aldersgruppene er flere menn enn kvinner som mangler nære, fortrolige bånd, blir forholdet omvendt blant de eldste. Blant de unge har dette sammenheng med at kvinnene vanligvis er noe yngre enn mennene når de gifter seg eller blir samboere. Blant de eldre skyldes det en kombinasjon av forskjellene i giftermålsalder og menns høyere dødelighet (se kapittel 3.1). Mange eldre kvinner er derfor enker, mens de eldre mennene som regel er gift eller samboende.

Utviklingen i de fortrolige relasjonene har vært mest positiv blant kvinner. Andelen kvinner som manglet fortrolige relasjoner ble om lag halvert fra 1980 til 1991. Målt i prosentpoeng har utviklingen vært mest positiv blant kvinner over 44 år, noe som skyldes en sterk økning i andelen som sier at de har en fortrolig venn (jf. figur 3).

Har mangel på fortrolige bånd velferdsmessige konsekvenser? Ifølge levekårsundersøkelsene hadde vel en av fem menn som var enslige og uten fortrolige venner, følt seg plaget av depresjon, sammenliknet med vel en av ti i gruppen som både var gift/samboende og hadde fortrolige venner. Blant menn er disse forskjellene til stede uansett aldersgruppe. Blant kvinner finner en tilsvarende forskjeller i aldersgruppene 25-66 år, men ikke blant de yngste og eldste.

Tabell 1

Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som verken er gift, samboende eller har en fortrolig venn utenom sin egen familie. 1980 og 1991. Prosent

	1980	1991
Alle[1]	6	4
Menn	6	5
16-24 år	14	9
25-44 år	4	4
45-66 år	4	3
67-79 år	8	5
80 år og over	..	19
Kvinner	7	3
16-24 år	3	2
25-44 år	2	1
45-66 år	7	2
67-79 år	25	13
80 år og over	..	28

[1] 16-79 år.
Kilde: Levekårsundersøkelsen

Selv om det er mulig å påvise slike statistiske sammenhenger, vet vi ikke hva som er årsak og virkning. Psykiske problemer påvirker sannsynligvis evnen til å ta og få kontakt med andre mennesker, samtidig som liten kontakt med andre mennesker kan skape og forsterke psykiske problemer.

DELTAKING I SAMFUNNSLIVET

Større samfunnsdeltaking blant kvinner

Sysselsetting er en viktig form for sosial deltaking. De fleste typer lønnet arbeid in-

nebærer kontakt og samarbeid med andre. I 1989 hadde 22 prosent av ansatte omgang med arbeidskolleger i fritiden minst en gang i uken (SSB Arbeidsmiljø 1989). Omgang med kolleger på fritiden var vanligere blant menn, 27 prosent, enn blant kvinner, 18 prosent. Som vi skal se senere, oppgir grupper som står utenfor arbeidslivet (husmødre, arbeidsløse og trygdede) oftere enn andre at de er ensomme.

Deltaking i fagforeninger, yrkesorganisasjoner og frivillige foreninger kan være en viktig ressurs i mange sammenhenger. Deltaking gir informasjon, mulighet for å danne vennskap og påvirke ens egen og andres livssituasjon. Det siste gjelder først og fremst fag-/yrkesorganisasjoner, politiske partier, borettslag og velforeninger.

Den aktive organisasjonsdeltakelsen har endret seg lite i løpet av det siste tiåret. En svakt større andel kvinner var organisasjonsaktive i 1991 enn i 1980, mens tendensen har gått i motsatt retning blant menn. Om lag halvparten av den voksne befolkningen deltok aktivt i en eller flere organisasjoner i 1991.

Mer idrett, mindre politikk

De største organisasjonene i det norske samfunnet er fagforeninger og idrettslag. Nesten fire av ti voksne var medlem av en fagforening i 1991, mens tre av ti var medlem av et idrettslag. Fagforeningene har imidlertid en meget stor andel passive medlemmer (om lag tre av fire), mens flertallet av de som er medlem av et idrettslag er aktive. Idrettslagene har derfor det største antallet aktive medlemmer. Av de sysselsatte var 18 prosent aktive medlemmer i fagforeninger eller i bransje-, nærings- eller yrkesorganisasjoner.

Andelen aktive er svært høy i musikkforeninger og religiøse foreninger, mens passiviteten er høy i helselag (sanitetsforening, Røde Kors o.l.), borettslag og politiske partier.

Bare idrettslag og velforeninger hadde flere aktive medlemmer i 1991 enn i 1980. Fagforeningene hadde riktignok en sterk medlemstilstrømning på 1980-tallet, men dette førte ikke til at flere ble aktive.

Figur 5
Andelen aktive og passive medlemmer i ulike foreningstyper. 1980, 1991. Prosent

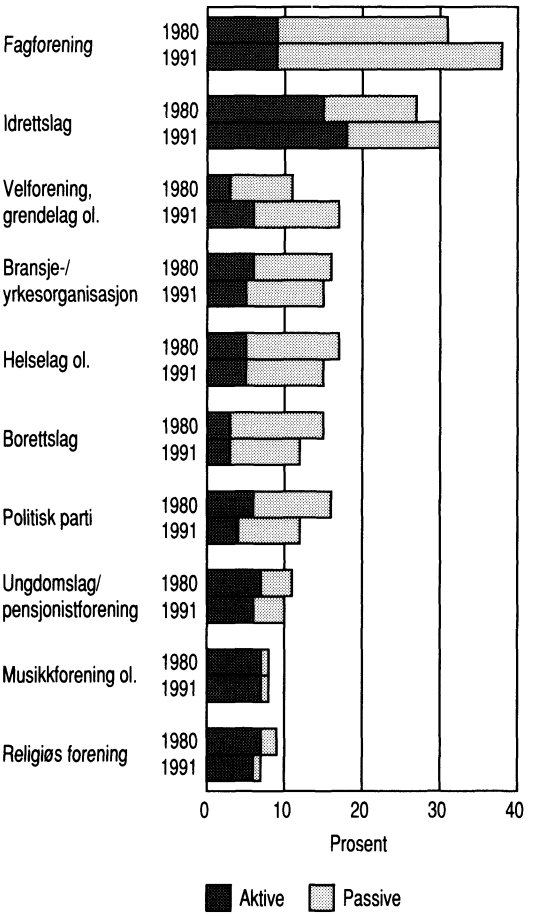

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Aktiviteten i politiske organisasjoner har hatt størst tilbakegang. Bare 4 prosent av befolk-

ningen var i 1991 aktiv i et politisk parti, mens 12 prosent var medlemmer. Det knytter seg en spesiell interesse til deltakelsen i politiske partier. Den politiske deltakelsen kan ses som uttrykk for hvor engasjert samfunnsmedlemmene er i styringen av samfunnet. For at det politiske systemet skal fungere tilfredsstillende, er det viktig at brede befolkningsgrupper deltar i det politiske liv.

Figur 6
Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er aktive i organisasjoner. 1980 og 1991. Prosent

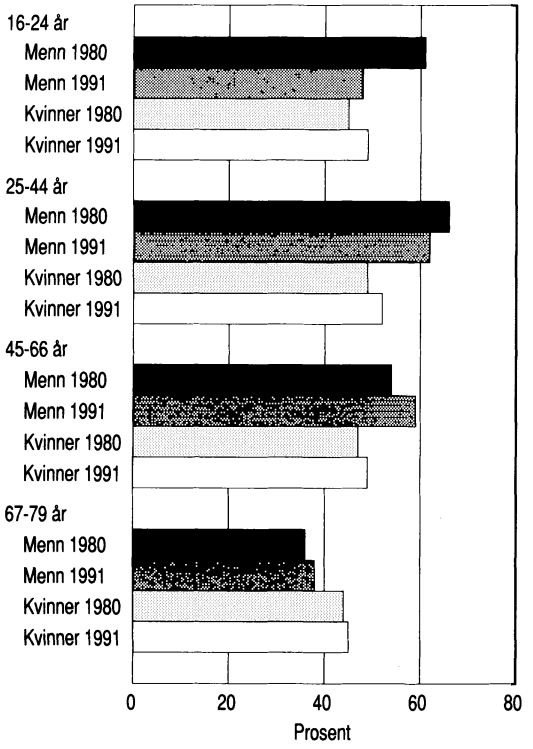

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Færre unge menn er aktive i organisasjoner
Organisasjonsaktiviteten har i løpet av 1980-årene økt svakt blant kvinner i de fleste aldersgrupper og blant menn 45-66 år. Blant yngre menn, spesielt blant 16-24-åringene, har det vært en nedgang i organisasjonsdeltakingen de siste ti årene. 49 prosent av unge menn var aktive i organisasjoner i 1991, sammenliknet med 61 prosent i 1980. Unge menn har redusert sin deltaking i en rekke organisasjonstyper, spesielt i ungdomslag. Nedgangen i organisasjonsdeltakingen har kommet samtidig med en sterk nedgang i sysselsettingen i denne gruppen (se kapittel 5.1).

Politisk aktivitet er mest typisk for menn i alderen 45-66 år, der 7 prosent var aktive. I de fleste aldersgruppene er det om lag dobbelt så mange menn som kvinner som er politisk aktive. Det er også flere menn enn kvinner som er aktive i fag-/yrkesorganisasjoner. Kvinner er derimot mer aktive enn menn i religiøse foreninger og helselag o.l.

FELLESSKAP OG ENSOMHET

Hvor mange er ensomme?
Hva vet vi om det subjektive savn av sosial kontakt, følelser av *ensomhet* i befolkningen? I en undersøkelse av 15-80-åringer i Oslo i 1985, svarte 10 prosent at det ofte hendte at de følte seg ensomme (Thorsen 1990). 4 prosent sa det stemte helt at de var "ensomme nå", mens 11 prosent sa det stemte helt eller delvis. I Helseundersøkelsen 1985 ble det spurt om bestemte problemer eller plager i en 14-dagersperiode, blant annet "følelser av ensomhet". I alt 10 prosent av den voksne befolkningen hadde vært plaget av ensomhet i 14-dagersperioden, de fleste av disse var "litt plaget". I en undersøkelse fra 1990 oppgav 13 prosent av befolkningen at de hadde følt seg "svært ensom eller fjern fra andre" i

løpet av de siste ukene før intervjuet (Listhaug og Huseby 1990).

Det er problematisk å sammenlikne disse undersøkelsene, men det kan se ut til at opp til 10 prosent av den voksne befolkningen i større eller mindre grad opplever ensomhet på et gitt tidspunkt. Hvis en setter noe større krav til styrke og intensitet i ensomhetsopplevelsen ("mye plaget" o.l.), faller andelen til 2-4 prosent av befolkningen.

Det er få undersøkelser som kan si oss noe om utviklingen i ensomheten. Verdiundersøkelsene 1982 og 1990 tyder på en svak økning (fra 10 til 13 prosent) i andelen av befolkningen som i løpet av de siste ukene hadde følt seg "svært ensom eller fjern fra andre". Ulike nordiske undersøkelser av ensomhet blant eldre tyder også på en økning over tid (Thorsen 1990). Det er imidlertid flere mulige tolkninger av slike undersøkelser. Fordi det er større oppmerksomhet og debatt omkring ensomhet enn tidligere, kan det være lettere å gi uttrykk for ensomhet.

Disse undersøkelsene gir likevel indikasjoner på at ensomhetsfølelsen i samfunnet ikke er redusert i samme omfang som den sosiale kontakthyppigheten har økt. En forklaring kan være at flere samlivsoppløsninger og at flere bor alene betyr mer for utbredelsen av ensomhet enn den økte kontakthyppigheten utenfor husholdet. I den nevnte Osloundersøkelsen var det mangelen på ektemake/partner og "å komme hjem til tom bolig" som hyppigst ble nevnt som årsak til ensomhet. "Har ingen nære venner" ble derimot nokså sjelden nevnt som årsak (Thorsen 1990). Økningen i arbeidsløshet og uførepensjonering kan bidra til økt ensomhet. I en undersøkelse fra Nord-Trøndelag var det spesielt gruppene som stod utenfor arbeidslivet som var ensomme (Næss og Bergwitz 1991).

Kanskje har også de sosiale og kulturelle endringene i etterkrigstiden bidratt til mer ensomhet. Verken klassetilhørighet eller religiøs og politisk tilhørighet gir lenger den samme entydige bekreftelse av identitet og livsmening (se neste avsnitt). Om det er riktig eller galt, synes det også å være en allmenn oppfatning at "samhold" og "solidaritet" er verdier på tilbakegang. En følelse av at alle meler sin egen kake, kan bidra til større ensomhetsfølelse.

Kvinner er oftere ensomme enn menn?

De fleste undersøkelser viser at kvinner oftere gir uttrykk for ensomhet enn menn. I følge Osloundersøkelsen (Thorsen 1990) var det dobbelt så mange kvinner som menn som oppgav at de ofte var ensomme. Det er også klare forskjeller innenfor ekteskapet, kvinner er mer ensomme i ekteskapet enn menn (Næss og Bergwitz 1991).

Tilhørighet til bosted og arbeidsplass

Følelsen av tilhørighet påvirkes ikke bare av ens nære sosiale kontakter. Også de større sosiale enheter som individet er medlem av, som nærmiljøet, kommunen og nasjonen, påvirker denne opplevelsen. En sterk "medlemsfølelse" og identifisering med slike enheter, minsker sjansen for å føle seg ensom og isolert. Vår følelse av tilhørighet påvirker ikke bare velferden som sådan, men også en rekke sider av våre handlingsvalg. For eksempel er det vist at sykefraværet er betydelig lavere blant mannlige arbeidstakere med en sterk følelse av tilknytning til bedriften (Mastekaasa 1991).

De fleste føler en viss tilhørighet til stedet der de bor. Nærmere seks av ti nordmenn svarte i 1988 at de "avgjort" hørte til på bostedet (Boforholdsundersøkelsen 1988). I valget mellom ulike geografiske enheter, oppgir de fleste at de føler sterkest tilknytning til bostedet. Sju av ti nordmenn følte i 1990 størst tilknytning til bostedet, mens 14

prosent følte størst tilknytning til Norge (Listhaug 1991).

De fleste arbeidstakere identifiserer seg også i noen grad med arbeidsplassen. Bare 5 prosent av alle arbeidstakere svarte i 1989 at de følte "svært liten tilknytning" til bedriften de hadde sitt arbeid i. 44 prosent var stolte over å arbeide for bedriften (SSB Arbeidsmiljø 1989)

Ungdom har minst tilknytning til bo- og arbeidssted

Følelsen av tilhørighet til bo- og arbeidssted er sterkere blant eldre enn yngre. Dobbelt så mange arbeidstakere i alderen 16-24 år som i alderen 55-67 år føler svært liten tilknytning til bedriften de arbeider i, og det er også langt mindre vanlig at yngre er stolt over å arbeide for bedriften (tabell 2). Ungdom er også mindre knyttet til bostedet. Mens vel halvparten av unge 16-24 år i 1988 sa at de "avgjort" hørte til på bostedet, var andelen nærmere åtte av ti blant eldre over 66 år. Det er naturlig at tilhørighet og identifisering er noe som utvikles over tid. Unge har ofte bodd kortere tid på ett sted, og har også arbeidet kortere tid på en bedrift.

Mindre sosial tilhørighet?

Visse gruppemedlemskap synes å bli mindre viktige. Færre oppfatter seg for eksempel som medlemmer av bestemte klasser. Andelen av befolkningen som tenkte på seg selv som tilhørende arbeiderklassen ble nesten halvert i perioden 1969-1985, mens størrelsen på den "bevisste" middelklasse var nokså stabil (Aardal og Valen 1989). I tillegg er identifiseringen med bestemte politiske bevegelser trolig redusert, velgerne er mer på vandring, og stemmer sjeldnere på ett og samme parti over lengre tid. Det er også grunn til å tro at færre nordmenn identifiserer seg med kirlken og andre religiøse felles kap. Kirkebesøk er mindre vanlig enn tidligere, ifølge levekårsundersøkelsene. Mens fire av ti i 1982 mente det fantes en personlig Gud, var denne andelen redusert til tre av ti i 1990 (Listhaug 1991).

I velferdssammenheng er det ikke mulig å si at en sterk tilknytning til nasjon, bosted eller arbeidssted nødvendigvis er bedre enn liten tilknytning. Det kan imidlertid være grunn til å anta at en person som ikke føler tilknytning til *noen* viktige grupper, vil være mer utsatt for følelser av ensomhet og meningsløshet enn andre (Bollen og Hoyle 1990). Spesielt for grupper som mangler det "nære" fellesskapet, enslige og aleneboende, kan det være viktig å føle tilknytning til et større fellesskap.

Tabell 2

Andelen menn og kvinner i ulike aldersgrupper som er helt enig i ulike utsagn om tilhørighet til bedriften de arbeider i. 1989. Prosent

	"Jeg er stolt av å arbeide for denne bedriften"	"Jeg føler svært liten tilknytning til denne bedriften"
Menn		
16-24 år	32	8
25-44 år	41	5
45-54 år	52	4
55-67 år	59	4
Kvinner		
16-24 år	33	9
25-44 år	42	6
45-54 år	50	3
55-67 år	60	4

Kilde: Arbeidslivsundersøkelsen 1989

SOSIALE OG REGIONALE VARIASJONER I KONTAKT OG FELLESSKAP

Bedre familie- og vennskapskontakt blant enslige

Enslige, som ikke har ressursene i et parforhold å støtte seg på, er mer avhengig av god familie- og vennskapskontakt enn andre. Ensliges familiekontakt har blitt noe bedre det siste tiåret. For eksempel er andelen som sjelden har kontakt med eller er helt uten nære familiemedlemmer, redusert fra 22 til 14 prosent blant enslige i alderen 25-44 år, og fra 18 til 13 prosent i aldersgruppen 45-66 år. Familiekontakten blant barnefamilier og par uten barn har endret seg lite.

Andelen som mangler en fortrolig venn er blitt mindre i alle familiefaser, bortsett fra blant par i alderen 67-79 år. Derimot har andelen som sjelden har kontakt med eller er uten gode venner på bostedet blitt nevneverdig mindre bare blant eldre enslige, par med barn 7-19 år og middelaldrende par uten barn.

Enslige menn har oftere fortrolige venner enn de som lever i parforhold. 34 prosent av middelaldrende gifte menn uten hjemmeboende barn hadde ingen fortrolig venn utenom familien i 1991, sammenliknet med 23 prosent av enslige menn i samme alder. Blant kvinner var det liten forskjell.

Samtidig som de ensliges kontakter med familie og venner utenfor husholdningen har økt, er det blitt mer vanlig for enslige å bo alene. Tidsnyttingsundersøkelsene viser at enslige aleneboende, spesielt de som er 45 år og eldre, tilbringer mye tid alene. Verken blant unge eller eldre enslige oppveies mangelen på kontakt med husholdningsmedlemmer av sosialt samvær med personer utenfor husholdningen (Haraldsen og Kitterød 1992, se også kapittel 9.2).

Barn formidler sosial kontakt

Foreldre har oftere besøkskontakt med naboer enn de som ikke har barn. De deltar mer i fellesaktiviteter i nærmiljøet og i lokalt foreningsliv. Barn ser ut til å formidle kontakt mellom voksne (Hansen 1989). Foreldre er også mer aktive i organisasjoner enn andre. Nesten to av tre skolebarnsforeldre var aktive i 1991, og hele 44 prosent i denne gruppen hadde deltatt i dugnader og innsamlinger for frivillige organisasjoner i løpet av de siste tolv måneder.

Derimot ser det ut til at barn i seg selv betyr lite for å avhjelpe ensomhet. Enslige forsørgere er like ensomme som aleneboende (Thorsen 1990).

Tabell 3

Andelen ugifte, gifte/samboende og separerte/skilte 35-66 år som har gode venner på bostedet. 1980-1991. Prosent

	1980	1983	1987	1991
Ugifte	90	90	89	93
Gifte eller samboende	87	88	90	90
Separerte eller skilte	70	81	84	83

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Normalisering av skilsmisser

I aldersgruppen 35-66 år var det i 1991 17 prosent av de skilte og separerte som ikke hadde noen god venn på bostedet, mer enn dobbelt så mange som blant ugifte. Ektepar har ofte felles venner, og forholdet til disse kan bli vanskelig når forholdet oppløses. Forskjellen var imidlertid større på begynnelsen av 1980-tallet, da tre av ti skilte og sepa-

Tabell 4
Andelen gifte/samboende og separerte/skilte fedre og mødre som har kontakt med egne barn over 15 år ukentlig eller oftere[1]. 1980-1991. Prosent

	Gifte/samboende				Separerte/skilte			
	1980	1983	1987	1991	1980	1983	1987	1991
Fedre	63	68	65	69	35	43	58	58
Mødre	64	67	67	70	42	55	65	53

[1]Prosentutregningsgrunnlaget er alle som har barn over 15 år som ikke bor hjemme
Kilde: Levekårsundersøkelsene

rerte manglet gode venner på stedet (tabell 3). Dette kan innebære at ekteskapsoppløsningene er blitt mindre konfliktpregede enn tidligere, noe som underbygges av at færre skilsmisser ender i rettssalen. Normaliseringen av skilsmissene gjelder også skilte foreldres kontakt med sine barn. Både gifte/samboende og skilte/separerte foreldre har bedre kontakt med barn som er flyttet hjemmefra i dag enn i 1980, men økningen i kontakten har vært sterkest blant de skilte/separerte. Fremdeles er kontakten noe dårligere blant de skilte/separerte, men forskjellene er blitt mindre.

Skilte/separerte oppgir oftere at de er ensomme enn andre grupper. Separasjonstiden er kanskje den som er mest belastende. Det tar tid å bearbeide de vonde følelsene etter et samlivsbrudd og finne nye venner, eventuelt gå inn i et nytt forhold. Ifølge levekårsundersøkelsene er separerte oftere plaget av depresjon og angst enn både skilte og enker/enkemenn. I 1991 var fire av ti separerte ofte eller av og til plaget av symptomer på depresjon, sammenliknet med tre av ti skilte og enker/enkemenn, og 14 prosent av de gifte.

Flere enslige blant menn med lav sosial status

Blant menn ser det ut til å være en sammenheng mellom sosioøkonomisk status og ulike mål på sosial kontakt (tabell 5). Mannlige arbeidere og lavere funksjonærer er oftere enslige enn selvstendige og funksjonærer på middels og høyere nivå. I aldersgruppen 45-66 år var andelen enslige i disse gruppene henholdsvis 17 og 9 prosent i 1991. En finner ikke tilsvarende forskjeller blant kvinnene.

Andre undersøkelser har vist at menn med kort utdanning oftere er ugift og uten samlivserfaring enn dem som har noe lengre utdanning (SSB Familie- og yrkesundersøkelsen 1988).

Det er mer vanlig for ikke-yrkesaktive enn for yrkesaktive å være enslige. En av flere årsaker til dette kan være at yrkesaktive gjennom sine kontakter på arbeidsplassen har en større sjanse til å finne en partner. En annen årsak kan være at ikke-yrkesaktive av ulike grunner, for eksempel helse, er mindre attraktive på ekteskaps- og samboermarkedet.

Blant de ikke-yrkesaktive er andelen som mangler fortrolige relasjoner mer enn dobbelt så høy som blant de som deltar i arbeidslivet. Derimot er det ikke flere blant ikke-yrkesaktive og grupper med lav status som er helt isolerte, dvs. bor alene og har kontakt med familien og venner på stedet sjeldnere enn ukentlig.

Tabell 5
Ulike indikatorer på sosial kontakt i ulike sosioøkonomiske grupper. Menn 25-44 år og 45-66 år. 1991. Prosent

	Enslig	Enslig, uten fortrolig venn[1]	Bor alene, treffer nær familie og venner sjeldnere enn ukentlig
25-44 år			
Arbeidere og lavere funksjonærer ...	27	6	2
Funksjonærer på middels og høyere nivå	21	4	1
Selvstendige	13	1	1
Ikke-yrkesaktive .	52	10	5
45-66 år			
Arbeidere og lavere funksjonærer ...	17	5	2
Funksjonærer på middels og høyere nivå	9	0	4
Selvstendige	9	2	1
Ikke-yrkesaktive .	28	13	3

[1] Inkludert de som ikke vet om de har en fortrolig venn
Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Høyest organisasjonsaktivitet blant gårdbrukere og fiskere

Gårdbrukere og fiskere er oftest aktive i organisasjoner. Nærmere sju av ti gårdbrukere og fiskere var aktive i organisasjoner i 1991. Også blant funksjonærer på middels og høyere nivå og blant faglærte arbeidere var det en høy andel aktive, mens det var færrest aktive blant ufaglærte arbeidere og lavere funksjonærer.

De største forskjellene er knyttet til deltaking i politiske partier og fag/-yrkesorganisasjoner. Høyere funksjonærer og gårdbrukere og fiskere er mer aktive i slike organisasjoner enn andre grupper. Ufaglærte arbeidere og lavere funksjonærer er minst aktive i fag/-yrkesorganisasjoner.

Figur 7
Andelen aktive i politiske partier og fag-/yrkesorganisasjoner blant personer i ulike sosioøkonomiske grupper. 1991. Prosent

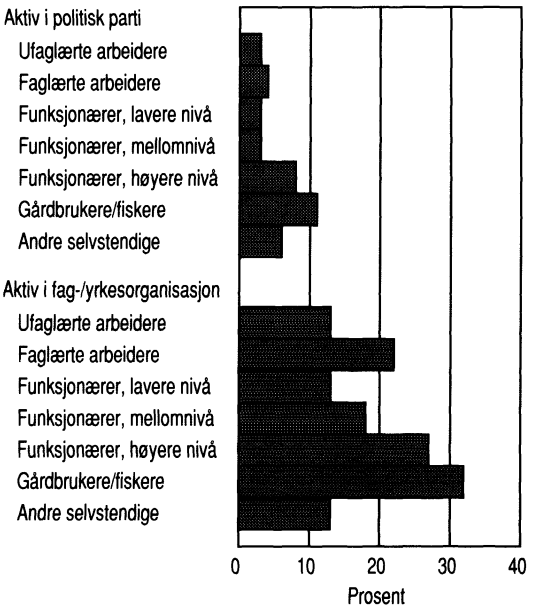

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Det er et paradoks at gruppene som i størst grad opplever levekårsproblemer som dårlig arbeidsmiljø og høy arbeidsledighet, samtidig har den laveste andel aktive i organisasjoner som søker å påvirke fordelingen av disse og andre levekårsproblemer. Noe av forklaringen er at disse gruppene består av mange unge, som oftere enn andre føler liten

tilknytning til arbeidsplassen. Dette er også grupper som har mindre selvtillit i politisk sammenheng, og mindre tro på at endringer er mulige (Hernes og Knudsen 1976).

Mest nabokontakt i spredtbygde strøk

På landsbygda er nabokontakten langt mer omfattende enn i byene. I de største byene er det nesten fire av ti som ikke har besøkskontakt med noen av naboene. I spredtbygde strøk er det bare en av ti som ikke besøker naboen. Disse forskjellene har vært nokså stabile på 1980-tallet. Andre indikatorer på sosial kontakt viser imidlertid langt mindre forskjeller mellom by og land. Andelen som har liten familiekontakt er størst i store byer, men varierer ellers lite mellom bostedsstrøkene. Det er også noen flere i strøk med tett bosetting som sjelden har kontakt med eller er uten gode venner på bostedet. Derimot er det færre i de mest urbaniserte strøkene enn i spredtbygde strøk som mangler en fortrolig venn utenom familien.

Det er mange årsaker til disse forskjellene mellom by og land. En av dem er at bosatte i de største byene har bodd på stedet i kortere tid enn bosatte på landsbygda. Utviklingen av nabo- og vennskapskontakter krever tid. I de store byene har en av tre bodd mindre enn fem år på stedet, i spredtbygde strøk har bare en av ti bodd på stedet i så kort tid.

Det er små forskjeller i organisasjonsaktivitet mellom ulike bostedsstrøk, det finnes likevel noen geografiske forskjeller. Deltakelse i humanitære og sosiale organisasjoner (helselag o.l.) er mest vanlig i lite urbaniserte strøk. Det gjelder også deltakelsen i politiske og religiøse organisasjoner. Flere har deltatt i dugnader og innsamlinger for frivillige organisasjoner i spredtbygde strøk enn i de store byene. Deltakelsen i religiøse organisasjoner varierer mye mellom landsdelene. I Agder og Rogaland var 11 prosent aktive medlemmer av slike organisasjoner i 1991, sammenliknet med 2 prosent i Trøndelag.

Figur 8

Andelen med ulike former for svak sosial kontakt i ulike bostedsstrøk. 1991. Prosent

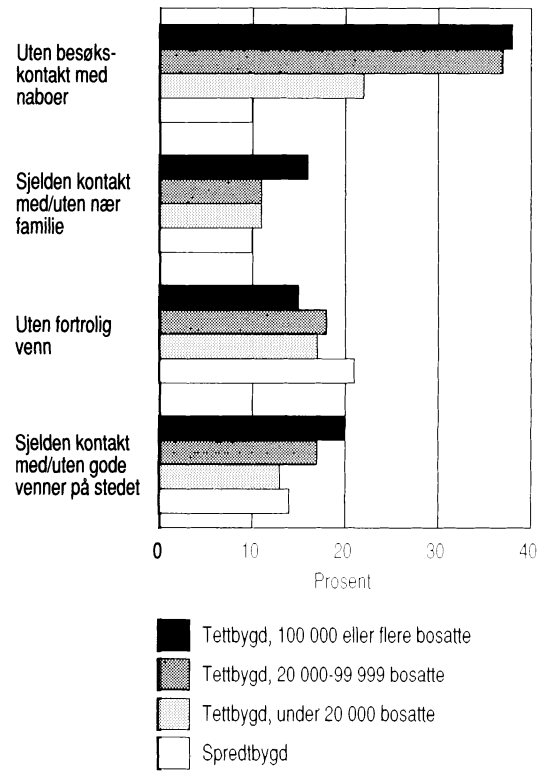

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

SOSIALE RELASJONER: TILLIT, STØTTE OG KONFLIKT

Uendret tillit?

Det er innholdet i, og ikke nødvendigvis antallet av de sosiale kontaktene som er avgjørende for velferden. En svært viktig egenskap ved de sosiale relasjonene er graden av *tillit*. Uten at de fleste mennesker har

tillit til hverandre, vil grunnleggende samfunnsfunksjoner gå i stå. Tilliten er samfunnets sement. Graden av tillit er imidlertid vanskelig å måle, og vi vet lite om utviklingen over tid. I valget mellom to alternativer, mente om lag seks av ti i 1990 at "man kan stole på de fleste", mens en av tre mente man "ikke kan være forsiktig nok i omgangen med andre mennesker" (Listhaug og Huseby 1990). På tross av økningen i frykten for vold og trusler blant kvinner, har ikke fordelingen mellom de "mistenksomme" og de "tillitsfulle" endret seg vesentlig fra 1982 til 1990.

Tabell 6
Andelen som synes man kan stole på de fleste mennesker, og andelen som synes en ikke kan være forsiktig nok i omgangen med mennesker. 1982 og 1990. Prosent

	1982	1990
I alt	100	101
Kan stole på de fleste	56	61
Kan ikke være forsiktig nok	36	33
I tvil, vet ikke	8	7

Kilde: Verdiundersøkelsene (Listhaug m.fl. 1983, Listhaug og Huseby 1990)

Et annet aspekt ved tilliten er tilliten til at andre mennesker vil hjelpe en hvis en fikk problemer og av ulike årsaker ble hjelpetrengende. I 1991 var det 7 prosent av den voksne befolkningen i aldersgruppen under 40 år som ikke trodde de ville få hjelp fra noen utenom det offentlige hjelpeapparatet, hvis de ble akutt syke eller på annen måte trengte hjelp. Av de som svarte ja, trodde nesten alle (95 prosent) at de ville få hjelp fra familien, mens 57 prosent trodde de ville få hjelp fra venner og 15 prosent fra naboer (Levekårsundersøkelsen 1991). Andelen som trodde de ville få hjelp var høyere blant dem som hadde en fortrolig venn enn i andre grupper. Gruppen som verken var gift/samboende eller hadde en fortrolig venn, skilte seg ut med en høy andel, 18 prosent, som ikke visste om de ville få hjelp. Mangel på nære sosiale relasjoner fører til større utryggghet med hensyn på hva som ville skje i en krisesituasjon.

Mange gir omsorg og utveksler tjenester

Undersøkelser av omfanget av uformell omsorg i befolkningen tyder på at flere enn tidligere gir omsorg til personer utenfor husholdningen, mens det gis noe mindre omsorg innenfor husholdningen (se kapittel 10.2). Dette er i samsvar med den utviklingen som ble påpekt i første del av denne artikkelen. Det er blitt flere aleneboende og en forskyvning av kontaktmønsteret fra hjem og hushold til venner og andre kontakter utenfor husholdet.

Utvekslingen av ulike praktiske tjenester omfatter langt større grupper enn de som mottar uformelle omsorgstjenester. I 1983 var det bare 27 prosent av befolkningen som aldri hadde utvekslet ulike typer praktiske tjenester med sine naboer. Det mest vanlige var å låne ting, som dagligvarer og redskaper. 55 prosent av befolkningen gjorde dette ihvertfall noen ganger i året.

Det kan være spesielt verdifullt hvis det sosiale nettverket består av fagfolk en kan spørre til råds. Selv om en ikke omgås så ofte, kan slike bekjente gi verdifull hjelp i enkelte situasjoner. Den mest vanlige bistanden fra fagfolk en kjente, var i 1983 hjelp til reparasjon av bil. Over 20 prosent av befolkningen hadde mottatt slik hjelp (Levekårsundersøkelsen 1983).

Konflikter: Flere lovbrudd

Et uttrykk for konfliktnivået i samfunnet er omfanget av lovbrudd. Av lovbruddene er voldsforbrytelsene spesielt interessante i en velferdssammenheng. Antallet registrerte lovbrudd, og spesielt lovbruddene som innebærer voldsutøvelse, har økt sterkt de siste tiårene (se kapittel 9.3). Omfanget av registrerte lovbrudd har imidlertid også nær sammenheng med utbyggingen av et omfattende kontrollapparat (politi og rettsvesen). Det bildet vi får av voldsutøvelsen gjennom utvalgsundersøkelser tyder på at voldsutøvelsen har steget noe mindre dramatisk enn det en får inntrykk av gjennom kriminalstatistikken. Det er likevel neppe tvil om at visse alvorlige voldsforbrytelser har økt i antall.

En av konsekvensene av den økte volden er større angst og uro for å bevege seg utendørs. Kvinner er blitt mer engstelige for å gå ute alene på bostedet i løpet av de siste årene, mens det ikke har vært noen økning blant menn. Det er flere som er redde for å bevege seg utendørs i de store byene enn i mindre urbaniserte strøk.

De fleste som siktes og straffes for forbrytelser er unge menn mellom 15 og 25 år. Det er en sammenheng mellom sosial deltakelse og kriminalitet blant ungdom. Ungdom som er lavt sosialt integrert, som verken er under utdanning eller i arbeid, begår langt oftere lovbrudd enn annen ungdom (se kapittel 9.3).

Konflikter på arbeidsplassen: Unge jenter er utsatt

Arbeidsplassen er en viktig arena for sosial kontakt, men også en arena hvor mange opplever konflikter i forhold til ledelse eller andre ansatte. Nærmere fire av ti ansatte opplevde i 1989 ofte eller av og til konflikter mellom ledelse og ansatte, og en av fire opplevde like ofte konflikter mellom ansatte. Av mer alvorlige konfliktformer, opplevde 3 prosent at de et par ganger i måneden eller oftere ble "mobbet" (utsatt for plaging eller ubehagelig erting), like mange ble utsatt for uønsket seksuell oppmerksomhet og 4 prosent for vold eller trusler om vold. Dette innebærer at 60-80 000 ansatte i norsk arbeidsliv jevnlig er utsatt for ulike former for psykisk eller fysisk trakassering. Kildene til denne trakasseringen kan både være ledelse, ansatte og kunder/klienter.

Tabell 7

Andelen ansatte menn og kvinner, og andelen kvinner i aldersgruppen 16-24 år, som opplever ulike konflikter i arbeidslivet. 1989. Prosent

	Menn	Kvinner	Kvinner 16-24 år
Opplever ofte eller av og til konflikter eller dårlige arbeidsforhold			
mellom ledelse og ansatte	39	38	47
mellom ansatte	25	27	31
Andel som et par ganger i måneden eller oftere			
er utsatt for vold eller trusler om vold på arbeidsplassen	3	6	8
blir utsatt for plaging eller ubehagelig erting av arbeidskamerater	3	3	4
blir utsatt for uønsket seksuell oppmerksomhet	1	4	8

Kilde: Arbeidslivsundersøkelsen 1989

De unge er mer utsatt for trakassering enn eldre. Unge kvinner er spesielt utsatt. Åtte prosent av kvinnelige ansatte i alderen 16-24 år er jevnlig utsatt for vold og trusler, og like

mange er utsatt for uønsket seksuell oppmerksomhet.

Flere skilsmisser, flere konflikter?

Vi vet lite om omfang og utvikling av konflikter i familie- og vennekretsen. Flere skilsmisser kan ikke uten videre tolkes som tegn på et økende konfliktnivå innen familien. Vi vet ikke om det er konsekvensene av konfliktene eller konfliktnivået som har endret seg. En skilsmisse er i dag langt mer akseptert som løsning på en ekteskapskonflikt enn tidligere. Mye tyder også på at skilsmissesaker etterhvert er blitt mindre konfliktpregede. En stadig mindre andel av skilsmisse- og separasjonssakene avgjøres i retten. Mens 17 prosent av alle skilsmisse- og separasjonssaker i 1977 ble behandlet i retten, var den tilsvarende andelen i 1986 8 prosent (Otnes 1989b).

Familien er ikke bare en arena for støtte og omsorg, men også for voldelige konflikter. Vi vet ikke hvor stort omfanget av skjult vold innenfor familien er. En regner med at om lag 10 000 kvinner oppsøker helsetjenesten hvert år i forbindelse med mishandling (St. meld. nr. 70, 1991-92). En høy andel enslige forsørgere (16 prosent) har vært utsatt for vold eller trusler (se kapittel 8.3). Vi vet ikke sikkert hva dette skyldes, men en kan både tenke seg konflikter i forbindelse med oppløsning av parforholdet og at voldelige konflikter i seg selv ofte fører til at en velger å avbryte parforholdet.

Ragni Hege Kitterød

9.2 Tid til samvær

TIDSBRUK OG VELFERD

Tid sammen med andre er en forutsetning for trivsel og velferd

Sosial kontakt gir trygghet og tilhørighet. En viss grad av samvær med andre er dessuten en forutsetning for trivsel og velferd. Når folk blir spurt om hva som gjør livet verdt å leve, svarer de fleste at det viktigste er å ha noen som bryr seg om en, og noen å bety noe for (Hareide 1991). Sosial kontakt har også praktiske sider. Den er utgangspunkt for utveksling av hjelp og støtte, tjenester og informasjon.

Samtidig er det ikke sikkert at velferden øker i takt med samværstiden. Sosial kontakt kan være overfladisk. Alle har behov for å være alene en gang i blant. Enkelte former for samvær kan dessuten være påtvunget, og vennskap eller familieforhold kan overbelastes dersom kontaktflaten blir for snever. De fleste vil nok betrakte et variert samværsmønster kombinert med balanse mellom tid alene og tid sammen med andre, som det ideelle.

Utbredt frykt for at fellesskapet forvitrer

Det synes å være en utbredt oppfatning at mange forpliktende felleskap forvitrer, at solidariteten er på retur, og at vi er på vei mot et hardere samfunn med mer ensomhet og sosial isolasjon. Økt urbanisering, større tidspress på personer i yrkesaktiv alder, økt skilsmissehyppighet, flere enpersonhusholdninger, og en tendens til et sterkere aldersdelt samfunn er noen av de forholdene som nevnes som bakgrunn for denne frykten.

Spørreskjema og tidsdagbok: to ulike mål på sosial kontakt

Det er vanskelig å måle graden av sosial kontakt og tilhørighet. En vanlig tilnærming er *å spørre folk om, og hvor ofte* de har kontakt med slektninger, venner, naboer osv. Denne metoden brukes blant annet i SSBs levekårsundersøkelser (kapittel 9.1). Her skal vi belyse samværsmønsteret med utgangspunkt i SSBs tidsnyttingsundersøkelser. På grunnlag av *dagboksstudier* vises hvor mye tid som brukes alene og sammen med andre.

Studier av tid brukt sammen med andre og alene gir visse indikasjoner om hvilke grupper som har et omfattende sosialt liv, og hvilke som er mye alene. Tidsnyttingsundersøkelsene måler imidlertid verken kvaliteten på eller utbyttet av samværet med andre, om samværet er ønsket eller påtvunget, og heller ikke graden av fortrolighet i relasjonene mellom mennesker.

Ulike *livsfaser* legger ulike føringer på samværsmønsteret. Foreldre har sterke tidsbindinger i familien, og personer i yrkesaktiv alder har både forpliktelser overfor og tilgang til andre sosiale arenaer enn f.eks.

pensjonister. Samtidig gir eldres romslige tidsbudsjett gode muligheter for et variert og omfattende sosialt liv.

Vi skiller mellom *sosiale aktiviteter*, der samvær med andre er et uttrykt formål (besøk, selskap osv.), og *samvær generelt* (se ramme med definisjoner). Dette skillet har betydning fordi mesteparten av samværet foregår samtidig med andre gjøremål. Friluftsliv og idrett har vanligvis viktige sosiale sider, yrkeslivet er for mange en sentral sosial arena, og mye hus- og omsorgsarbeid innebærer omfattende kontakt med andre medlemmer i husholdningen. Samlet tid til samvær gir derfor et annet, og kanskje mer dekkende bilde av samværsmønsteret enn tiden brukt til aktiviteter med et uttrykkelig sosialt siktemål. Vi ser spesielt på tidsbruken blant personer i fire ulike grupper: Personer i enpersonhusholdninger, personer i ulike former for flerpersonhusholdninger, eldre og småbarnsforeldre.

Hva er tidsnyttingsundersøkelser?
Tidsnyttingsundersøkelser registrerer hvor mye tid som brukes til ulike aktiviteter, hvor aktiviteten foregår og hvem aktiviteten utføres sammen med. Et landsomfattende representativt utvalg av den voksne befolkningen har notert sine gjøremål og sitt samværsmønster i en dagbok som dekker to døgn. Datainnsamlingen er spredt over hele året. Dermed gis et tverrsnittsbilde av tidsbruk og samværsmønster i 12 måneder. SSB har gjennomført tre slike undersøkelser med ti års mellomrom: 1971-72, 1980-81 og 1990-91. Samvær er bare registrert i de to siste undersøkelsene. Registreringen i 1990 skiller seg dessuten noe fra registreringen i 1980, og dette skaper noen problemer for sammenliknbarheten over tid.

Deltakerne er voksne enkeltpersoner og ikke husholdninger. Tidsnyttingsundersøkelsene angir med andre ord ulike gruppers tidsbruk i gjennomsnitt og ikke gjennomsnittlig samværsmønster i den enkelte husholdning. I enkelte tilfeller skilles det mellom hverdager og helger. Tallene omfatter både personer som har hatt, og personer som ikke har hatt, en bestemt type samvær i løpet av en dag. Målet på en enkelt gruppes tidsbruk avhenger derfor både av andelen som har vært sammen med en bestemt persongruppe, og av omfanget av samværet blant dem som har vært sammen med noen.

Hvordan registreres samværstiden?
Dagbøkene var inndelt i kvartersintervaller om dagen og halvtimesintervaller om natten. For hvert intervall noterte deltakerne om de var alene eller sammen med andre, og hvem de eventuelt var sammen med. Det ble registrert samvær med inntil fem forskjellige husholdningsmedlemmer. Følgende fire persongrupper utenfor husholdningen registreres: Slektninger, venner, arbeidskolleger og andre. Samvær er definert som "den tiden man oppholder seg på samme sted som andre og hvor man har en viss grad av kontakt". I en viss forstand er dette et subjektivt mål som bygger på folks egne oppfatninger av den sosiale situasjonen. Perioder med søvn regnes som tid tilbrakt alene. Telefonsamtaler kan være en viktig form for kontakt, men registreres ikke som samvær i denne undersøkelsen ettersom samtalepartnerne ikke er fysisk nær hverandre.

Tid brukt til sosiale aktiviteter
I hvert tidsintervall i dagboka noterte deltakerne sin viktigste aktivitet. I ettertid ble hver aktivitet tildelt en kode etter en liste med vel 100 ulike kategorier hvorav 13 omfatter sosiale aktiviteter. Gjøremål som besøk, selskap og andre sammenkomster, dans, diskotek, selskapsleker, telefonsamtaler og andre samtaler ble regnet som sosiale aktiviteter. Dette er et langt snevrere mål for sosial kontakt enn den samlede tiden brukt til samvær. Kun tid da det sosiale er hovedaspektet ved samværet fanges opp.

Tabell 1
Tid brukt til sosiale aktiviteter blant menn og kvinner i ulike familiefaser. 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager i timer og minutter

	Menn		Kvinner	
	1980	1990	1980	1990
Enslige 16-24 år i foreldrehusholdning	2.26	2.13	2.33	2.45
Enslige 16-24 år ikke i foreldrehusholdning	3.07	2.17	2.45	2.47
Enslige 25-44 år	1.43	2.04	2.06	2.13
Par 16-44 år uten barn	2.00	1.51	2.18	2.13
Par med barn 0-6 år	2.00	1.48	2.14	2.09
Par 67-74 år uten barn 0-17 år	1.55	1.48	1.58	2.04
Par med yngste barn 7-17 år	1.43	1.41	2.04	2.04
Par 45-66 år uten barn 0-17 år	1.37	1.45	1.56	2.01
Enslige 45-66 år uten barn 0-17 år	1.02	1.46	2.17	2.17
Enslige forsørgere	1.22	..	2.37	2.11
Enslige 67-74 år uten barn 0-17 år	1.10	1.38	1.57	2.11

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

TID BRUKT TIL SOSIALE AKTIVITETER

Kvinner har et mer sosialt preget fritidsmønster enn menn

Den voksne befolkningen bruker i gjennomsnitt vel seks timer pr. dag til fritidsaktiviteter, og omtrent en tredel av dette brukes til sosiale aktiviteter som besøk, samtaler og liknende. Uansett familiefase er kvinners fritidsmønster noe mer preget av sosialt samvær enn menns. Sosiale aktiviteter er dessuten vanligere blant unge enn blant eldre uansett kjønn. Det er de unge enslige som bruker mest tid til sosiale aktiviteter (tabell 1).

Små endringer i tid brukt til sosiale aktiviteter i 1980-årene

På 1980-tallet har det generelt vært små endringer i tiden som brukes til sosiale aktiviteter, men endringenes styrke og retning varierer mellom ulike grupper. Hos kvinner var endringene mest markert for enslige forsørgere. Enslige mødre brukte nærmere en halv time mindre pr. dag til sosiale fritidsaktiviteter i 1990 enn hva de gjorde i 1980. Blant menn var endringene mest markert for unge enslige som ikke bor hos foreldre, og blant middelaldrende og eldre enslige. Unge enslige borteboende brukte daglig nesten én time mindre til sosial aktivitet i 1990 enn i 1980. Middelaldrende og eldre enslige menn økte imidlertid sin sosiale aktivitet fra drøyt én time pr. dag til godt over én og en halv time pr. dag i gjennomsnitt. Selv om de unges fritidsmønster fortsatt har et sterkere sosialt preg enn de eldres, har det med andre ord skjedd en utjevning blant menn på 1980-tallet.

SAMVÆR OG ALENETID BLANT BOSATTE I FLERPERSONHUSHOLDNINGER

Samvær med andre mesteparten av dagen

Enten vi bor alene eller sammen med noen, tilbringer vi mesteparten av vår våkne tid sammen med andre. Selv om andelen enper-

sonhusholdninger har økt de siste tiårene, bor fremdeles nesten 85 prosent av befolkningen i flerpersonhushold. Bosatte i flerpersonhusholdninger er sammen med husholdningsmedlemmer eller personer utenfor husholdningen nærmere 11 timer pr. dag i gjennomsnitt (tabell 2). Det er imidlertid store forskjeller mellom menn og kvinner og mellom personer i ulike familiefaser. Småbarnsforeldre har minst tid for seg selv. Mødre og fedre med barn under skolealder tilbringer henholdsvis nesten 13 og 12 timer pr. dag sammen med andre. Eldre par tilbringer mer tid alene enn andre bosatte i flerpersonhusholdninger, men også i denne gruppen er samværstiden omfattende. I gjennomsnitt er par i alderen 67-74 år sammen med andre om lag ti timer daglig.

Familien har fortsatt en sterk posisjon

Holdningsundersøkelser indikerer en endring i retning av mer tradisjonelle familieverdier i 1980-årene (Listhaug 1991). Mange framholder dessuten familien som det viktigste området i livet (Hareide 1991). Samtidig hevdes det fra enkelte hold at familielivet er under press. Økt skilsmissehyppighet innebærer større ustabilitet. Tiltagende tidsknapphet på grunn av omfattende yrkesaktivitet kan gi lite rom for familiesamvær i bestemte familiefaser. En viss mengde tid sammen er en forutsetning for et godt familieliv. Mye satsing på samvær med de nærmeste gir imidlertid mindre mulighet for kontakt med andre. Eldre og enslige vil antakelig lide hvis kjernefamilien lukkes om seg selv.

Tabell 2

Tid alene og sammen med andre blant menn og kvinner i flerpersonhusholdninger, etter familiefase. 1990. Gjennomsnitt for alle dager i timer og minutter

	Alene	Sum samvær med andre	Med bare husholdningsmedlemmer	Med husholdningsmedlemmer og andre	Med bare andre
Menn					
Enslige 16-24 år i foreldrehusholdning	13.16	10.42	2.11	0.48	7.43
Par 16-24 år uten barn	13.08	10.53	4.29	1.28	4.56
Par med yngste barn 0-6 år	12.10	11.49	5.45	1.48	4.16
Par med yngste barn 7-17 år	13.23	10.35	5.33	1.43	3.19
Par 45-66 år uten barn 0-17 år	14.05	9.54	5.04	1.39	3.11
Par 67-74 år uten barn 0-17 år	14.26	9.34	6.21	2.05	1.08
Kvinner					
Enslige 16-24 år i foreldrehusholdning	12.56	11.03	2.06	0.59	7.58
Par 16-24 år uten barn	13.31	10.27	4.03	1.41	4.43
Par med yngste barn 0-6 år	11.11	12.47	8.08	2.33	2.06
Par med yngste barn 7-17 år	12.53	11.04	5.53	1.53	3.18
Enslige forsørgere	12.55	11.04	5.21	1.50	3.53
Par 45-66 år uten barn 0-17 år	13.43	10.15	5.10	1.47	3.18
Par 67-74 år uten barn 0-17 år	13.54	9.55	6.01	2.04	1.50

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Skal vi dømme ut fra den tiden folk vier til samvær med husholdningsmedlemmer, har familien fortsatt en sterk posisjon[1]. Både menn og kvinner tilbringer mye tid sammen med husholdningsmedlemmer, men samværsmønsteret gjenspeiler den tradisjonelle kjønnsmessige arbeidsdelingen som gir menn sterkere forankring i yrkeslivet enn kvinner. Småbarnsmødre tilbringer vel ti og en halv time pr. dag sammen med husholdningsmedlemmer. Knapt en firedel av denne tiden er også personer utenfor husholdningen til stede. Det er først og fremst blant småbarnsforeldre vi finner markerte kjønnsforskjeller i husholdningssamværet. Småbarnsfedre tilbringer nesten tre timer mindre tid sammen med husholdningsmedlemmer enn småbarnsmødre. Dette må ses i sammenheng med at mødre i småbarnsfasen har svakere yrkestilknytning enn mødre med større barn.

Også eldre tilbringer mye tid sammen med husholdningsmedlemmer. Par i alderen 67-74 år er sammen med husholdningsmedlemmer vel åtte timer pr. dag. Unge enslige som bor hos foreldrene tilbringer minst tid sammen med husholdningsmedlemmer. Deres aktive og utadvente livsstil gir bare rom for om lag to timer pr. dag sammen med "familien" uten at andre er til stede. Eldre i parforhold har minst kontakt med personer utenfor husholdningen, men også i denne gruppen utgjør samvær med andre enn husholdningsmedlemmer en vesentlig del av deres hverdag.

Flere forpliktelser gir mindre familiesamvær

Den tiden hele husholdningen er samlet er langt mer begrenset enn den tiden som tilbringes sammen med minst ett husholdningsmedlem. Jo flere som bor i husholdningen, og jo flere interesser eller forpliktelser folk har utenfor husholdet, jo vanskeligere er det å samle hele husholdningen til felles samvær. Vansker med å koordinere husholdningsmedlemmenes timeplaner i yrke, familieliv og fritid gir ofte lite rom for felles samvær.

Par uten barn[2] tilbringer forholdvis mye tid sammen med hele husholdningen selv om mengden varierer mellom ulike aldersgrupper. Par i yrkesaktiv alder uten barn er sammen med alle husholdningsmedlemmer nærmere fem timer daglig. Dette er små husholdninger som lett kan samles. Også par i pensjonsalderen bor i små husholdninger i tillegg til at de ikke har forpliktelser i yrkeslivet. Disse tilbringer vel syv og en halv time pr. dag sammen med hele husholdningen. Unge i foreldrehushold tilbringer svært lite tid med alle husholdningsmedlemmene til stede, bare om lag én time i gjennomsnitt daglig. I denne gruppen er det dessuten liten forskjell på hverdag og helg.

Barnefamilier har selvsagt mindre tid samlet enn par uten barn, men mer enn vi ofte kan få inntrykk av gjennom medieoppslag om pressede og stressede familier. I gjennomsnitt er småbarnsfamiliene samlet vel to og en halv time pr. dag eller nærmere 18 timer i uken. For småbarnsmødre innebærer dette at bare en firedel av all tid med husholdningsmedlemmer tilbringes med hele husholdningen samlet. Andelen er noe høyere blant småbarnsfedre, vel en tredel av tiden. Familier med barn i skolealder tilbringer noe mindre tid samlet enn småbarnsfamiliene. Husholdningssamværet utgjør her omtrent to timer i gjennomsnitt daglig. Forpliktelser i yrkesliv og på skolen samt omfattende engasjement i ulike fritidsaktiviteter begrenser mulighetene for felles samvær i denne gruppen.

---

[1] Også personer utenfor familien kan inngå i husholdningen, men hovedtyngden av dem som deler husholdning, er også i samme familie. [2] Par uten barn omfatter par som ikke har barn og par som ikke har barn i alderen 0-17 år

Figur 1
Tid hele husholdningen var samlet og tid sammen med husholdningsmedlemmer i alt blant menn og kvinner, i ulike familiefaser. 1990. Gjennomsnitt for alle dager i timer

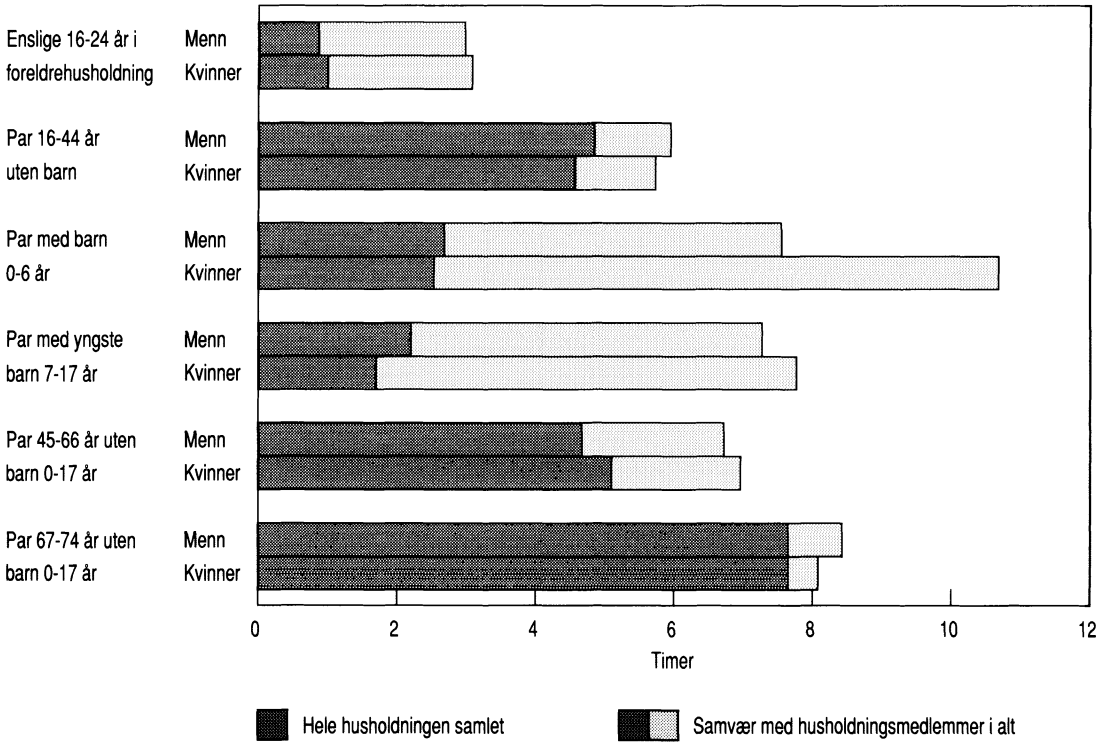

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Husholdningsmedlemmer blandes ikke med venner?

Samvær med husholdningsmedlemmer kombineres i forholdsvis liten grad med andre typer samvær. Bare i omtrent en firedel av den tiden som tilbringes sammen med husholdningsmedlemmer er det også andre til stede. Omvendt er det også en forholdsvis liten andel av den samlede tiden som tilbringes med personer utenfor husholdningen hvor det også er husholdningsmedlemmer til stede. Denne andelen varierer imidlertid sterkt mellom personer i ulike familiefaser, og til dels også mellom menn og kvinner. Ungdom skiller skarpest mellom familie og andre. Bare om lag 10 prosent av den tiden ungdommen tilbringer sammen med personer utenfor husholdningen, er det også husholdningsmedlemmer til stede. Blant par i pensjonsalderen er denne andelen hele 65 prosent for kvinner og 53 prosent for menn[1].

[1] I prinsippet skulle det være overensstemmelse mellom den tiden menn og kvinner i samme familiefase oppgir at hele husholdningen var samlet. Når det likevel er forskjeller, kan dette tilskrives flere forhold. Vi har ikke opplysninger om tidsbruk for ektefeller, men for uavhengige utvalg av menn og kvinner. Det kan også tenkes at menn og kvinner i en bestemt familiefase oppfatter og definerer samvær ulikt.

Selv om mønsteret varierer mellom ulike familiefaser, ser det altså ut til at folks sosiale liv er ganske differensiert. Samvær med ulike persongrupper holdes som regel atskilt i tid og rom.

Vennesamvær blant unge - slektssamvær blant middelaldrende og eldre

I all hovedsak orienterer ungdom seg mot vennekretsen (tabell 3). Omtrent to tredeler av deres samvær utenfor husholdningen er samvær med venner. Vennesamværet utgjør om lag fem og en halv time pr. dag. Samværet med slektninger er langt mer begrenset og utgjør mindre enn én time pr. dag.

Blant par i alderen 67-74 år tilbringer henholdsvis menn og kvinner vel tre timer og fire timer sammen med bosatte i andre husholdninger daglig. Godt og vel halvparten av denne tiden er det også andre husholdningsmedlemmer til stede. Særlig er dette tilfelle blant kvinnene. Nesten 75 prosent av all samværstid utenfor husholdningen brukes til samvær med slektninger. Samværet med venner er mer beskjedent, og utgjør i underkant av én time i gjennomsnitt pr. dag.

Ser vi bort fra småbarnsforeldrene, tilbringer menn og kvinner omtrent like mye tid sammen med personer utenfor husholdningen. Både unge par uten barn og par med barn i skolealder ser omtrent like mye til slektningene som til vennene. Middelaldrende par uten barn orienterer seg imidlertid noe sterkere mot slektninger enn mot venner. Dette gjelder særlig for kvinnene og har antakelig sammenheng med kvinners sentrale rolle som omsorgsytere både overfor barnebarn og skrøpelige foreldre.

Tabell 3

Tid sammen med ulike personer utenfor husholdningen blant kvinner og menn i flerpersonhusholdninger. Ulike familiefaser. 1990. Gjennomsnitt for alle dager i timer og minutter

		Slektninger	Arbeidskolleger	Venner	Andre
Enslige 16-24 år i foreldrehusholdning	Menn	0.45	1.44	5.30	1.06
	Kvinner ...	0.55	1.06	5.45	2.23
Par 16-24 år uten barn	Menn	1.17	3.07	1.28	0.50
	Kvinner ...	1.31	2.53	1.32	1.03
Par med barn 0-6 år	Menn	1.28	3.06	1.13	0.48
	Kvinner ...	1.47	1.05	1.14	0.59
Par med barn 7-17 år	Menn	0.57	2.21	1.17	0.55
	Kvinner ...	1.22	1.50	1.19	1.10
Par 45-66 år uten barn 0-17 år	Menn	1.30	2.02	0.57	0.44
	Kvinner ...	2.09	1.37	0.57	0.39
Par 67-74 år uten barn 0-17 år	Menn	1.50	0.09	0.54	0.30
	Kvinner ...	2.53	0.04	0.43	0.29

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

SAMVÆR OG ALENETID BLANT ALENEBOENDE

Store forskjeller blant aleneboende

Det har blitt vanligere å bo alene siden 1970-tallet. Denne endringen i husholdningsmønsteret har selvsagt konsekvenser for befolkningens sosiale liv. Aleneboende må søke sosialt samvær utenfor husholdningen, og må derfor planlegge og organisere sitt sosiale liv i større grad enn andre. Det å bo alene gir stor frihet, samtidig som man står i fare for å bli sosialt isolert.

Aleneboende tilbringer mer tid sammen med personer utenfor husholdningen enn par i flerpersonhusholdninger som det er naturlig å sammenlikne dem med, men de er også mer alene enn andre. Forskjellene i samværsmønster mellom bosatte i en- og flerpersonhusholdninger varierer imidlertid etter alder. Mest markerte forskjeller finner vi blant eldre og middelaldrende. Aleneboende menn og kvinner i alderen 67-74 år er alene om lag 19 timer i døgnet eller om lag 11 av sine våkne timer (figur 2). Dette er omtrent fem timer mer enn gifte i tilsvarende alder uten barn. Aleneboende i alderen 45-66 år tilbringer om lag 18 timer i døgnet, eller om lag ti av sine våkne timer alene, og dette er omtrent fire timer mer enn jevnaldrende gifte uten barn. Unge tilbringer omtrent like lang tid alene uansett om de bor alene eller i flerpersonhushold.

Figur 2

Tid alene og sammen med andre blant menn og kvinner i enpersonhusholdninger. Ulike familiefaser. 1990. Gjennomsnitt for alle dager i timer

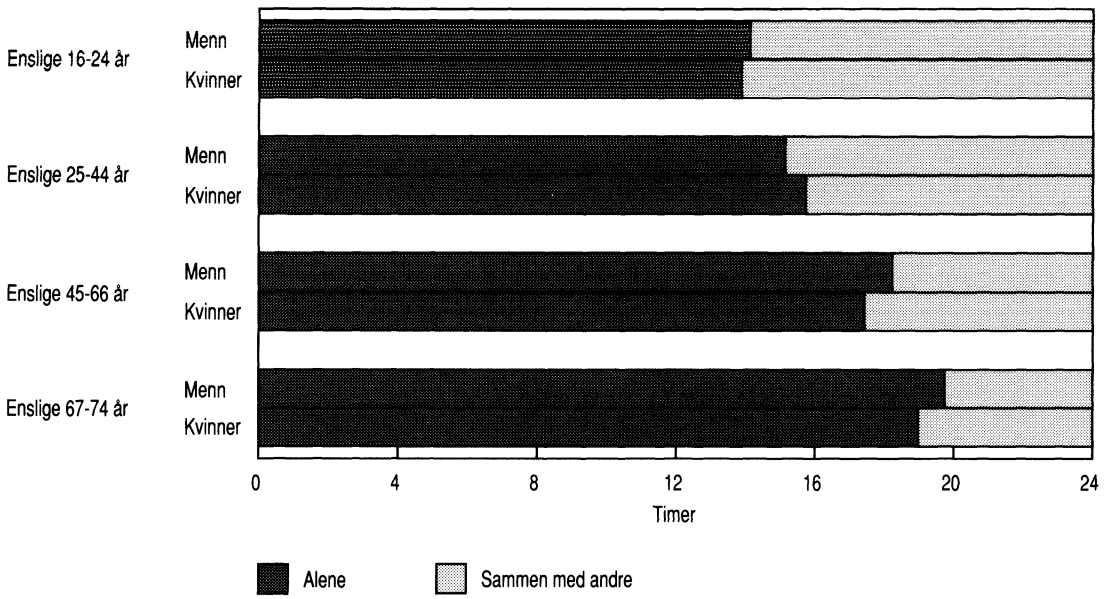

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Tabell 4
Tid sammen med ulike persongrupper utenfor husholdningen blant aleneboende menn og kvinner. Ulike familiefaser. 1990. Gjennomsnitt for alle dager i timer og minutter

		Slekt-ninger	Arbeids-kolleger	Venner	Andre
16-24 år	Menn	0.48	2.53	5.01	1.49
	Kvinner ..	2.25	2.47	4.31	1.05
25-44 år	Menn	1.29	2.42	4.14	1.04
	Kvinner ..	1.20	2.42	3.26	1.16
45-66 år	Menn	1.30	2.16	1.47	0.27
	Kvinner ..	2.54	1.23	1.51	1.01
67-74 år	Menn	1.19	0.13	2.18	0.35
	Kvinner ..	2.17	0.47	1.22	1.02

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Aleneboende tilbringer mellom én og en og en halv time mer pr. dag sammen med personer utenfor husholdningen enn bosatte i flerpersonhusholdninger. Vi kunne kanskje tenkt oss at aleneboende kompenserte for manglende husholdningssamvær med omfattende slektssamvær, men dette er bare tilfellet blant de unge. Blant aleneboende flest, er det først og fremst vennesamværet som er mer omfattende enn blant bosatte i flerpersonhushold.

Aleneboende ungdom har det mest omfattende sosiale samværet

Unge aleneboende har et langt mer omfattende sosialt liv enn middelaldrende og eldre som bor alene. 16-24-åringene er sammen med andre mesteparten av sin våkne tid, om lag ti timer i gjennomsnitt pr. dag. Deretter avtar samværstiden med alderen både blant menn og kvinner. Aleneboende menn og kvinner i alderen 67-74 år tilbringer henholdsvis bare vel fire og vel fem timer daglig sammen med andre. Disse gruppene er altså alene omtrent to tredeler av sin våkne tid. Det er forholdsvis små forskjeller mellom aleneboende menn og aleneboende kvinner når det gjelder orientering utad.

Aleneboende kvinner er mer slektsorientert enn aleneboende menn

I likhet med unge som bor hos sine foreldre, baserer unge aleneboende det vesentlige av sitt sosiale liv på vennekretsen. Samværet med venner utgjør omtrent halvparten av alt samvær i disse gruppene. Aleneboende menn og kvinner i alderen 16-24 år tilbringer henholdsvis fem og fire og en halv time i gjennomsnitt pr. dag sammen med venner, og nærmere tre timer pr. dag sammen med arbeidskolleger. Når samværet med kolleger er såpass omfattende, kan dette ha sammenheng med at unge også omgås med sine kolleger utenom jobben. Unge kvinner bruker dessuten mye tid sammen med slektninger, mens denne form for samvær ser ut

til å spille mindre rolle blant aleneboende unge menn (tabell 4).

Også aleneboende i alderen 25-44 år bruker mye tid sammen med venner, men vennesamværet har noe mindre omfang i denne aldersgruppen enn blant de unge. Blant middelaldrende og eldre er bildet noe mer sammensatt. Kvinner i alderen 45-66 år bruker mer tid sammen med slektninger enn med venner, mens menn i tilsvarende alder er mest sammen med arbeidskolleger. Eldre kvinner orienterer seg sterkere mot slektninger enn mot venner, mens forholdet er omvendt blant eldre menn. Alt i alt ser det ut til at menn som bor alene i noe større grad enn kvinner som bor alene, baserer sitt sosiale liv på venner, mens kvinner er noe mer slektsorientert enn menn.

ELDRES SAMVÆRSMØNSTER

De eldre er blitt mer synlige i samfunnet

Eldres velferd og livsstil har fått atskillig oppmerksomhet de senere årene. Eldre utgjør en økende andel av befolkningen, og er blitt mer synlige i samfunnet. Det har lenge vært en sentral politisk målsetting å legge forholdene til rette for en innholdsrik og meningsfylt alderdom, og mye tyder på at dagens eldre har en mer aktiv og utadvendt livsstil enn eldre i tidligere generasjoner (Barstad 1992c). Tidligere utgang av yrkeslivet har gitt eldre mer fritid (Haraldsen og Kitterød 1992), men har også fratatt mange et viktig sosialt forankringspunkt. Samtidig har eldre flest fått det bedre materielt. Økt tilgang til bil, bedre førlighet og mindre behov for hjelp, har gjort eldre mer mobile (Barstad 1992a). En kraftig økning i antall eldresentra har dessuten bedret muligheten til å treffe andre eldre. Samtidig hører vi stadig om ensomhet og isolasjon blant eldre. Mens levekårsundersøkelsene viser at eldre kvinner oftere har kontakt med slektninger i dag enn i 1980 og eldre menn oftere har kontakt med venner, gir mediaoppslag inntrykk av utbredt og økende ensomhet blant de gamle. Stadig flere eldre kvinner bor dessuten alene (se kapittel 9.1).

Mer utadvendt kontaktmønster blant eldre siden 1980

Har disse endringene nedfelt seg i endret samværsmønster blant de eldre? Vi har bare samværsopplysninger fra to tidspunkt, 1980 og 1990, og ti år er en kort periode når det gjelder endringer i tidsbruk. Befolkningens aktivitets- og samværsmønster er nokså stabilt og det skal relativt store forandringer til før det gir seg utslag i gjennomsnittstallene (Grønmo og Lingsom 1986). Endringene i eldres førlighet og mobilitet gjør det likevel rimelig å anta at eldre også har fått et mer omfattende sosialt liv. Her sammenlikner vi ikke-yrkesaktive eldre i alderen 67-74 år i 1980 og 1990, altså nokså unge pensjonister.

Samværsopplysninger fra tidsnyttingsundersøkelser viser til dels samme utvikling i eldres kontaktmønster som levekårsundersøkelsene. Aleneboende eldre uten tilknytning til yrkeslivet tilbringer mellom fire og fem timer pr. dag sammen med andre (figur 3). Dette tyder på at enslige eldre har et forholdsvis omfattende sosialt liv. Det har vært en viss økning i samværstiden i forhold til 1980. Endringene har vært mer markert blant menn enn blant kvinner.

Blant eldre i parforhold er endringstendensen mindre entydig. Eldre par som ikke er yrkesaktive, tilbringer noe mer tid alene i dag enn tilsvarende gruppe av eldre ved inngangen til 1980-årene. De tilbringer mindre tid sammen med ektefellen, men noe mer tid med personer utenfor husholdningen. Samværet med personer utenfor husholdningen omfatter omtrent en halv time mer pr. dag nå enn i 1980. Dette tyder på et noe mer utadvendt livsmønster blant eldre par.

Figur 3
Tid alene og sammen med andre blant ikke-yrkesaktive eldre i enpersonhushold og eldre i topersonhushold. 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager i timer og minutter

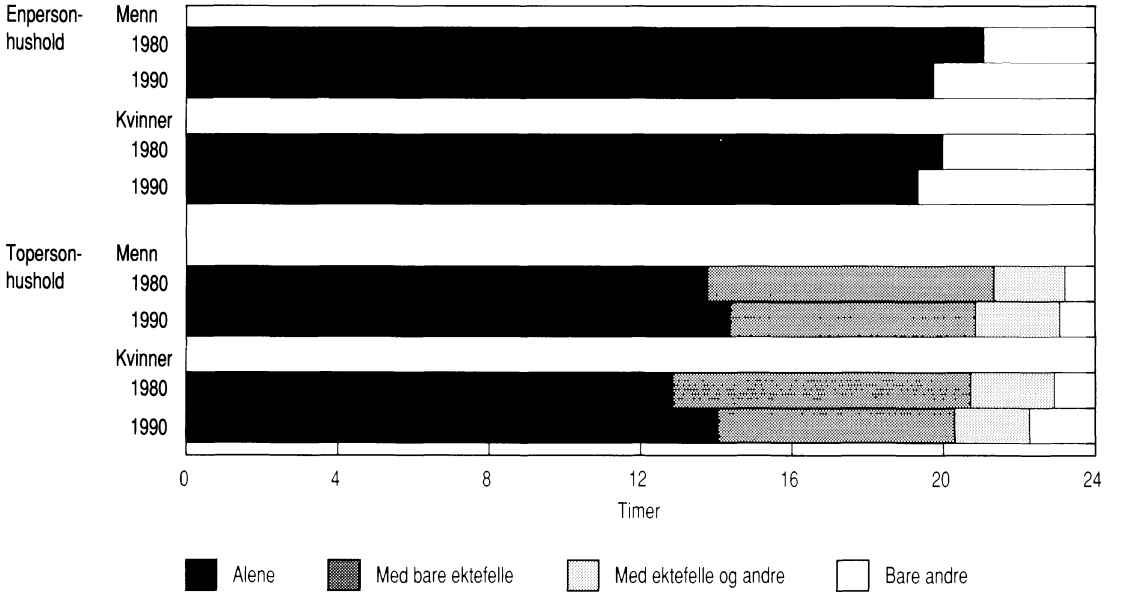

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Eldre i enpersonhushold er om lag én time mer sammen med personer utenfor husholdningen pr. dag enn eldre i topersonhushold. Eldre i parforhold er sammen mesteparten av tiden de er sammen med personer utenfor husholdningen.

SMÅBARNSFORELDRES SAMVÆRSMØNSTER

Norske familiers dagligliv er betydelig endret siden 1970-tallet. Mødre bruker mer tid på yrkesarbeid og noe mindre tid på ulønnet arbeid hjemme, mens fedre har forandret sin tidsbruk i motsatt retning (Kitterød og Opdahl 1992). Endringene har konsekvenser for tidsbruk, samværsmønster og arbeidsdeling innad i familien, og for koordineringen i forhold til samfunnet ellers. Småbarnsfamiliers levekår er satt på den politiske dagsorden, og kravet om mer omsorgsvennlige arbeidstidsordninger ble fremmet med full tyngde i 1980-årenes arbeidstidsdebatt. Tendensen til mer overtidsarbeid blant fedre og sterkere innslag av heltid og lang deltid blant mødre har skapt bekymring for økt tidspress i barnefamiliene. Hvilke konsekvenser har disse endringene for småbarnsfamiliers samværsmønster? Her belyses samværsmønsteret blant gifte og samboende foreldre med minst ett barn under skolealder.

Figur 4
Tid sammen med husholdningsmedlemmer og tid hele husholdningen var samlet blant småbarnsfedre og småbarnsmødre. 1980 og 1990. Gjennomsnitt for hverdager og helger. Timer

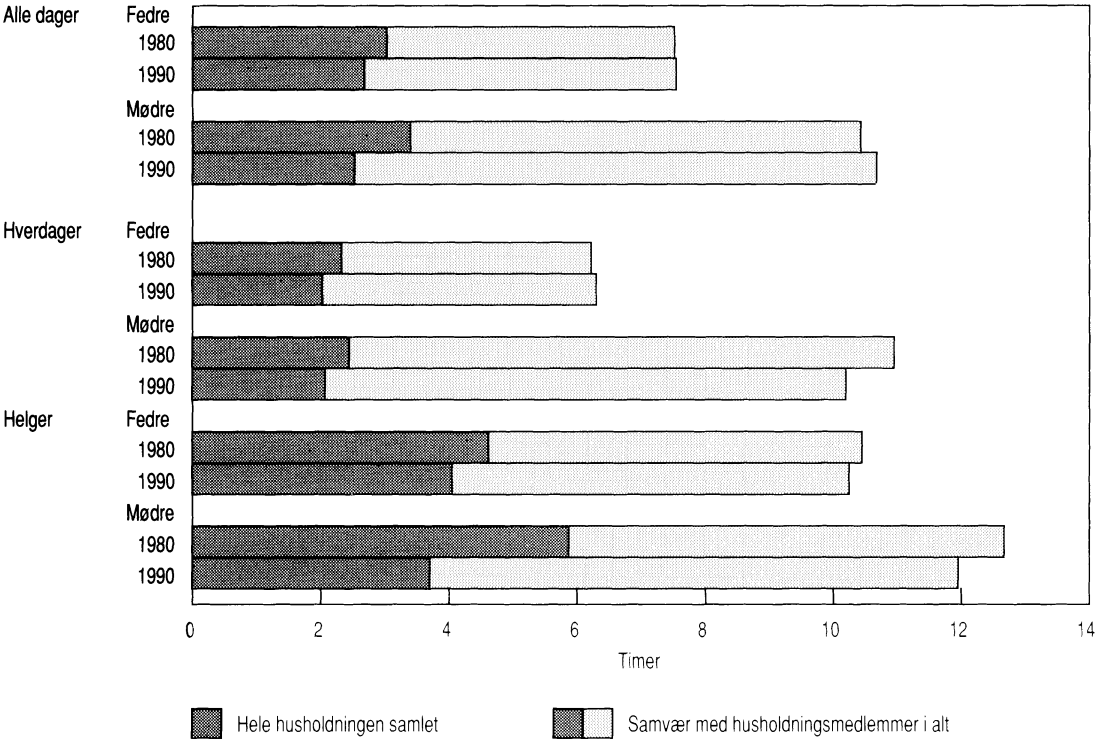

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Mindre familiesamvær, men jevnere fordeling mellom fedre og mødre?
Både småbarnsfedre og -mødre bruker mye tid sammen med husholdningsmedlemmer både på hverdager og i helgene (figur 4). Fedrenes yrkestilknytning fører imidlertid til at det er stor forskjell på hverdag og helg for deres vedkommende. Fedre tilbringer nesten fire timer mer sammen med familiemedlemmer på en gjennomsnittlig lørdag eller søndag enn på en gjennomsnittlig hverdag.

Samværstiden med husholdningsmedlemmer er noe redusert det siste tiåret. Stort sett er dette en generell endring som gjelder for alle bosatte i flerpersonhusholdninger, men utviklingens styrke varierer mellom menn og kvinner og mellom ulike familiefaser. Dagens småbarnsmødre tilbringer omtrent tre kvarter mindre sammen med husholdningsmedlemmer enn småbarnsmødre i 1980. Samværstiden er redusert så vel i helger som på hverdager. Småbarnsfedres samværstid med husholdningsmedlemmer er derimot nesten uendret. Det er derfor blitt mindre forskjell mellom fedres og mødres husholdningssamvær i dag enn i 1980.

Mindre ektefellesamvær

I de fleste familiefaser har også samværet med ektefellen blitt noe mer begrenset de siste tiårene. Også denne endringen gjelder uansett om man har barn eller ikke. Småbarnsforeldre tilbringer vel fem og en halv time i gjennomsnitt pr. dag sammen med ektefellen i 1990, og dette er mindre enn hva som var tilfellet for ti år siden (figur 5). Lørdager og søndager har mindre karakter av å være rene familiedager enn tidligere, selv om det selvsagt fortsatt er store forskjeller mellom hverdager og helger på dette området. Småbarnsforeldre tilbringer nesten dobbelt så mye tid med husholdningen samlet på en gjennomsnittlig lørdag eller søndag som på en gjennomsnittlig hverdag.

Figur 5

Tid sammen med ektefelle blant småbarnsfedre og småbarnsmødre. 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer

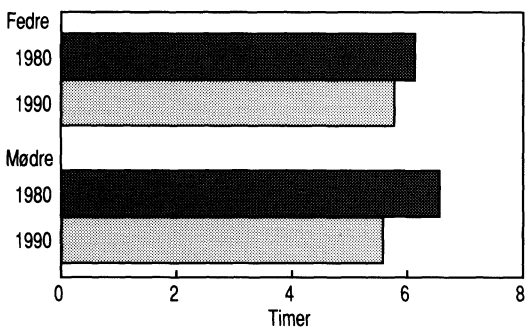

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Har mor gått ut, uten at far har kommet hjem?

Mødres yrkesdeltaking har aktualisert spørsmålet om hvordan barneomsorgen skal fordeles mellom fedre og mødre og mellom familien og personer utenfor husholdningen. Både mors- og farsrollen er utvidet og endret. Mens kvinner deltar mer i forsørgerarbeidet, møter fedre forventninger om å delta mer aktivt i barneomsorgen. Utvidede permisjonsrettigheter i forbindelse med fødsels- og omsorgsarbeid skaper nye samfunnsmessige rammer rundt både mors- og farsrollen. Er det slik som enkelte noe spissformulert har hevdet, at mor har gått ut og at far ikke har kommet hjem (Hareide 1991), eller kompenseres økt engasjement i yrkeslivet med mer samvær i helger og på kveldstid?

Med henvisning til liten bruk av permisjonsrettigheter og deltidsordninger i yrkeslivet samt en tradisjonell arbeidsdeling blant foreldre flest, hevder enkelte at det er dårlig samsvar mellom populærforestillingene om den aktivt involverte småbarnsfaren og fedres faktiske omsorgsrolle (Moxnes 1992). Samtidig synes endringer i farsrollen først og fremst å komme til uttrykk gjennom større variasjon i fedrenes atferd enn tidligere (Kvande og Brandt 1989).

Fedre er sammen med barna fem timer - mødre åtte timer

Dagens småbarnsfedre tilbringer i gjennomsnitt om lag fem timer daglig sammen med barn under skolealder (figur 6). Tatt i betraktning at fedre flest har full jobb, kan dette oppfattes som relativt mye. Yrkeslivet legger i gjennomsnitt beslag på vel fem og en halv time pr. dag. De våkne timene utenom jobben konsentreres altså i stor grad om barna. Ikke overraskende er samværstiden langt mer omfattende i helgene enn på hverdager. Forskjellen utgjør omtrent to og en halv time. Fedres samværstid med barna er omtrent uendret de siste tiårene.

I gjennomsnitt bruker småbarnsmødre bare en tredel så mye tid i yrkeslivet som fedre og ser følgelig atskillig mer til barna. De er sammen med barn under skolealder vel åtte timer pr. dag. Dette utgjør omtrent

halvparten av døgnets våkne timer. Forskjellen mellom hverdag og helg er dessuten ganske liten.

Langt flere barn har regelmessig tilsyn utenfor hjemmet i dag enn i 1980. I tillegg til omfattende barnehageutbygging har bruken av ulike dagmammaordninger økt. I 1980 hadde 34 prosent av 0-6-åringene en eller annen form for organisert tilsyn utenfor hjemmet. I 1990 var andelen nærmere 60 prosent (SSBs levekårsundersøkelser). Disse endringene samt økningen i småbarnsmødres yrkesaktivitet gjør det rimelig å forvente en nedgang i mødres samværstid med barna. Dagens småbarnsmødre tilbringer i gjennomsnitt om lag 20 minutter mindre pr. dag, eller to og en halv time mindre pr. uke, sammen med barn under skolealder enn småbarnsmødre i 1980. Utviklingen gjelder for alle ukedager. Sett på bakgrunn av mødres økte yrkesaktivitet og den betydelige økningen i bruken av tilsynsordninger utenfor hjemmet, er disse endringene forholdsvis små.

Fedre har mer "alenetid" med barna enn før

Samvær med barn uten ektefellen til stede krever større oppmerksomhet og engasjement enn samvær med ektefellen til stede. Omtrent 60 prosent av mødres samvær med barna foregår uten at far er til stede. Selv om det har vært en viss nedgang i mødres samlede samværstid med barna, ser det ut til å ha vært en viss økning i "alenetiden", først og fremst i helgene.

Figur 6

Fedres og mødres tid sammen med barn 0-6 år med og uten ektefelle til stede. 1980 og 1990. Gjenomsnitt for hverdager og helger i timer

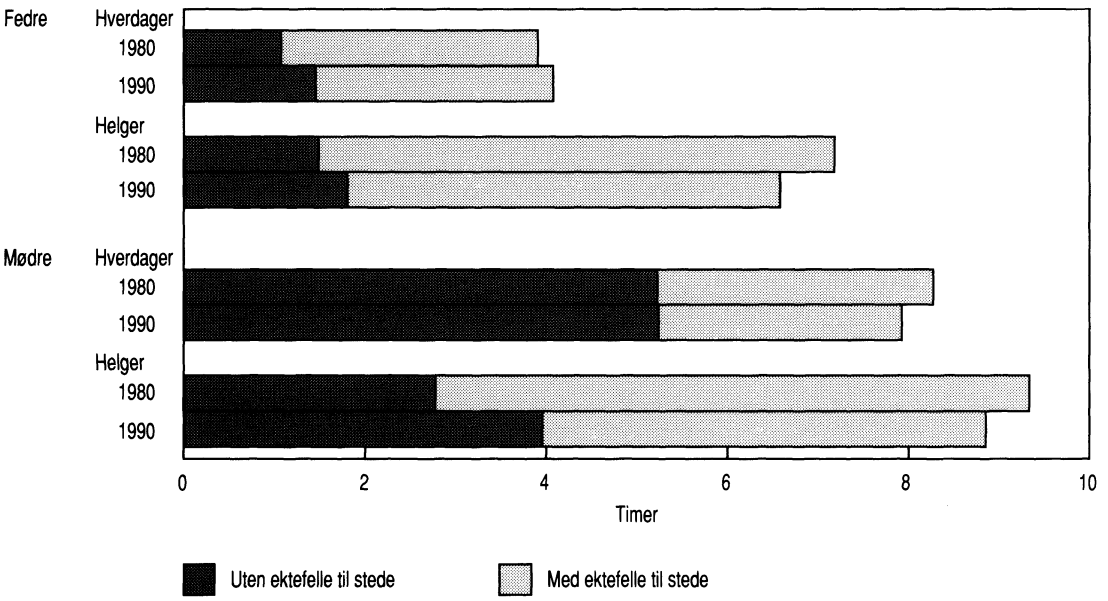

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Mens andre studier av småbarnsfamilier har vist at fedre sjelden er alene med barna (Haavind 1984), tyder tidsnyttingsundersøkelsene på at småbarnsfedre tilbringer en del tid med barna uten at mor er tilstede. I gjennomsnitt foregår omtrent en tredel av fedres samvær med barna, eller vel én og en halv time pr. dag, uten at mor er til stede. Selv om mødres økte yrkesengasjement ikke er møtt av en tilsvarende økning i fedres samlede samværstid med barna, ser det altså ut til at fedre avlaster mødre ved å ta mer eneansvar i barneomsorgen. Fedre har om lag 20 minutter mer "alenetid" sammen med barn i 1990 enn i 1980, og siden denne utviklingen både gjelder hverdager og helger, kan økningen tyde på en endring i fedres omsorgsrolle i retning større ansvar.

Mer atskilte tidsskjemaer?

Utviklingen i retning av mer alenesamvær med barna tyder på at fedre og mødre har fått mer atskilte tidsskjemaer hjemme og ute. Vi vet ikke om utviklingen er ønsket eller påtvunget. Den kan ha sammenheng med offentlige tilsynsordningers utilstrekkelighet, dvs. at tilbudet er for lite og også for dyrt for mange, med økt utnyttelse av fleksible arbeidstidsordninger for å redusere konsekvensene av foreldres yrkesdeltaking for barna, med klarere arbeidsdeling hjemme for å få nødvendig husarbeid raskere unna, med eldre søskens økte behov for separat oppmerksomhet eller rett og slett med foreldres ønske om å ha noe tid for seg selv. Vi kan heller ikke se bort fra at økonomi er viktig. Når prisene på barnetilsyn øker, vil flere med moderat inntekt finne det fornuftig å tilpasse arbeidstiden for å slippe utgifter til barnetilsyn, framfor at begge arbeider samtidig som de har utgifter til barnetilsyn.

Opplysninger om tidsbruk i yrkeslivet gir imidlertid visse indikasjoner når det gjelder bakgrunnen for den aktuelle utviklingen. Økningen i fedres "alenetid" på hverdager har trolig sammenheng med at mødres økte yrkesdeltaking i 1980-årene først og fremst fant sted på hverdager. I gjennomsnitt bruker småbarnsmødre vel en halv time mer pr. dag til yrkesarbeid i 1990 enn i 1980. Likeledes må økningen i mødres "alenetid" med barna på søndager ses i sammenheng med at fedre bruker mer tid til yrkesarbeid på søndager enn tidligere. Men økt yrkesarbeid forklarer ikke hele reduksjonen i fedres samvær med barna på søndager. Utviklingen må også ha andre årsaker. Det at foreldrene i større grad skifter på omsorgen for barna på lørdager i 1990 enn i 1980 kan ikke forklares med økt yrkesengasjement, men må også tilskrives andre forhold.

Mer omsorgspreget samvær?

Mødre og fedre bruker tiden sammen med barna på ulike måter (tabell 5). Forskjellene må ses i sammenheng med foreldrenes arbeidsdeling i vid forstand, og med at mødre er langt mer alene med barna enn fedre. Praktisk omsorgsarbeid som stell, pass, lek osv. utgjør noe større del av mødres samvær med barna enn fedres, men forskjellen er liten. Mens 32 prosent av mødres samværstid med barn består av aktivt omsorgsarbeid, gjelder dette 26 prosent av fedres. Målt i tid er det imidlertid markerte forskjeller. Mødre bruker over dobbelt så mye tid som fedre til aktiv barneomsorg. Både blant fedre og mødre har det i løpet av det siste tiåret vært en svak tendens til at samværet konsentreres noe sterkere om den praktiske barneomsorgen. I 1980 utgjorde omsorgsarbeidet henholdsvis 18 og 26 prosent av fedres og mødres samvær med barna. Dette indikerer at barn får mer aktiv oppmerksomhet fra sine foreldre enn tidligere den tiden de er sammen.

Tabell 5
Fedres og mødres tid sammen med barn 0-6 år fordelt på ulike aktiviteter. 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager i timer og minutter

		Omsorgs-arbeid	Annet husholdsarbeid	Fritids-aktiviteter	Måltider, personlig pleie	Annet	I alt
Fedre	1980	0.53	0.46	2.09	0.58	0.02	4.50
	1990	1.12	0.42	1.56	0.53	0.06	4.51
Mødre	1980	2.14	2.30	2.29	1.17	0.02	8.34
	1990	2.35	1.57	2.13	1.09	0.15	8.11

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Blant mødre har omprioriteringen av samværstiden blitt mulig ved å redusere tiden de bruker til husarbeid som rydding, vasking, matlaging og liknende. Dagens mødre bruker en halv time mindre pr. dag til slike gjøremål mens de er sammen med barna, enn mødre ved inngangen til 1980-årene. Men mødres samvær med barna er fremdeles langt mer preget av rutinemessig husarbeid enn fedres. Mens småbarnsfedre bruker om lag ett kvarter av samværstiden til husarbeid, bruker mødre nærmere én og en halv time. Det har vært en viss reduksjon i fedres fritidspregede samvær med barna, men fedre bruker fremdeles mye av samværstiden med barn til fritidsaktiviteter, om lag to timer pr. dag. Hele 40 prosent av fedres samværstid med barna går med til fritidsaktiviteter mot bare 27 prosent av mødres. I antall timer er imidlertid forskjellene mellom fedre og mødre små.

En eventuell endring i retning av en ny farsrolle består altså ikke i at småbarnsfedre tilbringer mer tid sammen med barna enn tidligere, men kommer til uttrykk ved endringer i innholdet av samværet. Mer samvær uten mor til stede kan tyde på større faktisk ansvar og engasjement blant småbarnsfedre. Økningen i tiden brukt til praktisk barneomsorg peker i samme retning. Selv om småbarnsmødre ser noe mindre til barna enn før, preges også deres samvær med barna i økende grad av aktivt omsorgsarbeid. Endringene er små, men tyder på at foreldre prioriterer barna høyt når de ikke er på jobb.

Ulla Haslund

9.3 Kriminalitet

INNLEDNING

Trass i lovverket med alle dets straffesanksjoner og trass i den sosiale fordømmelsen av kriminalitet, blir det hver dag begått nye lovbrudd, til dels alvorlige og skjebnesvangre for dem de rammer. Kriminaliteten har negative konsekvenser først og fremst for ofrene. I tillegg medfører den store kostnader for samfunnet, og også lovbryterne som straffes får redusert sin livskvalitet. Det er dessuten ingen tvil om at kriminalitet skaper utrygghet for mange, og i betydelig grad hemmer alminnelig mellommenneskelig livsutfoldelse blant disse.

Det er en rekke årsaker til den kriminalitetsutviklingen vi ser. Velstandsutviklingen betyr både økende fristelser og økende muligheter. En annen viktig faktor er antakelig endringene i de sosiale systemer. Kriminaliteten har vanskeligere betingelser i samfunn der "alle kjenner alle", enn i uoversiktlige samfunn der grupper med avvikende normer har bedre eksistensbetingelser.

HVA ER KRIMINALITET OG HVORDAN MÅLES DEN?

Kriminalitet er overtredelse av en straffebestemmelse. Det er to hovedkategorier kriminalitet; forbrytelser og forseelser. I spesiallovgivningen, dvs. i lover utenfor straffeloven, er hovedregelen at lovbrudd som kan straffes med fengsel i over 3 måneder er forbrytelser, mens de øvrige er forseelser. Eksempelvis er veitrafikkloven en spesiallov.

Lovbrudd omfatter i tillegg til forbrytelser og forseelser også handlinger som er i strid med en lovbestemmelse, uten dermed å være straffbare. Se om dette under "Sivile rettstvister". Vi har lagt hovedvekten på forbrytelsene.

Kriminalitetsutviklingen her i landet beskrives vanligvis ved statistikken over etterforskede forbrytelser (omfatter ikke forseelser). Forbrytelsene registreres det år etterforskningen ble avsluttet, ikke da forbrytelsen skjedde. Bedre egnet til å beskrive kriminalitetsutviklingen ville en statistikk over anmeldte forbrytelser vært. Etterforskningen av en forbrytelse kan ta lang tid. Særlig når det dreier seg om alvorlig kriminalitet der politiet setter mye inn på å oppklare saken, kan gjerningsdatoen ligge lang tid forut for dagen da forbrytelsen er ferdig etterforsket. En anmeldelsesstatistikk fikk vi imidlertid først i 1990, og vi er fortsatt i noen år henvist til etterforskningsstatistikken for å følge kriminalitetsutviklingen over tid. Et annet redskap til å følge kriminalitetsutviklingen er offerundersøkelser, der et utvalg av befolkningen blir spurt om de har vært utsatt for visse typer kriminalitet. Gjennom slike offerundersøkelser får vi avdekket en stor del av kriminalstatistikkens mørketall, nemlig den kriminalitet som ikke blir anmeldt.

UTVIKLINGEN I KRIMINALITETEN

Jevn økning i etterforskede forbrytelser de siste tre tiår

I 1991 avsluttet landets politikamre etterforskningen av 223 000 forbrytelser. Ti år tidligere var antallet 131 000, dvs. en økning på 70 prosent.

I løpet av 30-årsperioden 1961-1991 ble antallet etterforskede forbrytelser mer enn femdoblet. Samtidig økte folketallet med bare 18 prosent.

Statistikken gir ikke grunnlag for å hevde at vi det siste tiåret har hatt noen kriminalitetseksplosjon. Det er mer dekkende å si at dette tiåret føyer seg inn i rekken av tiår med stigende kriminalitet. Det siste tiåret økte antallet etterforskede forbrytelser som nevnt med 70 prosent. Dette var noe mer enn i tiåret 1961-1971 da økningen var 60 prosent, mens økningen i det mellomliggende tiåret, 1971-1981, var 78 prosent. Antallet etterforskede forbrytelser har imidlertid økt mest det siste tiåret.

Har kriminaliteten stagnert de siste årene?

Tallet på etterforskede forbrytelser i 1991 lå 5-6 prosent lavere enn i de to foregående årene. Det er imidlertid grunn til å regne med at nedgangen skyldes en opphopning av saker som ikke er ferdig etterforsket hos politiet. Her viser anmeldelsesstatistikken en utvikling som ikke gir samme grunn til optimisme. Det foreligger ingen oversikt over antall saker politiet har under etterforskning. Hvis dette er et økende antall, kan det bety at vi har passert metningspunktet når det gjelder politiets kapasitet.

Tyveriene dominerer...

I 1991 ble det etterforsket 162 000 tyverier og 15 000 skadeverk. Tyveriene dominerer blant forbrytelsene. De utgjorde i 1991 72 prosent av alle forbrytelser. Til sammenlikning utgjorde forbrytelser mot liv, legeme og helbred og sedelighetsforbrytelser snaut 5 prosent, og grov voldskriminalitet (definert senere) under 0,5 prosent av alle forbrytelser.

Figur 1
Antall etterforskede forbrytelser etter art. 1981 og 1991

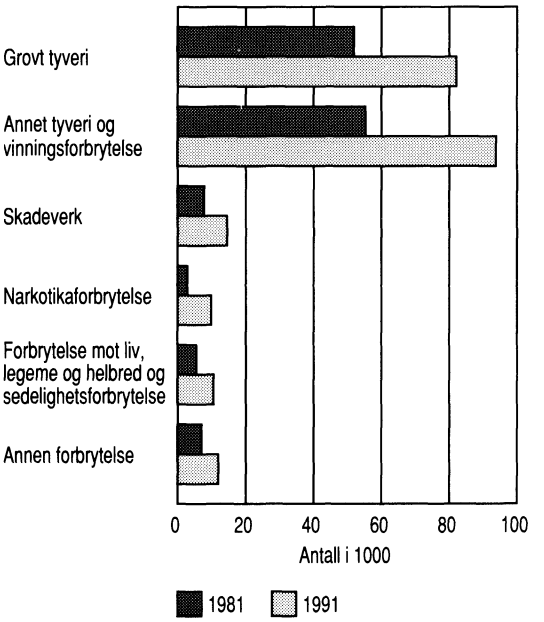

Kilde: Kriminalstatistikk

Tyveriene har på 1980-tallet utgjort en avtagende andel av alle forbrytelser, etter at de økte fra 67 til 78 prosent av alle forbrytelser de to foregående tiår.

Grovt tyveri er den hyppigst forekommende forbrytelsen og utgjorde i 1991 vel en tredel av alle etterforskede forbrytelser og vel halvparten av tyveriene. Grovt tyveri har imidlertid siden midten av 1980-tallet økt noe mindre enn simpelt tyveri. Simpelt tyveri utgjorde i 1991 vel en tredel av alle tyverier, mens brukstyveri av motorkjøretøy

utgjorde de resterende snaut 15 prosent av tyveriene.

Grovt tyveri er karakterisert ved å være av særlig farlig eller samfunnsskadelig art, dvs. at det f.eks. er forøvd ved innbrudd, ved hjelp av våpen eller sprengstoff, fra person på offentlig sted eller at det omfatter store verdier.

Det er tyveriene som i kraft av sitt antall bestemmer de store trekkene i kriminalitetsutviklingen. Tyveriene står for to tredeler av økningen i antallet forbrytelser totalt i perioden 1981-1991. Grov voldskriminalitet som har økt betydelig det siste tiåret, får nok stor mediaoppmerksomhet, men betyr lite for økningen i det totale antall etterforskede forbrytelser (snaut 5 prosent av økningen siste tiåret).

Figur 2

Antall forbrytelser i alt, tyverier og grove tyverier etterforsket. 1961-1991

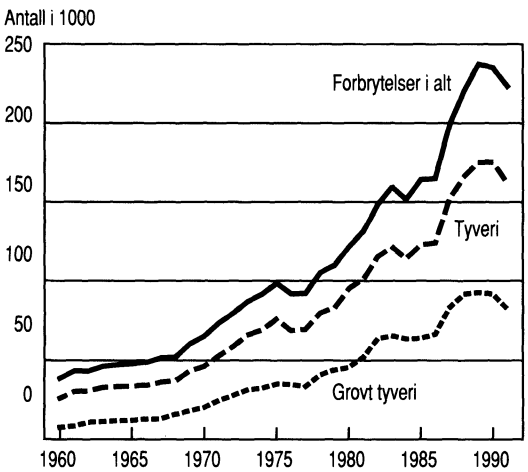

Kilde: Kriminalstatistikk

...men stagnerer

Antall tyverier gikk ned fra 1990 til 1991 etter å ha holdt seg konstant fra 1989 til 1990. Denne siste nedgangen var på 9 prosent. Det er igjen på sin plass å minne om at tallene gjelder etterforskede forbrytelser og at de derfor kan bære preg av prioriteringer hos politiet. Også anmeldelsesstatistikken viser imidlertid en liten nedgang (1 prosent) fra 1990 til 1991.

Størst økning i Aust-Agder, Hedmark og Oppland

Det ble etterforsket 52 forbrytelser pr. 1 000 innbyggere i Norge i 1991. I Oslo var tallet 124 og i Sogn og Fjordane 15, for å nevne de to fylkene som representerer ytterpunktene. Kriminaliteten har økt i alle fylker. Størst økning var det i Aust-Agder der antall etterforskede forbrytelser pr. 1 000 innbyggere ble nær tredoblet det siste tiåret, og nå ligger litt over landsgjennomsnittet. Tett etter fulgte Hedmark, mens tallet for Oppland ble nær fordoblet. Men fortsatt er den kriminelle hyppighet i disse fylkene bare litt over halvparten av gjennomsnitt for landet som helhet. Minst økning i løpet av siste tiår hadde Troms og Sogn og Fjordane.

1980-tallet - de grove voldsforbrytelsenes tiår?

I 1991 ble det etterforsket vel 1 000 grove voldsforbrytelser, hvilket var nesten 24 pr. 100 000 innbyggere her i landet. I 1981 var tallet 7 pr. 100 000 innbyggere, det samme som i 1971, mens det i 1961 var 5 grove voldsforbrytelser pr. 100 000 innbyggere. Det var således først i 1980-årene at økningen i grove voldsforbrytelser skjøt fart.

I femårsperioden 1985-1990, da tallet på etterforskede forbrytelser totalt økte med 43 prosent og tyverier med 42 prosent, økte grove voldsforbrytelser med hele 102 prosent. Nesten like alarmerende var utviklingen i første halvdel av tiåret da grove voldsforbrytelser økte 84 prosent, mens forbrytelser totalt økte med 35 prosent. I de to fore-

gående tiårene var forholdet det motsatte idet kriminaliteten totalt sett økte betydelig mer enn grove voldsforbrytelser.

Figur 3
Antall etterforskede forbrytelser pr. 1 000 innbyggere i ulike fylker. 1981 og 1991

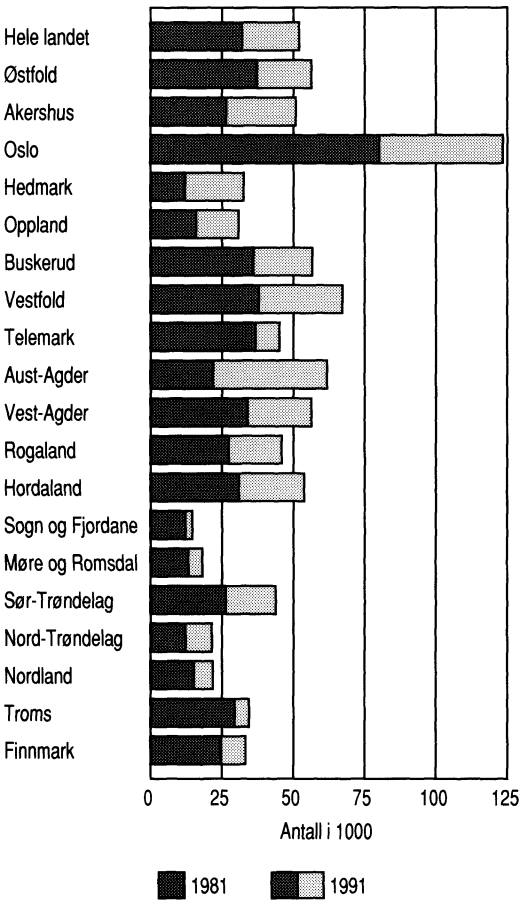

Kilde: Kriminalstatistikk

Figur 4
Antall etterforskede forbrytelser i alt og grove voldsforbrytelser. 1981-1991

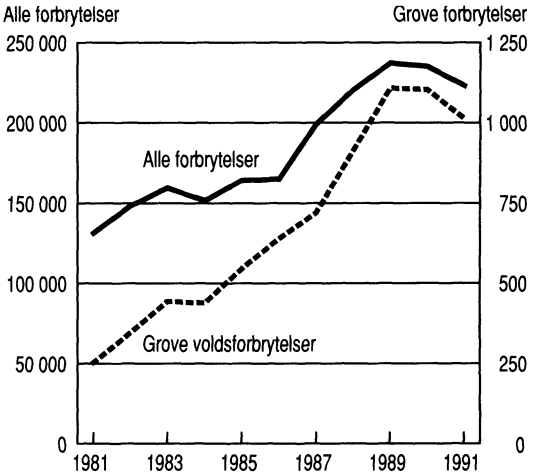

Kilde: Kriminalstatistikk

Som grove voldsforbrytelser regnes her drap, drapsforsøk, grov legemsbeskadigelse, grovt ran, voldtekt, utuktig omgang med barn under 14 år og incest. Alle er forbrytelser med et utpreget element av vold og med høye strafferammer. I ekstreme tilfelle kan alle disse forbrytelsene ilegges lovens strengeste straff, 21 års fengsel.

Sedelighetsforbrytelsene dominerer voldskriminaliteten

I 1991 ble det etterforsket 750 sedelighetsforbrytelser av typen voldtekt, utuktig omgang med barn og incest, hvilket utgjorde tre firedeler av de grove voldsforbrytelsene. Antallet sedelighetsforbrytelser har økt med snaut 500 fra 1981, hvorav vel 200 var voldtekter og 100 var incestforbrytelser.

Økningen i sedelighetsforbrytelsene har også i betydelig grad vært bestemmende for utviklingen i de grove voldsforbrytelsene. Drap, drapsforsøk og grov legemsbeskadigelse stod for 11 prosent av den totale øknin-

gen i grov vold i tiåret 1981-1991, mens voldtekt og utuktig omgang med barn under 14 år stod for 61 prosent av økningen.

Antall drap økte med 41 prosent i løpet av siste tiårsperiode, fra 27 tilfelle i 1981 til 38 i 1991, etter å ha vært oppe i 62 tilfelle i 1989, det høyeste antall de siste 30 år. Drapsforsøk og grov legemsbeskadigelse økte til 89 tilfelle i 1991, eller nesten fire ganger så mange tilfelle som i 1981. Grovt ran økte i samme periode til 134 tilfelle i 1991, hvilket var mer enn seks ganger så mange tilfelle som i 1981.

Statistikken for 1990-1991 har vist en nedgang i antall etterforskede tilfelle av grov vold. Tall fra den nye anmeldelsesstatistikken demper imidlertid optimismen. Det ble anmeldt vel 11 prosent flere grove voldsforbrytelser i 1991 enn i 1990, mens det var en nedgang på 8 prosent i antall etterforskede tilfelle.

"Forgroving" av flere typer kriminalitet

Et typisk trekk ved utviklingen det siste tiåret er at det har skjedd en forgroving av forbrytelsene. Et unntak er tyverier der andelen grove tyverier har gått ned de siste årene. Andelen grove skadeverk, grove bedragerier og grove underslag har imidlertid økt mer enn de tilsvarende simple variantene. Mest utpreget er tendensen til forgroving i forbindelse med volds- og sedelighetskriminalitet. De groveste forbrytelsene mot liv, legeme og helbred ble tredoblet i antall i løpet av tiåret, mens de mer moderate formene økte med 84 prosent. Omtrent samme forhold finner vi for sedelighetsforbrytelser der voldtekt og grove overgrep mot barn ble mer enn tredoblet, mens de øvrige sedelighetsforbrytelsene økte med 93 prosent. En tilsvarende utvikling finner vi også for vinningskriminalitet. Når det gjelder tyverier foregikk imidlertid forgrovingen vesentlig i de to foregående tiårene.

Ran, en voldelig vinningsforbrytelse

Enda mer utpreget enn for legemsvold og sedelighetskriminalitet var tendensen til forgroving når det gjaldt ran. Grovt ran økte fra 21 tilfelle i 1981 til 134 i 1991. I samme tidsrom økte de mindre alvorlige ranstilfellene til vel det dobbelte. I de to foregående tiårene finner vi stort sett bare ensifrede tall for grovt ran i statistikken.

Grovt ran kjennetegnes ved at det er brukt grov vold eller er truet med skytevåpen eller annet særlig farlig redskap. Ranet kan også bli bedømt som grovt hvis offeret har vært ute av stand til å forsvare seg, eller dersom det gjaldt betydelige verdier. Karakteristisk for utviklingen det siste tiåret var økningen av væpnede post- og bankran. Ransformer som dette har de siste par årene utgjort 25-30 prosent av alle grove ran.

Eldre er lite utsatt for vold..

Kriminalstatistikken har foreløpig ingen opplysninger om ofrene, men levekårsundersøkelsene gir en del opplysninger om personer som oppgir å ha vært utsatt for vold. I 1991 var menn dobbelt så utsatt for vold som kvinner, henholdsvis 4 og 2 prosent hadde vært utsatt for vold siste året. Det var menn i alderen 16-24 år som var mest utsatt (9 prosent), deretter fulgte kvinner i samme aldersgruppe (6 prosent) og menn i alderen 25-44 år (4 prosent). Av personer over 66 år hadde svært få vært utsatt for vold.

Bosatte i de store byene er ifølge levekårsundersøkelsen betydelig mer utsatt for vold enn bosatte i spredtbygde strøk, henholdsvis 3 og 1 prosent hadde vært utsatt for vold. Sosialhjelpsmottakere (11 prosent) og unge med lav utdanning (10 prosent) var i betydelig grad utsatt, og yngre enslige og enslige forsørgere (8 prosent) var mer utsatt enn personer i andre familiesituasjoner.

...men frykter vold

Selv om risikoen for å bli utsatt for grove voldsforbrytelser er liten for den enkelte av oss, er dette forbrytelser som rammer et stort antall mennesker indirekte ved at de skaper frykt, utrygghet og mistillit som hemmer alminnelig mellommenneskelig livsutfoldelse. Levekårsundersøkelsen 1991 viser at frykten for vold er betydelig større blant kvinner enn blant menn. Hele 18 prosent av alle voksne kvinner svarer at de i sitt nærmiljø er urolige for å bli utsatt for vold eller trusler om vold. For menn er andelen 3 prosent.

Både for kvinner og menn øker frykten med alderen. Mens menn i alderen 16-24 år er mest utsatt for vold, var frykten størst hos eldre kvinner. Snaut en firedel av de eldre kvinnene er urolige for å bli utsatt for vold eller trusler. Det kan virke som et paradoks at det nettopp er hos de eldre at frykten er størst siden disse er minst utsatt for vold. Vi skal imidlertid ikke se bort fra at det nettopp er frykten som gjør at gruppen eldre tilsynelatende er spart for vold. Ved at de holder seg mer hjemme og unngår fremmede mennesker og miljøer, "betaler" de muligens for tryggheten med forringet livskvalitet. Det samme kan til en viss grad også gjelde kvinner i alle aldere.

Frykten for vold har særlig økt blant kvinner i alderen 25-44 år fra 1987-1991. I samme periode steg tallet på etterforskede voldtektstilfelle med 17 prosent. Sannsynligvis er frykten for voldtekt og voldtektsforsøk et viktig element i kvinners frykt.

Narkotikakriminalitet: sterk, men avtagende økning

Karakteristisk for utviklingen det siste tiåret er også en sterk økning av narkotikakriminalitet. Nær 10 000 overtredelser av narkotikalovgivningen ble etterforsket i 1991, eller godt og vel tre ganger så mange som ti år tidligere. Også forrige tiår skjedde det en mangedobling, fra 780 tilfelle i 1971 til 3 000 i 1981.

Nær halvparten av overtredelsene gjaldt legemiddelloven, dvs. bruk av narkotiske stoffer eller besittelse knyttet til bruk. Den andre halvparten var forbrytelser beskrevet i straffeloven. Dette er først og fremst ulovlig innførsel og omsetning av narkotika i vinnings hensikt.

Sterkest økning hadde de groveste tilfellene bestående av innførsel og omsetning av større kvanta, der antallet ble mer enn seksdoblet i løpet av tiårsperioden 1981-1991, til 369 tilfelle i 1991. Også på området narkotikakriminalitet registrerer vi en forgroving. Antall etterforskede narkotikaforbrytelser med vinningsmotiv økte med nesten 300 prosent i løpet av femårsperioden 1986-1991 til 5 300 tilfelle i 1991, mens forbrytelser som omfattet bruk eller besittelse av narkotika økte med "bare" 66 prosent. Forklaringen kan også være omprioritering hos politiet. Dette er et typisk kriminalitetsområde der politiets innsats er avgjørende for hvor mange tilfelle som skal bli anmeldt og dermed etterforsket. Finner politiet ut at det er påkrevet med større innsats mot innførsel og omsetning, kan det føre til at brukerne i større grad slipper å bli tatt.

Kurven over etterforsket narkotikakriminalitet viser tegn til utflating. Etter at økningen i årene 1988 og 1989 lå på over 30 prosent, var den i 1990 og 1991 henholdsvis 12 og 9 prosent. Også anmeldelsesstatistikken viser at økningen avtar. Det ble anmeldt 7 prosent flere narkotikaforbrytelser i 1992 enn i 1991, mens økningen året før var 17 prosent.

Økonomisk kriminalitet økte sterkt på slutten av 1980-tallet
Økonomisk kriminalitet er lovbrudd begått i tilknytning til ellers lovlig økonomisk virksomhet.

Definisjon av økonomisk kriminalitet

Økonomisk kriminalitet omfatter følgende lovbrudd: Innenfor straffeloven: Grovt underslag, grovt bedrageri, utroskap, forbrytelser i gjeldsforhold, vinningsforbrytelser utført av offentlig tjenestemann, påvirkning av offentlig tjenestemann og pengefalsk. Fra spesiallovgivningen: Forbrytelser mot lov om regnskapsplikt, forbrytelser mot skatte- og avgiftslovgivningen og forbrytelser mot prisreguleringsloven. For disse lovbrudd er det mulig å gi en oversikt over utviklingen i den siste tiårsperioden. Lovbrudd der skillet mellom økonomisk og annen kriminalitet er uklart er holdt utenfor. F.eks. er simpelt bedrageri og simpelt underslag holdt utenfor til tross for at slike forbrytelser i praksis ofte ville falle innenfor den generelle definisjonen av økonomisk kriminalitet.

Det totale antallet økonomiske forbrytelser økte fra 650 i 1981 til 2 300 ti år senere, mer enn en tredobling over et tidsrom da alle forbrytelser under ett økte med 70 prosent. Det meste av veksten fant sted de siste fire årene i perioden. Det er markerte trekk i utviklingen av de ulike typer økonomisk forbrytelser. Forbrytelser i gjeldsforhold har hatt den klart største økning. I løpet av tiåret ble det 15 ganger så mange slike forbrytelser, sterkest var økningen fra 1988. Dette er forbrytelser som ofte er knyttet til en konkurssituasjon, f.eks. uriktig regnskapsførsel eller unndragelse av verdier til skade for kreditorene. Tilsvarende ble bedrageri og økonomisk utroskap seksdoblet, grovt underslag femdoblet og forsikringsbedrageri firedoblet.

HVOR REELLE ER ENDRINGENE I KRIMINALITET?

De færreste tilfelle av vold blir anmeldt
Kriminalstatistikkens mørketall er et velkjent begrep. Uttrykket er først og fremst myntet på det store antall lovbrudd som blir oppdaget, men ikke anmeldt. En annen og enda mindre målbar del av kriminaliteten er lovbruddene som ikke blir oppdaget. Antakelig dreier dette seg om et formidabelt antall forseelser og et betydelig antall forbrytelser.

Vi vet at et stort antall forbrytelser ikke blir anmeldt, og sannsynligvis gjelder dette i stor grad voldsforbrytelser. Resultatene fra Levekårsundersøkelsen 1991 viser at 3 prosent av de spurte, tilsvarende 90 000 personer i befolkningen, hadde vært utsatt for legemsvold. Dette var omtrent samme andel som i tilsvarende undersøkelser i 1983, men litt mindre enn i 1987. I gjennomsnitt var hver av disse utsatt for mer enn ett tilfelle av vold. Mye tyder på at mange av de som er utsatt for flere tilfelle av vold arbeider i utsatte yrker.

I samme periode økte antall etterforskede voldstilfelle med 61 prosent, fra 5 700 tilfelle til 9 100. Ettersom levekårsundersøkelsen viser mer enn 90 000 voldstilfelle i løpet av et år gir dette altså grunn til å anta at mindre enn ett av ti voldstilfelle blir anmeldt.

Ifølge Levekårsundersøkelsen 1991 svarte 14 prosent at de hadde opplevd skadeverk eller tyveri i den husholdningen de tilhørte, tilsvarende 486 000 personer i befolkningen. Kriminalstatistikken viser at det samme år (1990) ble etterforsket 190 000 tilfelle av slike forbrytelser, 175 000 tyverier og 15 000 skadeverk. Levekårsundersøkelsen gir ikke direkte sammenliknbare tall for tilfelle av tyveri og skadeverk. Når en sammenholder tall fra levekårsundersøkelsen og tall i kriminalstatistikken tyder det likevel på at folk

er mer innstilt på å anmelde tyveri og skadeverk enn på å anmelde voldsforbrytelser.

Når det synes å være små endringer i selvrapporterte tilfelle av vold, mens antallet etterforskede tilfelle øker med 60 prosent, kan det være grunn til å spørre om voldsøkningen er reell eller om forklaringen helt eller delvis ligger i at slik kriminalitet blir anmeldt i større grad i dag enn tidligere. Kriminalitetsformer som media er opptatt av, oppnår en viss "popularitet" som gjør at de i større grad blir anmeldt og etterforsket. De siste årenes oppmerksomhet og åpenhet omkring grove sedelighetsforbrytelser mot barn har utvilsomt ført til at slik kriminalitet i større grad kommer fram i lyset. Det samme gjelder annen type voldsbruk innen familie og mellom mennesker i annet avhengighetsforhold. Både ofrene selv og utenforstående blir som følge av omverdenens oppmerksomhet styrket til å gjøre noe med situasjonen. Trolig får ofrene også mer praktisk bistand i dag enn for 10-20 år siden. Tiltak som ulike typer krisesentre, lovbestemmelser om juridisk assistanse til voldtektsofre og om erstatning til voldsofre bidrar til å styrke selvfølelsen hos mennesker som tidligere ville følt situasjonen som så fornedrende at de valgte å tie.

RESULTATET AV ETTERFORSKNINGEN

Mindre enn hver fjerde forbrytelse blir oppklart

I løpet av det siste tiåret oppklarte politiet gjennomsnittlig i underkant av 22 prosent av forbrytelsene de etterforsket. I forrige tiår var oppklaringsprosenten 26, mens den i 1962-1971 var 36 prosent. Andelen oppklarte forbrytelser har vært synkende i nesten alle de 35 årene statistikken gir oversikt over. Høyest var oppklaringsprosenten i 1959 med 42 og lavest i 1987 med 18.

Figur 5
Oppklaringsprosent for tyverier i alt, og for grov voldskriminalitet. 1961-1991

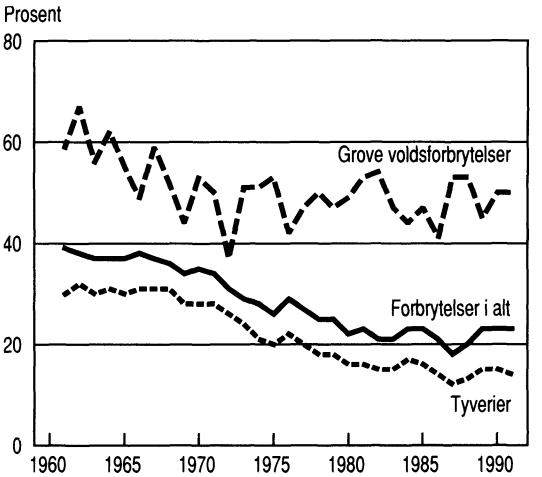

Kilde: Kriminalstatistikk

Hva er en oppklart sak?

En sak regnes som oppklart hvis politiet har så sikre bevis mot en mistenkt at de finner å kunne sikte vedkommende, dvs. utferdige forelegg, innstille på tiltale eller på påtaleunnlatelse eller overføring til barnevernet. En mistenkt kan også få status som siktet selv om politiet henlegger saken fordi det dreier seg om en person som er under kriminell lavalder eller som er mentalt ute av stand til å svare for sine handlinger. Også hvis anmelderen trekker påtalebegjæringen tilbake, blir forbrytelsen regnet som oppklart. En siktelse innebærer ikke nødvendigvis at personen er skyldig.

Oppklaringen av tyverier er avgjørende for den totale oppklaringsprosenten siden de fleste forbrytelser er tyverier. Ser en de siste tre tiår under ett har andelen tyverier vært svakt økende, samtidig med at oppklaringsprosenten for tyverier har vært synkende fra

den i 1960-årene lå på 30 prosent til den i dag er 14-15 prosent. Dette har i betydelig grad bidratt til at oppklaringsprosenten i dag er lavere enn for 30 år siden.

Den totale oppklaringsprosenten har de siste årene økt, fra 18 prosent i 1987 til 23 prosent i 1991. Dette kan nettopp skyldes at tyverier har gått ned som andel av alle etterforskede forbrytelser disse årene. Grov legemsvold har blitt oppklart i 70-80 prosent av tilfellene som har vært etterforsket de siste årene. Tilsvarende tall var 43 prosent for grove sedelighetsforbrytelser, og 85 prosent for grov narkotikakriminalitet. Politiets prioritering mellom de ulike sakene vil derfor kunne få konsekvenser for den totale opplysningsprosenten.

Forbrytelser som blir henlagt fordi anmeldelse (påtalebegjæring) mangler eller blir trukket tilbake, regnes som oppklarte, siden gjerningsmannen er kjent. 8 prosent av de oppklarte forbrytelsene i 1991 ble henlagt fordi anmeldelse manglet eller ble trukket tilbake. For ti år siden var andelen 11 prosent, for 20 år siden var den 15 prosent og for 30 år siden 21 prosent. Nedgangen kan henge sammen med at det har foregått en forgroving av forbrytelsene, slik at det i dag er relativt sett færre forbrytelser der det er anledning til å frafalle kravet om påtale enn det var tidligere.

For nær to tredeler av de oppklarte forbrytelsene innstiller politiet på tiltale for en eller flere mistenkte. Denne andelen endrer seg lite. Andelen forbrytelser som avgjøres ved at gjerningsmannen vedtar et forelegg har derimot økt betydelig. I 1991 ble 16 prosent av de oppklarte forbrytelsene avgjort med forelegg, mot 5 prosent ti år tidligere. Denne enkle avgjørelsesmåten benyttes altså oftere til tross for at grove forbrytelser har økt mer enn mindre grove. Forklaringen kan til dels ligge i at det har skjedd lovendringer som tillater bøtlegging ved forbrytelser der dette tidligere ikke var mulig.

Påtaleunnlatelse, enten med hjemmel i barnevernloven eller i straffeprosessloven (overføring til barnevernet), brukes begge i stadig mindre omfang, og i 1991 var det bare vel 1 prosent av de oppklarte forbrytelsene som ble avgjort ved påtaleunnlatelse. Ti år tidligere var andelen 8-9 prosent.

Figur 6
Siktede for forbrytelser etter politiets avgjørelse. 1991

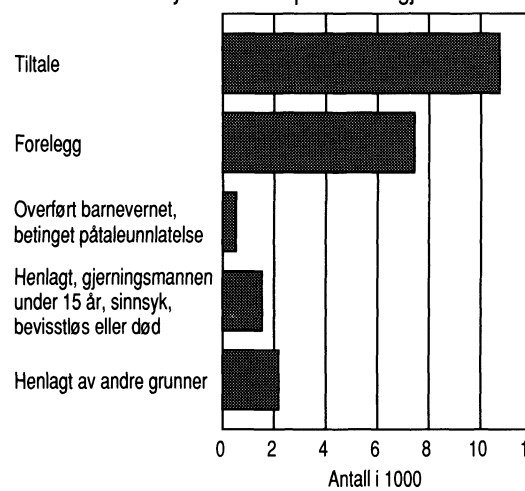

Kilde: Kriminalstatistikk

Hva skjer med de uoppklarte forbrytelsene?

De absolutt fleste uoppklarte forbrytelsene blir "henlagt til observasjon". I 1991 gjaldt dette 87 prosent av de uoppklarte forbrytelsene, mens 11 prosent ble "henlagt pga. bevisets stilling". Fordelingen har vært om lag den samme det siste tiåret. Henleggelse til observasjon betyr at saken siden kan bli tatt opp til etterforskning igjen. Slik gjenopptakelse skjer antakelig i svært liten grad.

HVA VET VI OM GJERNINGSMENNENE?

Kriminell aktivitet størst blant 18-åringer

I 1991 ble 22 400 personer siktet for en eller flere forbrytelser. Andelen siktede var størst blant 18-åringene, med 23 siktede pr. 1 000 personer i denne årsklassen. Mens 18-åringene har vært dominerende hele det siste tiåret, gjaldt dette 16-åringene i forrige tiår og 14-åringene i tiåret 1962-1971. Forbrytelsens art varierer med de siktedes alder. Av de siktede som var under 21 år, var 59 prosent siktet for tyverier i 1991, mens dette gjaldt 34 prosent av de siktede som var over 20 år.

Definisjon av siktet

Siktede er de som har godtatt et forelegg eller en påtaleunnlatelse, eller som har fått innstilling på tiltale når politiet er ferdig med etterforskningen. Som siktet betraktes også personer som har fått saken henlagt fordi de er under kriminell lavalder eller som ikke er mentalt i stand til å ta ansvaret for sine handlinger.

Når vi bruker opplysninger om siktede til å si noe om gjerningsmennene, bør vi ha i tankene at det blir registrert en eller flere gjerningsmenn i bare hver femte forbrytelsessak. Og vi kan ikke uten videre regne med at de som blir registrert er representative for alle som begår forbrytelser. Utøverne av kriminalitet med høy oppklaringsprosent er naturlig nok overrepresentert blant de siktede, og vil komme til å prege bildet av de kriminelle mer enn de som begår kriminalitet der oppklaringsprosenten er lav. Strengt tatt bør vi også ha i tankene at siktede kan bli frifunnet. Det er imidlertid ikke mange forbrytelsessaker som ender med frifinnelse.

Arbeidsledighet og lav utdanning betyr økt risiko for kriminell aktivitet

Kriminell aktivitet varierer betydelig med kjønn og alder, og også bosted spiller en vesentlig rolle. En undersøkelse fra 1981 viste også at kriminalitet varierer med utdanning og arbeid (Otnes 1987). Blant 16-19-åringer som hadde avsluttet skolegangen, var det tre ganger flere straffede enn blant de som fortsatt var under utdanning. Menn i alderen 20-39 år med utdanning på ungdomsskolenivå hadde fire til fem ganger høyere kriminalitet enn menn i samme alder med utdanning på gymnasnivå. Blant menn i aldersgruppen 20-24 år, var straffereaksjoner nesten 40 ganger mer vanlig blant de med lavest utdanning enn blant de med utdanning på høgskolenivå.

Videre viser undersøkelsen at det især for menn i alderen 25-39 år er en sterk sammenheng mellom kriminalitet og arbeidsledighet, ved at det var over fem ganger så mange kriminelt aktive blant ikke-yrkesaktive som blant yrkesaktive. Ikke uventet viser undersøkelsen at personer som både har lav utdanning og er uten arbeid oftest er å finne blant de kriminelle. Hele 6 prosent av menn som i 1981 befant seg i en slik situasjon, var straffet. Vi vet ikke hvordan sammenhengen med arbeidsledighet er nå. Det er grunn til å anta at den høye ledigheten betyr at sammenhengen nå er svakere.

En av åtte siktede er kvinne

Kvinneandelen blant de siktede har vært nokså stabil de siste 20 årene. I 1991 var snaut 12 prosent av de siktede kvinner. Går vi tilbake til de første årene vi har statistikk for, rundt 1960, finner vi en kvinneandel på under 8 prosent. Sammensetningen av kvinnenes kriminalitet har imidlertid endret seg. Går vi tre tiår tilbake, finner vi at 37 prosent av de siktede kvinnene hadde gjort seg skyldig i simpelt tyveri og 24 prosent i

ærekrenkelse. I 1991 var det bare 22 prosent som ble siktet for simpelt tyveri og så godt som ingen for ærekrenkelse. Endrede toleransegrenser kommer muligens kvinnene til gode ved at det som tidligere var typiske kvinneforbrytelser nå anmeldes i mindre grad enn før. Ærekrenkelser er en av de få forbrytelsestyper det har blitt betydelig færre av uten at det har sammenheng med noen lovendring. I 1991 var det underslag, bedrageri og narkotikaforbrytelser som hadde flest kvinnelige siktede, henholdsvis 29, 22 og 17 prosent.

Ikke høyere kriminalitet blant fastboende innvandrere

Vel 1 100 utenlandske statsborgere, både fastboende og tilreisende, ble siktet for forbrytelser i 1991, dvs. 5 prosent av alle siktede. Tallene er sannsynligvis noe for lave idet det for 450 siktede mangler opplysning om statsborgerskap. Av de utenlandske siktede med kjent statsborgerskap var 23 prosent fra andre nordiske land, mens 27 prosent var fra andre land i Europa, 25 prosent var fra Asia, 17 prosent var fra Afrika og 10 prosent fra Amerika (jf. kapittel 2.2). Forskning basert på reaksjonsstatistikken viser at fastboende utenlandske menn i Norge har lavere registrert kriminalitet enn nordmenn i forhold til befolkningens størrelse. Fastboende utenlandske kvinner er sterkt underrepresentert. Bare menn fra Afrika bosatt i Oslo var overrepresentert i forhold til befolkningens størrelse (Falck 1992).

SIVILE RETTSTVISTER

Ikke alle lovbrudd er belagt med straff. Tvert imot finnes det innenfor spesiallovgivningen tallrike påbud som ikke er ledsaget av noen straffetrussel. En hytteeier som føler seg plaget av naboens naturisme eller av hans støyende strømagregat, oppnår antakelig ikke stort ved å anmelde forholdet til politiet. Naboloven inneholder ikke noen straffebestemmelse som gir politiet plikt til å gripe inn. Hytteeieren må selv forsøke å snakke sin nabo til rette eller hvis det ikke nytter, skaffe seg juridisk bistand for å få tvisten løst på sivilrettslig vis. Hvert år avgjør domstolene et stort antall sivile rettstvister her i landet. Eksempler er saker i forbindelse med skilsmisse, barnefordeling og samværsrett, saker som gjelder løsøre eller fast eiendom, husleie og erstatninger.

Siden 1988 har vi ikke hatt statistikk over sivile tvister avgjort ved de ulike rettsinstanser, bare over de som er behandlet av forliksrådene. Dette antallet sier antakelig mye om utviklingen idet de fleste sakstyper må behandles i forliksrådet før de eventuelt går videre til neste instans. I 1991 ble 134 000 sivile tvister behandlet av forliksrådene her i landet. Det var 8 prosent færre enn i 1981. Antall saker ved forliksrådene varierte sterkt gjennom 1980-tallet. Antall avgjorte saker kuliminerte med 323 000 i 1988, hvilket er det høyeste antall i løpet av alle de år statistikken dekker (tilbake til forrige århundre). Mye tyder på at den sterke veksten, særlig fra 1986 til 1988, kom i saker der kreditorer forsøkte å inndrive sine tilgodehavender. En tolkning av den enda sterkere nedgang fra 1988 til 1991 er at kreditorene erfarte at det var lite å vinne gjennom slike saker.

At motsetningene er store i sivile saker viser seg ved at det i 1991 lyktes å oppnå forlik i kun 2 prosent av sakene. I tre av fire saker avsa forliksrådet selv dom, mens 8 prosent ble vist til neste instans (by- og herredsretten). Skal vi dømme etter tallene fra 1988, blir forlik oppnådd langt oftere ved neste instans, idet 30 prosent av sivile tvister behandlet ved by- og herredsrettene ble avgjort ved forlik.

10. Omsorg

Mimsy Møller, Samfoto

Espen Søbye

10.1 Offentlig omsorg

Alle trenger hjelp fra andre i én eller flere perioder i livet. Små barn må stelles og passes, og mot slutten av livet har de fleste behov for pleie, omsorg og hjelp til hverdagens mange gjøremål som personlig hygiene, husarbeid, matlaging og innkjøp. Mange med utviklings- eller funksjonshemming, kan være avhengig av slik hjelp hele livet.

For noen betyr hjelpen at de kan bo i eget hjem og at de ikke trenger å flytte på institusjon. For andre gjør hjelpen at de kan delta i arbeidslivet, og for alle bidrar hjelpen til en bedret livsstandard og velferd. Når alderen tynger og kreftene svikter, kan det være godt å få hjelp til dagliglivets gjøremål også for å få visshet om at man ikke er glemt og forlatt.

Samfunnets omsorgsbyrde

De store gruppene med omsorgstrengende er barn og eldre. Et grovt mål for samfunnets "omsorgsbyrde" eller evne til å ta omsorg for de som trenger hjelp, er størrelsen på disse to gruppene sammenliknet med antallet personer i yrkesaktiv alder.

Både på 1970-tallet og på 1980-tallet økte andelen i yrkesaktiv alder (16-66 år), til tross for at det er blitt flere eldre. Årsaken er at det er blitt færre barn under 16 år. Blant de eldre har de eldste aldersgruppene økt mest, og det er først og fremst blant de eldste vi finner de som har størst behov for pleie og omsorg. Samtidig tyder mye på at funksjonsevnen blant de eldre, først og fremst blant eldre menn, er blitt *noe* bedre på 1980-tallet. Men ser en hele den voksne befolkningen under ett, har funksjonsnivået holdt seg forholdsvis konstant gjennom 1980-årene (se kapittel 3.1). Alt i alt er det ikke grunn til å tro at "omsorgsbyrden" er blitt tyngre.

Tabell 1
Befolkning etter alder pr. 31. desember. 1970, 1980, 1990

	1970	1980	1990
Under 16 år ..	1 012 000	964 000	863 000
16-66 år	2 446 000	2 603 000	2 775 000
Over 66 år ...	430 000	525 000	612 000
Andel 16-66 år av alle	63	64	65

Kilde: Befolkningsstatistikk

Uformell og formell omsorg

Omsorg kan være alt fra rengjøring av bolig og pass av små barn til pleie og tilsyn med funksjonshemmede. Pleie og omsorg omfatter *ikke behandling* av sykdom, skade eller funksjonshemming. Da er det ikke lenger snakk om pleie- og omsorgstjenester, men om helsetjenester.

Nettopp det at mange omsorgsoppgaver er allsidige og dagligdagse, gjør at de fleste vil kunne gi omsorg. Mange omsorgstrengende får også hjelp fra nære eller fjerne slektninger, fra venner eller naboer. Omsorg som gis av personer som mottakeren har familie- eller vennskapsbånd til, kalles *uformell omsorg* (se kapittel 10.2). Når omsorgen gis av det offentlige, av frivillige organisasjoner eller som betalt hjelp fra privatpersoner eller private firma, kalles omsorgen *formell*. Det er ikke alltid like klare grenser mellom formell og uformell omsorg. For eksempel kan en mor som pleier sin funksjonshemmede sønn få omsorgslønn av kommunen eller ansettes som hjemmehjelp. Bruken av fosterhjem i barnevernet er et annet eksempel på at formell og uformell omsorg glir over i hverandre.

Den formelle omsorgen har gjennomgått en rivende utvikling fra det forrige århundres arbeidshus og fattiggårder til dagens hjelpeordninger for hjemmene og boformer for eldre med heldøgns pleie og omsorg. Utbyggingen av et formelt omsorgssystem skjøt for alvor fart i 1960- og 1970-årene ved at det offentlige tok ansvaret også på dette området.

Etter at de formelt organiserte pleie- og omsorgstjenestene er blitt bygd ut, er det mange omsorgstrengende som heller vil ha hjelp fra dette apparatet enn fra sine pårørende. Omfattende uformell hjelp fra andre enn ektefelle betraktes i mange tilfelle som en belastning både for giver og mottaker. Det er særlig forholdet mellom mødre og døtre som kan utsettes for store belastninger (Gautun 1992).

Fortsatt er den uformelle omsorgen viktig. De offentlige pleie- og omsorgstjenestene kan ikke alene dekke behovet for omsorg. For mange er den uformelle omsorgen vel så viktig som det formelle tjenestetilbudet. Flere undersøkelser tyder på at det utføres om lag like mange eller flere årsverk i uformelt omsorgsarbeid som av det offentlige pleie- og omsorgsapparatet (se kapittel 10.2).

De frivillige organisasjonene var pionerer

Selv om omfanget av de frivillige organisasjonenes innsats for omsorgstrengende i dag på langt nær kommer opp mot den omsorgen som gis av det offentlige, har disse organisasjonene gjort, og gjør fortsatt, et viktig arbeid. Ofte har frivillige organisasjoner etablert ulike tjenester som siden har blitt en viktig del av det offentlige hjelpetilbudet. Organisasjonene har gått foran, og det offentlige har kommet etter, tatt over og bygd ut tjenestene slik at alle skulle få tilbudet. Svakheten ved de frivillige organisasjonenes omsorgstilbud er den samme som for den uformelle omsorgen: det når ikke alle (Seip 1984 og NOU 1992:1).

Mange av institusjonene i omsorgssektoren eies og drives fortsatt av frivillige organisasjoner. Om lag hver tredje barnevernsinstitusjon er fortsatt i privat eie (Søbye 1990). I 1950 var 30 prosent av institusjonene for eldre i privat eie, i 1991 15 prosent. Utbyggingen av barnehagene foregikk fra først av hovedsakelig i privat regi. I 1965 var bare 20 prosent av barnehagene i offentlig eie, i 1991 nesten 60 prosent. De private eierne er først og fremst frivillige organisasjoner av ulike slag. Det er først i de senere årene at barnehager etablert av privatpersoner har skutt fart (NOS Barnehager 1991).

Også innen den hjemmebaserte omsorgen var de frivillige organisasjonene pionerer og pådrivere. Hjemmesykepleie, husmorvikar- og hjemmehjelpsordninger kom i stand i enkelte byer på organisasjonenes initiativ. Men det var først da det offentlige overtok ansvaret for utbyggingen av hjemmetjenestene at dette ble et tilbud som gis i samtlige kommuner. I 1952 tok frivillige organisasjoner initiativet til opprettelsen av de første

eldresentrene. Om lag halvparten av eldresentrene er fortsatt drevet i privat regi og med et betydelig innslag av frivillige hjelpere, men alle sentrene er avhengige av tilskudd fra det offentlige (Sommerfeldt 1992).

I dag er det først og fremst det offentlige som eier og/eller driver de formelt organiserte omsorgs- og pleietilbudene. De som fortsatt eies og drives av frivillige organisasjoner, er avhengig av offentlig støtte. Dette gjelder for eksempel de fleste private barnehager, institusjoner for barn og ungdom, institusjoner og botilbud for eldre og eldresentre. De private omsorgstjenestene er gjerne innpasset i kommunale planer og drives etter kommunale retningslinjer.

Fortsatt lite rom for private kommersielle omsorgstilbud

Det private tilbudet av pleie- og omsorgstjenester som gis av frivillige organisasjoner, drives sjelden etter rent kommersielle prinsipper. Det eksisterer riktignok private alderspensjonater som drives på kommersiell basis, men dette hører til unntakene.

En av grunnene til at det kommersielle tilbudet i pleie- og omsorgssektoren er lite, er at det offentlige har tilbudt tjenester gratis eller mot en egenbetaling som bare dekker en del av kostnadene som det offentlige har ved å produsere tjenestene.

Etter at det ble innført egenbetaling for hjemmesykepleie i 1991, er alle tjenester innenfor den offentlige pleie- og omsorgssektoren belagt med egenbetaling. Egenbetalingen er vanligvis inntektsavhengig. Kommunenes inntekter vil derfor avhenge av inntektsnivået til brukerne, men ingen skal betale mer enn det koster å produsere tjenesten. Selv om egenbetalingen dekker en stadig større andel av de samlede utgiftene til omsorgstjenestene, ligger den fortsatt på et relativt lavt nivå for de fleste tjenestene, og utgjorde i 1991 om lag 10 prosent av de totale kostnadene til pleie- og omsorgstjenestene for eldre. I barnehagene dekker egenandelen en større andel av de totale kostnadene.

Økt kommunalt ansvar i den offentlige omsorgen

Det har skjedd store endringer i organiseringen og driften av de offentlige pleie- og omsorgstjenestene. Kommunene har fått tilført en rekke oppgaver som fylkeskommunene tidligere hadde ansvaret for. Det gjelder for eksempel sykehjemmene og omsorgen for psykisk utviklingshemmede.

De kommunale omsorgstjenestene

For barn og barnefamilier
Barnehage, skolefritidsordning, fritidsklubb, husmorvikar/hjemmehjelp, barnevern (forebyggende tiltak, fosterhjem)

For utviklings- og funksjonshemmede
Hjemmesykepleie, hjemmehjelp, boveiledning, vernepleie og støttekontakt, boliger, samlokaliserte boliger, bokollektiver og bofellesskap

For eldre
Hjemmetjenester: Hjemmesykepleie, hjemmehjelp, husmorvikar, ambulerende vaktmester, matombringing og avlastning
Eldresentre
Trygde- og aldersboliger
Institusjoner og boformer for eldre: Sykehjem, alders- og sykehjem, sykehjemsavdelinger, aldershjem, serviceboliger med tilknyttede pleie- og omsorgstjenester.

Fortsatt har fylkeskommunene ansvaret for en del tjenester som helt eller delvis har karakter av pleie- og omsorgstjenester. Det gjelder for eksempel institusjonene innen barnevernet, spesialsykehjem (for eksempel

psykiatriske sykehjem), transporttjeneste for funksjonshemmede og hjelpemiddelsentraler. I tillegg finnes det fortsatt en del pleiepasienter i så vel de somatiske som de psykiatriske sykehusene. Men det er kommunene som nå har ansvaret for den overveiende delen av den offentlige pleie- og omsorgssektoren.

Etter hvert som kommunene er blitt pålagt flere oppgaver, har de også fått større overføringer fra staten. Tidligere ble overføringene ofte gitt som stykkprisrefusjon: kommunene fikk refundert en viss andel av utgiftene de hadde til for eksempel hjemmesykepleie. En kommune som hadde godt utbygd hjemmesykepleie fikk dermed større overføringer enn en kommune som hadde dårligere utbygd hjemmesykepleie. I løpet av 1980-årene ble de fleste refusjonsordningene erstattet av *rammetilskudd*. (Unntaket er barnehagene hvor det ennå finnes en særskilt statlig refusjonsordning og ansvarsreformen for psykisk utviklingshemmede). Rammetilskudd skal i prinsippet fordeles etter behov. En kommune med mange eldre og dermed stort behov for pleie- og omsorgstjenester får et større tilskudd enn en kommune med færre eldre. Hensikten med å tillegge kommunene ansvaret for hele pleie- og omsorgssektoren, har vært å få til en bedre samordning og utnyttelse av ressursene, og at kommunene bedre skal kunne tilpasse tjenestene til behovet.

Samtidig har det skjedd en nedlegging av *særomsorgen* for spesielle grupper. De tidligere fylkeskommunale institusjonene for psykisk utviklingshemmede er bygd ned og beboerne blir overført til sine hjemstedskommuner. Målet er at funksjons- og utviklingshemmede i størst mulig grad skal integreres i vanlige bo-, skole- og arbeidsmiljø.

I tillegg har det funnet sted en overgang *fra behandling i institusjon til behandling utenfor institusjon*. De somatiske sykehusene har rasjonalisert driften. Antallet liggedager pr. pasient har gått kraftig ned. De personene som tidligere lå på sykehus til de var restituert, overføres nå til den kommunale pleie- og omsorgssektoren. Rusmiddelmisbrukere og psykiatriske pasienter behandles i stadig større grad utenfor institusjon. Dermed er også disse gruppene i større grad enn tidligere blitt brukere av kommunale omsorgstjenester. Institusjonstilbudet for eldre danner her et unntak. I løpet av 1980-årene har det ikke skjedd noen nedbygging av institusjonstjenestene for de eldre (Daatland 1992).

Pleie- og omsorgstjenestene de siste 20 årene: økte ressurser, flere brukere

Brukerne av de kommunale omsorgstjenestene er først og fremst barn og eldre. Vel 150 000 barn hadde plass i barnehage i 1991 og vel 20 000 barn og unge var barnevernsklienter. Det var om lag 280 000 brukere av hjemmetjenestene i løpet av året. Av disse var om lag 80 prosent over 66 år. De aller fleste av de om lag 45 000 som bodde i institusjon eller boform med heldøgns pleie og omsorg var også eldre (95 prosent).

Tabell 2 tyder på at antall årsverk i pleie- og omsorgstjenestene økte omtrent like mye på 1970-tallet som i perioden 1980-1991 (om lag 37 000 årsverk). I 1970 gikk halvparten av alle årsverkene til institusjonene for eldre, mens tallet var 39 prosent i 1991. Årsverkene i hjemmetjenestene utgjorde 17 prosent i 1970 og 20 prosent i 1991. Antall årsverk i barnehagene har økt mest. Veksten var større i 1980-årene enn i 1970-årene. I 1991 utgjorde årsverkene i barnehagene 31 prosent av alle årsverkene i pleie- og omsorgssektoren, sammenliknet med under 10 prosent i 1970.

Tabell 2
Pleie- og omsorgstjenester. Årsverk og brukere. 1970-1991

	1970		1980		1991	
	Årsverk	Brukere	Årsverk	Brukere	Årsverk	Brukere
I alt	26 600	:	63 810	:	100 966	:
Barnevern[1]	1 500	9 012	2 500	11 397	2 500[7]	20 755
Barnehager[2]	1 800	12 711	12 000	78 189	31 282	155 153
Omsorg for psykisk utviklingshemmede[3]	5 000[6]	4 072[6]	8 000	5 878	8 000[7]	16 000
Hjemmetjenester[4]	4 600	100 000	13 703	219 468	20 248	282 026
Institusjoner[5]	13 703	24 607	27 607	40 751	38 966	45 237

[1] Årsverkstallene er anslag
[2] Årsverkstall for barnehager 1970 og 1980 er beregnet. Antall barn i barnehager i 1991 omfatter også seksåringer som har fått et tilbud i skolen (i alt 4 587 barn)
[3] Tall for årsverk og brukere før 1991 gjelder HVPU-institusjoner. Antall brukere i 1991 er satt lik alle med diagnosen psykisk utviklingshemmet. Tallene kan derfor ikke sammenliknes over tid
[4] Omfatter hjemmehjelp, husmorvikar og hjemmesykepleie. Antall brukere i løpet av året. Enkelte bruker flere tjenester og er registrert som brukere flere ganger. I 1991 ville antallet brukere ha vært ca. 40 000 lavere dersom en hadde korrigert for dette
[5] Antall beboere på et bestemt tidspunkt
[6] 1973
[7] Anslag
Kilder: Pleie- og omsorgsstatistikk, Sosialstatistikk, Helsestatistikk, Barnehagestatistikk, Sosialt utsyn 1974, Daatland 1990

OMSORG FOR BARN

Færre barn, endrede oppvekstvilkår

Omsorgen for barn er foreldrenes ansvar. Men det offentlige har plikt til å legge forholdene til rette slik at familiene er i stand til å skjøtte oppgaven, blant annet gjennom økonomisk trygghet og tilbud om barnetilsyn. Når barna ikke får den omsorgen de trenger, kan det offentlige gripe inn og overta ansvaret for barna.

I 1970 var det litt over én million barn under 16 år. I 1991 var det 150 000 færre. Fødselstallet har utviklet seg slik at nedgangen i 1970-årene gjaldt barn under skolepliktig alder, mens reduksjonen i det neste tiåret utelukkende gjaldt barn i skolepliktig alder (7-15 år).

I løpet av de siste 20-30 årene er det blitt vanlig at både mor og far har arbeid utenfor hjemmet. Barnekullene er blitt mindre, og flere barn opplever at mor og far skiller lag. Derfor er det flere barn enn før som bor alene sammen med far, eller oftest mor, i kortere eller lengre perioder (se kapittel 9.3).

Offentlig satsing på barnetilsyn

Langt flere barn under skolepliktig alder har regelmessig tilsyn utenfor hjemmet i dag enn tidligere. Fra 1970 til 1991 økte antall barn i barnehager fra 12 700 til 150 600. Mens bare 3 prosent av barna under skolepliktig alder hadde barnehageplass i 1970, hadde 21 prosent plass i 1980 og 38 prosent i 1991. I samme periode ble fødselspermisjonen utvidet flere ganger. Dermed er behovet for barnehageplasser til de aller minste blitt mindre. I de senere årene har også en del seksåringer fått egne tilbud i skolen. Tas det

hensyn til dette, har "barnehagedekningen" økt enda raskere enn tallene i tabell 3 tyder på (se kapittel 10.3).

Ressursene som går med til å drive barnehagene har økt enda mer enn antall plasser. For hele perioden 1970-1991 sett under ett, er det blitt færre barn pr. årsverk (se tabell 3). Fra 1987 har det vært rundt fem barn pr. årsverk.

Det er først og fremst det offentlige, gjennom barnehageutbyggingen, som har bidratt til å avlaste foreldrene. Men også private personer og organisasjoner spiller en viktig rolle når det gjelder tilsyn av barn. I 1991 hadde over 10 prosent av alle småbarnsfamilier tilsynsordninger der slektninger eller nære kjente tok seg av barna, 15 prosent benyttet dagmamma. Samtidig har andelen private barnehager økt sterkt de siste årene. I mange tilfelle er det barnas foreldre som med støtte fra det offentlige har gått sammen om å eie og drive barnehagen (se kapittel 10.3).

Tabell 3
Antall barn i barnehage, antall barn pr. årsverk og dekningsgrad[1] 1970-1991

År	Antall barn i barnehage	Antall barn pr. årsverk	Dekningsgrad
1970 ...	12 711	7.1	2,8
1980 ...	78 189	6,5	20,9
1985 ...	98 454	..	27,5
1987 ...	110 981	5,3	30,6
1988 ...	118 852	5,1	32,2
1989 ...	128 237	5,1	34,0
1990 ...	139 350	5.0	35,9
1991[2] ...	150 566	4,9	37,8

[1] Antall barn i barnehage i prosent av alle barn 0-6 år
[2] Omfatter ikke tilbud til 6-åringer i skolen
Kilde: Barnehagestatistikk

Reduksjonen i antall barn pr. årsverk har blant annet sammenheng med at det er blitt relativt flere plasser med mer enn 40 timers oppholdstid pr. uke (heltidsplasser). Både for offentlige og private barnehager har hele økningen i antall plasser de siste årene kommet som heltidsplasser. Fra 1980 til 1991 er det blitt vel 46 000 flere offentlige barnehageplasser, mens antallet private barnehageplasser i samme periode økte med nesten 26 000.

Barnevernets oppgaver

Barnevernets oppgave er å gripe inn til fordel for barn ved fare for omsorgssvikt, ved omsorgssvikt fra foreldre eller foresatte eller hvis foreldrene faller fra. Helse- og sosialstyret i kommunene har plikt til å gripe inn når foreldrene skjøtter sin oppgave så dårlig at barnets helse eller utvikling kommer i fare. Det kan også gripe inn når barna gjennom kriminalitet eller adferdsvansker viser så dårlig tilpasning til samfunnet at det er nødvendig med visse tiltak.

Det er to hovedtyper virkemidler barnevernet kan ty til: forebyggende tiltak og omsorgsovertakelse. Omsorgsovertakelse er et drastisk tiltak både overfor barnet og foreldrene. Fram til 1954 var barnevernets (dengang Vergerådets) inngripen ensbetydende med omsorgsovertakelse (bortsetting). Det vanlige var å plassere barnet i barnehjem, skolehjem eller tvangsskole. De dårlige erfaringene med disse formene for omsorgsovertakelse førte til at det etter hvert ble lagt større vekt på forebyggende tiltak og på å bruke fosterhjem framfor institusjon ved omsorgsovertakelse.

Utbygging av barnehager, skolefritidsordninger og fritidsklubber er viktige generelle problemforebyggende tiltak. Det samme gjelder permisjonsrettigheter for foreldre og overføringer til barnefamiliene. Andre forebyggende tiltak er rettet mot barn som alt

har problemer: behovsprøvet økonomisk støtte til hjemmet, avlastningstiltak, friplass i barnehage og støttekontakt. Omsorgsovertakelse med plassering i fosterhjem eller barnevernsinstitusjon skal bare tas i bruk der det anses nytteløst å begynne eller fortsette med forebyggende tiltak og hvor barnet vil lide alvorlig overlast ved å bli boende hjemme.

Økt antall barnevernsklienter

I 1991 ble det iverksatt barnevernstiltak for 4 400 "nye" barn. Det var en økning på 12 prosent fra året før. En del av økningen skyldes de såkalte "mappebarna", det vil si barnevernssaker som var blitt liggende ubehandlet i lang tid på sosialkontorene. Ved hjelp av ekstrabevilgninger ble de fleste av disse sakene ferdigbehandlet i 1991. I 1991 ble i alt 20 800 barn eller 18 av 1 000 barn og unge under 20 år registrert som barnevernsklienter. 7 500 av disse barna hadde barnevernet overtatt omsorgen for, mens vel 13 000 var under forebyggende tiltak.

Til tross for at det er blitt færre barn, har antallet barnevernsklienter økt gjennom hele 1980-tallet. Ifølge statistikken var åtte av 1 000 barn og unge under 20 år innom barnevernet i løpet av 1981, mens tallet var 18 av 1 000 i 1991. Men tallet for 1981 er (på grunn av dobbelttellinger) noe for høyt. Statistikken ble lagt om på midten av 1980-tallet, slik at en nå skal kunne unngå slike dobbelttellinger. På grunn av omleggingen er det vanskelig å si hvor stor økningen har vært og hvordan de nye barnevernsklientene fordelte seg på forebyggende tiltak og omsorgsovertakelse. Det vi vet, er at øknigen i antallet *nye* barn under barnevernstiltak har vært mindre enn økningen i det totale antallet barn ("bestanden") under tiltak. Grunnen til dette er at barna i dag blir værende lenger under barnevernstiltak enn tidligere.

Mange blir barnevernsklienter ved skolestart og skoleslutt

Barn under skolepliktig alder utgjorde 30 prosent, og barn som gikk i barne- eller ungdomsskolen, 62 prosent av alle barna under barnevernstiltak i 1991. De resterende 8 prosent var over skolepliktig alder. I de fleste tilfellene er det foreldrenes omsorg for barna som ikke strekker til, særlig gjelder dette de yngste barna. Jo eldre barna er, desto større andel av dem er satt under barnevernstiltak fordi de selv - på grunn av avvikende adferd - har vansker med å tilpasse seg samfunnet.

Figur 1

Barnevernsklienter[1] pr. 1 000 barn, i ulike aldersgrupper. 1991

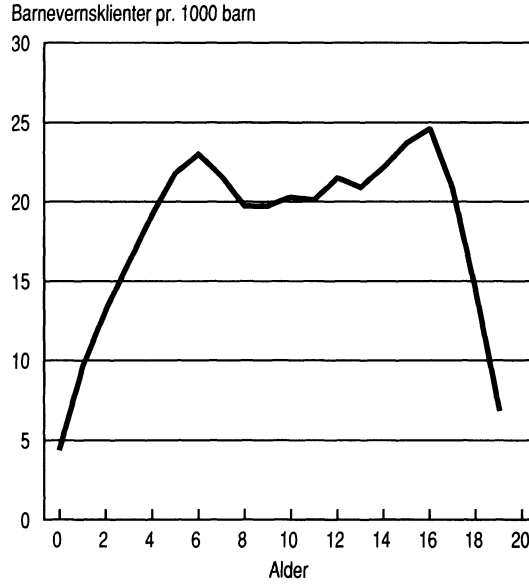

[1] Barnevernsklienter i løpet av året

Kilde: Sosialstatistikk 1991

I 1991 var det barn rundt 6 og 16 år som oftest kom under barnevernstiltak (figur 1). For seksåringene skyldes nok dette at de vurderes med henblikk på skolestart og

møter større krav om å kunne tilpasse seg andre barn. Dermed blir det tydeligere hvem som trenger hjelp og støtte. I 16-årsalderen, når barna er i ferd med å avslutte ungdomsskolen, stilles det igjen nye krav til dem. Denne overgangen ser ut til å være vanskelig for enkelte.

Flest barnevernsklienter i de største byene

Andelen barn under barnevernstiltak varierer med kommunestørrelse. Andelen i de fire største byene ligger mye høyere, og i små kommuner er andelen mye lavere enn landsgjennomsnittet. Det kan være flere grunner til denne forskjellen i tallet på barnevernsklienter mellom små og store kommuner. Det kan være slik at omsorgssvikt er vanligere i storbyene enn i de mindre kommunene, men det kan også være vanskeligere for sosialkontorets saksbehandlere å gripe inn overfor det de oppfatter som omsorgssvikt på mindre og mer gjennomsiktige steder. Tallet på registrerte barnevernsklienter vil også være påvirket av hvor godt utbygget hjelpeapparatet for barn og unge er, og i mange av de minste kommunene er det satt av lite ressurser til barnevernsarbeid (Kristofersen og Slettebø 1992).

Figur 2

Barn under barnevernstiltak i løpet av året i kommuner av ulik størrelse. Barnevernsklienter pr. 1 000 barn og unge under 20 år. 1991

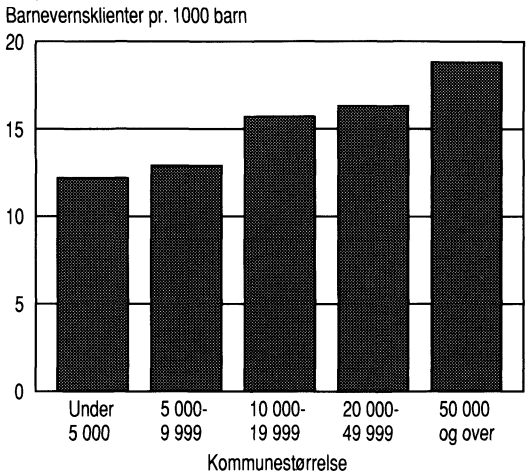

Kilde: Sosialstatistikk 1991

Omsorgsovertakelse betyr vanligvis plassering i fosterhjem

Av de 7 500 barna som barnevernet hadde overtatt omsorgen for ved utgangen av 1991, var vel 1 700 i institusjoner av ulike slag (barne- og ungdomshjem, mødrehjem, barne- og ungdomspsykiatriske institusjoner mv.), mens vel 5 700 var i fosterhjem. Fosterhjemmene er vanlige familier som kan ta imot inntil tre barn. Fosterforeldrene får betalt for utgiftene ved å ha barna boende hos seg. I tillegg får de en viss arbeidsgodtgjørelse. De skal gi fosterbarnet omsorg på samme måte som de gir sine egne barn omsorg. I de siste årene har det skjedd en profesjonalisering av fosterhjemmene. Personer med utdannelse og yrkeserfaring som kvalifiserer for arbeidet, lever av å være fosterforeldre på heltid. En del såkalte "forsterkede fosterhjem" kan ha institusjonspreg.

Fosterhjem blir regnet for å være et bedre alternativ enn barnevernsinstitusjon. Plassering i institusjon skal bare skje unntaksvis og være en kortvarig løsning. Likevel blir mange av barna boende i institusjon over lengre perioder. I 1991 hadde 40 prosent av barna i barnevernsinstitusjonene bodd i institusjon i over ett år eller mer. Bare 25 prosent hadde et opphold på under tre måneder. En del av barna som barnevernet overtar omsorgen for, blir boende i barnevernsinstitusjon til de er myndige og danner eget hjem. Grunnen til at en del av barna blir boende mer eller mindre permanent i institusjon er trolig at det ikke er mulig å finne egnede fosterhjem til dem. Hvert år "sprekker" mange fosterhjemsfor-

hold. Mange av disse barna blir overført til institusjon. Hvert år blir om lag 300 nye barn plassert i forsterhjem, og 150 barn overført fra fosterhjem til institusjon (Søbye 1990).

OMSORG FOR ELDRE OG FUNKSJONSHEMMEDE

Den uformelle omsorgen for eldre og funksjonshemmede har et betydelig omfang, særlig den omsorgen som gis til personer i egen husholdning - enten dette dreier seg om foreldres omsorg for funksjonshemmede barn, omsorg eldre ektefeller i mellom eller den omsorg eldre får fra egne barn.

Det er vanskelig å måle omfanget av den uformelle omsorgen. Dermed er det heller ikke så lett å avgjøre om det gis mer uformell omsorg til eldre og funksjonshemmede i dag enn for ti eller tjue år siden. Tidsnyttingsundersøkelsene tyder på at omfanget har vært nokså stabilt, men at vi har fått en noe jevnere fordeling av det uformelle omsorgsarbeidet enn tidligere. Det er blitt flere omsorgsytere, samtidig som omsorgsinnsatsen pr. omsorgsgiver er blitt redusert (se kapittel 10.2).

Derimot er det grunn til å regne med at *behovet* for omsorg har økt, blant annet fordi det er blitt mange flere eldre, og særlig har antallet eldre over 80 år økt. Fra 1970 til 1990 økte antall i pensjonsalderen med om lag 180 000. Det er blitt om lag 110 000 flere eldre mellom 66 og 79 år, og vel 70 000 flere over 79 år. Antall over 85 år er nær fordoblet i den samme perioden (se tabell 4). Samtidig har andelen aleneboende eldre økt. Særlig mange aleneboende er det blitt blant de eldste kvinnene (se kapittel 10.2). Siden omfanget av den uformelle omsorgen ikke har økt, har dette ført til større behov for og økt etterspørsel etter offentlige omsorgstjenester for eldre.

Tabell 4
Antall eldre over 66 år, etter alder pr. 31. desember. 1970-1990

	1970	1980	1985	1990
I alt	430 000	525 000	571 000	612 000
67-79 år ..	343 000	403 000	429 000	452 000
80-84 år ..	54 000	75 000	84 000	93 000
85-89 år ..	24 000	35 000	41 000	47 000
90 år og over	9 000	12 000	16 000	19 000

Kilde: Befolkningsstatistikk

Kommunal omsorgssektor: et mangfold av tjenester

De kommunale pleie- og omsorgstjenestene for eldre og funksjonshemmede består av en rekke mer eller mindre spesialiserte og avgrensede tjenester og tilbud. Det dreier seg om tre hovedtyper av tilbud: Hjemmetjenester, rene boligtilbud og institusjoner og andre botilbud der beboerne kan få pleie og omsorg hele døgnet (se tekstramme foran).

Mange kommuner har i de senere årene prioritert utbyggingen av boformer som har personale til stede hele døgnet eller deler av døgnet, men som verken juridisk eller bygningsmessig har preg av å være en tradisjonell institusjon. Samtidig har kommunene i stadig større grad samordnet virksomheten i hjemmetjenestene og virksomheten i institusjonene og de institusjonsliknende botilbudene, for eksempel ved at personale som er tilknyttet slike botilbud ikke bare yter tjenester til beboerne, men også til dem som bor i trygdeboliger eller i egne hjem. Skillet mellom institusjonsomsorg og hjemmetjenester, og mellom rene botilbud og botilbud med tilknyttet service er derfor blitt vanskeligere å trekke, men også mindre viktig.

Omlegging av omsorgen for psykisk utviklingshemmede

Tidligere var det gjerne slik at personer som enten var født med en funksjonshemming eller som fikk en funksjonshemming i ung alder, ble tatt hånd om av en offentlig *særomsorg* og plassert i institusjon eller de ble pleiet hjemme av foreldrene. Dette har også vært situasjonen for psykisk utviklingshemmede fram til nå. I dag er målet at utviklings- og funksjonshemmede skal integreres i samfunnet. De skal gå i barnehage og på skole sammen med andre barn, ha arbeid og leve et selvstendig liv i egne hjem. For mange vil dette hjemmet være en spesielt tilrettelagt bolig og med hjelp fra pleie- og omsorgstjenesten i deler av eller hele døgnet.

Omsorgen for psykisk utviklingshemmede hørte fram til 1991 inn under fylkeskommunene. Fylkeskommunenes tilbud til de psykisk utviklingshemmede var institusjoner. På slutten av 1980-årene fantes det 19 sentralinstitusjoner, om lag 180 andre internatinstitusjoner samt en del daginstitusjoner. Mellom 5 000 og 6 000 av i alt 16 000 psykisk utviklingshemmede bodde i institusjon.

I 1991 kom reformen av helsevernet for psykisk utviklingshemmede (HVPU). De første sentralinstitusjonene ble nedlagt, og beboerne tilbakeført til sine hjemstedskommuner. Enkelte av institusjonene ble overtatt av kommunene de lå i, og drevet videre etter nye retningslinjer. Andre skal nedlegges i løpet av avviklingsperioden 1991-1995. Ved slutten av 1992 hadde nesten to av tre institusjonsbeboere flyttet, men det bodde fortsatt i underkant av 2 000 personer i de tidligere sentralinstitusjonene.

Alle psykisk utviklingshemmede omfattes av reformen, ikke bare de som før 1991 bodde i HVPU-institusjon, men også de om lag 11 000 som bodde hos sine foreldre, andre pårørende eller som var plassert i andre typer institusjoner. Alle psykisk utviklingshemmede skal nyte godt av de botilbud og omsorgstjenester kommunene forutsettes å stille til disposisjon.

Ved årsskiftet 1991/1992 var det opprettet botilbud for 4 700 psykisk utviklingshemmede i kommunene. Av disse bor om lag hver fjerde i egen selvstendig bolig, det vil som regel si en egen spesielt tilrettelagt leilighet, hvor de mottar pleie og omsorg etter behov fra den kommunale pleie- og omsorgstjenesten, mens de øvrige bor i ulike former for bofellesskap. Men fortsatt bor de fleste psykisk utviklingshemmede hos sine foreldre eller hos andre foresatte.

De omsorgstjenestene psykisk utviklingshemmede har behov for, skal de få gjennom det ordinære tjenesteapparatet, ikke ved at det opprettes en kommunal særomsorg. Selv om det ikke er noen stor ny gruppe kommunene har fått ansvaret for gjennom reformen, har mange psykisk utviklingshemmede stort behov for boveiledning, miljøarbeid, pleie og omsorg. Staten overførte i 1992 nær fem milliarder kroner til tiltak for psykisk utviklingshemmede i kommunene. Det samme beløpet er bevilget for 1993. Til sammenlikning var kommunenenes kostnader til hjemmehjelp, husmorvikar og hjemmesykepleie om lag seks milliarder kroner i 1991.

Økte ressurser til eldreomsorgen

Antall årsverk i hjemmetjenester, institusjoner og boformer har økt fra vel 18 000 i 1970 til i underkant av 60 000 årsverk i 1991. Økningen i 1970-årene var om lag 23 000 årsverk og vel 18 000 årsverk i 1980-årene. Alt i 1980 gikk det med like mange årsverk i hjemmetjenestene, institusjonene og boformene med heldøgns pleie og omsorg som ved de somatiske sykehusene. Men mens antall årsverk i de somatiske sykehusene økte med vel 5 000 i 1980-årene, var økningen som nevnt 18 000 årsverk i omsorgssektoren.

Målt i antall årsverk var veksten større i institusjonsomsorgen enn i hjemmetjenestene både på 1970- og 1980-tallet, men den relative veksten var sterkest i hjemmetjenestene på 1970-tallet. På 1980-tallet var vekst-takten omtrent den samme i de to sektorene.

Figur 3
Årsverk i den kommunale eldreomsorgen.[1] 1980-1991. Antall i 1 000

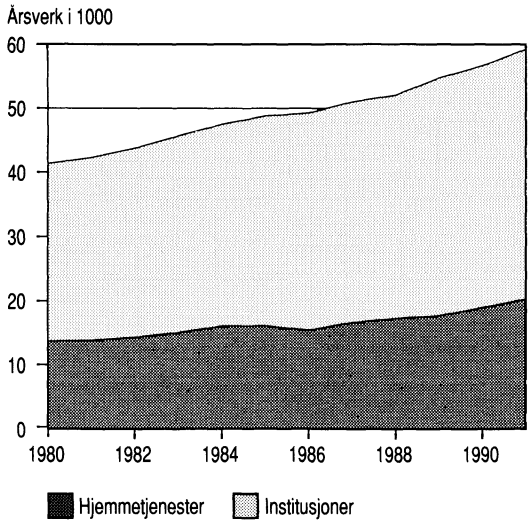

[1] Hjemmetjenestene omfatter hjemmesykepleie, hjemmehjelp og husmorvikarer. Institusjonene omfatter sykehjem, alders- og sykehjem, aldershjem og boformer med heldøgns pleie og omsorg

Kilder: Helsestatistikk, Sosialstatistikk, Pleie- og omsorgsstatistikk

I årsverkstallene i figur 3 er husmorvikartjenesten tatt med blant hjemmetjenestene for eldre. Det kan diskuteres om dette er riktig (se kommentarene til figur 4). Hvis husmorvikartjenesten holdes utenfor, har hjemmetjenestenes andel av årsverkene i eldreomsorgen økt også på 1980-tallet. Men denne økningen har i alle tilfelle vært svært beskjeden (fra 30 prosent av årsverkene i 1980 til 34 prosent i 1991).

Av hjemmetjenestene er det hjemmesykepleien som har hatt den største relative veksten på 1970- og 1980-tallet. Relativt sett økte ikke hjemmehjelpen like mye, men i absolutte tall økte den mer enn hjemmesykepleien og har vært den dominerende hjemmetjenesten gjennom hele 1970- og 1980-tallet, målt i antall årsverk.

Figur 4
Årsverk i hjemmetjenestene. 1980-1991. Antall i 1 000

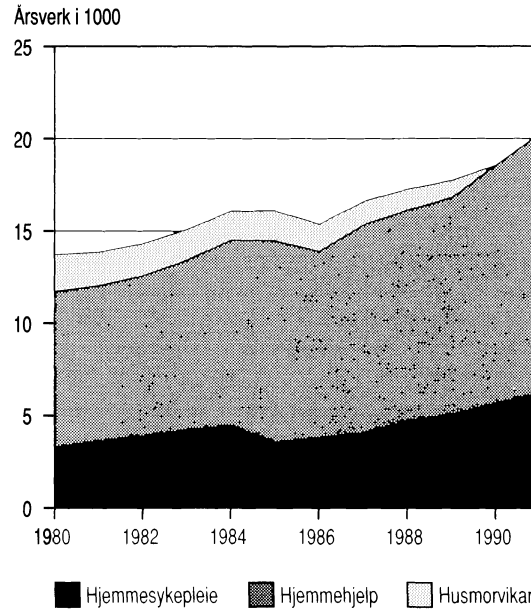

Kilder: Helsestatistikk, Sosialstatistikk, Pleie- og omsorgsstatistikk

Hvor mye hjemmehjelpen økte, avhenger av om vi inkluderer husmorvikarene eller ikke. Begge deler kan være riktig. Husmorvikarordningen var først og fremst rettet mot barnefamilier. Men grensene mellom husmorvikarenes og hjemmehjelpernes arbeidsområde var og er flytende. Eldrehusholdninger har fått hjelp fra husmorvikarer, og barnefamilier uten eldre eller funksjonshemmede personer har fått hjemmehjelp. Husmorvikartjenesten var den første hjemmetjenesten som ble bygget ut og utgjorde i 1970 nær 40 prosent av alle årsverkene i hjemmetjenestene, i 1980 14 prosent og i 1989

bare 5 prosent av alle årsverkene i hjemmetjenestene.

Hvis husmorvikarordningen holdes utenfor, ble antall årsverk i hjemmehjelpen nesten firedoblet fra 1970 til 1980. Fra 1980 til 1991 økte antall årsverk med 5 600 eller 66 prosent. Dersom årsverkene som husmorvikarene sto for, inkluderes, blir økningen en del mindre. Men, enten husmorvikarordningen inkluderes eller ikke, hjemmehjelpen har vært den dominerende hjemmetjenesten gjennom hele 1980-tallet.

Ressursene til eldreomsorgen har økt raskere enn antallet eldre

Veksten i antall årsverk i hjemmetjenestene, institusjonene og boformene for eldre har vært sterkere enn økningen i antall eldre. I 1970 var det 32 eldre over 66 år pr. årsverk, i 1980 13 og i 1991 10.

Figur 5

Antall eldre pr. årsverk i den kommunale eldreomsorgen.[1] 1970-1991

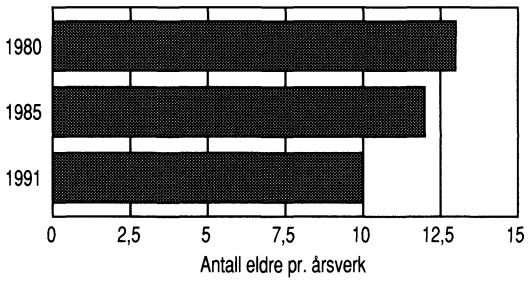

[1] Institusjoner og hjemmetjenester

Kilder: Helsestatistikk, Sosialstatistikk, Pleie- og omsorgsstatistikk

Små kommuner bruker flest ressurser pr. eldre person

Et argument for å samle ansvaret for alle pleie- og omsorgstjenestene i kommunene har vært at kommunene er det forvaltningsnivået som best kan tilpasse tjenestene til de lokale forhold. Kommunene skal i størst mulig grad selv bestemme hvilke omsorgstjenester de tilbyr sine eldre og funksjonshemmede. Men samtidig har en også vært opptatt av at to personer med samme behov skal ha et mest mulig *likeverdig* tilbud, uansett hvor i landet de bor. Det er imidlertid ikke alltid like lett å avgjøre i hvilken grad to kommuner har et likeverdig tjenestetilbud.

Figur 6

Eldreomsorg[1] i kommuner av ulik størrelse. 1991. Årsverk pr. 1 000 innbyggere over 67 år

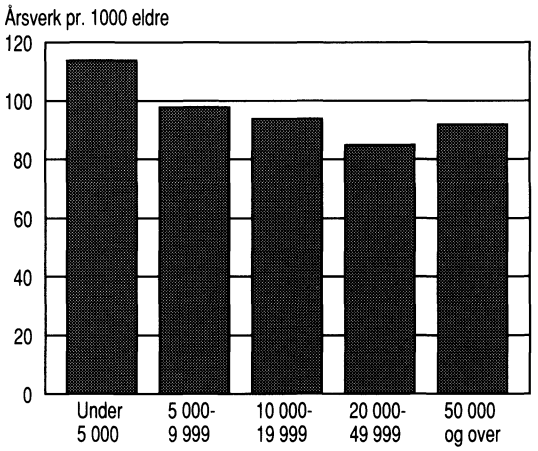

[1] Institusjoner og hjemmetjenester

Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk 1991

Måles pleie- og omsorgstilbudet i årsverk i hjemmetjenester, institusjoner og boformer med heldøgns pleie og omsorg, kommer de minste kommunene best ut (se figur 6). Dette betyr ikke nødvendigvis at disse kommunene har det beste tilbudet. Som i mye annen kommunal tjenesteproduksjon står en overfor visse stordriftsfordeler (eller smådriftsulemper). Kommuner med få innbyggere har gjerne større innslag av spredt bebyggelse enn mer folkerike kommuner. De som arbeider i hjemmetjenestene, må bruke mer tid til å reise enn kollegene i større og mer tettbygde kommuner (Finnvold 1991). Institusjonene i små kommuner vil gjerne være relativt

små. De vil ikke kunne oppnå de stordriftsfordelene som det vil være mulig å oppnå i større kommuner med større institusjoner. Men kommunene og institusjonene må heller ikke bli for store. Da kan stordriftsfordelene bli til stordriftsulemper (NOU 1992:15).

Stordriftsfordeler er likevel neppe tilstrekkelig til å forklare de store forskjellene mellom små og store kommuner når det gjelder antall årsverk i eldreomsorgen pr. eldre person. Det er for eksempel flere institusjonsplasser pr. 100 eldre over 79 år i små enn i store kommuner og det er flere av de eldre som mottar hjemmehjelp i små enn i store kommuner. I kommuner med under 2 000 innbyggere var det i 1991 35 plasser i eldreinstitusjoner pr. 100 personer over 79 år, i Oslo var det 25. I de minste kommunene mottok over 30 prosent i denne aldersgruppen hjemmehjelp, i Oslo vel 10 prosent. Hjemmesykepleien derimot er jevnere fordelt (Sosialdepartementet 1992).

Men samtidig er spektret av tjenester både innenfor institusjonsomsorgen og hjemmetjenestene større i de store kommunene enn i små (Holmøy 1993). Tjenestenes tilgjengelighet er også større i store kommuner enn i små, og hjemmetjenestene yter oftere tjenester utover ordinær arbeidstid og i helgene i de større kommunene.

Institusjonsbeboerne er eldst og trenger mest hjelp

Ved årsskiftet 1991-1992 var det registrert knapt 215 000 brukere av omsorgstjenestene for eldre og funksjonshemmede i kommunene. Om lag 30 000, eller 14 prosent, var under 67 år. Vel 45 000 bodde i boformer og institusjoner for eldre, og nær 170 000 var registrert som brukere av hjemmetjenestene (se figur 7). Dette betyr ikke at alle de 170 000 fikk hjelp hver dag. I løpet av en og samme dag nådde hjemmetjenestene om lag 40 000 brukere.

Beboerne i eldreinstitusjonene er gjennomgående eldre enn brukerne av hjemmetjenestene. Ved årsskiftet 1991-1992 var bare 4 prosent av beboerne på institusjonene under pensjonsalderen, 22 prosent var over 89 år. Blant dem som var registrert som brukere av hjemmetjenestene, var 17 prosent under pensjonsalderen, mens 7 prosent var over 89 år.

Beboerne i institusjonene trenger mye hjelp og hjelpebehovet er størst i sykehjemmene. Der trengte ni av ti hjelp til personlig hygiene, i aldershjemmene seks av ti, mens litt under halvparten av de som fikk hjelp fra hjemmetjenestene i løpet av én dag fikk hjelp til personlig hygiene. I sykehjemmene trengte tre av fire hjelp til av- og påkledning, og seks av ti trengte hjelp for å komme ut av senga. Men også i aldershjemmene trengte halvparten av beboerne hjelp til av- og påkledning, mens én av tre måtte ha hjelp for å komme ut av senga.

Blant dem som fikk hjelp fra hjemmetjenestene på en bestemt dag mottok halvparten sykepleie. Litt under halvparten fikk hjelp til personlig hygiene, én av tre til av- og påkledning og én av fem til toalettbesøk. Én av tre fikk hjelp til innkjøp og matlaging, én av fire til rengjøring av bolig. Både blant institusjonsbeboerne og brukerne av hjemmetjenestene fikk de fleste mer enn én type hjelp.

30 prosent eldre over 66 år er brukere av de kommunale omsorgstjenestene. 23 prosent bruker hjemmetjenestene, mens de øvrige 7 prosent bor i institusjon. Andelen som bruker pleie- og omsorgstjenestene øker med alder. Så godt som alle over 89 år er registrert som brukere, og 85 prosent av dem i alderen fra 85-89 år (se figur 8).

Figur 7
Registrerte brukere av kommunal eldreomsorg pr. 20. januar 1992, i ulike aldersgrupper. Kvinner og menn. Antall i 1 000

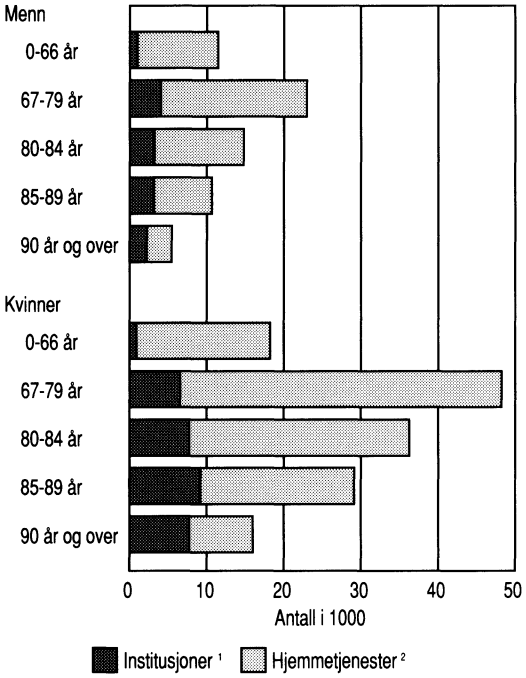

[1] Sykehjem, alders- og sykehjem, aldershjem og boformer med heldøgns pleie og omsorg
[2] Hjemmesykepleie, hjemmehjelp og husmorvikar

Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk 1992

Figur 8
Andel eldre menn og kvinner i ulike aldersgrupper som bruker eldreomsorgstjenester. 20. januar 1992. Prosent

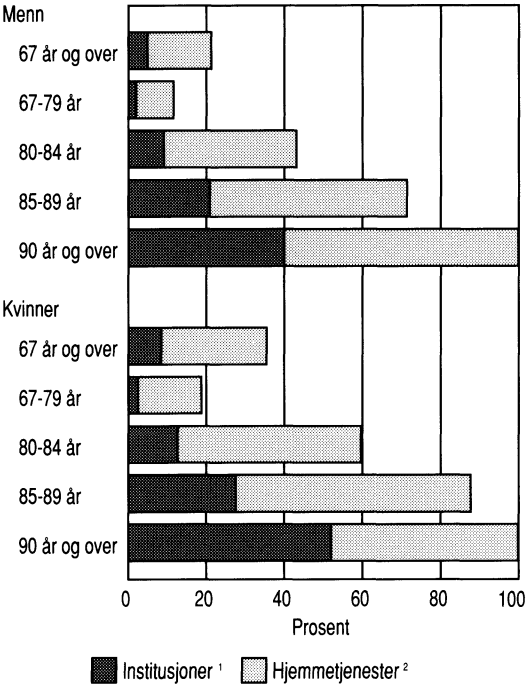

[1] Sykehjem, alders- og sykehjem, aldershjem og boformer med heldøgns pleie og omsorg
[2] Hjemmesykepleie, hjemmehjelp og husmorvikar

Kilde: Pleie- og omsorgsstatistikk 1992

Selv om andelen av dem i aldersgruppen 67- 79 år som bruker eldreomsorgens tjenester er lav (16 av 100), utgjør de likevel nær 40 prosent av alle brukere over 66 år (se figur 7 og tabell 4).

Flere kvinner enn menn mottar offentlig omsorg

Tre av ti brukere er menn og sju av ti er kvinner. Dette gjelder både for beboerne i institusjonene og for brukerne av hjemmetjenestene. Én viktig grunn til at det er et så stort flertall av kvinner blant brukerne, er at det er langt flere eldre kvinner enn eldre menn i befolkningen. Men også når vi sammenlikner kvinner og menn i samme aldersgruppe, er det flere av kvinnene enn av mennene som bruker eldreomsorgens tjenester (se figur 8). Dette skyldes trolig dels at eldre kvinner har dårligere helse og av den grunn mer behov for hjelp enn eldre menn, men det skyldes også at en mye større andel av de eldre kvinnene enn av de eldre mennene bor alene. Behovet for offentlige omsorgstjenester er vanligvis større blant de aleneboende eldre enn blant dem som bor sammen med ektefelle, voksne barn eller

andre som kan gi dem i hvert fall noe av den hjelpen de trenger (se kapittel 10.2).

Økningen i antall institusjonsplasser har stoppet opp ...

De kommunale institusjonene for eldre og funksjonshemmede fungerer i stor grad som permanente bosteder for eldre som selv med hjemmetjenester ikke klarer seg i egen bolig. Av de 44 300 som bodde i slike institusjoner (heldøgnsbeboere) 15. januar 1990, var åtte av ti innskrevet for permanent opphold, 13 prosent for at pårørende skulle få avlastning en viss periode og 6 prosent for at de skulle få nødvendig medisinsk behandling, slik at de senere skulle kunne flytte hjem. Det er altså om lag 20 prosent av plassene som brukes til korttidsopphold. Disse plassene benyttes av mange slik at det totale antallet personer som i løpet av et år bruker institusjonen, kan være om lag dobbelt så høyt som antall beboere registrert på et bestemt tidspunkt.

I tillegg til de 44 300 heldøgnsbeboerne var det også 2 700 personer som hadde dagplass og 500 som hadde nattplass (Søbye 1990).

Tallet på institusjonsplasser (inklusive boformer med heldøgnsservice) har ikke økt like mye som antall årsverk i eldreinstitusjonene. I 1953 var det i underkant av 14 000 institusjonsplasser, i 1970 om lag 30 000. En jevn og uavbrutt vekst i antall institusjonsplasser stoppet imidlertid opp i 1987. (Fra 1987 til 1991 ble antallet plasser redusert med om lag 3 000 (se figur 9), men noe av denne registrerte nedgangen i antall plasser skyldes etter all sannsynlighet at statistikken inntil 1988 dobbeltregistrerte anslagsvis 2 000 plasser).

... men antall årsverk fortsatte å øke

Til tross for dette fortsatte antallet årsverk i eldreinstitusjonene å stige (se figur 3). Det er flere grunner til dette. For det første er de ansattes arbeidstid redusert. Det må flere årsverk til i dag enn tidligere for å kunne gi beboerne det samme antall timer omsorg eller for å kunne betjene en institusjonsplass. For det andre har det relativt sett blitt flere sykehjemsplasser og færre plasser i andre institusjonstyper. I 1980 var 65 prosent av alle plasser i institusjoner for eldre en sykehjemsplass, sammenliknet med nær tre av fire i 1991. Sykehjemsplassene er mer arbeidsintensive enn plasser ved andre institusjonstyper. I 1953 var det i gjennomsnitt 0,24 årsverk for hver institusjonsplass, i 1980 0,68 og i 1991 0,84. Veksten i antall årsverk pr. institusjonsplass er såpass stor at det neppe kan herske tvil om at den også har kommet beboerne til del gjennom økt kvalitet på det tilbudet de mottar.

Større pleiebehov og flere sykehjem

Det er blitt færre aldershjemsplasser fra 1970 til 1991. I 1970 var det vel 18 000 plasser i aldershjemmene, i 1991 vel 7 000. Dette har blant annet sammenheng med at en del aldershjem er gjort om til sykehjem. I løpet av 1980-tallet ble det 3 000 - 4 000 flere sykehjemsplasser. Det ser det ut til at stadig færre skrives inn for medisinsk rehabilitering, avlastning og andre typer korttidsopphold, stadig flere for permanent opphold. I 1989 var 26 prosent av beboerne skrevet inn for kortidsopphold, i 1992 15 prosent. Beboernes pleiebehov er større idag enn for noen år siden. Stadig flere må ha hjelp til personlig hygiene, av- og påkledning, toalettbesøk og spising.

Figur 9
Institusjonsplasser[1] og boligtilbud for eldre. 1980-1991. Antall i 1 000

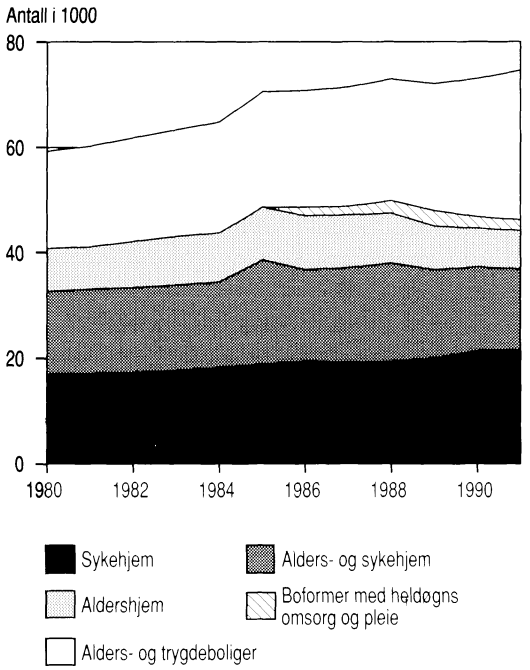

[1] I statistikken regnes boformer med heldøgns omsorg og pleie som institusjoner

Kilder: Helsestatistikk, Sosialstatistikk, Pleie- og omsorgsstatistikk

Flere eldre og funksjonshemmede bor i trygdeboliger

I dag satser en i større grad enn tidligere på andre botilbud for eldre og funksjonshemmede enn aldershjem. Fra 1973 til 1980 økte antall alders- og trygdeboliger fra 13 000 til 18 400. I 1991 var antallet 28 300. I siste halvdel av 1980-årene begynte også andre boformer med heldøgns pleie og omsorg å få så stort omfang at det gav seg utslag i statistikken over antall institusjonsplasser. Selv om antall institusjonsplasser ikke har økt siden 1987, har det totale antallet institusjonsplasser og boliger for eldre fortsatt å øke (se figur 9).

Beboerne i alders- og trygdeboliger og i de ulike formene for botilbud med tilknyttede tjenester, er enten leietakere eller, i stadig større grad, eiere av boligen. Det å eie boligen gir større frihet til å innrette seg etter eget ønske og egne behov enn det som har vært vanlig i de tradisjonelle eldreinstitusjonene. Men også de tradisjonelle institusjonstypene har endret karakter. Beboerne har fått større muligheter til å ha et privat liv. I alle institusjonene har beboerne nå anledning til å ta med seg egne møbler og å motta besøk. Stadig flere bor på enerom og kan låse rommene sine. I 1992 hadde institusjonene 30 400 enerom, 7 900 dobbeltrom og 400 rom for flere enn to beboere. Men fortsatt er det bare et mindretall av beboerne som har innflytelse på driften av institusjonen de bor på. Bare hver fjerde institusjon har et styre der beboerne er representert (Søbye 1990).

Flere mottar hjemmesykepleie og hjemmehjelp

Både målt i antall årsverk (se figur 4) og i antall brukere (se figur 10) har hjemmesykepleien økt raskere enn hjemmehjelpen på 1980-tallet. Antallet brukere av hjemmesykepleie har økt med vel 50 000 fra 1980 til 1991 eller med 69 prosent. Det totale antall brukere av hjemmehjelp (og husmorvikar) har i den samme perioden bare økt med vel 10 000 eller 7,5 prosent. Holder vi husmorvikarene utenfor, har antall brukere av hjemmehjelp økt en god del mer (vel 40 000 eller 43 prosent).

Hjemmehjelpsmottakerne får færre, men lengre besøk enn de som får hjemmesykepleie. I løpet av en fjortendagersperiode får hver pasient i hjemmesykepleien i gjennomsnitt 5,9 besøk, og hvert besøk varer i underkant av tre kvarter, mens hver mottaker av hjemmehjelp i gjennomsnitt får 2,6 besøk

på fjorten dager, og hvert besøk varer i underkant av to timer. En annen viktig forskjell er at de som mottar hjemmehjelp stort sett blir værende brukere til de dør eller blir skrevet inn på institusjon, mens de som mottar hjemmesykepleie, er registrert som pasienter i kortere perioder.

Figur 10
Brukere av hjemmetjenester for eldre i løpet av året.[1] 1980-1991. Antall i 1 000

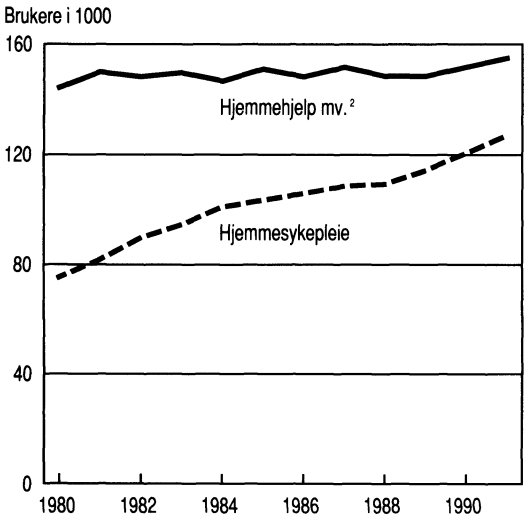

[1] En og samme person kan både få hjemmehjelp og hjemmesykepleie
[2] Omfatter også husmorvikar

Kilder: Helsestatistikk, Sosialstatistikk, Pleie- og omsorgsstatistikk

Det er vanskelig ut fra eksisterende statistikk å avgjøre om den enkelte pasient i hjemmesykepleien og den enkelte mottaker av hjemmehjelp får mer eller mindre hjelp i dag enn i 1980. Antall besøk pr. pasient i hjemmesykepleien steg fra 60 i 1986, til 89 i 1991, men vi vet ikke om hvert enkelt besøk er blitt lengre eller kortere. Antall timer hjemmehjelp (eksklusive husmorvikar) pr. bruker er beregnet til 171 timer i 1980 og 142 timer i 1991.

Hjemmehjelpen rettes i økende grad mot de eldste

I løpet av de fem årene fra 1987 til 1991 er antall hjemmehjelpsmottakere over 89 år blitt fordoblet, mens antall mottakere 80-89 år har økt med 38 prosent. Økningen i mottakere over 79 år har vært langt sterkere enn økningen i antall personer i alt i denne gruppen. Rundt 30 prosent av aldersgruppen 80-89 år og aldersgruppen over 89 år fikk hjemmehjelp i 1987. I 1991 var 44 prosent av 80-89-åringene og over halvparten i den eldste gruppen hjemmehjelpsmottakere. Det tyder på at tjenesten i større grad enn tidligere er blitt rettet inn mot de eldste hjemmeboende eldre (se figur 11).

Figur 11
Andel som mottok hjemmehjelp i ulike aldersgrupper. 1987-1991. Prosent

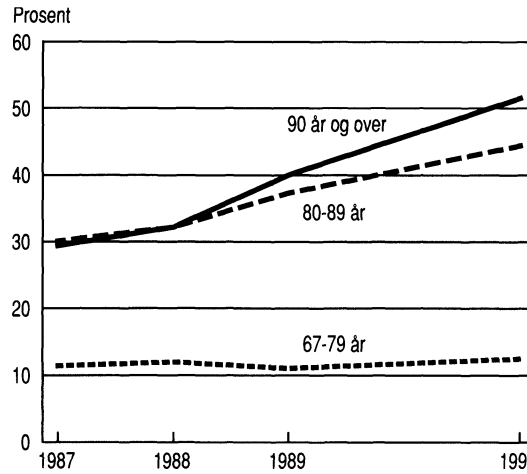

Kilder: Helsestatistikk, Sosialstatistikk, Pleie- og omsorgsstatistikk

Er eldreomsorgen blitt bedre på 1980-tallet?

Det samlede antall årsverk som brukes i pleie- og omsorgstjenestene for eldre og funksjonshemmede er betydelig. Ingen annen sektor i samfunnet kan vise til en så sterk

vekst i sysselsettingen som den kommunale eldreomsorgen har hatt de siste 20 årene.

Denne utviklingen må ses i sammenheng med den nedbyggingen av særomsorgen og institusjonsomsorgen som har skjedd både innen barnevernet, omsorgen for rusmiddelmisbrukere, HVPU og i psykiatrien. Dessuten har omfanget av den polikliniske behandlingen økt og antall liggedager i de somatiske sykehusene gått ned. Dette har gitt pleie- og omsorgstjenestene mange nye brukere. I de nærmeste årene vil også nedleggingen av det tidligere helsevernet for psykisk utviklingshemmede bidra til økt behov for tjenester fra den kommunale pleie- og omsorgssektoren. Presset på pleie- og omsorgstjenestene skyldes derfor ikke bare at det er blitt flere eldre som trenger mer hjelp, men også at det er kommet nye brukergrupper til, og at pleiepasienter i mindre utstrekning enn før får ligge i sykehus.

Dette er også hovedgrunnen til at det er vanskelig å trekke sikre konklusjoner om tilbudet av pleie- og omsorgstjenester for de eldre ved inngangen til 1990-årene er bedre eller dårligere enn ti år tidligere. Den gangen hadde sykehusene flere pleiepasienter, og pleie- og omsorgstjenestene hadde færre andre brukergrupper enn i dag.

I eldreomsorgen er store ressurser bundet i institusjonene. I mange år har det vært en alminnelig oppfatning at den beste eldreomsorgen er den som hjelper de eldre hjemme, slik at de kan bo hjemme så lenge de selv vil. Likevel er ikke ressursbruken i løpet av 1980-årene i særlig grad vridd fra institusjonsomsorg til hjemmebasert omsorg. Målt i antall årsverk er institusjonsomsorgen omtrent like dominerende i dag som for ti år siden.

Tabell 5
Nøkkeltall for den kommunale eldreomsorgen. Antall institusjonsplasser, antall brukere[1] av hjemmetjenestene og antall årsverk i institusjoner og hjemmetjenester pr. 100 eldre 67 år og over

	1970	1980	1991
Institusjoner			
Institusjonsplasser ..	5,7	7,8	7,4
Årsverk	3,2	5,3	6,4
Hjemmetjenester			
Brukere	23,3	41,8	46,1
Derav			
Hjemmesykepleie .		14,3	20,8
Hjemmehjelp mv.[2] .		27,5	25,3
Årsverk	1,1	2,6	3,3
Derav			
Hjemmesykepleie .	0,1	0,6	1,0
Hjemmehjelp mv.[2] .	0,9	2,0	2,3

[1] Brukere i løpet av året. Dobbelttellinger kan forekomme, jf. note 4 til tabell 2
[2] Inklusive husmorvikar
Kilder: Helsestatistikk, Sosialstatistikk, Pleie- og omsorgsstatistikk, Daatland 1990

Antall eldre 67 år og over har økt raskere enn antall plasser i eldreinstitusjonene (se tabell 5). Det økte antallet pleie- og omsorgstrengende eldre har derfor først og fremst blitt en oppgave for hjemmetjenestene. Antall brukere av hjemmetjenestene har økt raskere enn antall eldre (se tabell 5). Både de nye oppgavene til hjemmetjenestene og tilbakegangen i antall institusjonsplasser i forhold til antall eldre, har ført til at pleie- og omsorgstjenestene i større grad enn før har måttet prioritere de mest pleietrengende.

Ragni Hege Kitterød

10.2 Uformell omsorg for eldre og funksjonshemmede

Hva er uformell omsorg?
Mange eldre og funksjonshemmede har behov for hjelp og pleie for å kunne klare seg i det daglige. Noen har så stort behov for hjelp at de bor i institusjon. Mange hjemmeboende er avhengige av hjelp for å kunne klare seg i egen husholdning. Hjelpen kan de få fra det offentlige, fra frivillige organisasjoner, fra kommersielle private tilbud og som uformell omsorg fra ektefelle, familie, naboer og venner. Uformell omsorg er vanligvis ubetalt, men kan også gis mot en viss økonomisk godtgjørelse. Det kan både dreie seg om omsorg fra en person som den gamle eller funksjonshemmede bor sammen med, for eksempel fra ektefelle, og fra personer utenfor husholdningen. Hjelpen kan omfatte så vel tilsyn, pleie og hjelp til personlig stell, som hjelp til husarbeid og andre praktiske gjøremål.

Uformell omsorg er vanskelig å måle
Flere undersøkelser har vist at det gis mye uformell omsorg til gamle og funksjonshemmede (Lingsom 1985 og 1991, Brevik 1990). Det er likevel vanskelig å avgjøre hvor stor betydning og hvor stort omfang denne typen omsorg har sammenliknet med den offentlige omsorgen og annen privat omsorg.

For det første kan vi ikke skille klart mellom offentlig og privat omsorg. Vi finner atskillige blandingsformer. Mange mottar hjelp både fra offentlige og private kilder, og én og samme ytelse kan ha både offentlige og private innslag. Omsorg for pårørende kan gi grunnlag for offentlig omsorgslønn, og pårørende er ofte bindeledd mellom hjelpetrengende og det offentlige hjelpeapparatet. Også mellom ulike private ytelser kan det være glidende overganger: Det kan være uklare grenser mellom organisasjonsarbeid og mer nettverksbasert omsorg i nærmiljøet, og en del ytere av uformell omsorg får betaling fra mottaker. For det andre vil det også være en glidende overgang mellom hjelp og pleie som er nødvendig for at den gamle eller funksjonshemmede skal kunne bo hjemme, og en mer ordinær utveksling av tjenester som ikke trenger å bunne i noe hjelpebehov på grunn av alder eller uførhet. For det tredje kan mange selvhjulpne eldre eller funksjonshemmede ha støttepersoner som de holder jevnlig kontakt med og kan få hjelp av hvis det oppstår problemer (Romøren 1992). Slik omsorgsinnsats har stor betydning selv om omfanget målt i tid er lite.

Det bildet som gis av omfanget og fordelingen av den uformelle omsorgen vil altså variere etter hvor vidt eller snevert omsorgsbegrepet defineres og oppfattes. Det vil også variere med hvordan man avgrenser grup-

pen av omsorgsmottakere og hvordan man ellers registrerer omsorgsarbeidet.

Den uformelle omsorgen er betydelig

Tidsnyttingsundersøkelsen 1990 (se tekstramme) tyder på at den uformelle omsorgen for gamle, syke og funksjonshemmede gitt av voksne 16-79 år utgjør om lag 118 000 årsverk. Dette er nesten seks ganger mer enn det som utføres i de offentlige hjemmetjenestene, og nesten dobbelt så mye som i alle offentlige omsorgstjenester for eldre og funksjonshemmede (inkludert institusjonstjenestene).

Det utføres også uformell omsorg av eldre 80 år og over, og av barn og unge under 16 år som ikke er regnet med i disse tallene.

Helseundersøkelsen 1985 (se tekstramme) tyder på at den uformelle omsorgen som eldre 67 år og over mottar fra personer i og utenfor husholdningen, tilsvarer omtrent 49 000 årsverk. Dette er nesten like mange årsverk som utføres i den offentlige institusjonsomsorgen og de offentlige hjemmetjenestene for eldre i samme aldersgruppe.

Ulike måter å måle omsorg på

I innledningsintervjuene til **Tidsnyttingsundersøkelsene 1980 og 1990** kartlegges hvor mye omsorg som gis til gamle, syke og uføre i og utenfor husholdningen. Innholdet i omsorgen varierer noe etter hvorvidt det dreier seg om omsorg for personer i egen husholdning (husholdningsomsorg) eller omsorg for personer utenfor husholdningen. I det første tilfellet kartlegges tid brukt til regelmessig tilsyn, stell og pleie av hjelpetrengende. Vanlig husarbeid holdes utenfor, selv om dette også kommer den hjelpetrengende til gode. Pleie ved kortvarig sykdom regnes ikke med. Når den hjelpetrengende ikke tilhører husholdningen, regnes også praktisk hjelp (bl.a. vanlig husarbeid, reparasjoner, transport o.l.), men ikke tilsyn som omsorg.

I dette tilfellet er referanseperioden siste fire uker. Det er ikke noe krav at omsorgen skal gis regelmessig. Måten spørsmålene i undersøkelsen er stilt på, utelukker ikke at omsorg gitt i regi av frivillige organisasjoner kan bli registrert som uformell omsorg.

I 1980 omfattet utvalget personer 16-74 år. I 1990 var øvre aldersgrense 79 år. Dette innebærer at mye omsorg eldre ektefeller imellom ikke blir registrert.

Helseundersøkelsen 1985 viser hvor mye uformell omsorg folk mottar fra personer i og utenfor egen husholdning, samt andel som mottar hjemmebasert offentlig hjelp. Eldre med sykdom, skade eller funksjonshemming ble spurt om de vanligvis mottok ekstra omsorg som hjelp til daglige gjøremål, stell eller tilsyn fra andre i husholdningen og om de mottok hjelp utenfra til pleie eller husarbeid i løpet av de siste to ukene. Spørsmålene om husholdningsomsorg utelukker altså vanlig husarbeid og utveksling av hjelp mellom ektefeller og er ment å måle omsorgsarbeid som ville nødvendiggjøre offentlig engasjement hvis det ikke ble utført. Når det gjelder omsorg mottatt fra personer utenfor husholdningen, inngår vanlig husarbeid som en del av omsorgen. Dette er altså parallelt til praksis i tidsnyttingsundersøkelsene. Utvalget til helseundersøkelsen hadde ingen øvre aldersgrense.

Gjennom en del spørsmål til et tilleggsutvalg til **Levekårsundersøkelsen 1987** kartla man hjemmeboende eldres behov for og tilgang til hjelp med en del konkrete praktiske gjøremål (personlig stell, matlaging, tøyvask, rengjøring, innkjøp, transport og vedlikeholdsarbeid). Spørsmålene omfatter bare hjelp til et utvalg viktige gjøremål fra personer utenfor husholdningen. De gir derfor ikke noe uttømmende bilde av den hjemmebaserte eldreomsorgen. Referanseperioden er siste 12 måneder. Heller ikke i denne undersøkelsen var det noen øvre aldersgrense.

Figur 1
Omfanget av uformell omsorg for eldre og funksjonshemmede. Årsverk

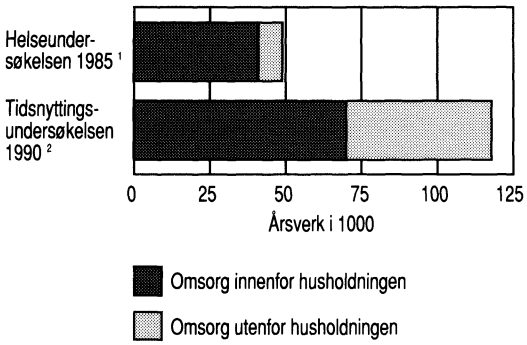

[1] Omsorg mottatt av eldre med sykdom, skade eller funksjonshemming
[2] Omsorg gitt til alle eldre og funksjonshemmede av personer 16-79 år

Kilder: Tidsnyttingsundersøkelsen 1990, Brevik 1990 og Helseundersøkelsen 1985

Én undersøkelse tyder altså på at omfanget av den private uformelle omsorgen er omtrent dobbelt så stort som omfanget av den offentlige omsorgen. En annen undersøkelse tyder på at det er omtrent like stort. Forskjellene henger blant annet sammen med at helseundersøkelsen bare registrerer den omsorgen eldre med sykdom, skade eller funksjonshemming mottar, mens tidsnyttingsundersøkelsen registrerer alt uformelt omsorgsarbeid gitt av voksne i alderen 16-79 år, også omsorg for relativt friske og selvhjulpne eldre og for yngre og middelaldrende funksjonshemmede. Vel så viktig er det antakelig at helseundersøkelsen ikke registrerer alle de former for hjelp som registreres i tidsnyttingsundersøkelsen. Praktisk hjelp som for eksempel reparasjoner eller transport regnes ikke med i helseundersøkelsen, men telles med i tidsnyttingsundersøkelsen, så sant hjelpen går til en person utenfor egen husholdning. Hjelper man personer utenfor egen husholdning med husarbeid, registreres det i begge undersøkelser. Når det gjelder hjelp til personer i egen husholdning, er det i begge undersøkelsene bare personlig stell, tilsyn og pleie som blir registrert som omsorgsarbeid.

Det er også en annen, kanskje like viktig forskjell mellom de to undersøkelsene: I tidsnyttingsundersøkelsen er det omsorgsgiverne som gir opplysningene, i helseundersøkelsen er det omsorgsmottakerne. Vi kan ikke se bort fra at en del av det giveren opplever som omsorgsarbeid, oppfattes som sosialt samvær av mottakeren. Dette understreker hvor usikre anslagene over omfanget av det uformelle omsorgsarbeidet er.

Mer omsorg *i* enn *mellom* husholdninger, ...
Det tyngste og mest arbeidskrevende uformelle pleie- og omsorgsarbeidet utføres av personer som den hjelpetrengende bor sammen med. Tidsnyttingsundersøkelsen 1990 viser at om lag 60 prosent av all uformell omsorg gitt av voksne i 1990, gikk til personer i egen husholdning (figur 1). Helseundersøkelsen viser at hele 84 prosent av omsorgen som skrøpelige eldre mottok i 1985, ble gitt av personer som de eldre bor sammen med (figur 1). Det er som nevnt sannsynlig at omsorgen fra personer utenfor husholdningen er noe underrapportert i denne undersøkelsen. Vi vet fra andre kilder at også relativt friske og selvhjulpne eldre mottar mye hjelp og omsorg fra barn og andre pårørende utenfor egen husholdning (se figur 5). Det står likevel fast at hovedtyngden av den uformelle omsorgen for eldre med nedsatt helse kommer fra personer i de eldres egen husholdning.

... men flest involvert i omsorgen mellom husholdninger
Det uformelle omsorgsarbeidet er sammensatt av små og store bidrag fra mange om-

sorgsytere. I alt én av fem voksne i alderen 16-79 år, eller nærmere 650 000 personer gav i 1990 uformell omsorg til personer i eller utenfor egen husholdning. Selv om omsorgen for personer i egen husholdning målt i tid er atskillig mer omfattende enn omsorgen for personer utenfor egen husholdning, involverer den langt færre personer. Mens bare 3 prosent av alle voksne 16-79 år gav hjelp eller pleie til hjelpetrengende i egen husholdning, var hele 18 prosent engasjert i uformelt omsorgsarbeid ellers. I gjennomsnitt brukte hver av oss vel fem timer pr. måned til uformell omsorg i 1990. Av dette gikk hver måned om lag tre timer til hjelpetrengende i egen husholdning, og om lag to timer til personer utenfor egen husholdning (Tidsnyttingsundersøkelsen 1990). Omsorgen for personer i egen husholdning involverer altså forholdsvis få voksne som hver yter en betydelig innsats, mens omsorgen mellom husholdninger er basert på små bidrag fra mange personer.

Den uformelle omsorgen som gis til personer utenfor egen husholdning, består i stor grad av hjelp til ulike praktiske gjøremål. Blant de hjemmeboende eldre som ifølge Levekårsundersøkelsen 1987 (se tekstramme) mottok uformell hjelp fra personer utenfor husholdningen, var det bare et fåtall som fikk hjelp til personlig stell (Lingsom 1991). De fleste mottok hjelp til husarbeid og andre praktiske gjøremål (se figur 3).

Figur 2
Uformell omsorg gitt til eldre og funksjonshemmede av kvinner og menn i ulike aldersgrupper. 1990. Timer pr. måned

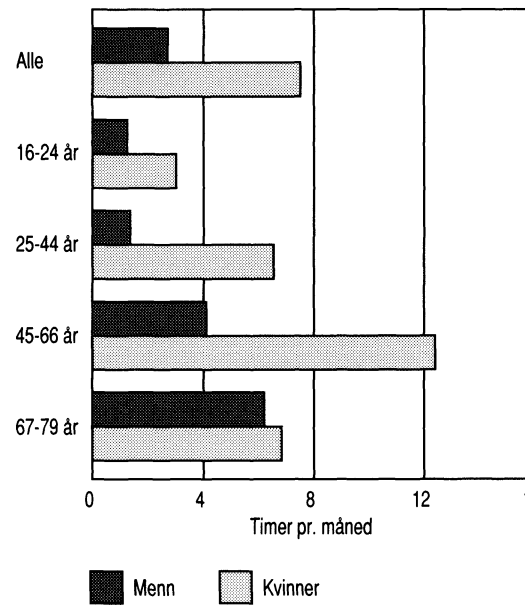

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsen 1990

Kvinner gir mest uformell omsorg

Uformelt omsorgsarbeid har tradisjonelt vært kvinnenes ansvar. Slik er det fortsatt. I 1990 stod kvinnene for nesten tre firedeler av den uformelle omsorgen som voksne i alderen 16-79 år gir til syke og gamle. I gjennomsnitt brukte kvinner om lag 7 1/2 timer pr. måned til slikt arbeid, mens menns omsorgsinnsats var begrenset til knapt tre timer pr. måned. Forskjellen skyldes både at flere kvinner enn menn gir uformell omsorg, og at de kvinnene som gir omsorg, bruker mer tid til omsorgsarbeidet enn mennene. I 1990 gav 23 prosent av alle voksne kvinner uformell omsorg til personer i eller utenfor egen husholdning. Blant menn var andelen 16 prosent (tidsnyttingsundersøkelsen).

Det er særlig middelaldrende kvinner som gir mye omsorg. I 1990 brukte kvinner i alderen 45-66 år i gjennomsnitt 12 1/2 timer pr. måned til uformelt omsorgsarbeid, og 30 prosent gav omsorg enten til personer i eller utenfor husholdningen. Blant menn i tilsvarende alder var gjennomsnittlig innsats vel fire timer pr. måned, og 19 prosent gav omsorg (figur 2).

Blant pensjonistene var forskjellene mellom kvinner og menn mindre. Kvinner i alderen 67-79 år brukte bare i gjennomsnitt sju timer pr. måned til uformell omsorg, eldre menn brukte 6 1/2 timer. Mens det blant kvinner var 45-66-åringene som brukte mest tid til uformell omsorg, var det de eldste som i gjennomsnitt stod for den største omsorgsinnsatsen blant mennene.

Familien sørger for sine

Mesteparten av den uformelle omsorgen gis til familiemedlemmer eller nære slektninger. Innen husholdningen gir unge og middelaldrende kvinner hjelp og pleie til funksjonshemmede barn, eller til foreldre som ikke lenger er i stand til å klare seg selv. Eldre gir pleie og omsorg til sine ektefeller. Omsorg som gis til personer utenfor husholdningen, går også i all hovedsak til nære slektninger, først og fremst til egne foreldre. Det er i hovedsak kvinnene som tar seg av sine gamle foreldre, også når foreldrene bor for seg selv. I 1990 brukte kvinner nesten 2 1/2 gang så mye tid som menn til omsorg for foreldre utenfor egen husholdning. 12 prosent av kvinnene og 7 prosent av mennene i aldersgruppen 45-66 år gav omsorg til egne foreldre som bodde for seg selv (Tidsnyttingsundersøkelsen 1990).

Kvinner og menn gir hjelp til ulike gjøremål. Døtre bistår ofte sine foreldre med rengjøring, innkjøp og transport, men sjelden med vedlikehold. Sønner yter derimot ofte hjelp til vedlikehold, innkjøp og transport, men sjelden til rengjøring (tabell 2).

Det er ikke bare slik at kvinner og menn gir ulike typer omsorg, de mottar også hjelp til ulike oppgaver. Eldre aleneboende menn får for eksempel oftere enn eldre aleneboende kvinner hjelp til huslige oppgaver som matlaging, klesvask og rengjøring. Kvinner

Figur 3

Andel aleneboende eldre menn og kvinner som mottok hjelp med ulike oppgaver. 1987. Prosent

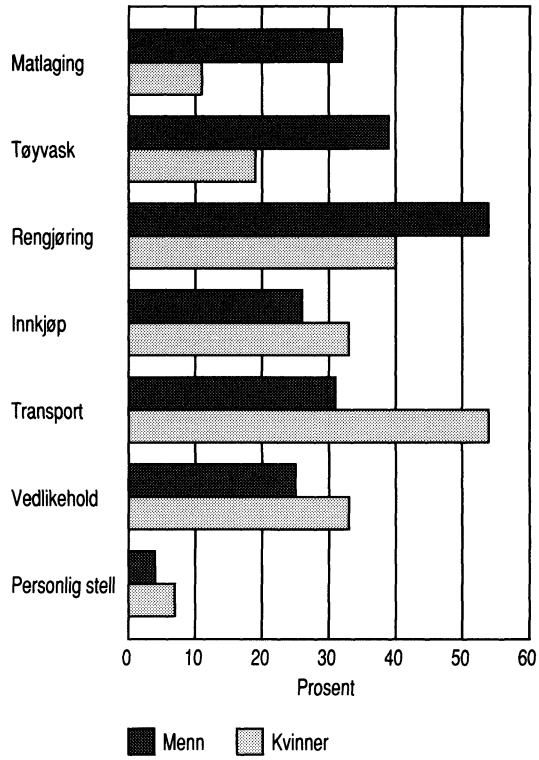

Kilder: Lingsom 1991, Levekårsundersøkelsen 1987

får noe oftere enn menn hjelp til vedlikehold av hus og hage og til transport.

Det er spesielt verdt å merke seg at eldre ikke bare mottar, men også gir mye omsorg. 18 prosent av kvinnene og 12 prosent av mennene i alderen 67-74 år gav omsorg til personer utenfor husholdningen i 1990 (tabell 5). Det er like vanlig at eldre gir omsorg til personer de ikke er i slekt med, som til slektninger utenfor husholdningen. I tillegg gir eldre kvinner og menn mye omsorg til egen ektefelle.

Tabell 1
Andel hjemmeboende eldre som mottok ulike typer omsorg[1]. Tall for menn og kvinner i ulike aldersgrupper. 1985. Prosent

	Enpersonhusholdninger		Flerpersonhusholdninger		
	Offentlig omsorg	Omsorg fra personer utenfor husholdningen	Offentlig omsorg	Omsorg fra personer utenfor husholdningen	Omsorg fra personer i husholdningen
Alle	20	10	11	4	14
Menn	20	6	6	2	11
67-79 år	17	4	3	1	9
80 år og over	30	13	24	5	19
Kvinner	19	12	16	7	18
67-79 år	14	8	11	6	15
80 år og over	34	21	37	15	31

[1] En og samme person kan motta flere typer omsorg. Se figur 4
Kilder: Brevik 1990. Helseundersøkelsen 1985

Lite uformell omsorg til eldre som bor alene

Helseundersøkelsen 1985 tyder på at det først og fremst er eldre i flerpersonhusholdninger som nyter godt av uformell omsorg i snever forstand, dvs. den delen av den uformelle omsorgen som gis til de mest hjelpetrengende. I 1985 mottok 14 prosent av eldre som bodde sammen med noen, uformell omsorg fra andre i husholdningen, mens fire prosent mottok omsorg fra personer utenfor husholdningen.

De som bor alene, er i langt større grad henvist til offentlige ordninger for å få dekket sitt hjelpebehov (figur 4). Bare én av ti aleneboende eldre mottok uformell hjelp i 1985.

Andelen eldre som mottok uformell hjelp, var naturlig nok større blant eldre over 79 år enn blant eldre i alderen 67-79 år. Hjelpebehovet øker gjerne med alderen. Men tabell 1 tyder også på at relativt flere kvinner enn menn mottar uformell omsorg - både fra andre i husholdningen og fra personer utenfor husholdningen. Denne forskjellen mellom kvinner og menn gjelder både for de eldste og for de "yngre eldre". Den gjelder for eldre som bor alene og for eldre som bor sammen med andre.

Når det er relativt flere kvinner enn menn som svarer at de mottar uformell omsorg, har dette blant annet sammenheng med at eldre kvinner har dårligere helse og dermed større hjelpebehov enn eldre menn (Lingsom 1989, Levekårsundersøkelsen 1991). Det kan også være at eldre kvinner har et nærmere forhold til sine barn og dermed bedre tilgang til uformell hjelp fra dem enn eldre menn har. Men vi kan heller ikke se bort fra at kvinner i mindre grad enn menn opplever den uformelle hjelpen som en selvfølge og dermed er mindre tilbøyelig til å underrapportere (Lingsom 1991).

Uformell og offentlig omsorg utfyller hverandre

Offentlige omsorgstjenester og leid privat hjelp kan både være et alternativ og et supplement til uformell omsorg. Eldre i flerpersonhusholdninger er minst avhengig av offentlig hjelp, men får ofte slik hjelp i kombinasjon med uformell hjelp.

Figur 4

Eldre hjelpemottakere i en- og flerpersonhusholdninger etter type hjelp. 1985. Prosent

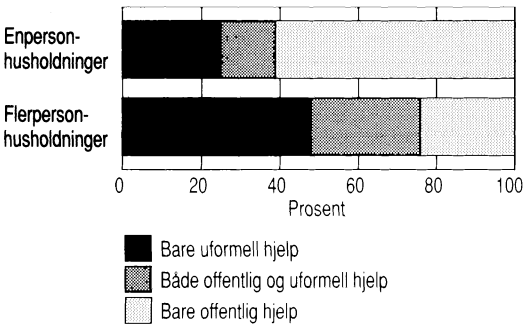

Kilder: Brevik 1990, Helseundersøkelsen 1985

Dersom vi ser bort fra omsorg som gis til personer i egen husholdning, er den offentlige hjelpen i større grad enn den uformelle hjelpen og den private leide hjelpen siktet inn mot de som er mest hjelpetrengende. Bare en av tjue hjemmeboende eldre med funksjonsevnen i behold mottok offentlig hjelp til praktiske gjøremål i 1987, mens over halvparten av de hjelpeavhengige eldre fikk bistand fra det offentlige. Samtidig mottok omtrent en firedel av de med full funksjonsevne og vel 60 prosent av de hjelpeavhengige eldre uformell hjelp til praktiske gjøremål fra personer utenfor husholdningen i 1987.

Det ser ut til å være en viss arbeidsdeling mellom offentlige og private hjelpekilder. Levekårsundersøkelsen 1987 tyder på at det offentlige er en viktig kilde til hjelp når det gjelder rengjøring, men ikke når det gjelder innkjøp, transport og vedlikehold. Da betyr uformell hjelp fra naboer, venner og slektninger langt mer enn offentlig hjelp. 44 prosent av de hjemmeboende eldre som i 1987 fikk hjelp fra personer utenfor husholdningen til rengjøring, hadde offentlig hjelp som viktigste hjelpekilde. Privat, leid hjelp spilte en viss rolle når det gjaldt vedlikehold og rengjøring.

Figur 5

Andel hjemmeboende eldre som mottok offentlig, uformell eller leid privat hjelp til praktiske gjøremål fra personer utenfor egen husholdning. Tall for eldre med full funksjonsevne, begrenset funksjonsevne og hjelpeavhengige. 1987. Prosent

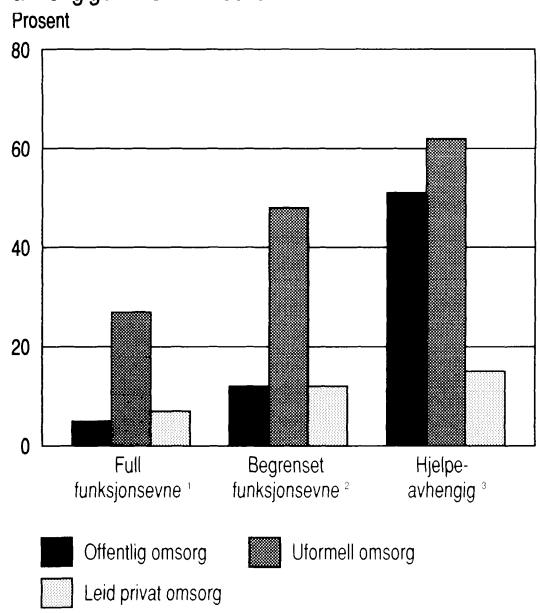

[1] Klarer uten hjelp og uten besvær innkjøp, rengjøring, besøk, å gå i trapper og av- og påkledning

[2] Klarer de samme fem gjøremålene uten hjelp, men med besvær

[3] Må ha hjelp med ett eller flere av de fem gjøremålene

Kilder: Lingsom 1991, Levekårsundersøkelsen 1987

Tabell 2
Hjemmeboende eldre som mottok hjelp utenfor husholdningen til fire utvalgte gjøremål etter viktigste omsorgsgruppe. Prosent

	Innkjøp	Rengjøring	Transport	Vedlikehold
I alt	100	100	100	100
Sønn	21	3	31	26
Datter	29	21	19	9
Annen slektning	17	13	20	20
Nabo, venn	11	6	10	14
Hjemmehjelp, annen offentlig hjelp	18	44	9	8
Leid hjelp	2	13	4	20
Frivillige organisasjoner	0	0	2	1
Annet	2	0	5	2

Kilder: Lingsom 1991. Levekårsundersøkelsen 1987

1980-tallet: Større omsorgsbehov, mindre potensiale for uformell omsorg?
Omfanget av omsorgsbehovet er blant annet avhengig av hvor mange eldre det er, hvor gamle de eldre er og hvor mange, spesielt av de eldste, som bor alene. I løpet av 1980-årene er det blitt flere eldre. Særlig har antallet personer 80 år og over økt sterkt (se kapittel 10.1). Men samtidig har de noe yngre eldre fått bedre helse, og dette har, isolert sett, bidratt til å redusere behovet for omsorg. I 1980 var 28 prosent av alle hjemmeboende menn i alderen 67-79 år hjelpetrengende. I 1991 gjaldt dette bare 13 prosent. Blant hjemmeboende kvinner i samme aldersgruppe var det imidlertid ingen tilsvarende reduksjon i andelen hjelpetrengende i denne perioden (Barstad 1992).

En stadig større andel av de eldre bor alene. Særlig har andelen aleneboende eldre kvinner økt. Dermed øker også antallet eldre som er avhengig av omsorg fra personer utenfor husholdningen.

I løpet av de 10-15 siste årene er det blitt større interesse for uformell omsorg som et alternativ og et supplement til offentlige omsorgstjenester (Lorentzen 1984, Wærness 1990, NOU 1992:1). Mange har vært redd for at det økte antallet eldre ville føre til økt behov for omsorgstjenester, samtidig som strammere offentlig økonomi gav dårligere muligheter for å imøtekomme dette behovet. Det er imidlertid vanskelig å si om utbyggingen av den offentlige eldreomsorgen har holdt tritt med det økte omsorgsbehovet (se kapittel 10.1).

Samtidig ser det ut til at flere eldre etter hvert foretrekker offentlig framfor uformell hjelp. Offentlige ytelser betraktes i større grad enn før som en rettighet, mens omfattende uformell hjelp ofte betraktes som en belastning både for giver og mottaker (Lingsom 1989). Wærness (1990) har framhevet det paradoksale i at samtidig som offentlig politikk dreies fra å definere eldreomsorg som et offentlig anliggende til å se det som et delt ansvar for offentlige instanser og uformelle nettverk, har eldre selv endret sine preferanser, og ønsker i større grad enn tidligere offentlig omsorg.

Tabell 3
Personer 67 år og over etter husholdningstype. 1980 og 1990. Prosent

		1980				1990			
		I alt	Alene-boende	Ekte-par[1]	Andre fler-person-hushold-ninger	I alt	Alene-boende	Ekte-par[1]	Andre fler-person-hushold-ninger
Menn	67-74 år	100	16	59	24	100	18	63	19
	75-79 "	100	22	57	21	100	23	62	14
	80 år og over .	100	31	43	26	100	34	50	16
	67-79 år	100	18	59	23	100	30	63	18
	67 år og over .	100	20	56	24	100	22	60	17
Kvinner	67-74 år	100	39	40	20	100	39	46	15
	75-79 "	100	53	26	21	100	55	31	14
	80 år og over .	100	59	13	28	100	68	15	17
	67-79 år	100	44	36	20	100	44	41	15
	67 år og over .	100	47	31	22	100	50	34	16
Alle	67-74 år	100	29	49	22	100	30	53	17
	75-79 "	100	41	39	21	100	42	44	14
	80 år og over .	100	48	24	27	100	55	28	17
	67-79 år	100	32	46	22	100	33	51	16
	67 år og over .	100	36	41	23	100	39	45	16

[1] Gifte (ikke samboere) uten barn eller andre personer i husholdningen
Kilder: Folke- og boligtellingene 1980 og 1990

I diskusjonen om den uformelle omsorgens rolle har man også vært bekymret for at kvinners mulighet for å påta seg omsorgsforpliktelser ville bli redusert etter hvert som kvinner deltar stadig mer aktivt i yrkeslivet. Tidsnyttingsundersøkelsene viser imidlertid at til tross for økt yrkesaktivitet har kvinner i alle aldersgrupper minst like mye fritid i dag som ved inngangen til 1980-årene. Yrkeslivet kan nok begrense muligheten for omfattende pleiearbeid overfor personer som trenger hjelp og tilsyn det meste av døgnet, men muligheten for å gi praktisk hjelp og støtte og å bistå med omsorgsoppgaver som ikke behøver å utføres så ofte, er kanskje ikke redusert. Dessuten representerer de eldre selv en stadig viktigere omsorgsressurs ved at de har fått mer fritid (Haraldsen og Kitterød 1992) og bedre helse.

Omfanget av den uformelle omsorgen nokså stabilt

Den uformelle omsorgsinnsatsen er fortsatt betydelig, men tidsnyttingsundersøkelsene tyder på at hver av oss i gjennomsnitt yter *noe* mindre uformell omsorg i dag enn ved inngangen til 1980-årene. Det er omsorgen for personer i egen husholdning som er blitt redusert. Vi gir ikke mindre omsorg til personer utenfor egen husholdning. Tvert imot: Vi gir litt mer. Samtidig er det blitt flere omsorgsgivere å dele omsorgsarbeidet på. Antall personer i de aldersgruppene som gir mest omsorg har økt (se kapittel 10.1). Det totale omfanget av den uformelle omsorgen trenger dermed ikke å ha blitt mindre, selv om hver person i disse aldersgruppene i gjennomsnitt gir mindre omsorg enn før.

Tabell 4

Tid brukt til uformell omsorg for personer i og utenfor egen husholdning og til uformell omsorg i alt. Tall for kvinner og menn 16-74 år. 1980 og 1990. Timer og minutter pr. måned

	I alt	I husholdningen	Utenfor husholdningen
Kvinner og menn			
1980	5.55	4.08	1.47
1990	5.07	3.01	2.07
Kvinner			
1980	7.52	5.38	2.13
1990	7.35	4.37	2.58
Menn			
1980	3.49	2.29	1.20
1990	2.40	1.25	1.16

Kilder: Tidsnyttingsundersøkelsene 1980 og 1990

Både menn og kvinner har redusert sin omsorgsinnsats i egen husholdning. Men for kvinnenes vedkommende ble dette delvis oppveid ved at de økte omsorgsinnsatsen for personer utenfor husholdningen. Både yngre, middelaldrende og eldre kvinner gav mer uformell omsorg til personer utenfor egen husholdning i 1990 enn i 1980. Kvinner i alderen 45-66 år økte hjelpen til personer utenfor husholdningen mest. De brukte i gjennomsnitt to timer mer pr. måned til slikt omsorgsarbeid i 1990 enn i 1980. Økningen skyldes at det var flere som gav denne typen omsorg i 1990 enn i 1980, ikke at hver omsorgsyter gjorde en mer omfattende innsats. I 1980 gav 16 prosent av middelaldrende kvinner omsorg til personer utenfor egen husholdning, i 1990 var andelen 27 prosent. De middelaldrende kvinnene var også den eneste gruppen som gav noe mer omsorg til personer i egen husholdning i 1990 (7 1/2 timer) enn i 1980 (6 3/4 timer), til tross for at andelen som gav slik omsorg ikke økte.

Endringene i den uformelle omsorgen i løpet av 1980-årene har sammenheng med endringene i husholdningsstrukturen. Det er blitt flere eldre som bor alene, ikke fordi andelen ektepar har blitt mindre, men fordi det er færre eldre som bor i andre typer flerpersonhusholdninger i dag enn på begynnelsen av 1980-årene (se tabell 3). Dette forklarer langt på vei hvorfor den uformelle omsorgen for personer utenfor egen husholdning er blitt noe viktigere, mens omsorgen for andre i egen husholdning er blitt mindre viktig i løpet av 1980-tallet. Men fortsatt er det omsorgen som gis av andre i de eldres og hjelpetrengendes egen husholdning som utgjør hovedtyngden av den uformelle omsorgen.

Jevnere fordeling av omsorgsarbeidet

Fremdeles finnes en betydelig vilje til å bistå hjelpetrengende på uformell basis med stell, tilsyn og praktisk hjelp av ulike slag. Kvinners økte yrkesarbeid ser ikke ut til å ha redusert deres omsorgsinnsats utenfor egen husholdning. Kvinner i yrkesaktiv alder yter

fortsatt en betydelig omsorgsinnsats, først og fremst for egne foreldre, men også for slektninger ellers, ofte som et supplement til offentlige hjemmetjenester. Selv om omsorgen for personer i egen husholdning fremdeles utgjør hovedtyngden av den uformelle omsorgen, har det funnet sted en dreining i retning av relativt mer omsorg utenfor egen husholdning. Det er blitt flere omsorgsytere, samtidig som omsorgsinnsatsen pr. omsorgsgiver er blitt redusert. Dermed har vi fått en noe jevnere fordeling av det uformelle omsorgsarbeidet enn tidligere.

Jan Erik Kristiansen

10.3 Barnehagetilsyn

Hva er egentlig barnehagedekningen?
Ved utgangen av 1991 hadde vel 150 000 barn plass i barnehage. Dette er en økning på 11 200, eller 8 prosent, sammenliknet med året før. Det har vært en markert økning av *antallet* barnehageplasser de siste 2-3 årene, mens økningen i barnehage*dekningen* har vært noe lavere. I 1991 hadde 37,8 prosent av alle barn under sju år plass i barnehage, sammenliknet med 35,9 prosent i 1990, dvs. en økning på bare vel 5 prosent. Når økningen i dekningsgrad har vært såpass lav i forhold til antallet nye plasser, skyldes dette de økende fødselstallene på slutten av 1980-tallet.

Beregningsmåten ovenfor er den tradisjonelle måten å beregne barnehagedekningen på. Med lengre fødselspermisjon og nye tilbud til seksåringer, gir denne etter hvert et skjevt bilde av den faktiske dekningsgraden. De nyopprettede tilbudene til seksåringer i skolen drives under barnehageloven og de regnes derfor som en del av det totale barnehagetilbudet. Ca. 4 600 seksåringer (9 prosent) hadde et slikt tilbud i 1991. Til sammen gir dermed barnehageplassene og skoletilbudene til seksåringene en dekning på 39 prosent. Hvis vi i tillegg antar at barn med foreldre i omsorgspermisjon ikke har behov for barnehageplass, kan dekningsgraden sies å være enda noe høyere.

Det er også mulig å måle dekningsgraden ved hjelp av f.eks. *barnetimer*, dvs. antall oppholdstimer for et barn i barnehage. Dekningsgraden kan da defineres som forholdet mellom samlet antall barnetimer og det antallet barnetimer en får dersom alle barn 0-6 år skulle oppholde seg full tid, dvs. 41 timer pr. uke, i barnehagen. Målt på denne måten blir dekningsgraden vesentlig lavere; om lag 23 prosent i 1990, sammenliknet med 10 prosent i 1980.

Ovenfor er dekningsgraden på ulike måter beregnet i forhold til mulige eller teoretiske behov, nemlig antallet barn i bestemte aldersgrupper. En alternativ beregningsmåte er å se antallet barnehageplasser i forhold til den faktiske *etterspørselen*, dvs. antallet søkere. Nå finnes det ikke statistikk over antallet søkere eller antallet barn på venteliste, men Kommunenes sentralforbund gjennomførte høsten 1991 en undersøkelse som anslo at ca. 42 000 barn stod på venteliste i kommunale barnehager. Ser vi bort fra de private barnehagene kan således den "reelle" dekningen sies å være om lag 78 prosent (150 000 av 192 000). Om vi antar at køene i de private barnehagene er tilsvarende (28 000), kan vi anslå dekningsgraden til ca. 68 prosent. Dette må antas å være *maksimums*anslag, idet mange foreldre ikke søker om barnehageplass selv om de gjerne ville hatt plass til barna i barnehagen om *det* hadde vært mulig.

Når vi senere beskriver regionale og sosiale variasjoner, benytter vi likevel det tradisjonelle målet på barnehagedekningen (plasser pr. 100 barn 0-6 år). Selv om den faktiske dekningsgraden underestimeres, har dette liten betydning for en analyse av forskjellene. Skoletilbudene til seksåringer er holdt utenfor i de følgende beregningene.

Størst økning i antall private barnehager

Barnehageplassene fordelte seg i 1991 på 4 961 barnehager, en økning på 312 fra 1990. Nesten alle nye barnehager som kom til i 1991 var private - hele 83 prosent, sammenliknet med 55 prosent året før. Etter å ha vært synkende på hele 1980-tallet, har således andelen private barnehager økt kraftig de tre siste årene. Private barnehager utgjorde 44 prosent av alle barnehager i 1991, sammenliknet med 39 prosent i 1988. Siden de offentlige barnehagene er større enn de private, er andelen *barn* som går i private barnehager noe lavere; ca. 39 prosent i 1991. Også denne andelen er økende.

De mange nye private barnehagene blir ikke - som tidligere - drevet av frivillige organisasjoner, foreninger eller menigheter (det var nesten ingen tilvekst av slike barnehager i 1991), men eies av enkeltpersoner, andelslag, stiftelser eller aksjeselskaper med barnehagedrift som hovedformål. I mange tilfelle er det barnas foreldre som med støtte fra det offentlige har gått sammen om å etablere og drive barnehagen.

Heldagsplasser øker mest

De siste årene har hele økningen i antallet barnehageplasser skjedd i form av det som vanligvis kalles heldagsplasser (31 timer eller mer pr. uke). Mens 46 prosent av plassene i 1985 var heldagsplasser, var denne andelen økt til 62 prosent i 1991. 24 prosent av alle barn under sju år har nå heldagsplass. Andelen med lang oppholdstid (41 timer eller mer pr. uke) økte enda mer; fra 27 til 55 prosent.

Små barn har oftest heldagsplass

Det er fortsatt stor forskjell på dekningsgraden for barn i ulike aldersgrupper. Bare 7 prosent av barn under to år hadde plass i 1991, sammenliknet med 70 prosent av seksåringene (i tillegg hadde 9 prosent av seksåringene et tilbud i skolen).

Figur 1

Barnehagedekning i ulike aldersgrupper. 1980-1991. Prosent

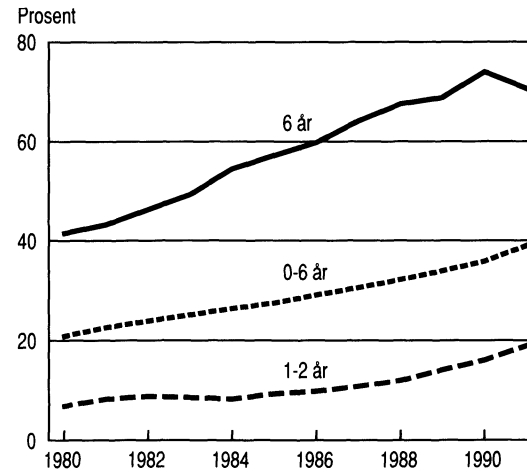

Kilde: Barnehagestatistikk

Det er ikke de eldste barna som oppholder seg lengst i barnehagen. Tvert imot er det de yngste som har lengst oppholdstid. Mens 88 prosent av de under to år hadde heldagsplass (31 timer eller mer) i 1991, hadde knapt halvparten (49 prosent) av seksåringene heldagsplass. Siden det var langt flere seksåringer enn barn under to år i barnehagene, var det likevel flere barn på seks år enn under to år blant de som hadde heldagsplass.

Sterkest økning i Sogn og Fjordane - stagnasjon i Oslo

Det er fortsatt store regionale variasjoner i barnehagedekningen, men forskjellene er i ferd med å utjevnes. Oslo er ikke lenger det fylket som har høyest dekningsgrad, men er forbigått av Sogn og Fjordane, som i 1991 var oppe i 48 prosent. Også Hedmark, Oppland, Nord-Trøndelag og Finnmark hadde en dekningsgrad på 40 prosent eller mer. Lavest dekningsgrad hadde Vest-Agder, med 27 prosent.

Om vi ser på utviklingen på slutten av 1980-tallet, finner vi at de regionale forskjellene er blitt markert mindre. Nettopp Sogn og Fjordane er det fylket som har økt dekningsgraden mest. Mens den på landsbasis økte med ca. 8 prosentpoeng i perioden 1985-1991, var økningen i Sogn og Fjordane vel 20 prosentpoeng. Andre fylker med stor økning var Finnmark, Nord-Trøndelag og Nordland. I Oslo - derimot - har dekningsgraden vært tilnærmet konstant i perioden, med en nedgang på 1,3 prosentpoeng. Også Akershus og Vest-Agder har hatt en relativt svak vekst.

Barnehagedekningen - slik den defineres her - er avhengig av to forhold: antallet barnehageplasser og antallet barn. I en periode med økende fødselstall befinner barnehageutbyggingen seg i motbakke. Dette gjelder alle fylker. Men motbakkene har vært brattere i noen fylker enn i andre, idet fødsels-"boomen" på slutten av 1980-tallet for en stor del har skjedd i de store byene og i sentrale strøk. Således økte antallet barnehageplasser i Oslo med 25 prosent fra 1985 til 1991, samtidig som de årlige fødselstallene steg med 30 prosent.

I Sogn og Fjordane - derimot - økte antallet plasser med 80 prosent, samtidig som økningen i fødselstallene var bare 11 prosent. Liknende "gunstig" utvikling finner vi i fylker som Finnmark, Nordland og Møre og Romsdal: Her er det bygget relativt

Figur 2

Barnehagedekning i fylkene. 1985 og 1991. Prosent

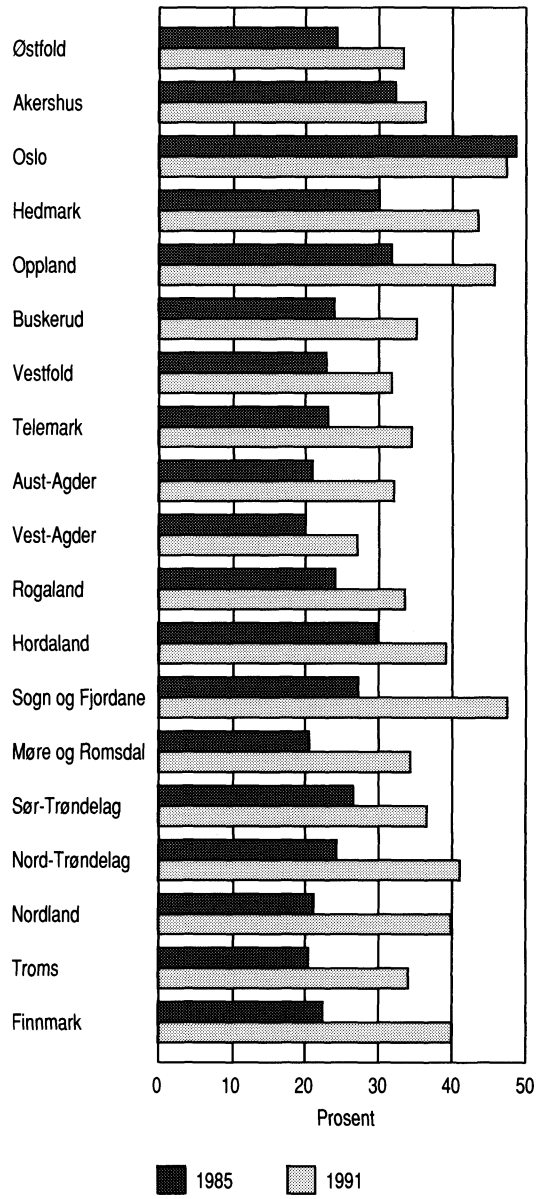

Kilde: Barnehagestatistikk

mange barnehageplasser, samtidig som fødselstallene har økt lite.

Når det gjelder heldagsplasser (31 timer eller mer pr. uke), er det fortsatt store forskjeller mellom fylkene. Oslo har heldagsplasser til 44 prosent av alle barn under sju år, mens Vest-Agder hadde den laveste dekningsgraden med 11 prosent.

Små kommuner øker mest

På kommunenivå er forskjellene i dekningsgrad langt større enn mellom fylkene. Mens én kommune hadde plasser til 92 prosent av barna i 1991, hadde en annen kommune en dekningsgrad på bare 11 prosent. 135 kommuner hadde en dekningsgrad på 50 prosent eller mer. I Værøy kommune i Nordland hadde 59 prosent av barna heldagsplasser, mens 6 kommuner ikke hadde heldagsplasser i det hele tatt.

Barnehager var lenge et typisk urbant fenomen. Men de siste årene har barnehagedekningen faktisk blitt bedre i de små kommunene. Om man sammenlikner dekningen i kommuner med ulik størrelse (figur 3), får man en tilnærmet "U-kurve". Denne kurven var tidligere "høyre-tung", med best dekning i store kommuner. Men de siste årene har de minste kommunene fått en bedre dekning. På samme måte som for fylkene skyldes dette delvis utviklingen i fødselstallene de siste årene. Men fortsatt er en stor andel av plassene i de små kommunene deltidsplasser.

Figur 3

Andel barn i barnehage i kommuner med ulik størrelse. Heltids- og deltidsplasser. 1991. Prosent

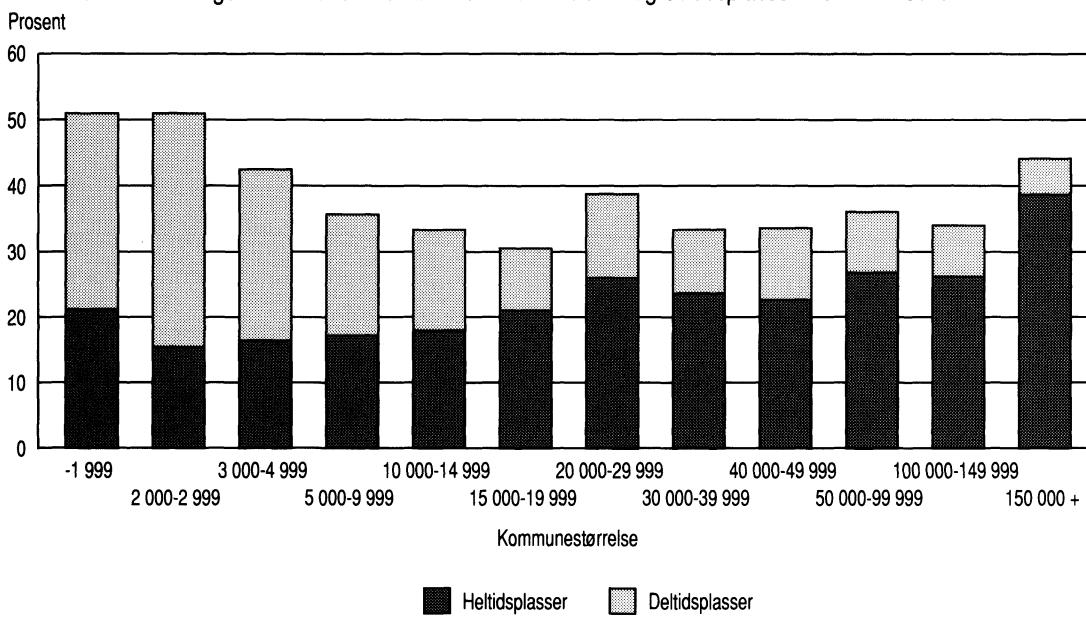

Kilde: Barnehagestatistikk

Offentlig tilsyn[1] vanligere enn privat

I en situasjon hvor barnehagedekningen er så vidt lav vil selvfølgelig mange småbarnsforeldre måtte finne andre løsninger på sitt behov for barnetilsyn. Ulike former for private ordninger vil for disse være et alternativ til eller supplement til det offentlige tilsynet. Levekårsundersøkelsene viser at mens det på begynnelsen av 1980-tallet var langt flere husholdninger som hadde private tilsynsordninger (hovedsakelig dagmamma eller slektninger) enn barnehagetilsyn, er det nå et flertall med barnehagetilsyn. Andelen som benytter slektninger og nære kjente synes å ha vært nokså stabil gjennom 1980-årene (10-15 prosent), mens andelen med dagmamma/praktikant var økende fram til 1987 og har siden sunket noe (15 prosent i 1991).

Figur 4

Andel husholdninger med barn 0-6 år med ulike typer barnetilsyn. 1980-1991. Prosent

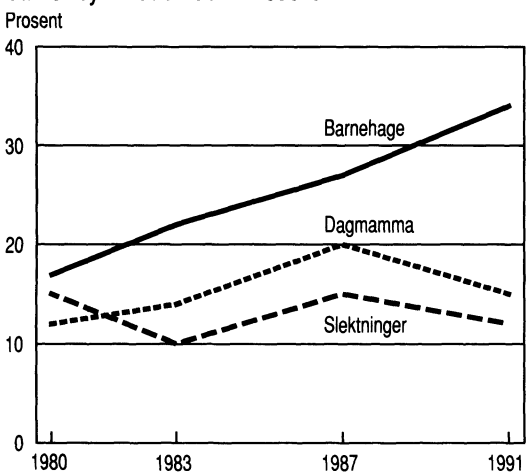

Kilde: Levekårsundersøkelsene

I alt hadde 52 prosent av alle småbarnsfamilier en eller annen form for barnetilsyn utenfor familien (eksklusive barnepark) for ett eller flere barn i 1991. (Når de tre typene tilsyn summerer til mer enn 52 prosent, skyldes dette at mange husholdninger har flere tilsynsordninger.) Denne andelen var 50 prosent i 1987 og har således økt langt mindre enn barnehagetilsynet.

Barnehager: først og fremst for de ressurssterke?

Figur 5 viser noe av det samme bildet som figur 3, nemlig at barnehagetilsyn nå er noe mer utbredt på småsteder og i spredtbygde strøk enn i de store byene.

Figur 5

Andel husholdninger med barn 0-6 år med ulike typer barnetilsyn. Bostedsstrøk. 1991. Prosent

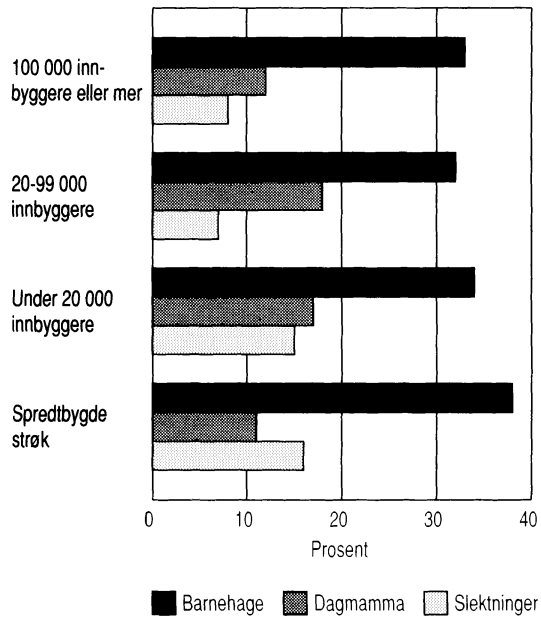

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

[1] Betegnelsen "offentlig tilsyn" brukes her også om private barnehager. De fleste av disse mottar offentlige tilskudd.

Når det gjelder private tilsynsordninger, derimot, finner vi ingen tilsvarende systematiske forskjeller mellom ulike bostedsstrøk. Dagmamma synes å være mest utbredt i tettbygde strøk med mindre enn 100 000 innbyggere. Uformelle ordninger der f.eks. slektninger eller naboer har tilsyn med barna er også noe mer utbredt på småsteder og i spredtbygde strøk enn i mer tettbygde strøk. Dette innebærer imidlertid ikke at den samlede andelen husholdninger med tilsyn utenfor hjemmet er høyere i spredtbygde strøk, men at uformelle tilsynsordninger her oftere brukes som et supplement til barnehagetilsyn, fordi dette ofte er et deltidstilbud.

Funksjonærer har oftere barnehagetilsyn enn arbeidere og funksjonærer på høyere nivå oftere enn lavere funksjonærer. Høyere funksjonærer har nesten dobbelt så ofte barnehagetilsyn som ufaglærte arbeidere.

Om vi ser på andelen *barn* med barnehageplass i stedet for andelen husholdninger, blir ulikhetene enda klarere. Dette henger sammen med at høyere funksjonærer oftere enn andre har flere barn med barnehageplass.

For øvrig finner vi at bruk av dagmammaordninger følger noenlunde samme mønster som bruk av barnehage; denne tilsynsformen brukes oftest av funksjonærer på mellomnivå og lavere nivå. Det uformelle nettverket (slektninger) derimot, brukes oftest av lavere funksjonærer og ufaglærte arbeidere.

Den sosialt skjeve fordelingen av barnehageplassene viser seg også klart når vi ser barnetilsyn i forhold til utdanning. Blant småbarnsmødre med utdanning på universitetsnivå har 42 prosent barnehagetilsyn for ett eller flere barn, sammenliknet med 14 prosent av mødrene med bare grunnskoleutdanning.

Mye tyder på at de sosiale forskjellene øker. Andelen med barnehageplass blant dem med lavest utdanning var høyere i 1987 enn i 1991. (En liknende utvikling er påvist av Blix og Gulbrandsen 1992.) Forklaringen på dette kan nok delvis være å finne i den høye arbeidsløsheten. Den rammer særlig dem med lav utdanning, og de som rammes vil i mange tilfelle verken ha råd til eller behov for å ha barna i barnehage.

Figur 6

Andel husholdninger med barn 0-6 år med ulike typer barnetilsyn. Sosioøkonomiske grupper. 1991. Prosent

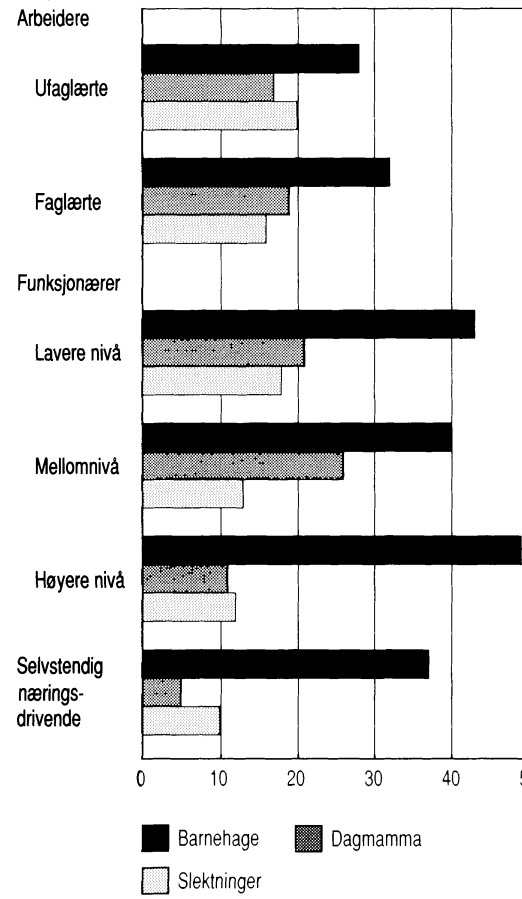

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Figur 7
Andel husholdninger med barn 0-6 år med barnehagetilsyn. Mors utdanningsnivå. 1987 og 1991. Prosent

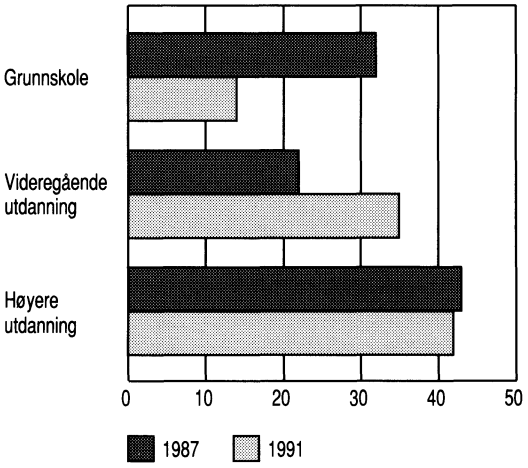

Kilde: Levekårsundersøkelsene

De økende sosiale forskjellene i barnehagedekningen kan også ha sammenheng med den økende andelen private barnehager. Det er nok slik at ressurssterke foreldre i større grad enn andre vil kunne påta seg det økonomiske løftet det er å være med å etablere en privat barnehage for sine barn. De vil også lettere kunne finne fram til de offentlige støtteordninger som eksisterer og benytte seg av dem.

Både i pose og sekk?

Til sammen innebærer dette at ressurssterke husholdninger får både i pose og sekk: De får i større grad enn andre dekket sitt behov for et stabilt og pedagogisk tilfredsstillende barnetilsyn, samtidig som de betaler mindre for dette tilsynet enn foreldre som benytter ulike former for dagmammaordninger. I Levekårsundersøkelsen 1991 oppgav husholdninger som hadde barnehageplass, månedlige utgifter på i gjennomsnitt ca. kr 1 700, sammenliknet med ca. kr 1 800 for husholdninger med dagmammatilsyn. Om vi tar hensyn til at barnehagene gjennomsnittlig har noe lengre oppholdstid, blir forskjellen enda større.

I tillegg er mulighetene til å trekke utgifter til barnetilsyn fra inntekten før det beregnes skatt større for foreldre med barn i barnehage enn for de som baserer seg på private tilsynsordninger.

Også andre undersøkelser tyder på at fordelingen av barnehageplasser bidrar til å øke de sosiale forskjellene. Overføringer til barnehagene forsterker eksisterende inntektsulikheter. Dette gjelder både om man ser på alle husholdninger med barn eller bare på husholdninger med barnehageplass (Thoresen 1992).

Årsakene til en slik skjev fordeling av barnehageplasser er mange og ulike. Ressurssterke foreldre vil oftere etterspørre slike tjenester, både fordi de i større grad er yrkesaktive og har høyere inntekter og fordi de ofte har andre og mer positive holdninger til barnehagen som tilsynsform. Siden barnehageplasser er *et knapt gode*, må det også antas at ressurssterke foreldre har visse fortrinn i den konkurransesituasjonen som dermed oppstår. Foreldre med høy utdanning har gjerne bedre kunnskaper enn foreldre med lavere utdanning om hvordan en skal gå fram for å søke og hvordan en bør utforme søknaden for å ha størst sjanse for å få barnehageplass.

11. Fritid og kulturell deltaking

Mimsy Møller, Samfoto

Hilde Helene Holte og Odd Frank Vaage

11.1 Fritid og kulturell deltaking

FRITID OG LEVEKÅR

Fritid regnes vanligvis som et velferdsgode. Avkobling og hvile er nødvendig for at den enkelte skal holde seg frisk og arbeidsfør. I tillegg gir fritiden oss muligheter til å dyrke egne interesser og videreutvikle andre sider av oss selv enn dem vi vanligvis bruker i arbeidslivet. Derfor er fritid ikke bare en forutsetning for verdiskaping og velferdsutvikling, men er også et velferdsgode i seg selv. Dette er et viktig utgangpunkt for fagbevegelsens arbeid for lengre ukentlig fritid, lengre ferier og lavere pensjonsalder.

Det er imidlertid ikke opplagt at velferden øker jo mer fritid vi får. Det er viktig velferdsmessig å kunne fylle fritiden med meningsfull aktivitet. For de fleste vil det være av betydning for utbyttet av fritiden om de har et arbeid eller andre forpliktelser å ta fri fra. Fordelingen av fritid i befolkningen er derfor et viktig tema. En skjev fordeling av fritiden vil føre til velferdsmessige skjevheter. Det er uheldig hvis en betydelig del av befolkningen har lite fritid mens mange andre har få forpliktelser og finner det vanskelig å fylle tiden med noe meningsfylt.

Hva vi fyller fritiden med er i stor grad et spørsmål om verdier, om valg av livsstil. Det er verken mulig eller ønskelig å si om det er bedre å bruke fritiden til idrett enn til lesing. Men selv om det i de aller fleste tilfeller ikke er meningsfylt å rangere innholdet i fritiden fra et levekårssynspunkt, synes det i vår kultur å være en utbredt forestilling at det aktive mennesket har bedre levekår enn det passive. Det er viktig med opplevelser, å utvikle seg og å skape. Kulturell aktivitet i vid forstand er også viktig sett fra samfunnets side.

Hva er fritid?

For å svare på spørsmålet om hvor mye fritid vi har, og om vi har fått mer eller mindre fritid, er det nødvendig å avgrense fritid fra annen bruk av tid. I tidsnyttingsundersøkelsen skilles fritid fra annen bruk av tid ved graden av forpliktelse. Fritiden er tiden som er igjen når nødvendige gjøremål som inntektsgivende arbeid, husarbeid, omsorgsarbeid, utdanning, søvn, måltider og personlig stell er trukket fra.

Skillet mellom fritidsaktiviteter og andre gjøremål er likevel ikke entydig. Aktiviteter som matlaging og hagearbeid kan av noen oppleves som en plikt, av andre som en kilde til glede og personlig utvikling. I tidsnyttingsundersøkelsen er imidlertid visse aktiviteter gruppert som fritidsaktiviter uavhengig av hvordan folk opplever dem. Gjøremål som det ikke er meningsfylt å få andre til å gjøre for seg, regnes som fritidsaktiviteter. Andre kan klippe plenen for oss, men ikke gå en tur eller gå på restaurant for

oss. Derfor regnes det som husholdarbeid å klippe plenen og som fritid å gå tur.

Registrering av tid i tidsnyttingsundersøkelsene

Tidsnyttingsundersøkelsene bruker en dagbok til registrering av tidsbruk. I 1970, 1980 og 1990 fylte ca. 5 000 personer ut slike dagbøker for to dager. I dagboken er døgnet delt inn i intervaller på 15 minutter. På denne måten får vi en oversikt over hvordan nordmenn bruker døgnets 24 timer.

Vi skal være oppmerksomme på at det er hovedaktivitet som registreres. Hvis vi spiser og ser på TV samtidig, vil bare én aktivitet kunne registreres som hovedaktivitet. Det er personen som utfører aktivitetene som avgjør hvilken aktivitet som er den viktigste. Mange former for mediebruk vil bli regnet som biaktivitet. Det gjelder f.eks. når vi leser avisen mens vi reiser til arbeidet eller når vi hører på radio mens vi vasker gulvet.

DAGLIG FRITID

Fritiden økte bare litt på 1980-tallet

Den daglige fritiden økte med nesten en time på 1970-tallet. Denne utviklingen har imidlertid ikke fortsatt. På 1980-tallet økte fritiden med bare ni minutter pr. dag, eller én time pr. uke. I 1990 hadde voksne nordmenn under 75 år i gjennomsnitt godt og vel seks timers fritid pr. dag, medregnet helgene. Veksten i fritiden har vært svak til tross for at det er blitt flere pensjonister, at arbeidsledigheten har økt, og at arbeidstiden ble redusert i 1987.

Fritiden økte like mye for kvinner og for menn. Både i 1970 og i 1990 hadde menn 20 minutter mer fritid enn kvinner. Den sterke veksten i fritiden etter 1970 skjedde for kvinner parallelt med en økning i tiden til inntektsgivende arbeid. Økningen i fritid og i tiden til inntektsgivende arbeid skjedde i første rekke på bekostning av tiden som gikk med til husarbeid. For menn skjedde økningen i fritid på bekostning av tid til inntektsgivende arbeid.

Figur 1
Tid brukt til ulike aktiviteter for personer 16-74 år. Gjennomsnitt for alle dager. 1970, 1980 og 1990. Timer og minutter

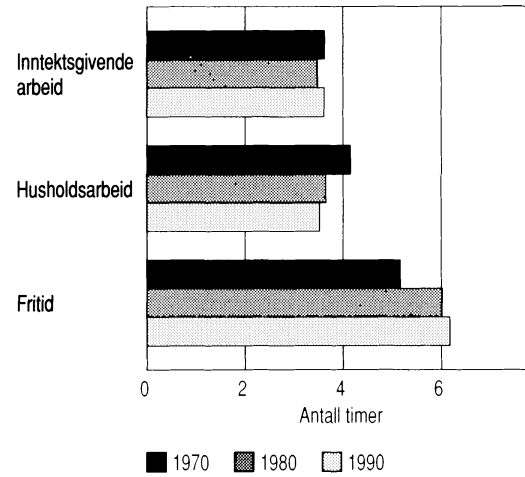

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Fritiden økte mest for eldre

På 1980-tallet økte den daglige fritiden i gjennomsnitt med litt mer enn en halv time pr. dag for både mannlige og kvinnelige alderspensjonister (under 75 år). De hadde i 1990 nær åtte timer fritid hver dag. I løpet av de to siste tiår har fritiden økt med to timer pr. dag for kvinnelige alderspensjonister, litt mindre for menn. En viktig grunn til den meget sterke økningen i fritid for eldre på 1970-tallet var nedsettelsen av pensjonsalderen i 1973.

Innebærer den økte fritiden blant eldre også at eldre er blitt mer aktive? Andre undersøkelser tyder på at eldre har et mer aktivt fritidsmønster enn før (Barstad 1992c), og at eldre reiser mer og velger fjernere feriemål enn før (Kitterød 1991). Over halv-

parten av økningen i fritid blant de eldre blir likevel brukt til å se på fjernsyn. Fjernsynsseing var den fritidsaktiviteten som økte mest blant de eldre. En finner imidlertid også at eldre bruker mer tid til idrett og friluftsliv. Videre har tiden brukt til sosialt samvær og til fritidsreiser økt. Eldre deltar også mer i såkalt sjeldne fritidsaktiviteter (gå i teater o.l.).

Figur 2
Tid brukt til fritidsaktiviteter for kvinner og menn i ulike aldersgrupper i 1970, 1980 og 1990. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter

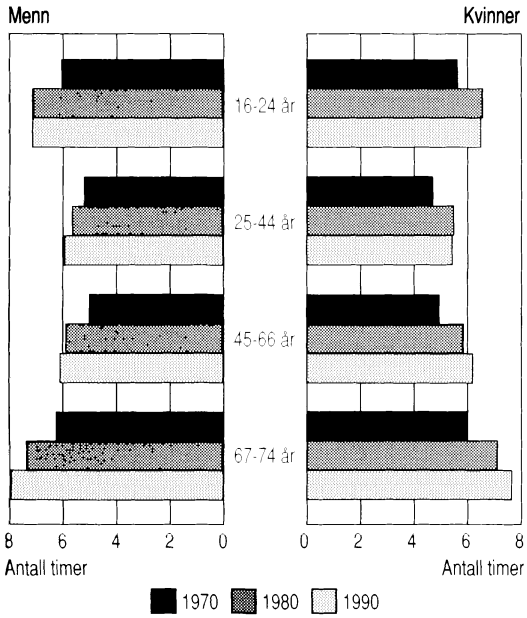

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Økende aldersforskjeller i mengden fritid
Ser en hele perioden 1970-1990 under ett, økte fritiden minst for menn og kvinner i alderen 25-44 år, om lag tre kvarter pr. dag. På 1980-tallet gikk fritiden faktisk litt ned for yngre kvinner. Selv om disse kvinnene reduserte tiden til husholdsarbeid med i gjennomsnitt en halv time pr. dag, så økte tiden som gikk med til inntektsgivende arbeid omtrent tilsvarende.

Småbarnsforeldre har fått mindre fritid
Både i 1980 og 1990 hadde småbarnsforeldre minst fritid, om lag 5 1/4 time for både kvinner og menn. For både menn og kvinner gjelder det at de som lever i samliv har mindre fritid enn enslige. Det å ha barn, særlig småbarn, reduserer fritiden ytterligere, både for kvinner og menn.

Småbarnsforeldre er også en av de få grupper som har fått mindre fritid på 1980-tallet. Både menn og kvinner har fått redusert den daglige fritiden med 10-15 minutter. Også mødre med større barn har fått redusert fritiden tilsvarende, mens menn med større barn har fått forlenget fritiden med 15 minutter pr. dag.

Tabell 1
Tid nyttet til fritidsaktiviteter, 1980 og 1990, etter kjønn og familiefase. Gjennomsnitt for alle dager. Timer og minutter

	1980	1990	Endring 1980-90
Menn			
Enslige 16-24 år i foreldrehusholdning . . .	7,20	7,25	+0,05
Enslige 16-44 år ellers .	6,09	7,01	+0,52
Gifte 16-44 år uten barn	5,59	5,56	-0,03
Gifte med barn under 7 år	5,31	5,15	-0,16
Gifte med barn 7-17 år .	5,27	5,42	+0,15
Gifte 45-74 år uten barn	6,29	6,40	+0,11
Enslige 45-74 år	6,00	7,05	+1,05
Kvinner			
Enslige 16-24 år i foreldrehusholdning . . .	6,49	7,02	+0,13
Enslige 16-44 år ellers .	6,07	6,15	+0,08
Gifte 16-44 år uten barn	5,47	5,45	-0,02
Gifte med barn under 7 år	5,20	5,10	-0,10
Gifte med barn 7-17 år .	5,32	5,20	-0,12
Gifte 45-74 år uten barn	5,55	6,21	+0,26
Enslige 45-74 år	6,59	7,27	+0,28

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Størst økning i tid til fjernsynsseing og sosialt samvær

I fritiden bruker vi mest tid på sosialt samvær og på fjernsynsseing. Over halvparten av den daglige fritiden går med til dette. Det er også tiden til disse aktivitetene som har økt mest siden 1970. Nesten to tredeler av økningen i fritid falt på disse to aktivitetene.

Figur 3

Tid brukt til forskjellige fritidsaktiviteter 1970, 1980, 1990. Gjennomsnitt for alle dager for kvinner og menn. Timer og minutter

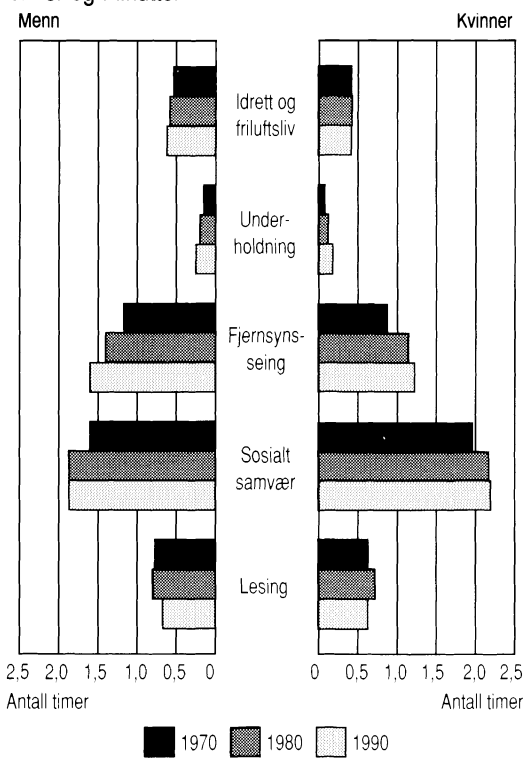

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene

Hele økningen i sosialt samvær kom i 1970-årene. Det meste av økningen i fjernsynsseing kom også i dette tiåret, altså før eksplosjonen i antallet kanaler. Økningen bestod først og fremst i at flere så fjernsyn, den gjennomsnittlige seertid pr. seer endret seg lite. Økningen i fjernsynsseing i 1980-årene derimot skyldes en bekjeden økning i seertid pr. seer, ikke at det ble flere seere.

Også utadrettede fritidsaktiviteter som idrett og friluftsliv og underholdning (kino-, teater- og konsertbesøk, besøk på restaurant-er, idrettsarrangementer o.l.) har økt i perioden. Folk bruker nå mer tid på disse aktivitetene enn på lesing, mens det omvendte var tilfellet i 1970. Tidsnyttingsundersøkelsene tyder på en liten nedgang i tid brukt til lesing (både bøker, aviser, ukeblad og tidsskrifter). Denne undersøkelsen registrerer imidlertid bare lesing som hovedaktivitet; lesing som foregår samtidig med andre aktiviteter, f.eks. på reise, blir i liten grad regnet med.

Forskjellen i menns og kvinners aktivitetsmønster er forholdsvis stabil

Kvinner bruker noe mer tid enn menn til sosialt samvær (20 minutter). Menn bruker tilsvarende lenger tid til fjernsynsseing. Dessuten bruker de mer tid til utadrettede aktiviteter som idrett og friluftsliv og underholdningsaktiviteter. Endringene i tid brukt til de ulike typer aktiviteter har vært nokså like for kvinner og menn i perioden fra 1970.

MEDIETILBUD OG MEDIEBRUK

Bredere lyd- og billedmedietilbud

Da NRK-fjernsynet startet sendingene i 1960, var det ca. 6 500 fjernsynslisenser. Antallet økte raskt til nesten 500 000 i 1965 og 1,2 millioner i 1980. På 1980-tallet nærmet markedet seg metning. Økningen var da også svakere, til ca. 1,5 millioner lisenser i 1990, nesten alle for fargefjernsyn. Med det dekkes de aller fleste husstander i landet.

Figur 4
Andelen personer 9-79 år med ulike radio- og fjernsynstilbud. 1980-1992. Prosent

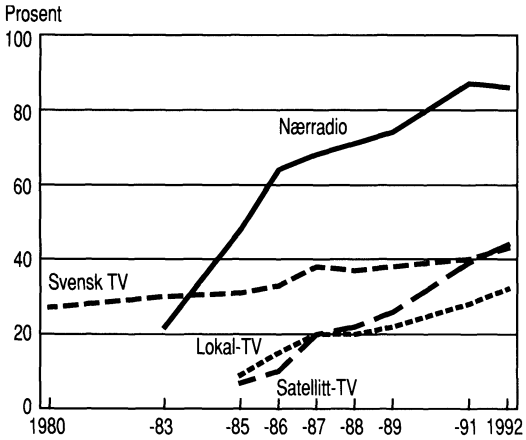

Kilder: NRKs lytter- og seerundersøkelser, Kultur- og mediebruksundersøkelsen 1991 og Mediebruksundersøkelsen 1992

Medieutviklingen i 1980-årene har vært preget av nye teknologiske muligheter for massekommunikasjon. Det gjelder spesielt formidling av fjernsyn via satellitt, som ble tatt i bruk for alvor fra midten av 1980-tallet. Også lokal-TV er et nytt tilbud. I 1992 kunne 30 prosent motta lokal-TV og 45 prosent satellitt-TV. Tilgjengeligheten av de svenske TV-kanalene, som var nesten enerådende som alternativ til NRK på 1970-tallet, har utviklet seg langt svakere og er nå tatt igjen av de kommersielle TV-kanalene. Høsten 1992 startet også den norske kommersielle kanalen TV2 sine sendinger, den første landsdekkende konkurrent til NRKs TV-kanal. 60 prosent kunne motta den kanalen ved sendestart.

Tilbudet av radiokanaler har økt først og fremst ved en sterk økning i nærradiotilbudet de senere årene. I 1992 kunne 86 prosent av befolkningen motta nærradiosendinger. Langt flere kan ta inn slike sendinger i Oslo-regionen enn f.eks. på Vestlandet.

Stadig flere med tilgang til ny medieteknologi

I 1980 hadde ikke videospilleren slått igjennom i norske hjem i nevneverdig grad, selv om den allerede noen år hadde vært på markedet. I 1992 hadde 57 prosent av befolkningen videospiller hjemme.

Figur 5
Andelen personer med ulike typer hjemme-elektronikk 1980-1992. Prosent

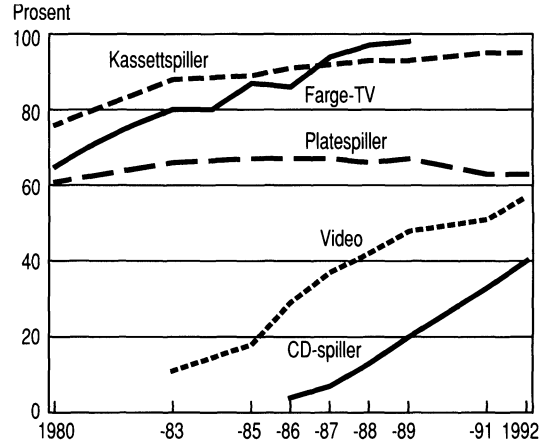

Kilder: NRKs lytter- og seerundersøkelser, Kultur- og mediebruksundersøkelsen 1991 og Mediebruksundersøkelsen 1992

Lydavspillingsutstyr er også svært utbredt, ja, nærmest allemannseie. I 1992 hadde hele 95 prosent kassettspiller hjemme eller i bil, en svak økning siden 1980. Andelen med platespiller har stagnert og er faktisk på vei nedover. I 1992 var det litt over 60 prosent som hadde platespiller. CD-spiller ble introdusert på midten av 1980-tallet; 40 prosent hadde tilgang til en slik spiller i 1992.

Ingen tilbakegang for tekstmediene

Mens det har vært en meget klar økning i etermedietilbudet, er helhetsbildet noe mer uklart for tekstmediene. Likevel er det neppe

tvil om at tilbudet av tekstmedier ut fra en samlet vurdering ikke har vært i tilbakegang.

Antallet aviser som utgis her i landet har endret seg forholdsvis lite de siste ti årene. I 1980 ble det utgitt 164 aviser, sammenliknet med 153 i 1991. Hele denne nedgangen har imidlertid skjedd for aviser som utkommer daglig.

Avisenes opplagstall har derimot økt. I 1980 var opplagstallet for aviser som kommer ut minst to dager i uken ca. 2,2 millioner. Dette har økt til nesten 2,9 millioner i 1991. I 1991 ble søndagsavisene introdusert for alvor i Norge.

Det har vært en liten opplagsnedgang for ukebladene totalt sett. De 11 største ukebladene hadde i 1983 et samlet opplag på ca. 2,0 millioner. Dette var gått ned til ca. 1,9 millioner i 1991.

Tilbudet av nye bøker synes å ha økt på slutten av 1980-tallet. Ifølge statistikk fra Forleggerforeningen ble det utgitt snaut 2 300 boktitler i 1980. Dette tallet holdt seg ganske stabilt til 1987 for deretter å øke til 2 700 i 1991. Ellers viser statistikken at både antallet tidsskrifter og bedriftsblad har økt betydelig i de senere årene.

Vi bruker mye tid på mediene

En vesentlig del av folks fritid går med til bruk av massemedier, både trykte medier som bøker, aviser, ukeblader mv., og bilde- og lydmedier.

Kultur- og mediebruksundersøkelsen 1992 viser at når vi summerer den tid vi bruker på hvert enkelt av de ulike massemedier, kommer vi fram til ca. fem timer på en gjennomsnittsdag. Bruken av medier vil imidlertid ofte overlappe hverandre. Vi kan f.eks. lese avis og lytte på radio samtidig. Den tid vi alt i alt bruker på massemedier er derfor noe lavere enn fem timer.

En betydelig del av mediebruken skjer også samtidig med at vi gjør andre ting. Det gjelder spesielt for lytting på musikk og radio, men også lesing på reiser eller tv-seing når vi har besøk av venner er eksempler på dette. Likevel er det ingen tvil om at massemediene har en dominerende plass i tilværelsen. Tidsnyttingsundersøkelsen 1990 viser at selv når vi bare regner med den mediebruken i fritiden som blir betraktet som hovedaktivitet brukte vi 2 1/4 timer daglig på massemedier, eller vel 40 prosent av fritiden.

Informasjon og underholdning

Mediene formidler innhold av høyst ulike slag, og det er opp til den enkelte å hente ut det en ønsker og har behov for. En av mediene viktige funksjoner er uten tvil å formidle kunnskap og informasjon om det som skjer i folks nære og fjerne omgivelser.

En kanskje vel så viktig funksjon for mediene i dag, det gjelder ikke minst etermediene, er rollen som formidler av underholdning, en avkoblende og avstressende rolle.

Små endringer i tiden vi bruker på medier på 1980-tallet

Det økte medietilbudet, spesielt fra midten av 1980-tallet, ser ikke ut til å ha ført til noen tilsvarende økning i mediebruken. Tidsnyttingsundersøkelsen viser en liten økning i tiden brukt til tv-seing. De medieundersøkelsene som er gjennomført på 1980-tallet er ikke helt velegnet for å måle endringer i bruken av lyd- og billedmediene. Tallene for 1983, 1987 og 1992 tyder på en liten nedgang når det gjelder radiolytting og fjernsynsseing. En ganske sikker konklusjon er imidlertid at det ikke har vært noen store endringer (Høst 1991). Det økte tilbudet, først og fremst av TV-kanaler, har derfor antakelig hatt liten betydning for *hvor mye* vi ser.

Figur 6
Tid pr. dag brukt på ulike medier. 1983, 1987 og 1992. Timer

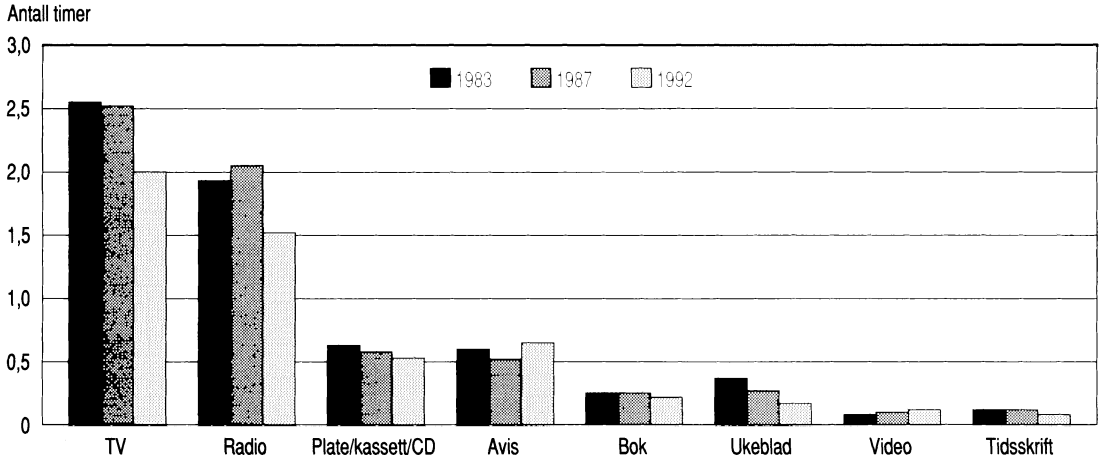

Kilder: NRKs lytter- og seerundersøkelser, Mediebruksundersøkelsen 1992

Til tross for at video er blitt svært utbredt, bruker vi i gjennomsnitt bare syv minutter hver dag på å se på video. I 1992 så 10 prosent av befolkningen på video på en gjennomsnittsdag. Videoseing har økt litt i løpet av 1980-årene.

Engstelsen for at lesingen ville gå ned på grunn av økt fjernsynstilbud ser så langt ikke ut til å være begrunnet. Vi kan ikke registrere noen nedgang i den tiden folk bruker til lesing, verken av aviser, bøker eller tidsskrift. Ukebladlesing har derimot gått noe ned i løpet av disse årene. Tidsnyttingsundersøkelsen viser en svak nedgang i tid brukt til lesing, her registreres imidlertid bare lesing som hovedaktivitet på fritiden. Levekårsundersøkelsen viser at andelen av befolkningen som leser bøker på fritiden ikke har gått ned.

Boklesingen stabil

Boklesing er blitt mer utbredt i løpet av de siste 20 årene. På begynnelsen av 1970-tallet hadde 73 prosent lest en bok på fritiden siste år. Denne andelen økte til 78 prosent i 1980, mens det var 80 prosent som hadde lest bok siste året i 1991.

Mens boklesing var like utbredt blant kvinner og menn i 1980, var det flere kvinner enn menn som leste bøker i 1991 (henholdsvis 82 og 77 prosent). Utviklingen for kvinner og menn har vært særlig forskjellig blant unge. Det var like vanlig å lese bøker blant jenter og gutter i 1980. I 1991 derimot var det dobbelt så mange gutter som jenter som *ikke* leste bøker, henholdsvis 20 og 10 prosent.

Unge ser mindre TV og mer video enn andre

Både i 1983 og i 1992 var det barna (9-15 år) som brukte minst tid på medier. Det er også blant barn at tiden til TV-seing har gått mest ned i denne perioden. Samtidig har videoseing økt mest for disse. Det er unge (16-24 år) som bruker mest tid på medier. Men dette skyldes at de bruker mye tid på å lytte til plater og kassetter. De voksne bruker mer tid

enn barn og unge til TV-seing og radiolytting.

Barn og voksne bruker noe mindre tid til skrevne medier i 1992 enn i 1983. Dette skyldes i hovedsak at de bruker mindre tid til ukebladlesing. Det er store deler av befolkningen som daglig bruker skrevne mediene. Over 80 prosent leste avis på en gjennomsnittsdag i 1992. Andelene som leste ukeblad, bøker og tidsskrift var henholdsvis 27, 21 og 14 prosent.

De endringene som har funnet sted har bestått i forskyvninger mellom de ulike etermediene. Med det økende antall alternativer til NRK, har NRKs andel av både radiolytterne og TV-seerne gått ned. Nærradio og satellitt-TV har spist seg inn på det markedet der NRK tidligere nærmest var enerådende. Andelen som har sett på fjernsyn en gjennomsnittsdag har i 1980-årene vært nokså stabil i overkant av 80 prosent. NRKs oppslutning har vært svak, men merkbart synkende, og var i 1992 på ca. 67 prosent. De nye medietilbudene, lokal-TV, satellitt-TV og video har på den andre siden hatt en svakt økende tilslutning. At økningen er svak, skyldes delvis at det bare er et mindretall som inntil videre kan benytte disse alternativene. Blant de 45 prosent som kunne ta inn satellittkanaler, var det 55 prosent som en gjennomsnittsdag i 1992 så på alternative kanaler til NRK. I hele befolkningen var det 35 prosent. De som har tilgang til satellittfjernsyn, ser 15 minutter mer på fjernsyn i løpet av en gjennomsnittsdag enn befolkningen generelt, dvs. 13 prosent mer.

Figur 7

Tid pr. dag som barn, unge og voksne bruker til ulike bilde-, lyd- og tekstmedier i 1983 og 1992. Timer

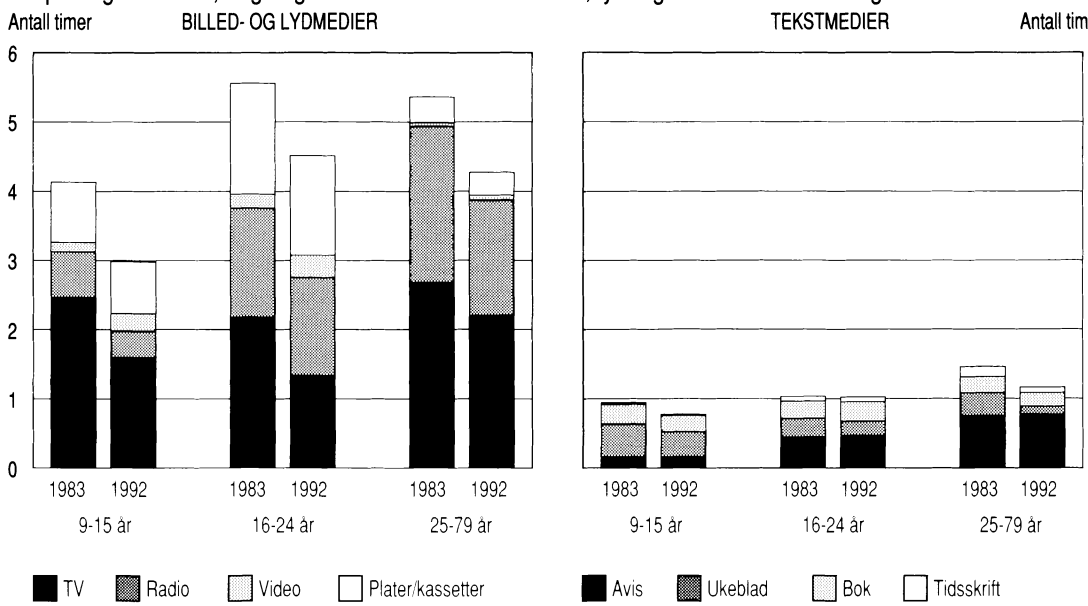

Kilder: NRKs lytter- og seerundersøkelser, Medieundersøkelsen 1992

Figur 8
Andelen personer 9-79 år som brukte ulike lyd- og bildemedier på en gjennomsnittsdag. 1983 og 1992. Prosent

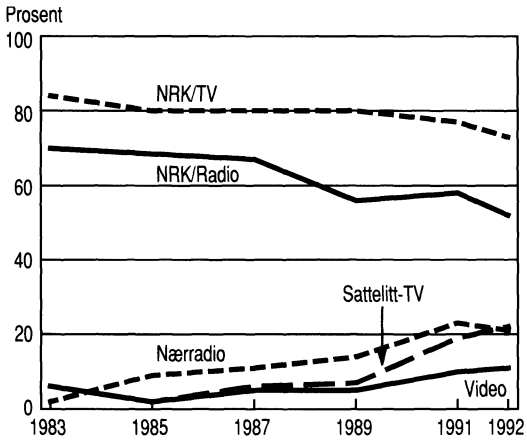

Kilder: NRKs lytter- og seerundersøkelser, Kultur- og mediebruksundersøkelsen 1991 og Mediebruksundersøkelsen 1992

Nærradio blant unge, NRK P1 blant eldre
Det er personer over 35 år som oftest lytter på radio. Blant de eldre er det NRKs opprinnelige radiokanal P1 som dominerer lyttingen. Lyttingen til denne kanalen øker jevnt med alderen. Hele 58 prosent av de eldre lyttet til denne radiokanalen en gjennomsnittsdag i 1992, sammenliknet med bare 12 prosent av 9-15-åringene. Omtrent like stor andel i denne alderen lyttet til nærradio. De unge (16-24 år) er de ivrigste nærradiolytterne.

Unge og middelaldrende ser like mye satellitt-TV
De eldste ser mest på fjernsyn og de ser også mest på NRK. Unge (16-24 år) ser minst på TV og minst på NRK. Seerandelen på satellitt-TV er noe høyere for barn og unge enn for andre aldersgrupper.

På Østlandet og i Agder og Rogaland ser folk mindre på NRKs fjernsynssendinger enn i andre landsdeler. Til gjengjeld ser de på Østlandet mer på satellittfjernsyn. Dette har sammenheng med at tilgangen til satellittkanaler er større i dette området enn ellers i landet.

Tid brukt til medier varierer lite med utdanning
Personer med utdanning på grunnskolenivå brukte i 1992 10-15 prosent mer tid på medier enn personer med universitets- og høgskoleutdanning, først og fremst mer tid på TV. Dette har i noen grad å gjøre med at eldre, som ofte har utdanning på grunnskolenivå, ser mer på TV. Folk med høyere utdanning bruker mer tid på å lese både aviser, bøker og tidsskrifter. Ukeblad, derimot, blir mest lest av dem med lavere utdanning.

Den samlede mediebruken er svært lik for menn og kvinner. Det er heller ikke store forskjeller i bruken av de enkelte mediene. Menn leser noe mer aviser, mens kvinner leser noe mer ukeblad og bøker.

Radio og fjernsyn er viktige nyhetsmedier
Lytternes og seernes programvalg gjenspeiler i betydelig grad det programtilbudet som til enhver tid er tilgjengelig. Radioen er viktig for de fleste som et nyhetsmedium. Nesten 60 prosent av dem som lytter til radio på en gjennomsnittsdag, hører på nyheter, og ca. 45 prosent hører på distrikts- eller lokalprogram.

Men radioen er også viktig som underholdningsmedium. Omtrent 40 prosent av lytterne hører på underholdningsprogram en gjennomsnittsdag, mens 25 prosent lytter til program med populærmusikk.

I enda større grad enn radioen er fjernsynet et viktig nyhetsmedium. Nesten 70 prosent av dem som ser på fjernsyn en gjen-

nomsnittsdag ser på nyheter eller nyhetsmagasin. En av fem seere har fått med seg spille- og TV-filmer. Omtrent like mange har sett sportssendinger, mens omtrent 30 prosent har sett på underholdningsprogram. Informasjonsprogram har også en betydelig seerskare: 12 prosent har sett på samfunnsinformasjon og 4 prosent på kulturinformasjon en gjennomsnittsdag.

Menn ser mer på sport og nyheter, mens kvinner ser mer på TV-serier og barne-/ungdomsprogram. De eldre ser mest på nyheter, informasjon og underholdning, mens de yngre ser mest på TV-serier og musikkvideoer.

Satellitt-seerne: Mest konkurranser og popmusikk

Det ser ut til at både satellittfjernsyn og video er med på dreie fjernsynsseingen i retning av mer underholdning og mindre informasjon.

Spørrekonkurranser, spillefilmer og sport har noe høyere seerandel blant dem som ser satellittfjernsyn enn blant fjernsynsseere totalt, mens nyheter, barne- og ungdomsprogram og samfunns- og kulturinformasjon har litt lavere oppslutning. De som ser videofilmer ser først og fremst komedier, kriminal- og actionfilmer.

Boklesing: Først og fremst romaner

Om lag en av fem leste bøker på en gjennomsnittsdag i 1992. 60 prosent av dem leste en roman. En større andel av kvinnelige enn av mannlige boklesere leste en roman. Mannlige lesere velger oftere faktalitteratur om samfunn og politikk. Andelen som leser romaner avtar med økende alder. 73 prosent av bokleserne mellom 16 og 24 år leste en roman sist de leste bok. Blant eldre (67-79 år) var det 47 prosent som sist leste en roman. De eldre leser mer fakta- og debattbøker om samfunn og politikk og mer religiøs litteratur. Lesere med høy utdanning leser også mer bøker om samfunn og politikk enn andre.

KULTURELL DELTAKING

Mediebruk og sosialt samvær dominerer fritiden (om sosialt samvær se kapittel 9.2). En viktig del av fritiden går imidlertid med til fritidsaktiviteter som frilufts- og idrettsaktiviteter, underholdningspregede aktiviteter som besøk på idrettsarrangement, kino, restaurant, diskotek mv. og kulturelle aktiviteter i mer tradisjonell forstand, både besøk på teater eller konsert og som egenaktivitet i f.eks. kor eller teatergruppe. Slike aktiviteter er i betydelig grad uteorienterte (og innebærer derfor også vanligvis reising). Dessuten forutsetter slike aktiviteter også ofte et tilbud knyttet til institusjoner utenfor hjemmet, f.eks. teatre, idrettshaller og egnede konsertlokaler.

Økende idrettstilbud

Idrett og friluftsliv er utenom mediebruk og sosialt samvær den typen fritidsaktiviteter vi bruker mest tid på, en halv time på en gjennomsnittsdag. Av dette bruker vi om lag halvparten til turer, og en firedel til idrett og trening. Fysisk aktivitet er viktig for befolkningens helse, til tross for at konkurranseidrett og overdreven trening også fører til en del skader.

Det har vært en økning i mulighetene for å drive med idrett i Norge. Antallet idrettslag har økt i løpet av 1980-årene. I 1980 var det 9 785 idrettslag i Norge. I 1990 var dette tallet økt til 12 257. Antall medlemmer i Norges idrettsforbund har økt fra snaut 1,4 millioner i 1980 til 1,6 millioner i 1990. Veksten kom først og fremst på første halvdel av 1980-tallet.

Det har også vært en betydelig økning i antallet idrettsanlegg. Tallet på idrettshaller har f.eks. økt fra 204 i 1980 til 381 i 1987, antallet lysløyper fra 944 til 1 313 og antallet svømmehaller har økt fra 499 til 616 i samme tidsrom.

Figur 9
Andel personer 16-79 år som har benyttet ulike fritidstilbud siste 12 md., i 1980, 1983, 1987 og 1991. Prosent

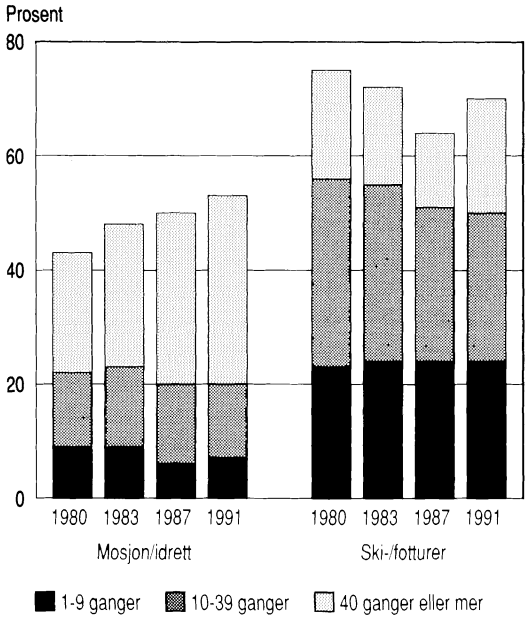

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Flere er blitt fysisk aktive på 1980-tallet
Den fysiske aktivitet ser ut til å skifte karakter. Selv om turgåing fortsatt er den type fysisk aktivitet som engasjerer flest, går utviklingen i retning av at andelen av befolkningen som går fot- og skiturer er stabil eller går svakt ned. Samtidig er andelen som driver med idrett og mosjonsaktivitet klart økende. Økningen i idretts- og mosjonsaktivitet har stort sett skjedd som en økning i andelen som trener omtrent ukentlig. Vi vet ikke om dette har ført til økt deltaking i konkurranseidrett. I 1991 hadde imidlertid 27 prosent av befolkningen 9-79 år vært deltakere på et idrettsarrangement i løpet av de siste to årene.

Turgåing ser ut til å ha blitt mindre vanlig særlig blant yngre. Økningen i idretts- og mosjonsaktivitet derimot har økt i de fleste aldersgrupper. Et unntak er yngre menn der dette allerede i 1980 var en svært vanlig aktivitet. Økningen har også vært noe større blant kvinner enn blant menn. Særlig har økningen vært stor blant yngre kvinner, slik at andelen aktive blant unge menn og kvinner er like stor. Heller ikke andelen hyppige utøvere skiller seg vesentlig ut blant de unge.

Kultur- og underholdningstilbudet når ut til stadig flere
Det er en målsetting i kulturpolitikken at tilbudene skal nå ut til flest mulig. For en del viktige kultur- og underholdningstilbud (se figur 10) finner vi at bare kino og klassiske konserter ikke har fått noen større utbredelse. Om lag halvparten av befolkningen har vært på kino i løpet av et år, mens én av syv har vært på klassisk konsert i løpet av året.

Men både teater- og operaforestillinger og kunstutstillinger og museer når ut til en større del av befolkningen enn for 20 år siden. På begynnelsen av 1970-tallet hadde om lag 20 prosent besøkt teater/opera, museum og kunstutstilling, mens andelen i 1991 var om lag 30 prosent. For teater/opera og kunstutstillinger kom veksten først og fremst på 1970-tallet, mens veksten i museumsbesøk ser ut til å ha skjedd mer jevnt i perioden. Også populærkonsertene har hatt noe økende utbredelse det siste tiåret. Mulige faktorer som ligger bak den økende utbredelsen er utbygging av tilbudet regio-

Figur 10
Andel personer 16-79 år som har benyttet ulike kulturtilbud de siste 12 måneder. 1972, 1983, 1987 og 1991. Prosent

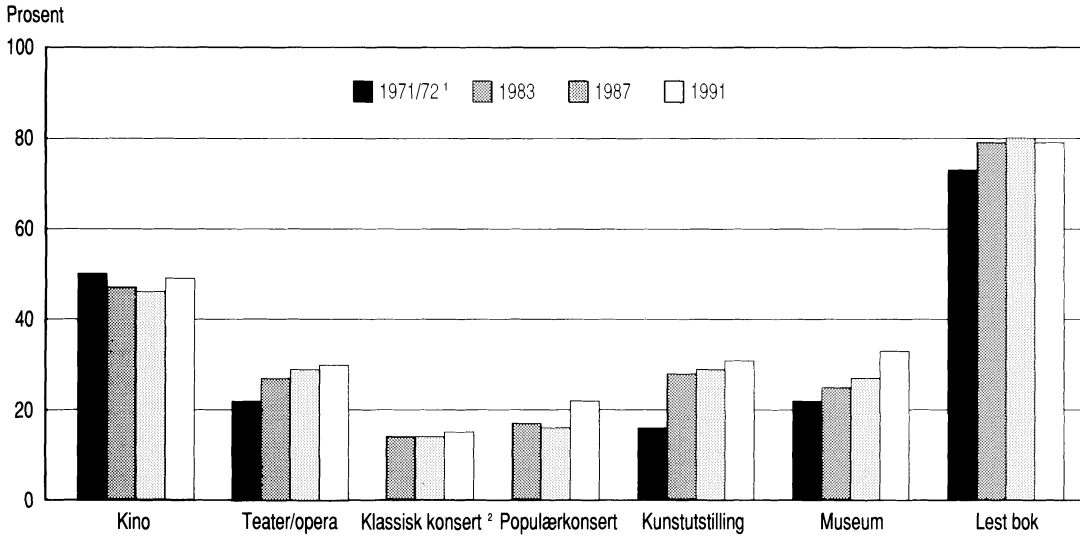

[1] 15-74 år
[2] Tall for klassisk konsert og populærkonsert mangler i 1971/72

Kilde: Levekårsundersøkelsene

nalt, økende urbanisering og økende utdanningsnivå i befolkningen. For kinoene kan den sterke konkurransen fra andre medier hatt betydning for utviklingen.

Kinoer og idrettsarrangementer er mest besøkt

Idrettsarrangement, folkebibliotek og kino er de mest besøkte kulturtilbudene. Gjennomsnittlig antall besøk i 1991 var ifølge Kultur- og mediebruksundersøkelsen henholdsvis 6,2, 5,6 og 4,3 ganger i befolkningen 9-79 år. I tillegg til at en stor del av befolkningen bruker disse tilbudene er det en betydelig del som er hyppige brukere. Gjennomsnittsnordmannen hadde til sammenlikning vært 1,5 ganger på kunstutstilling i 1991, og omtrent én gang på klassisk konsert, populærkonsert, teater/musikal/revy og museum. Færrest ganger besøkte vi ballett- eller danseforestillinger og opera/operetteforestillinger.

Færre kinoer og flere forestillinger

Blant annet på grunn av økende konkurranse fra andre underholdningstilbud har det skjedd en vesentlig omstrukturering og markedstilpassing i kinotilbudet. Det har vært en betydelig nedgang i tallet på små privateide kinoer og en viss sentralisering og standardheving. Selv om det er blitt færre kinoer og sitteplasser på 1980-tallet, har det likevel vært en økning i antallet forestillinger i denne perioden, fra 134 000 i 1980 til

186 000 i 1990. Dette kan delvis tilskrives oppblomstringen av flerkinoanlegg i de senere årene. Norske kommuner har gjort investeringer for ca. en milliard kroner i kinobygninger de siste ti årene (St.meld. nr. 61 (1991-92)).

Figur 11
Gjennomsnittlig antall besøk til ulike kulturtilbud siste 12 måneder for personer 9-79 år. 1991

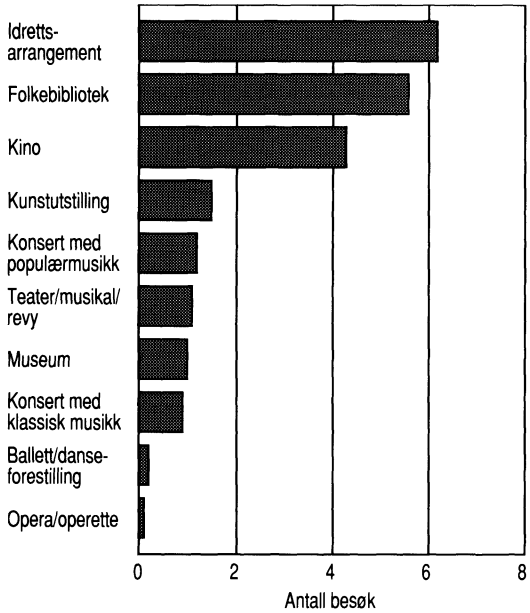

Kilde: Kultur- og mediebruksundersøkelsen 1991

Antallet besøk har gått ned fra 17,5 millioner i 1980 til 10,8 millioner i 1991. Nedgangen skjedde i første halvdel av 1980-tallet, mens besøkstallet på slutten av tiåret har variert rundt 11-12 millioner.

Denne nedgangen har skjedd selv om andelen som har vært på kino ikke har endret seg noe særlig i denne perioden. De synkende besøkstallene som kinostatistikken viser skyldes at det er blitt færre som går ofte på kino. Særlig gjelder det blant de unge. Mens 16 prosent av de unge (16-24 år) hadde vært på kino 40 ganger eller mer i 1983, var det 6 prosent som hadde gått så ofte i 1991. Fra 1983 til 1991 har kinobesøk blitt noe mer vanlig blant kvinner, særlig gjelder det blant middelaldrende kvinner.

Figur 12
Antall kinobesøk pr. innbygger. 1980-1990

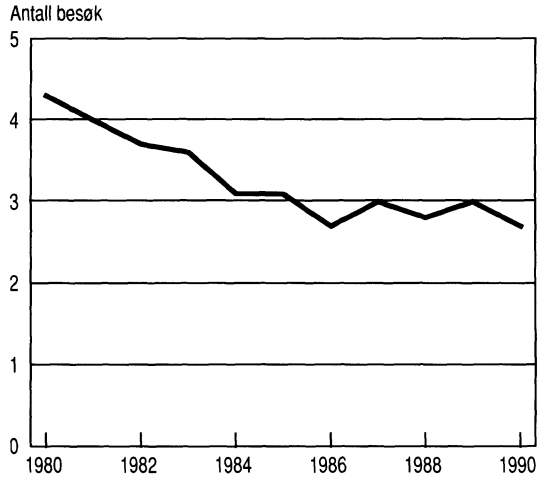

Kilde: Kulturstatistikk

Konjunkturbølger i teater- og operabesøket?

Det har vært en svak økning i tilbudet ved institusjonsteatrene om vi går ut fra antallet forestillinger som blir vist. I 1980 ble det vist snaut 5 000 teater- og operaforestillinger, sammenliknet med vel 5 800 forestillinger i 1990. Sammenlikner en besøkstallet for disse forestillingene på begynnelsen og slutten av 1980-tallet, har det bare økt svakt. Besøkstallet gikk imidlertid ned i første halvdel av tiåret, og økte fra vel 1,1 millioner på midten av 1980-tallet til snaut 1,4 millioner i 1991. I disse tallene er ikke private teatre og amatørteatre medregnet.

Publikumsundersøkelser tyder på at økningen i besøkstallet har sammenheng med at teater- og operatilbudet når ut til flere.

Mens 27 prosent hadde vært i teater eller opera i 1983, var andelen økt til 30 prosent i 1991. Denne økningen har skjedd fordi det er blitt flere som går en eller to ganger på slike forestillinger. Det er i aldersgruppen 45-66 år og ellers blant kvinner det har vært en økning i teater- og operabesøket i løpet av disse årene.

Figur 13
Antall besøk i teater og opera pr. 1 000 innbyggere. 1980-1990

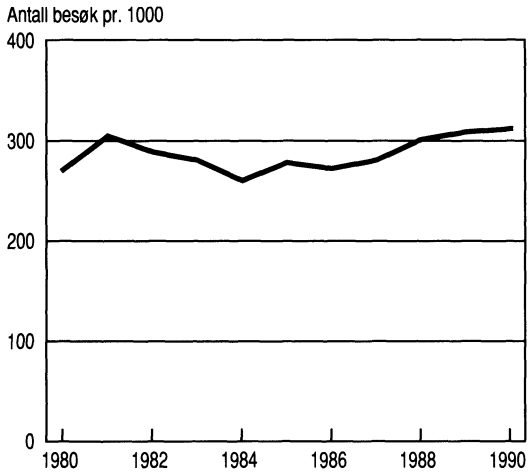

Kilde: Kulturstatistikk

Både yngre og eldre går mer på museum
Museumsutstillinger er et av de kulturtilbud der besøkstallene har økt mest på 1980-tallet, fra i overkant av 4 millioner besøk på begynnelsen av tiåret til vel 6 millioner i 1991. Disse tallene omfatter også utlendingers besøk. Museumstilbudet har nådd ut til en betydelig større del av befolkningen. I den voksne befolkningen økte andelen som hadde vært på museum siste året fra 25 prosent i 1983 til 33 prosent i 1991. Denne økningen gjelder både de som går sjelden på museer og de som går ofte. Økningen, som først og fremst skjedde fra 1987 til 1991, har vært størst blant 16-24 åringene og blant 45-66 åringene. Det har også vært en viss økning i aldersgruppen 67-79 år. Økningen gjelder både menn og kvinner.

I 1980 var det ca. 1,1 mill. besøkende ved folkemuseene her i landet. Dette tallet hadde ikke endret seg nevneverdig i 1989. Besøket ved kunstmuseer og gallerier har økt fra 648 000 til 723 000. Besøket ved naturhistoriske museer har hatt den kraftigste økningen; fra ca. 710 000 i 1980 til 1,4 mill i 1989.

På 1980-tallet ble det også flere som besøkte kunstutstillinger. I 1983 hadde 28 prosent vært på kunstutstilling. Det økte til 31 prosent i 1991. Det var i aldersgruppen fra 45-66 år og blant kvinner at besøk på kunstutstillinger økte.

De voksne går mer på populærkonsert
Andelen av befolkningen som har vært på konsert med klassisk musikk i løpet av et år har holdt seg stabilt på 15 prosent gjennom hele det siste tiåret.

Populærkonserter har derimot fått bredere oppslutning i løpet av 1980-årene. 18 prosent var på jazz-, vise eller popkonsert i 1983. Besøket sank til 16 prosent i 1987 og økte igjen til 22 prosent i 1991. Økningen har i hovedsak skjedd ved at det er blitt flere som har vært på konsert en eller to ganger. Det er ikke blant de yngste denne økningen har kommet, men blant 25-66-åringer, både kvinner og menn.

Færre bibliotek, flere utlån
Antallet folkebibliotek gikk ned fra 1 377 i 1980 til 1 247 i 1990. Utlånene har likevel økt, fra 4,0 til 4,6 utlån pr. innbygger i det samme tidsrommet. Om lag to tredeler av utlånet var skjønnlitteratur.

I skolebibliotekene er utlånene redusert i samme periode fra snaut 6 millioner i 1980

til vel 4 millioner i 1990. Elevtallet er imidlertid også gått ned i perioden slik at utlånene pr. elev ikke er redusert vesentlig.

Bibliotekbesøket øker

Bibliotekundersøkelsene 1978, 1988 viser at andelen i aldersgruppen 16-74 år som hadde besøkt folkebibliotek i løpet av et år, har økt fra 24 prosent i 1978 til 44 prosent i 1988, altså en kraftig økning i besøksandelen. Det var spesielt andelen som hadde besøkt bibliotek 1-5 ganger som økte, fra 12 prosent til 23 prosent i 1988.

Andelen brukere av folkebibliotek økte noe mer blant kvinner enn blant menn (økningen var henholdsvis 24 og 16 prosentpoeng). Det var også litt større økning blant personer med høyere utdanning enn blant dem med lav utdanning, slik at det dermed ble noe større forskjeller mellom utdanningsgruppene i bruken.

Også blant barn viser brukerundersøkelsene en kraftig økning i bruken av folkebibliotekene. Andelen 3-11-åringer som hadde besøkt folkebibliotekene siste året økte fra 52 prosent i 1978 til 75 prosent i 1988. Denne endringen skjedde både som en økning av andelen hyppige og andelen sjeldnere brukere. Andelen brukere økte særlig blant barn under skolealder.

Idrettsarrangementer når ikke flere

Andelen tilskuere til idrettsarrangementer synes å variere en del, og vil kanskje bli påvirket av store arrangement som VM o.l. Andelen som hadde vært tilskuere i løpet av det siste året økte fra 37 prosent i 1980 til 45 prosent i 1983, for deretter å avta svakt til 43 prosent i 1991. Andelen som besøker slike arrangementer hyppig, har holdt seg nokså konstant. Tilskuerandelen har holdt seg nokså konstant i alle aldersgrupper unntatt blant de eldste, der færre besøker idrettsarrangementer. Blant menn har det også vært en liten nedgang i andelen som besøker slike arrangementer i denne perioden.

Fotballen dominerer

Blant dem som var idrettstilskuere i 1991 var det over 60 prosent som var på fotballkamp sist de var på et arrangement. 14 prosent var på håndball, 5 prosent på skiidrett og 3 prosent var på ishockey. Mennene er langt ivrigere fotballtilskuere enn kvinnene, som i større grad foretrekker håndballkamper.

Mer uteliv

Nordmenn er blitt mer uteorienterte i sin fritid. Samtidig med at fritiden økte svakt på 1980-tallet var det en kraftig økning i den delen av fritiden vi tilbrakte utenfor hjem og nærmiljø. Det kan se ut som om vi har fått en mer offentlig samværskultur.

Det er blitt flere som går ut på restaurant og på dans og diskotek. I 1980 hadde snaut 50 prosent av den voksne befolkning vært på dans eller diskotek siste året. Dette økte til 58 prosent i 1991. Økningen har skjedd både ved at det er blitt flere som går på dans en sjelden gang og flere som går ofte. En av fem går på dans og diskotek minst en gang i måneden. I alle aldersgrupper, med unntak av de unge, har det blitt mer vanlig å gå ut på dans eller diskotek. Det gjelder spesielt i aldersgruppen 45-66 år.

Andelen som har vært på restaurant eller kafé har også økt de siste årene. 76 prosent var på restaurant eller kafé i 1987. Andelen økte til 81 prosent i 1991. Vel en tredel var ute minst én gang i måneden. Også her finner vi at det var i aldersgruppen 45-66 år at andelen økte mest. Dessuten har økningen vært litt større blant menn enn blant kvinner. Men kvinnene går likevel fremdeles mest på restauranter og kafeer.

Store, men minkende, forskjeller i kulturbruk mellom by og land

Det er et viktig mål å gjøre tilgjengeligheten av ulike kulturtilbud mer lik i befolkningen, blant annet ved å utjevne de geografiske forskjellene i tilgjengeligheten. Det er først og fremst teater og konsertlokalene som ligger langt unna folk. Om lag en tredel av befolkningen hadde minst 25 km til slike kulturtilbud i 1991. Også gallerier/kunstutstillinger og museer er mindre tilgjengelige, 15-20 prosent har minst 25 km til disse tilbudene. For de andre kulturtilbud (medregnet idrett) er det svært få som har langt til tilbudene.

Mer enn 80 prosent har en idrettsplass eller idrettshall nærmere enn 5 kilometer fra hjemstedet sitt. Over 70 prosent har et bibliotek i nærheten.

Vi vet forholdsvis lite om hvordan tilgjengeligheten av tilbudene har utviklet seg. Den økende urbaniseringen, særlig på 1970-tallet, har bidratt til å øke tilgjengeligheten for befolkningen som helhet. Det er imidlertid også ting som tyder på at det er blitt mindre forskjeller i tilgjengeligheten mellom byer og landdistrikter. Det er i hvert fall tegn til en jamnere bruk av kulturtilbud i tettbygde og spredtbygde strøk. I de store byene har andelen som har vært på teater, konsert, kunstutstilling eller museum ligget på om lag 70 prosent på 1980-tallet, mens denne andelen har økt fra 38 til 44 prosent i spredtbygde strøk.

Tilgangen til forskjellige kulturtilbud er ikke jevnt fordelt mellom forskjellige befolkningsgrupper. Sosiale variasjoner i kulturbruken forsterkes i noen tilfeller av geografiske variasjoner i tilgjengelighet. Folk med høyere utdanning har jevnt over lettere tilgang til kulturtilbud. De yngste (9-15 år) og de eldste (67-79 år) har dårligere tilgang enn den øvrige befolkning. Gifte med barn i skolealder har også dårligere tilgang til kulturtilbud enn andre voksne. (Vaage 1992).

Tabell 2

Andel av befolkningen 16-79 år som har vært på teater, opera, konsert, kunstutstilling eller museum i løpet av det siste året. 1983, 1987 og 1991. Prosent

	1983	1987	1991
Alle	53	56	60
Tettbygd strøk:			
Over 100 000 innb.	69	71	72
20 000-99 999 innb.	61	59	66
Under 20 000 innb.	54	57	49
Spredtbygd strøk	38	41	44

Kilde: Levekårsundersøkelsene.

Folks bruk av kulturtilbud er avhengig av tilgjengeligheten av tilbudene. Bruken synker jo lenger unna de enkelte tilbud er. Dette gjelder særlig folkebibliotek, museum, kinoforestillinger og kunstutstillinger. Også her spiller det inn at folk med høyere utdanning jevnt over har kortere avstand til de ulike kulturtilbudene.

Oslo/Akershus er den landsdelen hvor de fleste kulturtilbud er lett tilgjengelige. Det gjenspeiles i kulturbruken. De som bor der, benytter kulturtilbudene noe mer enn andre. Spesielt bruker de teater/musikal/revy og opera/operette mer enn folk i andre landsdeler, men det gjelder også ballett- og danseforestillinger, kino og museum. Idrettsarrangement er mest besøkt av folk som bor i Trøndelag og Nord-Norge.

Store og stabile sosiale ulikheter i kulturbruken

Utdanning har stor betydning for deltakelsen i de fleste fritidsaktiviteter, både kultur- og underholdningsaktiviteter. I noen grad skyldes dette at yngre, som oftere har høyere utdanning, er mer aktive enn eldre. Bare besøk på idrettsarrangementer varierer lite med utdanning.

Personer med høyere utdanning bruker kulturtilbudene i betydelig større grad enn dem med lavere utdanning. Kultur- og mediebruksundersøkelsen viser at så godt som alle med universitets- eller høgskoleutdanning i 1991 hadde besøkt minst ett av ti kulturtilbud siste 12 måneder, sammenliknet med 80 prosent av personene på ungdomsskolenivå. De relative forskjellene er enda større når det gjelder bredden i bruken av disse tilbudene. Blant dem med lav utdanning hadde 4 prosent brukt minst seks tilbud, mens 27 prosent av universitets- og høgskoleutdannede hadde benyttet så mange tilbud.

Det stadig økende utdanningsnivået i befolkningen vil i seg selv føre til en økning i kulturbruken forutsatt at kulturbruken i grupper med lav og høy utdanning ikke endrer seg betydelig. Andelene som er kulturbrukere blant folk med høy og lav utdanning ser ut til å ha vært ganske stabile over 1980-tallet. Det er vel dobbelt så stor andel kulturbrukere blant personer med universitets- og høgskoleutdanning som blant personer med utdanning på grunnskolenivå. Forskjellene ville vært enda mer markerte om en også regnet med hyppigheten i bruken av de forskjellige kulturtilbudene.

De sosiale forskjellene i utbredelsen av kulturtilbudet ser likevel ut til å ha blitt litt mindre i løpet av det siste tiåret. Mye tyder på at det først og fremst er en utjamning i museumsbesøket mellom utdanningsgruppene som er forklaringen på dette.

Tabell 3

Andel som har vært på teater, opera, konsert, kunstutstilling eller museum i løpet av det siste året. 1983 og 1991. Prosent

	1983	1991
Utdanningsnivå:		
Grunnskolenivå	38	42
Videregående nivå	62	65
Universitets-og høgskolenivå	87	88

Kilde: Levekårsundersøkelsene.

Bruken av kulturtilbudene sett under ett er nokså lik blant kvinner og menn. Forskjellen kommer tydeligere fram når det gjelder de enkelte tilbudene: Kvinner går oftere enn menn på kino, teater/musikal/revy, opera/-operette, ballett- og danseforestillinger, klassisk konsert, kunstutstilling og folkebibliotek. Menn går derimot atskillig mer på idrettsarrangement, og noe mer på konsert med populærmusikk.

Barn av arbeidere benytter færre kulturtilbud

Barn av høyere funksjonærer har i større grad enn barn av arbeidere vært på teater, kunstutstilling, populærkonserter, ballettforestillinger og folkebibliotek. Tilbudet av kinoforestillinger, idrettsarrangement, opera/operetter, klassiske konserter og museer når derimot begge grupper i omtrent like stor grad. Museene er det eneste tilbudet - som arbeiderbarna har brukt mest.

Disse forskjellene kan i noen grad forklares ved at en større del arbeiderbarn enn barn av høyere funksjonærer bor i områder der enkelte kulturtilbud ikke er så lett tilgjengelig. Men en vel så viktig forklaring er antakelig at interessen for såkalt finkultur er forskjellig i ulike sosiale lag. Når det gjelder

populærkonserter, kan prisen på slike konserter ha en viss betydning. En betydelig del av unge som ikke har vært på slike konserter siste år, begrunner det med at de ikke har råd.

Figur 14
Andel barn 9-19 år av arbeidere og høyere funksjonærer, som benyttet ulike kulturtilbud siste 12 måneder. 1991. Prosent

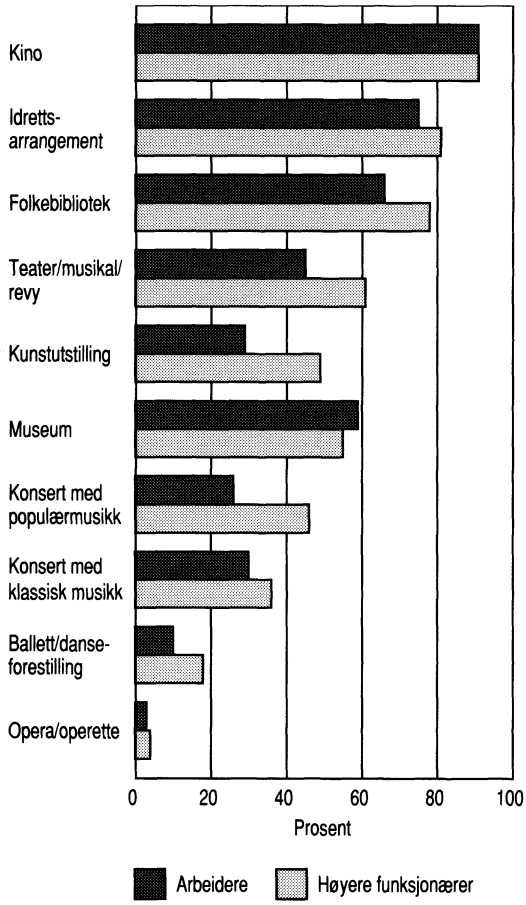

Kilde: Kultur- og mediebruksundersøkelsen 1991

Unge er de mest aktive kulturbrukerne
Barn og ungdom er gjennomgående ivrigere brukere av kulturtilbud enn folk i andre aldersgrupper, både som publikum og som utøvere. Praktisk talt alle 9-15-åringene hadde i 1991 benyttet ett eller flere kulturtilbud i løpet av det siste året, sammenliknet med 26 prosent av eldre (67 år og over). Det er barn som oftest er med i idrettslag og på idrettsarrangement, enten som deltakere eller som publikum. Barn er gruppen med størst andel som har besøkt teater og mange barn og unge har også vært på ballett- eller danseforestillinger eller på konsert med populærmusikk eller klassisk musikk. En grunn til at de unges deltaking i slike kulturtilbud lett kan bli oversett, er at en stor del av teater-, ballett- og musikkarrangementene er amatørforestillinger.

Mange bruker kulturtilbud, men de fleste relativt sjelden
Folk har forskjellige preferanser for kulturbruk. Det er derfor av interesse å se hvor mange som bruker kulturtilbudene når en ser dem under ett. I 1991 hadde 80 prosent vært på teater, opera, ballett, konsert, museum eller kunstutstilling. Regner en i tillegg med de mye mer vanlige besøk på idrettsarrangement og kino, hadde vel 90 prosent brukt et kulturtilbud siste året ifølge Kultur- og mediebruksundersøkelsen 1991. Ser en bort fra kino og idrettsarrangement, er det mest vanlige noen få besøk i året. Vel 50 prosent av brukerne av kulturtilbudene teater, opera, ballett, konsert, museum og kunstutstilling hadde mindre enn fem besøk til disse siste året. 10 prosent av brukerne hadde minst 16 besøk siste året, og stod for vel 40 prosent av den totale bruken av disse kulturtilbudene. Skjevest fordelt er besøkene på populærkonserter, kunstutstillinger og kinoer, mens besøkene på opera, teater og museer er minst skjevt fordelt.

Profesjonelle tilbud - amatørtilbud
En stor del av de kulturtilbudene som ble besøkt i 1991 var amatørtilbud, dvs. at utøverne er engasjert utenom vanlig arbeidstid, ofte på ren hobbybasis. 37 prosent av dem som besøkte en teater-, musikal eller revyforestilling, så en ren amatørforestilling sist de var på et slikt tilbud. For ballett- og danseforestillinger var amatørandelen 52 prosent, for klassisk konsert 50 prosent og for populærkonsert 37 prosent. 24 prosent av dem som besøkte en kunstutstilling var på en amatørutstilling. Bare 7 prosent av opera- og operettepublikumet så amatører i aksjon.

Det er ikke tilfeldig hvem som besøker de profesjonelle tilbudene og hvem som besøker amatørtilbudene. Barn og unge bruker i størst grad amatørtilbudene, mens de voksne foretrekker de profesjonelle tilbudene. Hele 71 prosent av 9-15 åringene var på amatørforestilling sist de var på teater, revy eller musikal. Blant 45-66 åringene var det 43 prosent som var på amatørforestilling. Det samme forholdet gjelder for klassiske konserter.

Personer med høy utdanning er sterkt overrepresentert som publikum på profesjonelle kulturtilbud, mens de med lav utdanning dominerer blant amatørtilbudenes publikum. En av to i laveste utdanningsgruppe var på amatørforestilling sist de var på teater, revy eller musikal, sammenliknet med en av fire blant dem med høyest utdanning. For klassisk musikk er innslaget av amatørforestillinger enda høyere, men forskjellen mellom utdanningsgruppene er omtrent den samme.

De profesjonelle kulturtilbudene er konsentrert i de større byene. Det er derfor ikke overraskende at amatørtilbudet spiller en større rolle ute i distriktene. Blant dem som bor i Oslo-regionen, hvor vi finner flest profesjonelle kulturinstitusjoner, var 20 prosent på en amatørforestilling sist de var på teater, revy eller musikal. I Nord-Norge var andelen 73 prosent. De tilsvarende tall for klassiske konserter var 33 prosent i Oslo-regionen og 65 prosent i Nord-Norge.

Kulturell egenaktivitet
Den betydelige rollen som amatørtilbudet spiller, kanskje spesielt i distriktene, avspeiler et betydelig nivå på den kulturelle egenaktiviteten. Når en tar med barn ned til niårsalder, var det i 1991 10-15 prosent som drev aktivt med musikk, om lag like mange med billedkunst og kunsthåndverk, mens et par prosent hadde spilt teater eller revy siste året.

Tabell 4
Andel personer i ulike aldersgrupper som driver aktivt med musikk, teater og billedkunst. 1991. Prosent

	Alle	9-15 år	25-44 år	67-79 år
Spiller regelmessig . . .	13	37	11	5
Med i kor/orkester	9	23	7	3
Medlem teater/revygr.	2	4	2	0
Driver med billedkunst .	15	15	16	14

Kilde: Kultur- og mediebruksundersøkelsen 1991

Den kulturelle egenaktiviteten synes å ha endret seg lite på 1980-tallet. Andelen som har deltatt i kor, orkester, korps eller spelemannslag har vært omtrent uendret. Det samme gjelder andelen som var medlem i teater- eller revygrupper.

Det er blant kvinnene og de unge at egenaktiviteten er størst når en ser aktiviteten innen musikk/sang, teater/revy og billedkunst/kunsthåndverk under ett. Kvinnene er mer aktive enn menn helt opp til pensjonsalderen. Egenaktiviteten øker som annen kulturaktivitet med utdanningsnivået.

Figur 15
Andel kvinner og menn i ulike aldersgrupper som er medlem/aktiv deltaker innenfor ett eller flere kulturfelt. 1991. Prosent

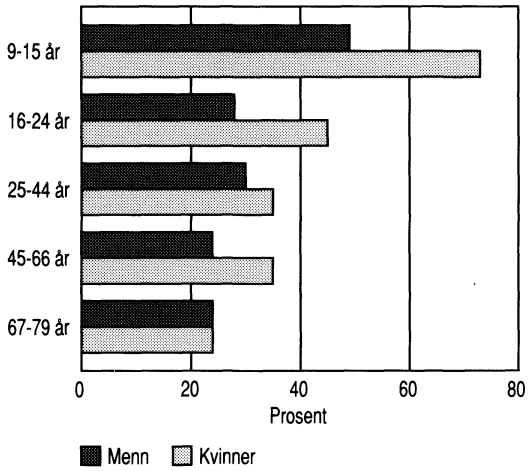

Kilde: Kultur- og mediebruksundersøkelsen 1991

Kvinner er de mest aktive når det gjelder billedkunst og kunsthåndverk. Når det gjelder andre aktiviteter, er det vanskelig å peke på klare forskjeller mellom menn og kvinner. Men blant barn og unge er jentene mer aktive enn gutter når det gjelder opptreden med sang og spill.

Barn og unge er mer aktive enn voksne når det gjelder både sang, musikk og teater. For billedkunst og kunsthåndverk er egenaktiviten omtrent den samme uansett alder. Folk med høyere utdanning er i større grad enn andre med i kunstforening og noe mer aktive innenfor billedkunst og kunsthåndverk. De har også i større grad opptrådt offentlig med sang eller musikk.

Litteratur

Andersen, Arne og Anders Barstad (1990): *Utsyn over helsetjenesten. Endringer i ressursbruk og aktivitet.* Rapporter 90/5. Statistisk sentralbyrå

Andersen, Arne S. (1992): *Familiesituasjon og økonomi.* Rapporter 91/9. Statistisk sentralbyrå

Andreassen, Harald Magnus (1992): "Gjeldskrise eller forskningskrise?" *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 2

Arbeidsdirektoratet (1991): *Kvartalsrapport* nr. 2. Oslo

Argyle, Micheal og Monika Henderson (1985): *The anatomy of relationships.* Middlesex. Penguin Books

Aslaksen, Iulie og Ann Lisbet Brathaug (1990): "Usynlige kvinner - Trenger vi nye mål for verdiskapning?" *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Aukrust, Odd (red.) (1965): *Norges økonomi etter krigen.* Samfunnsøkonomiske studier 12. Statistisk sentralbyrå

Barneombudet (1992): *Fakta om barn.* Oslo

Barstad, Anders (1991): "Miljøbelastninger: Ingen økning, men store variasjoner". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Barstad, Anders (1992a): "Utviklingen i helsetilstanden: Bedre helse for eldre". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Barstad, Anders (1992b): "Sosial kontakt: Flere bor alene, men mindre ensomhet?" *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Barstad, Anders (1992c): "En mer aktiv fritid". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Barstad, Anders (1992d): "Arbeidsmarkedet på 1980-tallet: Utjevning mellom kjønnene, økende ulikhet mellom generasjonene". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Barth, Erling (1987): *Funksjonshemmede i Norge.* Rapport nr. 6. Statens institutt for folkehelse. Oslo

Barth, Erling og Arne Mastekaasa (1990): "Lønnsforskjeller mellom kvinner og menn i offentlig og privat sektor". *Søkelys på arbeidsmarkedet* nr. 2. Institutt for samfunnsforskning. Oslo

Bassøe, Hans H., Jan H. Rosenvinge og Inge J. Støylen (1991): *Spiseforstyrrelser. Anorexia nervosa, bulimia nervosa og overvekt.* TANO. Oslo.

Beregningsutvalget for kartlegging av kommunale utgifter til bosetting og integrering av flyktninger og personer med oppholdstillatelse på humanitært grunnlag (1992): *Sluttrapport.* Oslo

Bille-Brahe, Unni (1987): "A pilot study of the integration levels in Norway and Denmark". *Acta Psychiatrica Scandinavica.* Supplementum. 336. Vol. 76

Bjartveit, Kjell mfl. (1991): "Hjerte- og karundersøkelser i norske fylker". *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 1, vol. 111

Blix, Karen Wenche og Lars Gulbrandsen (1992): *Norske familiers økonomiske levekår.* Notat 1992: 3. Institutt for sosialforskning. Oslo

Blom, Svein og Ola Listhaug (1988): "Familie og livskvalitet". *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 1

Blom, Svein (1992): *Entry into first marriage or cohabitation by Norwegian men and women born 1945 and 1960.* Arbeidsnotat 4/1992. Avdeling for personstatistikk. Statistisk sentralbyrå

Blom, Svein, Lars Østby og Turid Noack (1993): *Giftermål og barn - bedre sent enn aldri?* Sosiale og økonomiske studier 81. Statistisk sentralbyrå

Bollen, Kenneth A. og Rick H. Hoyle (1990): "Perceived cohesion: A conceptual and empirical examination." *Social Forces* 69: 2, December

Borgan, Jens Kristian og Lars B. Kristofersen (1986): *Dødelighet i yrker og sosioøkonomiske grupper 1970-1980.* Statistiske analyser nr. 56. Statistisk sentralbyrå

Brathaug, Ann Lisbeth (1990): "Verdiskapning i husholdningene". *Økonomiske analyser* nr. 3. Statistisk sentralbyrå

Brevik, Ivar (1990): *Omfang av privat omsorg for eldre i Norge. Resultater fra Helseundersøkelsen 1990.* Del-notat II for "Gjærevollutvalget"

Brunborg, Helge (1988): *Kohort- og periodefruktbarhet i Norge 1845-1985.* Rapporter 88/4. Statistisk sentralbyrå

Brunborg, Helge (1992): "Nye og gamle trekk ved dødelighetsutviklingen i Norge". I Olav Ljones, Bjørg Moen og Lars Østby (red): *Mennesker og modeller.* Sosiale og økonomiske studier 78. Statistisk sentralbyrå

Brusdal, Ragnhild (1984): *Ung voksen. Sparing, planlegging og framtidsorientering.* Fondet for markeds- og distribusjonsforskning, rapport 50-1984

Bull, Edvard (1979): "Utdanningseksplosjonen". I Knut Mykland (red.) (1979): *Norgeshistorie - Norge i den rike verden* (bind 14). Cappelen. Oslo

Byfuglien, Jan og Svein Holm (1989): *Inndeling i arbeidsmarkedsregioner 1988.* Interne notater 89/15. Statistisk sentralbyrå

Byfuglien, Jan (1991a): "Bosettingsmønsteret: Fortsatt sterkest vekst i sentrale regioner". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Byfuglien, Jan (1991b): *Noen trekk i regional utvikling på 80-tallet.* Seminarrapport fra Norske geografers seminar 10-12. januar 1991

Bø, Tor Petter og Helge N. Næsheim (1989): "Arbeidsløsheten. Ulike mål gir ulike tall". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Bø, Tor Petter (1991): "Arbeidsløshet: Nå rammes også de høyt utdannede". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Bø, Tor Petter og Helge N. Næsheim (1993): *Klassifisering av registrerte arbeidsløse og personer på arbeidsmarkedstiltak i arbeidskraftundersøkelsene.* Notater nr. 1/93. Statistisk sentralbyrå

Carlson, Otto (1989): "Er barn mer syke nå enn for ti år siden?". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Claussen, Bjørgulf (1991): *Arbeidsløs og helseløs? En medisinsk undersøkelse av lengre tids registrerte arbeidsløse i Grenland 1988.* Rapport nr. 2. Statens institutt for folkehelse

Dahle, Anne B. og Hege Kitterød (1992): *Om bruk av tidsnyttingsdata i beregninger av verdien av husholdsarbeid. Metoder og resultater* Paper til 19: e Nordiska Statistikermøtet, Reykjavik 22.-25. juli, 1992

Dahl, Espen (1988): *Sosial ulikhet i helse. En analyse av norske undersøkelser.* Rapport nr. 7. Statens institutt for folkehelse, avdeling for helsetjenesteforskning. Oslo

Damskau, Paal (1982): *Bosettingsmønsterets utvikling i Norden.* NordRefo.

Daatland, Svein Olav (1990): *Ressurser og ressursbruk i eldresektoren.* Rapport nr. 5. Norsk Gerontologisk Institutt

Daatland, Svein Olav (1992): "Gjengrodde stier og nye veier". *Aldring og Eldre* nr. 4. Norsk Gerontologisk Institutt

Edvardsen, Rolf (1991): *Valg av utdanning og yrke. Betydningen av kjønn, sosial og geografisk bakgrunn ved utdannings- og yrkesvalg.* Utredninger om forskning og høyere utdanning. Rapport 12/91. NAVFs utredningsinstitutt. Oslo

Eide, Jon Halvard (1990): "Økende undersysselsetting". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Ellingsæter, Anne Lise og Gunvor Iversen (1984): *Endringer i kvinners arbeidsmarkedstilpasninger.* Sosiale og økonomiske studier 55. Statistisk sentralbyrå

Elvik, Rune (1991): *Hva koster ulykkene samfunnet?* Skadeforebyggende forum og Transportøkonomisk institutt. Oslo

Engelstad, Fredrik (1992): *Arbeid og sosial verdi.* Paper til 19: e Nordiska Statistikermøtet, Reykjavik 22.-25. juli, 1992

Epland, Jon (1990): "Barnefamilier og gjeldsrenter: Sterkest vekst for dei etablerte". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Epland, Jon (1992a): "Inntektsfordelingen i 80-årene". *Økonomiske analyser* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Epland, Jon (1992b): "Alderspensjonisters inntekter - ikke bare alderstrygd". *Samfunnsspeilet* nr. 3. Statistisk sentralbyrå

Erichsen, Eivind (1965): "Husmødrenes rolle i landets økonomi" *Statsøkonomisk tidsskrift*

Falck, Sturla (1992): *Utlendinger og kriminalitet. En analyse av forholdet mellom straffede norske og utenlandske statsborgere.* Rapport 2. Barnevernets utviklingssenter. Oslo

Finnvold, Jon Erik (1991): "Økende variasjon mellom kommunene". *Samfunnsspeilet* nr. 3. Statistisk sentralbyrå

Finnvold, Jon Erik og Geir Martin Viksand (1992): *Hva betyr økonomiske og demografiske forhold for kommunenes satsing på ulike helsetjenestetilbud?* Paper til Forum for helsetjenesteforskning 1992

Flittig, Else og Jorunn Lajord (1993): "Store levekårsforskjeller mellom grupper av enslige forsørgere". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Foss, Olaf (1992): "Arbeidsledigheten blir varig". *Plan og arbeid* nr. 1/2

Gautun, Heidi (1992): *Syke eldre som pleies hjemme. Om relasjoner mellom pleiegiver og syke.* Notat 1992: 9. Institutt for sosialforskning. Oslo

Gautun, Heidi og Tor Inge Romøren (1992): "Gammel, barnløs og alene?" *Aldring og eldre* nr. 1

Giertsen, Johan C. og Inge Morild (1993): "Påliteligheten av den norske selvmordsstatistikken". *Nordisk Medicin* No. 2, vol. 108

Gjertsen, Finn (1987): *Selvmord i Norge.* Institutt for sosiologi. Universitetet i Oslo

Gjertsen, Finn (1991): "Dødsulykker. Synkende ulykkestilbøyelighet, men flere hjemmeulykker?" *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Gjertsen, Finn (1992a): "Sterk reduksjon i dødsulykker blant barn". *Samfunnsspeilet* nr. 3. Statistisk sentralbyrå

Gjertsen, Finn (1992b): *Dødelighet ved ulykker 1956-1988.* Rapporter 92/8. Statistisk sentralbyrå

Glattre, Eystein og Ellen Blix (1980): *En vurdering av dødsårsaksstatistikken. Feil på dødsmeldingene.* Rapporter 92/8. Statistisk sentralbyrå

Grue, Lars (1987): *Ungdom uten opprør. En rapport om attenåringers aktiviteter og holdninger.* Kultur- og vitenskapsdepartementet

Grünfeld, Berthold og Kjell Noreik (1991): "Uførepensjonering blant innvandrere i Oslo". *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 9, vol. 111

Grünfeld, Berthold og Kjell Noreik (1992): "Bruk av sykepenger og sosialhjelp blant innvandrere i Oslo". *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 3, vol. 112

Grøgaard, Jens B. og Ole Fredrik Ugland (1991): *Én for alle, alle for én. En undersøkelse av frafallet fra vernepliktsmassen 1970-89.* Første rapport til prosjektet "Hvem utfører verneplikt i Norge?" Fagbevegelsens senter for forskning, utredning og dokumentasjon. Oslo

Grøgaard, Jens B. og Ole Fredrik Ugland (1992): *Én for alle. Hvem utfører verneplikt i Norge? En undersøkelse av fullføringsgrad og frafall i vernepliktsmassen 1970-90.* Rapport nr. 132. Fagbevegelsens senter for forskning, utredning og dokumentasjon. Oslo

Grøgaard, Jens B. (1993a): *Skomaker, bli ved din lest? En analyse av ulikhet i utdanning og arbeid blant unge menn på 80-tallet.* Rapport nr. 146. Fagbevegelsens senter for forskning, utredning og dokumentasjon. Oslo

Grøgaard, Jens B. (1993b): "Gutters utdanningsvalg: Hvorfor har sosial bakgrunn så stor betydning? Et forsvar for verdiforklaringen". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Grønmo, Sigmund og Susan Lingsom (1986): "Increasing equality in household work: Patterns of time-use change in Norway". *European Sociological Review* vol. 2, no 3

Grøtvedt, Liv (1987): *Støy og helse. Analyse av støyopplevelse i Norge.* Sosiale og økonomiske studier 66. Statistisk sentralbyrå

Grøtvedt, Liv (1989): "Helse". I *Sosialt Utsyn 1989.* Sosiale og økonomiske studier 70. Statistisk sentralbyrå

Grøtvedt, Liv (1992): "Hva slags sykdommer har barn?" *Samfunnsspeilet* nr. 3. Statistisk sentralbyrå

Gulbrandsen, Lars (1988): *Barnehager og fordelingsproblemer.* Notat 1988: 21. Institutt for sosialforskning. Oslo

Gulbrandsen, Lars (1991): *Fra forbruksfest til gjeldskrise.* Rapport 91: 9. Institutt for sosialforskning. Oslo

Gulbrandsen, Lars (1993): *Boligkonsum og livsløp.* Notat 93: 6. Institutt for sosialforskning. Oslo

Gulbrandsen, Ole (1992a): *Husholdningsutviklingen i Norge: Resultater fra Folke- og Boligtelling 1990.* Prosjektrapport 109-1992. Norges Byggforskningsinstitutt. Oslo

Gulbrandsen, Ole (1992b): "Å bo alene". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Gulbrandsen, Ole, Thorbjørn Hansen og Lars Gulbrandsen (1992): *Ungdom og bolig. Hva vet vi i dag om unges etablering.* Prosjektrapport 112. Norges byggforskningsinstitutt. Oslo

Gulbrandsen, Ole (1993): *Boforhold og økonomi hos unge voksne.* Prosjektrapport 125. Norges byggforskningsinstitutt. Oslo

Guldvog, Bjørn, Anders Thorgersen og Øydis Ueland (1992): *Ulykker, vold og selvpåført skade. Personskaderapport. Årsaker, omfang, konsekvenser og forebyggende strategier.* Rapport nr. 1. Statens instituttt for folkehelse. Oslo

Gullestad, Marianne (1989): *Kultur og hverdagsliv.* Universitetsforlaget. Oslo

Hagen, Steinar og Frøydis Langmark (1990): *Kreft. Helseregion I.* Kreftregistret

Halvorsen, Knut, Odd Bakken og Per Fugelli (1986): *Arbeidsløs i velferdsstaten.* Universitetsforlaget. Oslo

Hanisch, Ted (red.) (1984): *Søkelys på arbeidsmarkedet* nr. 1 1984. Institutt for samfunnsforskning. Oslo

Hansen, Arvid (1987): "Barns rolle som lokale kontaktskapere". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Hansen, Arvid (1989): "Sosial kontakt". I *Sosialt Utsyn 1989.* Sosiale og økonomiske studier 70. Statistisk sentralbyrå

Hansen, Marianne Nordli og Elisabet Rogg (1991): "Høyere utdanning i Norge. Rekruttering, finansiering og omfordeling". *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 5

Haraldsen, Gustav og Hege Kitterød (1992): *Døgnet rundt. Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90.* Sosiale og økonomiske studier 76. Statistisk sentralbyrå

Hareide, Dag (1991): *Det gode Norge. På vei mot et medmenneskelig samfunn?* Gyldendal. Oslo

Harildstad, Anders (1989): "Timeverks- og sysselsettingstall". *Økonomiske analyser* nr. 7. Statistisk sentralbyrå

Helsedirektoratet (1989): *Anorexia nervosa og bulimia nervosa. Helsevesenets tilbud om behandling og forebygging.* Innstilling fra en arbeidsgruppe oppnevnt av Helsedirektoratet

Hendin, Herbert (1967): *Selvmord i Skandinavia.* Dreyer. Oslo

Hernes, Gudmund og Knud Knudsen (1976): *Utdanning og ulikhet.* NOU 1976: 46

Hippe, Jon og Einar Øverbye (1990): I Jon Hippe: *Mye vil ha mer.* Rapport nr. 84. Fagbevegelsens senter for forskning og dokumentasjon

Hjorth, Peter F. (1982): "Helsebegrepet, helseidealet og helsepolitiske mål". I P. E. Lorentzen (red): *Helsepolitikk og helseadministrasjon.* TANO. Oslo

Holmøy, Jon (1993): *Pleie- og omsorgstjenesten i kommunene 1989.* Rapporter 93/3. Statistisk sentralbyrå

House, J.S. og R.L. Kahn (1985): "Measures and concepts of social support". I S. Cohen og S.A. Syme (red): *Social support and health.* Academic Press. Toronto

Høst, Sigurd (1991): *Daglig mediebruk - en oppdatering.* Publikasjon nr. 29. Møre og Romsdal distriktshøgskole. Volda

Haaland, Thomas (1992): "Ungdom i kø for å bli voksne". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå.

Haavaldsrud, Magnus og Hanna Hartvigsen Hamran (red.) (1983): *Utdanning og likhetsidealer.* Aschehoug. Oslo

Haavind, Hanne (1984): "Fordeling av omsorgsfunksjoner i småbarnsfamilier". I Ingrid Rudie (red): *Myk start - hard landing.* Universitetsforlaget. Oslo

Innst. S. nr. 200 (1991-92): *Innstilling fra Kirke- og undervisningskomiteen om kunnskap og kyndighet. Om visse sider ved videregående opplæring.*

Isaksen, Arne (1988): *Næringsutvikling i sentrum og utkant.* ØF-rapport nr. 5: 88. Østlandsforskning

Iversen, Gunvor (1982): *Arbeidsmiljø 1980. Noen hovedresultater.* Rapporter 82/4. Statistisk sentralbyrå

Jensen, An-Magritt og Lars B. Kristofersen (1988): "Barn og foreldre. Familieformer i åttiåra." *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Jensen, An-Magritt, Bjørg Moen og Sten-Erik Clausen (1991): *Enebarn, delebarn, stebarn?* Rapport 1991: 14. Norsk institutt for by- og regionforskning. Oslo

Jensen, An-Magritt (1992): "Når mor og far skilles - om barns kontakt med fraflyttede foreldre". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Juster, F.T. og F.P. Stafford (1991): "The Allocation of Time: Empirical Findings, Behavioural Models, and Problems of Measurement". *Journal of Economic Literature* vol. XXIX (June 1991)

Jørgensen, Tor (1991): "Arbeidsløshet fører til økt press på universitetene". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Kalve, Trygve og Åne Osmunddalen (1992): "Økende bruk av sosialhjelp blant unge". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Kaul, Hjørdis og Elin Kvande (1991): "Mestring av arbeidsledighet". *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 1

Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet (mai 1992): *Ressursinnsats og resultater i norsk skole 1980-1990*

Kitterød, Hege (1991): *Eldres reisevaner i 1970- og 1980-åra.* Interne notater 91/11. Statistisk sentralbyrå

Kitterød, Hege og Stein Opdahl (1992): "Småbarnsforeldre: Lange dager, men tid til barna". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Kjeldstad, Randi (1992): "1980-årene: Småbarnsmødrenes tiår på arbeidsmarkedet". *Samfunnsspeilet* nr. 3. Statistisk sentralbyrå

Kjelsrud, Morten (1992): "Arbeidsmarkedet: Innvandrere rammes hardest av lavkonjunkturen". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Kjelsrud, Morten (1993): *Utvikling av arbeidsløshetsstatistikk for innvandrere/utenlandske statsborgere.* Notater 93/12. Statistisk sentralbyrå

Kjønstad, Asbjørn (1992): *Folketrygdens uførepensjon.* Universitetsforlaget. Oslo

Knudsen, Knud (1980): *Ulikhet i grunnskolen.* Universitetsforlaget. Oslo

Kravdal, Øystein (1991): *Hvor mange barn?* Universitetsforlaget, Oslo

Kristiansen, Jan-Erik (1989): *Ungdoms levekår.* Statistisk sentralbyrå og kultur- og vitenskapsdepartementet. Universitetsforlaget. Oslo

Kristofersen, Lars og Tor Slettebø (1992): "Hvert postnummer sitt barnevern?" *Samfunnspeilet* nr. 3. Statistisk sentralbyrå

Kvande, Elin og Berit Brandt (1989): *Fra mors-sentrert til fars-sentrert familieforskning.* IFIM-notat 13/89. SINTEF. Trondheim

Kaarhus, Randi (1991): Norske nærmiljøforsøk: Idegrunnlag og praksis. NIBR-rapport 1991: 8. Norsk institutt for by- og regionforskning, Oslo

Lauvås, Nille (1992): *Rekruttering og studieprogresjon i videregående skole.* Rapport 92: 3. Institutt for sosialforskning. Oslo

Lesjø, Jon Helge (1981): "Utdanning". *Pax Leksikon* (bind 6). Pax. Oslo

Lindbekk, Tore (1991): "Utdanningsvirkninger på 1980-tallet". *Søkelys på arbeidsmarkedet* nr. 2. Institutt for samfunnsforskning

Lindquist, Kjersti Gro og Liv Sannes (1989): *Befolkningsdata og arbeidsmarkedsdata etter kjønn, alder og ekteskapelig status.* Interne Notater 32/89. Statistisk sentralbyrå

Lingsom, Susan (1985): *Uformell omsorg for syke og eldre.* Samfunnsøkonomiske studier 57. Statistisk sentralbyrå

Lingsom, Susan (1989): *Gammel og sprek. Om endringer i eldres hjelpebehov.* Rapport 89: 8. Institutt for sosialforskning. Oslo

Lingsom, Susan (1991): *Hjelp etter behov? Offentlig og privat omsorg for hjemmeboende eldre.* Rapport 91: 5. Institutt for sosialforskning. Oslo

Listhaug, Ola (1991): *Norske verdier 1982-90: Stabilitet og endring.* Rapport nr. 30. Institutt for sosiologi og samfunnskunnskap, Universitetet i Trondheim

Listhaug, Ola og Beate Huseby (1990): *Values in Norway 1990: Study description and codebook.* ISS-rapport nr. 29. Department of sociology, the University of Trondheim

Listhaug, Ola, Anders Todal Jenssen og Hans Terje Mysen (1983): *Values in Norway: Study description and codebook.* ISS-rapport nr. 11. Department of sociology, the University of Trondheim

Lorentzen, Håkon (1984): "Privatisering er svaret - hva er spørsmålet?" i Håkon Lorentzen (red.): *Privat eller offentlig velferd?* Universitetsforlaget. Oslo

Lund, Karl Erik (1992): "Samfunnsskapte endringer i tobakksvaner blant ungdom". I T. Sanner (red): *Helsekonsekvenser ved røyking. Tobakk og barn. En rapport fra sosialministeren.* Sosialdepartementet

Lunde, Tormod K., Bjørn K. Wold og Karl Andersen (1990): *Sunn, sunnere, sunnest.* Rapport nr. 2. Statens institutt for forbruksforskning. Oslo

Lunde, Tormod K. og Christian Poppe (1991): *Ny-fattigdom i velferdsstaten*. Rapport nr. 3. Statens institutt for forbruksforskning. Oslo

Lyngstad, Jan (1992): *Økonomiske levekår for småbarnsfamilier og eldre 1970-1986*. Rapporter 92/11. Statistisk sentralbyrå

Løchen, Yngvar (1990): "Den sosiale for vitringen". I Løchen, Yngvar (red): *Formål og fellesskap*. Prosjekt alternativ framtid. Oslo

Mastekaasa, Arne (1991): "Sykefravær og bedriftstilhørighet: Noen sammenheng?" *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå

Medisinsk fødselsregister (1991): *Årsmelding 1990*. Universitetet i Bergen

Medisinsk fødselsregister (1993): *Årsmelding 1991*. Universitetet i Bergen

Moen, Ketil (1991): *Ungdomsundersøkelsen 1990. Foreløpig rapport*. Rapport nr. 2. Arbeidsdirektoratet

Moland, Leif E. (1991): *Kompetanse eller tidsfordriv? Opplysningsorganisasjonenes bidrag til norsk voksenopplæring*. Rapport nr. 120. Fagbevegelsens senter for forskning, utredning og dokumentasjon. Oslo

Moum, Torbjørn (red.) (1991): *Helse i Norge*. Gyldendal. Oslo

Moxnes, Kari (1992): "Changes i Family Patterns - Changes i Parenting? A Change toward a More or Less Equal Sharing between Parents?". I Ulla Bjørnberg (red): *European Parents in the 1990s. Contradictions and comparisons*. Transaction Publishers. New Brunswick and London

Mønnesland. Jan (1992): "Hovedtendenser i den regionale sysselsettingsutvikling og framtidige utfordringer". I Ljones, Olav, Bjørg Moen og Lars Østby (red.): *Mennesker og modeller. Livsløp og kryssløp*. Sosiale og økonomiske studier 78. Statistisk sentralbyrå

Noack, Turid (1992a): "Mann og barn - gamle og nye veier til familie". I Ljones, Olav, Bjørg Moen og Lars Østby (red.): *Mennesker og modeller. Livsløp og kryssløp*. Sosiale og økonomiske studier 78. Statistisk sentralbyrå

Noack, Turid (1992b): "Infekunditet og ufrivillig barnløshet et økende problem?" *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 3, vol. 112

NOMESKO (div. årganger): *Health Statistics in the Nordic Countries*. NORD. København

Norges allmennvitenskapelige forskningsråd (mai 1992): *Hva kan arbeidsledighetsforskningen fortelle oss?* Avslutningskonferanse for NAVFs forskningsprogram om arbeidsledighet. Holmenkollen Park Hotell 2. desember 1991. Rådet for samfunnsvitenskapelig forskning. Oslo

Norsk Gallup (1992): Kommentarrapport *Rekrutteringsatferd i norsk næringsliv*. Oslo

Norsk Gallup (1993): Kommentarrapport *Rekruttering av innvandrere til offentlig sektor*. Oslo

NOU 1977: 6: *Ein samla offentleg politikk for oppveksmiljøet*. Noregs offentlege utgreiingar

NOU 1988: 28: *Med viten og vilje*. Norges offentlige utredninger. Kultur- og vitenskapsdepartementet

NOU 1988: 17: *Frivillige organisasjoner*. Norges offentlige utredninger. Finans- og tolldepartementet

NOU 1988: 24: *Inntektsdannelsen i Norge*. Norges offentlige utredninger. Finans- og tolldepartementet

NOU 1990: 23: Sykelønnsordningen. Norges offentlige utredninger. Sosialdepartementet

NOU 1991: 4: *Veien videre til studie og yrkeskompetanse for alle*. Norges offentlige utredninger. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet

NOU 1992: 20: *Det gode arbeidsmiljø er lønnsomt for alle*. Norges offentlige utredninger. Kommunaldepartementet

NOU 1992: 4: *Om grunnlaget for inntektsoppgjørene 1991*. Norges offentlige utredninger. Finans- og tolldepartementet

NOU 1992: 15: *Kommune- og fylkesinndelingen i et Norge i forandring*. Norges offentlige utredninger. Kommunaldepartementet

NOU 1992: 1: *Trygghet - Verdighet - Omsorg*. Norges offentlige utredninger. Sosialdepartementet

NOU 1992: 26: *En nasjonal strategi for økt sysselsetting i 1990-årene*. Norges offentlige utredninger. Finansdepartementet

NOU 1993: 17: *Levekår i Norge. Er graset grønt for alle?* Norges offentlige utredninger. Finans- og tolldepartementet

Nygård, L (1992): *Omsorgsressurser hos nære pårørende*. Rapport 2/82. Norsk Institutt for sykehusforskning. Trondheim

Næringslivets hovedorganisasjon (1990): *Kunnskapens pris. Hovedtrekk ved ressursbruk i det offentlige utdanningssystemet på åttitallet*. Oslo

Næringslivets hovedorganisasjon (1991): *Underveis. Grunnskolekullet 1980. Bruk av utdanningssystemet i perioden 1980-88*. Oslo

Næss, Siri og Øyvind Bergwitz (1991): "Ekteskapet - best for menn?" *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 4

Næss, Terje og Inger Henaug (1992): *Kandidatundersøkelsen 1990. Yrkesaktivitet - arbeidsledighet - videre studier*. Rapport 2. NAVFs utredningsinstitutt. Oslo

Oftedal Telhaug, Alfred (1979): *Vår videregående skole. Oversikt over og kommentarer til reformarbeidet* (3. utgave). Didakta. Oslo

Olaussen, Leif Petter (1982): "Selvrapportert utsatthet for kriminalitet". *Nordisk tidsskrift for kriminalvitenskap* nr. 4, årgang 69

Olsen, Berit og Knut Fylkesnes (1991): "Helseundersøkelsen i Finnmark - hvor fornøyd er folk med kommunehelsetjenesten?" *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 11, vol. 111

Otnes, Berit (1987): *Straffbares sosiale bakgrunn*. 1980-1981. Rapporter 86/21. Statistisk sentralbyrå

Otnes, Berit (1989a): *Foreign citizens and their consumption of supplementary benefits and welfare services from local government in Norway*. Paper to the 29. international congress of Institut International de Sosiologie, Rome, June 12-16

Otnes, Berit (1989b): "Kriminalitet og konflikt". I *Sosialt Utsyn 1989*. Sosiale og økonomiske studier 70. Statistisk sentralbyrå

Pedersen, Per B., Ola Kindseth og Bård Paulsen (red.) (1992): *Samdata-sykehus 1991. Sammenligningsdata for somatiske sykehus*. Rapport nr. 1. Norsk institutt for sykehusforskning. Trondheim

Retterstøl, Nils (1990): *Selvmord*. Universitetsforlaget. Oslo

Retterstøl, Nils, Finn Gjertsen, Harry Ekeland og Johan H. Olving (1993): "Selvmord blant unge i alderen 15-29 år i Oslo. Utviklingen i Norden og regionale variasjoner i Norge" *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 16, vol. 113

Romøren, Tor Inge (1992): *Stages in family care of the elderly: Experiences from a longitudinal study*. Paper presented at the conference: Family Sociology - Developing the field. Voksenåsen Hotel

Rosenvinge, Jan H. (1991): "Selvmordsforsøk - foreløpige resultater fra en registreringsundersøkelse i Østfold". *Tidsskrift for Norsk Psykologforening* vol. 28

Rygnestad, Tarjei (1992): "Selvmord i Norge. Endringer på 1900-tallet, spesielt med henblikk på utviklingen de siste 20 år" *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 1, vol 112

Seip, Anne-Lise (1984): *Sosialhjelpsstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Gyldendal. Oslo

Severeide, Paul Inge (1988): "Utdanningsvalg og utdanningsveger". *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Severeide, Paul Inge (1989): "Utdanning". *Sosialt utsyn 1989*. Sosiale og økonomiske studier 70. Statistisk sentralbyrå

Skirbekk, Sigurd (1976): *Sosiologiske makroteorier*. Arbeidsnotater nr. 53. Institutt for sosiologi. Universitetet i Oslo

Skiri, Halvard (1992): Tekstheftet: "Befolkning". Under hovedtema 7, "Befolkning, bosetting og arbeidsmarked". I *Najonalatlas for Norge*. Statens kartverk. Hønefoss

Skog, Ole-Jørgen (1990): "Alkoholskadenes utvikling i Norge" *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 3, vol. 110

Skrede, Kari (1971): *Sosialøkonomisk klassifisering av yrker i Norge, 1960*. Rapport nr. 71-1. Institutt for sosialforskning. Oslo

Skrede Kari (1986): "Hvor langt er vi kommet på vei mot likestilling? I Skrede, Kari og Kristin Tornes (red.): *Kan vi planlegge oss til likestilling i 2010?* Universitetsforlaget. Oslo

Sommerchild, Hilchen og Berit Grøholt (1989): *Lærebok i barnepsykiatri*. TANO. Oslo

Sommerfeldt, Elisabet (red.) (1992): *Eldresentre i hardt vær*. Rapport nr. 7. Norsk gerontologisk institutt. Oslo

Sosialdepartementet (1992): *Sammenlignings tall for kommunene*. Hefte 2f. Styrings- og informasjonshjulet for helse- og sosialtjenesten i kommunene

Statens ernæringsråd (1991): *Utvikling i norsk kosthold*

St.meld. nr. 1 (1949): *Nasjonalbudsjettet 1949*. Handelsdepartementet

St.meld. nr. 40 (1990-91): *Fra visjon til virke. Om høgre utdanning*. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet

St.meld. nr. 33 (1991-92): *Kunnskap og kyndighet. Om visse sider ved videregående opplæring*. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet

St.meld. nr. 61 (1991-92): *Kultur i tiden*. Kulturdepartementet

St.meld. nr. 70 (1991-1992): *Likestillingspolitikk for 90-årene*. Barne- og familiedepartementet

St.meld. nr. 4 (1992-93): *Langtidsprogrammet 1994-97*. Finans- og tolldepartementet

Statistiska centralbyrån (1991): *Hälsan i Sverige*. Hälsostatistisk årsbok 1991/92

Statistisk sentralbyrå (1946): *Najonalinntekten i Norge 1935 - 1943. Realkapitalen 1939 og kapitalreduksjonen under krigen. Okkupasjonskostnadene*. Norges offisielle statistikk X102.

Statistisk sentralbyrå: NOS *Arbeidsmarkedstatistikk 1990*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Arbeidsmiljø 1989*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Barnehagestatistikk*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Befolkningsstatistikk 1992. Hefte II og III*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Befolkningsstatistikk 1991 Hefte III*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Boforholdsundersøkelsene*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Byggearealstatistikk*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Familie- og yrkesundersøkelsen 1988*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Forbruksundersøkelsene*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Fruktbarhetsundersøkelsen 1977*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Helseinstitusjoner*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Helsestatistikk*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Helseundersøkelsen* 1985

Statistisk sentralbyrå: NOS *Historisk statistikk 1978*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Inntekts- og formuesundersøkelsene*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Levekårsundersøkelsene*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Nasjonalregnskap*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Samferdselsstatistikk*

Statistisk sentralbyrå: NOS *Sosialstatistikk*
Statistisk sentralbyrå: NOS *Tidsbruk og tidsorganisering 1970-1990*
Statistisk sentralbyrå: NOS *Trygdestatistikk. Enslige forsørgere 1988-1990*
Statistisk sentralbyrå: *Naturressurser og miljø* 1992. Rapporter 93/1
Statistisk sentralbyrå: *Offentlig forvaltning i Norge.* Rapporter 92/13
Statistisk sentralbyrå: *Helsetilstanden i Norge.* Rapporter 90/7
Statistisk sentralbyrå: *Kommunehelsetjenesten 1990.* Rapporter 92/9
Statistisk sentralbyrå: *Standard for kommune klassifisering.* Standarder for norsk statistikk nr. 4
Statistisk sentralbyrå (1965): *Norges økonomi etter krigen.* Samfundsøkonomiske studier 12
Statistisk sentralbyrå (1993): *Økonomiske analyser* nr. 1.
Stavang, Trine Ellekjær (1991): "Sysselset tingsutviklingen på 1970- og 1980-tallet belyst med sysselsettingsdata fra nasjonalregnskapet". *Økonomiske analyser* nr. 8. Statistisk sentralbyrå
Steen, Jens, Rolf Lindemann og Karen Helene Ørstavik (1993): "Arvelige sykdommer og misdannelser som dødsårsak i de to første leveår blant syv årskull barn i Oslo". *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 3, vol. 113
Strand, Børge (1992): "Regional location of Poverty in Norway". *Report from Multidisciplinary Research Conference on Poverty and Distribution Oslo November 16-17.* Arbeidsnotat fra avdeling for personstatistikk 7, part 4. Statistisk sentralbyrå
Støren, Liv Anne (1987): *Levekår blant uten landske statsborgere 1983.* Samfunnsøkonomiske studier 63. Statistisk sentralbyrå
Søbye, Espen (1990): *Institusjoner for eldre.* Rapporter 90/22. Statistisk sentralbyrå
Sørlie, Kjetil og Inger Texmon (1988): "Økte fødselstall i byene". *Samfunnsspeilet* nr. 1. Statistisk sentralbyrå
Sørlie, Kjetil (1992): "Analyse av flytting og bosetting i livsløpsperspektiv". I Ljones Olav, Bjørg Moen og Lars Østby (red.): Mennesker og modeller. Sosiale og økonomiske studier 78. Statistisk sentralbyrå
Tellnes, Gunnar (1984): "Resultater av skadeforebyggende arbeid i lokalsamfunnet" *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 26, vol. 104
Tellnes, Gunnar (1988): "Epidemiologisk intervensjonsstudie. Skadeforebyggende arbeid i lokalsamfunnet". I Almind, Gert, Dag Brussgaard, Niels Bentzen og Birgitta Hovelius (red.): *Forskning i nordisk allmennmedisin.* Universitetsforlaget. Oslo
Texmon, Inger (1992): "Flytting fra foreldre hjemmet". I: *Arbeider utført i Statistisk sentralbyrå presentert ved 10. nordiske demografiske symposium i Lund, 12.-14. august 1992,* Arbeidsnotat fra avdeling for personstatistikk 4/1992. Statistisk sentralbyrå
Thoits, Peggy A. (1983): "Multiple identities and psychological well-being: A reformulation and test of the social isolation hypothesis". *American Sociological Review,* April, vol. 48.
Thoresen, Thor Olav (1992): *Child Care Subsidies and Effect on Inequality.* Arbeidsnotat fra avdeling for personstatistikk 7/1992. Statistisk sentralbyrå
Thorsen, Kirsten (1990): *Alene og ensom, sammen og lykkelig? Ensomhet i ulike aldersgrupper.* Rapport nr. 2. Norsk Gerontologisk Institutt. Oslo
UN (div. årganger): *Demographic Yearbook.* New York
United Nations (1953): *A System of National Accounts and Supporting Tables.* Statistical Office of the U.N. Studies in Methods. Series F, no. 2. New York

United Nations (1992): *Revised System of National Accounts*. Ch. VI: *The Production Account* (Provitional ST/ESA/STAT/SER.F/2/REV4). 15 May 1992. New York

Vangsnes, Sigmund (1967): *An Analysis of Some Background Factors Affecting the Recruitement and Achievement of Students Enrolled for Examen Artium in Norway*. NAVF-rapport nr. 1. Norges allmennvitenskapelige forskningsråd. Oslo

Vassenden, Elisabetta (1992): "Store forskjel ler i utdanningsveier for utenlandske barn". *Samfunnsspeilet* nr. 3. Statistisk sentralbyrå

Vassenden, Kåre (1992): *Utredning om en "Standard for innvandrerklassifisering" til bruk i statistikk*. Upublisert notat KVa 11.12.92

Vaage, Odd Frank (1992): "Noen hovedre sultater fra Kultur- og mediebrukundersøkelsen 1991: Ungdom og høyt utdannede de mest aktive kulturbrukere" *Samfunnsspeilet* nr. 2. Statistisk sentralbyrå

Westin, Steinar (1990): "Uførepensjonen i 1980-årene: Hvorfor kom så mange på trygd?" *Sosial Trygd* nr. 1

WHO (div. årganger): *World health statistics Annual*. Geneve

Wærness, Kari (1990): "Informal and formal care in old age: What is wrong with the new ideology in Scandinavia today?" i Clare Ungerson (red.): *Gender and caring. Work and Welfare in Britain and Scandinavia*. Harvester/Wheatsheaf, New York

Wårum, Marit (1987a): "Hvem former nær miljøet for hvem?" *Samfunnsspeilet nr. 1*. Statistisk sentralbyrå

Wårum,Marit (1987b): *Tidsbruk og aktivitet i nærmiljø*. Sosiale og økonomiske studier 64. Statistisk sentralbyrå

Østby, Lars (1992): *International migration to Norway, 1991*. Report for OECD. Arbeidsnotat fra avdeling for personstatistikk 5/1992. Statistisk sentralbyrå

Aaberge, Rolf og Tom Wennemo (1988): *Inntektsulikhet i Norge 1973-1985*. Rapporter 88/15. Statistisk sentralbyrå

Aamodt, Per O. (1982): *Utdanning og sosial bakgrunn*. Samfunnsøkonomiske studier 51. Statistisk sentralbyrå

Aamodt, Per O. (1991): *Nye studenter 1980-90*. Foreløpig notat. NAVFs utredningsinstitutt. Oslo

Aardal, Bernt og Henry Valen (1989): *Velgere, partier og politisk avstand*. Sosiale og økonomiske studier 69. Statistisk sentralbyrå

Aase, Asbjørn (1992): "The changing geography of mortality in Norway 1969-89". *Norsk Geografisk Tidsskrift* nr. 2, vol. 46

Aasland, Olaf Gjerløw (1992): "Alkohol og andre rusmidler". I Øivind Larsen mfl. (red.): *Samfunnsmedisin i Norge - teori og anvendelse*. Universitetsforlaget. Oslo

Sosialt utsyn 1993

Sosialt utsyn 1993 beskriver levekårene i Norge på begynnelsen av 1990-tallet og hvordan de har utviklet seg gjennom et turbulent tiår. Den samler og presenterer – i en oversiktlig og lett tilgjengelig form – informasjon om levekårene fra en lang rekke statistiske kilder.

En rekke oversiktskapitler behandler befolkning og familie, økonomi, arbeid og arbeidsmiljø, utdanning, helse og omsorg, sosial deltaking, nærmiljø, fritid og kulturell deltaking. Boken inneholder i tillegg kapitler som utdyper temaer som arbeidsløshet, innvandrernes levekår, privat omsorg, kriminalitet, enslige forsørgere m. m.

Sosialt utsyn 1993 er et aktuelt oppslagsverk for alle samfunnsinteresserte og et viktig supplement til lærebøkene i samfunnsfag i videregående utdanning.

Publikasjonen utgis i kommisjon hos Akademika – avdeling for offentlige publikasjoner, Oslo, og er til salgs hos alle bokhandlere.

ISBN 82-537-3874-9
ISSN 0804-3221

Pris kr 165,00

Omslagsdesign: Enzo Finger Design. Omslagsfoto: Tommy Normann Hansen. Trykk: Falch Hurtigtrykk

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway

9 788253 738741